

IN
KÖNYV-
AR.
HA 1123

MÁGYAR KÖNYV- SZEMLE

20

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. évfolyam
1982

Art 2

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. ÉVF. 1982/1. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111 010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185 680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

HA 47332

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1982.

XCVIII. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), BÁN RÓBERT, FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR,
MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

80

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Béthyiné Kozocsa Ildikó</i> : Egyházi gyűjtemények állományvédelme Magyarországon	135
<i>Buzinkay Géza</i> : A magyar közművelődési lapok „élet- és jellemrajzai” 1867—1890	198
<i>Dobszay László</i> : A magyar Graduál-irodalom első emléke	100
<i>Dóka Klára</i> : A könyvtörténet levéltári forrásaiból	141
<i>Fejes Erzsébet</i> : Könyvtárak a Horthy-korszakban és a Közművelődés c. folyóirat	343
<i>Gerics József</i> : Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I—II.	186, 299
<i>Heltai János</i> : Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején	113
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György második akadémiai tárgyú röpirata (1802)	127
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Forgách Simon „Áfium”-kiadása	9
<i>Köpeczi Béla</i> : Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya	1
<i>Lengyel András</i> : Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886—1904)	40
<i>Markovits Györgyi</i> : A népfrontgondolat az amerikai magyar emigráció sajtójában	51
<i>Patay Pálné</i> : Egy Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratos térkép	329
<i>Scheiber, Alexander</i> : A Leaf of the Fourth Manuscript of the Ben Sira. From the Geniza	179
<i>Soltész Zoltánné</i> : Johannes Oporinus bázeli nyomdász magyar vonatkozású és eddig meghatározatlan nyomtatványai	314
<i>Szelestei N. László</i> : A magyarországi nyomdászat-történetírás kezdetei	19
<i>Szelestei N. László</i> : Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből	93
<i>Tasi József</i> : Az 1928-as Ady-röpirat. Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez	230
<i>Voit Krisztina</i> : Molnár Ferenc és a Franklin Társulat	220

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula</i> : Az első gyógyászati szakfolyóiratok Magyarországon	72
<i>Batári Gyula</i> : Egy reformkori műszaki folyóirat, a Műipar	160
<i>Bitskey István</i> : Janzenizmus és ortodoxia (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában)	60
<i>Bugyi Balázs</i> : Stessel Lajos és a magyar orvosi könyvtártügy a reformkorban	371
<i>Csaplár Ferenc</i> : A Karavántól az Új művészek könyvéig (Kassák antológia-tervezete)	379
<i>Csapodi Csaba</i> : Cortesius „De laudibus Matthiae Corvini”-jának két kiadásáról	248
<i>Fekeste Csaba</i> : Melyik Tolnai könyve?	151
<i>Füves Ödön</i> : Dimitriosz Govdelasz Magyarországon	267
<i>Gömöri, György</i> : Magyar és latin nyelvű versbejegyzések XVII. századi emlékkönyvekben	249
<i>Kilián István</i> : Bessenyei György sírverse Rakovszky Dániel omniáriumában	361
<i>Kókay György</i> : Melyik művéhez írta Bessenyei 1804-ben a cenzúráról szóló Jegyzését?	67
<i>Németh István—Kiss József</i> : Barthos Paulina emlékkönyve (1895—1852)	268
<i>Pavercsik Ilona</i> : Georg Steinhübel löcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához	254
<i>S. Sárdi Margit</i> : Régi magyar nyomtatványok leningrádi könyvtárakban	356
<i>Somlyó Tóth Tibor</i> : Kossuth és könyvtárának sorsa	373
<i>Szecsó Károly</i> : A „Gutenberg”, az első munkás szaklap Magyarországon	163
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhoz	158
<i>Takács Béla</i> : Nyomtatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában	69
<i>Zsigmondy Árpádné</i> : Egy korai magyar perikopáskönyv datálása	352

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : Elkészült az Olaszországban őrzött ósnyomtatványok központi katalógusa	81
<i>Fried István</i> : Jegyzetek a Magyar Hírmondó-szövegválogatás megjelenésére	77
<i>Fried István—Poór János</i> : Nemzetközi sajtótörténeti konferencia és a periodika-kutatások néhány időszervi kérdése	278
<i>Havasi Zoltán</i> : A Könyv Világkongresszusa — 1982	76
<i>Havasi Zoltán</i> : Jóború Magda (1918—1982)	383
<i>Kókay György</i> : Dezsényi Béla emlékezete	277
<i>Soltész Zoltánné</i> : Hozzászólás a Mátyás-Graduale című kiadvány ismertetéséhez ...	282
<i>Szabó Sándor</i> : Szentmihályi János (1908—1981)	278
D. Szemző Piroska : Josef Stumvoll emlékezete	384

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1981-ben. Összeáll. <i>Heltai János</i>	385
---	-----

SZEMLE

Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802—1867. Bp. 1981. Kiad. Országos Széchényi Könyvtár 555 l., 32 t. (<i>Csapodi Csaba</i>)	287
A Bibliography of Foreign and Comparative Law 1972—1979. Vols 1—3. New York, 1981. (<i>Nagy Lajos</i>)	90
Corradi, Carla: Bibliografia delle opere in italiano di interesse finno-ugrico. Vol. 1. Sezione ungherese. Napoli, 1981. (<i>Török Sára</i>)	173
Csapodi Csaba: A Janus Pannonius-szövegahagyomány. Bp. 1981. 108 l. (<i>Boronkai Ildán</i>)	292
Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760—1790. Szerk. Tóth András és Ladányi Andor. Bp. 1981. 111 l. (<i>Mihályi Zsuzsa</i>)	295
Egressy Gábor válogatott cikkei (1838—1848) Kiad. és bev. Kerényi Ferenc. (<i>Kocsy Anikó</i>)	87
Grasser, Walter: Numismatiker Exlibris. Coburg, (1980). (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	90
Incunabula, Hebriaca and Judaica. Five Centuries of Hebriaca and Judaica, Rare Bibles and Hebrew Incunables from the Jacob M. Lowy Collection. Ottawa, 1980. (<i>Scheiber Sándor</i>)	296
Keleti nevek magyar helyesírása. Főszerk. Ligeti Lajos. Bp. 1981. (<i>Szelle Béla</i>)	88
Könyvtári Szemle. 1913—1915. Hasonmás kiadás. Bp. 1979—1980. OSZK. (<i>Nagy Zsoltné</i>)	172
Magyar Könyvészet 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. 6. Nyelvészet — Irodalom. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. Komjáthy Miklósné. Bp. 1981. 674 l. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	289
Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. (<i>Heltai János</i>)	170
M. Pásztor József: „Az író beleszól...” Bp. 1980. (<i>M. Gy.</i>) (<i>Markovits Györgyi</i>) ..	86
Presse et histoire au XVIII ^e siècle, l'année 1734. Paris, 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	296
Ratio Educationis. Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Kiad. Mészáros István. Bp. 1981. 433 l. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	294
Rühling, Horst: Slavica—Bibliotheca—Ecclesia orientalis. Frankfurt am Main—Bern—Cirencester, 1981. (<i>Fried István</i>)	89
Scheiber, Alexander: Geniza Studies. Hildesheim—New York, 1981. (<i>Dán Róbert</i>) ...	174
Sopko, Julius: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach. Martin, 1981. (<i>Körmendy Kinga</i>)	175
Szendrei Janka: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Bp. 1981. 302 l. (<i>Körmendy Kinga</i>)	290

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 71, 186—197, 299—313, 362
 Abádi Benedek 28, 29
 Abraham ben Izsak Netira 174
 Acél Pál 381
 Ádám, Brémai (püspök) 305
 Ádámné Révész Gabriella 68
 Adamus, H. M. 322—327
 Adler 365
 Ady Endre 10, 51, 53, 225, 230—247, 346
 Aebly Adolf 379
 Ágai Adolf 217
 Agassiz, L. 216
 Ágoston, Szent 65
 Albert-Birot, Pierre 381
 Alexandros Aphrodisios 327
 Almási István 120, 121
 Almásy Imre 343
 Althan 285
 Alvinci Péter 121, 125
 Ambrovszky Mihály 62
 Ambrus Zoltán 216
 Amerbach, Johann 314, 315
 Amerbach, Vitus 321
 Andersen, Hans Christian 290
 András, I. (magyar király) 190, 309—312
 András gazda (!) 45
 Andrásy György 162
 Andreas (bari-i érsek) 175
 Androvics Miklós 62, 66
 Angyal Dávid 221
 Anjou René I. René, Anjou
 Anonymus (P. Magister) 302, 308
 Anyos Pál 142
 Apponyi Sándor 357, 358
 Aquinoi Szent Tamás 65
 Aranka György 158, 159
 Arany János 44, 48, 220, 232, 271, 344, 346
 Aranyossy Lajos 163
 Archipenko, Alexander 381
 Arion 318
 Arndt, (Arnd) Johann 262
 Arnoldus, Nicolaus 360
 Arnulf (metzi püspök) 188
 Árokháthy Béla 349
 Arp, Hans 381
 Árpád, (fejedelem) 10, 158
 Árvay Mihály 20, 37
 Aspremont—Reckheim, Ferdinand Gobert 6, 8
 Assemani testvérek 62, 66
 Asztalos András 114, 116—119, 124, 126
 Attila (hun király) 133, 357
 Augustinus, Aurelius I. Ágoston
 Aulich Sándor 374
 Avicenna (Ibn Szina) 148
 Avitus, Alcimus Ecdicius 326
 Babarczy Lukács 43
 Babits Mihály 11, 86
 Baccai, Georgio 121
 Bacher Vilmos 180
 Backer, Alois 66
 Backer, Augustin 66
 Bacsányi János 142
 Bacsó Béla 54
 Badalić, Josip 83, 356
 Baierus, David 358
 Baján Mihály 43
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 239, 240
 Bajza József 88, 270, 274
 Bakai, Gregorius (Bakai Jacobides György) 121
 Bakay Benedek 251
 Bakóczy János 153
 Bal Jeromos 255
 Balassa Bálint I. Balassi
 Balassa István 29
 Balassi Bálint 266
 Balázs János 320
 Bălcescu, Nicolae 172
 Bálint deák (!) 43
 Bálint György 86, 87
 Bálint Imre 51
 Bálint Sándor 120
 Balla, Giacomo 381
 Ballagi Aladár 368
 Ballagó Lászlóné 135, 140
 Balkányi György 360
 Balog György 23, 30
 Balogh Edgár 52, 230, 232, 235, 240, 243, 244
 Balogh Jolán 285
 Balzac, Honoré de 149, 347
 Bán Imre 361
 Bán Zsigmond 45

- Bánffy György 69, 71
 Bánfihunyadi János 251, 252, 254
 Barabás Béla 376
 Barasenkov, V. M. 359
 Barázda Aladár 166
 Barázda Alajos 165
 Barbusse, Henri 51
 Barcza Imre 42
 Bard, Julius 224
 Bárdos Kornél 101, 110
 Barkóczy Ferenc 61, 62
 Baróti Szabó Dávid 81
 Barta Lajos 55
 Barta Sándor 381
 Bartalis János 347
 Bártfay László 268, 269, 271, 273, 274
 Barthos János 269
 Barthos Paulina 268—276
 Bartók Béla 236, 380, 381
 Bartos Zoltán 290
 Bartsch, Hans 225
 Basso, Sebastian 153, 154, 157
 Basso-Arnoux, Joseph 379
 Batári Gyula 72—75, 160—163
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 357, 360
 Bát McKay Sándor 362
 Batthyány Ignác 60, 176, 197
 Batthyány József 60
 Batthányi Ádám 5—8
 Batthányi Kristóf 5
 Baumeister, Willi 381
 Baumker, W. 102
 Beatrix (magyar királyné) 285
 Becker, Felix 315
 Bédi István I. Debreceni Bédi István
 Bédi Pál 118
 Békés István 10
 Békési János 123—125
 Bél Károly András 357, 358
 Bél Mátyás 20, 28, 29, 33, 35, 147
 Béla, III. (magyar király) 292
 Belia György 11
 Bellarmino, Roberto 120
 Belnay György 24
 Ben Sira 179—181
 Benzur József 93
 Benda Kálmán 364
 Bene Ferenc 73, 74, 143
 Benedek, IX. (pápa) 306
 Benedek, XIV. (pápa) 62, 64, 65
 Beneš, Vaclav 381
 Benkó András 171
 Benkó Elek 170
 Benkó József 21, 22, 39, 159
 Benzing, Josef 315, 322, 326
 Beöthy Zsolt 221
 Beöthy Kozocsa Ildikó 135—140
 Bercsényi Miklós 12, 362
 Berczeli A. Károly 173
 Berger Illés 116
 Berkovits Ilona, 284, 292
 Berlász Jenő 287—289, 369
 Bernárd Máté 119
 Bernát (herceg) 305
 Bernát Sándor 71
 Bernát Sára 69
 Bernáth Aurél 381
 Bernáth Ferenc 364
 Bernáth László 364
 Berno (reichenauai apát) 187—189
 Berti, Gian Lorenzo 65
 Bertieri, Giuseppe 63, 67
 Berzeviczy Albert 232
 Berzeviczy Gergely 78
 Berzsenyi Dániel 150, 220, 221, 346
 Bessenyei Boldizsár 368
 Bessenyei György 67—69, 80, 127—134,
 142, 361—363, 366, 368, 370
 Bessenyei Julianna 366, 368
 Bessenyei Zsigmond 368
 Besser, Carolus Christianus 358
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 22, 121
 122, 125, 158
 Bethlen Farkas 172
 Bethlen Lajos 69, 71
 Betsky, Ladislaus 23
 Beuther, Michael 322
 Bezerédy Mihály 162
 Bietenholz, Peter G. 316
 Bihari Ferenc 122
 Bikfalvi Falka Sámuel 37
 Bíró Lajos 221
 Bisztray Gyula 275
 Bitskey István 60—67
 Blaeu, Willem J. 339
 Blaeu, Johannes 339
 Bocatius, Johannes 121, 122, 125
 Boccioni, Umberto 381
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 69, 114
 115, 123, 125
 Bod Péter 19, 22, 26, 28, 29, 37, 39, 365, 366
 Bodonyi Nándor 44
 Bodor Antal 345, 346
 Bogdánovics György 42, 44
 Bogorov, I. 280, 281
 Boleszláv, I. (Vitéz, lengyel király) 187
 Bóné István, ifj. 44
 Bonfini, Antonio 142, 147
 Bónis Ferenc 235
 Bonizo (sutri püspök) 189
 Bonset, I. K. 381
 Borbély Sándor 69
 Borbély Sándorné 69
 Bornemisza Benedek 95
 Bornemisza János 117, 118, 122, 123, 125
 Bornemisza János, ifj. 125
 Bornemisza Miklós 122, 125
 Boronkai Iván 292—294
 Borosnyai Kamilla I. Herman Ottóné
 Borovszky Samu 168
 Borrrhaus (Borhaus, Cellarius), Martin 327
 Borsa Gedeon 34, 81—85, 355, 356
 Bortnyik Sándor 381
 Borzsák István 17
 Boschitz, Stephan 31
 Bossi, Giovanni 62

- Botev, Hriszto 280
 Botond 48
 Bottari, Giovanni 64
 Boucicaut-Mester 284
 Bourez, T. 297
 Böldre Mihály l. Kőrösi Böldre Mihály
 Bőszörményi Pál 366
 Braque, Georges 381
 Braun, Placidius 82
 Braunfels, Wolfgang 284
 Brázay Kálmán 374
 Brémai Ádám l. Ádám
 Brendtner József 165, 166
 Brewer, Johann 31
 Brewer, Laurentius 29, 31
 Brewer, Samuel 31
 Brewer, Sophia 31
 Brezina, Ottokar 382
 Brisits Frigyes 275
 Brunotte, Heinz 356
 Brutus, Marcus Junius 133
 Bucerus l. Butzer
 Buchner, R. 187, 189, 190, 193, 305, 309
 Buday Ézsaiás 150
 Budo (Péter magyar király hűbérese) 192
 Budulidius, Ph. K. 267
 Bugát Pál 73—75, 371, 373
 Bugyi Balázs 371—373
 Bullinger, Heinrich 316
 Bunyitay Vince 285
 Burbianka, Marta 263
 Burch Ágoston 168
 Burius, Johannes 35
 Busa Margit 73, 369
 Buschmann Ferenc 164
 Butsch, A. F. 317
 Butzer, Martin 316
 Buzinkay Géza 198—219
 Buzinkay György 365, 366
 Büchner, Ludwig 215
 Bűnding, M. 305
- Caesius, Georgius 356
 Calcar, Jan Stephanus 317
 Calderon, de la Barca 148
 Calixti, Jacob 264
 Calvin, Jean l. Kálvin
 Camerarius, Joachim 250, 251
 Campendonk, Heinrich 381
 Canisius, Petrus 266
 Cantelli da Vignola, Giacomo 340, 341
 Čaplovič, Jan 34, 255
 Caraccioli, Giovanni 64
 Carbono, Iannus Lodouico 294
 Carion, Johann 328
 Carlowsky, Johannes 28
 Carlye, Thomas 215
 Carra, Carlo di 381
 Ceglédi Szabó Pál 120, 124, 125
 Cerulli, Emidio 83
 Chagall, Marc 381
 Chaplin, Charlie 56
- Chasz dai ibn Saprut 175
 Chižek, Nicolaus 35
 Cholnoky Viktor 225
 Chrisztodulosz 267
 Cicero, Marcus Tullius 30, 131, 132, 143, 147
 Closca, Juon 132
 Cocteau, Jean 381
 Colet, Petrus 66
 Collin, Heinrich Josef von 148
 Collins, Samuel 250
 Colombière, Claude de la 66
 Columna, Guido de 139
 Comenius, Ioannes Amos 264
 Concina, Daniele 64
 Cooper, James Fenimore 149
 Copinger, Walter Arthur 85
 Cornides Dániel 24, 25, 32, 34, 35, 39, 78
 Cornutus, Lucius Annaeus 326
 Corradi, Carla 173—174
 Corsini, Eduardo 62, 66
 Cortesius (Cortese, Alessandro) 248—249
 Corvinus, Christophorus [Raabe] 115
 Courths-Mahler, Hedwig 290
 Cousin, Gilbert 328
 Crastina, Daniel 23
 Cronin, Archibald Joseph 290
 Csáder László 235, 244
 Csáky Albin 46
 Csáky Elek 44, 45
 Csáky Zsigmond 6, 7
 Csáky család 262
 Csanda Sándor 115
 Csaplár Ferenc 379—382
 Csapó József 143, 148
 Csapodi Csaba 248—249, 282, 284, 285, 287—289, 292—294, 359
 Csapodi Csabáné 369
 Csausz Márton 74
 Csávolszky Lajos 373, 379
 Csázmái István 22
 Cseh János l. Csuzi Cseh
 Csene Péter 119
 Csengeri János 42, 43, 46
 Csengery Antal 146, 216
 Cserépfalvi Imre 290
 Csetri Elek 170
 Csokonai Vitéz Mihály 72, 158—160, 346, 361, 366
 Csomasz Tóth Kálmán 101—103
 Csonka Ferenc 122
 Csoór Gáspár 45
 Csorba Géza 230
 Csuzi Cseh János 113, 124, 360
 Czack Dávid 361
 Czákó Ambró 55, 57
 Czákó Zsigmond 88
 Czeglédi M. Pál 154
 Czeglédy Sándor 109, 110
 Czizek, Nicolaus 30
 Czittinger Dávid 24, 27, 33
- Dach János 13
 Dadan, Johann 30, 35

VIII

- Dajka Gábor 144, 150
 Dalmady Győző 46
 Dalmato, D. B. 297
 Damiani Péter I. Péter
 Dán Róbert 171, 174—175
 Dann, O. 281
 Dares, Phrygius 323, 324
 Darwin, Charles 215
 Daudet, Alfonz 221
 Daugsch, W. 282
 Dávid (bibl.) 284
 Deák Ferenc 48
 Deák Zoltán 55
 Debreceni Bédi István 113, 122, 125
 Deé Nagy Anikó 158, 159
 Deér, József 310
 Degenfeld (Schonburg) Imre 71
 Delaunay, Sonja 381
 Dengi János 42
 Denis, Michael 284
 Déry Tibor 87
 Dési György I. Dézsi Lázár György
 Dessewffy Tamás 28
 Dex Ferenc 230
 Dezsényi Béla 218, 277
 Dézsi Lázár György 360
 Dézsi Lajos 114
 Dickens, Charles 221, 347
 Diego, Gerardo 381
 Dienes László 172
 Dimitrov 53, 54, 57
 Diószegi Sámuel 143, 148
 Dobai Székely Sámuel 23, 25, 28, 93, 97,
 111, 112
 Dobos László 381
 Dobrovský, Josef 280, 282
 Dobszay László 96, 97, 100—112
 Doesburg, Theo von 382
 Dóka Klára 141—150
 Domokos Lajos 268
 Doroghi Farkas Ákos 290
 Dosztojevszkij, Fjodor 347
 Dózsa György 44, 235
 Döbrentei Gábor 142, 146
 Dömötör Pál 43, 46
 Draper, J. W. 215
 Drebbel, Cornelius 252
 Du Cange, Charles 311
 Duch, A. 189
 Dudith András 360
 Dudzinszkaja, E. A. 279
 Dugonics András 80
 Dunin (poseni érsek) 365
 Durantón, H. 296
 Duşu, A. 279
 Dümmerth Dezső 141
 Dürer, Albrecht 27

 Eccard András 358
 Échi Gáspár 118
 Echi Orsolya 114, 119, 124
 Ecsedy Judit 122
 Edzard, Esdra L. 358

 Efmurdt, Jakab 22
 Eggenberg József 145
 Egkenfelder, Liebhard 176
 Egressy Gábor 87—88
 Egyed mester 139
 Ehrenburg, Ilja 56
 Ehrenfeld Béla 57
 Einstein, Albert 52
 Elkáná b. Méir 296
 Ellegard, Alvar 199, 200
 Ember Pál 36
 Emerson, Ralph Waldo 215
 Emich Gusztáv 149, 374
 Emunctor I. Butzer
 Endre I. András
 Endre László 240
 Endródi Sándor 46
 Engels, Friedrich 347
 Entz Géza 93
 Enyedi János 34
 Eötvös Bálint 374
 Eötvös József 216, 273, 344, 346
 Eötvös Károly 374—377, 379
 Erasmus, Desiderius 323
 Erdei Ferenc 40
 Erdélyi János 347
 Erdélyi József 236
 Erdmann, C. 187—189
 Erdődy Gábor 61
 Erich, Erikus (Ericson, Eric) 31
 Érsek Péter I. Somosújfalvi Érsek Péter
 Escosura, Ivaquin de la 381
 Esze Tamás 11—13
 Eszláry Sándor 374
 Eszterházy Antal 362
 Eszterházy Gyula 13
 Eszterházy János 13
 Eszterházy Károly 61—63, 65, 67
 Euklides 321
 Euripides 322
 Eyck, Jan van 284
 Ezékiel (proféta) 188

 Fábian Dániel 234, 237, 239, 240, 242, 244
 Fabini Teofil 74
 Fabó András 26, 29
 Fabricius, Georgius Secundus 122
 Fáy Zoltán 52
 Faludi Ferenc 53, 142, 144, 221
 Faludi Iván 380, 381
 Falusi János 43
 Farkas (prédikátor) 116
 Farkas Ákos 290
 Farkas Aladár 53
 Farkas Sándor, E. 44, 45
 Favre, R. 296, 297
 Fáy András 142, 146
 Fazekas Mihály 43, 148
 Feger, Johann Theobald 85
 Feininger, Lyonel 381
 Féja Géza 235, 346
 Fejér György 33, 143
 Fejérvári Károly 21, 26, 32, 35, 39

- Fejes Erzsébet 343—351
 Fekete Benedek 45
 Fekete Csaba 151—157
 Fekete Jakab 119, 123, 125
 Félegyházi Tamás 30, 116
 Fénelon, François 267, 268
 Fényes Elek 146, 147
 Fényes László 55
 Fenyő István 279
 Ferdinánd, III. (magyar király) 358
 Ferdinánd, IV. (nápolyi király) 64
 Ferenc, I. (magyar király) 78, 133, 134, 366
 Ferenc József, I. (magyar király) 49, 201
 Ferenczi Zoltán, 17, 172
 Ferenczy József 41—43, 46—50
 Ferenczy László 362
 Fetzler, Jacob 251, 252, 254
 Feuerbach, Ludwig 150, 216
 Feuille, Jacob de la 341
 Filipec (Pruisz) János 285
 Filla, Emil 381
 Fingerhuth, Adolf 145
 Fischer (könyvkötő) 143
 Fischer Dániel 72
 Fischer, Johann 31
 Fischer, Oskar 382
 Fitz József 19, 285
 Flacius, Matthias 323, 327
 Flaubert, Gustave 347
 Flór Ferenc 74, 372
 Fodor Éva 137
 Fögel, Iosephus 249
 Foktói János 124
 Foktói Mihály 117
 Folgore, Luciano 381
 Forgách Aloyza 13
 Forgách Antal 162
 Forgách Simon 9—18
 Forgács Antal (1910—1944?) 87
 Forgó György 73
 Fossi, Ferdinando 82
 Fotinov, K. 281
 Földi János 78
 Földváry József 362
 Förster Jenő 255
 France, Anatole 224, 347
 Francisci János 359
 Franck, Bartholomaeus 315
 Frank Ignác 149
 Frank, J. W. 63
 Franklin Benjámín 165
 Frankovics Gergely 356
 Franz, Marc 381
 Freud, Sigmund 241
 Frics József 164, 165
 Fried István 77—81, 89—90, 278—282
 Frigyes, V. (cseh király) 125
 Friml Aladár 295
 Frivoldszky Imre 74
 Fülöp, Jó (burgundi herceg) 284
 Fülöp Géza 279, 369
 Füves Ödön 141, 266—268
 Gaál Eduárd 147
 Gaál Mózes 42—45, 221
 Gabányi Árpád 43, 46
 Gábor Andor 56, 221
 Gábor Áron 48
 Galántai Fekete János 360
 Galgóczi Károly 146
 Gajtkó István 1
 Gallen, Johann 255, 261
 Gálos Gáborné 137, 139
 Gálos Rezső 127—129, 368
 Ganz Ábrahám 200
 Garampi, Giuseppe 63, 65, 67
 Gárdonyi Albert 141, 142, 144, 145, 266
 Gárdonyi Géza 344, 346, 347
 Gáspár Endre 381
 Gazzaniga, Pedro Maria 63, 65, 67
 Geldner, Ferdinand 314
 Geleji Katona István 110
 Gellért, Szent (püspök) 190—197, 299—306
 Gellért Hugó 51
 Gemeiner, Theodor Karl 82
 Gemusáus testvérek 315
 Georgius, Literatus 94
 Geréb János 43
 Gergely, VII, Szent (pápa) 186
 Gergely Tibor 228
 Gergelyffy András 143
 Gerics József 186—197, 299—313
 Gerő Attila 45
 Gervasio, Agostino 63
 Gesemann, Wolfgang 89—90, 280
 Getse Sámuel 73
 Gide, André 347
 Gilot, M. 297
 Gizella (magyar királyné) 187, 191
 Gladkov, Fjodor Vasziljevics 347
 Glaser Lajos 334
 Glaser (Vitriarius), Matthäus 31
 Gleditsch, Friedrich 27
 Gleizes, Albert 381
 Glück Frigyes 173
 Gobinaeu, Joseph Arthur 215
 Goethe, Johann Wolfgang von 149, 221, 282, 347
 Goff, Frederick Richmond 83
 Gogol, Nyikolaj 347
 Goitein, Š. D. 175
 Gombos Ferenc Albin 189, 190, 310
 Gombos, Paulus 94
 Gorkij, Makszim 347
 Gosztanyi István 270
 Gosztanyi Sándor 376
 Govdelász, Dimitriosz 266—268
 Göllner, Carl 321
 Gömöri György 254
 Gönci F. János 250
 Gönczi György 30
 Gönczi, Nicolaus 23
 Gönczy István 368
 Gündör Ferenc 55
 Görgei Pál 69, 71
 Görgey család 262

- Gráf A. 267
 Graffius, Andreas 35
 Graffius, Johannes 359
 Gramsci, Antonio 54
 Granelli, Giovanni 61
 Gras, Franz 82
 Grasser, Walter 90—91
 Grillo, Johann David 360
 Gris, Juan 381
 Gró Lajos 86
 Grosz, George 382
 Gründer, Gottfried 30
 Grünwalder, Johann 197
 Gspan, Alfonz 83
 Guarnaschelli, Teresia Maria 83
 Gubicza Lajos 43
 Guizot, François Pierre 216
 Gulyás Pál 172, 255, 263
 Gunst Bertalan 374
 Gutenberg, Johann 81, 316
 Gutgesell, David 29, 31
 Gündisch, Gustav 171
 Günterová-Mayerová, Alžbeta 175
 Gvadányi József 149, 346
 Gyalui Torda Zsigmond 322
 Gyetvai János 55
 Gyöngyösi István 142, 144, 221
 Gyöngyössi Pál 360
 Györfy György 157, 187
 György Lajos 171
 Györy Dezső 230, 236, 237, 239, 240, 245
 Győry Sándor 162
 Gyulai Pál 220, 221, 270
 Gyulay László 44
 Gyürky Pál 69
- Habermann (Avenarius), Johann 262
 Habsburg-család 201
 Haffer Márton 144
 Haiman György 15, 16, 19, 26, 72
 Haimo (halberstadti püspök) 156, 157
 Hainhofer, Philipp 251
 Hajdú Dénes 230, 232
 Hajnóczy Dániel 29
 Hajnóczy József 78
 Halász László 263
 Halász Margit 143
 Halász Miklós 55, 57
 Halbejus János 115
 Haller László 268
 Haller, Stefan 248
 Hambacher, Johann 31
 Hamsun, Knut 347
 Hamvai Lajos 376
 Han, Balthasar 315
 Haner, Georg Jeremias 36
 Hankó I. 267
 Harmath Lujza 43, 44
 Harsányi István 369
 Hatvany Lajos 55, 57, 58
 Hauptmann, Gerhart 224
 Hausmann, Raoul 382
 Havas László 248
- Havasi Zoltán 76—77, 383—384
 Heckenast Gusztáv 149
 Hegedűs Sándor 375
 Hegel, Georg Friedrich 150
 Heine, Heinrich 221
 Heister, Siegbert 12
 Heitz, Paul 316, 319
 Helfy Ignác 374—378
 Hellebrant Árpád 1, 117
 Helmezy Mihály 270, 274
 Helmoldus (bosai pap) 305
 Heltai Gáspár 21, 30, 36, 37
 Heltai Gáspár, ifj. 21
 Heltai Gáspárné 21
 Heltai János 113—126, 170—172
 Henrik, II., Szent (német-római császár) 187, 305, 311
 Henrik, III. (német-római császár) 186—197, 299—313
 Henszlmann Imre 147
 Hentaller Lajos 374, 375
 Hentzi, Heinrich 148
 Heppe Szaniszló 267
 Herakleitos 320
 Herberger, Valerius 262
 Herberstein, Sigmund von 320
 Herbst, Hans 315
 Herbst, Johannes 315
 Herczeg Ferenc 344
 Herczeg Gyula 174
 Herder, Johann Gottfried 149
 Herepei János 151, 152, 154, 156, 157, 250, 251
 Heribert (kölni érsek) 311
 Herimannus Augiensis 187, 190, 193, 309
 Herman Ottó 46, 221, 373—379
 Herman Ottóné (Borosnyai Kamilla) 375, 376, 377, 379
 Hersche, Peter 63
 Hertrung János 144
 Herzog, Oswald 381
 Hess András 28, 85
 Heulsenbeck, Richard 381
 Hevenesi Gábor 33, 336, 340, 360
 Hill, Brad Sabin 296
 Hinschius, Paul 301
 Hippokrates 320
 Hirsch Lipót 167
 Hitler, Adolf 53, 59
 Hoffgreff, Georg 21, 36
 Hoffhalter, Raphael 22, 29, 36
 Hofmanskaldau, Christian Hofmann von 262
 Holbein, Hans, ifj. 314
 Holl Béla 1, 141
 Hollós József 53, 55, 57
 Hollós Korvin Lajos 51, 55
 Hollósi Márton 117, 118
 Hóman Bálint 349
 Hopp Lajos 17, 65, 296—297
 Horányi Elek 27, 34, 35
 Horia, Nicolae 132
 Horner István 168

- Horvát István 142, 288, 289
 Horváth Ádám 374
 Horváth Cyrill 102, 110
 Horváth Endre 267
 Horváth János 109, 195, 302
 Horváth Károly 11
 Horváth L. Péter 119
 Horváth Mihály 33
 Horváth Miklós 43
 Hoyos Imre 343
 Hrabanus Maurus 138
 Hueber Mátyás 62
 Hugo, de Sancto Charo 283
 Hugo, Victor 147—149
 Hulsius, Levinus 115
 Hunyadi János 10, 294, 358
 Huszár Gál 102, 108
 Huszár Vilmos 382
 Huszti István 359
- Ibn Szina l. Avicenna
 Ibrányi Farkas 362
 Iffland, August Wilhelm, 148
 Ignotus 55, 57
 Ihász Dániel 374
 Ihász Gábor 167, 168
 Iliá Mihály 235
 Ilirik, Matija Vlačić 319, 328
 Illésházy István 116, 118
 Illyefalvi I. Lajos 143—145
 Illyés Gyula 17, 87, 347
 Imreh Sándor 165
 Incze Sándor 228
 Ipolyi Arnold 118, 123
 Ischreyt, Heinz 278
 István, I., Szent (magyar király) 187, 188,
 190—192, 304, 307, 308, 310—312
 Istvánffy Miklós 172, 177
 Iszokratész 327, 365
 Ivanovics (könyvkereskedő) 145
 Izaiás (próféta) 188
- Jaillot, Hubert 341
 Jakab (püspök) 301
 Jakab, Szent, (apostol) 188
 Jakab Ödön 42, 45, 46
 Jakobaeus, Jakab 121
 Jákó Pál 87
 Jakó Zsigmond 152, 170, 172
 Jancsó Benedek 43, 221
 Jancsó Elemér 158, 159, 160
 Jankovics Miklós 25, 32, 93, 288
 János (könyvkötő) l. Joannes a Miskolcz
 Janota, J. 102
 Jansen, Cornelis 64
 Janus Pannonius 322
 Jászi Oszkár 55, 57, 238
 Jean de Bruges (Bondol, Boudolf) 284
 Jemnitz, Alexander 382
 Jemolo, Arturo Carlo 64, 65
 Jenei Ferenc 269
 Jesaia l. Izaiás
 Jeszenák János 13
- Joannes a Miskolcz 95, 96, 97, 101
 Joannes literatus de N. 95
 Joannisz, Konsztandinosz 268
 Jóbóru Magda 383
 Johannes, Obadja 174, 175
 Jociscus, Andreas 316
 Jókai Mór 44, 48, 221, 344, 346, 347
 Jóny János 31, 358
 Joó János 160
 Jósika Miklós 149
 Josippon, D. 296
 József Albo Ikkarinya 296
 Jozsef ben Jakob ha-Bavli 175
 József, I. (magyar király) 11, 12
 József, II. (magyar király) 65, 78—80,
 279, 295, 296
 József (kazár király) 175
 József (nádor) 266, 267, 287, 288, 295
 József Attila 10, 51, 56, 86, 87, 235, 244
 Juda Halévi 175
 Juhász Gyula 235
 Juillard, A. 297
 Julius Caesar 133
 Julow Viktor 361
 Jung, C. G. 252
 Jurié, Šime 328
 Justh Gyula 378, 379
 Justh Zsigmond 216
 Jügel, Karl-Heinz 77
- Kabdebo, Thomas 216
 Kácsándy Terézia 71
 Kacs Kovics Lajos 160, 161
 Kada Elek 43
 Kádár József 172
 Kaffka Margit 225
 Káldy György 30
 Kállai Ernő 381
 Kallesz Albert 146
 Kallós Mózes 366
 Kálmán, I. (magyar király) 192, 304, 307
 Kálmáncehi Sánta Márton 109
 Kalmantseus Basilius 360
 Kálvin János 119, 254, 316
 Kandinszkij, Vaszilij 381
 Kanizsai Orsolya 28, 29
 Kanizsai Pálfi János 120, 121, 124, 125
 Kant, Immanuel 81, 150
 Kaplan, H. G. 83
 Kapossi L. János 151—154, 157
 Kaprinai István 25, 27, 28, 33
 Karavelov, Ljuban 280
 Karinthy Frigyes 86
 Károly K. György 250
 Károly, I. (magyar király) 173
 Károly, I., Nagy (frank császár) 188
 Károly, II., Kopasz (frank császár) 311
 Károly, Merész (burgundi herceg) 284
 Károly József 158
 Károlyi Gábor 374, 375, 379
 Károlyi Gáspár 30
 Károlyi Lajos 276
 Károlyi Mihály 52, 55—58

- Károlyi Mihályné Andrássy Katinka 52
 Károlyi család 270
 Kassák Lajos 86, 379—382
 Katalin, II. (orosz cárnő) 357
 Katona Dienes 162
 Katona Ferenc 87
 Katona István 142, 143, 147
 Kauder, Wilhelm 23, 30, 35
 Kaufmann Aurél 255
 Kaufmann Dávid 174
 Kautsky, Karl 347
 Kazinczy Ferenc 9, 10, 77, 78, 81, 87, 88,
 128, 142, 147, 150, 368, 369
 Kazzay Sámuel 30
 Kecskeméti János 5—8
 Kecskeméti Máté 250, 251
 Kegel, Philipp 262
 Kelecsényi Ákos 289—290
 Kelemen, I., Szent (pápa) 301, 302
 Kelemen, IX. (pápa) 64
 Kelemen, Erneszt, I. Helfy Ignác
 Kelényi B. Ottó 63
 Keler Pál 358
 Kellett, E. E. 207
 Kelp Márton 358
 Kemény Gábor 237, 238
 Kemény János 143
 Kemény Lajos 255
 Kemény Zsigmond 216, 346
 Kempelen Béla 368
 Kerekes György 120, 122
 Kerekes János 45
 Kerényi Ferenc 87—88, 148
 Kerényi Gratia 294
 Keresztúri Ferenc 357
 Keresztury Dezső 242, 243
 Kéri Pál 55, 57
 Kern, F. 312
 Kertész Dániel 237
 Kertész József 164
 Keserű Bálint 115, 171
 Kilián István 61, 171, 172, 361—371
 Kirchner, Joachim 198, 279
 Kirschbaum, Engelbert 284
 Kisch, Egon Erwin 56
 Kisfaludy Károly 142, 149, 270
 Kisfaludy Sándor 81, 142, 144, 147
 Kiss Albert 376
 Kiss Áron 42
 Kiss Ferenc 172
 Kiss István, id. 144
 Kiss István, ifj. 144
 Kiss István (1922—1978) 228
 Kiss Jenő 346
 Kiss József 15, 148, 268—276
 Kiszely István 267
 Kitaibel Pál 72
 Klanczay Tibor 11, 13, 24
 Klustersky, Wilhelm 268
 Klauzál Gábor 276
 Klauzál Imre 276
 Klebelsberg Kuno 343—345, 348—350
 Klee, Paul 381
 Klein, Johann Samuel 26, 35
 Kleinwächter, Johann 334, 336—338, 340
 341
 Klemm, Christian Gottlieb 280
 Klesch Kristóf 358
 Klimó György 25, 60, 63, 93, 97
 Klobusitzky Matild 270
 Klossowski de Rola, St. 252
 Klöss, Jakab 29, 31
 Klöss, Jakab, id. 31
 Knauz Nándor 176
 Koch, Ursula E. 199
 Kocsy Anikó 87—88
 Kóczyány László 170, 171
 Kodály Zoltán 11, 235, 236, 241
 Kodolányi János 233, 235, 237, 239, 241,
 242, 347
 Kojalovics, M. I. 357
 Kókay György 19, 67—69, 77, 81, 127—
 134, 277
 Kolinovics Gábor 36
 Kollányi Ferenc 287, 289
 Kollár Adám Ferenc 36
 Kollár Béla 56
 Koller József 93
 Kollonics Lipót 5, 6
 Komáromi István 365
 Komját Irén 53
 Komjáthy Miklósné 289—290
 Komlós Aladár 238
 Komócsy József 43, 46
 Komoróczy György 367
 Konrád, I. (német-római császár) 311
 Konrád, II. (német-római császár) 189, 306
 Koós Károly 347
 Kopeczky Ferenc 365, 366
 Kopernikus, Mikolaj 64
 Koppány 235
 Koppi, Carolus 25
 Korabinszky, Johannes Matthias 35
 Korais, Adamantes 89—90
 Korbuly György 373
 Kornfeld Zsigmond 225
 Kornis Gyula, 349, 350
 Koroknai Éva, Sz. 138, 139
 Korompay Bertalan 11
 Kosáry Domokos 218
 Kossuth Ferenc 375
 Kossuth Lajos 147, 161, 268, 273, 274, 373,
 374, 378
 Kossuth Lajos Tódor 375
 Kossuth Lujza I. Ruttkay Józsefné
 Kotvan, Imrich 13, 83
 Kotzebue, August Friedrich 148, 149
 Kovachich Márton, György 26, 36, 39, 93,
 96, 142, 147
 Kovács András 170
 Kovács, E[ilizabeth] 63
 Kovács Jánosné 271
 Kovács József 66
 Kovács Kálmán 381
 Kovács Máté 19
 Kovács Sándor, V. 9—19, 32, 33, 121, 293

- Kováts Mihály 148
 Kowach, (G)regorius 94
 Kóhalmi Béla 172, 173
 Kóhegyi Mihály 90—91, 294—295
 Kölcsey Antonia 275
 Kölcsey Ferenc 10, 18, 41, 81, 146, 147,
 268—273, 275, 368
 Köllő Károly 172
 Könyves Tóth Kálmán 45
 Könyves Tóth Kálmán, ifj. 235
 Könyves Tóth Mihály 366
 Köpeczi Béla 1—8, 12, 17, 268
 Köpff Anna 145
 Köpff János György 144
 Körmendy Kinga 175—177, 290—292
 Körner Éva 382
 Kőrösi Böldre Mihály 113, 122, 125
 Krantz, Albert 328
 Krasznay István 173
 Kraus, Georg 264
 Krausz János I. Lublai Krausz János
 Krbec, M. 280
 Kriebel János, 23, 26, 28—32, 39
 Kriesch János 46
 Kristó Gyula 196, 197
 Kropf, Dadanianos Venceslaus 35
 Krónikás (!) 44
 Krúdy Gyula 221
 Kudlák Lajos 381, 382
 Kulcsár Péter 121
 Kultsár István 72, 142
 Kumlik Emil 13
 Kumorovitz, L. Bernát 307
 Kun Pál 167
 Kunigunda (német császárné) 311
 Kunits Ferenc 61
 Kunze, Horst 314
 Kupcsay Felicián 348
 Kupetzky, Jan 27
 Kurze, F. 304, 311
 Kühár Flóris 356
 Kündig (Parcus), Jakob 324, 326
 Kürosz 61, 321

 Labrosse, Cl. 296
 Lackner Kristóf 23
 Lackó Miklós 242
 La Croix, Claude 66
 Ladányi Andor 295
 Ladányi Sándor 117
 La Fontaine, Jean de 149
 Lajos, I. Jámbor (frank császár) 311
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 358
 Lajtha László 40
 Lakó Elemér 171
 Lambertini, Prosper I. Benedek, XIV. (pá-
 pa)
 Lampe, Friedrich Adolf 36
 Lamy, Bernard 62, 63, 66
 Landerer János Sebestyén 30, 31, 142
 Landerer Katalin 142
 Langhoff, Wolfgang 56
 Lantos diák I. Szabó Endre
 Lappenbergius, J. M. 311
 Larrea, Jouan 381
 Lasius, Balthasar 315
 Lassú István 365, 366
 László, I., Szent (magyar király) 187,
 304
 László László János 367
 Lászy József 147
 Launay, M. 297
 Laurentius Benjaminus ab Hage 30, 35
 Lautenbachi Manegold 310
 Lázár (deák) 337—340
 Lazius, Wolfgang 320, 338—340
 Le Camus (bíboros) 62
 Leger, Fernand 381
 Lehmann, Paul 263
 Lenglet—Dufresnoy 297
 Lengyel András 40—45
 Lengyel András (unitárius nyomdász) 22
 Lengyel Miklós 118
 Lenhossék Mihály 74
 Leo, IX., Szent (pápa) 190
 Leodvin (bihari püspök) 310, 312
 Lesseps, Ferdinand 200
 Lessing, Gotthold Ephraim 148
 Lévy Zsófia 367
 Lévi, I. 180
 Lichner Pál 35, 118
 Liebig, Justus 216
 Liebmann, Kurt 381
 Liédet, Loyset 284
 Ligeti Lajos 88—89
 Lintzing 31
 Lipót, I. (magyar király) 341
 Lipschitz, Jakoff 381
 Liszickij, El 381
 Liszcai István 360
 Liszcai Mihály 22
 Liszt Ferenc 359
 Liudprand (cremonai püspök) 311
 Livius, Titus 11, 147
 Ljuboszlovjeja 281
 Lochmann, Matthias 29
 London, Jack 290
 Longfellow, Henry Wadsworth 221
 Lopez-Para, Ernesto 381
 Lothar, I. (frank császár) 311
 Lowy, Jacob M. 296
 Lőrinc (deák) 43
 Löw, Johann 263
 Löwy, Raphael 296
 Lublai Krausz János 113, 122, 125
 Lublai Krausz Jánosné 119, 120—122, 125,
 126
 Luca, Andreás 252, 253
 Luciani, G. 297
 Lucius, Ludwig 315
 Lukács György 56, 241, 242
 Lukácsy Kristóf 174
 Luna, F. 297
 Luque, Tomas 381
 Luther Márton 94, 316, 321
 Luykx, Théo 284

- Lükorgosz** 133
Lyell, Ch. 216
- Mac Adam, John** 374
Machet, A. 297
Mackai, Matheus 118
Maconius, Joannes 251
Mácza János 382
Madách Imre 359
Madarassi (cenzor) 68
Madarassy László 42
Madarász József 376
Magyar Mihály 145, 146
Mahérsálálhás-baz 188
Majakovszkij, Vlagyimir 382
Major Márton 22
Major Pál 25, 39
Makai János 22
Makay Máté 118
Makkai János (1905—) 232, 234, 237—239, 242
Makkai Sándor 347
Maklári Péter 119
Makossinyi Mihály 371
Mammachi, Tommaso 64, 66
Manlius, Johannes 39, 352, 355
Mann, Thomas 56, 290, 347
Mansel, John 250
Manuel, Johann 356
Manutius, Aldus 23, 27, 318
Mányoki Ádám 27
Marczali Henrik 221
Mária (magyar királynő) 358
Mária Terézia (magyar királynő) 65, 71, 78, 294, 296
Marinetti, Filippo Tommaso 381, 382
Markhót Ferenc 61
Markó Árpád 9, 11, 13
Markovits Györgyi 51—59, 86—87
Marley, Lord 52
Marlianus, Bartholomaeus 326
Martinius, Matthias 115
Martonfalvi 152, 153
Marx, Karl 86, 215, 241
Mátray Gábor 288, 289
Matthaeides, Samuel 30
Matthias, Flacius Illiricus I. Ilirik, Matija-Vlačić
Mátts Teutsch János 381
Mátyás, I. (magyar király) 27, 28, 48, 93, 111, 112, 248, 282—286, 294, 359
Mátyus István 148
Mauks Jozefin 269, 270
Maupassant, Guy de 347
Mauritius, Georg 252
Mausz Gellért 144
Mayer, Michael 33
Mazal, Otto 285
Mazerolles, Philippe de 284
Meermann, Gerardus 27
Megyeri János 123
Méhes András 42, 43
Méhner Vilmos 41
- Meizler Boldizsár** 146
Mela, Pomponius 323
Melanchthon, Philipp 94, 97, 316
Meletiosz 268
Méliusz Juhász Péter 109
Mencsik, Ferdinánd 251
Menestarterfer, Johannes 33
Menradus, Moltherius Augustanus 327
Mercator, Gerardus 339
Měšťan, A. 281, 282
Mesullam ben Kalonymosz 174
Mészáros István 294
Meszléni Márton 22
Metastasio, Pietro 63
Meuche, Hermann 317
Mexia, Pedro 327
Meyer, Johann 381
Mezey László 187
Michelet, Jules 216
Mieth, G. 280
Mihálkovicz József 127
Mihályi Ödön 381
Mihályi Zsuzsa 295—296
Mikes Kelemen 65, 346, 374
Mikes Lajos 221, 224
Miklós Andor 228
Miklóssy János 198
Mikszáth Kálmán 221, 344, 347
Milesz Béla 43, 44
Mill, John Stuart 216
Miller Jakob Ferdinánd 19, 22, 23, 26, 32—34, 39, 228
Millot (abbé) 68, 128
Mindszenti Imre 250
Mindszenty Gedeon 168
Minissi, Nullo 173
Minosz 133
Mišianik, Ján 175
Miskolci 156
Miskolczi Csulyak István 115, 116, 123
Miskolczi Puah Pál 120, 124
Mittarelli, Giovanni Benedetto 82
Mizzidrog (vend fejedelem) 305
Mlinarovich, Elias 31
Moholy-Nagy László 55, 57, 379, 382
Mokry Benjamin 363, 365, 366
Molière, Jean-Baptiste 148
Molina, Lodovico 64
Molnár Benedek 116
Molnár Ferenc 220—229
Molnár János 65
Molzahn, Johannes 381
Mondrian, Piet 382
Montarini 64
Montes, Eugénio 381
Mónus Illés 53
Móricz Zsigmond 221, 232, 235—237, 241, 245, 346
Morton, Th. 157
Morvay Gyula 243
Mosdóssy Imre 45
Moses Maimonides 175
Mossóczy Zakariás 29

Moureau, F. 297
 Mózes (diák) I. Gaál Mózes
 Muratori, Lodovico 61, 63, 64, 66
 Mussolini, Benito 52, 234
 Muther, Richard 314
 Müller Jakab 143
 Mürr, Günther 381
 Mystiwoi (vend fejedelem) 305

 Nabukodonozor (babiloni király) 196
 Nádasdy Tamás 28, 29
 Nádaszi János 361
 Nagy Gyula 375
 Nagy József 163
 Nagy Lajos 90, 168
 Nagy Lajos (1828—1910) 168
 Nagy Lajos (1883—1954) 87
 Nagy Marcell 360
 Nagy Margit, B. 170
 Nagy Miklós 206, 209, 217
 Nagy Péter 224, 225
 Nagy Sándor 168
 Nagy Sándor, K. 44, 45
 Nagy Zsoltné 172—173
 Nagyidai Ernő 244
 Naogeorg, Thomas 318
 Napóleon, I., Bonaparte 147, 148
 Naszályi B. István 153, 154, 157
 Nausea, Friedrich 320
 Négyesy László 9, 13, 17
 Nejedly, Z. 102
 N[émedi] L[ajos] 370
 Nemes György 218
 Nemesnépi Dániel 119
 Németh Andor 381
 Németh G. Béla 218
 Németh István 268—276
 Németh János 19
 Németh S. Katalin 171
 Némethi Mihály 22
 Nepos, Cornelius 30, 147
 Neruda, Pablo 56
 Neuber, W. 279
 Neumeister, Ingeburg 317
 Nisszim b. Jákob 180
 Nógrádi László 45
 Nógrádi Pap Gyula 45
 Noris, Enrico 65
 Nottenstein János 142, 266
 Novák László 163
 Nyíró József 347
 Nyulasz Ferenc 148

 Obsopoeus, Vincentius 248, 324
 Oelhafen, Christoph 249, 250
 Oláh Gábor 221, 225
 Oláh Miklós 292
 Olearius, Johann 262
 Olivarius, Valentinus 323
 Onadi Szűcs György 250
 Opitz, Martin 252
 Oporinus, Johannes 314, 317—322, 324,
 327

Orieska István 147
 Orochovius, Stanislaus 327
 Orseolo Péter 187
 Orsi, Giuseppe Agostino 64
 Ortutay Gyula 47
 Otruba, G. 63
 Ottó, I., Nagy (német-római császár) 188
 Ottó, III. (német-római császár) 305, 311
 Otto comes 307
 Oud, Jean Jacques Pierre 382
 Ovidius, Publius Naso 250

 P. Magister I. Anonymus
 Paep, Johann 85
 Paksi János 119, 124
 Pál, Szent (apostol) 4
 Pál, I. (orosz cár) 266
 Palacky, František 147, 216, 282
 Palasovszky Ödön 87
 Palásthy Marcell 45
 Páldi István 22
 Pándi Pál 24
 Pálincás László 173
 Palóczy László 363
 Palotás Fausztin 42
 Palugyay Imre 147
 Panedas, J. Rivas 381
 Pap Ignác 75
 Papa, Joh. Christian 357
 Pápai Páriz Ferenc 26
 Papp Gusztáv 109, 110
 Papp László 101
 Paracelsus, Philippus Aureolus 315
 Parcus, Jakob I. Kündig, Jakob
 Pareus, David 117, 120, 250
 Pásztor József, M. 86
 Patachich Adám 60
 Patachich, Joseph 147
 Patai János 114, 119, 124
 Pataki Mihály 22
 Pataki Sámuel 22
 Pataky Dénes 37
 Patay Pálné 329—342
 Patay Sámuel 69, 71
 Pater, Paul 27
 Pathai István 123
 Pauler Gyula 194
 Pauszaniusz 321
 Pavercsik Ilona 254—266
 Pavlovna, Anna 266, 267
 Paxi János 114
 Pázmándy Dénes 374
 Pázmány Péter 1—8, 30, 60, 112, 346
 Peéry Rezső 243
 Péczeli József 78, 362
 Pécseli Király Imre 119
 Péli S. István 119, 123—125
 Pellechet, Marie 82
 Pellican, C. 157
 Perrier, L. 297
 Petelei István 346
 Péter (magyar király) 188—187, 299—300,
 303, 305—306, 308—312

- Péter, Damiani 312
 Péter (fráter) 176
 Péter András 228
 Péter Jenő 228
 Pethe Ferenc 143
 Petőfi Sándor 10, 48, 146, 232, 271, 344, 346
 Petrichevich Horváth Lázár 365, 366
 Petrik Géza 23, 42, 46, 357, 360
 Petró S. Sándor 102
 Picabia, Francis 381
 Picasso, Pablo 381
 Pietsch, Paul 356
 Pigay Antal 275
 Pikler Blanka 173
 Piscator, Johann 115
 Platter, Thomas 315
 Piazza, Benedetto 66
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 147
 Podhradzky József 33
 Podmaniczky Frigyes 379
 Podmaniczky József 78
 Pogány Péter 40, 47
 Polain, Marie-Louis 82, 83
 Poljanski, Virgil 382
 Pollux, Julius 323
 Polónyi Géza 375
 Poór János 278—282
 Porcsalmi András 154
 Poroszlay Frigyes 366
 Pósa Lajos 43
 Pósaaházi 154
 Pouget, Aimé 62, 67
 Pound, Ezra 381
 Pozsaaházy Miklós 23
 Pray György 25, 142, 147, 150
 Pražak, J. 177
 Preckenfeldt Ferenc 360
 Prém József 46
 Prohászka Ferenc 165
 Prohászka Ottokár 346
 Pruisz János I. Filipec János
 Ptolemaiosz 321
 Pulszky Ferenc 216
 Puni, Ivan 382
 Püthagorasz 320

 Queck, Paul 315
 Quesnel, Paschsius 65
 Quetèlet, A. 216

 Rabanus Maurus I. Hrabanus Maurus
 Ráday Gedeon 32
 Rádlitz, Ferd. Joan. 27
 Radnóti Miklós 87
 Radó Polikárp 356
 Radocsay Dénes 284
 Radoicsics Dömötör 148
 Rados K. Béla 234, 235, 237, 238, 244
 Ragályi József 362, 363
 Rajcsányi Károly 87
 Rajeczky Benjamin 100, 110
 Rajk László 56

 Rájnis József 81
 Rákóczi Ferenc, II. 1, 10—12, 15—18, 44, 48, 362
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 358
 Rákóczi Julianna 4—8
 Rákóczi család 5
 Rakodczay Pálné 44
 Rákosi Viktor 225
 Rakovszki, Georgi Sztojkov 280
 Rakovszky Dániel 69—71, 361—370
 Rakovszky Sámuel (R. Dániel fia) 364
 Rakovszky Sámuel (R. Dániel unokája) 367
 Rakovszky Sándor 364
 Rakovszky Terézia 364
 Ransanus, Petrus 29
 Ranschburg Gusztáv 220
 Rapaeces I. Mehérsálálhás-baz
 Rát Mátyás 77, 78, 79, 81
 Ratdolt, Erhard 85
 Ráth György I
 Ráth József 290
 Rátkai György 118
 Ravius, Matthias 22
 Ray, Man 381
 Reichling, Dieericus 85
 Reif, S. 180, 181
 Reimmann, Friedrich 27
 Reinalter, H. 280
 Rem, Georg 122
 René, Anjou 284
 Renn, Ludwig 54
 Reymont, Włodyslaw Stanislaw 347
 Rezik, Johannes 30
 Rhédei Ferenc 69
 Rhédei János 69, 71
 Rhédei Lajosné 71, 72
 Rhédei Mihály 69
 Rhédey Lajos 364
 Rélat, P. 296
 Révai József 56
 Révai Miklós 80, 128, 142, 144, 150
 Révay Simon 343
 Ribay György 26, 32, 34, 39
 Ribinyi, Johannes 35
 Richelieu, Armand-Jean du Plessis de 80
 Ries István 53
 Rietz, H. 281
 Rihelius, Theodosius 316
 Rim-Kovács József 361
 Rimay János 266
 Rippl-Rónai József 226
 Rivas, Humberto 381
 Rivius, Johannes 327
 Robertson, Vilhelm 366
 Roht, Rudolphus 357
 Rolland, Romain 54
 Romulus 133
 Rónai Horváth Jenő 13
 Rónai Zoltán 53
 Rotarides, Michael 27
 Rotschild, A. 200
 Rottenbiller Lipót 147
 Rotterdami Erasmus I. Erasmus

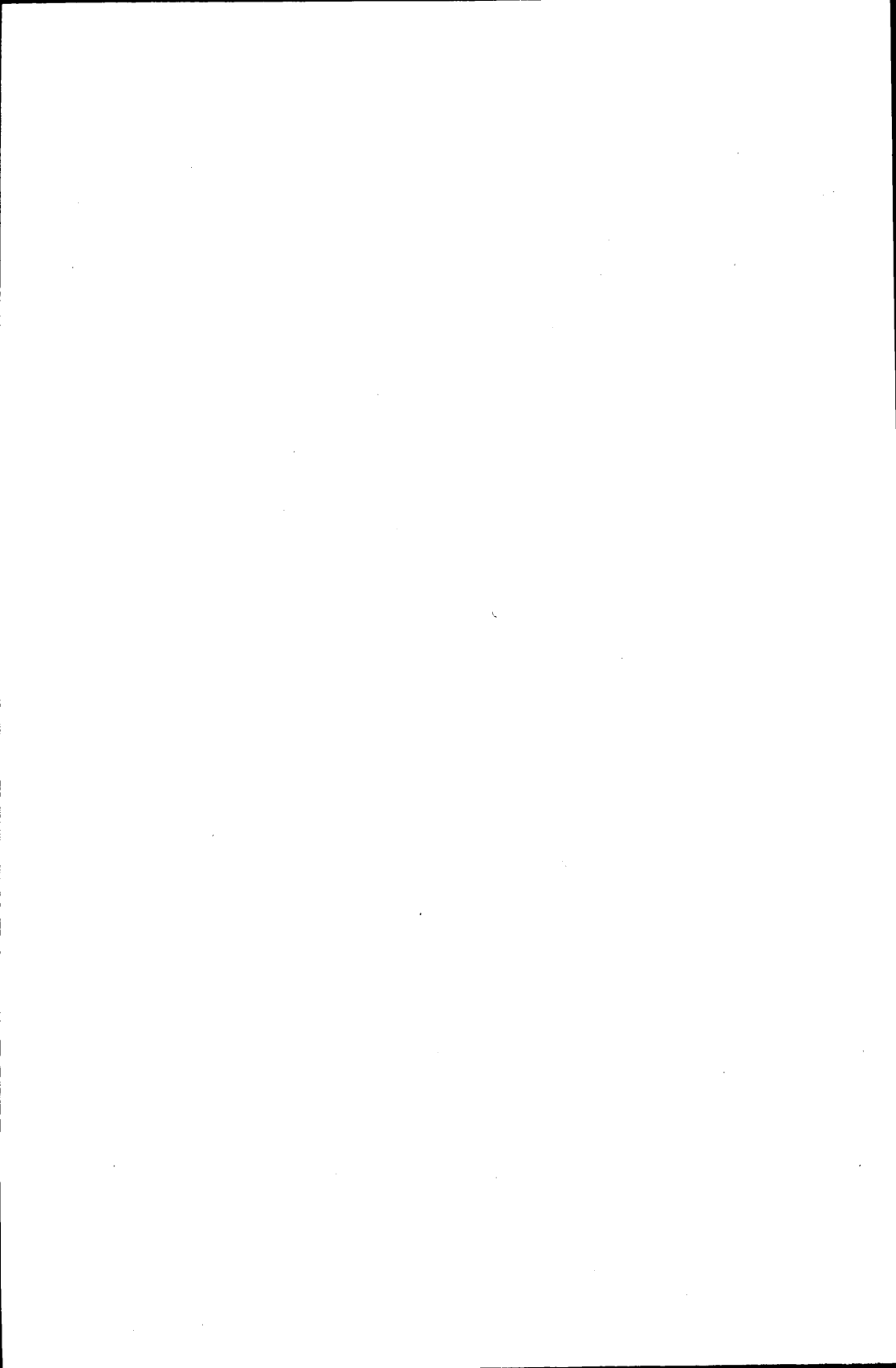
- Royer Ferenc 21, 23, 30, 142
 Rozgony Sándor 364
 Rozsnyai János 30
 Rozsondai Mariann 138
 Röhling, Horst 89—90
 Rövid Vozáry Gyula 44
 Rudnay Gyula 236
 Rudnyánszky Gyula 43, 44, 46, 49
 Rudolf, I. (magyar király) 37
 Ruffini, F. 64
 Rupp Jakab 147
 Rupp János 73, 74
 Rupp Kornél 220, 221
 Russolo, Luigi 381
 Ruttkay Józsefné Kossuth Lujza 376
- Sajóssy Alajos 168
 Salacz Pál 373
 Salamon 4
 Salamon ibn Gabirol 175
 Salmonowicz, St. 279
 Samareus, Johannes P. I. Samarjai P. János
 Samareus Patko Thomas I. Samarjai Patkó
 Tamás
 Samarjai P. János 116, 119
 Samarjai János 122, 124, 125
 Samarjai Máté János 117, 119, 120
 Samarjai Patkó Tamás 118, 119
 Samassa (egri érsek) 377, 378
 Sambucus, Joannes I. Zsámboki
 Sámson 284
 Samuel ben Aron 175
 Samuel ha-Nágid 175
 San-Saor, Luciano Le 381
 Sandini, Antonio 66
 Sándor István 25, 40
 Sándor László 244
 Sándor Pál 154
 Sandrart, Jacob 339
 Sanson, Nicolas 341
 Sári Lajos 367
 Sári Pál 119
 Sárdi Sámuel 31
 Sárdi Margit, S. 356—361
 Sárosi Gyula 275
 Sartori, Josef 355
 Saubert, Johann 82
 Savanarola, Michael 148
 Scalich Pál 322
 Schaffer, August 147
 Schäffer, Wilhelm 146
 Schaller, Helmut 89—90
 Schams, Franz 147
 Scharsius Tamás 359
 Schechter, Salamon 174, 180
 Schedel Ferenc I. Toldy
 Schedius Lajos 34, 77, 282
 Scheiber Sándor 174—175, 179—185, 296
 Schelling, Friedrich W. J. 149
 Schick, Móse 296
 Schiffbaumer, Matthias 171
 Schiller, Johann Ch. 148, 149, 221, 280
 Schirmann, J. 179, 180
- Schlegel, Friedrich 150
 Schlemmer, Oskar 382
 Schmal, Andreas 29, 30
 Schmeizel Márton 358
 Scholtz, Christoph 29
 Scholtz, Thomas 31
 Schordann Zsigmond 371, 372
 Schöpfl-Merei Ágoston 74, 75
 Schöpflin Aladár 228, 229
 Schoepflin, Johann Daniel 27
 Schrand Ferenc 72
 Schreyer, Lothar 381
 Schröder, Rudolf Alexander 148
 Schulek Tibor 109, 110
 Schultheisz Emil 72
 Schultz, Daniel 29, 31
 Schultz Ignác 57
 Schupanzigh, Andreas Fridericus 61
 Schwantner János György 33
 Schwartner, Márton 147
 Schwartz Sándor 164
 Schwitters, Kurt 381
 Sriver, Christian 262
 Scultetus, Abraham 113, 125
 Scupault, Philippe 381
 Sebesi Dezső 237
 Sebestyén Kálmán 171
 Sebestyén Sándor 167, 168
 Sebők Gyula 376
 Seeliger, G. 187, 311, 312
 Sefesik Ferenc 344
 Segal, M. Z. 180
 Seghers, Anna 56
 Segneri, Paolo 66
 Seivert, Johann 36
 Seivert, Samuel 36
 Sellő János 53
 Semmelweis Ignác 75
 Semmelweis, Karl 356
 Sendivogius 252
 Seneca, Lucius Annaeus 132
 Seress Imre 43
 Serry, Giacomo Giacinto 65
 Severini, Gino 381
 Severini, Marcus 31
 Seyffert, Wolff 358
 Sforza Pallavicino, Pietro 66
 Sfrondrati, Celestino 66
 Sgard, Jean 296, 297
 Shakespeare, William 148, 149
 Shaw, Bernard 290, 347
 Sibirik Miklós 362
 Siderius János 123
 Sigray Pál 374
 Silagi, Gabriel 196, 197, 299
 Silber, Eucharius 248
 Simándi Bodó Mihály 122, 125
 Simándy Pál 235
 Simon Andor 236
 Simonchicz Ince 22—24, 32, 36, 37, 39
 Sina Simon 200
 Sinclair, Upton 54
 Singerinus, Johannes 28

- Sipos Gábor 170, 171
 Sixtus, IV. (pápa) 248
 Sixtus Argentinensis 27
 Soarius 266
 Solohov, Mihail 290, 347
 Soltész Zoltánné 282—286, 314—328
 Solymossy Pál 165
 Solymossy Sándor 43
 Somlyói Tóth Tibor 373—379
 Sommervogel, Carlos 66
 Somogyi Béla 54
 Somogyi Pál 54
 Somogyiné 117, 122, 125
 Somosújfalvi Érsek Péter 116
 Somssich László 343
 Sonnenfels, Joseph von 280
 Sopko, Julius 175—177
 Spangenberg, Wolfhart 262
 Speede, Iohn 339
 Spengemann, Christoph 381
 Spielenberg Sámuel 24
 Spinoza, Baruch 296
 Spira György 215, 373
 Spolarich Márton 11
 Srnensky, Matthias 30
 Stáhly Ignác 74
 Stancaro, Francesco 323, 327
 Stegman, Josua 262
 Steinhofér Károly 173
 Steinhübel, Georg 254—266
 Steinmann, Martin 315—322
 Stella, Michael Martin 315
 Stessel Lajos I. Szelényi
 Stier, Martin 336, 339, 340
 Stillwell, Margaret Bingham 83
 Stipsits Alajos 37
 Stoll Béla 19, 113—115, 361
 Strauss, D. 216
 Strauss, Jacob 356
 Strehlke, E. 188
 Streibig József 23
 Strohmayer Ignác 145
 Stummvoll, Josef 384
 Suhl, Ludwig 82
 Swift, Jonathan 347
 Sylvester János 19, 23, 28, 29, 320
 Szaák Lujza 44
 Szabó Dávid 142, 150
 Szabó Dezső 232, 236, 237, 243—245, 346
 Szabó Elek 165
 Szabó Endre 44
 Szabó Ervin 172
 Szabó József 165
 Szabó József, S. 366, 367
 Szabó Károly 1, 34, 35, 117, 119, 121, 157, 321, 323, 352, 361
 Szabó Miklós 170
 Szabó Sándor 278
 Szabó Tamás 45
 Szabó T. Attila 69
 Szabolcsi Miklós 235, 244
 Szacs vay Sándor 77
 Szakasits Árpád 87
 Szalády Antal 160
 Szalai Emil 227
 Szalay László 273
 Szamborszkij, Andrej 267
 Szántó Tibor 317
 Szarvasi Margit 60
 Szász Béla 56
 Szász Károly 209
 Szász Zoltán 234, 239—241
 Szathmárnémeti Pap István 23
 Szatmári Pap Sándor 22
 Szauder József 61, 370
 Széchényi Ferenc 11, 24, 129, 158, 287, 329, 334
 Széchényi István 161, 276
 Szecskó Károly 163—169
 Szegedi András 120, 121, 125, 126
 Szegedi Anna I. Lublai Krausz Jánosné
 Szegedi Gáspár 113, 118—121, 124, 126
 Szegedi György 114, 120, 121, 125, 126
 Szegedi István 121, 125
 Szegedi Lajos 109
 Szegedi Márton 114, 117, 120, 122, 124
 Szegedi Mihály 114, 121, 122, 125, 126
 Szegedi Rudolf 120
 Székely István 109
 Szekfű Gyula 349
 Szelényi Ernő 373
 Szelényi Lajos 371, 372
 Szelestei N. László 19—39, 93—99, 100, 111
 Szelle Béla 19, 34, 88—89
 Szely György 360
 Szemere László 364
 Szemere Miklós 275
 Szemere Pál 270, 273—275, 368
 Szemző Piroska, D. 384
 Szezezi Kertész Mihály (Ábrahám) 22, 30
 Szezezi Lukács 118
 Szenci Molnár Albert 13, 113—120, 122—124, 126, 156, 252, 253
 Szendrei Janka 100, 101, 110, 177, 290—292
 Szentágothai János 317
 Szentgyörgyi József 369
 Szentiványi Josepha 370
 Szentiványi László 21
 Szentmarjay Imre 364
 Szent-Mártoni Bodó János 357
 Szentmihályi János 278
 Szentpétery Imre 190
 Szepsi Csombor Márton 121, 122, 126
 Szepsi Mihály 117, 123—125
 Szerémi György 109
 Széll Farkas 368, 369
 Széll Kálmán 379
 Szigeti István 91
 Sziklay László 279
 Szilády Károly 165
 Szilágyi Ferenc 158—160
 Szilágyi István 153
 Szilágyi János 163
 Szilágyi János György 115

- Szilágyi Sándor 344
 Szilvásújfalvi Anderkó Imre 156
 Szimonidesz Lajos 34
 Szini Péter 43
 Szinnyi József 5, 153, 160, 165, 167, 269,
 277, 357—360, 366, 367, 370
 Szladits, Charles [ifj.] 90
 Sznopcesek 266
 Szokolay Béla 235
 Szomaházy István 45
 Szombathy Viktor 240
 Szóke István 52
 Szöllőssy Mihály 167, 168
 Sztáray Kristóf 364
 Sztripszky Hiador 1
 Szűcs István 366
- Tábori Róbert 43
 Tacitus, Publius Cornelius 147
 Takács Béla 69—72
 Taksonyi Rácz Péter 114, 116, 117, 124
 Tamani, Giuliano 84
 Tamás, Szent I. Aquinói
 Tamási Aladár 55—57
 Tamási Áron 347
 Tamburini, Pietro 65
 Tanárki János 366
 Táncczer Lilla 275
 Tanczos István 94
 Tanucci, Bernardo 64
 Tarnai Andor 24
 Tarnóczy (ügyvéd) 118
 Tasi József 230—247
 Tasner Antal 276
 Tatai Sámuel, P. 360
 Tatlin, Vlagyimir 382
 Tavernier, Jean de 284
 Taxoni, Petrus 118
 Telegdi Miklós 102, 108, 221
 Telegdi Pap Sámuel 15, 16, 22
 Telckessy István 61
 Teleki István 69, 71
 Teleki József 294
 Teleki László 71
 Teleki Sámuel 24, 33, 158—160
 Télemakhosz 268
 Temesvári János Ignác 361
 Temesvári Pelbárt 93
 Terjék József 88—89
 Terracini, Umberto 54
 Tertina Mihály 33
 Thaisz András 127
 Thälmann, Ernst 54
 Thaly Kálmán 12, 13
 Thiedricus herceg (örgróf) 304
 Thieme, Ulrich 315
 Thietmar (merseburgi püspök) 187, 304, 311
 Thirring Gusztávné 221
 Tholnai Garai János 153
 Tholnai K. János 153
 Thorer, Alban 324
 Thornwächter, Anton 35, 39
 Thököly Imre 16, 341, 362
- Thuküdidész 318
 Thuri Anna 120, 124
 Thuri Pál 253
 Thury Etele 153
 Thuróczy János 28, 85, 359
 Timár László 317
 Tinto, Alberto 83
 Tisza Kálmán 201, 218, 375
 Tito, Jozszip Broz 58
 Tiziano, Vecellio 317
 Tobia ben Mose 174
 Toepke, Gustav 117, 119, 122, 123
 Toldy Ferenc 73, 74, 146, 270, 274, 371,
 373
 Tolnai Dáli János 151—157
 Tolnai István 155, 156
 Tolnai Lajos 42, 43, 45, 46
 Tolsztoj 290, 347
 Tolsztoj, Alekszej 56
 Tomcsányi Adám 72
 Tompa Mihály 41, 43, 44, 146, 147
 Tomyris (massageta királynő) 61
 Tonk Sándor 170
 Torkos József 28
 Torre, Guillermo de 381
 Torstensohn, Leonhard 358
 Tosini, Pietro 64
 Tossanus, Daniel 123
 Tótfalusi Kis Miklós 15, 16, 22, 26, 72
 Tóth Aladár 295
 Tóth Dezső 10, 11
 Tóth István 163
 Tóth Sámuel 153
 Tournely, Honoré de 66, 67
 Tőkés László 356
 Tömörkény István 225, 346
 Török János 160, 161
 Török Mihály 30
 Török Sára 173—174
 Trattner János Tamás, ifj. 142
 Trattner János Tamás, id. 142, 165, 280
 Trattner Lukács 165
 Trattner Mátyás 142
 Trattner, Thomas I. Trattner János Tamás,
 id.
- Traugott, Krug Wilhelm 366
 Trausch, Joseph 35
 Trefort Ágoston 40, 41
 Trenard, L. 297
 Trillmich, W. 187, 189, 190, 193, 305, 309,
 311
 Trócsányi Zsolt 17
 Turányi Kornél 72, 160
 Turgenyev, Ivan 347
 Turnowski (Turnovius), Johannes 252
 Türsch, Johann David 31
 Tyihonov, Nyikolaj 56
 Tzara, Tristan 381
- Újfalusi Pál 43
 Ulászló, II. (magyar király) 93, 97, 100
 Unverderben Amália 149
 Urváry Lajos 374

- Váci Pap András 157
 Váczy János 369
 Vadász Miklós 221
 Vajai Vay László 366
 Vajda Sándor 241, 242
 Válaszúti (Szilvási) András 22
 Válaszúti György 171
 Valcarengi, Paul 148
 Valenziani, Enrichetta 83
 Valla, N. 318, 324
 Valsecchi, Antonio 65
 Vámbéry Rusztem 55—57
 Ványai Illés 114, 119, 124
 Váradi Antal 42, 43, 46
 Váradi Farkas Gergely 123
 Váradi Sternberg János 12
 Varga Árpád 170
 Varga Imre 15, 19
 Varga József 54
 Vargha Gyula 42
 Varjú Elemér 283
 Várkonyi Ágnes, R. 9, 12, 16, 17
 Varró István 56
 Varsányi Gyula 43
 Vásárhelyi Baba Ferenc 361
 Vásárhelyi Judit 115, 356
 Vata 196
 Vay Dénesné 13
 Vay Miklós 69, 71
 Vazul 312
 Vécei Irén 220, 222
 Vécei István 23
 Velechinus István 118, 121, 125
 Veneziani, Paolo 83
 Vér Andor 55, 56
 Vercors (Jean Bruller) 56
 Vérei József 374
 Veres Péter 87, 347
 Veresegyházi István 22
 Veresegyházi Szentyel Mihály 22
 Veresmarti Mihály 116—118, 123
 Veress Endre 360
 Vergerio, Pietro Paulo 327
 Vergilius, Publius Maro 188
 Verne Gyula 221
 Veronio, Francesco 66, 67
 Verseghy Ferenc 78, 142
 Versényi György 44
 Vértes Marcell 51
 Vértesy Miklós 278
 Veselius Bruxellensis, Andreas 317
 Veszprémi István 363
 Vetési László 45
 Vierhaus, Rudolf 77
 Villani, Giuliana Sciascia 83
 Vilmányi András 360
 Virág Benedek 142, 150
 Visscher, Nicolaus 341
 Vitéz János 28
 Vitkovics Mihály 127, 142, 144
 Viva, Domenico 66
 Vogt, K. 215
 Voinovich Géza 348
 Voit Krisztina 220—229
 Voit Pál 62
 Voltaire, François Marie Arouet 128, 150
 Vozári Rövid Gyula deák I. Rövid Vozáry Gyula
 Völgyesi Pap Pál 154
 Vörös Károly 215
 Vörösmarty Mihály 10, 11, 18, 41, 48, 73, 146, 147, 149, 269—275, 344, 346, 348
 Vramec, Antun 356
 Vrelant, Willem 284
 Vulpius, Christian August 148
 Wachter Dávid 75
 Wagner, Carolus 24
 Wagner Gergely 22
 Wahrmann József 375
 Waitz, G. 187, 311, 312
 Walden, Herwarth 381
 Wallaszky Pál 19, 21, 26—29, 32, 39
 Walter von Chatillon 253
 Walther, Hans 253
 Wandruszka, Adam 63
 Wauer, William 381
 Weber, Otto 356
 Weber Simon Péter 19
 Weil, F. 297
 Weingand János Mihály 144
 Weisse, M. 103
 Wekerle Sándor 375
 Welke, M. 279
 Werbőczy István 28
 Wesselényi Miklós 270, 273, 274
 Westhusius Thuringus 357
 Wich Béla 121
 Wigand, Otto 281
 Wilde, Oscar 290
 Wildner Ödön 224
 Windisch Éva, V. 36
 Windisch Károly Gottlieb 78
 Winship, George Parker 83
 Winter, Eduard 60
 Winter, Robert 315, 323
 Winterl Jakab 72
 Wipo 311
 Wist, Kaspar 255, 261, 262, 266
 Witasse, Charles 67
 Wlassics Gyula 172
 Wojtowicz, J. 281
 Wokál, Dorothea 35
 Wokál, Venceslaus 35
 Wolff, Jakab 263
 Xenophon 321, 322
 Yadin, Yigael 179, 181
 Yeivin, I. 180
 Zaccaria, Francesco Antonio 66
 Zádor György 270
 Zal, Joannes 95
 Zalanckeményi János 360
 Zalkai, Thomas 95
 Zapf, Georg Wilhelm 82

- Zavira, J. 267
Závodszy Levente 304, 307
Zemplén Jolán 154
Zichy Rafaelné 343
Zigány Árpád 221
Zilahi László 381
Zilahy Lajos 347
Zilai Sámuel 9
Zinth (Zündt), Matthias 338, 339
Zlabinger, Eleonore 61
Zola, Émile 347
Zolnai Béla 60, 61, 63, 66, 67, 173, 270,
271
Zolnai Klára 285
Zoltán József 268
Zoványi Jenő 117, 152, 153
Zrínyi Ilona 5, 6, 7, 362, 365
Zrínyi Miklós (1620–1664) 11, 13, 16–18
Zrínyi Miklós 44, 48, 60
Zwingli, Ulrich 316
Zsámboki János 176, 294, 321–323, 340,
341
Zsaskovszky Endre 166, 167
Zsigmondy Árpádné 352–356
Zsilinszky Mihály 118
Zsolt Béla 87

Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya

1689-ben a következő címmel jelent meg Pázmány Imádságos Könyve: **IMADSAGOS KÖNYV, MELLYET IRT, PÁZMANY PETER, A' BOLDOG EMLEKEZETÜ CARDINAL ES ESZTERGOMI ERSEK. NYOMTATTATOT** Hetedfzer. NAGY-SZOMBATBAN AZ ACADEMIAI BÖTÜKKEL M.D.C. LXXXIX. Elzt.

Közismert, hogy Pázmány 1606-ban Grácban jelentette meg először *Keresztyeni imádságos koenyv* címen ezt a munkát¹, amelynek rendkívül nagy sikere volt nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok körében is.² Az előbb idézett hetediknek mondott kiadásról már Szabó Károly megállapította, hogy tulajdonképpen a kilencedik kiadás, hiszen 1689 előtt nyolc kiadás napvilágot látott.³ Szabó a pesti kegyesrendi könyvtárban találta meg az 1689-es kiadást, Hellebrant Árpád a prágai egyetemi könyvtárban levő példányt írja le,⁴ ennek és a Ráth György könyvtárában talált példány alapján⁵ sorolja fel a példányokat Sztrypszky Hiador.⁶ Úgy tűnik ilyen körülmények között, hogy a kilencedik kiadást ajánlotta a „könyvnyomtató” Rákóczi Juliannának.

Cikkem tárgya ez az ajánlás, amelynek tudomásom szerint eddig senki nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Pedig megérdemli a figyelmet. II. Rákóczi Ferenc, amikor 1695-ben a bécsi udvarhoz fordult, hogy az adja meg számára a birodalmi hercegi címet, érvei között megemlíti, hogy nővérét fejedelmi címmel illeték azután is, hogy a családot Bécsbe vitték. Bizonyíték erre az az imádságos könyv, amelyet a jezsuiták adtak ki „az egyik ausztriai nyomdában” nővérének ajánlva.⁷

Valóban, a dedikáció így kezdődik: „A' MELTOSAGOS RAKOCZI JULIANA FEJEDELEM Kifs Afzsfonyhoz.” Szövege a következő:

Ritka madár helyett, hogy hírét hallotta Nagyságodnak, már régen kivánta: és hogy jövetelét fülhegyvel hallotta; fzeméllýében látni annál inkább ohajtotta: a' mint hogy elérkezésében kedveffen vette, fziveffen látta; üdvözelve áldotta a' Királyi, sőt Császári Felsegek fzüló Dajkája, híres BÉCS-VAROSA Nagyságodat: hogy azzal nem annyira

¹ RMK I. 403.

² Vö. Gajkó István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Budapest, 1936. és Holl Béla: *Anyanyelvünk, imádságunk*, Vigilia, 1957.

³ MKsz 1878, 317.

⁴ MKsz 1898, 58.

⁵ Ak. Ért. 1905, 589.

⁶ SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly: Régi magyar könyvtár c. munkájának I—2 kötetéhez*, Budapest, 1967. 216.

⁷ A birodalmi hercegi címmel kapcsolatos eljárás iratai az Országos Levéltárban 1956-ban elpusztultak, a másolat a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában Ms 4967.

A MELTOSÁGOS
 RAKOCZI
 JULIANA FEJEDELEM
 Kís. Aszszonyhoz.

Itka madár helyett, *hogy hi-
 rért hallotta Nagyságodnak, már
 régen kívánta: és hogy jövedelét föl-
 hegyet hallotta; személyében látni
 annál inkább okajtotta: a' mint hogy el-érkezé-
 sében kedvesen vette, szívessen látta; hárszelvén
 áldotta a' Királyi, sőt Császári Felsőgek szülő Daj-
 kája, hies BECS-VAROSA Nagyságodat;
 hogy azzal nem annyira Czimeres Paclirtái,
 mint földi Paradicsom madarai kívánatos kalit-
 kájában foghatná Ritka Madarát; vagy inkább
 szerelme kebelében fogadhatná, kapcsolhatná a'
 Méltóságos FEJEDELEM Kís. Aszszonyt,
 RAKOCZI JULIANAT. Nem ok-
 nélkül alitván ama mennyei Jegyes, szűzek Völe-
 gényse szerelem énekében említett Ritka Madá-
 ron,*

(2

ron,

Istennek kedves, s embernek bafzuos; de jövenél
 tijsztab kézből nyújtak, annál kedvesb, annál
 bafzuosb; azért Szeni Pál is mikor az imádságra
 int, azt írja fel, hogy tijsza fel-emelt kézzel in-
 mádkozzunk, és dicfírjük az Urat.

Mivel pedig a Jován tulajdonsága az, hogy má-
 sokkal, számokkal közdölje magát; azért nem akar-
 ta Nagyságod oly magányosnak lenni még Isten-
 nyújtani szokott sáve járátát, Gyakor áttatóságot is
 (abban bizonyos minden jónak fundamentumát.)

Hanem hogy egész Magyar Nemzetével láttathatnék
 egy szívet, lélekkel bathatóban többekkel, ezekkel,
 szegény Hazáinak meg-terendő régi bölcsőségért I-
 stent imádni; amaz Uti társ nevű könyvcsitke után
 vette elő a bölög emlékeztető Magyar KARDINAL,
 PAZMANY PETER, ESZIERGOMI ERSEK
 írta Imádságos könyvét, és most ujobbán ki-nyomatá-
 tatta. A miért noha bőven vécsi Isten Áldását Nagy-
 ságod, mind azon-áttal az én kreátságom mind ma-
 gam, s mind egykú elem egyet értő egész Országos
 Magyar Nemzet képbén az; hogy valamit abból ja-
 vessen kár Nagyságod magának, vagy misfoknak, min-
 denekét meg-nyerjen. Ehesse Isten Nagyságodat sá-
 rencséljen sok szávas szízenőkig Országunknak ékef-
 végére.

Nagyságodnak Leg kisseb Szolgája

A Nagyszombati könyv-nyomató,

AZ

X 3

ron, egy Galambon: una est columba cant.
 6. jelenetni Nagyságodat. Abol é mái na-
 piglan is nem csak mini régi Edstül vett FEJE-
 DELMI vérnek, Méltóságos Nemzetnek;
 hanem inkább, ritkáb ödd elbit meg ért okos szép
 Elmének, nagy okosságú szűznek vele egyzít
 nevelkedő Istenes ritka szép erkölcset, dnygalt ár-
 zatlansággal tündököl életét. Szem kívánó, jzró hó-
 diró, tekintetes magi viselését; leket élesztő kegyes
 nyájás b-éldét; (hogy tudva ne emlitsem, a mi-
 nek mind ezek csak kú-só jolei) ritkán látott, s
 ballot leke buzgó áttatóságot; álmétközve csudálgya.

Nem csudállgya; de sobajtya a Magyar
 Nemzet, mert feizkében költ Madarát, Nagy-
 ságodat; nem csudállgya az ő Madarának, Ga-
 lambjának Egben járó szemeit, Nagyságodnak
 szempont szemmel látott Istenes szép áttatóságit;
 természet tulajdon-ágit: azok által remélvün to-
 váb is Istennek sejére bőv áldágit; tudván azt jól,
 hogy: Pietas ad omnia utilis; promissionem
 habens vitæ, quæ nunc est, & futuræ. I Tim.
 c. 4. v. 8. Az Isteni tijsztelel mindeneke bajz-
 nos, igirete krón a mofuni, és a kővetkezendő élet
 felől. Igen jól tudván azt is, hogy szép ugyan az
 Arany alma, de mennél tekintetesb kézből véte-
 tik; annál kekketesb. Így az Isteni tijsztelel is
 Isten-

Czimeres Pacfirtái, mint földi Paradicsom madarai kívánatos kalitkájában foghatná Ritka Madarát; vagy inkább Izerelme kebelében fogadhatná, kapcsolhatná a' Méltóságos FEJEDELEM Kís Afzfonyt, RAKOCZI JULIANAT. Nem ok nélkül alitván ama menyeyei Jegyes, Izüek Völegénye Izerelm énekében említett Ritka Madáron, egy Galambon: una est columba cant. 6. jelentetni Nagyságodat. Ahol e' mái napiglan is nem csak mint régi Eöftül vett FEJEDELMI vérnek, Méltóságos Nemzetnek; hanem inkább, ritkáb üdö előtt meg ért okos szép Elmének, nagy okofságu Izüznek véle együütt nevelkedő Iftenes ritka Izüp erkölcsét, Angyali ártatlansággal tündöklő életét; Izem kívánó, Izüv hódító, tekintetes maga vifelését; lelket élelftő kegyes nyájas befzédét: (hogy tudva ne említsem, a' minek mind ezek csak külső jelei) ritkán látott, s' hallot leki buzgó átitatofságot: álmétkodva cfudállya.

Nem cfudállya; de sohajtya a' Magyar Nemzet, mert fézfzkében költ Madarát, Nagyságodat; nem cfudállya az ő Madarának, Galambjának Egben járó Izezeit, Nagyságodnak naponként fzemmel látott Iftenes Izüp átitatofságát; termézfete tulajdonságát; azok által remélvén továb-is Iftennek fejére bőv áldáfit: tudván azt jól, hogy: Pietas ad omnia utilis promiffionem habens vitae, quae nunc est, et futurae. I. Tim. c. 4. v. 8. Az Ifteni tífztelet mindenekre hafznos, igirete lévén a' moftani, és a' következendő élet felől. Igen jól tudván azt is, hogy Izüp ugyan az Arany-alma, de mennél tekintetesb kézből vétetik; annál kellemetesb. Igy az ifteni tífztelet is Iftennek kedves, s' embernek hafznos; de mennél tífztább kézből nyújtatik, annál kedvesb, annál hafznosb; azért Szent Pál is mikor az imádságra int, azt téfzi fel, hogy tífzta a fel-emelt kézzel imádkozunk, és dicfirjük az Urat.

Mivel pedig a' Jónak tulajdonsága az, hogy máfokkal, Izámfokkal közölteffe magát; azért nem akarta Nagyságod olly magánofnak lenni még Iftenhez nyujtani fzikott Izüve járását, gyakor átitatofságát-is (abban helyhezettvén minden jónak fundamentomát.) Hanem hogy egézf Magyar Nemzetével láttathatnék egy Izüvel, lélekkal hathatósban többekkel, ezerekkel, Izegény Hazájának meg térendő régi böldogságáért Iftent imádni; amaz Utitárs nevü könyvetske után vette elő a' böldog emlekezetü Magyar KARDINAL, PAZMANY PETER, ESZTERGOMI ÉRSEK írta Imádságos könyvét, és moft ujobban ki-nyomtattatta. A' miért noha bőven véfzi Iftent áldását Nagyságod, mind azon-által az én kívánságom mind magam, s' mindegyüütt velem egytet értő egézf Orzfágos Magyar Nemzet képében az; hogy valamit abból Izüveffen kér Nagyságod magának, vagy máfoknak, mindeneket meg-nyerjen. Elteffe Iftent Nagyságodat Izerencséfven fok Izámos ezten-dőki Orzfágunknak ékefségére

Nagyságodnak Leg kiffeb Szolgája
A' Nagyfzombati könyv-nyomatató.'

A barokk stílusú ajánlás világosan utal arra, hogy aki az *Imádságos Könyvet* kiadatja, Rákóczi Julianna kezére pályázik. Félreérthetetlenül elmondja: „nem annyira címeres pacsirtái”, mint inkább „földi paradicsommadarai” kalitkájában szeretné megfogni a ritka madarat, amelyet végül is a galambbal azonosít és „szerelme kebelébe” szeretné fogadni őt. Az udvarló utal a kép forrására is, a „Mennyei Szüzek völegényének szerelem-énekére”, Salamon Énekek Éneke második részének hatodik darabjára s ott is a nyolcadik verssorra: Una est columba mea, perfecta mea. Magyarul: „De galambom csak egy van, ez a tökéletes.” Salamon felsorolja, hogy van 60 királynéja és 80 másodrangú felesége és számtalan más lány is udvarában, de egyik sem hasonlítható a tökéleteshez. Salamon a lány szépségét és tisztaságát dicséri, a dedikáció szerzője mindenekelőtt okosságát, ritka szép erkölcsét, angyali ártatlanságát, tekintetes magaviselését, nyájas beszédét, amelyek mind „lelki buzgó ájtatosságának” külső jelei. A kegyességet tartja ugyanis a legfőbb erénynek és az ajánlásban kitér ezzel kapcsolatban Pál apostol Timoteushoz írt első levelének arra a részére, amely a kegyesség hasznáról szól. Idézi a 4. rész 8. sorát: „A kegyesség pedig mindenre hasznos, mert megvan benne a jelen és a jövőndő élet ígérete.” Érdemes megjegyezni, hogy ez a textus azok ellen szól, akik tiltják a házasságot és bizonyos ételek élvezetét, amelyeket pedig az isten teremtett. Pál apostol hangsúlyozza: „Mert az Isten minden teremtménye jó és egy sem

elvetendő, ha hálaadással élnek vele, mert megszentelődik az Isten igéje és a könyörgés által.” A szöveg tehát nemcsak a kegyességet és különösen Rákóczi Julianna kegyességét dicséri, hanem ismét utal a házasságra.

Az ajánló ugyanakkor nagy gondot fordít arra, hogy kiemelje a fejedelmi kisasszony magyarságát, a „magyar nemzethez” való tartozását. Rákóczi Juliannát „nem csudálja”, de „sóhajtja a magyar nemzet”, fészkében költ madárnak, tehát sajátjának tartja. Az ajánlás írója úgy lép fel, mint aki Rákóczi Juliannával együtt akar imádkozni istenhez „szegény hazájának megtérendő régi boldogságáért”. Azt reméli, hogy a vele egyetértő „egész országos magyar nemzet képében” kívánhatja: „Valamit abból (ti. Isten áldásából) szívesen kér Nagyságod magának vagy másoknak, mindeneket megnyerjen”. Érdekes a kifejezés is, amely azt óhajtja, hogy az ország ékességére isten a Rákóczi-ház leszármazottját szerencsésen, sok számos esztendeig éltesse.

Aláíróként a nagyszombati könyvnyomtató szerepel, utalásaiiból azonban kiderül, hogy semmi módon nem lehet nyomdász a szöveg szerzője. Az Országos Levéltárban őrzött Batthányi-család iratai között⁸ megtaláljuk Kecskeméti János Batthányi Ádámhoz írott leveleit, s ezek között egyet, amely kétségkívül bizonyítja, hogy az ajánlás szerzője maga a jezsuita. Kecskeméti adataink szerint 1633-ban született Kecskeméten, 1659-ben Nagyszombaton lépett a jezsuita rendbe, felsőfokú tanulmányait Kassán végezte, itt volt hitszónok, majd ugyanezt a funkciót Győrben, Kőszegen, Nagyszombatban is betöltötte. Egy ideig Nagyszombatban volt kollégiumi igazgató, majd 14 éven keresztül a bécsi Pasmaneumot vezette.⁹ Működési helyei azt bizonyítják, hogy egyaránt kapcsolatba került a Rákóczi családdal és a Batthányiakkal.

Batthányi Ádám annak a Batthányi Kristófnak volt a fia, aki hosszú évtizedekig a „Kanizsával szembeni végek” főkapitánya volt, de 1683-ban Thököly felszólítására a kurucok mellé állt. Bécs felszabadítása után sietett élni az amnesztiával s részt vett fiával együtt a török elleni hadjáratokban. 1686-ban fia javára lemondott a főkapitányságról s az új főkapitány rövidesen tábornoki rangot kapott.¹⁰

Ismeretes, hogy Zrínyi Ilonát Munkács feladása után két gyermekével Bécsbe vitték, ahova 1688. március 27-én érkezett. Az anyát és lányát az orsolyarendi apácáknál helyezték el, a fiút a gyám, Kollonics Lipót győri püspök, a csehországi Neuhausba (cseh nevén Jindrichův Hradecbe) küldte a jezsuita kollégiumba.

A Bécsben tartózkodó magyarok kapcsolatba léptek Zrínyi Ilonával és a kapcsolattartás egyik fő közvetítője a Pasmaneum igazgatója, Kecskeméti János lett. Kecskeméti 1688. augusztus 23-i levelében írja, hogy Kollonics Batthányi Ádám képét adta neki és ezt meglátta Rákóczi Julianna, aki érdeklődni kezdett iránta. A jezsuita egy másolatot akar csináltatni, hogy azt átnyújthassa neki. Beszélt Zrínyi Ilonával is Batthányi Ádámról, aki nem sok jót mondott a Batthányiakról, de a beszélgetés folyamán megenyhült és maga is felfigyelt a házasság lehetőségére.

1688. augusztus 27-i levelében Kecskeméti már azt írja Batthányi Ádámnak, hogy szeretne szolgálatára lenni a Rákóczi Juliannával tervezett házasság

⁸ OL Batthányi-missilisek P. 1394.

⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1897. V. 1318—19.

¹⁰ *Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest, 1967. I. 143.

megvalósításában. Ezt annál inkább vállalja, mert szerinte a kardinális, tehát Kollonics Lipót is szívesen gondol erre a tervre:

„Ma reggeli 8 óra tájban mentem vala be az H.-hoz (Heléna nevét rövidíti így, tehát Zrínyi Ilonáról van szó), kivel egész órán át tovább beszélgettem magánosan, a többi között. Még nem tudja ugyan az J. (Julianna), maga is mi leszen, világi-e, nem-e. De én gondolnám inkább, hogy világi leszen, s minthogy (amint tréfálódik) még megholt teste sem akarná Magyarországon kívül lenni, magyarhoz fog menni. Melyre mondá a H.: nem leszen az, hol most vagyon holtig feketében tudhatni, de hogy másutt szürkében ne öltözhessen, nem annyira láthatni még által. Magyarországot pedig azért emlegeti, hogy ott vagyon jószága, s ubi thesaurus, ibi et cor. . . Ott jár az H. elméje, hogy előbb meg nem tudhatni, mi fog az J. lenni, hanem akkor ha udvarnál fog lakni, ott kétfelé tekintvén, mi légyen a világi s mi a más állapot, megtanulja. A méltóságos kardinál pedig velem együtt oly hiszemben vagyon, hogy nem igen sokáig fog az J. magányosan lenni.”

Kecskeméti nemcsak Kollonics egyetértését akarja megnyerni a házassághoz, hanem a császár gyóntatóját, páter Müllert is, (akit ő Millernek ír). Arról tárgyal vele, hogy milyen feltételek mellett lehet megkötni a házasságot, kell-e ehhez egyéb, mint az anya beleegyezése. (1689. március 28.)

A pártfogás keresése annál inkább fontos, mert nyilvánvaló, hogy Julianna körül növekszik a kérők serege. A legkomolyabb közöttük Ferdinand Gobert Aspremont-Reckheim gróf, császári tábornok, aki ebben az időben a felső-magyarországi főparancsnok. Kecskeméti elsősorban ellene igyekszik fellépni, mégpedig azon az alapon, hogy helyesebb lenne, ha Julianna magyarhoz menne feleségül. 1689. július 9-i levelében szól arról, hogy milyen beszélgetést folytatott Juliannával „az idegen nemzettel való szövetség és atyafiúság” dolgában. Julianna úgy látszik — valószínűleg anyja tanácsára — hajlik afelé, hogy inkább Aspremont-ot válassza, mint Batthányit. Kecskeméti el van szánva arra, hogy a kerítő asszony szemére veti „rebelliségét”, hogy „maga volt, aki előbb a Nagyságod nálam lévő képét hordozván Nagyságodnak, most pedig a német képét minap postán hozván, annak akarja keríteni, sőt erővel adatni öcsét az én és szerzetem méltatlan gyűlöltetésére”. A gyűlöltetés arra vonatkozik, hogy Aspremont Kassáról levelet írt bécsi pártfogóinak, amelyben különböző üzemekkel vádolja Kecskeméti és a jezsuitákat. Aspremont 1689. július 11-i levelének másolatát Kecskeméti elküldi Batthányi Ádámnak. Hogy pontosan ki a kerítőasszony, nem lehet tudni; feltehető hogy Aspremont valamelyik nőtestvére.

De nemcsak Aspremont pályázik Julianna kezére, hanem Csáky Zsigmond is, akit Kecskeméti nem vesz komolyan, de azért ellene is igyekszik intézkedéseit megtenni. (1689. július 28.)

Közben szorgalmasan jár Zrínyi Ilonához s felolvassa előtte és Julianna előtt a török ellen harcoló Batthányi Ádám leveleit. 1689. augusztus 3-i levele a következő jelenetet idézi:

„Alig végezém Nagyságodhoz küldendő mai leveletem, hogy hivata be az H. akarván megmutatni, ha tetszik-e amely casulát véle csináltak. Az egész compániájával együtt lévén, akarta hogy magamon megpróbálnám, de én akarván máson szememmel látnom, adtam alumnusomra, kire egész szépen illett s nekem tetszett. Mig a stóla munkában lévén, mivel nem láthattam, monda az J. felőle, hogy jó leszen abban esküdtetni, melyen elfakadunk nevetve s mondánk, hogy aki, mit akar, arról álmodik. Elpirula ugyan, de meg nem szomorodik, kezdvén inkább a stólának tetszetős voltát magyarázni. Én azon alkalmatlósággal megolvastam a Nagyságod mai napon vett levelének első és utolsó cikkelyét előttük. Tetszett ugyan, hogy Nagyságod kétfelé való (itt kimaradt egy szó, valószínűleg: szakadásra) kész volna, de velem együtt ítélték, hogy nem lehet egynek kétfelé szakadni.”

Ezeket az előzményeket ismertetnünk kellett, mielőtt szólunk Kecskeméti 1689. augusztus 6-i Batthányihoz írt leveléről, amelyben Pázmány *Imádságos Könyvének* kiadásáról tájékoztat. Miután megírja, hogy különböző rágalmakat terjesztenek róla és a jezsuitákról, a következőket mondja:

„Igen nagy szerencsémre esett az is, hogy elhagyván a Nagyságod tetszéséből a kanári madaras praefatiót, a galambosnak egy részét megváltoztattam, kihagyván abból a vérhez vonzó magyar vért, mely helyében a Nagyságod erszényére mit nyomtattak, ki talám nem elvető. Melyről is bizodalmasan elvárom a Nagyságod ítéletét. Most kötettem itt a könyvnek egynehányát. Készek lesznek infallibiliter ad 18. augusti, az H. ünnepére...”

Tudatja Batthányival azt is, hogy Csáky Zsigmond elhagyta Bécsset, „azonban szünetlen szerelmes levelekkel ostromolják az J.-t, a kassai úr egytestvér nőtény atyafiai, amint nekem azt H. beszéllette, de falra hányják a borsót, annyit tudok benne. Hogy volna kedves a 40 esztendőös özvegy, így beszélget az J.” Ehhez a levélhez mellékeli az ajánlás kefelevonatát, amely megegyezik a nyomtatott szöveggel.

Mindebből világosan kitetszik, hogy Kecskeméti írta az ajánlást, mégpedig két változatban, az egyik kanári madárhoz hasonlította Rákóczi Juliannát, a másik galambhoz. Végül is a galambos változatot választotta, de kihagyta belőle a „vérhez vonzó (tehát vonzódó) magyar vért”, amely túl közvetlen utalás volt a házasságra és a magyarságra.

Az *Imádságos Könyv* eljutott Rákóczi Juliannához s a fogadtatásról Kecskeméti 1689. szeptember 16-án így számol be Batthányi Ádámnak:

„Az J. ma is kérdezte tőlem, ki lehet az, aki öt galambhoz, paradicsomi madárhoz láttatott hasonlítani. Felelek, hogy a szombati könyvnyomtató nevét látni alatta, aki talán, ha az J. tovább is szívével kívánja, bagolyhoz fogja hasonlítani. Nevette, szokása szerint. Kérdezte tovább, hogy hány exemplart, mennyiért nyomtatott ki. Mondok, hogy 100 forintot felvén, azután nyomtatott 300 exemplart, melynek már nagyrésze ki is terjedett egész Alsó- és Felsőmagyarországra, ahol valaki olvassa, azt gondolja, hogyha nem az volna az J., akit leírtak, legalább olyannak kellene lenni. Entőlem ugyan ki nem tudódik, ki lett légyen olyan dicsirője, noha úgy veszem eszemben, nem olyan vak, hogy a rostan által nem látna. Igen emlegeté azt is, hogy mi mindennap a kertben mulattyuk magunkat, amint ugy is volt e héten, az hol ő csak gondolattal nézi a kanisai rab felemelhette kőoszlopot, melyet a leányasszonyok minap ott kinn lévén és megszemlélvén, nagy dicsirettel leírtak előtte.”

Ez utóbbi utalás Kanizsa ostromára, amelyet Batthányi Ádám irányított, s amelynek részleteit Bécsbe is megírta. Sőt Bécsbe küldte azt a nagy kőoszlopot, melyet egy rab felemelt.

Zrínyi Ilona és Julianna élénken érdeklődnek a kanizsai ostrom további eseményei iránt is. 1689. szeptember 16-án Kecskeméti azt írja Batthányi Ádámnak, hogy tőle tudakozódtak, vajon igaz-e a hír, hogy a keresztények megvették Kanizsát. Különböztet tovább tréfálkozik a bagoly hasonlaton:

„Akarnám, ha az maga holnap vétek nélkül, mert tréfás kedve szerént, bagolyhoz hasonlítandó remetefejú J. ilyen estve, a baglyokkal sötétben többet látván, találna bagolynek bagoly fia igazat mondani az aránt az H.-val. Elég az, hogy jó jelnek lenni vélhettyük, de futuris contingentibus, mikor ezek ily szorgalmatosan korteskednek a kanisaiakról. Itt látna bezzeg ember bagolynek sólyomfiat. Ennek hallatára magánosan ma olvastam, amit Morvából az úrfi P. régens vele recreálván magát, ír, hogy mostani uttyokban hallották, hogy Sua Excellencia velit eum illa inire Societatem. Melyre nevetett az J., mert nevettem én is, et consultius contienimus ambo.”

Keckeméti továbbra is szorgalmasan tájékoztatta Batthányi Ádámot a Julianna körüli dolgokról, de végül is buzgó közreműködése nem járt sikerrel. Két év múltával, 1691. június 24-én Julianna mégis Aspremont felesége lett. Ebben nyilvánvalóan nagy szerepe volt Zrínyi Ilonának, aki úgy vélte, hogy a külföldi rokonság védelmet nyújt gyermekeinek.

BÉLA KÖPECZI

Le Livre de Prières de Pázmány: objet de galanterie

L'ouvrage de Péter Pázmány, intitulé *Imadsagos könyv* (Livre de prières) parut pour la première fois en 1606, à Graz. A cause de son grand succès, l'ouvrage fut publié encore à plusieurs reprises; la neuvième édition parut en 1689, à Nagyszombat (Trnava) que l'imprimeur dédia à Julianna Rákóczi. Cette dédicace mérite une attention particulière, parce que François II Rákóczi se référa, entre autres, à elle quand, en 1695 il demanda à la cour de Vienne le titre de prince de l'Empire.

Le texte de la dédicace baroque prouve que l'éditeur du Livre de Prières prétendait à la main de Julianna Rákóczi. L'auteur de la dédicace tâchait de souligner l'origine hongroise de la demoiselle princière, son appartenance à la «nation hongroise». A la base de la lettre de János Keckeméti, directeur du Pasmaneum de Vienne, écrite le 6 août 1689 à Adám Batthyány, on peut démontrer que cette dédicace fut écrite par lui, au nom du général Adám Batthyány, en deux variantes, dont il supprima celle dans laquelle il y avait un renvoi immédiat au mariage et à l'origine hongroise.

Bien que Keckeméti continue à informer dans ses lettres Adám Batthány des choses concernant Julianna, ses efforts ne seront pas couronnés de succès: le 24 juin 1691, Julianna devient la femme du comte Ferdinand Gobert Aspremont-Reckheim.

Forgách Simon „Áfium”-kiadása

A török áfium ellen való orvosság Zrínyi Miklós legismertebb prózai műve, A valószínűleg 1663-ban keletkezett¹ *Áfium* negyven éven át kéziratban terjedt, s ez volt az első Zrínyi-traktátus, amely 1705-ben nyomtatásban is megjelent. Népszerűségére jellemző, hogy erről az első nyomtatott kiadásról is több másolat készült,² 1790-ben pedig ismételten kiadták.³ Amikor huszonhét év múlva, 1817-ben Kazinczy Ferenc végre megjelentette Zrínyi *Minden munkájának* új kiadását, az eposz és a lírai versek függelékeként az *Áfiumot* is lenyomtatta. Kazinczy majd csak 1821-ben szerzett tudomást Zrínyi többi prózai munkájáról, példáját azonban később is sokszor követték: az *Áfium* az új kiadásokban rendre csatlakozott Zrínyi verseihez.⁴

Az *Áfium* gazdag utóéletének XVII—XVIII. századi szakaszában a kiáltvány olvasói koruk olyan nagy kérdéseire kaptak választ, mint a török veszély, az idegen segítség kilátástalansága, a nemesi tunyaság, a magyar hadviselés-mód hibái, egy új hadsereg szükségessége. Az *Áfium* történetzemelete, programja és rendületlen erkölcsisége azonban túlmutat „a magyar romlásának seculumján”! Zrínyi „őrálló, vigyázó” szavai mindenkori „megmaradásunk” prófétikus parancsolatait rögzítik gyújtó pátosszal, emelkedett, nemes retorikával, aforisztikus, szállóige-tömörséggel:

„Ne bánts a magyart! — Imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz! — Mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel! — Meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver, fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio! — Elfussunk? Nincs hová, sohun másutt

¹ 1663-ra R. VÁRKONYI Ágnes teszi a kelteztést. Vö. *Kritika és emlékezet (Vázlat Rákóczi államának Thököly-képeiről)*. Sajtó alatt levő kézirat, amelyet a szerző szívességéből használtattam. Érveinek részletes kifejtése a *Magyarország története* III. kötetébe írt politikatörténeti fejezetben. Ez is sajtó alatt.

² Az *Áfium* (és a prózai művek) másolatairól NÉGYESY László: *Zrínyi prózai munkáinak új kiadása*. Budapesti Szemle, 1920. 182. köt. 15—21. (Vö. még *Gróf Zrínyi Miklós Prózai munkái*. Kiad. MARKÓ Árpád. Bp. 1939. 50—54.) Négyesy a prózai művek majdnem teljesen nyomdakész kritikai kiadását is elkészítette (megtalálható az MTA Könyvtára Kézirattárában: Ms 717/d-f-g-h); egyetemi Zrínyi-szemináriumom hallgatóival a Zrínyi Kiadó megbízásából most rendezzük sajtó alá.

³ Marosvásárhely, 1790. Kiad. ZILAI (nem Zilahi!) Sámuel (1753—1800) kollégiumi professzor. Négyesy szerint (*I. m.* 18) „az 1705-iki kiadásnak elég hű lenyomata, más forrása láthatólag nem volt, ezért szövegkritikai értéke nincs. Legfőbb különbsége az, hogy a latin idézeteket magyar fordításban is adja, mindjárt az eredeti után a szövegbe iktatva”.

⁴ Vö. Markó Á. id. Zrínyi-kiad. 51, 45—46.

Magyarországot meg nem találjuk... *Hic vobis vel vincendum vel moriendum est!* — Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugságommal dicsérjelek... , hanem ím megmondom magadnak fogyatkozásodat, olyan szívvel és szándékkal, hogy megismerve magad is, vedd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet, öltözzél igazságban, övedzzél erősséggel! — Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam: *egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók!* — Hagyjunk békét egy sokáig a pompának... , reformáljuk magunkat elsőben, kik elei vagyunk az országnak, azután az alattunkvalókat!"⁵

Zrínyi kíméletlen önkritikája és féltő, szerelmes hazafisága nemzeti önismeretünk és öntudatunk történetének nem kevésbé örökérvényű kifejeződése, mint Kölcsey *Himnusza*, Vörösmarty *Szózata* — és folytathatnánk a felsorolást Petőfi, Ady, József Attila idevágó műveivel. De maradjunk csak Vörösmarty-nál. A *Szózat* „élet és halál, jobb kor vagy elbukás végletei között hányódó líraisága”, közösségi érvényű, mozgósító retorikája, intonálásának „eltökölt költői akarata”⁶ egyenesen az *Afium*ból szárnyal fel.

Mert hogyan ír Zrínyi?

„Avagy azért magyarok... oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan, mert non datur aliud medium [nincs más közbülső út]. Elfussunk? Nincs hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem mégyen, hogy minket helyheztesen belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában. *Hic vobis vel vincendum vel moriendum est* [Itt győznötök vagy halnotok kell].”

És hogyan követi, folytatja Vörösmarty?

Hazádnak rendületlenül
Légy híve, ó magyar;
Bölcsöd az s majdan sírod is,
Mely ápol, s eltakar.

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell.

A *Szózat* „az indító ihletet mindig leghívebben kifejező intonálás után idézi a hősi magyar múltat: Árpád honfoglaló, Hunyadi honvédő s Rákóczi tiltott nevét kerülve, a kuruckor szabadságharcát” — állapítja meg Tóth Dezső, a költő monográfusa.⁸ Iktassuk be e nevek közé, Rákóczi „tiltott neve” elé az *Afium*-allúzióval rejtetten jelen levő Zrínyiét is, akit Vörösmarty versben is megidézett, s akinek *Afium*át Kazinczy kiadásából ismerhette.⁹

⁵ A mondatok némileg önkényes tagolásával és felkiáltójelezésével a megszólalás agitativ hevületét, a dőlt betűs kiemelésekkel a szállóigékként rögzült, máig élő alakzatokat jelzem. Vö. Békés István: *Napjaink szállóigéi*. 2. jav., bőv. kiad. II. köt. Bp. 1977. 700—710.

⁶ Az idézett szavak Tóth Dezső monográfiájából valók: *Vörösmarty Mihály*. 2., módosított kiad. Bp. 1974. 223, 227.

⁷ Négyesy a prózai művek említett kritikai kiadásának kéziratában (Ms 717/d 39a) megjegyzi, hogy „Liviusnál mondja Hannibál az Alpeseken átkelt katonáinak: *Hic vincendum, aut moriendum, milites, est...* (XXI, 43).”

⁸ Tóth Dezső: *I. m.* 227.

⁹ Kazinczy Zrínyi-kiadásának Vörösmarty könyvtárából származó példánya az MTA Könyvtárában: 540. 022.

Az *Afium* — *Szózat* összefüggés felismerésének nemcsak filológiai, de mara-
dandó művészi dokumentuma is van: Kodály Zoltán *Zrínyi szózata* című
kórusműve. Kodály Zrínyi *Afiumát* tekinti a hadvezér-költő „szózatának”, s
az *Afium* legjellemzőbb részeit megzenésítve a „Hic vobis vel vincendum vel
moriendum est” latin idézetet a *Szózat* dallamának néhány ütemével adta
vissza.¹⁰

„A magyar romlásának seculumja”-ként Zrínyi a maga XVII. századát
jellemzte. De rászabható a „romlás” a *Szózat* századára is. Babits írja, hogy
„A *Szózat* századának elején Világos áll, a végén Trianon... Az idők... hozzá-
sötétedtek a sötét költeményhez... A *Szózat* százéves korában aktuálisabb,
mint újkorában volt.”¹¹ — És aktuális lett az *Afium* is! „1920-ban adta ki a
Spolarich-család öt tagja, ősapjuknak Spolarich Mártonnak — a szigetvári
hős, gróf Zrínyi Miklós titkárának — emlékezetére, a marosvásárhelyi 1790-ik
kiadás után” — jegyzi meg Markó Árpád. A Zrínyi-kultusz e szép gesztusnak
tűnő eseményéhez azonban mindjárt hozzáfűzi, hogy ez a hasonmás kiadás
„Magyarország Kormányzójának ajánlva... készült, csupán abból a célból,
hogy Zrínyi lelkes szavaival is ébressze a világháborút követő forradalmakban
sokat szenvedett magyar nemzet öntudatát”.¹²

Az *Afium*nak 1920-ban Zrínyi saját osztályát sem kímélő kritikus nemzeti
önvizsgálata kölcsönözhetett volna aktualitást, s nem az irredentizmus, aminek
jegyében ekkor tájt a *Szigeti veszedelem* vulgarizáló magyarázatára is kísérletet
tett a hivatalos értelmezés.¹³

A török *afium* ellen való orvosság alább vizsgálandó 1705. évi kiadása nemzeti
történelmünk fényes pillanatában: a Rákóczi-szabadságharc kellős közepén
hagyta el a nyomdát. Forgách Simon kuruc tábornok bocsátotta sajtó alá, s
Magyarország és Erdély fejedelmének, a Zrínyiek „dicsőséges véréből” szár-
mazó II. Rákóczi Ferencnek dedikálta.

* * *

Forgách Simon (1669 — 1730) sok tekintetben még ma is titokzatos szereplője
a Rákóczi-szabadságharcnak. Esze Tamás, a korszak kiváló kutatója „a kuruc
gondolathoz való viszonyát” így jellemzi:

„Nagy meglepetés volt idehaza is, Bécsben is, mikor császári tábornok létére, a kuru-
cokkal való sűrű csatározás után, váratlanul átment Rákóczi táborába. Titkot sejtettek
pálfordulása mögött. A titokra teljesen csak a felkelés bukása után derült világosság, a
bujdosásban valotta meg a fejedelemnek, hogy József, az ifjabb király küldötte át a
felkelő magyarok megnyerésére... Miért hallgatott fontos küldetéséről? Kortársai bő-
beszédű embernek ismerték, ha ivott, nem tudott titkot tartani. Nem sokáig szolgálta a
kurucokat, egy súlyos következményekkel járó mulasztása miatt Rákóczi elfogatta, s
csak a felkelés vége felé bocsátotta szabadon. Sorsa megint csodálkozást keltett: nem

¹⁰ Vö. KOROMPAY Bertalan: *A Szózat eszmevilágához*. It. 1958. 439. (Korompay
érdekes Zrínyi—Vörösmarty—Széchenyi párhuzamokat is hoz. Elképzelhető azonban,
hogy mindhárman Liviust is idézik. Vö. még *Vörösmarty Mihály Összes művei*.
Szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső. II. köt. *Kisebb költemények (1827—1839)*. Kiad.
HORVÁTH Károly. Bp. 1960. 618.)

¹¹ BABITS Mihály: *A Szózat ünnepére* (1936). = *Esszék, tanulmányok*. Kiad. BELA
György. II. köt. Bp. 1978. 513.

¹² Markó A. id. Zrínyi-kiad. 46.

¹³ Vö. KLANICZAY Tibor: *Zrínyi Miklós*. 2., átdolg. kiad. Bp. 1964. 812—813.

élhetett a szatmári béke nyújtotta közbocsánattal, követte Rákóczit a számkivetésbe, A kegyelemből való kirekesztése, utána két évtizedes bujdosása majdnem olyan titokzatos, mint rejtélyes hallgatása.”¹⁴

Thaly Kálmán életrajzi összefoglalása szerint az „előkelő műveltségű, igen szellemes” Forgách a trónörökös I. József tanuló- és játszópajtásaként Bécsben kezdte karrierjét; „németül tökéletesen beszélt, a kurucokat szidta, sőt 1704 elején még a magyar öltönyt is levetvén német egyenruhába bújt s bajuszát leborotváltatá”. Azért kényszerült erre, mert „az németek magyar ruhában” kurucnak nézték, s kétszer is rálóttek. „Levágott szép, aranyszínű bajuszát Simon úr emlékül eltevé egy piros tokba”, amelyre latin disztichont rögtönzött.¹⁵

Thaly szorgos adatgyűjtését és Esze Tamás színes Forgách-portréját Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes számos összefüggéssel egészíti ki. Forráskiadványuk, a *Rákóczi tükör* tömör pályaképet és találó jellemrajzot nyújt Forgách Simonról:

„Rákóczi, bízva Forgách valóban kiemelkedő katonai képzettségében, tábornoknak, majd altábornagynak nevezte ki, s a szabadságharc stratégiailag fontos hadműveleteit bízta rá. Ám Forgách katonai tevékenysége a kudarcok sorozata: Koroncónál Heister császári generális megsemmisíti hadseregét, 1705-ben az erdélyi hadműveleteket irányítja, a szibói csatavesztésért részben ő a felelős, miatta kerül vissza a császáriak kezére Esztergom vára. Ugyanakkor a kuruc hadsereg regularizálását jogosan és hozzáértően szorgalmazza, 1705-ben a szécsényi országgyűlés bevélasztja a szenátusba. 1706 végén Rákóczi elfogatta, és hadbírósná ítélet nélkül a krasznahorkai, majd a szepesi, végül a munkácsi várban tartotta fogva. Mikor fogságából a szabadságharc végén kiszabadult, követte a bujdosókat. Lengyelországban telepedett le, járt Rodostóban... Miután sikertelenül folyamodott többször amnesztiáért, a lengyelországi Visnyevében halt meg... Valójában ki volt: József király megbízottja vagy Rákóczi híve? A szabadságharc meggyőződéses harcosa vagy kétkulacos politikus? Májig sincs kellően tisztázva. Nem tudjuk, milyen indítékokból állt Rákóczihoz. A kuruc táborban gyanakodva fogadták. Bercesnyivel unokatestvérek voltak, de gyűlöltek egymást; a főgenerális Forgáchot árulónak tartotta, Forgách viszont őt tekintette Rákóczi rossz szellemének.”¹⁶

Az utókor haló porában sem volt kegyelmes Forgách Simonhoz. Amikor a század elején a kuruc bujdosók hamvaival együtt az ő földi maradványait is haza akarták hozni, a visnyevégi karmelita templom kriptájában nyugvó koporsóját kirabolva, csontjait elkeverve, összedobálva találták.¹⁷

Thaly száz évvel ezelőtti tanulmánya után a literátor Forgách műveit is ideje volna elemzön szemügyre venni. A nagy tudású katona az irodalomhoz, hadtudományhoz hivatásszerűen is vonzódott, katonai traktátusokat, elmélkedéseket és imádságokat írt, emlékiratot, röpiratot szerkesztett, fiának erkölcsi intelmeket hagyott hátra; könyvtára feltehetően töredékes jegyzékében

¹⁴ ESZE Tamás: *Akolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában*. Magyar Könyvszemle, 1955. 282–283.

¹⁵ THALY Kálmán: *Ghymesi gróf Forgách Simon mint író*. Századok, 1882. 529–530.

¹⁶ *Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Kiad. Köpeczi Béla és R. VÁRKONYI Ágnes. II. köt. Bp. 1973. 481–482. R. Várkonyi Ágnes újabb tanulmánya szerint (*Rendhagyó országgyűlés Szécsényben 1705. = Tanulmányok Szécsény múltjából* 1. Szécsény, 1978. 9–42.) Forgách a Rákóczi-szabadságharc egyik legjelentősebb politikusi csoportjához, a központi hatalom megerősítését szorgalmazó párthoz tartozott.

¹⁷ Vö. VÁRADI STERNBERG János: *Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai*. Századok, 1968. 1039–1040.

francia szótárra lelünk, börtönébe is Szenci Molnár dictionariumát kéri feleségétől.¹⁸

Zrínyi Miklós iránti érdeklődése egész pályáját végigkíséri. Hadtudományi műveiben Zrínyi követőjének mutatkozik, s Thaly úgy tudja — bár erre vonatkozóan pontos forrást nem idéz —, különösen a *Vitéz hadnagy* és az *Áfium* állott közel hozzá: e Zrínyi-műveket „annyira megszereté, hogy sajátkezűleg lemásolván, a tarsolyában hordozta, hogy még a táborozásban is úgy forgathassa, mint valami bibliát”.¹⁹ Thaly Kálmántól származik az a híradás is, hogy az *Áfium*

„Forgách Simon tulajdon kezével írott és sajátját képezett régibb példánya napjainkig épségben fönmaradt, eredeti, aranyozott bőrkötésben a gróf unokájánál: az 1849-iki vértanú b. Jeszenák János özvegye, született gr. Forgách Aloyzánál Pozsonyban, ki e becses ereklyét méltó kegyelettel őrizi. Nem volna érdek nélküli ezt, mint Zrínyi tárgyal munkájának legrégebb példányát, a nyomtatott kiadással gondosan összehasonlítani, s a netán fölmerülő hézagokat vagy eltéréseket belőle kipótolni.”²⁰

Thaly fenti sorait idézve Esze Tamás joggal fejezte ki rosszsallását, hogy Zrínyi prózai munkáinak kiadói: Rónai Horváth Jenő (1891) és Markó Árpád (1939) „nem keresték az *Áfium* e fontos kéziratát”.²¹

Ők valóban nem keresték, de kereste és majdnem a nyomára bukkant Négyesy László! A prózai művek kritikai kiadásáról értekezve már 1920-ban azt tehette hozzá Thaly közléséhez, hogy értesülése szerint „e példány hagyatéki b. Vay Dénesnének, a vértanú unokájának jutott, de a könyvet 1914. júl. elején a báróné pozsonyi lakásán nem találták. A háború közbejötté egyelőre megakadályozta e kézirat felkutatását”.²² A kéziratok kritikai kiadás jegyzetanyagában azzal a kiegészítéssel szolgál, hogy „Dr. Kumlik Emil pozsonyi városi könyvtáros úrnak 1914. jún. 2-án kelt szíves értesítése szerint Dach János pozsonyi tanár. . . néhány évvel ezelőtt látta a kéziratot a báróné birtokában; a könyv a bárónénak az év nagy részében elzárt pozsonyi lakásán van.”²³

Négyesy hagyatékában megtalálhatók ama levelek is, amelyeket Kumlik Emil és Dach János írt a Forgách-féle *Áfium*-kézirat ügyében.²⁴ Négyesy jegyzeteihez képest némi további fogódzót Dach János levele nyújt, eszerint „Meglehet, hogy a boldogult Eszterházy János gróf elvitte magával Újlakra” a kéziratot, „s ott lesz valahol”. Dach tanár készült „meginterpellálni” Eszterházy Gyula grófot is, tájékozódásának eredményéről azonban nincs tudomásunk. A pozsonyi nyomokon elindulva magam is hiába kerestem Forgách *Áfium*-másolatát,²⁵ de ha nem enyészett el az idők során, nem lehetetlen, hogy még előkerül.

¹⁸ THALY Kálmán id. összefoglalása nyomán: 535—626. Vö. még *A magyar irodalom története 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 365—366.

¹⁹ THALY Kálmán: *I. m.* 530—531.

²⁰ *Uo.* 535.

²¹ ESZE Tamás: *I. m.* 283.

²² NÉGYESY László: *I. m.* 20.

²³ MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 717/d 9a.

²⁴ *Uo.* Ms 715/n: Kumlik Emil Négyesyhez (Pozsony, 1914. jún. 2.), Ms 715/m: Dach János Kumlik Emilhez (Pozsony, 1914. júl. 6.), Kumlik Emil Négyesyhez (Pozsony, 1914. aug. 4.).

²⁵ Imrich KOTVAN *Rukopisy Universitnej Knížnice v Bratislave (Codices Manuscripti Bibliothecae Universitatis Bratislavenensis)* című katalógusában (Bratislava, 1970) semmi nyoma. Kumlik és Dach leveleit a pozsonyi *Irodalmi Szemlében* is közreadtam (1981. 652—653), e híradástól remélve újabb információkat.

Forgách Simon 1705. évi kiadásából szerencsére annál több példány megmaradt.²⁶ Forgách tábornagy csinos kis zsebkönyvet szerkesztett a kéziratból: az *Áfium* szövegét a fejedelemhez szóló dedikáció és a *Fegyvert s bator szivet*... kezdetű ének fogja keretbe. Az ajánlás két okkal magyarázza, miért nem jelent meg az *Áfium* eddig. A Zrínyiek családja kihalván „nem volt azt kinek dedikálni” (értsd: nem volt, aki dedikálja valakinek); de szükség sem volt rá, mert idegen ortalom alá került, s „oly nyomorult sorsra jutott a szegény árva magyar nemzet, hogy senki a hadakozásról, annak módjáról és hadi disciplináról nem is gondolkodhatott”. De most már „van... kinek dedikálni ezen vitézségre való jó tanácsú munkát”, s Rákóczi az, aki által „a másik ok is... felszabadult”, mert „a nagyméltóságú bánnak vére lévén... igyekszik a jó militaris disciplinát béhozni, sőt parancsolja és parancsoltatja máris”. Az ajánlás az okok kifejtése után a nyakunkon ülő „német nemzet” és a szabadságáért fegyverre kelt magyarság, illetve a két hadsereg összehasonlításával folytatódik. Forgách a kor értekező stílusának megfelelően itt különösen sok latin szót, fordulatot használ, ugyanakkor ez a rész szól leginkább a közrendű olvasóhoz is. Szinte toborzó-szöveg ez a betét: ugyanúgy csúfolja, gúnyolja a németeket, dicséri a

²⁶ Hadd hívjam fel a figyelmet a nyomtatvány egyik értékes másolatára. A British Musumban C. 57. d. 50. szám alatt őrzött *Adriai tengernek Syrenaia* (Bécs, 1651) függeléke Forgách *Áfium*-kiadásának kéziratosa másolata, megtoldva egy Zrínyiről szóló latin nyelvű feljegyzéssel (*Vita Authoris*). Mikrofilmje az MTA Könyvtárának Mikrofilmtárában: A 16/III. A Londonba került *Syrena*-kötet alighanem első példája a versek és az *Áfium* együttes szerepeltetésének. A *Vita authoris* tárgyi tévedései ellenére is értékes dokumentuma Zrínyi utóéletének. Kulcsár Péter fordításában közöljük:

„Zrínyi Miklós annak a nagy hősnék volt az unokája, aki Szigetnél esett el; mily nagy volt a hadművészetben, ökölél is, irással is bizonyította, mert 1651-ben Bécsben kiadta dédapja haditetteit, aztán *Ne bánisd* címen megírta ezt a könyvecskét arról, hogy miképpen kell az ellenséget a hazától elűzni, ezt Forgách Simon hozta napvilágra 1705-ben. Jelmondata volt: *Senki sem támad bosszulatlan*, és ennyire esküdt ellensége volt a törököknek,

Ámde amikor már nem tűrhette Montecuccoli irigységét, elhatározta, hogy elhagyja a tábornok és otthon él derék tettei édes emlékeivel, miközben azonban vadászattal mulatta magát, a Bakony-erdőben egy vadkan dőfése szétmargangolta 1664-ben. És őt[!], aki odahaza oly jelentékeny volt, a külföldiek rendkívüli tetszését is elnyerte. Mert VII. Sándor tulajdon képmásával, V. Fülöp spanyol király aranygyapjával, Lajos, a franciák királya, Franciaország pair-je, a bajor és wittenbergi fejedelem atya címmel, Bourbon bíboros pedig évjáradékkal tisztelte meg őt. Maguk a külfölde egyetemek is kitüntetését tanúsították. Mégpedig a würzburgi ezt az emlékművet állította neki: *Zrínyi Miklós van itt, aki bárhová irányította lépteit, szívében bátorságot, nevében győzelmet, kezében villámot, arcán jenséget, elhatározásaiban bölcsességet, fegyvereiben szerencsét hordozott körül, az érény kísézője, a Szerencse hadvezére, mindig ez volt a társa, ez volt a vezetője, most elhagyta ezt, nehogy vakot kövessen. Korunk e leghatalmasabb hőst egy hitvány vadkan terítette le, így a halandó dolgokban Isten[!], hogy megmutassa, nagyobb a legnagyobbánl.*

Fia, Ádám, Zalánkeménél halt meg. Péter, mert a megtagadott károlyvárosi kapitányság miatt fellázadt, 1671-ben Bécsújhelyen lefejeztetett. Ennek fia, Péter, a tirolai meg a gráci várban töltött 24 esztendei raboskodás után sorvadtt el. Amannak anyja Frangepán Katalin volt. Nővére pedig, Ilona, először Rákóczi, aztán Thököly felesége, ugyanabban az évben, 1703-ban múlt ki egész családjával együtt Nikomédiában, melyben bátyja; származását a régi római Sulpiciusoktól vezette le.”

R. Várkonyi Ágnes volt szíves közölni vélem azokat a bejegyzéseket, amelyek Forgách *Áfium*-kiadásának a kolozsvári Egyetemi Könyvtár BMV 10585 számú példányában található, s a könyv népszerűségét bizonyítják: „Igen jó nemzeti és hazai magyar könyv y; „Salamon Alajos tulajdona”; „engettem egy kevéssé: Mts Tompos Péter úrnak 1746 29 Ápr.”; „Nemzetes Kovács Tamásnak meg küldöttem meg a két könyvet kegyelmed szolgálja Tompos Péter 1797 16 nov.”

kurucokat, mint a híres toborzóének, a *Csinom Palkó*,²⁷ Forgách végezetül személyes hangra vált: ő, aki gyermekségétől fogva „a disciplinaris hadakban nevelkedett”, tudva tudja Rákóczi „szent igyekezetit a militaris disciplinához”, s kéri, hogy szoktassa el „ezen mi magyar nemzetünket a pogány módra szokott hadakozástól”, s „a hadi jó rend és disciplina” helyreállításával szabadítsa meg „az idegen nemzet igájától”.

Az *Áfium*-kiadás függelékeként közreadott latin epigramma és a *Fegyvert s bátor szívet*... kezdetű ének még alaposabb vizsgálatra vár. Szerzőjét és keletkezésének dátumát nem ismerjük, Klaniczay Tibor szerint az *Áfium* hatását tükröző verset a röpirat „valamilyik másolatának tulajdonosa” írhatta.²⁸ A *Fegyvert s bátor szívet*... érdekes jellegzetessége, hogy egyrészt valóban Zrínyi költői terminológiáját követi:

Virtus még közülünk szintén ki nem szakadt,
Noha sok muszurmány bátorságra fakadt,
Sokszor magyar miatt török hold megapadt,
Most is éles kardunk hüvelyben nem ragadt.

De van egy finomabb, csiszoltabb, modorosabb, feltétlenül későbbi évtizedekre valló stílusrétege is:

Zászlód alá, hazám, kérd, jöjjön magyar Márs,
Pusztító had ellen ki légyen veled társ,
Mert már honyod alatt alig maradt az Ars,
Félek rajta, hogy te öved ne légyen hárs.

Ha magyar kard pogány karddal összeveserdül,
Jól fordul az kocka, szerencsénk is perdül,
Bánatban bús elménk öröme felzendül,
Vitézségünk miatt pogány füle csendül.²⁹

Az *Áfium*-kiadás megjelenésének pontos helyét és idejét Esze Tamás tisztázta. Forgách Rákóczinak írt, 1705. március 24-én kelt leveléből ő emelte ki ezeket a sorokat: „Íme az mely opusról emlékeztem más levelemben, elkészülvén ezen edgy, kívántam Nagyságodnak udvarlanom azzal is. *Hogy oly illetlen fedélben involváltatott*, arrul Nagyságodat alázatosan követem, tudom, Nagyságod nem kívül, de belől fogja méltóztatni vizsgálni.”³⁰ Esze Tamás arra következtet, hogy „Forgách levelében kétségtelenül Kolozsvárott megjelent könyvről van szó,”³¹ mert a generális 1705. január 22-én indult Segesvárra, ahonnan március 24-én már az első kinyomtatott *Áfium*-példánnyal tiszteleg a fejedelemnek. Az *Áfium* tehát Kolozsvárott jelent meg 1705 márciusában. Esze arra is rámutat, hogy a nyomtatás Tótfalusi Kis Miklós műhelyének betűivel készült. A kiváló tipográfus ekkor már nem élt, utóda, Telegdi Pap Sámuel azonban az ő betűit és nyomdadájszeit használta. Haiman György részletezőbb

²⁷ A *Csinom Palkó*ról lásd *A kuruc küzdelmek költészete*. Kiad. VARGA Imre. Bp. 1977. 817.

²⁸ KLANICZAY Tibor: *I. m.* 691.

²⁹ Még 1663 őszére datálva lásd a *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig* című antológiában. Kiad. ESZE Tamás—KISS József—KLANICZAY Tibor. Bp. 1953. 126—127.

³⁰ Esze Tamás: *I. m.* 284

³¹ *Uo.* 284—285.

vizsgálódásai szerint „A könyvecske betűi kétséget kizáróan azonosíthatók Kis Miklós típusaival, de körzetdíszei is azonosak mesterünk nyomdai díszjeivel, sőt a címsora („SYMBOLUM”) is 24 pontos régi kolozsvári reneszánsz betű. Inicialéi... mint variánsok beleillenek Kis Miklós készletébe. A mű kolozsvári eredete — s ez esetben Telegdi Pap Sámuel nyomdájából való származása — kétségtelennek látszik.”³²

A nyomtatvány tipográfiai különösségéről, a sivár címlapról Esze azt mondja: a könyv „sietve készült, nem volt idő arra, hogy kiadója szép barokk ízlésű címlapot készíttessen hozzá, ezért jelent meg *oly illetlen fedélben*”.³³

Úgy vélem, Forgách *nem a címlapra* utal, amikor az „illetlen fedél” miatt mentegetődzik, hanem azt restelli, hogy nem volt érkezése díszesen *beköttetni* a fejedelemnek elküldött első példányt. A címlapot bizonyára az ő kérésére alakította éppen így a nyomda, s Forgách tábornagy nemigen törődhetett a „szép barokk ízlésű címlap” gondjával. Neki a minél gyorsabb megjelenés állt érdekében, s még a fejedelem tiszteletpéldányát is el merte küldeni bekötés nélkül; azonnal, lóhalálban, ahogy kézhez kapta.

Az *Áfium* erdélyi kibocsátásának sietős körülményeit nem lehet csupán Forgách Zrínyi-kultuszával és Rákóczi iránti tiszteletével magyarázni. Épp ez a kétségtelen sietség és a címlap rejtélyessége jelzi, hogy a gyors akció mögött aktuális politikai és katonai érdek húzódnak meg. A rejtélyességet úgy értem, hogy nemcsak barokk díszítés nincs a címlapon, de az a fontos impresszumadat sem szerepel rajta, hogy melyik városban, kinek a műhelyében nyomtatták ki.

Forgách Simonnak Erdélyben tehát sürgősen szüksége volt az *Áfium* nyomtatott példányaira, ugyanakkor — úgy tűnik — nem állott érdekében, hogy a könyvről kiderüljön az erdélyi, a kolozsvári kibocsátás ténye.

Mi lehet ennek az oka? De tegyük fel a fontosabb kérdést is: miért éppen „a török ellen való orvosságra” esett Forgách választása, amikor a kurucok „a német nemzet” ellen harcolnak; s mindezzel összefüggésben mit jelent a dedikáció ama kitétele: „ezen mi magyar nemzetünket a *pogány módra szokott hadakozástól* elszoktassa”?

R. Várkonyi Ágnes Rákóczi államának Thököly-képeit vizsgáló tanulmánya arra figyelmeztet, hogy a szabadságharc során milyen kényes politikai, katonai és diplomáciai feladatot jelentett Rákóczinak a Thököly kérdéssel való szembenézés. A „kuruc király” Nikomédiában ette a száműzetés kenyerét, de névlegesen Erdély fejedelme maradt, miközben Rákóczit is fejedelemmé választották; Thököly egykori kurucjai ott szolgáltak Rákóczi ezredeiben, s létezett egy erős Thököly-párt — lényegében török párt —, amely Rákóczinak különösen erdélyi hatalmát és berendezkedését hátráltatta. R. Várkonyi Ágnes meggyőzően emeli ki, hogy Thököly és a thökölysta erdélyi török párt aspirációit Rákóczi „célratoró publicisztikával” is igyekezett leszerelni. „Ezeknek az eseményeknek a láncolatába illeszkedik az a tény, hogy Forgách 1705-ben kolozsvári impresszummal kiadja Zrínyi Miklós művét, *A török áfium ellen való orvosság* című röpiratot. A valószínűleg 1663-ban keletkezett mű 1705 nyarán nyílt kritikája Thököly politikájának. Török főség ellenében az önálló magyar államiség

³² HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében*. Bp. 1972. 129. A bibliográfiát összeállította SOLTÉSZ Zoltánné.

³³ ESZE Tamás: *I. m.* 285

megteremtésének szükségét hirdető gondolatai az erdélyi török párt érveit cáfolják.” Az *Áfium*nak 1705-ben tehát többek között az a jelentése, „hogy csak a Porta uralma alól felszabadult Erdély lehet korszerű hatalmi tényező”.³⁴ A „pogány módra szokott hadakozás” ugyancsak a törökre értendő; talán a török párti thökölyánusokra is vonatkozik.

Rákóczi 1704 legvégén küldte Erdélybe főparancsnoknak Forgách tábornagyot.³⁵ A három hónap múlva megjelent *Áfium*-kiadás ekképpen Forgách egyik első erdélyi akciója: publicisztikus támadás az erdélyi Thököly-párt hívei ellen. — Akik talán a zsidói csatában vágta vissza, mert R. Várkonyi Ágnes idézett tanulmánya szerint szerepük lehetett Forgách vereségében.

Térjünk vissza végezetül a címlap kérdéséhez. Már maga a két Zrínyi-symbolum: a „Nemo me impune lacessit” és a horatiusi „Dulce et decorum...”³⁶ címbe emelése, címként való szerepeltetése szokatlan. Épp ilyen beosztású kézirat feküdt Forgách előtt? A címlapon csak Zrínyi nagy nevét és általános erkölcsi maximáit akarta hangsúlyozni? — Mindez csak találgatás. A megjelenés helyét azonban minden nehézség nélkül feltüntethették volna. A csonka impresszum szándékosan hallgathat Kolozsvárról. Forgách alighanem így akarta hangsúlyozni, hogy *Áfium*-kiadása nemzeti érvényességű és nemcsak az erdélyi thökölyánusoknak szól. Zrínyi művét éppolyan tág hatósugarú „symbolum”-nak szánhatta, mint a címlap-szövegül választott Horatius-idézetet:

Dulce et decorum est pro patria mori.
Mors et fugacem persequitur virum.

Szép és magasztos halni ezért: haza!
Elér, akárhogy futsz is, a gyors halál.³⁷

* * *

Az 1705. évi *Áfium*-kiadás a hányatott sorsú kuruc tábornagy legdicsőségsőbb haditette.

³⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *I. m. (Kritika és emlékezet...)*

³⁵ Vö. TRÓCSÁNYI Zsolt: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata. = Rákóczi-tanulmányok.* Szerk. KÓPECZI Béla—HOPP Lajos—R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1980. 114—115.

³⁶ Négyesy László a „Nemo me...” (Senki engem büntetlenül nem ingerel) eredetét nem tisztázza, a „Dulce et decorum”-hoz megjegyzi: „Horat. Carm. III. 2.” Idézett kéziratának *Proverbiámok, sentenciák az Áfiumban* című jegyzékében, 130a. Ferenczi Zoltán mutatott rá (*Zrínyi „Az török Áfium ellen való orvosság” című művének forrásai.* EPhK 1917. 329), hogy a „Nemo me impune lacessit” a Skót Andrásrend jelszava, s ez olvasható Zrínyi némelyik arcképmetszetén is. „A jelszónak erről az alakjáról Alciati *Emblemata cum commentariis* művében (1621), mely Zrínyi könyvtárában is megvolt, ezt olvassuk: »Franciscus Sfortia cum Ducatum Mediolanensem obtineret, canis sibi symbolum pingi finique curavit, una cum epigrammate, Nemo me quietum impune lacesset.» (LIX.1.) Kézénfekvő, hogy Zrínyi itt olvasta.” Ferenczi ugyanitt a Horatius-helyre és (a 336. lapon) a *Szózat*-párhuzamra is utal. Alciati adatára — Ferenczire való hivatkozás nélkül — BORZSÁK István is figyelmeztet: „*Adriai tengernek Syrenaia*”. It 1959. 481.

³⁷ Ilyés Gyula fordítása.

KOVÁCS, SÁNDOR IVÁN

L'édition de l'„Áfium” de Zrinyi par Simon Forgách

L'ouvrage en prose le plus connu de Miklós Zrinyi, écrit en 1663, intitulé *A török áfium ellen való orvosság* (Remède contre l'opium turc) ne pouvait être diffusé, durant quarante années, que sous forme de manuscrit; sa première édition n'a vu le jour qu'en 1705. Cet ouvrage est l'expression impérissable de l'histoire de la connaissance de soi-même et de la conscience nationales, égal à l'Hymne de Kölcsey ou à Szózat (Appel) de Vörösmarty.

La première édition, celle de 1705, a paru au milieu de la guerre d'indépendance de Rákóczi; l'éditeur, le général des kouroutzs Simon Forgách, a dédié l'ouvrage de Zrinyi à François II Rákóczi.

L'étude résume nos connaissances relatives au personnage de Forgách et ses relations avec Zrinyi, elle poursuit le sort du manuscrit et analyse l'édition de 1705 et ses circonstances. La présentation typographique laisse entrevoir l'idée politique et militaire actuelle de Forgách, selon laquelle la Transylvanie ne peut être un facteur politique important qu'après s'être délivrée du joug des Turcs. En omettant le nom de la ville Kolozsvár (lieu de la publication du livre), l'auteur voulait souligner l'importance générale, nationale de son livre, il destinait donc l'ouvrage de Zrinyi à passer pour un symbole.

A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei

A régi magyarországi nyomtatványokkal való szervezett foglalkozás, a magyarországi nyomdászat történetének alaposabb feltárása szükségszerűen vezetett nyomdászattörténetírásunk múltjának számbavételéhez. Ugyanis Fitz József,¹ Szele Béla² és *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* első és második kötete³ együttvéve is meglehetősen kevés nyomdatörténettel foglalkozó 18. századi műre hívja fel figyelmünket.⁴ V. Kovács Sándor az első magyar nyomdatörténetnek Miller Jakab Ferdinánd egy 1788-ból való kéziratát tartja.⁵ Haiman György Németh János nyomdászattörténete (1818) c. cikkében⁶ Németh szerény előzményei közt — a biográfiák, bibliográfiák és könyvtárkatalógusok mellett — Bod Péter és Wallaszky Pál nyomdászattörténetet is tartalmazó köteteit, továbbá Miller Jakab Ferdinándnak a nagyváradi nyomdászatról megjelentetett munkáját említi meg.

18. századi műgyűjtőink és tudósaink levelezését, az egykorú nyomtatott és kézíratos historia litterariákat, továbbá folyóiratokat olvasgatva azt figyelhetjük meg, hogy az 1750-es évek végétől kezdve egyre gyakoribb a nyomdatörténettel való foglalkozás, a szóban és írásban történő vitatkozás. A két leggyakrabban tárgyalt nyomtatvány: a Hess-féle *Chronica Hungarorum* és a Sylvester János által fordított *Újszövetség* sárvári kiadása, de az egyes nyomtatványok és nyomdák ismertetése mellett kifejezetten nyomdatörténeti tanulmányokkal is találkoztunk.

Új ismereteinket az alábbiakban csak annyiban tárgyaljuk, amennyiben azok valami módon korukban is nyilvánosságra jutottak, vagy legalábbis a kor

¹ Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története I.* Bp. 1959. 42—49.

² *Bibliográfia. A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-ig.* Összeáll.: Kovács Máté Bp. 1963. 675—685.

³ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Szerk. STOLL Béla, VARGA Imre, V. Kovács Sándor. Bp. 1972. 80—91. és KÓKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849.* Bp. 1975. 182—188.

⁴ Az alábbi fejezetekben tárgyaljuk őket: II/2 és a II/9-ben említett 1786. évi nyomdajegyzék (Fitz). II/6, II/8 és a II/5/a-ban említett német nyelvű cikk a Zeitschrift von und für Ungernben (Szelle).

⁵ V. Kovács Sándor: *Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata.* MKsz 1973, 332—348. A cikkben V. Kovács említi (332. l.) egy Weber Simon Péter által készített nyomdatörténeti összeállítást (*Typographia* 1783.). Az a gyanúnk, hogy itt legfeljebb Weber betűmintakönyvről lehet szó, amely 1783-ban induló nyomdaja betűkészletét tette közzé: *Specimen typorum neoerectae typographiae Simonis Petri Weber* címen Pozsonyban. E műnek Weber által használt példánya (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 091/448) a kinyomtatott betűkészlet után a nyomdai díszek felragasztását is tartalmazza.

⁶ MKsz 1977, 243—255.

szakemberei számon tartották őket. Időben csak az 1800-as évek első évtizedéig megyünk el. Mellőzzük a magánlevelek azon adatait, amelyek inkább csak elképzelések, mint a valóságnak megfelelő tények voltak.

Az áttekinthetőség érdekében két fejezetben tárgyaljuk anyagunkat. Az elsőben a nyomdászattörténeti fejezeteket is tartalmazó historia litterariákat vesszük szemügyre. Megemlékezünk e fejezetben a nyomdászattörténeti forrásként használt biográfiai gyűjteményekről, katalógusokról és bibliográfiákról. A nyomtatványok előszavaiban található, sokszor nagyon fontos adatoktól ezúttal eltekintünk. Második fejezetünk az általunk ismert önálló nyomdászattörténetekről és nyomdászattörténeti cikkekről ad számot.

* * *

I. Nyomdászattörténetek — nem önállóan

I. Bél Mátyás szerepe

Gyakori a hivatkozás Bél Mátyás *Notitiáinak* megjelent és kéziratot kötetekre.⁷ Több nyomdatörténet-szerzőnk nemcsak a közvetlen hivatkozások révén kapcsolódik a 18. századi szellemi életünk arculatára oly nagy hatást gyakorló Bélhez, hanem a főként általa megindított honismereti mozgalomból szervesen nő ki egész tudományos tevékenysége, így a haza múltjának jobb megismerését szolgáló historia litteraria művelése, s ezen belül a nyomdászattörténettel való foglalkozás is. E hatás — sőt a pietista körökkel való közvetlen kapcsolat — még jezsuita tudósainknál is kimutatható.

2. Árvay Mihály (1735)

Jezsuita szerzőnk 1735-ben Kassán megjelent *Res litteraria Hungariae c.* műve érthetően nagy ellenhatást váltott ki protestáns körökben. A kis kötetben a gimnáziumokat és híresebb könyvtárakat tárgyaló fejezetek után a *Typographiae inductae c.* rész⁸ következik, s a híres (katolikus) magyarok felsorolásával zárul. A magyarországi nyomdászattörténetírás katalizátorául az alábbi pár sor szolgált:

„Nova ergo ista, (scilicet ars typographica) primum in Germania reperta, deinde per Europam fere omnem vulgata, tandem in Ungariam delata est sub finem sexti et decimi saeculi aut initium sequentis, haereticorum forte opera, qui ut plures errorum suorum fibros commodius in populum spargerent, hac arte utebantur.”

A későbbiekben általában még a protestánsok sem a „tévedések” kitételre reagáltak, hanem a könyvnyomtatás magyarországi megjelenését csak a 16. század végére vagy a 17. század elejére helyezés miatt.

Árvay röviden, a rendszeresség igénye nélkül foglalkozik a nyomdákkal. Először a nagyszombattal (a 17. század elejétől számítja) és a kassaival.

⁷ Nyomtatásban: *Notitia Hungariae novae historico-geographica I—IV.* Bécs 1735—1742. A felvidéki megyék anyagával. A többi rész kéziratban maradt.

⁸ 29—33. l.

Megemlíti, hogy 1716-ban Szentiványi László költségén került át a bártfai nyomda Kassára. Pozsonyban a harmadik nyomdát néhány éve állította fel Royer, Győrött 1728-ban kezdődött a nyomtatás. Szól még a budai, debreceni és a löcei nyomdákról.

3. Wallaszky Pál (1769, 1785)

Wallaszky Pál *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria* c. művében⁹ az utolsó (hatodik) fejezet címe: *De bibliothecis, cum appendice de typographia*.¹⁰ Szerzőnk a mű címének megfelelően foglalkozik a budai ősnomdával, lapalji jegyzetben azonban felsorolja az általa ismert 16. és 17. századi nyomdahelyeket, s utána az alábbi óhajának ad kifejezést: „Utinam vero quispiam operam earum illustrandarum is se sumeret!” Ennek részben ő maga is eleget tett 1785-ben, majd 1808-ban bővített változatban is megjelent *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus* c. művében.¹¹ Századonként néhány lapon megbízhatóan ír nyomdákról és kiadókról, sőt a papírmalmokról és a folyóiratokról is. Módszerében az erre az időre immár hagyományossá vált beosztást követve értékes adatokat közöl az iskolarendszerről, könyvtárakról és a magyarországi tudós társaság létrehozására tett erőfeszítésekről. Természetesen tud arról, hogy mások is próbálkoznak nyomdászattörténeti összeállításokkal. A 17. századi nyomdákról szólva olvasóit tudósítja Fejérvári Károly munkálatairól.¹² Wallaszky *Tentamen*-je óhajával, *Conspectusa* pedig példájával a magyar nyomdászattörténet megírásának ösztönzőjévé vált.

4. Benkő József Erdély nyomdászattörténetéről (1778)

Benkő József Erdélyről szóló könyvének¹³ bennünket érdeklő fejezetei: *De re litteraria in Transsilvania. De typographeis Transsilvanicis. De eruditibus Transsilvaniae*. A nyomdászatról szólót ismertetjük.¹⁴

A jelen nyomdái: Katolikusok — Kolozsvárott az egyetemé, Csiksomlyón a ferenceseké. Reformátusok — Kolozsvár és Nagyenyed. Evangélikusok — Brassó és Szeben. Görög-katolikusok — Balázsfalva.

A régebbi nyomdák esetében a nyomda sorsáról és a nyomdászokról is beszél. A nyomtatványok szétszórtan találhatók meg a műben, különösen a *De eruditibus Transsilvaniae* c. fejezetben.

Brassóban 1534-től nyomtatott a híres Johannes Honterus.

Kolozsvárott a Heltai — Hoffgreff nyomdával kezdődött a nyomtatás. Híres az 1551. évi *Biblia*.¹⁵ Hoffgreff, Heltai, Heltainé, az ifjabb Heltai Gáspár, majd faktorok vezették a

⁹ Lipsiae 1769.

¹⁰ Az appendix: 96—98. l.

¹¹ I. kiadás: Posonii et Lipsiae 1785. 2. kiadás: Budae 1808. Az első kiadásban: 101—104. l. a 15. századi nyomdászatról és kiadókról, 141—143. l. a 16. századról, 205. l. a 17. századról, 261—265. l. a 18. századról.

¹² 205. l. L. a II/4. fejezetünkben.

¹³ BENKŐ, Josephus: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus I—II*. Vindobonae 1778.

¹⁴ Pars I. tom. 2. cap. XVIII—XX. pp. 244—532. A nyomdászatról: pp. 322—329. Adataihoz általában nem fűzünk megjegyzéseket, azok (két, valószínű sajtóhibát leszámítva) ma is helytállóak, pontosak.

¹⁵ Vö. RMNy 90—92.

műhelyt: Makai János és Válaszuti (Szilvási) András. Utoljára 1660 körül működött a nyomda (Matthias Ravius); a betűk elkoptak és széttöredeztek. 1696-ban állítottak fel az unitáriusok új nyomdát. Lengyel András és Liszikai Mihály neve szerepel a nyomtatványokon. 1716-ig működött ez a nyomda.

Váradon Szenci Kertész Mihály (helyesen Ábrahám) a 16. (helyesen 17.) század közepén holland típusokkal szép és hasznos könyveket nyomtatott. Különösen szép a Kolozsvárra menekülés után befejezett Biblia.¹⁶ Kolozsvárról Szebenbe került e nyomda. 1670 körül meghalt Szenci Kertész, a református egyház a nyomda megmaradt részét ekkor visszavittette Kolozsvárra. Faktorok: 1670-től Veresegyházi Szentyel Mihály, 1684-től Németi Mihály, 1689-től Veresegyházi István. 1694-ben Tótfalusi Kis Miklós újította fel a nyomdát. Tótfalusi külföldi és hazai működését is ismerteti Benkő, Bod Péter Erdélyi Feniksét idézve. 1703-tól Telegdi Sámuel a faktor, 1730-tól Szatmári Pap Sándor, majd Pataki Mihály. 1753-tól Páldi István, a jelenben (1778) Pataki Sámuel a kurátor.

Gyulafejérvárott Raphael Hoffhalter 1567-ben királyi nyomdásznak mondta magát. Halála után az inspektorok: Csázmai István (1568), majd Wagner Gergely. 1572-ben Báthori István elvette az unitáriusoktól a nyomdát s azt a reformátusoknak adta. 1620-ban Bethlen Gábor alapított díszes nyomdát. Faktora: Meszlény Márton és Válaszuti András (1624), Jakob Efmurd (1632), Major Márton 1642 és 1656 között vagy még tovább is. A nyomda 1658-ban pusztult el a tűzvészben. A románoknak is volt egykor itt nyomdájuk. A század közepén fejedelmi parancsra nyomtattak a pápa vezetésével. Legfeljebb 1675-ig létezett.

5. Simonchicz Ince (1784)

1784-ben Nagyváradon jelent meg Simonchicz Ince piarista *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria* c. műve. Bevezetőjét Miller Jakab Ferdinánd írta. Simonchicz a mű ajánlásában Miller 1783. április 19-én írt leveléből idéz:

„Postremis meis ad Te litteris pollicitus quidem sum, me libellos Tuos ocius transmissurum. Sed praeter unum de Re Litteraria Hungariae, quod omni, quo par sum, cum gratiarum actione Tibi reddo, haecenus perlegere non potui. Istud vero tam studiose a me lectum, et relectum scias, velim, ut (sine fuco loquor) hoc in genere simile vix haberi putem. Paucis multa dixisti, et progressum litterarum in patria adcuratissima quadam serie, interspersis multae lectionis, et eruditionis Tuae documentis, usque nostram aetatem egregie deduxisti, quod sane haecenus nemo praestitit.”¹⁷

A könnyen áttekinthető, jól megszerkesztett mű második része: *De litterarum et studiorum adiumentis*. Ennek hét fejezete közül most csak a harmadik érdekes számunkra: *De typographia Hungarorum*, amely rövid általános bevezetés után századonként tárgyalja a magyarországi nyomdászat történetét.¹⁸

A 15. századból részletesen elemzi a Hess-nyomdát, Wallaszky Tentamenje alapján. Az egyéb 15. századi nyomtatványokra vonatkozó véleményét nevének említésével idézi Miller *Prima lineamenta* c. alább ismertetendő művében.¹⁹

16. századi mondandójának középpontjában a sárvár-újszigeti nyomda és annak Újszövetség-kiadása áll. Előtte azonban cáfolja Wallaszky azon adatát, hogy Verbőczy *Tripartitum*-át 1518-ban Budán kiadták,²⁰ mégpedig az *Anzeigen* általunk alább ismerte-

¹⁶ RMK I 970.

¹⁷ Simonchicz 1783. március 14-én küldte át Nagykárolyból ezt a művét Millernek. A levél eredetije: OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 781/1. ff. 14–15.

¹⁸ 72–85. l.

¹⁹ Vö. V. Kovács *i. m.* 346.

²⁰ Wallaszky ezt a *De Stephano Werböczyo ... dissertatio historico-politica* (Lipsiae 1769.) c. művében állítja. p. 77.

tendő nyomdászattörténetéből. Leírja a Nádasdy-Kanizsai címert, értelmezi annak 1527-es évszámát. Közli a híres disztichonok négy első sorát. Ír a két Johannes Sylvester-ről.²¹

A 17. századból jobbra csak nyomdahelyfelsorolást ad, majd néhány nyomtatvány címét. A 17. századi nyomdák közé került a 18. századi pozsonyi Royeré és a győri Streibigé.²²

Millerrel egyébként valami vitája lehetett. „Nam... existimamus artem hanc primum ab adversariis catholicorum reiectum fuisse ad nos, et clam exercitam, quo celerius plures in publicum spargerentur libelli, quibus rudes ad novam suam doctrinam amplectendam facilius persuaderent.” „Revectam esse dico, ut non recedam a Propositione IV., quam ex Historia Litteraria Hungariae hoc anno exposuit Cl. Miller, Doctor Historiarum Magna-Varadiensis, cuius amicitia exposcit, ut declarem me ipsi non adversari.” Mindezt két okból idéztük ilyen részletesen. Egyrészt Simonchicz megnevezi Miller előadásainak a témáját, amelyből annak kézírata kinőtt. Miller Prima lineamentája kezdetén erről így ír: „... si ea, quae Auditoribus summam pro temporis compendio hac de quaestione in collegiis meis historicis proponere consuevi, prolixiori sermone iucundum inter otium connotavero, ac in chartam coniecero.” Másrészt érthetővé teszi számunkra a Miller által ugyanott említett 1783. évi Nagyváradon szóban és írásban lezajlott vitát (litteraria illa concertatio).

A 18. századból, hogy műve ígért rövidségét megtarthassa, ismét csak egy nyomdát emel ki, mégpedig a helyit, azaz a nagykarolyit.²³ Tételszerűen felsorol 12 nyomtatványt az 1758–1784 közötti időszakról,²⁴ majd Szathmárnémeti Pap István nyomdászáról ír. Dobai Székely Sámuel szerint ugyanis e nyomdász, debreceni polgár, a kollégium seniora volt, mielőtt belga egyetemekre ment, s egyike volt a haza legműveltebb fiainak. Az adatot az *Anzeigen* közölte 1776-ban.²⁵ Simonchicz kérdezősködött a nyomdászáról, annak régi ismerősei körében. Sokan azt állították, hogy idióta volt. Ha nem igaz, örülünk, mint ahogy örültek Manutiusnak.²⁶ „Si verum? Videant homines eruditi, quid credant? ne fidem amittant.”

²¹ Leírása alapjául Kriebel János cikke szolgált. Innen származik a címer téves évszáma is. A helyes évszám: 1537. Vö. a II/3. fejezettel.

²² A pozsonyi Royer-nyomda 1718-tól, a győri Streibig pedig csak 1727-től létezett. Besztercebánya, Alsólivda, Óvár és Sicz viszont a 17. században már nem volt nyomdahely. A felsorolás többi városa: Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Debrecen, Lőcse, Sárospatak, Zsolna, Puchó, Csepreg, Somorja, Trencsén, Nagyvárad, Bártfa stb. A mutatványba felsorolt nyomtatványok: RMK I 878, II. 518, 536. A többi adata nyilvánvalóan téves: 1606. Sárospatakinai prodiit *Exemplar reconciliationis cum Hung.* 1653-ban jelent meg. RMK II 791. Az *Anzeigen*ben (1775, 219.) szereplő tétel elejének külön tételként való olvasata. — 1610. Solnae *Consilia henotica circa unionem ecclesiae* per Io. Dada. Helyesen: 1707. RMK II 2314. Az *Anzeigen*ben (1775, 219.) az évszám és a nyomdász neve (W. Kauder) is helyes. — 1610. Puchovii Vidi *Kalendarium* per Joan. Crastina. Az 1710-es évekbeli puchói nyomtatványokon szereplő nyomdász: Daniel Crastina. — 1612. Tsepregini et Kereszturini Nicol. Pozsaházy *Commentarius de coena Domini*. Az *Anzeigen* (1775, 218.) szerint a szerző Nicolaus Gönczi alias Palhazi. Az 1612-es évszám az előszövből van, a nyomtatvány 1613-ban készült. RMK I 441. — 1625. Óvarini Georg. Balog *Cornelius Nepos et Epistolae Ciceronis* Hung. Itt is az *Anzeigen* adatainak (1775, 218.) rossz értelmezéséről van szó. Oedenburgból lett Óvár. Az 1625-ös évszám pedig Lackner Kristóf művére vonatkozik. Balog György művei Lőcsén jelentek meg: RMK I 1458, 1633. — 1630. Samariae *Agenda Ecclesiastica*. Így szerepel az *Anzeigen*ben is (1775, 219.). Vö. a 82. sz. jegyzettel.

²³ „... illam (sc. typographiam) vero, quae in ea Urbe, in qua vitam vivo, ob oculos est, non possum non memorare”.

²⁴ Közülük Petrik bibliográfiájában és az időközben megjelent kiegészítő kötetekben (PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája, 1712–1860*. I–IV. Bp. 1882–1892. V. köt. Az 1712–1800 közt megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. Közread. az OSZK. Bp. 1971. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Közread. az OSZK. Bp. 1972.) ismeretlen: BETSKY, Ladislaus: *Panegyris*. Magyarul. Évet nem ad Simonchicz (valószínű 1781!). VÉCSEI István *Magyar geográfiájánál* az 1775-ös évszám valószínű elírás, 1757-ben megjelent kiadása ismert (Petrik III 783.).

²⁵ 1776. 87. l.

²⁶ A híres Aldus Manutius velencei nyomdászáról van szó.

Az appendix papírtörténet néhány sorban. Két papírmalmot említ meg. Szerinte az első Spiekenberg Sámuelé volt a Lőcse melletti Teplicskán, 1613-ban.²⁷ Szól még a Gömör megyei Dobsa város papírmalmáról.

A fentebbi példákon bemutattuk, hogy a historia litterariákban a nyomdászattörténet a 18. század utolsó negyedében már önálló fejezetként szerepelt. A példákat tovább is sorolhattuk volna. A század legvégén megjelent, Belnay György által összeállított kötet is hasonló módon, századonként tárgyalja a hazai nyomdák történetét, ír a kiadókról és a papírmalmokról.²⁸ Természetesen ennek megfelelően a bölcséleti előadásokon az előadó professzorok külön foglalkoztak e témával.

6. Biográfiák, katalógusok, bibliográfiák

a) Biográfiai gyűjtemények nyomdászattörténeti adatai

18. századi életrajz-gyűjteményeink szempontunkból nemcsak a nyomdász-szerzők esetében fontosak, hanem az egyes írók műveinek a felsorolási nyersanyagai a nyomdászattörténeti összeállításoknak, sőt azok lapalji jegyzetben többször foglalkoznak egy-egy nyomda történetével is. E művek adatgyűjtésében szinte az egész tudós magyar világ részt vett. A magánlevelek tanúsága szerint papok, tanárok, orvosok, főurak, nemesek és polgárok az 1760-as évektől kezdve már felekezeti elfogultságokon felülemelkedve gyűjtötték a múltra vonatkozó adatokat, s azt készségesen hocsátották egymás rendelkezésére. Néha talán kissé dilettáns módon számoltak be egymásnak észrevételeikről, feltételezéseikről: de a levél-láncolatban mindig akadt olyan példányhoz is hozzáférő vagy esetleg „csak” tudós személy, aki a kalandos elképzeléseket helyesbítette. E levelezés feltáratlansága miatt a szakirodalomban gyakran akadunk egymástól függetlennek tűnő tévedésekre vagy egyszerű feltételezésekre.

A Czvittinger Dávid kísérletével kezdődő művek jó összefoglalását adja Tarnai Andor *A magyar irodalom történetének* második és harmadik kötetében.²⁹ Nyomtatásban megjelent és kéziratos másolatokban terjesztett művek mellett különösen figyelemre méltó, hogy nagyon sok a megjelent művek mellé helyezett kéziratos kiegészítés, sőt néhány esetben az adatgyűjtés módszere és rendezése is rekonstruálható a fennmaradt leveleskönyvekből.

b) Katalógusok

Az általunk tárgyalt időszakban már híres hungarika-gyűjtemények katalógusai is megjelentek, mások csak kéziratban terjedtek. Főleg az alábbiakat idézik gyakran nyomdászattörténeteink: Széchényi Ferenc magyar könyvtárát,³⁰ az Egyetemi Könyvtár ritka könyveit tartalmazót,³¹ Teleki Sámuelét³² és Cornides Dánielét.³³

²⁷ Simonchicz forrása: WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii*, Pars II. (Viennae 1774.) p. 22.

²⁸ BELNAY, Georgius: *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria e probatissimis scriptoribus synoptice deducta*. Viennae—Posonii—Cassoviae—Pestini 1799.

²⁹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 458—471. 3. *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál. Bp. 1965. 80—87.

³⁰ *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Comitis Széchényi 1—2 et index, Suppl. 1—2 et index*. Sopronii—Pestini—Posonii 1799—1807.

c) Bibliográfiák

A bibliográfiai adatgyűjtés számos fennmaradt emléke biográfiai művek összeállításának a nyersanyagául szolgált, természetesen írónként felsorolva az összes ismert művet s azok kiadásait. Önálló, a biográfiától elszakadt bibliográfiát először Sándor István jelentetett meg. *Sokféle* címet viselő sorozatának harmadik kötetében a 16. századból 105 művet sorolt fel 1793-ban, majd *Magyar könyvházában* mintegy 3500-at 1800 előttről, az időrendet követve.³⁴ Forrásaink idézik még a bécsi cenzúrahivatal által kiadott *Index librorum prohibitorumot*.³⁵

II. Nyomdászattörténetek és nyomdajegyzékek — önállóan

1. Major Pál kézirata

Egyik legnevesebb hungarika-gyűjtőnk, Dobai Székely Sámuel 1767. június 16-án Cornides Dánielhez írt levele szerint tulajdonában volt az alábbi mű: „*De typographiis et typhotetis in Hungaria et Transilvania collectanea. Nota. Auctor huius erat Paulus Major prius Berzetiensis exposit Csetnekiensis.*”³⁶ Néhány évvel később Dobai Klimó György pécsi püspöknek ajánlotta fel egyéb kéziratokkal együtt ezt is. Klimónak ez már a második nagyobb vásárlása lett volna Dobaitól, ha megvalósul.³⁷ Sajnos nem így történt, a kézirat valószínű Dobainál maradt. Halála után tékájának jelentős része Jankovich Miklóshoz, majd onnan az Országos Széchényi Könyvtárba jutott, ám ennek a kéziratnak sem ott, sem másutt nem sikerült a nyomára akadnunk. Csupán Jankovich egyik kéziratában találtunk Major Pál könyvészeti érdeklődését bizonyító adatot.³⁸

³¹ PRAY, Georgius: *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis* 1—2. Budae 1780—1781.

³² *Bibliotheca Samuelis Teleki de Szék 1—4.* Viennae 1796—1819.

³³ *Bibliotheca Hungarica sive Catalogus scriptorum de rebus omnis veneris Hungariae.* (Ed. Carolus KOPPI.) Pestini 1792.

³⁴ SÁNDOR ISTVÁN: *Magyar könyvesház.* Győr 1803.

³⁵ Az *Index librorum prohibitorumot* a revizorok (a már kinyomtatott, főleg külföldről hozott könyvek vizsgálói) és a cenzorok (a kinyomtatandó kéziratok előzetes vizsgálói) egyaránt használták. Az újranyomást sokszor épp e jegyzékek alapján tiltották meg.

³⁶ Evangélikus Országos Levéltár, Arch. Gen. Eccl. V. 36/3. ff. 83—86. A kézirat a felsorolásban a 13. — Major Pál (1711—1758) evangélikus lelkész életét többek közt leírta KAPRINAI István is: *Vita Pauli Major praedicatoris Csetnekiensis, qui rem numismaticam illustrare moliebat* címen. (Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyűjtemény, B/quart. tom. 43. pp. 96—100. A források (így Szinnyei is VIII, 388.) megemlékeznek arról, hogy Wittenbergben könyvtáros is volt.

³⁷ 1770-ben Dobai híres oklevélgyűjteményét, két Mátyás-kori formuláskönyvét, néhány nyomtatványt és érmet adott el Klimónak. A nyomtatványok és érme kivételével ma a pécsi székesegyház kincsei között őrzik őket.

³⁸ Valószínű fentebbi művével kapcsolatos az OSZK Fol. Lat. 10. jelzetű kötete Jankovich Miklós kézírásával: „*Magyar-Könyvház, id est: Bibliotheca universalis librorum hungarica lingua editorum quam adornare coepit Paullus Major V. D. juxta Conf. Evangel. Minister 1748.*” E kézirat egy 1793-ban írt *catalogus librorum*, Jankovich is így nevezi a végén.

2. Bod Péter Erdélyi Feniks-e (1767)

A magyarországi nyomdászattörténetírás első önálló, ismert alkotása az *Erdélyi Feniks* (Szeben 1767.) c. kiadvány, amely Pápai Pariz Ferencnek Tótfalusi Kis Miklós emlékére írt 78 négysoros strófáját tartalmazza, Bod Péter értékes jegyzeteivel. A vers kezdete (és így a magyarázatok is) a magyar nyomdászat általános történetét is tárgyalja, s ezt lapalji jegyzetekben egészíti ki Bod, többnyire megbízható adatokkal.³⁹

3. Kriebel János cikksorozata az *Anzeigenben* (1774–1775)

Szinte minden 18. századvégi magyar nyomdászattörténeti mű ismerte az *Allergnädigst-Privilegirte Anzeigen* 11 folytatásból álló sorozatát, amely *Versuch einer kurzen Geschichte der Buchdruckerey in dem Königreiche Hungern* címen jelent meg, a szerző megnevezése nélkül.⁴⁰ A címet a folyóirat minden folytatás előtt megismétli, jelölve azt is, hogy folytatásról van szó. Miller Jakab Ferdinánd *Prima lineamenti*ájában nemcsak a Hess-nyomdával kapcsolatban idézi, hanem a 17. századi nyomdatörténetre kíváncsi olvasóit Bod és Wallaszky mellett ide utasítja. Kriebelt szerzőként nevezi meg Johann Samuel Klein *Nachrichten*jének második és harmadik kötetében.⁴¹ Az utóbbi helyen egy teljes magyar nyomdászattörténet megírását sürgeti.

„Es wäre zu wünschen, dass sich jemand über die Arbeit machte und eine vollständige Geschichte aller Buchdruckereyen und Lebensbeschreibung der Buchdrucker des Königreichs Ungarn herausgäbe, samst der Anzeige aller in derselben vom Anfänge an herausgekommen Schriften: so würde auch dadurch die vaterländische Literaturgeschichte einen merklichen Zuwachs und zugleich Berichtigung erhalten. Einen Versuch machte in einigen Fortsetzungen Johann Kriebel, einst ältester deutscher Prediger zu Epperjes, der in den privilegirten kaiser-königlichen Wiener Anzeigen befindlich ist, und zu einen Leitfaden zur Bearbeitung eines grössen Werkes dienen kann. Siehe IV. und V. Jahrgang.”

Ribay György alább tárgyalandó műve szintén megnevezi a szerzőt. Kovachich Márton György 1808-ban írt *Conspectus historico-statisticus typographiarum* c. művében szintén említi e művet, a szerzőt azonban nem nevezi meg.⁴²

Kriebel János kísérlete módszertanilag a század legjobb műve a hazai nyomdászattörténetírás területén. Ezért az alábbiakban alaposabban is szemügyre vesszük.⁴³

³⁹ Vö. HAIMAN György: *Bod Péter és a magyar nyomdászat*. Bp. 1975. — Bod szerint a Sylvester-féle Újszövetség Szegeden jelent meg. Nagyon érdekes, hogy az 1760-as évek magánleveleiben az országnak szinte minden területére próbálták elhelyezni e nyomdát. Debrecen környékére, Erdélybe és a Nyugat-Dunántúl több helyére is.

⁴⁰ 1774: 265–269, 281–285, 292–293, 350–352, 357–358. 1775: 81–85, 162–164, 173–175, 217–219, 225–229, 273–276. Az utolsó rész után K. monogrammal.

⁴¹ KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeiden des Königreichs Ungarn* 1–2. Leipzig–Ofen 1789. 3. Hrg. Andreas FABÓ. Bp. 1873. Az idézett helyek: 2. köt. 268. 1. és 3. köt. 60. l.

⁴² Egyszer azonban, bár anonymus-ról beszél, Fejérvári Károlyt gyanítja a cikk mögött. OSZK Kéziratár, Fol. Lat. 107. f. 17.

⁴³ Tartalmi ismertetőkben minden nyomdászattörténeti adatot közlünk. Terjedelmi okok miatt a nyomtatványokról csak RMNy, ill. RMK számot adunk. Lehetőség szerint tartjuk magunkat az eredetihez abban a tekintetben, hogy Kriebel lapalji jegyzeteit mi is oda helyezzük. Ugyanott helyesbítjük a téves adatokat. A nyomdászattörténet szempontjából érdektelen részeket elhagyjuk. Az *Anzeigen* megfelelő lapszámára külön nem hivatkozunk, a közölt folytatás-számból és a már megadott lelőhelyből az kiszámítható.

A cím utalás Wallaszky fentebb már idézett óhajára, hogy bárcsak valaki megírná a magyar nyomdászat történetét. Kriebel szerényen megjegyzi: „Wir denken diesen Wunsch, wie wir hievon jetzt nur eine kleine Probe geben, zu einer andern Zeit, mit möglichster Vollständigkeit zu erfüllen.”⁴⁴

A mű kezdetén a nyomdák fölötté szükséges voltáról elmélkedik szerzőnk. Ehhez az alapötletet a lakóhelyén, Eperjesen megnyílt könyvnyomda első terméke adta.⁴⁵ Egy ország nyomdásztörténete szorosan összefügg literatúrájának a történetével, amint ezt európai példákkal bizonyítja. A legújabb példa a Trattnerék bécsi működése, amely nemcsak Bécsnek, de a környező területeknek is nagy hasznára van.

Szerzőnk a jövődől felvirágzás érdekében szeretett hazája, Magyarország nyomdászat-történetének a megírására tesz pártatlan kísérletet, amely sajátosan még mindig Jakob Friedrich Reimmann magyarokat megbélyegző kötetére⁴⁶ szánt válasz, a nyomdászat területén. Büszke magyar öntudattal említi fel egybek közt Czvittinger,⁴⁷ Rotarides,⁴⁸ Kaprinai⁴⁹ és a rövidesen megjelenő Horányi nyomán a híres magyarokat,⁵⁰ azok képességeit. Akad a nyomdásztörténetírás területén is híres ember a magyarok között. A cipser Paul Pater 1710-ben jelentette meg Lipcsében Friedrich Gleditschnél *Dissertatio de Germaniae miraculo optimo maximo, typis litterarum, earumque differentiis, qua simul artis typographicae universam rationem explicat* c. művét.⁵¹ A negyedrészt alakú, szép kiadvány a latin és a német nyomtatott betű történetét tárgyalja, de érinti a görög és a keleti nyelvek típusait is. Mivel tudomásunk szerint a magyar szakirodalom még e kötetrel sem foglalkozott, alább az *Anzeigen*ben is felsorolt fejezetcímeket figyelemfelhívásul közöljük.⁵²

A könyvnyomtatás feltalálásáról Paul Pater e műve mellett J. D. Schöpflin⁵³ és G. Meermann⁵⁴ művei alapján ír. Külön említi, hogy e művészetet 1471-ben Sixtus „Argentiniensis”, a tudós tipográfus vitte Nápolyba, majd néhány híres nyomdászt sorol fel. Aldus Manutius 1500 körül már görög és héber könyveket nyomtatott, a Stephanok Párizsban, a Frobeniusok Baselen váltak híressé.

Áttérve a 15. századi magyar eseményekre hangja ismét büszkévé válik. A korabeli folytonos háborúskodások hátráltatása ellenére is, az ország fővárosában európai viszonylatban is nagyon korai nyomda működött. Ez a tudósok közt ismeretes, hangsúlyozza cikkünk szerzője, utalva a Mátyás király könyvtáráról szóló szakirodalomra, annak túlzó adatait azonban elveti.

⁴⁴ Tudomásunk szerint a teljesebb változat nem készült el.

⁴⁵ A nyomtatvány címe: *Astmundus, cruenta lethi hostia et victoria; acta per nobiles ac ingenuos Oratoriae et Poeseos, Facultatis Archiepiscopalis Gymnasii Eperjessensis alumnos. Die — Mensis — Eperjesini, Ferd. Joan. Rädltitz, Civitatis Typographus. MDCCLXXIV.* Még azt is megjegyzi az evangélikus Kriebel, hogy a jezsuiták színjátzását tetszéssel fogadják Eperjesen. — A nyomtatvány Petrik bibliográfiájában és annak kiegészítéseiben ismeretlen, sőt az eperjesi nyomdától eddig csak 1775-től kezdve ismerünk nyomtatványokat.

⁴⁶ *Versuch einer Einleitung in die historiam litterariam insgemein.* Halle 1708.

⁴⁷ CZVITTINGER, David: *Specimen Hungariae literatae.* Francofurti et Lipsiae 1711.

⁴⁸ ROTARIDES, Michael: *Historiae hungaricae literariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta.* Altonaviae et Sergestae 1745.

⁴⁹ KAPRINAI, Stephanus: *Hungarica diplomatica . . . 1—2.* Vindobonae 1767.

⁵⁰ Pl. a festők közül Dürert, Kupeczkyt, Mányokit.

⁵¹ RMK III 4727.

⁵² Caput I. Quae causa scribendi? de etymo, autore, loco et tempore inventionis typorum. Caput II. De prisca et nova typorum materia et forma, praeparatione, atramento, prelo et charta typica. Caput III. De differentia typorum, et varia eorum appellatione. Caput IV. De libris primum editis. Caput V. De viris litterarum et typis gloria claris. Caput VI. De sumptibus in rem typographicam et fructu hinc redundante. Coronidis loco, quaestiones miscellaneae huc pertinentes, proponuntur et resolvuntur.

⁵³ SCHOEFFLIN, Johann Daniel: *Vindiciae typographicae — (Documenta typographica-rum originum ex Argentinensibus tabulariis et bibliothecis nunc primum edita).* Argentorati 1760.

⁵⁴ MEERMANN, Gerardus: *Conspectus originum typographicarum + Origines typographicae II.* Hagae Comit. 1761—1765.

Hogy Hess 1470 körül jött Magyarországra, a közben beszerzett Wallaszky alapján 1472-re módosította.

Kriebel példányok alapján tárgyalja az egyes nyomtatványokat, s értékelt is. Először, meglehetősen hosszan a *Chronica Hungarorum*-ról és az annak kapcsán felmerülő problémákról szól. Hess nyomtatványát azon példány alapján ismerteti, amely a nemrég elhunyt Dessewffy Tamás tulajdonában volt.⁵⁵ Pontos típusmegjelölést ad, magyarázza az előzót és a kolofont, leírja a példány egyedi sajátosságait. Utal arra, hogy ezt a példányt írta le, közlési szándékkal, Kaprinai István. Az ugyanebben a kötetben szereplő másik mű, a szintén 1473-ban, de hely nélkül és más típussal megjelent Julius Caesar Kriebel szerint valószínűleg szintén Budán jelent meg. Érvei: a széles margók, a papír minősége, a mindkét nyomtatványban azonos kéztől származó egykorú bejegyzések. Eddig nem sikerült a budai ősnymodáról mást megtudnia. Reméli, hogy tudós barátai kiegészítik majd. Bél Mátyás még ezt sem említette híres művében.

Hogy Budán kívül nyomtattak-e az országban Mátyás uralkodása idején, arról sem tud semmi biztosat. A következő folytatásban mégis feltételezésekbe bocsátkozik. Vitéz János személyével kapcsolatban a pozsonyi és a budai egyetemetek említi. Véleménye: e nagy személyiség hatását figyelembe véve lehetséges, hogy Pozsonyban is nyomtattak ebben az időben, ám semmit nem említ Bél Mátyás erről alapos monográfiájában.

A negyedik folytatás újra a budai ősnymoda kérdését boncolgatja. Kriebel ugyanis egyik barátjától értékes anyagot, közte Wallaszky *Tentamenjét* kapta meg. Idézi is annak Hessre vonatkozó adatait. Az ott említett két példány mellé tehát ő egy harmadikat ismertetett. Majd összeveti véleményét Wallaszkyéval. Megegyeznek abban, hogy a budai az egyetlen ősnymoda Magyarországon, de Wallaszky a *Chronica*-t e nyomda egyetlen termékének tartja, amiben ő más véleményen van. A további alapos kutatás majd bizonyít. Röviden kitér arra is, hogy 1735-ben Kassán megjelent mű a 16. század végére, 17. század elejére tette a magyarországi nyomdászat kezdetét.⁵⁶ Nem a cáfolatát adja, arra nincs szükség, hanem néhány keresetlen szóval annak felekezeti elfogultságát ostromozza, idézve a katolikus Kaprinai véleményét is: „Herr P. Kaprinay sagte einmal bey uns von seiner Schreibart: rus olet; und wir geben gerne Beyfall.”⁵⁷

Mátyás király uralmának vége felé a irodalom művelése hazánkban egyre inkább visszaesett, híres tudósok távoztak el az országból, úgyhogy 1488-ban Turóczinak krónikáját külföldön kellett kinyomtattatnia. Ebből valószínű, hogy már Mátyás életében megszűnt a budai nyomda. Mátyás halála után a virágzó irodalom is a gyászos vég felé közeledett. A híres budai könyvtár egyre fogyott, a tragikus kimenetelű mohácsi vész pedig megakadályozta a tudósok és a művészek, s ezzel együtt a nyomdászat gyors visszatérését is. 1517-ben az ország híres jogi könyvét, Werbőczy *Tripartitumát* szintén nem Budán, hanem Bécsben, Johannes Singreniusnál nyomtatták ki.⁵⁸ Magyarországon nem volt ekkoriban nyomda. A mű első kiadásának alapos leírását Kriebel az eperjesi gimnázium rektorának, Johannes Carlowskynak a példánya alapján készítette el.

Tudomása szerint Magyarországon 1534-ben alapítottak újra nyomdát, mégpedig Újszigeten.⁵⁹ E nyomdának a terméke 1541-ben az első magyar nyelvű, teljes Újszövetség-kiadás.⁶⁰ Leírásával – valószínű Dobai Székely Sámuel példányát használta – még a *Chronica Hungarorum*-énál is többet foglalkozik. A korábban megjelent Újszövetség-fordításokat lapalji jegyzetben említi.⁶¹ Azt lehetségesnek tartja, hogy teljes bibliafordítás létezett korábban is, de hogy azt ki is nyomtatták volna, az lehetetlen.

E fontos nyomtatvány esetében sorra veszi a szereplő személyeket: Nádasdy Tamást, Kanizsai Orsolyát, Sylvester Jánost és Abádi Benedeket. A leírás kiterjed a fametszetek elemzésére is. Pl. a golgotai jelenet leírását így fejezi be: „In einiger Entfernung, gerade

⁵⁵ Ma a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdonában van.

⁵⁶ Vö. az I/2. fejezettel.

⁵⁷ Kaprinai István 1769-ben Eperjesen járva feljegyzést is készített arról, hogy mit látott Kriebelnél. „Vidi inter caetera librum, in quo continentur collectanea rariorum imaginum, quam ipse Pinacothecam vocat . . .” Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyűjtemény, B/quart. tom. 44. pp. 195–197.

⁵⁸ RMK III 214.

⁵⁹ Zala megyében helyezte el.

⁶⁰ RMNy 19.

⁶¹ Az idézett nyomtatványok: RMNy 12, 16. Forrásai itt: Torkos József bevezetése az 1754-ben Laubánban megjelent Bibliához; Bod Péter: *A Szent Bibliának története*. (Széchenyi 1748.) 133–135. és BÉL, Matthias: *De veteri litteratura Hunno-Schytica* (Lipsiae 1718.), pp. 33. et 66.

gegen das Kreutz, zeuget sich eine Frauenperson, in vornehmer ungarischen Kleidung, mit den Geberden der Gemuth, und Innbrunst, welches vielleicht, die gedachte Gräfinn von Nadaschd, die Urschula von Kanischai seyn soll." Bőségesen idéz az ajánlásból, elemzi az 1527-es [helyesen 1537] évszámot viselő Nádasdy-Kanizsai monogramos címert. A címet és kolofont, továbbá a híres, időmértékbe fogott vers (Proféták által szólt ríghen néked az Isten) négy sorát hasonmás betűkkel is közli. Dicséri Sylvestert és a nyomdászt, Abádi Benedeket. A nyomda más termékével nem rendelkezik, de feltételezi, hogy mást is nyomtatott.

A hazai könyvnyomdák hiányát azonban ebben az időben még a bécsi, prágai, krakkói és más szomszédos nyomdák pótolták.⁶²

A hetedik résztől a nyomdászat elterjedésével, a 16. század közepe utáni helyzettel foglalkozik. Idézi Wallaszky *Tentamenjének* 16. századi nyomdafelsorolását, majd az ott elhangzó óhajt, amely munkájának ösztönzője volt. Az egyes nyomdák tárgyalását rövidre fogja, a teljes kifejtést más alkalomra halasztja: „die vollstündigere Ausführung dieses Versuches, auf eine andere Zeit und Umstände spahren, weil wir gewahr werden, dass sie der Beschaffenheit dieser Blätter nicht recht angemessen seyn werde.”

Nagyszombatban 1579-ben nyomtatták ki Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* c. művét, nyolcadrét alakban,⁶³ 1584-ben pedig folio alakban a Mossóczy Zakariás-féle decretum-gyűjteményt, amelynek nagyon szép a típusa.⁶⁴ A nyomda kezdetét ezért néhány évvel előre lehet tolni.

Besztercebányán ebből az időből való Christoph Scholtz jól berendezett nyomdája,⁶⁵ továbbá a Pozsony vármegyei Rárbók és Detrekő, a Sopron vármegyei Csepreg. Mindezek tekintélyes főurak, Nádasdy, Balassa és mások bőkezűsége alapján jöhettek létre, s 1584 körül különböző köteteket adtak ki.⁶⁶

Galgócon, Nyitra vármegyében, Mantskovit nyomdájában jelentek meg ebben az időben latin és magyar nyelvű művek,⁶⁷ Bártfán és Lőcsén pedig részint magánfáradozás részint városi támogatás hozott létre nyomdákat. Lőcsén már 1586-ban volt nyomda, bár a kezdetről és a nyomdászról semmit sem lehet tudni. Andreas Schmal említi biográfiai gyűjteményében, hogy az 1586-ban Lőcsén tanuló Matthias Lochmann egy görög költeményt akart kinyomtattatni, de ez a még hiányzó görög típus miatt nem volt lehetséges. Az adat azonban így is elegendő bizonyíték a könyvnyomda meglétére.⁶⁸ A Breuerék nem az elsők voltak Lőcsén, róluk azonban bővebben kell majd szólni. Valószínű, hogy Schultzt és Klöss-t a Breuerék iparkodása szorította ki. Végül is ezen a vidéken Schultz és Breuer alapított két neves nyomdászdinasztiát. Schultz és Klöss előtt azonban mások is nyomtathattak már itt, akiknek a neve még ismeretlen. Bél Mátyás szerint az első nyomdát Breuer alapította.

Bártfán két nyomdász versengése következtében virágzott a nyomdászat ebben az időben. A két nyomdász, David Gutgesell és Jakob Klöss. Mindkettőnek a típusa, de különösen Gutgesellé (német, latin és görög is) valóban szép, amint azt Kriebel a kezében levő nyomtatványok alapján írja.⁶⁹

Debrecenben 1565-ben már volt nyomda, amint ezt Bod Péter bizonyította művében. De tévedett Bod akkor, amikor azt állította, hogy Raphael Hoffhalter, ezen idők híres nyomdásza volt ezen a helyen, és Melius Péter Újszövetség-fordítója az ő nyomdájában jelent meg. A Debrecini a dedikációban található. Kriebel szerint Hoffhalter ebben az

⁶² Az idézett nyomtatványok: RMNy 156, 335.

⁶³ RMNy 444.

⁶⁴ RMNy 549.

⁶⁵ RMNy 407.

⁶⁶ Mindezekről ír HAJNÓCZI Dániel *Epistola gratulatoria ad Joannem Sopkovics* (Halae 1742.) c. művének jegyzeteiben.

⁶⁷ RMNy 562.

⁶⁸ A görög betűk hiánya a bártfai nyomdára vonatkozik. Lőcsén nem volt ekkor még nyomda. — SCHMAL, Andreas: *Brevis de vita superindentum evangelicorum in Hungaria commentatio*. 1751. Kiadta FABÓ, Andreas: *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica I*. Bp. 1861. Kéziratban többek közt OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 1118. Itt a f. 12-n lapalji jegyzetben: Mattias Lochmannus Senior, patria Neosoliensis . . . dum Leutschoviae studiis operaretur admodum huc eius A. 1586 Épythalamion Graecum typis imprimi desiderabat, sed propter defectum litterarum editum non est.

⁶⁹ RMNy 424, 789.

időben Bécselt nyomtatott. Debrecenben ekkor Michael Török volt a nyomdász.⁷⁰ Berendezése rendkívül silány volt, mert a nagyobb műveket Bécsben vagy Kolozsvárott, Heltainál kellett nyomtatni.⁷¹ Kazzay Sámuel debreceni patikus híradása szerint a régi debreceni nyomda az új református templom helyén állt.⁷²

Vízolyban 1590-ben két folio alakú kötetben jelent meg a Károlyi Gáspár által fordított teljes Biblia.⁷³

Ennyi a 16. századból elég is egy ilyen kis kísérletnél.

A kilencedik és tizedik folytatás a 17. századdal foglalkozik, néhány esetben egy-egy nyomda 18. századi sorsáról is írván.

A 17. században egyre jobban elterjedt Magyarországon a könyvnyomtatás. Különösen jelentőssé vált a nagyszombati, Pázmány Péter egyetem-alapítása után.⁷⁴ Pázmány korábban több művet is kiadott Pozsonyban. Ugyanott jelentette meg jelentős műveit az 1631-ben oda érkezett Káldy György.⁷⁵ 1671 körül Gottfried Gründer lett a tipográfus, s ettől az időtől kezdve a könyvnyomdát egyre jobban berendezték, s Royer, majd Landerer kezében az a mai napon is jó állapotban van.

Csepregen és Keresztúron még ebben az évszázadban is nyomtattak.⁷⁶ Nagyváradon is alapítottak nyomdát, ahol 1653-ban többek közt az erdélyi constitúciókat nyomtatta ki Szezei Kertész Ábrahám.⁷⁷

Debrecenben a viszontagságok után a 17. század második felében Rozsnyai János és Kassai Pál alatt szép és hasznos könyveket adtak ki, s a különböző korlátozások ellenére is folytatódott a nyomtatás.⁷⁸

A zsolnai műhely az 1610 körül és a későbbi években készült nyomtatványokból ismert. 1665 körül Johann Dadan volt a nyomdász, akinek a típusával még 1707 körül is különféle köteteket adott ki Wilhelm Kauder.⁷⁹ Ezután a nyomdát a Trencsén vármegyei puchói nyomdász örökségként vette magához, majd főleg cseh nyelven nyomtatott azzal, míg végül a típus vétel útján a pozsonyi nyomdához került. Mivel az nagyon elhasználódott volt, ott új betűk öntésére használták fel.

Trencsénben szintén jól felszerelt nyomdát találunk e században. Belőle nagyszámú apróbb és nagyobb írás látott napvilágot. Kriebel két nyomdászt említ meg, Nicolaus Czizeket és Laurentius Benjaminus ab Hage-t.⁸⁰ A sárospataki⁸¹ és samarjai⁸² nyomda néhány termékét is felsorolja.

Sopronban is volt nyomda,⁸³ de amit a tudós polgárok nem tudtak kényelmesen itthon kinyomtatni, a szomszédos vagy távolabbi külföldi nyomdáknak jelentették meg,⁸⁴ miként a tudós munkák esetében máshol is történt ez.

⁷⁰ Kriebel téved. Az 1558-as bécsi Hoffhalter-nyomtatványt hozza fel, de 1565-től a Hoffhalterek Magyarország különböző helyein nyomtattak. A legújabb szakirodalom példány hiányában nem tisztázta ma sem, hogy a Melius-féle Újszövetség hol, melyik nyomdában jelenhetett meg. Vö. RMNy 238.

⁷¹ Pl. RMNy 413. A debreceni nyomtatványként felhozott két példa valószínű téves. 1577-ben Debrecenben jött ki Kriebel szerint GÖNCZI György *De disciplina ecclesiastica* . . . című műve. A mű Articuli . . . része 1567-ben megjelent Debrecenben (RMNy 226). Egyébként 1577-ben Wittenbergben (RMK III 666), 1591-ben pedig Debrecenben (RMNy 657) jelent meg a mű. Ugyancsak 1577-ben jelent meg Kriebel szerint Félegyházi Tamás Újszövetség-fordítása. A helyes évszám: 1586. (RMNy 584.)

⁷² Kazzay adatairól I. *Adatok a debreceni nyomda történetéről*, MKsz 1979, 310–312.

⁷³ RMNy 652.

⁷⁴ Egyetlen Kriebel által ismert nyomdász: Matthias Smensky. Vö. RMK II 1512.

⁷⁵ RMK II 454, RMK I 601, 602.

⁷⁶ RMK I 441, 468.

⁷⁷ RMK I 878.

⁷⁸ RMK II 1729, 1730.

⁷⁹ RMK II 2314. Az 1610-es évszám tévedés.

⁸⁰ RMK II 518. Továbbiak találhatóak Johannes REZIK—Samuel MATTHAEIDES: *Gymnaziologia* című és Andreas Schmal már idézett művének (68. sz. jegyzetben) kéziratában.

⁸¹ RMK II 773, 791.

⁸² RMK I 837. A megjelenési év: 1650.

⁸³ CICERO *Epistolae ad familiares* c. művének és *Cornelius Nepos* Balog György általi fordítása Lőcsén 1694-ben és 1700-ban jelent meg. (RMK I 1458, 1633.) Kriebel azt írja, hogy a két mű Sopronban jelent meg. Balog György Sopronban fordította le e műveket, a kiadás helye azonban Lőcse.

⁸⁴ RMK III 1389.

Kassán már 1600-ban különféle tudós munkákat nyomtatott Johann David Türsch. Minden valószínűség szerint ez volt itt az első nyomda, amely aztán szinte az egész században nyomtatott.⁸⁵ 1626-ban állította fel Daniel Schultz szép nyomdáját,⁸⁶ de még előtte Johann Fischer, akinek szintén nagyon szép volt a típusa.⁸⁷ 1660-ban a nyomdász Erikus Erieh (neve koholtnak látszik — írja Kriebel). Stephan Boschitznak⁸⁸ és Marcus Severinnek⁸⁹ részint Türsch⁹⁰ és Schultz készlete volt a birtokában, részint pedig új típusa volt. Végül is e magánnyomdák betűkészlete minden valószínűség szerint az akadémiai nyomdához került, ott teljesen átöntötték s az új betűk a jelen században is használatban voltak. A nyomdát nemrég vette meg a híres hazai nyomdász-család, a Landerer.

Késmárkon a 17. század végén kezdtek nyomtatni, s néhány évig még a 18. században is nyomtattak.⁹¹ Kriebel nem sok jelentős művet látott ettől a nyomdától. Matthäus Glazer (Vitriarius) az egyetlen nyomdász, akinek a nevét Elias Mlinarovich cseh énekes-könyvből ismeri.⁹² A nyomda latin és német típusa szép és tiszta.

Bártfán és Lőcsén ebben a században is virágzott a nyomdászat. Bártfán Gutessel nem sokkal élte túl a századelőt.⁹³ Betűkészlete a városi nyomdába került. Vagy azért, mert örökösök nélkül halt meg és a városra hagyta, vagy mert az vásárlás útján lett a városé, mivel az örökösök nem tudták vagy nem akarták folytatni a mesterséget. Thomas Scholtz és mások dolgoztak ebben a nyomdában.⁹⁴ A század elején működtek még Klöss⁹⁵ és Scholtz magánnyomdái is, mígnem másfélszázados nyomtatás után megszűntek. Készletük részint Kassára, részint más helyekre került.

Lőcse a leghíresebb nyomdahely. Mert azon kívül, hogy Daniel Scholtz a század első felében segédekkel, mint pl. az idősebb Jakob Klöss, nagy szorgalommal dolgozott,⁹⁶ 1630 körül a híres Laurentius Breuer új, szinte tökéletes nyomdát állított fel. Különböző nyelvű, nagyjából nagyon hasznos és tudós tartalmú, kisebb-nagyobb nyomtatványok tömegét hozta napvilágra. Breuer sok éven át városi tanácsos volt. 1660 körül bekövetkezett halála után fia, Samuel Breuer egyre nagyobb igyekezettel folytatta a munkát. Testvére, Johann, aki németországi egyetemeken orvosi tanulmányokat folytatott, közben pedig időtöltésből nyomdászatot, segítette őt. A 18. században az özvegyen maradt Sophia Breuer szintén nagy gonddal, bár sok megszakítással vezette haláláig a műhelyt. Samuel Breuer lánya, a híres lengyel orvos, Johann Hambacher felesége nemrég halt meg Eperjesen.

A Breuer-típus annyira szép, hogy a német és holland típusokkal is összehasonlítható. 1727-ben még működött a nyomda.⁹⁷ A két nagy lőcsei tűzvész (1746, 1754) során azonban sok kárt szenvedett. A maradványokat a nőági örökösök (Wachmannok) részint az erdélyi Nagyszébenbe, Sárdi és Lintzing műhelyébe, részint Nagykarolyba Pappéba, és más helyekre adták olcsó áron, így ez a tiszta típus még a híres nyomdászfamilia kihalása után is a publikum hasznára van.

Ennyit szeretett hazánk 17. századi nyomdáiról. A jelen századról, amikor is szinte minden jelentős városban van nyomda, és különösen Pozsony, Buda, Nagyszombat, Eger, Győr és más városok jó nyomdákkal rendelkeznek, nem szükséges szólni, hisz a nap mint nap kezünkbe kerülő nyomtatványok önmagukért beszélnek — fejezi be Kriebel János cikksorozatát.

⁸⁵ RMNy App. 68/A. A nyomtatványon szereplő évszám sajtóhiba, Türsch a 17. század hatvanas éveiben működött Kassán.

⁸⁶ RMK II. 445.

⁸⁷ RMK II 346.

⁸⁸ RMK II. 1539.

⁸⁹ RMK II 984, 1003.

⁹⁰ RMK II 1139. Részint Lőcsén Breuernél, részint Kassán Türsch özvegyénél.

⁹¹ RMK II 2247, 2330.

⁹² Vö. RMK II 2115, 2116.

⁹³ RMNy 854.

⁹⁴ RMK II 1983. Kriebel azt írja, hogy még 1710-ből és 1715-ből vannak a kezében szép latin, német és magyar művek.

⁹⁵ RMK II 456, 765.

⁹⁶ RMK II 383, 450.

⁹⁷ JONY, Johannes: *Commentatio* ... Petrik II, 288.

4. Fejérvári Károly

Fejérvári Károly (1743–1794) nyomdászattörténettel való foglalkozását szinte egyhangúan hozzák fel forrásaink. Kéziratai Jankovich Miklós gyűjteményével az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek, azonban bibliográfiai összeállításokon, katalógusokon kívül eddig nem találtunk mást tőle.⁹⁸

Wallaszky Pál *Conspectus*ában a 17. századi nyomdákrol való írást röviden elintézte, lapalji jegyzetben azonban az alábbiakra hívja fel figyelmünket:

„Non scribimus hic annales typographiarum in Hungaria; quae tanto brevioribus esse nobis licuit, quod certis nuntiis intelligamus, virum, natalibus et literis clarum, Carolum Fejérvári opus tale moliri.”

Miller Jakab Ferdinánd Cornides Dániel leveléből az alábbi idézi a nagyváradi nyomdászatról megjelent könyvének bevezető fejezetében:

„De his et similibus ex instituto aget ... Carolus Fejérvári, qui Typographiarum Hungaricarum recensum, et historiam succintam molitur, quive non condemnanda iam in rem suam collegit praesidia, ab Illustrissimo in primis Barone Ráday seniore, instructissimo Bibliothecae possessore, adminiculis adiutus bene multis.” Fejérvári Rádayhoz így írt: „Cuperem enim Typographiarum ortus, progressus incrementa, Patronos, Typothetas, qualitatem Typorum, vicissitudines, harumque interitus inquirere, sed praesertim in eisdem impressorum Librorum exhibere Cathalogos.”^{98a}

Fejérvári nem tudta tervét ily igényesen megvalósítani. Miller szerint a munka idegen kezekbe került, s asztalfiókban rejtőzik.

Ribay György alább tárgyalandó műve elején ezt jegyezte fel:

„Fejérvarianum manuscriptum fere nuda et sola nomina Typographiarum et aliquot ibrorum exhibet, quod habuit et per me nonnihil auctum tradidi Nicolao Jankovits, qui Bibliothecam Fejérvárianam emerat.”

A fent idézetteknel ma sem tudunk többet. Fejérvári több bibliográfia⁹ összeállítását láttuk, alaposabb tanulmányozás után talán eldönthető volna, melyik a Ribay által emlegetett közülük, s hogyan helyezhető az el a többi historia litteraria, bibliográfia vagy nyomdászattörténet között.

5. Miller Jakab Ferdinánd munkái

a) *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros (1785)*

Millernek ezt a művét V. Kovács Sándor részletesen elemezte.⁹⁹ Értékelése azonban helyesbítésre szorul. A mű semmiképp sem az első önálló nyomdászattörténet, hisz több mint egy évtizeddel előtte megjelent már az általa is idézett nyomdászattörténet az *Anzeigen*-ben. Elvi kérdésfelvetései Wallaszky mellett főleg az ott Kriebel által írtakból és Simonchiczról származnak.

⁹⁸ Könyvtárkatalógusok: Fol. Lat. 35. és 389. *Bibliotheca Hungarica. Conspectus opusculorum ac dissertationum* ... Autográf.

^{98a} Ráday Levéltár, Ráday Gedeonhoz írt levelek, 810.

⁹⁹ L. az 5. sz. jegyzetet.

Ha Miller egyéb művei között körülnézünk, több adatot is találunk e műre vonatkozóan. Azokban a tentamenekben, amelyeket előadásai nyomán Nagyváradon kinyomtatattak, az ars typographia is szerepel.¹⁰⁰ Hogy mi mégsem a historia litterariák közt tárgyaljuk, annak Miller egyéb nyomdatörténeti művei mellett az is oka, hogy az előadások közül csak ez a fejezet készült el ily részletes kidolgozásban.

A nagyváradi nyomda történetéről írva, bevezetőként tulajdonképpen megjelent e kéziratának a lényege is. Ott lapalji jegyzetben az alábbiakat olvashatjuk: „Anno 1785. concinnavi Exercitationem academicam de primis lineis typographiae in Hungaria, quae mea manu exarata existit in bibliotheca ... Samuelis Teleki, cuius filio primogenito Dominico, praemature patri et literis nuper erepto, eam inscripsi...”

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött, 1788-ban a cenzúrát is megjárta saját kezű másolat nem az egyedüli e műről. Miller lemásolta azt az általa igazgatott Széchényi Könyvtár számára is. A Quart. Lat. 63/12. jelzet alatti kötet nyolcadik darabja szinte teljesen egyezik a V. Kovács által ismertetett esztergomi példánnyal. Néhány apróbb eltérésből, továbbá az OSZK-ban Millernek meglevő, általa másolt egyéb műveiből megállapítható, hogy az esztergomi kéziratban szereplő római ötös, továbbá a 389-től 504-ig való lapszámozásból nem lehet arra következtetni, hogy főiskolai előadásainak ez az ötödik kötete, mindössze Miller egy gyűjteményes kötetének ötödik darabjáról lehet szó. Egyébként az OSZK példánya a későbbi. Rajta a címlapon szerepel: Magno-Varadini A. R. S. 1785. Ugyancsak ez a változat közli a Hess-féle Chronica Desselwffy-példányának az útját. „Istud exemplar ex manibus Czirbeszii devenit ad Carolum Fejérvári, ab hoc devolutum est ad Nicolaum Jankovics, qui illud in aedibus suis Pestini inter rarissima, quae possidet rerum Hungaricarum manuscripta conservet.”¹⁰¹ A nagyváradi nyomdászatról írva felsorolja a korban ismert négy példányt: a lipeseit, a prágait, a bécsit és az *Anzeigen* által leírtat. Ott e negyedikről így ír: „Istud exemplar nitidissimum de manu in manum transit: nunc insigne hungaricam impressorum, et manuscriptorum codicum suppellectilem Nicolao-Jankovichianam Pestini exornat.” Miller OSZK-ban található másolatgyűjteményében még az alábbiakkal toldja meg ezt: „sat moderato, ut refertur, pretio redemptum.” Ugyancsak egy toldással bővül még a német változat „Die neuerrichtete von Sr. Excell. Graf Franz v. Széchényi ungrische regnicolar Bibliothek, ebenfalls zu Pest, wünschet eines.”¹⁰²

¹⁰⁰ *Tentamen publicum ex historia religionis et eruditorum Hungariae ex praelectionibus Jacobi Ferdinandi-Miller* (praeses: Michael Horváth, a disszertensek között van Tertina Mihály). Magno-Varadini 1783. A második részben külön kérdéscsoport az ars typographia. — *Tentamen publicum ex universa historia cursus philosophici ex praelectionibus Jacobi Ferdinandi Miller* (praeses: Michael Horváth, disszertense: Michael Mayer). Varadini 1784. A harmadik kérdéscsoportban (Ex historia eruditorum Hungariae) szerepel az ars typographia.

¹⁰¹ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 63/10, ff. 3–24. Az idézett hely: f. 5. — A *Zeitschrift von und für Ungern*ben (1803, 305–315) is megismétli ezt. Itt egyébként megemlíti, hogy a *Chronica* első irodalmi említése Joannes Georgius SCHWANTNER *Scriptores rerum Hungaricarum* ... (Vindobonae 1746) c. művének bevezetésében szerepel. A bevezetőt Bél Mátyás írta. (Czvittingernél az évszám 1583!) Azt is leírja Miller, hogy erről a példányról készítette Kaprinai István a másolatot, amely annak halála után a primási könyvtárba került. Ezenkívül isztv másolat található a budai krónikáról a szebeni Bruckental-könyvtárban és a marosvásárhelyi Teleki-tékában. Érdekes, hogy a *Chronica* 1838. évi kiadása mégis egy másodlagos másolatról, a Hevenesi-féleről készült. (Bp. Egyetemi Könyvtár, Hevenesi-gyűjtemény, 50. kötet, 203–284.) E másolatot engedte át a könyvtár akkori prefektusa, Fejér György a *Chronicát* kiadó Podhardeczkynak. A négy akkor ismert eredeti nyomtatványhoz — köztük a Jankovich-féléhez — nem jutott Podhardeczky hozzá. Úgy látszik, hogy az ekkor már az Egyetemi Könyvtárban levő Kaprinai-másolat (Kaprinai-gyűjtemény, 8. kötet. B.) pedig csak betekintésre kapta meg. Hevenesi másolata Johannes Menestarcfer 1481-es kézírata alapján készült. Vö. A Hess-féle *Chronica* legrégebbi kézíratos másolata (1481). MKsz 1973, 349–351.

¹⁰² 60–61. l.

A nagyváradi nyomdászatról szóló művében Miller felhívja tudóstársai figyelmét arra, hogy Ludwig Schedius periodikája, a *Zeitschrift von und für Ungern* alkalmas hely volna nyomdászattörténeti művek közzétételére. Ő maga is ott jelentette meg az *Über die erste Buchdruckerey in Ungarn* című cikkét, amely lényegében akadémiai előadásainak továbbbesizolt változata.¹⁰³

Amint láttuk Miller többször is leírta az 1788-ban valamilyen okból meg nem jelent művét, s ezáltal — ha később nem is idézik mindig név szerint — nemcsak a közelmúltban vált újra ismertté annak lényege. Szelle Béla is felsorolja bibliográfiájában az egyik német változatot, a latin változat pedig — a nagyváradi nyomdászatról szóló könyvnek bevezetéseként — általánosan ismert mű.

b) A nagyváradi nyomdászat történetéről (1803)

E műnek a latin változata 1803-ban jelent meg Pesten *Fragmenta veteris typographiae Magno-Varadiensis* címmel. Fentebb már szóltunk arról, hogy tulajdonképpeni témája előtt a *Prima lineamenta* lényegét is elmondja. A 16—17. századról itt is keveset beszél. Érdekes feltételezése: a vallási különbségek voltak az okai annak, hogy félreeső helyeken is sok nyomdát állítottak fel, amelyek alig produkáltak egyebet, mint vitairatokat, szentbeszédeket, temetési beszédeket, iskolai- és imakönyveket, „et quaedam alia sempiternis damnanda tenebris.” A történeti műveket általában mellőzték e nyomdák.

A 16. századi nagyváradi nyomdából hét nyomtatványt sorol fel,¹⁰⁴ a 17.-ből már mintegy félszázat. A műnek ez a része inkább bibliográfia.

6. Cornides Dániel 1788-ban megjelent cikke

Az általunk tárgyalt nyomdatörténetek közül Cornides Dániel *Etwas von den Buchdruckereyen des fünfzehnten und sechszehnten Jahrhunderts in Ungern und Siebenbürgen* c. cikkét¹⁰⁵ Szabó Károly is feldolgozta Régi Magyar Könyvtárában. A több mint száz 16. századi nyomtatványt felsoroló cikk alapjául Cornides gazdag könyvtára szolgált. A hozzá küldött levelekben gyakoriak a nyomdászattörténettel foglalkozók is. Cornides szerzőségét Szabó Károly mellett¹⁰⁶ az egykorú tudósok tanúsága alapján állítjuk.¹⁰⁷

7. Ribay György a trencsényi és a zsolnai nyomdákról (1793)

Szimonidesz Lajos *A puchói nyomda* c. cikkében említi Ribay György 1793-ból származó *Typographiae Hungariae* címet viselő kéziratát, amelyet az Evangélikus Országos Levéltár őriz.¹⁰⁸ A kéziratról Ján Čaplovič 1970 júniusában mikrofilmet készítettett, tudomásunk szerint azonban haláláig nem dolgozta fel, ezért röviden ismertetjük e kéziratot is.

¹⁰³ 1803, 305—315.

¹⁰⁴ RMNy 258, 259, 436, 559, 560, 572. — Enyedi János Mennyei szó . . . 1557 c. műve 1652-ben jelent meg: RMK I 864. Az idézett helyen Horányinál egyébként 1667 szerepel!

¹⁰⁵ *Ungrisches Magazin* 1788, 443—455. A szerző betűjele: K**.

¹⁰⁶ Vö. pl. RMK II 109.

¹⁰⁷ Az *Ungrisches Magazin* 1782-ben (116—117. l.) K (= Cornides) 1781. október 26-án írt levelének egy részletét közli a budai 15. századi könyvkiadókról *Von der Ofnerischen Buchdruckereyen unter den Könige Mathias Korwin* címmel.

¹⁰⁸ Az adatra Borsa Gedeon hívta fel a figyelmet, akinek ezúton mondok köszönetet. A kézirat jelzete: I. c. 11, 46. Az OSZK-ban mikrofilmjének jelzete: FM/2399.

A negyedréte alakú, 22 leveles kézirat címfelirata: *Typographiae Hungaricae 1793 Georgii Ribay*. A jobb felső sarokban még az alábbi olvasható: *VI. Convolutum Typographicum*.

Bevezetesként az alábbi írja: A magyar nyomdák teljes és gondos történetével nyomtatásban még nem rendelkezünk. Kéziratban vannak az alábbi művek: 1. Fejérvárié, magánál a szerzőnél, és 2. Cornidesé, amint katalógusában a kéziratok közt szerepel, amely talán Fejérvári munkájának a másolata, viszont Fejérvárié nem azonos azzal, ami az Ungarisches Magazinban megjelent. Néhány mű nyomtatásban: 1. Kriebel Wieneranzeigen V. Jahrg. 2. In Ungrischen Magazin a Windischio Poonii edito. 3. Nonnulla Klein De Pastoribus Hungariae, Tom. II. p. 191, 268—270.¹⁰⁹ 4. Korabinsky in Produkten Lexikon.¹¹⁰

A kézirat bibliográfiai felsorolása közt az alábbi helyeken szerepel a nyomdák történetével foglalkozó leírás: 1., 5—6. és a 22. lapokon.¹¹¹ Ezek az alábbiak:

1636-ból nem ismer a trencsényi nyomdától semmi terméket. Az első tipográfus Venceslaus Wokál volt. Őt Dorothea Wokál követte (1642—1648), majd Laurentius Benjamin ab Hays (1649), aztán Nicolaus Chížek (1655). A zsolnai tipográfusok sorrendje: Johannes Dadan, az apa (1665—1684), Johannes Dadan, a fiú (1685—1704). 1704-ben és a következő években az apud haeredes Dadanianos Venceslaus Krolp nyomtatott. 1707—1708-ban pedig Wilhelmus Kauder.

Bél Mátyás Trencsén megyéről szóló leírásában Puchóról tárgyalva azt írja, hogy a puchói nyomda előbb Szenicre, aztán Trencsénbe, majd Zsolnára került. Trencsénben 1663-ig volt, 1664-ben vagy 1662 elején vitték Zsolnára. Téved Klein, mikor azt állítja, hogy az *Acta synodi Solnensis* Zsolnán nyomtatták 1610-ben. Ténylegesen Bártfán nyomtatták ki ebben az évben, Zsolnán új kiadása jelent meg 1710-ben.¹¹² Az sem lehetséges, hogy Andreas Graffius *Methodica poetica praecepta in usum scholae Solnensis* c. művét 1642-ben Zsolnán nyomtatták,¹¹³ ebben is téved Klein.

Zsolnán kb. 1710-ig volt a nyomda, esetleg tovább is. Bél Mátyás szerint 1713-ban korábbi helyére, Puchóra került vissza.

A művek felsorolása között számos Szabó Károly RMK-köteteiben nem szereplő nyomtatvány is akad.¹¹⁴ A lapszéleken található pontos hivatkozásokat is érdemes szemügyre vennünk. Gyakori az est inter meos megjegyzés. Gyakran idézi Klein művét, az *Index prohibitorum librorum*ot, Fejérvárit (könyvtárkatalógusát is), Buriust,¹¹⁵ a Széchényi Könyvtár katalógusát, Horányit, Ribinyit¹¹⁶ s egyszer Wallaszkyt.

8. Andreas Thornwächter az erdélyi unitárius nyomdáról (1794)

1795-ben a *Siebenbürgische Quartalschrift*ben egy 1794 augusztusában Kolozsvárott kelt írás jelent meg, A.Th.*** monogrammal. A cikk címe: *Von den alten Buchdruckereyen der sozinischen Glaubensverwandten oder sogenannten Unitarier in Siebenbürgen*.¹¹⁷

¹⁰⁹ L. a 42. sz. jelzetet.

¹¹⁰ KORABINSZKY, Johannes Matthias: *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn* . . . Pressburg 1786.

¹¹¹ zimonidesz Lajos a puchói nyomdáról írt cikkeiben feldolgozta e részeket. (MKsz 1942, 183—185; 1943, 284—288.)

¹¹² RMK II 333, 2353. Az utóbbi helyes évszáma: 1708.

¹¹³ RMK II 606. A nyomdahely Trencsén.

¹¹⁴ Mintegy 160 nyomtatványt sorol fel a kézirat. Ebből kb. ötvenet nem említett Szabó Károly RMK-kötetében. A sok szlovák nyomtatvány adatait felsoroló kézirat feldolgozóra vár.

¹¹⁵ BURIUS, Johannes: *Micae historico-chronologicae evang.-pannonicae ab anno 1673 ad 1688*. Másolatai: pl. OSZK Fol. Lat. 2063, 2064. Kiadása: Paulus Lichner. Pozsony 1864.

¹¹⁶ RIBINYI, Johannes: *Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae* . . . Poonii 1787—1789.

¹¹⁷ 264—283. I. A szerző életéről ír Joseph TRAUSCH *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen* c. művében. (III. Bd. Kronstadt 1871. 398—399.) Ugyanitt felsorolja műveit, köztük a fenti cikket is.

A szerző a Hess-krónikáról cikke elején Simonchiczot idézi. Samuel Seivert *Nachrichten*¹¹⁸ alapján pedig megemlíti, hogy az 1529. évben már Nagyszebenben volt nyomda.¹¹⁹

Három unitárius nyomdát ismertet, sokat foglalkozva vallásügyekkel is. A gyulafehérvári nyomdáról szólva Raphael Hoffhalternél Georg Jeremias Haner¹²⁰ és Friedrich Adolf Lampe¹²¹ egyháztörténeteit idézi. Kolozsvárott Heltai Gáspár életéről, nyomtatványairól, Heltai és Hoffgreff viszonyáról, majd a nyomdának a református egyházhoz kerüléséről szól. A harmadik nyomdát 1696-ban vette a kolozsvári egyház, s Danzigon keresztül szállították azt haza. Húsz év használat után, 1716 márciusának végén háromnapos felhőszakadás semmisítette meg.

9. Kovachich Márton György

1808-ból származik a *Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum aut hodie florentium* c. Kovachich-mű.¹²² Az előszóban szerzőnk elmondja könyvtárosi múltját.

Ifjúkorában Kolinovich Gábor magánkönyvtárában fordult meg gyakran. Olaszországi tanulmányútja után 1767–1774 közt Bécsben időzve Kollár Ádám Ferenc udvari könyvtárigazgató is értékelte, hogy a könyvtárakban nagy szenvedéllyel jegyeztette fel a historia litterariára és a bibliográfiára vonatkozó dolgokat, sőt a könyvtári rendet, a katalógus- és az indexkészítési módokat is. Már akkor úgy látta, hogy hasznos lesz a magyarországi nyomdák ismerete. 1774 októberében az Egyetemi Könyvtár írnoka lett Nagyszombatban, majd a jezsuita rend feloszlata és a könyvtár Budára, aztán pedig Pestre kerülése után is folytatta e tevékenységét, a könyvtár második őreként. A szerzetesrendek feloszlata után bekerült sok új anyag a könyvtárban való tájékozódást nagyon megnehezítette. Még a tudós könyvtárvezetők sem ismerték ki magukat a könyvtárak, nyomdák és könyvesboltok között. Őt azonban tanulmányai elvonták e munkától.¹²³

A Széchényi Könyvtár magyar katalógusának teljessé válása adott alkalmat arra, hogy az eddigieknél teljesebb nyomdatörténet megírására gondoljon. Tervet készített, majd kijegyezte a négy kötetből az ország határain belül nyomtatott könyveket (és a külföldön magyarul nyomtatottakat is), azokat a terv szerint rendezte, s ezt alapul tekintette. Az eddigi nyomdatörténetek ugyanis csak kísérletek voltak.

¹¹⁸ SEIVERT, Johann: *Nachrichten von ungarischen Gelehrten Siebenbürgens und Schriften*. Pressburg 1785.

¹¹⁹ Vö. RMNy 9.

¹²⁰ HANER, Georgius: *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* . . . Francfurti et Lipsiae 1694.

¹²¹ LAMPE, Friedrich Adolf (—EMBER Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Utrecht 1728.

¹²² OSZK Fol. Lat. 91. A műhöz való adatgyűjtést tartalmazza. — Fol. Lat. 107. A mű egy részének fogalmazványa. — Fol. Lat. 106. A mű egy részének tisztázata. Az utóbbiak közti eltéréseket a tartalom ismertetésekor bemutatjuk. Kovachich művére V. Windisch Éva hívta fel figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

¹²³ Az egykorú szerzők közül néhányan az általa szerkesztett *Merkur von Ungarn*ban megjelent nyomdajegyzéket (1786, 219–222.) is neki tulajdonítják. A jegyzék címe: *Alphabetisches Verzeichniss der jetzt in Ungarn, Kroazien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Buchdruckereyen*.

Minden lényeges és hozzáférhető kiadványt és kéziratot kijegyzetelt, amint ez adatgyűjtési kötetéből, de a félkész fogalmazványváltozatból is kiderül. Különös figyelemmel foglalkozott Bod Péterrel,¹²⁴ Árvay Mihállyal,¹²⁵ Simonchicz Incével,¹²⁶ az *Anzeigen*¹²⁷ és az *Ungrisches Magazin* nyomdatörténetével,¹²⁸ Miller Jakab Ferdinánd műveivel.¹²⁹ Egyéb fontos anyagokhoz is hozzájutott. Pl. Heveneszi Gábor kéziratgyűjteményéből kimásolta Rudolf császár engedélyét, amelyet a nagyszombati Telegdi-nyomda alapítására adott (1584).¹³⁰ Különféle árjegyzékei közül legterjedelmesebb az 1623. évi drezdai *Taxatio typographarum(!) et chartariorum*. A 18. századi magyarországi nyomdászat történetére vonatkozóan rendkívül érdekes, s teljességében máig feldolgozatlan, a királyi resolúciókat és a helytartótanácsi intézkedéseket tartalmazó adatgyűjtése.

Figyelemmel kísérte az új technikai vívmányokat is. Így pl. a stereotípiáról írva közli, hogy hazánkban először 1800-ban Bikfalvi Falka Sámuel Aloysius Stipsits professzor német nyelvű versét adta ki Alexandra Pawlowna névnapja alkalmából.¹³¹

A monumentális tervezet elkészült részeinek színvonalát sokáig nem érte el a következő idők könyvtörténeti szakirodalma.¹³²

A tervezet:¹³³

Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum, aut hodie florentium

Pars I.

Praefatio

1. Scriptores de typographiis Hungariae*¹³⁴
2. De fontibus errorum in historia typographiarum*
3. Series geographico-alphabetica typographiarum
4. Observationes in hanc seriem typographiarum
5. Series typographiarum exterarum, in quibus libri lingua Hungarica impressi
6. Series alphabetica typographorum
7. De rariis typographiarum possessoribus
8. Formulae solennes, quibus utuntur typographi ad calcem librorum ad indicandum eos in sua typographia esse impressos
9. De fictis et falsis typographiarum locis
10. De editionibus librorum aere proprio vel alieno praenumerationibus, subscriptionibus, maecanantibus

¹²⁴ Vö. a II/2. fejezettel.

¹²⁵ Vö. az I/2. fejezettel.

¹²⁶ Vö. az I/5. fejezettel.

¹²⁷ Vö. a II/3. fejezettel.

¹²⁸ Vö. a II/6. fejezettel.

¹²⁹ Vö. a II/5/a és b fejezettel.

¹³⁰ Tom. 80. p. 67. nr. 21.

¹³¹ Vö. PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951. 119. l.

¹³² A részterületek ilyen egységbe foglalt, logikusan szerkesztett megírásával a mai napig adósak vagyunk.

¹³³ A tervezetet a Fol. Lat. 106. jelzetű kötet elejéről közöljük. Egy csillaggal jelöljük azokat a fejezeteket, amelyeknek a feldolgozása csak a Fol. Lat. 107. jelzetű kötetben van meg, kettővel pedig a ki nem dolgozottakat. Megjegyezzük, hogy az el nem készült fejezetekre is jó anyagot találunk a Fol. Lat. 91. jelzetű kötetben.

¹³⁴ A Fol. Lat. 106. jelzetű kötetben e fejezetnek csak az eleje van meg.

11. De honorariis per typographos et bibliopolas autoribus dari solitis
12. De bibliopolis typographorum
13. De factoribus typographiarum
14. De iure inspectionis supremorum terrae principum in typographias et privilegiis ab eiusdem typographis, bibliopolis vel autoribus concessis
15. De stereotypis*
16. De prelis, seu typographiis manualibus*

Pars II.

*De institutis cum typographiis connexis***

1. De editoribus et editionibus librorum**
2. De censoribus librorum**
3. De correctoribus typhoteticis**
4. De calatoribus matricum typi**
5. De typi fusoribus**
6. De anaglyptis lignariis Holzsnitten**
7. De chalcographis**
8. De librariis generatim et obiter de miniatoribus**
9. De bibliopoliis**
10. De bibliopaeis seu librorum ligatoribus, vulgo compactoribus**
11. De bibliothecis, earumque peculiaribus speciebus**
12. De molis chartariis**

Egy rövid fejezetet, amely csak a fogalmazványban szerepel, tehát nem véglegesnek tekintett, az alábbiakban példaként ismertetünk.

De fontibus errorum in historia typographiarum

Rövid bevezetés után pontokba szedve az alábbiakra hívja fel — áttanulmányozott forrásai tanúságaként — figyelmünket:

1. A pseudonim nyomdahelyek lehetnek: hamisak, koholtak és nem a nyomtatás, hanem az eladás helyét feltüntetőék. Különösen a közelmúlt (18.) században gyakoriak, s nagy zavart okoznak a bibliográfiákban és a nyomdászattörténetekben.

2. Nyomdahely nélküli könyvek. A nyomdászok részint a tartalom miatt nem akarják kitenni, részint, főleg a disszertációk esetében a hosszú cím miatt nem fér rá a címlapra.

3. Két nyomdahely szerepel. A nyomdásznak több műhelye vagy legalábbis nyomtató műhelye és kereskedése van különböző városokban. Csak nagyon ritkán fordul elő, hogy egy könyvet részben itt, részben ott nyomtatnak. Kivétel a többkötetes mű.

4. Egy nyomdász több helyen is nyomtatott. Különösen gyakori 16. századi nyomdászatonkban. Vigyázni kell, nehogy több személyt vegyünk fel.

5. Úgy tűnik, hogy egyes műveket ugyanott, ugyanabban az évben kétszer is kiadtak (Vö. Cat. Széch. Tom. II. p. 458. Sam. Timon: Synopsis), pedig csak két példányról van szó.

6. Egyes több kötetből álló művekben különböző a nyomtatási év, másokon a hely és a nyomdák is. Sokszor gyanakodnunk kell.

7. Egyes művek különböző címen szinte változatlan vagy csekély változtatással jelennek meg (Vö. Cat. Széch. Tom. II. p. 458.).

8. A jezsuitáknak Nagyszombatban, Kolozsvárott és Kassán is saját nyomdájuk volt. A disszerensek saját költségükön téziseket nyomtattattak művek elé és azokat osztogat-ták az előkelőknek a vita alkalmával. Am a címlapot is újranyomták, s ekkor nem a kiadás helyét és évét, hanem a vitáét tüntetik fel. Így lehetséges, hogy egy mű azonos kiadásai különböző helyet és évet viselnek címlapjaikon.

9. Tudatos csalásból is lehet téves az évszám. Pl. Szegedi Opus tripartitumában a főcímlapon 1751, a címlapon 1741 szerepel. Nem kétszer nyomtatták ki mégsem e művet. Gyakori a későbbi évszám, hogy kelendőbb legyen a könyv.

10. Gyakran marad el ugyanezen okokból az évszám. Ilyenkor pl. a „Nyomtattott ebben az Esztendőben” felirat állandóan újnak tünteti fel a nyomtatványt (különösen daloknál fordul elő).

11. A hely félremagyarázása is gyakori. Pl. Sylvester Újszövetségének Neanesi (Újsziget) alakjából így lett az Ungarisches Magazinban [Cornidesnél] Nánás.

12. Az azonos helynévalakok miatt még a tudósoknál is gyakori a tévedés. Pl. Wallaszky p. 185. Monyorókerék és Eberau két hely, sőt nála még két nyomdász is szerepel: Johannes Manlius, ill. Hans Manuel névalakkal. Vagy: Két helyként szerepel Németújvár és Güssing, Keresztúrt gyakran nem Sopron mellé, hanem a Mura mellé helyezik nyomdahelyként stb.

13. Hibás olvasat vagy következtetés. Pl. Bod Péternél az Erdélyi Feniksben Sziget-hinum-ból Szeged lett az első teljes magyar Újszövetség megjelenési helye.

* * *

Az ismertetett nyomdatörténetek alapján megállapíthatjuk, hogy 18. századi tudásaink többször is megkísérelték a magyarországi nyomdászattörténet önállósítását, s a kísérletek között néhány figyelemre méltó mű is akad. A historia litterariákba bekerült nyomdászattörténeti fejezetek révén pedig nem volt egyedi jelenség, hogy a professzor nyomdászattörténetről is tartott előadást. Cikkünkben a hazai szakirodalomban az utóbbi évtizedekben idézett szerény kezdeteket ismeretlen adatokkal sikerült kiegészítenünk. A munka közben látottak arról győzték meg bennünket, hogy 18. századi irodalom- és tudománytörténetírásunk termékei sokkal inkább kollektív művek, mint azt eddig gondoltuk, így a velük való foglalkozás csak a tudományos élet kereteinek (magánlevelezés, társaságok, folyóiratok, iskolázás) alaposabb megismerése árán lehetséges.

SZELESTEI, N. LÁSZLÓ

Über die Anfänge der Druckereigeschichtschreibung in Ungarn

Im Laufe des 18. Jahrhunderts sonderte sich die Druckereigeschichtschreibung von der einheitlichen historia litteraria allmählich ab. Nebst den Drucker-Autoren beschäftigten sich unsere Wissenschaftler selbstständig noch nicht mit der Frage, nur innerhalb der res litteraria in einem Sonderkapitel. Dieses Kapitel wurde in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts immer umfangreicher und gründlicher (z. B. bei Pál Wallaszky, József Benkő, Imre Simonchicz), sogar wurde dieses Kapitel manchmal vom Professor der historia litteraria auch abgesondert bearbeitet (z. B. Jakab Ferdinand Miller). Das Sammeln der Hungarica wurde inzwischen lebhafter, die veröffentlichten Kataloge und Biographien gaben einen grossen Stoss der Buchdruckereigeschichtschreibung. Das erste selbstständige, bekannte Werk ist Péter Bod's *Erdélyi Feniks* (Siebenbürger Phenix), aus dem Jahre 1767. Ein früheres Manuskript von Pál Major ging verloren. Nicht viel später, in 1774–1775, versuchte Johann Kriebel, in einer Artikelreihe in zehn Teilen eine vollständige ungarische Druckereigeschichte zu schreiben. Sein Versuch ist methodisch das beste Werk des 18. Jahrhunderts im Gebiet der vaterländischen Druckereigeschichtschreibung. Károly Fejérvári konnte seinen anspruchvollen Plan nicht verwirklichen. Die Verfasser der Artikel der inzwischen erschienenen Zeitschriften sind: Jakab Ferdinand Miller, Dániel Cornides, Anton Thornwächter. Der letztere beschäftigt sich mit den Druckereien der Siebenbürger Unitarier. György Ribay's handschriftliche Aufzeichnungen aus dem Jahre 1793 beweisen, dass ihr Verfasser die Bearbeitung der Geschichte der tschechisch (slovakisch) sprachigen Druckereien vorsah.

Im Jahre 1808 verfertigte Márton György Kovachich einen Plan zu einer vollständigen ungarischen Druckereigeschichte. Lange Zeit erreichte nicht die buchgeschichtliche Fachliteratur das Niveau der verfertigten Kapitel dieses Planes, und bis heute sind wir schuldig die Teilgebiete in einer ähnlich logischer Einheit zu bearbeiten.

Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886–1904)

A jobbágyfelszabadítástól (1848) az első világháborúig terjedő közel háromnegyed évszázad a magyar parasztság történetének egyik kulcsfontosságú, sőt sorsfordító szakasza volt.¹ A feudalizmus évszázadai után ez a néhány évtized a parasztélet minden terén gyökeres, ha nem is teljes, átalakulást hozott. Átalakult ekkor a paraszti műveltség szerkezete is, s ez a korábban évszázadokon keresztül szinte kizárólagosan orális kultúra magába építette, magához hasonította az írásbeliség számos elemét is.² Elterjedt — számottevő mértékben, bár az optimálisnál kevésbé — az írni-olvasni tudás, a biblia, a kalendárium; az ún. népies nyomtatványok (zömmel ponyvák) tömege pedig népolvasmánnyá lett. Föltűnedeztek az írogató parasztemberek, akik közül többen a nyomtatásban való megjelenésig is eljutottak.³

E rendkívül fontos művelődéstörténeti folyamat pontos, részletező, de mégis átfogó rajzával egyelőre, sajnos, adós még a kutatás. Az alábbiakban ebből az adósságból próbálunk törleszteni valamicskét, bár e cikk legfőbb célja is csupán annyi lehet, hogy fölhívja a figyelmet egy eddig kellően figyelembe nem vett paraszti olvasmánytípusra.^{3a}

1. (Előzmények; a sorozat létrejöttének körülményei és célja)

A dualizmus évtizedei a magyarországi paraszti művelődésben a ponyva és a kalendárium uralmát jelentették. A kormányzati művelődéspolitikai, mely ekkor, a kezdeti időkben még vitathatatlanul valóban akart „népet” művelni, kultúráját terjeszteni, sok részeredményt ért el (a modern elemi szintű oktatás megszervezése e szakasz terméke), de e ponton nem tudott áttörni. Kialakult a népművelés szervezete, növekedett szakember-gárdája stb., de a ponyva kiszorítására a nyolcvanas években tett kísérletek végső soron kudarcba fulladtak. Pedig a probléma a művelődési politika akkori legfőbb irányítóját, Trefort Ágoston minisztert is foglalkoztatta. A *Jó könyvek* című, „népnek” szánt, valóban népművelő jellegű könyvsorozatot pl. „nagy összegű állami szubventióval támogatta [...] és szerződésileg kötelezte minden megjelenő füzetből 10 ezer példánynak megvételére, melyeket a kir. tanfelügyelők által az iskolás

¹ Vö.: ERDEI Ferenc: *A szabad parasztság kialakulása.* = Sorsunk, 1943. 9. sz. 687–697.

² Vö.: LAJTHA László: *Gondolatok a népkultúráról.* = Magyar Csillag, 1943. aug. 1. III. évf. 15. sz. 156–164.

³ L. SÁNDOR István bibliográfiáját: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870.* Bp. 1977. 883–898.

^{3a} Vö.: POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre.* Bp. 1978. 316–319.

gyermekek között kívánt szétoztani. A vállalat azonban nem felelt meg a várakozásnak. Nem jutott a nép közé, [. . .] nem került a ponyvára, hanem a könyv-árusok legmagasabb polczaira, ahol a hortobágyi csikós, a csöngőlei tanyás gazda, a falusi kishíró és harangozó nem keresték, mert ez a közönség nem a könyv-árusoknál szokta [volt] beszerezni a téli hosszú estékre szolgáló olvasmányait. Az iskoláknak szétküldött füzeteket pedig a felekezeti oppositio sanda gyanakvással vizsgálta s mihelyst néhány kifogásolható kifejezést nyomozott ki bennük, üldözte s rossz híret költötte az egész vállalatnak.”⁴

E helyzetben a művelődési kormányzat lényegében véve két dolgot tehetett: vagy fölhagy az egész kísérlettel s úgy könyveli el, hogy e ponton az adott helyzetben több nem tehető — vagy változott módszerekkel kísérli meg a régi cél megvalósítását. Trefort szerencsére a második alternatíva mellett döntött (mint a klasszikus liberalizmus híve s képviselője igazában nem is tehetett másképpen) s folytatta a próbálkozásokat. A *Jó könyvek* szerkesztésére 1886-ban új, más típusú embert kért föl dr. Ferenczy József (1855 — 1928) személyében,⁵ aki nemcsak rendszeresen publikált, de már akkor is nagy tapasztalatokkal rendelkező népművelési szakembernek számított. Ferenczy, fölmérve a helyzetet, azonnal radikális változtatásra szánta el magát: a *Jó könyvek* kiadását fölfüggesztette, s helyette népművelő ponyvasorozatot indított, *Magyar Mesemondó* címmel. A kiadó — a népies kiadványairól ismert — Méhner Vilmos cég lett. Alapvető célja — mint az egy későbbi memorandumából kiderül — az volt, hogy olyan népművelő, erkölcsgyarapító sorozatot hozzon létre, amely kiállítása, külső formája, általában: külsőségei révén elkeveredik a „rendes” ponyvák között, s ezzel ellensúlyozza azok elterjedését, hatását. E sorozatot tehát afféle népművelési „trójai falónak” szánta, mellyel — a többi ponyva közé csempészve — a népművelés szempontjai szerinti anyagot juttathat a parasztság olvasmányai s eszméi közé. Ezért azonnal átalakította a címet (a *Jó könyvek*-ből *Magyar Mesemondó* lett), átvette a ponyvák összes külsőségeit, sőt magát a ponyvamodort is — és szerkesztési elveként egy kvázi ponyvamodort érvényesített. Változtatásai lényegét 1891-ben ő maga is megfogalmazta.

„A füzetek kiállítása tekintetében — írta — alkalmazkodni kellett a régiekhez [ti. a klasszikus ponyvához — L. A.]; alak, nyomtatás, illusztráció, papír, szóval az egész külső kiállítás nem lehet más, mint a régi füzeteké volt. Még a hangzatos címeket is meg kellett tartani: *Mit mesélt Náthán zsidó a török császárnak*, *Hogyan okosodott meg Kaszás Matyi az istennyilatól*, *Hogyan gazdagodott meg Kohn Ábrahám a szeméből*. Így aztán könnyen elkeveredhettek a *Magyar Mesemondó* füzetei a régi ponyvairodalmi termékek között. Mert be kellett csempészni közéjük, hogy azok elterjedését és hatását ellensúlyozzuk.

Tartalom tekintetében — úgy gondolom — alkalmazkodni kell a nép naiv felfogásához; nem szabad örökösen moralizálni, de nem is csak folytonosan gyermekmesékkel halmozni el. A kedélyt és értelmet egyaránt foglalkoztatni akartam. Iparkodtam érdekes elbeszélésekkel mulattatni, de belőlök egy-egy erkölcsi tanulságot akartam levonni. Ismerem népiünk dalos természetét. A magyar ember nemcsak mulatás közben dalol, hanem dallal végzi munkáját az eke szarvánál, a gyalupad és munkaasztal, az ülő és vágó tőke mellett; — nem is szólva az aratók és szüretelők nótáiról. S mivel ismerem sok-sok dalaik trágár tartalmát, arra is gondolnom kellett, hogy jó nótákat adjak nekik. Így egyrészt a nép ízlése is javul, másrészt a műköltészet termékeinek élvezésére is rászokik. Sőt már is megkísérlettem becsempészni a füzetek közé műköltészetünk egy-egy remekét: Vörösmarty *Szózat*-át, Kölcsey *Hymnus*-át, Tompa Virágregéit stb.

⁴ FERENCZY József: „*Magyar Mesemondó*.” = Néptanítók Lapja, 1891. márc. 25. XXIV. évf. 24. sz. 210.

⁵ FERENCZY: *i. m.* 210.

Ismerem népünk tudatlanságát [...] tudományos, ipari, közjogi, közgazdasági s egyéb kérdésekben; ismerem naivságát, becsületes őszinteségét, hiszékenységét, pazarló természetét, politizáló hajlamát, úrhatnámosságát; megfigyeltem néplélektani szempontból minden jó és rossz tulajdonait s ezeket mind számba kellene vennem a részére készülő olvasmányok összeválogatásánál, megíratásánál. Tudjuk, hogy az egyszerű, iskolázatlan nép legnagyobb része ma sincs tisztában a telegráffal, a tudománynak a gyakorlati életben alkalmazott legtöbb vívmányával. [...] Köztudomású népünknel a kuruzslóknak, jövendőmondóknak, kártyavető asszonyoknak nagy hitele, a bizalmatlanság a tűzbiztosítási intézmény iránt, noha évről-évre százazrekre menő vagyont pusztítanak el a tűzvészek, az élet és egészség csekélyre becslése, a nagy gyermekhalandóság, a szerencsehajhászat (lutrizás, kártya). Ismeretesek a körükben előforduló gyakori vadházasságok, a veszekeedésre és perlekedésre való hajlamok, az állatkínzás, az iszákosság (a fertelmes pálinkaivás), a könnyelmű adósságcsinálás és egyéb hasonló tulajdonságok és bajok a melyeknek gyógyítását a *Magyar Mesemondó* feladatai közé soroltam.⁶

E programból jól látható, Ferenczy a ponyva mezében kettős célt kívánt megvalósítani: a műveltség és a mentalitás átalakítását egyaránt el akarta érni.

2. (A sorozat füzetei.)

Mi jelent meg a sorozatban? A válasz nem könnyű. A *Magyar Mesemondó* füzeteinek számbavétele ugyanis komoly gondot okoz. Mint a „klasszikus” ponyváké is, e sorozat darabjai is kívülrekedtek a könyvtárak, gyűjtőkörén, s ha nem is teljesen elérhetetlenek, nem könnyen áttekinthetők. Szerencsére a sorozat legfontosabb adatait (ha hiányosan is) Petrik *Magyar könyvészetének* kötetei⁷ megőrizték. Mivel roppant ritka kiadványokról van szó, Petrik gyűjtéseit érdemes egyesíteni és reprodukálni is — noha Ferenczy és Petrik adatai részben ellentmondanak egymásnak. Az egyesített adatok szerint a sorozatban a következő művek jelentek meg:

1. Tolnai Lajos: A tinó. Elbeszélés. 2 képpel. 15 l. [1886]
2. Váradi Antal: Az ekébe fogott gróf, vagyis: Hogy áll bosszút a magyar ember. 2 képpel 16 l.
3. Jakab Ödön: Az Amerikába vándorolt magyarok gyászos története. 2 képpel. 15 l.
4. Méhes András: A két szomszéd. Tanulságos szép történet. 2 képpel. 15 l.
5. Palotás Fausztin: A márvány feszület. 2 képpel. 14 l. [1887]
6. Tolnai Lajos: A zsigori vagy a fősvény kastély. 3 képpel. 16 l.
7. Tolnai Lajos: A lutris mester vagy mi történt Vadason? 2 képpel. 16 l.
8. Méhes András: A bűvös kalap. 2 képpel. 16 l.
9. Palotás Fausztin: Igaz gyémánt. 2 képpel. 15 l. [1887]
10. Vargha Gyula: Bodoglár vagy a szerelmes kún vitéz. 2 képpel. 24 l.
11. Hevesi: A feltámadt halott. Elbeszélés. 2 képpel. 16 l.
12. Tolnai Lajos: A szép dobogói malom. 2 képpel. 16 l.
13. Madarassy László: A bundás báró. 2 képpel. 16 l.
14. Az öreg Bódy Péterné karácsonja. 2 képpel. 16 l.
15. Gaal Mózes: Hogyan lett a szász menyecskeből székely asszony. Magyar ember mulattatására elbeszéli —. 2 képpel. 16 l. [1887]
16. [Ferenczy József:] A talált kincs. Elbeszélés. 2 képpel. 14 l. [1887]
17. Kiss Áron, dr.: A pocsolya-paraszt vagy az igazi falusi bíró. 2 képpel. 14 l.
18. Csengeri János: Boda Máté a kortesvezér. 1 képpel 16 l.
19. Bogdánovics György: A lányasszony. Elbeszélés. 2 képpel. 16 l.
20. Dengi János: Nagybárdú Botond, a híres magyar vezér históriája. 1 képpel. 16 l.
21. Gyügyei uram, a csikász. 1 képpel. 16 l.

⁶ FERENCZY: *i. m.* 210.

⁷ PETRIK Géza: *Magyar könyvészet 1886—1900.* 1. köt. Bp. 1908. 547—550., valamint: *Magyar könyvészet 1901—1910.* Szerk. PETRIK Géza és BARCZA Imre. 2. köt. Bp. 1928. 88.

22. Milesz Béla: Székely Máttyás. Elbeszélés. 2 képpel. 14 l.
23. Jancsó Benedek: Gábor Áron, az ágyú-öntő székely. 2 képpel. 14 l.
24. Rudnyánszky Gyula: Boeskor, palást, ostor. Régi mese új nótára. Versekbe szedte —. 2 képpel. 16 l.
25. Horváth Miklós báró: Gál Sándor pusztulása. 1 képpel. 16 l.
26. [Ferenczy József:] Mi a legdrágább kincse a magyarnak. 1 képpel. 14 l. [1889]
27. Tolnai Lajos: A Gábor Dánielék szerencséje. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
28. Pósa Lajos: Apró történetek. 1 képpel. 14 l.
29. Valóságos népmesék. 1 képpel. 14 l.
30. [Ferenczy József:] A gyermek istenáldás. 1 képpel. 16 l. [1889]
31. Dömötör Pál: A selyembogar. Elbeszélés az életből 1 képpel. 14 l.
32. Lőrinc deák: Aranykalász koszorú. 1 képpel. 16 l.
33. Méhes András: A pálinka. Szomorú történet. 2 képpel. 16 l.
34. Solyomossy Sándor: Ki a legény a csárdában? Megtörtént história. 1 képpel. 15 l.
35. Tompa Mihály: Mit beszélnek a virágok? Virágmesék. 1 képpel. 16 l.
36. Gabányi Árpád: Az arany-kezű. Elbeszélés. 1 képpel. 15 l.
37. Dömötör Pál: A nemzetiségek, vagy: horvát, oláh, tót, szerb és németség! Legyen velünk áldás és békeség. 1 képpel. 16 l.
38. Gaal Mózes: Markó Pista fordulása. Verses elbeszélés. A magyar népnek ajánlja —. 1 képpel. 15 l. [1890]
39. Rudnyánszky Gyula: Törött bors. Vig nóták és csipős rigmusok. 1 képpel 16 l.
40. Csengeri János: A hordós lovag. Egy régi hegedős után elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
41. Seress Imre: Rózsa lovag. 1 képpel. 15 l.
42. Varsányi Gyula: A jegyző úr barátsága. 1 képpel. 16 l.
43. Váradi Antal: Az üveglábú Jóska, vagy: hogyan verték ki a boszorkányt Kölesről? A magyar népnek versekben elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
44. Dömötör Pál: A javulás útja vagy a családi élet boldogsága. 1 képpel. 16 l.
45. Ujfalusi Pál: A rossz szomszédok. Igaz történet. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
46. Kada Elek: A gyermek hatalma. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
47. Csengeri János: Ludas Matyi históriája, melyet régebben deákos versekben szerzett Fazekas Mihály, most pedig a magyar nép nagyobb gyönyörűségének okáért magyaros rigmusba szedett —. 1 képpel. 16 l.
48. Geréb János: A csaló, vagy Borbók András öröksége. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
49. Bálint deák: Piroksa szerelme. Balatoni tündérrege. 1 képpel. 15 l.
50. Gyöngyike. Szép história a régi világból. 1 képpel. 15 l.
51. Rudnyánszky Gyula: Két munkás. Életkép a jelenkorból. Versekben írta —. 1 képpel. 16 l.
52. [Ferenczy József:] Pusztul-e a magyar? vagy mire tanít a népszámlálás. 1 képpel. 14 l. [1891]
53. Tábori Róbert: A javasasszony felsülése. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
54. Ünnepi versek és rigmusok. Énekli egy öreg poéta. 1 képpel. 16 l.
55. Babarczy Lukács: Alom és valóság. 1 képpel. 15 l.
56. Tábori Róbert: Megbűnhődött vétkeiért. Elbeszélés. 1 képpel. 15 l.
57. Gubicza Lajos: A Faragó család története. 1 képpel. 16 l.
58. Komócsy József: Az ezredik esztendő. Egy öreg krónikás irataiból kibetűzte —. 2 képpel. 14 l.
59. Baján Mihály: Mit álmodott a politikus csizmadia. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
60. Gaal Mózes: Keleti Ferkó bujdosása. Versbe szedte —. 1 képpel. 16 l. [1892]
61. Szini Péter: A kísértet. Népies elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
62. Szini Péter: Csapó uram vendégei. 1 képpel. 16 l.
63. Rudnyánszky Gyula: Magyarország ünnepe. Verses történet a magyar alkotmány visszaállítása és I. Ferencz József megkoronázása negyedszázados emlékünnepe. 2 képpel. 16 l.
64. Szini Péter: Máttyás király bosszúja. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
65. Szini Péter: Az aranymadár. Népmese három részben. 1 képpel. 16 l.
66. Falusi János: Veér Kristóf haragja. Igaz történet. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
67. Mózes diák: A Pergát Pista szerencséje. Versbe szedte és a magyar népnek ajánlja —. 1 képpel. 16 l. [1893]
68. Szini Péter: Rangos Sára. Népies elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
69. Harmath Lujza: Egy muszka gróf meséje. Magyarul elmondja a magyar népnek —. 1 képpel. 16 l.
70. Rudnyánszky Gyula: Jókai Mór, a nagy mesemondó. A költő 50 éves írói pályájának emlékére. 1 képpel. 16 l.

71. Versényi György: Zöldike. 1 képpel. 16 l.
72. Gaal Mózes: Józsi bá' házasodik. Vig történet. Csengő rigmusokba szedte —. 1 képpel. 16 l.
73. Bóné István, ifj.: A királykisasszony álma. 1 képpel. 16 l.
74. Bogdánovics György: A halál ellen is van orvosság. Igaz történet. 1 képpel. 16 l.
75. Harmath Lujza: Góbé Pista története. A magyar nép számára. 1 képpel. 16 l.
76. Bogdánovics György: A könyörület. Igaz történet. 1 képpel. 16 l.
77. Gaal Mózes: Furcsa história. A babonában hívő magyar emberek okulására csengő versekben megírta —. 1 képpel. 16 l.
78. Bodonyi Nádor: A lesipuskás. 1 képpel. 16 l.
79. Szaák Lujza: Az árva. 1 képpel. 16 l.
80. Egy pár papucs története, vagy a fősvény többet költ. 1 képpel. 16 l.
81. Harmath Lujza: Mese az eltűnt leányról és a szép Ikláról. 1 képpel. 16 l.
82. Vozári Rövid Gyula deák: Erdélyi regék. Rigmusokba szedte —. 1 képpel. 16 l.
83. Harmath Lujza: A szeretet erősebb mindennél. Rege Erdély múltjából. A magyar néphez elmondja —. 1 képpel. 16 l.
84. Vozári Rövid Gyula deák: A király barátai, vagy ne a szava, hanem a tette után ítél meg az embert. Rigmusokba szedte —. 1 képpel. 16 l.
85. Bogdánovics György: Szeressétek az árvákat! 1 képpel. 16 l.
86. Vozári Rövid Gyula deák: Rege a bálványos várról. 1 képpel. 16 l.
87. Harmath Lujza: Orosz mesék. Gróf Tolstoj után meséli —. 1 képpel. 13 l.
88. Milesz Béla: Gazdag Juliska. A szép kún leány története. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
89. Gaal Mózes: Kántor uram próféciája. Szomorúan kezdődő vidám história, melyet rakoncátlan rigmusokba szedett a jó magyar nép mulattatására —. 1 képpel. 16 l.
90. Milyen lesz az ezredéves országos kiállítás. 1 képpel. 16 l.
91. Tarkó története, vagy a testvérek egyenlensége szerencsétlenséget okoz. — Micz-bánné, vagy ne bántsát a szegényt. 1 képpel. 16 l.
92. Tompa Mihály: A vámosújfalusi jegyző, vagy a rászédett fősvény ember vidám históriája. 1 képpel. 14 l.
93. Gaal Mózes: Gyöngyélet a katonaelet. Ékes rigmusokban megírt története annak, hogy Korpádi Gergelyből ember vált a katonaságnál. 1 képpel. 16 l.
94. Gaal Mózes: A legigazabb magyar, vagy Zrínyi Miklósnak a hősnek históriája. A magyar nép gyönyörködtetésére megírta —. 1 képpel. 14 l.
95. Farkas Sándor, É.: „Úr legyen a fiamból!” vagy miben hibázott Bozó András? 1 képpel. 16 l.
96. Rakodczay Pálné: Püspök helyett püspök kocsisa. Tanulságos szép história. A jó magyar népnek írta —. 1 képpel. 16 l.
97. Fehér Julcsa szerencséje, vagy a tisztas munka boldogít. 1 képpel. 14 l.
98. Krónikás: Petőfi Sándor. A jó magyar nép számára megírta —. 5 képpel. 16 l.
99. Krónikás: Új élet. A jó magyar népnek írta —. 4 képpel. 15 l.
100. Mózes diák: Dózsa György, vagy a kurucz király szomorú története. Verses krónika. 1 képpel. 14 l.
101. Jókai Mór: Mátyás király és a szegény varga. A cinkotai kántor. Két verses elbeszélés. 4 szép képpel. Rajzolta Gyulay László. 16 l.
102. Csáky Elek: A vér átka, vagy Isten áld, Isten ver. A jó magyar nép okulására. 5 képpel. 16 l.
103. Gaal Mózes: II. Rákóczy Ferenc, vagy a magyar szabadság nagy hőse. Krónikás történet. Versbe szedte a jó magyar nép lelki gyönyörűségére s épülésére —. 3 képpel. 16 l.
104. Krónikás: Vörösmarty Mihály. A jó magyar nép számára megírta —. 1 képpel. 15 l.
105. Nagy Sándor, K.: Törvény nélkül. Oktató elbeszélés a magyar nép számára. 1 képpel. 16 l. [1900]
106. Gaal Mózes: Szurkos Nagy Gergely, a bankpróféta. 1 képpel. 16 l.
107. Gaal Mózes: A kitagadott apa. Szomorú, de igaz történet. 1 képpel. 16 l.
108. Krónikás: Arany János. A jó magyar nép számára megírta —. 1 képpel. 14 l.
109. Rakodczay Pálné: „Az Isten megsegít.” Érzékeny szép történet. 1 képpel. 16 l.
110. Rudnyánszky Gyula: Égető Sándor. Igaz történet. 4 képpel. 16 l.
111. Ötven forintból nagy vagyon, vagy Salati Péter életrealitása. Tanulságos szép történet. 1 képpel. 16 l.
112. Csáky Elek: Az engesztelő áldozat. Elbeszélés a magyar nép számára. 1 képpel. 16 l.
113. Mózes diák: Az asztalos megszökött. Szomorkás-víg történet 1 képpel. 16 l.
114. Gergő bácsi levelei Budapestről Bagosra. Tulajdon kezeírásából nyomtatásba adta Lantos diák. 1 képpel. 14 l.

115. Gaal Mózes: A rákosi bakter. Vidám történet. Versbe szedte —. 2 képpel. 16 l.
116. Mózes deák: Megölte a más baja. Tanulságos történet. Versbe szedte —. 2 képpel. 14 l.
117. Lantos diák: Sírva vígad a magyar. Mulattató nóták és versek. A magyar nép számára bokrértába kötötte —. 1 képpel. 16 l.
118. Tolnai Lajos: A falu koronája. Elbeszélés. 2 képpel. 16 l.
119. Nagy Sándor, K.: Az elcsapott koresmáros. Tanulságos történet. 1 képpel. 16 l. [1900]
120. Szücs Ferenc igazmondásai, vagy mit dolgozik a minister? 2 képpel. 16 l.
121. Nógrádi Pap Gyula: Világ legszebb lánya. Csizmadia ország. Szép mesék. 1 képpel. 16 l.
122. A sánta koldus, vagy a számárrá változott béres. 1 képpel. 16 l.
123. Nagy Sándor, K.: Elvitte a sárkány. Sárreíti história. 1 képpel. 16 l. [1901]
124. Csáky Elek: Gonoszsággal nem segítesz magadon. Tanulságos elbeszélés a magyar nép számára. 1 képpel. 16 l.
125. Mosdóssy Imre: Bóka Péter, vagy a földosztók. Elbeszélés a jó magyar nép számára. 1 képpel. 16 l.
126. Vetési László: Virók Vince tapasztalása Stiriában, vagy mi készül a felhő ellen? 1 képpel. 16 l.
127. Gaal Mózes: Az apagyilkos. Szomorú történet. Az élet könyvéből kijegyezte —. 1 képpel. 15 l.
128. Nagy Sándor, K.: A budai toronyzene. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l. [1901]
129. A ki a nyomor felé siet, vagy Balázs András szomorú históriája. 1 képpel. 14 l.
130. Bán Zsigmond, dr.: A konkolyvetők, vagy a hegyesi földosztás. 1 képpel. 16 l.
131. Szabó Tamás: Hogyan kell bankót csinálni. 15 l.
132. Farkas Sándor, E.: Haladnunk kell, ha boldogulni akarunk. 16 l.
133. Gaal Mózes: Aki a jég hátán is megél. Épületes történet. 16 l.
134. Szomaházy István: A félkezű Csertán. 14 l.
135. Gaal Mózes: A ropogós cipő. Tanulságos elbeszélés. 16 l.
136. Gerő Attila: A gyermek szerencsét hoz. Népies igaz történet. 15 l.
137. Vetési László: A pirosra festett Rekettyés, vagy mire visz a nagy indulat. Igaz történet a Tisza mellől. 16 l.
138. András gazda: Mivé foszlott a kövér reménység, vagy hogyan csatlakozott a Pundra Marci. 15 l.
139. Nagy Sándor, K.: Ne lopj. Tanulságos históriák a rab-életből. 16 l. [1902]
140. Szabó Tamás: A nagyeszű Péter. 14 l.
141. Kerekes János: Hogy lett Baligó Pista a maga ura. Igaz történet. 16 l.
142. Gaal Mózes: Egy szekér széna. Szomorú, de igaz történet. 16 l.
143. Palásthy Marcell: Az átkos örökség. 16 l.
144. Nógrádi László: Hős Sebestyén. Elbeszélés a szabadságharcból. 16 l.
145. Ne pazarold az erődöt! Igazságok. Az élet könyvéből kijegyezte: Igazmondó. 15 l.
146. Csoór Gáspár: Fésüs Nagy György őrangyala. 16 l.
147. Nagy Sándor, K.: A bodri. Épületes história veszettség idején. 16 l. [1903]
148. [Nagy Sándor, K.:] A kizöldült ház. Tanulságos história. 16 l. [1903]
149. Fekete Benedek: A bóti szoknya. Elbeszélés. 16 l.
150. Nógrádi László: Panna kisasszony. 16 l.
151. Nagy Sándor, K.: A tüzes vas. Elbeszélés a XIII. század elejéről. 16 l.
152. Nógrádi László: Két szomszéd. 15 l.
153. Gaal Mózes: A virrasztó. Tanulságos elbeszélés. 15 l.
154. Könyves Tóth Kálmán: Miért némult el a vörös kakas? 16 l.
155. Jakab Ödön: A beteg asszony útja. 14 l.
156. Nagy Sándor, K.: Ne ölj! Elbeszélés. 16 l.

Az egyes füzeteken megjelenési évszám nincs, s a megjelenési időpontokat Petrik is elmulasztotta regisztrálni bibliográfiájában. Ez nagy baj, hisz bizonytalanná teszi a füzetek eszmetörténeti helyét is. Egy-egy füzet megjelenésének időpontját szerencsére bibliográfiákból, lexikonokból utólag is sikerült megállapítani, így, ezek ismeretében nagyjából a többi füzetet is el tudjuk helyezni az időrendben. A biztosan tudott megjelenési adatokat szögletes zárójelben adtuk; ezek a sorszám szerint felsorolt füzeteket időrendileg is tagolják.

Bizonyos, hogy a sorozat első darabja 1886-ban, utolsó füzeté pedig 1903-ban vagy 1904-ben jelent meg. A *Magyar Mesemondó* tehát közel húsz évig élt.

A sorozat szerzői — bár többségüknek mára már megkopott a neve — koruk ismert s elismert írói voltak. Komócsy, Váradi, Endródi, Tolnai, Dömötör, Gabányi, Csengery, Jakab Ödön, Rudnyánszky, Prém József, Dalmady, Herman Ottó, Kriesch János stb. koruk jó átlagához tartoztak — a korszak egyéb, *nem-paraszti olvasóközönségének szánt lapjaiban is zömmel az ő írásaik jelentek meg: őket olvasta a polgári olvasóközönség is.*

A sorozat tematikája igen változatos és sokrétű volt; az irodalmi, történelmi jellegű művek mellett számos más, „állampolgári ismereteket” és erkölcsi elveket alakító füzet jelent meg az évek során.

3. (Példányszám, terjesztés, propaganda)

A *Magyar Mesemondó* füzeteinek példányszámára vonatkozóan kevés adat áll a rendelkezésünkre s ez a kevés is csupán egyetlen évből, 1891-ből való. Igaz, ezek részben visszafelé is tájékoztatnak — de 1891 utánról egyetlen adatunk sincs. Ferenczy Józsefnek gróf Csáky Albin miniszterhez írott emlékiratából annyi mindenestre kiderül, hogy „az olvasmányok [. . .] mindegyike 20, 30, sőt némelyike 40 ezer példányban kerültek ki a sajtó alól”.⁸ A *Néptanítók Lapjának* 1891. évi 20. számának *Különfélék* c. rovatában pedig az olvasható, hogy a *Magyar Mesemondó* 1890. évi füzetei összesen 720 ezer példányban kerültek kinyomtatásra.⁹ A sorozatban 1891 márciusáig megjelent összes füzet példányszámát — idézett emlékiratában — Ferenczy „több mint 6 millió”-ra tette. Ez azonban félrevezető adat, Ferenczy ugyanis — anélkül, hogy erre a tényre külön hivatkozna — a hat millióba beleszámította az ugyan-csak általa szerkesztett, célkitűzéseiben is rokon *Nóták és históriák* c. sorozat¹⁰ példányait is. (Igazság szerint a két sorozatot nem is ártana együtt tárgyalni; a *Nóták és históriák* tulajdonképpen a *Magyar Mesemondó* könnyebb fajsúlyú, kiegészítő sorozata volt.) Sajnos, hogy a példányszám 1891 után hogyan alakult, nem tudjuk; egyelőre semmi ide vonatkozó adatunk nincs. Csak feltételezni lehet, hogy a sorozat 1891 után is tartotta a számonkénti 20—40 ezres példányszámot — másképpen ugyanis aligha élt volna még több mint tíz évet. A példányszám 1891 és 1904 közötti konkrét alakulását azonban nem tudjuk kikövetkeztetni.

A terjesztés legfőbb formája — Ferenczy eredeti tervének megfelelően — a ponyván való terjesztés volt. Ferenczy már az induláskor tisztán látta, hogy a *Magyar Mesemondó* „könyvárusok útján való terjesztése eredménytelen volna, mert a nép nem járja a könyvárus boltokat, s mivel a füzetek ára csak egy vagy egypár, sőt fél és negyed krajczár lehet, könyvárus nem is foglalkozhatik elárúsításukkal. Oly kiadó biztosíthatja tehát elterjedésüket, aki a vásárokra, búcsúkra járó, házaló könyvereskedőkkel áll összeköttetésben.”¹¹ E hagyományos „ponyvás” árusítási mód mellett Ferenczy egyebeket is alkalmazott. Mint maga írta Csáky Albinhoz címzett emlékiratában:

⁸ FERENCZY: *i. m.* 211. Ugyanígy tudja Pogány is (319.).

⁹ *Különfélék*. = *Néptanítók Lapja*, 1891. 176.

¹⁰ A sorozat megjelent köteteinek címléírását l. PETRIK: *i. m.* 306—310.

¹¹ FERENCZY: *i. m.* 210.

„Felolvasást tartottam a Gazda Körben, hogy a központi gazdasági egyesület útján hazai összes gazdasági egyesületeket rábírjam a vállalat terjesztésére. Száztizenegy csomagban több ezer füzetet bocsátottam rendelkezésére a központi gazdasági egyesületnek ingyen, mely csomagokat a központi egyesület juttatott el az ország hasonló egyesületeihez. Felszólítottam minden kir. tanfelügyelőt a vállalat terjesztésére, beküldvén nekik mutatóványul a füzeteket. Kőrleveleket szerkesztettem a kath. megyéspüspökökhez és a vallásfelekezetek főhatóságaihoz, hogy a felügyelők alatt álló tanintézetek útján terjesszék a vállalatot. Egy nagy csomagot több ezer füzetből küldtettem meg Budapest főváros polgármesteri hivatalának a kórházak üdülő betegei között való szétosztásra. Hasonlóan a budapesti cs. és kir. és a magy. kir. honvédségi térparancsnokságoknak több ezer füzetet küldtettem a helyőrségben való szétosztás végett, arra számítván, hogy az illető érdekelt olvasók egynéhány füzetet ingyen kapva megismerik a vállalatot s a későbbi füzeteket maguk keresik és megveszik. [...] Összeköttetésbe léptem a culturegyletekkel, hogy megnyerjem őket a terjesztésnek, százezrekre menő füzetet magam forgalomba hoztam egyleti összeköttetésem által.”¹²

Hogy mennyire terjedt el e sorozat, nehéz pontosan meghatározni még a föntiek ismeretében is. Az a tény, hogy a sorozat viszonylag sok számot megért (Petrik szerint 156 füzet jelent meg!) viszonylag széles körű elterjedtségre vall. Ennyi füzetet, ha nem vették volna, semmiképpen nem lett volna érdemes kiadni — még állami szubvencióval sem. Ferenczy szerint — aki, persze, lehet, hogy szebbnek festette a helyzetet mint amilyen valójában volt —

„A vállalat valósággal nagy elterjedést nyert abban a körben, ahova szánva van, nagy mennyiségben kerül az ország minden vidékére, sőt a külföldön élő magyarok közé is eljut. Nagy csomagban kerül Bukarestbe, Widinbe, Krajovába, Bulgáriába, Szerbiába, sőt Amerikából is érkeztek megrendelések New-Yorkból, Pittsburgból. *Észrevehető hatása van a vállalatnak abban, hogy megszűntek az Angyal Bandit, Sobrit, Zöld Marcit, Spangát dicsőítő füzetek. Azok a körök, amelyek ezelőtt a betyárromantikát és a rablőhistóriát termelték és bocsátották közre, ma már a Magyar Mesemondó-nak megrendelői és terjesztői.*”¹³

Ha Ferenczy kurzivált mondatai legalább csak felerészben igazak — s ennyi hitelt Ferenczynek mindenképpen adhatunk —, a *Magyar Mesemondó* missziót teljesített: ízlésfordulatot hozott a paraszti olvasók körében.

4. (A sorozat „hatása”)

A legnagyobb, legsúlyosabb kérdés, ami a *Magyar Mesemondó* számbavétele során fölmerül, kétségtelenül az: milyen új tudatelemek kerültek be a sorozat révén a paraszti fejekbe? S milyen elemek kerültek ismételt megerősítésre? A kérdés, mint „hatástörténeti” probléma, egyelőre empirikusan megválaszolatlan, hisz jelenleg egyetlen olyan paraszti eredetű dokumentumot sem tart nyilván a történettudomány, amelyben — így vagy úgy — fölfedezhető volna a *Magyar Mesemondó* valamelyik füzetének „hatása”, nyoma.^{13a} Ez azonban valószínűleg csak azért van így, mert ilyen szempontú vizsgálatot még senki nem végzett, következésképpen a sorozat hatásáról nem is tudhatunk semmit. Az a tény viszont, hogy a sorozatból viszonylag sok füzet megjelent s mindegyikből relatíve sok példány forgalomba került, azt bizonyítja, a sorozatot olvasták, tartalma — így vagy úgy, de — beépült a parasztság tu-

¹² FERENCZY: *i. m.* 211.

¹³ FERENCZY: *i. m.* 211—212.

^{13a} A folklór-kutatás azonban ért el eredményt. Ortutay Gyula — a magyarországi Kossuth-folklórt kutatva — kimutatta, hogy a parasztság körében élt Kossuth-kép főleg a *Magyar Mesemondó* Kossuth-füzetéből jutott el a parasztsághoz. Vö.: POGÁNY: *i. m.* 319.

datába. Ha pedig ezt okkal-joggal föltételezzük, reális feladatvállalás azt is számba venni, milyen pontokon módosíthatta, befolyásolta a sorozat a paraszti osztályöntudatot. Magyarán: mi volt ezekben a füzetekben. A dedukció, az egyes füzetek tartalmából való óvatos visszakövetkeztetés persze korlátozott érvényű módszer — így az „eredmény” is óvatosan, körültekintően kezelendő. De — s ez aligha vitatható — ez az eredmény is több, mintha nem vállalkoznánk erre az elemzésre.

Ha a *Magyar Mesemondó* egyes füzeit abból a szempontból vizsgáljuk meg hogy milyen tudatmezőket vett célba (következésképpen: milyen tudatterületeken hathatott), akkor azt látjuk, hogy a sorozat füzetei — különösen ha ide számítjuk a *Nóták és Históriaikat*¹⁴ is — több, jól elhatárolható csoportba sorolhatók. 1. A sorozat egyes füzetei (főleg a „Nóták”-ban) egyszerűen csak a hagyományos, énekelhető dalkultúra kiegészítését és (részleges) korrekcióját célozták. Ferenczy maga is megírta, hogy a sorozatban (ide értve a „Nóták”-at is) „új nótákat, székely nótákat”, bácskai, szegedi, budapesti, debreceni, marosmenti, ipolyvölgyi, alföldi, vásárhelyi, csöngőlei, tiszamenti, felvidéki, háborús és katonanótákat¹⁵ (stb.) is közölt. Nem tudjuk, a dallam nélkül adott „nóta”-szövegek mennyire terjedhettek, de nagyon valószínű, hogy e füzetek — dallam nélkül is — szerepet játszottak egy-egy vidék nótakincsének szélesebb körű elterjedésében, ill. abban, hogy egy-egy „ötlet”, motívum, gondolat más vidék nótáiban is föltűnt. Ezt annál inkább is föltételezhetjük, mert a katonának bevonult parasztfiatalok „verses”-dalos füzeteiben ugyancsak dallam nélkül állnak a lejegyzett nótaszövegek. 2. A füzetek második csoportja a fölvilágosítás, az ismeretterjesztés körébe tartozott. Ferenczy írt, ill. íratott „történetet” a babona, a kuruzslás, az alkoholizmus ellen; s vannak füzetek, amelyek egészségügyi, csecsemőgondozási ismereteket terjesztettek, vannak, amelyek a korszerű gazdálkodásra vonatkozóan adtak tanácsokat. De van füzet az „angyalcsinálás” ellen stb.¹⁶ E füzetek jelentősége igen nagy; a történeti szakaszban e téren bekövetkezett változások egyik „forrása” kétségkívül a *Magyar Mesemondó* lehetett. Más kérdés, hogy objektíve e változások is keveseknek bizonyultak. 3. A *Magyar Mesemondó* füzeteinek harmadik csoportja az irodalmi, történelmi tudat alakítására vállalkozott. Jelent meg ugyanis füzet Gábor Áronról, Botondról, Zrínyi Miklóról, Mátyás királyról, II. Rákóczi Ferencről, Deák Ferencről stb., ill. Vörösmartyról, Arany Jánosról, Petőfiről, Jókairól. S jelent meg írás egyes történeti problémákról is (tüzesvas-próbák stb.).¹⁷ A mai történettudomány mércéjével mérve e füzetek természetesen naivak, kezdetlegesek, nem-tudományosak. A történeti gondolkodás elemeinek kialakítását azonban valószínűleg így is elősegítették. Gondoljunk csak arra, hogy a mai általános iskolai tanítás is az alsó tagozatban ilyesféle „történetekkel” készíti elő a felső tagozatos „szakszerű” történelemtanítást, sőt az 5. és 6. osztályban is élnek még alkalmanként ilyen történetekkel. 4. A füzetek egy további csoportja közvetlenül az „állampolgárrá” nevelést célozta. „Egynéhány füzet törvényhozásunk némely intézkedéseit magyarázza előzetesen vagy utólag a nép között. Így fejtegette egyik füzet a népszámlálás hasznát,

¹⁴ PETRIK: *i. m.* 306—310.

¹⁵ FERENCZY: *i. m.* 211.

¹⁶ FERENCZY: *i. m.* 211. Vö. még: a *Magyar Mesemondó* 33., 34., 43., 52., 53., 77. stb. füzetével.

¹⁷ Vö. a sorozat 37., 64., 70., 94., 98., 100., 101., 103., 104. és 108. füzetével.

egy másik a kisdedovó intézetek fontosságát, egy harmadik az iskolakötelezettség jelentőségét, egy negyedik a hadkötelezettség természetét, egy ötödik a bankjegyek hamisításának következményeit — és így tovább.”¹⁸ De készült füzet a lopás ellen, mely már címében is fontos „erkölcsi” elv (ne lopj!) kialakítását, ill. megszilárdítását célozta. Készült füzet a „magyar alkotmány visszaállítása és I. Ferenc József megkoronázása negyedszázados emlékünnepe” stb.¹⁹ Ezek közös vonása, hogy valamennyiben olyan elvek, eszmék fogalmazódtak meg, amelyek — „elfogadásuk” esetén — az aktívan lojális állampolgár jegyei.

A sorozatról egészében azt mondhatjuk, hogy bármily nagy tematikai stb. különbség is volt az egyes füzetek között, végső soron valamennyi füzetben a liberális evolucionizmus — egyszerűsített s többé-kevésbé rejtett — állampolgáreszménye jelenik meg. Azt az eszményt írták le, „járták” körbe a *Magyar Mesemondó* szerzői, amelyek szerintük a jó, tehát aktívan lojális állampolgárt kellett, hogy jellemezze. Aligha véletlen, hogy a *Magyarország ünnepe*²⁰ című „verses történet”, mely — már tárgya miatt is — ezt az eszményt koncentráltan mutatja föl, ilyen gondolatok körül rendeződik el: nemzeti függetlenség, jó király, alkotmányosság-törvényesség, folyamatos fejlődés-gyarapodás, jobb jövő, mérsékletesség, a múlt mellett a jelennek is becsülése, a „törvényes szabadság”, a polgár-módon értelmezett „egyenlőség”, a nemzetiségi megbékélés stb. Érthető tehát, hogy ily fölfogás keretein belül nem sok helye lehetett a valóságos társadalmi tagozódásból adódó ellentmondások taglalásának, sőt helyenként a liberális eszmények, mint „valóság” jelennek meg. Rudnyánszky Gyula pl. nemcsak annak a polgár hitnek adott hangot, hogy „minden áldozatnak van jutalma, haszna”²¹, de azt is le merte írni, hogy: „a haza terhét, pénz s munka adóját // Szintén nem csupán a jámbor népre róják; // Fizeti azt váltig a polgár, az úr is, // Kutya bór nem használ, sem a corpus juris”.²² Meg: „Nincs köztünk különbség; búban s vigadásban // Egy a szegény s gazdag, ha öröm, ha gyász van; // Akik törvényt látnak s kik törvényt keresnek: // Itt s a munkában mind egyenlőkké lesznek”.²³ Ez a hamis, az eszményt valóságnak föltüntető gyakorlat azonban — paradox módon — nem lett akadálya annak, hogy a sorozat számos olyan eszményt, elvet vigyen el a paraszti olvasókhoz, amely — mint szubjektív elem — objektíve segíthette a parasztságnak az új viszonyokhoz való alkalmazkodását, konkrétan szólva: a paraszti polgárosodást. Segíthette a parasztok emberi viszonyokról alkotott képzeinek gazdagodását, tágulását — egyúttal társadalomképük gazdagodását. (Gondoljunk csak a sorozat „ismeretterjesztő” vonatkozásaira vagy a Rudnyánszky-féle liberalizmus-„exportra”). Sőt, még az sem lehetetlen, hogy az agrárszocializmus egyenlőség-fölfogása genetikusan kapcsolatban volt a *Magyar Mesemondó* által forgalmazott (imént idézett is) egyenlőség-eszménnyel. A parasztok tollából az agrárszocialista lapokban megjelent írások ugyanis voltaképpen semmi mást nem tettek, csupán ennek az egyenlőségnek a meg nem valósulását kérték

¹⁸ FERENCZY: *i. m.* 211.

¹⁹ RUDNYÁNSZKY Gyula: *Magyarország ünnepe*. Bp. Méhner V., (Magyar Mesemondó 63.)

²⁰ RUDNYÁNSZKY: *i. m.*

²¹ RUDNYÁNSZKY: *i. m.* 11.

²² RUDNYÁNSZKY: *i. m.* 11.

²³ RUDNYÁNSZKY: *i. m.* 10.

számon. Azaz: számonkérték az eszményt. (Ebben az összefüggésben nem érdektelen adat: Ferenczy a Lúdas Matyi átdolgozását is megjelentette a sorozatban.) Nem hagyható azonban figyelmen kívül az sem, hogy a *Magyar Mesemondó* — éppen az 1890-es évek agrárszocializmusának jelentkezése következtében, azt ellensúlyozandó — a földosztás eszméje ellen is föllépett.²⁴ Ez az ellentmondás, úgy látszik, a sorozat egészének legfőbb ellentmondása volt; a *Magyar Mesemondó* előre is vitte, fékezte is a paraszti osztályöntudat kibontakozását.

5. (A sorozat jelentősége s a további kutatás teendői)

Nagy példányszáma, viszonylag hosszú élete azt bizonyítja: a *Magyar Mesemondó*, szerkesztőjének eredendő szándékához híven, valóban bekerült a paraszti olvasmányok sorába — legalábbis az 1900-as évek elejéig. A sorozat jelentősége kétségkívül ebben a tényben van; a *Magyar Mesemondó* jelenléte révén a parasztember végre nem-ponyvát is olvasott s nemcsak technikailag gyakorolta magát az olvasásban, de új tudattartalmakhoz: eszmékhez, ismeretekhez is hozzájutott. Hogy az ezekben az olvasmányokban jelenlévő „tartalmak” miképpen s milyen eredménnyel épültek be a parasztság tudatába, sajnos, egyelőre nem tudjuk. Nem is fogjuk megtudni mindaddig, amíg a sorozat egészét nem vetjük alá nagyon részletes a paraszti írásbeliség egykorú termékeivel, valamint mindazzal, amit hagyományosan a szellemi néprajz illetékességi körébe szokás utalni: népdallal, mesével, szólással stb. Annyi azonban már most is föltételezhető, hogy a kapitalista viszonyokhoz való alkalmazkodásban a *Magyar Mesemondó*nak is szerepe lehetett. Hogy ez a szerep pontosan milyen lehetett, a további kutatás, a módszeres vizsgálat feladata lesz fölmérni

LENGYEL, ANDRÁS

Eine volksbildende Schmöckerserie, der „Ungarische Märchenerzähler“ (1886—1904)

Die Periode zwischen der Aufhebung der Leibeigenschaft (1848) und dem ersten Weltkrieg hat auf dem ganzen Gebiete des ungarischen Bauernlebens radikalen Wandel mitgebracht. In dieser Zeit hat sich — unter anderen — auch die Struktur der Bauernbildung umgebildet: die früher fast ausschliesslich orale Kultur hat auch zahlreiche Elemente der Schriftlichkeit in sich hineingebaut. Die Geschichte dieses Wechsels in Ungarn ist eigentlich unbearbeitet. Die Bedeutung unserer Abhandlung besteht gerade darin, dass die in unserem Aufsatz behandelte volksbildende „Schmöckerserie“, der „Ungarische Märchenerzähler“ eine der Lektüren der sich an Lesen gewöhnenden Bauernschaft war. Das eine echte Volkslektüre. Die Verbreitung der Serie wurde dadurch begünstigt, dass die in dieser Serie veröffentlichten volksbildenden Schriften, sowohl ihre Abfassung wie auch ihre äusserliche Ausstellung, sich an den traditionellen Lektüren der Bauernschaft, den Schmökern gerichtet haben. Auch ihre Verbreitung war mit der Verbreitung der Schmökern ähnlich. Unser Aufsatz behandelt die Entstehung dieser Serie, ihre Struktur, die Verbreitung der einzelnen Hefte und ihre vermutliche „Wirkung“.

²⁴ Vö.: Magyar Mesemondó 130. füzete.

A népfrontgondolat az amerikai magyar emigráció sajtójában (1919–1945)

„Nem lehet közömbösnek lenni, Őrült szadista gyilkosok garázdálkodnak, le kell fogni valamennyit. . . védekezni kell. »Lenni vagy nem lenni« — soha ilyen aktuális ez a hamleti töprengés nem volt. . . Milliók véreznek értünk. . .” — írta a háború utolsó esztendejében Vértes Marcell az 1919 után emigrált világ-hírű festőművész a New-York-i *Az Ember* című lapban. „Nem lehet közömbösnek lenni”, ez a szárazon hangzó, egyszerű kijelentő mondat erkölcsi parancsot jelentett mindazok számára, akik az ellenforradalom uralomra jutása után azért hagyták el a hazát, hogy a határokon túl tovább küzdhessenek a haladásért. Ezek az erők később természetesen kapcsolódtak be a fasizmus és a háború elleni világméretű küzdelembe. A Magyarországon üldözött költők, a halott Ady Endre, a perbe fogott József Attila verseit idézték az emigránsok, az ő szavaikkal őrizték a másik Magyarországot. Kanadában Hollós Korvin Lajos *Az elveszett haza* című költeménye szólt a közös érzésről:

. . . szívdobbanásod: szörnyű gong, / puszták ősi szava / s az ősi, ősi, ősi gond: / hol, merre a haza?

Már a Tanácsköztársaság leverése után lépéseket tettek a közös küzdelmet elősegítő egység létrehozására az emigránsok legjobbjai. Amerikában az első kísérlet az ott élő magyarok politikai alapon történő tömörítésére a Liga a Horthyizmus ellen nevű szervezet volt, élén Gellért Hugóval, a politikai harcot nyíltan vállaló művésszel, aki vallotta, hogy „a ma alkotó embere a jövő teljes emberének az előfutárja” és Bálint Imrével, az amerikai magyar emigráció jelentős tehetségű írójával. Ez a liga az amerikai antifasiszta szövetség — Antifascist Federation — tagegyesületeként működött, majd a harmincas évek elején beleolvadt az amerikai háborúellenes szövetségbe — League Against War and Fascism —, de nem sikerült széles tömegkapcsolatokat kiépítenie. A liga egységtörekvéseinek folytatója, az 1931-ben alapított Kultúrsvettség a marxizmussal szimpatizáló csoport kezdeményezésére jött létre, és *Kultúrharc* című folyóirata ablaknyitást jelentett a világra.

Az amerikai magyar lapokban már a hitleri uralomátvétel előtt erőteljesen hangot kapott a fasizmus felismerése és az ellene való harc sürgetése. A *Kultúrharc* 1932 tavaszán Hitler-hisztéria címmel közölt cikket, 1933-ban egymást követték a hasonló szellemű írások. Az 1933. novemberi szám közölte Henri Barbusse felszólalását a fasizmus elleni kongresszuson. 1934 februárjában a Reichstag-perről, márciusban a hitlerizmus elleni mozgalomról, októberben a Háború-Ellenes Liga kongresszusáról számolt be a folyóirat.

Ez a tematika tölti be a többi magyar lap oldalait is. A Kommunisták Argentinai Pártjának *Proletár* című, 1926 decemberében indult havi orgánuma 1933. január 28-án Hábóru ellenes egységfrontot! című felhívásban közli a csatlakozást a Montevideoi Hábóru Ellenek Kongresszushoz. Az október 26-i számban közölték A Magyarajkú Munkások Országos Szövetségének felhívását az argentinai fasizmus ellen. „Védjük meg a Szovjetuniót!” — írta a *Proletár* 1934 augusztusában.

A Los Angeles — San Franciscó-ban hetenként megjelenő *Nyugat* már 1930-as számaiban felveti a világ békéjét fenyegető fasizta veszély jelenségeit.

A kanadai magyar kommunisták lapja ugyancsak az elsők között figyelmeztetett e veszélyre a kontinensen. Cikkeivel nap mint nap harcra hívott. 1933. június 15-én közölte Károlyi Mihály írását: *Miért megyünk a párizsi kongresszusra?* — s beszámolt az európai antifasizta kongresszusról, melyen 80 német küldött volt jelen. A lap 1934-es évfolyamát szintén áthatja a fasizta veszélyre történő figyelmeztetés. Február 15-én Egységfrontba a fasizmus ellen címmel közölt felhívást, majd egymást követték az adatokra támaszkodó, világosan érvelő Hitler-ellenes írások.

E lapoknak csak vázlatos áttekintése is képet nyújt arról, hogy a népfrontgondolat már jóval a Komintern VII. kongresszusa előtt érlelődött az emigrációban. Érthető ez, hiszen a magyar emigránsok a fehérterror elől kényszerültek a hontalanságba, s mivel a hazai progresszióval a szoros kapcsolatot szinte az első pillanattól kezdve — bár nem kis áldozatok árán — sikerült megőrizniök, sok mindent tudtak az ellenforradalom terrorakcióiról. Ezek az akciók, módszereiket tekintve elődjei voltak a hitleri népiirtásnak. Károlyi Mihály és az emigrált politikusok, írók, művészek egész tevékenységüket a hazai fehérterror hitelesen dokumentált bemutatásának szentelték, hogy az egész világ elé tárják, mi történik Magyarországon. S Mussolini, illetve Hitler feltűnésétől kezdve a hazai ellenforradalom elleni küzdelmet összekötötték a fasizmus elleni nemzetközi harccal.

Ennek első írásos dokumentuma, az 1934 nyarán Baselban kiadott *Barnakönyv*, amely a németországi borzalmakat dokumentumokkal tanúsította. Szövegét Károlyi Mihályné, Andrássy Katinka csempészte ki Németországból. A könyv hamarosan magyar nyelven is megjelent. A *Barnakönyv* Hitler-Németországról és a lipcei perről című bratislavai kiadást Balogh Edgár szerkesztette, előszót Fábry Zoltán írt hozzá; Magyarországon azonnal az elkobzott kiadványok listájára került. 1934 decemberében e könyv Nagyváradon bővített kiadásban jelent meg, melyet — a korabeli szöveg szerint — „angol, francia, holland és amerikai antifasizsták hívtak életre, akiket a Hitler-fasizmus áldozataiért küzdő nemzetközi bizottság, élén Einstein professzorral és Lord Marley-vel — segített ebben”.

Az események sürgették a világ progresszív erőinek határozott színre lépését. Szóke István, a Kanadai Magyar Munkás szerkesztője, a Kanadai Kommunista Párt Központi Vezetőségének tagja 1935. április 26-i Egységet! Egységet! és Egységet! című felhívásában mozgósította az ottani magyarokat:

„... Az örökös rablástól és előre kiszámított gyilkolástól modern vadállattá »civilizálódott« elnyomók hitleri őrzöngése nem ismer más megoldást, mint egy roppant világégés rendezését. Itt leplezve, szocializmust zsolozsmázva, ott nyíltan, meleg vértől párolgó kezekkel építgetik az iszonyú játékhoz a díszleteket... A borzalmas tragédia megjátszását csak egyetlenegy tény képes megghiúsítani: minden dolgozó faji, nemzetiségi és vallás-különbség nélküli egységfrontja...”

A lap július 2-i számában ugyanezt a gondolatot fejezte ki Ady Endre barátja, Hollós József orvos *Hol az ellenség?* című cikkében:

„Éppen, amikor bejárta a világot Hitler kijelentése, hogy mától kezdve nyíltan fegyverkezik és az újságok tele voltak a rögtöni háború feszültségével, egy borzalmas könyv olvasása kötött le, a »Barna könyv«-et olvastam, amely Hitler és a náciak gazságait leplezte le . . . Valóban fel kellene hagynunk minden reménységgel és buta megadással szemlélnünk az egész kultúra és civilizáció pusztulását — mert ezt jelenti a fasizmus szennyes áradata és az új világháború kitörése —, ha valamennyiünk szerencséjére és az egész emberiség megváltására nem születnének ma már garmadával és világszerte új és új Krisztusok . . .

Vörös Krisztusoknak izgága, / Tavaszi hadja várnak, várnak, / Mert a világ megszenvedett, megérett / S jussára méltó: a világra.

Egyetlen reménye az emberiségnek, hogy ezek az izgága Krisztusok már mindenütt jelen vannak . . . Ezeknek a tanítására, izgatására az elzárt agyvelők kezdenek megvilágosodni, a tömegek kezdenek ébredezni . . .

Ne lapuljon meg hát gyáván senki, mert ez úgyis a biztos pusztulást jelenti. Ébredjen föl mindenki, akiben a szolgálélek még el nem hatalmasodott, a világkatasztrófa itt dörömböl már a kapuk előtt. Csak a tömeg felébredése és elszántsága segíthet. Eszméljen mindenki annak a tudatára, amire én is fölébredtem, hogy az ellenség itt van a hazánkban, mindenkinek a saját hazájában, ott ülnek aranyhegyeiken, és nem más nemzetek rabszolgáival, de saját rabszogatartóinkkal kell leszámolni.”

Kommunisták és szociáldemokraták, radikálisok és pártonkívüliek s a dolgozó emberek különböző rétegeinek legjobbjai kísérelték meg az összefogást. Ebben a folyamatban része volt a Szocialista Munkásinternacionálnak is, melynek 1933 augusztusában tartott párizsi nemzetközi konferenciáján magyar részről jelen volt az 1944-ben mártírhalált halt Mónus Illés, Ries István, a kiváló jogász, a Világosság Emigráns Csoport részéről pedig Rónai Zoltán. A konferencia határozata felhívta a figyelmet a munkásosztály történelmi hivatására a fasizmus elleni küzdelemben és a háborús törekvések megakadályozásában; a szocialista pártok kötelességévé tette, hogy 1933. november 9-én tüntetéseken tiltakozzanak; rendezzenek gyűjtést a német fasizmus áldozatainak hozzátartozói számára. A határozat felszólította a világ népeit, hogy védjék meg a fasizmus által veszélyeztetett békét és harcoljanak a faji demagógia ellen.

Ilyen előzmények után született meg 1935 augusztusában a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusának a népfrengondolatot hirdető történelmi jelentőségű határozata, 1935 nyarán Budapesten gyorsan terjedt egy kis füzet. Borítólapján Faludi Ferenc: *Gyermekek étkeztetése* állt, kiadóként a Népegészségügyi Társulat szerepelt, a könyvet az Egészségügyi könyvsorozat 9. darabjaként tüntették fel. A bibliapapíron nyomtatott, igen kicsi súlyú könyvecske első oldala a borítólap címének megfelelő. A második oldaltól kezdve következik az igazi tartalom: Dimitrov: *A fasizmus offenzívája és a Kommunista Internacionálé feladatai a munkásosztály egységéért folytatott harcban*. Beszámoló a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusának 1935. augusztus 2-i ülésén.

Egy másik álcázó köntösben is terjedt a kongresszusi határozat; ennek Sellő János: *A gyümölcs és az emberi szervezet*. Bp. Fórum kiadás szerepelt a borítólapján. Dimitrov e beszédét Komját Irén, Párizsban a rádióelőadás alapján jegyezte le, s Farkas Aladár szobrászművész csempészte Magyarországra, kis tükörbe rejtve.

A népfreng létrehozásáért vívott, Dimitrov által irányított küzdelem mindenütt magában foglalta a munkás-egységfront megteremtését és a társadalom

legszelesebb rétegeinek tömörítését a fasizmus és a háború ellen, a nemzeti függetlenségért és a demokratikus szabadságjogokért. Létrejöttek körülményei azonban és a kitűzött konkrét feladatok is, az egyes országok jellegének és történelmi viszonyainak megfelelően különböztek egymástól. Ezt az egész emberiség számára életbe vágó küzdelmet az európai szellemi világ legjobbjai támogatták. A *Kanadai Magyar Munkás* 1936. július 7-i száma őrzi Dimitrov levelét, melyet Romain Rolland-nak írt 70. születésnapjára:

„... védője vagy azoknak, akik ádozatul estek a kapitalisták elnyomásának, rabszolgatartásának és börtönnek, s akinek nevét örömmel és reménykedéssel ejtik ki Thälmann, Ossietzky és Ludwig Renn, Gramsci és Terracini . . . akik fasiszta poklokban sínylődnek s akik nevét a többi ezer és ezer antifasiszta politikai fogoly tisztelettel emlegeti . . .”

Ugyanebben a számban lelhető fel a nagy francia író levele, melyben Dimitrovnak válaszolt:

„... Az üdvözetek között nagyon kevésnek volt számomra oly értéke, mint a tiéd nek. Mivel a te munkád nem könyvekben, hanem tettekben van, amelyeket leírtak a történelemben, képeznék a forradalom egy jelentős részét. Boldog vagyok, hogy veled egy táborba tartozom . . . Élek vagy halok, nevem jelszó lesz a többi harcos jelszavak között . . .”

A VII. Kongresszus után egyre inkább helyet kapott irodalomban, képzőművészetben, publicisztikában és tettekben a népfront-gondolat. A magyar emigránsok nemcsak Európában, de az óceánon túli országokban is erőfeszítéseket tettek, hogy egységbe tömörítsék a békére vágyó embereket. Az 1936-ban alakult spanyolországi népfrontkormány három esztendősz küzdelmét támogatták tollal és fegyverrel az amerikai kontinens magyarjai is. A *Kanadai Magyar Munkás* folytatásokban közölte Upton Sinclair *No pasaran!* című regényét; az egyik legkitűnőbb amerikai magyar munkásköltő, a Dózsa-unokának nevezett Varga József „Madrid ifjú halottainak” ajánlotta versét; a lap *Az egyik kezükben puska, a másikban gránát, Magyarok a spanyol szabadságharcban* címmel közölt beszámolót.

Az *Ember* című New-York-i lap egyik maradandó értékű dokumentuma 1937. január 5-én egy névtelenül megjelent írás: A Somogyi Béla fia.

„Hogy ki volt Somogyi Béla, azt aligha kell magyarázni Az Ember olvasóinak. A szocialista újságírás egyik legkiválóbb magyarországi harcosa volt, aki a kommün összeomlása után törhetetlen kötelességtudással és önfeláldozó bátorsággal szerkesztette a budapesti Népszavát. A fehérterror ekkor élte hőskorát és Horthy legjobb tisztjei annyi ezer munkással együtt Somogyi Bélát és Bacsó Bélát is kegyetlenül meggyilkolták. A mártír Somogyi Béla legkisebb fia, Somogyi Pál kisodródott Amerikába és itt az Új Előre című kommunista napilap munkatársa, majd szerkesztője lett . . . A logika, a biztos eszmemenet volt a legerősebb oldala Somogyi Pál harcos, polemikus írásainak és az senki számára nem lehet kétséges, hogy ez a fiatalember szentül hiszi azt, amit leír . . . De én úgy beszélek a Somogyi Párról, múlt időben, mintha legalább is nekrológot írnék róla. Pedig erről szó sincs. Egészen másról van szó. Arról van szó, hogy a Somogyi Béla legkisebb fia olyasmit cselekedett, amiért az igaz embereknek a szívükre kell őt ölelni. Elment Spanyolországba, hogy fegyverrel a kezében vegyen részt a spanyol nép megrendítő szabadságharcában . . . Ezekben a napokban már ott harcol a spanyol munkások vérben úszó frontján. Amíg mi itt töprengünk, tépelődünk, vitatkozunk és átkozódunk, ő egy mindnyájunkat megszégyenítő gesztussal puskát fogott és odavitte fiatal életét a legszentebb kötelességteljesítés oltárára . . . A kis Somogyi Pál el tudott menni és ezzel messzire kimagaslott a sorainkból és különb embernek bizonyult valamennyiünkénél . . .”

Verd föl az alvókat, füttyents, kongasd a harangot, fujjad a lángot! / Ellopják szavainkat, a házat, a friss levegőt — védd, védd a világot! /

— írta Hollós Korvin Lajos *Riasztó* című versében, melyet az emigráns Vámbéry Ruzstemnek ajánlott. Az Amerikában menedéket lelt magyarok megpróbálták felverni az alvókat, kongatták a harangot, s mindent megtettek azért, hogy megvédjék az emberi világot az embertelenséggel szemben. Az emigráns kommunisták lapja, az *Új Előre* 1937. október 25-én átadta helyét az *Amerikai Magyar Világnak*, „a demokratikus egységfront lapjá”-nak, melyet ugyanaz év decemberében a munkások áldozatkészségével indított *Amerikai Magyar Jövő* váltott fel. A lap új lendülettel fogott hozzá az antifasiszta erők egyesítéséhez és a *Kanadai Magyar Munkással* együtt a progresszív magyarok vezető orgánuma lett, „Demokratikus, antifasiszta lap” alcímmel hetenként kétszer jelent meg Gyetvai János és Deák Zoltán szerkesztésében. 1939-ben *Kiáltványt* közölt a fasiszmus ellen.

Már elődje, az *Új Előre* szerkesztői is tettek lépéseket az egység megteremtéséért. Az *Ember* szerkesztőjét, Göndör Ferencet kérték fel, írjon cikket a lap fennállásának 35. évfordulójára. A *Közös harc a közös ellenség ellen* című írást 1935. november 30-án közölte az *Új Előre*. Néhány sorát idézzük:

„... őszinte örömmel vettem tudomásul a harmadik Internacionálénak azt az elhatározását, hogy véget vet a gyilkos és öngyilkos testvérharcnak, és a fasiszmus és a háború elleni közös harcra szólítja mindazokat, akik hajlandók ebben a nagy küzdelemben részt venni. A harmadik Internacionálé legutóbbi kongresszusán helyesen ismerte fel a reális helyzetet, hogy e pillanatban nem a kapitalizmus és a szocializmus között van a választás, hanem a demokráciák vívják élet-halálharcukat a fasiszmissal. Ebben a harcban a kommunista párt és Szovjetország minden fenntartás nélkül a demokráciák oldalán áll és ez a tény a legszélesebb egységfront megteremtését teszi lehetővé... Most nincs fontosabb, nagyobb és égetőbb feladat, mint tömör sorokban felvonulni a világgyújtogató fasiszta veszedelem ellen...”

A fasiszmus elleni harc hívta életre New York-ban a Vámbéry alapította Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének *Harc* című hetilapját is 1941 decemberében. A lap a főszerkesztő Vámbéry, továbbá Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Halász Miklós, Hatvany Lajos, Kéri Pál és mások írásaival mozgósított, s közölte az amerikai demokratikus magyar szabadságmozgalmak híreit egészen a háború befejezéséig. Vámbéryék másik, jelentős folyóirata, a *Magyar Fórum* tudományos szinten — a *Huszedik Század* és a *Századunk* hagyományait folytatva — kívánta szolgálni „a magyar és az emberi gondolat egységét”. Munkatársai a lelkész Czakó Ambrótól a kommunista Barta Lajosig a progresszív különböző árnyalatait reprezentáló kiváló képviselői már nevével fémjelzték az egységfrontot és az országhatárokon átnyúló kapcsolatokat. Fényes László, Hollós József, Ignóty New York-ban éltek, Moholy-Nagy László Chicagóban, Vér Andor Buenos Airesben, Tamás Aladár Mexikóban, Jászi Oszkár Oberlinben — s a folyóirat arról tanúskodik, hogy a huszedik század legsötétebb szakaszában a legjobbak a sötétség, a barbárság ellen emeltek szót, a haza és a világ, az egész emberiség sorsa foglalkoztatta őket. Ezt tanúsítják a lapban közölt londoni Károlyi-beszédek is, mint az 1943. március 15-i:

„... Nekünk szabad földön élő magyaroknak teljes erőnkkel támogatnunk kell az otthoni függetlenségi frontot. Amerikában, Dél-Amerikában, Kanadában, Angliában és Oroszországban egységesen fel kell sorakoznunk a szövetségeseink mellett és amit odahaza nem mondhatnak el, nekünk kell szavakba foglalni...”

Latin-Amerika több országában egymás után alapítottak lapokat az emigránsok. Tamás Aladár 1942 júniusában indította Mexikóban *Szabad Magyarország* című havi folyóiratát. Szabad Magyarorszáért című, programadó cikkében tömören szólt az egység fogalmáról.

1946-ig, a szerkesztő hazatéréseig 48 szám jelent meg a folyóiratból, mely az 1941-ben életrehozott Szabad Magyar Mozgalom orgánuma volt. A kontinens húsz országában terjesztették; a szerkesztő az összes amerikai magyar lapokkal, illetve szervezetekkel kapcsolatban állt, sőt más országok emigráns íróival, művészeivel is. A folyóiratot olvasták Moszkvában és Londonban, Sao Paolóban, Buenos Airesben, Montevideóban, Chilében, La Pazban. Előfordult, hogy egy-egy közleményét New York-ban vagy Kanadában reprodukálták, spanyol fordítás is készült, Dél-Amerika több országában rádión olvastak fel belőle. Érthető, mert bár magyar nyelvű, de nemzetközi szellemű orgánum volt. A magyar szerzők Károlyi Mihály, Révai József, Vámbéry Rusztem, Varró István — írásai mellett Charlie Chaplin, Wolfgang Langhoff, Egon Erwin Kisch, Ilja Ehrenburg, Tyihonov, Neruda, Anna Seghers írásait közölte. Itt jelent meg első ízben magyar nyelven Vercors-tól *A tenger csendje*, *Csend* címmel, s ugyancsak először egy jelentős tanulmány Lukács György tollából, a *Sorsforduló*, melyben a szerző a német faszizmus kapesán sürítve tárgyalja a történelmi pillanatnak az egész világot és emberiséget érintő sorsdöntő kérdéseit.

A chilei kis magyar kolónia tagjai is úgy érezték, fel kell lépniük a „barna pestis” ellen. Az 1938 őszen alakult chilei népfrentkormány befogadta a különböző nemzetiségű menekülteket, így a magyarokat is, akik 1941 márciusában *Üzenet* címmel indítottak lapot. Hasábjain szóltak a hazai ellenállókhoz, a világ progresszív gondolkodású embereihez. Megírták, hogy a magyarok részvétele a német oldalon katasztrófához fog vezetni. Károlyi Mihály elismerését fejezte ki a chilei magyarok e munkájáért. 1942 júniusában megszűnt az *Üzenet*, 1943. október 22-én új lapot indítottak, a *Chilei Szabad Magyar Szemlét*, mely 1945 utánig mozgósított Károlyi, Gábor Andor, Ehrenburg írásaival, közölte a hitlerizmus véres akcióit leleplező dokumentumokat és az ellenállási mozgalom sikereit.

Az egységfront-gondolat hívta életre az argentinai magyar újságokat is. A Buenos Aires-ben 1941. október 19-én indított *Új Világ* első számának *Történelmi idők* című vezércikke megállapítja, hogy Dél-Amerikában kétszáz-ezer magyar él, ha csatlakoznak a mozgalomhoz, lényegesen elősegíthetik a nácizmus bukását s ezzel Magyarország felszabadítását. A hetilap gazdag névsora tanúsítja, hogy a szerkesztők — Szász Béla (Rajk László barátja) és Kollár Béla — számára az egységfront nem üres szó volt. Hazai és emigráns írók, kommunisták és szociáldemokraták, népiek és polgári radikálisok írásai sorakoznak oldalain. Az Amerikában, Nyugat-Európában, Moszkvában menedéket nyert írók sorai mellett kuruc versek, az immár több éve halott József Attila költeményei, az 1938-ban emigrált Vér Andor satirikus írásai sorjázhatnak a lap hasábjain — és ha most eltekintünk a művészi színvonal különbözőségétől — minden írás tartalma közös: harc a faszizmus ellen, a békéért, az emberi élet lehetőségéért. Az 1943. augusztusi számban közzétették Thomas Mann Alekszej Tolsztojhoz intézett levelét, melyben a száműzött német író kifejti együttérzését a szovjet néppel s megállapítja, hogy a Szovjetunió ebben a háborúban nemcsak saját magáért harcol, de egyidőben minden emberért és szabadságukért. A laptól az argentin kormány megvonta a postai szállítást, így 1943

októberében megszűnt, azonban már december 1-én útjára indult *Magyar Lapok* című utóda Ehrenfeld Béla szerkesztésében. Mint elődje, ez a lap is a külszörszágokban éló több millió magyarhoz kíván szólni: feltárja a fasizmus lényegét, nemzetközi akciókat szervez a háború ellen, a békéért.

Tel-Avivba is eljutott Dimitrov szava. A palesztinai magyar kommunisták 1938-tól kezdve *Antifasiszta Egység* című sokszorosított lapjuk oldalain, illegálitásban mozgósítottak a barbárság ellen. A lapnak nem kis szerepe volt abban, hogy számos ott éló magyar zsidó csatlakozott a fegyverrel harcolókhöz.

Mint az eddigiekben felvázoltuk, évekre volt szükség ahhoz, hogy a népfrontgondolat megérlelődjék, elterjedjen és tettekre mozgósítson. A fasizmus uralomra jutását s az általa kirobbantott, az egész emberiséget súlyosan sújtó háborút megakadályozni nem tudta. Pedig — amint azt az emigráns sajtó, s az emigráns művészek alkotásai tanúsítják, — többen előre érezték a fenyegetó veszélyt. Károlyi Mihály, aki emigrációja első percétől kezdve az egységfront megteremtésén fáradozott, 1941. május 31-én, a mozgalom zászlóbontását megelőzően így írt Hatvany Lajosnak:

„Nekem látod nem az a legfontosabb, hogy valaki anti-náci legyen — az is kell. De a legfontosabb, hogy Anti-Horthyista legyen. Nem is a Horthy személye a fontos, de én csak azokkal vagyok hajlandó együtt dolgozni, akik velem együtt le akarják törni az »úri« Magyarországot. Lehet, hogy ezért engem is »Holdkórosnak« fogsz megítélni — mint ahogy Jászit is annak tartod — ezt csak megtiszteltetésnek venném. Hidd el, különösen a mai földrengés közepette — nem petty-reálpolitikusokra van szükség, hanem . . . merész bátor építókra, akik a régi dudvás pillérek fel merik rúgni, azzal a kockázattal is, hogy esetleg reájuk fognak esni és eltemetik őket. Magyarországnak, Európának egy egészen új épületre van szüksége . . .” (MTA kéziratára.)

1941. szeptember 27-én londoni Ethical Hallban egybegyűlt magyarok kimondták az Új Demokratikus Magyarországi Mozgalom (Free Hungarian Movement) megalakulását Károlyi Mihály vezetésével. Károlyi hét pontban ismertette a mozgalom programját. Ennek lényege: kíméletlen harc a fasizmus minden formája, a fasiszta ideológia és annak magyar hajtásai ellen; szakítás a német orientációval, a magyar ellenállás minden erővel való támogatása, radikális földreform, demokratikus szabadságjogok biztosítása mindenki számára, a szomszédnépekkel való egyetértés megteremtése.

A zászlóbontás után az emigráns magyarok szervezetei csatlakoztak a mozgalomhoz. New York-ban a Vámbéry Rusztem vezette Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalom, és a Jászi Oszkár vezette Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége együttműködött; vezetőségükben jelen volt a *Nyugat* volt szerkesztője, Ignotus, Hollós József orvos, dr. Halász Miklós és Kéri Pál újságírók, dr. Schultzs Ignác, a csehszlovákiai magyar szociáldemokrata párt volt képviselője.

A chicagói mozgalom vezetői között dolgozott Moholy-Nagy László, a kanadai csoport elnöke dr. Czákó Ambró, a mexikói Tamás Aladár volt. A mozgalomnak a következő országokban alakultak még szervezetei: Argentína, Brazília, Bolívia, Chile, Kuba, Uruguay, Palesztina, Észak-Afrika.

A mozgalom létrehívása után e szervezetek azonnal hozzáálltak a cselekvéshez. A Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége 1941. október 19-én tartott gyűlésén *A náciizmus ellen a Szabad Magyarországiért* címmel kiáltványt intézett az amerikai magyarokhoz és a hazai ellenállókhoz. A chilei szabad magyarok egy hét alatt 5000 dollárt gyűjtöttek az orosz vöröskereszt számára.

Említenünk kell azonban, hogy Károlyi aggódott a mozgalom erkölcsi tisztaságáért. Jászi Oszkárhoz intézett 1942. november 10-i levele tanúskodik erről:

„Egységfrontot — igen, a magyar egységfrontot én is kívánom, sőt szükségesnek tartom, de arra nem vagyok kapható, hogy az ellenforradalom kolompasait magunk közé engedjem, hogy azután a soraink közé furakodva, a nemzetközi reakció szolgálatában támadjanak ellenünk . . .” (MTA kéziratára)

1943 szeptemberében a dél-amerikai magyar szervezetek kongresszust tartottak, ahol egyhangúlag elfogadták a Károlyi-vezette mozgalom programját. Sikeres harcot folytattak a magyarországi ellenforradalmi rendszer amerikai ügynökei ellen; eredményes munkát végeztek a menedéket nyújtó ország közvéleményének tájékoztatásában, kapcsolatot teremtettek az illető ország politikusaival, művészeivel, íróival és újságíróival, cikkeket írtak a magyar és az idegen nyelvű lapokba.

1944. január 27-én a *Kanadai Magyar Munkás* Károlyi fegyverbe szólít! címmel a partizánmozgalom kiszélesítését sürgeti, Tito hadseregének a támogatását. Március 9-én a lap közzétette az 1848-as szabadságharc tizenkét pontját, s mellette „A földalatti Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Programját”, április 9-én pedig a moszkvai Kossuth-rádió „Szent háborút a nácik ellen!” című felhívását. A Magyar-Amerikai Demokratikus Tanács kaliforniai zászlóbontása alkalmából Lengyel Menyhért, a Tanács elnöke reménykedve beszélt:

„. . . ha mind együtt lesz az a sok százezer első és második generációs magyar, akkor elmegyünk Philadelphiába s megírjuk, s az Independence Hallban kihirdetjük a magyar Bill of Rights-t, amely igazi egyenlőséget biztosít a magyar parasztnak, a magyar munkásnak és amely urak és szolgák országából a szabad emberek országává teszi azt a sokat szenvedett régi hazát . . .”

Károlyi nem volt ilyen optimista. 1944. október 2-án így írt Hamsteadből Hatvány Lajosnak:

„Amit a legnehezebb eltérni, az a tehetetlenség, amivel az ember kénytelen nézni, hogy hogyan rohan az ország a pusztulásba. Az igazság az, hogy a Tanácsnak nem sikerült az otthoniakat felrázni . . . Azt remélem, hogy ez a harmadik Mohács ki fogja a magyarokat józanítani és realisabbak lesznek . . .” (uo.)

1943-ban a „tizenkettedik órában alakult” függetlenségi frontban látta Károlyi azt az egészséges magot, amelyből az új Magyarország életre kelhet; 1944. január 1-i, „Újévi S. O. S.”-ében a hazai tömegmegmozdulás szervezését sürgette. Reményei nem váltak valóra. Március 19-én bekövetkezett Magyarország német megszállása, október 15-én pedig a nyilas hatalomátvétel.

A háború befejezése után Londonban taggyűlésen mondták ki 1945. június 8-án az Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalom megszűnését. Károlyi e szavakkal búcsúzott a mozgalomtól:

„Többé nem vagyunk emigránsok, részesei lettünk az új Magyarországnak. A legtöbben haza fognak térni és részt vesznek majd az építés nehéz, fáradságos, áldozatot követelő munkájában, akik pedig itt maradnak, itt fogják szolgálni a nemzet ügyét.”

MARKOVITS, GYÖRGYI

L'idée du front populaire dans l'émigration hongroise d'Amérique

Après la défaite de la République des Conseils en Hongrie, en tant que continuation de la «Ligue contre le Horthysme» créée en Amérique, une «Ligue de culture» (Kultúrszövetség) s'est formée en 1931 et a fondé une revue, intitulée *Kulturharc* (Lutte culturelle). Cette revue a publié, à partir de 1932 déjà, des articles contraires à Hitler, tout comme la revue *Proletár* du Parti Argentin des Communistes et l'organe des communistes hongrois de Canada aussi.

De ces journaux il apparaît clairement que dans l'émigration d'Amérique, l'idée du front populaire a commencé à mûrir déjà bien avant le VIIe Congrès du Comintern. Les émigrés hongrois tâchaient d'informer le monde des horreurs de la contre-révolution et du fascisme; par exemple en 1934, à Bâle, on a publié un «Livre Brun». La revue *Kanadai Magyar Munkás* (Ouvrier Hongrois de Canada) est entrée en lutte pour créer un front unifiée contre le fascisme. En Hongrie, des publications masquées ont rendu compte des résolutions du VIIe Congrès de l'Internationale Communiste. Depuis lors, l'émigration hongroise d'Amérique a augmenté sa lutte en faveur de créer un front populaire, et les journaux hongrois de l'émigration (*Új Előre*, *Amerikai Magyar Világ*, *Amerikai Magyar Jövő*, *Kanadai Magyar Munkás*, *Harc*, *Magyar Fórum*, *Szabad Magyarorság*, etc.) sont devenus les moyens les plus importants de cette lutte.

KÖZLEMÉNYEK

Janzenizmus és ortodoxia. (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában.)

A barokk korszak magyarországi irodalmának és művelődésének történetében a Rákóczi-szabadságharc leverése (1711) után új szakasz kezdődik, noha ez az új korszak a XVII. század eredményeire épül, annak szerves folytatása. Az írói alkotásokban nem található meg többé Pázmány Péter és Zrínyi Miklós heroizmusa, eltűnik a kompozíció monumentalitása és nagyvonalúsága, helyettük a barokk ízlés szétáradása, népszerűsödése, nem ritkán pedig a mondanivaló sekélyesedése figyelhető meg. A magyar barokk kultúrának ez az utolsó fázisa mentes az országot pusztító háborúk viharaitól, így számos művelődési intézmény megalapítására nyílt lehetőség. Egyre szaporodtak a jezsuita kollégiumok és könyvtárak, újabb és újabb nyomdák kapcsolódtak be a szellemi élet vérkeringésébe, s ez a korszak egyben a katolikus főpapi könyvtárak létrehozásának virágkora is. Batthyány József érsek Esztergomban, Klimó György püspök Pécsen (1774), Patachich Ádám érsek Kalocsán (1784), Battyány Ignác püspök Gyulafehérvárott (1798) munkálkodott nagyszabású, modern könyvanyagban gazdag könyvtár létrehozásán, de hasonlóképpen jelentősek a váci, veszprémi, székesfehérvári és szombathelyi kezdeményezések is.¹ Ezekben az újjászervezett vagy újonnan alapított bibliotékákban egyrészt a barokk műveltséganyag halmozódott fel, másrészt azonban egyre nagyobb számban jelentek meg bennük a felvilágosodást előkészítő eszmeáramlatok alapvető művei. A század második felében a magyar egyházi könyvtárak anyaga rendkívül sokszínű: egymással élesen szemben álló teológiai és filozófiai fejtegetések, ortodox katolikusok és racionalisabb, gyakorlatiasabb szellemű szerzők polemikus művei, bölcselők és természettudósok munkái egyaránt polcain sorakoznak, s összességükben hű tükörképet adnak a felvilágosodás korának ideológiai küzdelmeiről. A könyvállományok ezen túlmenően arról is vallanak, hogy a különböző eszmei, művelődési és irodalmi hatások milyen úton kerültek Magyarországra: a művek kiadási helye, éve és nem utolsósorban nyelve a recepciónak és a szellemi orientációnak felbecsülhetetlen értékű adata.

A XVIII. század második felének katolikus egyházi ideológiáján belül fellépő racionális áramlatokat Eduard Winter „felvilágosodott reformkatolicizmus” néven foglalta össze, s kimutatta, hogy ezek Kelet-Közép-Európában is erősen elterjedtek.² Mind Winter megállapításai, mind pedig Zolnai Bélának a janzenizmussal foglalkozó tanulmányai azt hangsúlyozták, hogy elsősorban az osztrák és német szellemi élet közvetítette a felvilágosodás gondolati elemeit Európának középső és keleti területeire, Magyarországra pedig

¹ SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1939. 21–50.

² Eduard WINTER: *Frühauflklärung*. Berlin 1966. 198–211.

elsősorban a bécsi szellemi légkör hatott.³ Mindez aligha vonható kétségbe, de ugyanakkor arra is fel kell figyelniünk, hogy az utóbbi évek kutatása egyre több anyagot hoz fel színre a magyarországi felvilágosodott reformkatolicizmus itáliai forrásaira vonatkozóan. Lódként Szauder József munkájára utalhatunk, aki úttörő tanulmányban foglalta össze Lodovico Muratori magyar fogadtatását és hatását.⁴ Igaz ugyan, hogy az olasz szerző Ausztriában igen nagy népszerűségnek örvendett,⁵ a magyar könyvtárakban található olasz és latin nyelvű, többnyire itáliai kiadású Muratori-kötetek viszont arra intenek, hogy közvetlen itáliai kapcsolatokkal is számolnunk kell a kor egyházi irodalmában. A hazai püspöki könyvtárak olasz anyagát tanulmányozva úgy tűnik, nem Muratori az egyedüli itáliai szerző, akit a teológiai racionalizmus Magyarországon ismert írói között kell számon tartanunk, ezért az alábbiakban a már többször és alaposan vizsgált bécsi eszmei csatornák helyett az itáliaiakra fordítjuk figyelmünket, s róluk az egri püspöki könyvtár olasz anyagának áttekintésével kívánunk képet adni.

A XVIII. századi egri püspöki udvarban az olasz szellemi orientáció korántsem véletlen jelenség. A század valamennyi egri püspöke — Telekessy István (1699—1715), Erdődy Gábor (1715—1744), Barkóczy Ferenc (1745—1761) és Eszterházy Károly (1762—1799) — római Collegium Germanicum-Hungaricumban végezte tanulmányait, innen hozták magukkal valamennyien az itáliai barokk műveltség ismeretét és ápolásának igényét. Különösen Barkóczy Ferenc pompakedvelő hajlama, késő-barokk mecénásokra jellemző nagyvonalúsága tűnik fel: külföldi — jórészt itáliai — művészeket hozatott az egri építkezésekhez, székhelyén nyomdát alapított (1755), egyetem létrehozását tervezte, környezetét könyvek írására sarkallta, Muratori műveinek szellemében gondolkodott, sőt Andreas Fridericus Schupanzigh pozsonyi kanonok egyenesen Muratori tanítványának jellemezte őt.⁶ Minderről korábban már szóltunk, itt csupán szellemi orientációjának olaszos jellegére kell nyomatékkal utalnunk. Nyilván maga is jól beszélt olaszul, ugyanis a püspöki palotában több esetben tartottak olasz nyelvű színelőadásokat, így többek között 1757. november 19-én kasztrált olasz zenészek adták elő Cyrus perzsa királynak és Tomyrisnek, a nomád massageta nép királynőjének történetét, amelyet egy hét múlva megismételtek.⁷ Kunits Ferenc jezsuita olaszból fordított Sedeciás-dramáját Barkóczynak ajánlva adta ki (Kassa, 1753), Markhot Ferenc egri orvos pedig olasz nyelvű szonettel köszöntötte a püspököt.⁸ Eger közelében, a festői szépségű felsőtárkányi tavak fölött

³ ZOLNAI Béla: *Magyar janzenisták*. Minerva 1924. 66—97; 1925. 10—40, 129—164. Uő: *A janzenizmus európai útja*. Bp. 1933. Uő: *L'état actuel des recherches sur le janzenisme en Europe Centrale*. In: Congrès des Sciences Historiques, Zürich 1938. Vol. 1. Paris 1938. 276—281. Uő: *A janzenizmus kutatása Közép-Európában*. Kolozsvár 1944. Uő: *Ungarn und die Erforschung des Jansenismus*. In: Deutsch-slawische Wechselseitigkeiten in sieben Jahrhunderten. Berlin 1956. 107—156.

⁴ SZAUDER József: *Muratori két erkölcseni műve a XVIII. századi magyar irodalomban*. ItK 1973. 171—180.

⁵ Eleonore ZLABINGER: *Lodovico Antonio Muratori und Österreich*. Innsbruck 1970. 18—111.

⁶ BITSKEY István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 333—365.

⁷ „Producta hodie post 5-tam horam pomeridianam fuit in Aula Episcopali Opera (ut vocant): Italice per Castratos suae Excellentiae Musicos de cyro Persarum Rege, et Tomyri Massagetarum Regina, cui Operae invitatus interfuit P. M. Gvardianus cum P. Andrea concionatore. Et certe digna visu, dignoque auditu producta sunt...” Egri Érseki Levéltár, Minorita Rendház Iratai, Diárium I. 254. Kilián Istvánnak köszönöm, hogy erre az adatra felhívta figyelmem.

⁸ A Sedeciás-dráma eredetije feltehetően a jezsuita Giovanni GRANELLI műve: *Sedecia ultimo re di Guida rappresentata nel Collegio di S. Luigi Gonzaga della Compagnia di Gesù in Bologna nel Carnevale dell'Anno 1731*. Bologna 1731. Markhot Ferenc műve: *Sonetto al celsissimo e reverendissimo . . . Francesco Barkóczy in occasione della di lui alla dignità archivescovale di Strigonia ed al primato d'Ungheria esaltazione*, Agra 1761.

Barkóczy már püspöksége kezdetén, 1747-ben pompás nyaralót építtetett, ahová gyakran tett tavaszi kirándulásokat, az ott rendezett ünnepek pompájáról pedig legendák keringtek; minden jel arra mutat, hogy a Fuorcontrastinak nevezett nyaraló ötlete valóban „a Róma-kőrnyéki villák utáni nosztalgiából” sarjadt.⁹ A püspök munkatársai ugyancsak a Rómában tanult kanonokból kerültek ki, Hueber Mátyás és Ambrosovszky Mihály kollégista társai voltak, de ott tanult a későbbi kisrépost, Androvics Miklós is. Ez utóbbinak itáliai késő-barokk stílusú palotája ma is Eger belvárosának értékes műemlékei közé tartozik.¹⁰ Az 1777-ben elhunyt kanonok könyvtárjegyzékét nemrég ismertettük,¹¹ s az elmondottak alapján aligha tarthatjuk véletlennek, hogy könyveinek egyharmada itáliai eredetű, részint olasz szerzőtől ered, részint a kiadás helye Itália.

Már Androvics itáliai provenienciájú könyveinek vizsgálata is több megfigyelést tesz lehetővé. Elsőként az tűnik szembe, hogy a felvilágosodott reformkatolicizmus több képviselőjének műve megvan könyvtárában. Két Muratori-példánya közül az egyik velencei (*De ingeniorum moderatone*, 1752), a másik egri kiadású, magyar fordítás (*A keresztény embernek valóságos áhitatosságáról*, 1763). A Muratori felfogásához igen közel álló francia oratorianus, Bernard Lamy nagy exegetikai műve, az *Apparatus biblicus* ugyancsak velencei, 1749-es kiadásban szerepel. Nyilvánvalóan tudta a tulajdonos, hogy Lamyt karteziánizmusa miatt bocsátották el állásából, s csak a janzenista Le Camus bíboros pártfogásával jutott 1676-ban Grenoble városában teológiai katedrához. A lajstromon ezenkívül még sok olyan név található, amely a racionális vagy éppen filojanzenista teológiai áramlatok valamelyikével hozható kapcsolatba. Eduardo Corsininek, a piarista felvilágosodás egyik vezető teológusának főműve (*Institutiones philosophicae*, 1743) szintén velencei kiadású, egyik munkatársának, Giovanni Bossinak pedig római, 1759-es kiadású művére figyelhetünk fel. A racionális szellemű XIV. Benedek pápának 8 könyve sorakozott Androvics könyvtárában, többségük itáliai (ferrarai, római, bassanói) kiadásokban, de mellettük a pápa környezetében dolgozó tudósok egész sora képviselve van (pl. az Assemani-testvérek, akik orientalista szakemberekként dolgoztak a vatikáni könyvtárban). Ha mindehhez hozzávesszük, hogy még a francia janzenista François Aimé Pouget híres montpellier-i katekizmusának is velencei (1761-es) kiadása van meg az egri kanonoknak, akkor mindenképpen a velencei kiadású könyvek előtérbe kerülését kell megállapítanunk. Nemcsak arról van szó, hogy az olasz szellemi élet termékei áramlanak a magyar egyházi központokba, hanem sok esetben a francia és más nyugat-európai munkák is itáliai közvetítéssel kerülnek ide.

Mindezeket csak megerősíti, ha a továbbiakban figyelmünket egy jóval nagyobb anyagra, a püspöki könyvtárra irányítjuk.¹² Természetesen Androvics könyvei is ennek állományába kerültek be a tulajdonos halála után, 1777-ben. Eszterházy több tekintetben puritánabb egyéniség volt Barkóczynál, a tudományok ápolását azonban nem kevésbé szívügyének tekintette. Közel négy évtizedes püspöksége idején épült meg az egyetemnek szánt Liceum, s ő szerezte be több évtizedes munkával azt a tekintélyes könyvállományt, amely majd az 1793-ban megnyitott, akkor mintegy 16 000 kötetet számláló könyvtár alapját alkotta. Az egyetemi könyvtárnak tervezett bibliotéka gyűjtőköre a tervezett

⁹ VOIT Pál: *Eger és Heves megye művészettörténete*. In: Heves megye műemlékei I. Bp. 1969. 149.

¹⁰ *Heves megye műemlékei II*. Bp. 1972. 334.

¹¹ BITSKEY István: *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben*. Magyar Könyvszemle 1974. 325.

¹² Vizsgálatainkat az Egri Főegyházmegeyi Könyvtár legrégebbi katalógusa alapján végeztük, amely a XVIII–XIX. század fordulóján keletkezett: *Catalogus Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis I–II*. Jeltete: Ms 2084. Itt mondok köszönetet IVÁNYI Sándor főkönyvtárosnak szíves segítségéért.

négy fakultás tananyagához igazodott, s a kor legfontosabb teológiai, filozófiai, jogi, történeti, orvosi és csillagászati munkáit tartalmazta. Mivel az egyetem mégsem jött létre, a nyilvános könyvtárként működő gyűjtemény Észak-Magyarország legjelentősebb ilyen intézményévé vált.

A könyvgyűjtő püspök több nyugat-európai városban foglalkoztatott a beszerzés céljából tanácsadókat és megbízottakat, akik közül kétségkívül a Pécsen és Egerben is megfordult Giuseppe Garampi (1725—1792) olasz gróf, bécsi pápai nuncius, a későbbi bíboros kapott a legnagyobb szerepet.¹³ Garampi és Eszterházy már a római tanulóévek során barátságot kötött egymással, s művelődési és egyházpolitikai kérdésekben szinte teljes volt nézetazonosságuk. A nagystílű, tudós pápai diplomata Muratorinak és Lamy-nak szellemi hatása alatt állott, s noha a janzenizmust nem fogadta el, annak egyes tételeivel rokonszenvezett. Határozottan szemben állt azonban a jozefinista és febronianus nézetekkel, amelyek az egyházi hatalommal szemben a világinak prioritását vallották. Miként a magyar klérus legtöbb vezetője, úgy Eszterházy is antijozefinista álláspontra helyezkedett, nemcsak római neveltetése miatt, hanem a XVIII. század végén egyre erősödő nemzeti ellenállás légköre is ide vonzotta. A püspök és a bécsi nuncius politikai téren tehát egyaránt szemben állott a felvilágosult abszolútizmussal, a teológiában viszont mindketten a racionális, jezsuitaellenes, antimolinista irány hívei közé számítottak, így szoros kapcsolatuk azonos elvek vállalásán nyugodott.

Garampi könyvbeszerzési javasolataiban természetesen igen nagy szerep jutott az Itáliában megjelent teológiai újdonságoknak. S ez annál inkább így lehetett, mert rajta kívül még számos Bécsben élő olasz teológus adott tanácsokat a vásárlásokhoz, így többek között Pedro Maria Gazzaniga (1720—1799), a bergamói származású dominikánus professzor, Metastasio barátja, aki Bécsben a tomizmust tanította. Nem volt ő sem egyértelműen janzenista, de az ortodox katolikus körök ezzel vádolták, mert elítélte az Ünigenitus-bullát.¹⁴ Annyi bizonyos, hogy jezsuitaellenes, antimolinista szellemben vitázott, ilyen könyvek kiadását és terjesztését messzemenően elősegítette. Művei (*Theologia polemica, Praelectiones theologicae*) Bolognában, Velencében, Bécsben és Egerben egyaránt megjelentek, a püspöki könyvtárban szinte valamennyi kiadás megtalálható. Az egri beszerzésekben segítségére volt munkatársa, Giuseppe Bertieri professzor, a későbbi pápai püspök is, aki szintén janzenista hírében állott, valamint másik kollégája, az Ágoston-rendi Agostino Gervasio, akinek Bécsben öt műve jelent meg, s aki különösen Klimó György pécsi püspök könyvtárába irányított könyveket.¹⁵ Gervasionak *De Sacramentis Eucharistiae* c. művét Egerben is kiadták 1791-ben.

Bécsben természetesen nemcsak az ott élő olaszok, hanem számos más itáliai teológus műve is megjelent, az pedig szinte elkerülhetetlen volt, hogy egy XVIII. századi teológia állást ne foglaljon valamilyen módon a század nagy polémiájában, a kegyelemtani vitában. Ennek révén alakult ki az a kettősség, amelyet Zolnai Béla így jellemezett: „A bécsi olasz kultúra természetszerűleg magában hordta az olasz janzenizmust és az olasz apológiát is”.¹⁶ Hozzátehetjük, hogy ugyanez a kettősség az egri könyvállomány olasz anyagát is jellemzi, amelyben az itáliai janzenizmus és a vele rokonítható áramlatok, valamint az ortodox apologetika egyaránt jelen van.

¹³ KELÉNYI B. Ottó: *Eszterházy Károly gróf egri püspök csillagvizsgálójának könyvtára és az egri asztronómusok működése*. Stella, 1930. 24—25.

¹⁴ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Közép-Európában*. Kolozsvár 1944. 45—46.

¹⁵ Uo. 47.

¹⁶ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus európai útja*. Bp. 1933. 31. A. WANDRUSZKA: *Die katholische Aufklärung Italiens und ihr Einfluss auf Österreichs*. In: *Katholische Aufklärung und Josephinismus*. Hrg. E. Kovács, Wien 1979. 62—74. Az ausztriai janzenizmusról új adatokat közöl e kötetben G. Otruba, J. W. Frank és P. Hersche tanulmánya.

Az olasz janzenizmust sajátos hely illeti meg az eszmeáramlat európai történetében. Arturo Carlo Jemolo professzor alapvető monográfiája óta tudjuk, hogy az itáliai változat sokkal politikusabb, gyakorlatiasabb, mint a francia és németalföldi; igazi tömegbázisa nincs, inkább csak tudósai vannak, akik viszont érzékenyen reagáltak a katolicizmust modernizálni kívánó eszmékre.¹⁷ „La bolla Unigenitus è stata la calamità di questo secolo” — írta Bernardo Tanucci, IV. Ferdinánd nápolyi király tudós minisztere 1761. május 23-án keltezett levelében barátjának, Giovanni Bottari római egyháztörténésznek.¹⁸ A XVIII. századi olasz katolicizmus ideológiai helyzetét találóan jellemezte Tanuccinak ez a megjegyzése, hisz a XI. Kelemen pápa által kibocsátott bulla (1713) egyértelműen Jansen-ellenes álláspontja erősen megosztotta a teológusok közvéleményét. Jansen tanai már egy évszázad óta vita tárgyát alkották, különösen a Lodovico Molina kegyelemtani felfogását valló jezsuiták szegültek szembe a szegényebb és egyszerűbb egyházi szervezet mellett érvelő yperti püspök nézeteivel. Az Unigenitus-bulla nyomán a korábbinál is hevesebben lángolt fel a vita a pápa egyházfőségét és csalhatatlanságát is tagadó francia teológusok és a Róma-centrikus, pápapárti egyházi írók között, s ez a vita az egész XVIII. századon végighúzóva, a felvilágosodás századának egyházi ideológiáját alapvetően befolyásolta. A janzenizmus persze még nem felvilágosodás, de aligha kétséges, hogy annak irányában készítette elő a talajt.

Itáliában különösen 1770—1790 között újultak ki a viták, s a janzenizmusnak főként az északi egyházi központokban (Pavia, Pistoia, Firenze, Torino, Genova), valamint Rómában támadtak hívei. A római filojanzenista kör több vezető ideológusának műveit az egrí könyvtár is beszerelte. Daniele Concina (1687—1756) XIV. Benedek pápa környezetében harcolt a jezuita laxizmus ellen, s mintegy negyven műve közül Egerbe több latin és olasz nyelvű példány eljutott. Ugyancsak a pápa környezetéhez számítható Tommaso Mammachi (1713—1792), aki a Vatikánban nemcsak egyháztörténész, hanem a pápai indexbizottság titkára is volt. Mammachi többek között a janzenizmusnak azt a kedvelt tételét újította fel, amely szerint az egyháznak vissza kell térnie az őskeresztények szokásaihoz, bensőséges vallásosságához, s nem a hatalom pozíciójából kell hódítani. Ennek a gondolatnak kifejtését adja az Egerben megtalálható *De costumi dei primitivi christiani* (Róma 1754) c. műve. Ugyanezt a tételt az egrí könyvtár más darabjai is kifejtik (pl. Giovanni Caraccioli kardinális műve: *Der heutige Modechrist*, Augsburg 1768.). A római antimolinista-tomista-filojanzenista kör egyéb tagjainak is ott sorakoztak munkái az egrí könyvespolcokon, így többek között a dominikánus Giuseppe Agostino Orsi (1691—1761) bíborosnak, a történetíró Pietro Tosininek (*La libertà dell'Italia*, Amsterdam 1718), Muratorinak, nem utolsósorban pedig magának XIV. Benedek pápának.

A XIV. Benedek néven pápává választott Prosper Lambertini (1675—1758) bíborosnak a kortársak igen jellemző véleménye szerint saját műveiből egész kis könyvtár lenne összeállítható.¹⁹ Egerben is polcok egész sorát töltik meg művei. A felvilágosodott szemléletűnek emlegetett pápa számos intézkedésben adta tanújelét modern szemléletének. Az egyházi indexről sok szüret törölt a korábban rajta szereplők közül, így például Kopernikuszt is. E munka során természetesen nagy segítséget jelentettek számára a környezetében dolgozó tudósok, főként Mammachi és más filojanzenisták. A szertartáskönyve.

¹⁷ Arturo Carlo JEMOLO: *Il giansenismo in Italia prima della rivoluzione*. Bari 1928. F. RUFFINI: *Studi sul giansenismo*. Firenze 1943. E. CODISNOLA: *Il giansenismo toscano*. Firenze 1944.

¹⁸ JEMOLO: *I. m.* 30.

¹⁹ *Enciclopedia italiana VI.* Milano—Róma 1930. 612—614. MONTARINI: *Il Cardinale Lambertini fra la leggenda e la storia*. Milano 1943.

ket korrigálva, egységesítve adta ki, s a gyakorlati élet vallásos szokásait racionálisabbá igyekezett formálni. 1754-ben Mária Terézia kérésére korlátozta a Magyarországon mértéktelenül elszaporodott egyházi ünnepek számát, s csak a legfontosabbakat hagyta meg. A jezsuitákkal szemben több intézkedést hozott; 1742-es bullájával állást foglalt az ún. akkomodációs vitában, s elítélte a jezsuiták missziós gyakorlatában elfogadott elvet, amely szerint a tértítés során megengedhető a pogányok szokásaihoz történő messzemenő alkalmazkodás. 1744-ben újabb bullával foglalt állást ebben a kérdésben, s az Elő-Indiában jelentkező jezsuita-kapucinus vitában ismét a jezsuiták ellenében döntött. Az Unigenitus-bulla ellenzőivel szemben mérsékelt magatartást tanúsított, érthető tehát, hogy a janzenista hatás alatt álló Mikes Kelemen egyik levelében jó pápának nevezi őt.²⁰ További adatok sorakoztatása nélkül is megállapítható, hogy XIV. Benedek könyvtárnyi munkássága a kései barokk és a korai felvilágosodás eszmevilágának ötvözetét jelenti, műveinek díszes barokk ízlésű — többnyire itáliai — kiadásai pedig az egri püspöki könyvtár jellegzetes könyvcsoportját alkotják.

A rómaiak mellett a II. József által alapított páviai Collegium Germanicum jozefinista-filozofizista szellemének erős kisugárzása tűnik fel. Egyik alapvető alakjának, *Pietro Tamburini* (1737—1827) professzornak számos művét adták ki Bécsben, sőt 1782-ben épp Gazzaniga rendezte sajtó alá *De summa catholicae de gratia Christi doctrinae praesentia utilitate ac necessitate dissertatio* (Brescia 1771) című művének második kiadását, s az elmondottak után inkább az a különös, hogy ez nem jutott el Egerbe. Minden bizonnyal erős jozefinista szemlélete miatt akadt fenn a Garampi és Eszterházy által alkalmazott szűrőn, hisz mindkét főpap Béccsel szemben Rómához húzott. Eljutott viszont Egerbe Antonio Valsecchi († 1739) páviai tanárnak *Dei fundamenti della religione* (Padova 1771) című munkája, amelyet később a jezsuita Molnár János is felhasznált egyháztörténeti műve írásakor (*Az Anyaszentegyháznak történeti*, Nagyszombat, 1769—1788). Valsecchi-nek *Religio victrix* c. művét Egerben is kiadták (1788), sőt tankönyvként is használták.

Az eddig említett olasz teológiai írások a kegyelemtani vitában többnyire Augustinus és Aquinói Tamás nyomán jártak, antimolinista alapon állottak. Az újkori augusztinizmus irányzatának vezető teológusa Enrico Noris (1631—1704) pisai professzor, később vatikáni könyvtárőr és bíboros volt. Noris a jezsuiták szerint az ágostoni tanokat janzenista szellemben hirdette, ő maga viszont tagadta janzenista voltát, sőt augusztinizmusa épp a janzenizmust kívánta volna ellensúlyozni. Felfogása azonban így is a hagyományos jezsuita-barokk világnézet lazította fel; jellemző, hogy a merevségéről híres spanyol inkvizíció 1747—1758 között Noris műveit indexre tette. Egerben egész sor könyve megtalálható (*Cenotopia*, Pisa 1764; *Vindiciae augustianae*, Velence 1768 stb.), összes munkái pedig *Gian Lorenzo Berti* kiadásában (Bassano 1769) sorakoznak a püspöki bibliotékában. Berti szintén az újaugusztinizmus vezető teológusai közé számított. Sok vitát kavart, s Egerben is meglevő — velencei, római és bassanói kiadású — műveit korábban XIV. Benedek védte meg az indexretételtől, egy műve pedig Egerben is megjelent (*Breviarium Historicae Ecclesiasticae*, 1775).

Az olasz janzenizmus történetében Jemolo külön fejezetet szentel Giacomo Giacinto Serry (1659—1738) francia származású, Padovában élő dominikánus teológus munkásságának.²¹ Serry több műve indexre került éles jezsuitaellenes, antimolinista tendenciája miatt, néhány ponton a janzenista Quesnel tételeit is védelmébe vette, a pápától pedig azt kívánta, hogy az Unigenitus-bullához fűzzön magyarázatokat. Serry főműve velencei kiadásban került Egerbe (*Praelectiones theologicae*, 1742), újabb adatot szolgáltatva

²⁰ Mikes Kelemen *Összes Művei* I. (Kiad. és bev. HOPP Lajos) Bp. 1966. 251.

²¹ JEMOLO: *J. m.* 158—162.

arra, hogy a velencei nyomdatermékek kiemelkedő szerepet játszottak az egri szellemi élet alakításában.

Az itáliai reformkatolicizmus legfontosabb művei — Muratori, Lamy, Assemani, Corsini alkotásai — már Androvics kanonok tulajdonából a püspöki könyvtárba kerültek. Ott újabbak sorakoztak melléjük, s példányszámuk is szaporodott. Mind Corsininek, mind Muratorinak négy könyve szerepel a címjegyzékben, legtöbbjük itáliai kiadásban. A „valóságos áhitatosságról” szóló Muratori-könyv 1763-as egri kiadása elé téziseket is kötöttek, ami a népszerűségét jelzi. Az előszó arról tájékoztatja az olvasót, hogy a mű Benedetto Piazza szicíliai jezsuita támadása következtében ugyan indexre került, 1755-ben Velencében azonban megeáforták a jezsuita állításait, így a keresztény ember nyugodtan olvashatja a könyvet. Az ilyen ajánlás mindenesetre csak fokozhatta a Muratori iránti érdeklődést, s egyben azt is jelzi, hogy Egerben jól ismerték az 1750-es évek második felében Velencében lezajlott vitát, amely élénk levélváltást eredményezett Muratori és a jezsuiták között.²²

A reformkatolicizmust és filozofizmust képviselő könyvek mellett természetesen ott találjuk az ellenfelek munkáit is. Antonio Sandini (1693—1751) padovai professzor egyháztörténeti művei bécsi és nagyszombati kiadásokban, Celestino Sfrondrati (1644—1696) kardinálisnak, az antiaugusztinista dogmatikájáról és pápapatriságáról híres szerzőnek két műve itáliai kiadásokban (*Nodus praedestinationis*, Roma 1697; *Inocentia vindicata*, Siena 1698) van meg Egerben. De még a francia antijanzenista kézikönyvek is velencei kiadásban sorakoznak az egri könyvtár művészi faragású könyvállványain, így például Honoré de Tournely (1658—1729) sorbonne-i tanár *Theologia scholastica* (Velence 1746), valamint az ő munkáját folytató Petrus Colet: *Institutiones theologicae* (Velence 1757) című művei, amelyek kötelezően előírt tankönyvek voltak az egri teológia hallgatói számára. A Franciaországból velencei közvetítéssel Egerbe került Tournelius-műveket Kovács József egri kanonok, a theologia practica tanára hamarosan magyarra fordította és átdolgozva, megrövidítve a helyi nyomdában ki is adta. Mint arra korábban is utaltunk, ez a tény azt illusztrálja, hogy Egerben inkább a janzenizmus ellenkezéssel párosult tudomásulvételével, vagy legfeljebb iránta megnyilvánuló érdeklődéssel kell számolnunk, mintsem eszmevilágának elfogadásával.

Külön csoportot alkotnak a jezsuita szerzők művei, amelyek az egri könyvtár tekintélyes hányadát teszik ki. Paolo Segneri közismert munkái, Claude de la Colombiere (1641—1682) homiliáinak olasz nyelvű, velencei kiadása (1717), Claude La Croix (1652—1714) erkölcstanának ravennai kiadása (1747), Pietro Sforza Pallavicino ismert feldolgozása a tridenti zsinat történetéről: mindez természetes tartozéka egy XVIII. század végi főpapi könyvtárnak. Eszmetörténeti szempontból azonban többet mond, hogy a fentebb említett filozofista szerzők ellenfeleinek művei is nagy számban tűnnek fel. Mammachi nagy ellenfele, a Modenában, majd Rómában működő jezsuita szónok Francesco Antonio Zaccaria (1714—1795) nem kevesebb mint 161 művet publikált, s valamennyiben élesen kiállt a pápai jogok védelmében. A modenai könyvtártól, ahol Muratori utódaként dolgozott, éppen éles antifebrianizmusa miatt kellett megválnia. Egerben egész sor római, milánói és torinói kiadású, olasz nyelvű műve található meg. Hasonlóképpen Domenico Viva (1648—1726) nápolyi rektornak, majd a rendi provincia ottani kormányzójának művei igen népszerűek voltak, több kiadásban jutottak el Egerbe. Más árnyalatot képvisel viszont a jezsuita rendből kilépett Francesco Veronio (1578—1649) Egerben is meglevő teológiája, (*Regula fidei*), amelynek egyik tétele a pápát a zsinaton kívül nem tartja tévedhetetlennek, így a jozefinizmus haszonnal fordulhatott hozzá. Mint Zolnai

²² BACKER-SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Campagne de Jesus*. Bruxelles—Paris 1890—1900. VI. 887—890.

Béla megállapította: „Ami a pápa primátusát és tekintélyét illeti, Veronius könyve határozottan kedvező anyagot szállított a janzenizmus és jozefinizmus számára”.²³ Nem csoda, ha Veronius művei sorra jelentek meg a XVIII. századi nyomdákban Magyarországon is, Egerben pedig nyolc különböző kiadásban voltak megtalálhatók.

Az adatok még tetszés szerinti mennyiségben sorakoztathatók lennének, úgy véljük azonban, az egri püspöki könyvtár olasz anyagáról adandó összkép az elmondottak alapján is kirajzolódik. Mindenekelőtt arra kell felfigyelnünk, hogy Itália — különösen pedig Velence — a XVIII. századi eszmeáramlatok történetében összekötő kapcsot jelentett Nyugat-Európa és Magyarország között. A francia eredetű janzenizmus és a vele vitázó szerzők egyes tételei itáliai kiadású műveken át jutottak el a magyar egyházi könyvtárakba, így Egerbe is: láttuk ezt Pouget és Tournelly esetében, de hozzátehetjük, hogy a gallikán határozatoknak (1682) is velencei kiadása (1768) van meg Eszterházy könyvtárában,²⁴ sőt a sorbonne-i teológus Charles Witasse (1660—1716) gallikán szellemű könyve (*Tractatus theológici*, Velence 1738) is velencei nyomdából került oda. Nem föltétlenül és nem egyedül „Bécs szellemi kohója” táplálta tehát a felvilágosodás kori magyar egyházi műveltséget, hanem az itáliai reformkatolicizmus és az olasz egyházon belül burjánzó polémiák is. Földrajzi szempontból, a szállítás útvonalát tekintve kétségtelenül Bécs a közvetítő, de mint láttuk, Bécsben is olaszok — Garampi, Gazzaniga, Bertieri és mások — tájékoztatták és irányították az egri könyveszerzést, ezért annak itáliai orientációja s az olasz kiadású művek nagy száma a helyzetből logikusan következő jelenség.

Mint láttuk, az itáliai egyházi kultúra a XVIII. században kétarcú: egyik oldalon a felvilágosodás irányába mutató erők laza csoportosulása, egymással is gyakran szembe kerülő, sokszínű körképe látható, a másik oldalon az ortodoxia, a többé vagy kevésbé konzervatív érvekhez forduló apologetika sorakozott fel. A sokkal egységesebb és teoretikusabb francia janzenizmustól eltérően az itáliaiak politikusabb tónusa, gyakorlati kérdések felé forduló figyelme Magyarországra is átsugárzódott, s az egri könyvtár anyaga is ezt a képet mutatja. Sokszínű anyagának összeállítói a dogmatikai vitákra élénken reagáló, az eseményeket figyelemmel kísérő teológusok voltak, akiknek munkája nyomán a könyvtár nem vált janzenista gyűjteménnyé, de az ortodoxiának sem lett fellegvárává. Végeredményben a szélsőségeket elkerülve, a felvilágosodott reformkatolicizmus műveinek bő teret biztosítva, az egri püspöki könyvtár a barokk és felvilágosodás határán korszerű állományt foglalt magába, s hogy ez így történt, abban az itáliai ideológiai kisugárzásnak el nem hanyagolható, s további vizsgálódásra érdemes szerep jutott.

BITSKEY ISTVÁN

Melyik művéhez írta Bessenyei 1804-ben a cenzúráról szóló Jegyzés-ét? Bessenyei, aki írói működése során oly sokat szenvedett a cenzúrától, több alkalommal is elkeseredett és éles hangon nyilatkozott erről az intézményről. Egyik ilyen megnyilatkozása volt például az a *Jegyzése*, amelyet *Az értelemnek keresése e'világnak testében és határa, annak ismeretiben* című, 1804-ben keletkezett művéhez csatolt.

E szinte már röpirat-szerű cenzúra-ellenes kifakadása nem ismeretlen ugyan a Bessenyei szakirodalomban, de mivel e *Jegyzés* autográf kézírata eredeti helyéről elkeveredett, és jelenleg egy másik Bessenyei műhöz csatolva található, ez a körülmény újabb alkalmat adott bizonyos téves feltevések és hipotézisek alkotására. Ezért nemcsak a kézirat

²³ ZOLNAI Béla: *I. m.* Kolozsvár 1944. 159.

²⁴ Uo. 34.

eredeti helyének és összefüggéseinek tisztázása miatt, hanem a téves feltevések cáfolása céljából is fontos rámutatni az alábbiakra.

A *Jegyzés* kéziratának autográf kézírata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában nem az eredeti helyén, tehát *Az értelemnek keresése* c. kézirat mellett, hanem Bessenyei egy másik művének, a *Rómának viselt dolgai* c. munkájának kéziratához csatolva található, annak II. kötete 7. és 8. „kötései” között, a 236^v-tól a 239^v-ig. (Jelzete: Quart. Hung. 56/2).

E körülmény a római történet sajtó alá rendezőjét annak feltételezésére készítette, hogy Bessenyei Millot művének fordítása közben írta e *Jegyzést*, és azt ő illesztette be a jelenlegi helyére.¹ Bár a sajtó alá rendező figyelmét nem kerülte el az a tény, hogy a *Jegyzés* eredeti lapszámozása nem illeszkedik a fordítás kéziratának lapjaihoz, említett hipotézisét mégis fenntartotta, sőt, ennek alapján Bessenyei utolsó műveinek kronológiájára nézve is messzemenő és minden bizonnyal nem helytálló következtetéseket vont le. (Pl. azt, hogy nem *Az értelemnek keresése* volt Bessenyei utolsó műve, hanem a Millot-fordítása.)

Pedig a *Jegyzés*nek a tartalma csakúgy mint a lapszámozása szorosan az író filozófiai munkájához kapcsolódik. A *Jegyzés* ugyanis, Bessenyei eredeti számozása szerint a 159-től a 166. lapig terjed, tehát éppen ott folytatódik, ahol *Az értelemnek keresése* című munka befejezést nyert. Ez ugyanis — szintén az író eredeti lapszámozása szerint — az 1—158. lapig terjedt. E mű autográf kézírata — *A bihari remete* kéziratával együtt, — egy kötetben — szintén az Országos Széchényi Könyvtárban található; jelzete: Quart. Hung. 150. 108^v—183^v. Az eredeti számozás szerint a 158. lap után egy később beragasztott, lapszámozás nélküli lap található (jelenleg: 184^r), amely Bessenyeinek az országgyűlés egy korábbi határozatával kapcsolatos jegyzetét tartalmazza. A *Jegyzés* a 159. lapon következett.

A *Jegyzés*nek Toldy-féle másolata az MTA Könyvtárának Kézirattárában található (RUI 4r 35) II jelzet alatt, a 112—117. lapon. E másolat alapján alkalom nyílt az autográf kéziratban meglevő hiányokat kiegészíteni.

Az 1804. június 20-i dátummal ellátott *Jegyzés* valószínűleg *Az értelemnek keresése* c. mű befejezése után keletkezett. Nemcsak azért, mert a mű végére került — hiszen írhatta volna ezt a szerző esetleg közben is, és csak munkája elkészülte után iktathatta volna e röpiratot a kézírata végére. Valószínű azonban, hogy nem így történt.

A 183v-n véget érő mű után, a 184^r tetején olvasható megjegyzés ugyanis akkor készülhetett, amikor még reménye lehetett Bessenyeinek műve kiadására; az ezt követő *Jegyzés* viszont kétségt kívül akkor, amikor az író valahogy megtudta: *A természet világa* kiadásának ügye reménytelen. Madarassi cenzor június 5-én intézett erről részletes felterjesztést a helytartótanácshoz, talán erről nyerhetett értesülést Bessenyei is.

A mű befejezés utáni első jegyzetében még arra az országgyűlési rendelkezésre hivatkozott, hogy „akinek tekintet érdemlő magyar munkái” vannak, küldje fel. Ezért gondolt arra ő is, hogy munkáját elküldi. Kéri, hogy ha egyes részeket ki is törölnek, ne tiltsák be az egész írást. Már itt is elítéli a cenzúrát — „világ kezdetitől fogva a hatalom gyengeséggel soha sem okoskodott” — de itt még próbálja némileg meg is érteni. „Az Író el van arról hitelve, hogy ha némely sorjai ki töröltetnek is, nem mindenkor azért esik, mintha azon dolgok, a társaság köz boldogságának igasságával szembe szöknének, hanem hogy még idejek el nem jöt, és a censura értelmével nem egyez.”

A *Jegyzés* hangja már elkeseredettebb és támadóbb. „Hijában fáradok, azt mongyák, mert az ok-vísgálók, Censorok, ezen Munkákat nyomtatot betűkben, világ elibe terjedni, meg nem engedik. Következik hát, hogy időrül időre, senki soha a Censura meg határozot

¹ BESSENYEI György: *Rómának viselt dolgai. II. rész.* Kiad. ADÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella. Nyíregyháza, 1972. 127—131.

értelmén túl, és a felet elmélkedni ne bátorkodjon. De ha minden Író, Lelkét ezen akadályhoz kötötte volna, most is ott sinlenénk tudatlanságunkkal, a hol a tizedik 's több Századokban veszöttünk."

A cenzorok sohasem azért voltak, mert bölcsőbbek voltak azoknál, akiknek műveit vizsgálták, hanem azért, hogy az emberek „meg ne okosodhassanak". Az uralkodók félnék a tudományok felemelkedésétől, de csak azért, mert „mentül nagyobb a tudomány, ott a tirannus, és kegyetlen hatalom despota, annál utálatosab". Bessenyei ezúttal is hangsúlyozza, hogy csak a zsarnok uralkodó ilyen, az igazi keresztény királyok nem kívánnak erőszakkal uralkodni, mert ez már nagyon idejétmúlt Európában.

Tudja, hogy nincs elfogadható oka munkája betiltásának, de azt is érzi: érveivel nem fogja tudni meggyőzni a cenzúrát, ezért sorsába beletörődve, de igazsága tudatában írja, hogy nem tud mást írni, mint amit gondol és a hízelkedésre sem lesz soha kapható: inkább választja művei kéziratban maradását. Mint írja: „Had legyenek irásban inkább igazság mint nyomtatásban hazugság."

KÓKAY GYÖRGY

Nyomatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában. A XVII—XVIII. századi rangos temetések elmaradhatatlan kelléke volt a temetési címer, amelyet a koporsó fölé függesztettek, vagy a szőnyeggel, posztóval letakart koporsó elé helyeztek. A selyemre festett színes címer alatt hosszabb-rövidebb szövegben feltüntették a halott nevét, születési és halálozási évét, hónapját, napját, az elhunyt rangját, kitüntetéseit stb.

Ha az elhunyttal a nemesi család fiága kihalt, a címert fordított állásban helyezték a koporsó fölé. Ezért írta Görgei Pál, előbb nagykaposi, majd kényszerűségről Kolozsvárra bujdosott református prédikátor, Bocskai István zempléni főispán temetési beszédében: „Mit gondoltok méltóságos személyek, a mikor az előttek felfüggesztett czimereket visszafordítva láttyátyok? Ihol a nagy régi fényes Bocskai ágban az ultimus deficiens, a ki előttek koporsóiban fekszik." Görgei Pál temetési prédikációja Kolozsvárott jelent meg 1674-ben *Szomorú halotti pompa* címmel egy gyűjteményes kötetben.¹

A címereken kívül temetési zászlók, nyomtatott „kárták", illetve epitáfiumok is helyet kaptak a végtisztességen. Erre utal egy 1697-ből való adatunk: „Szebenb(en) az czimerek s az Zaszlo, s az Kartak készüljenek, az fekete posztot ha meg vetette Uram kgd ne nehez- telje el küldeni".² A temetési címerek szöveges részét legjobb tudásunk szerint a XVII. században még kézzel festette a piktör a selyem anyagra és csak a XVIII. században kezd elterjedni a nyomtatott felirat a címereken. Természetesen a címerpajzs kézzel készült színes kivitelben, mert többszín-nyomásra az akkori tipográfia még képtelen volt.

Debrecenben, a Református Kollégium múzeumában 21 ilyen festett temetési címert őrzünk és ezekből 14-nek nyomtatott a felirata. Vegyük sorra ezeket a címereket:

Rhédei János címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1768; Rhédei Ferenc címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1770; Bethlen Lajos címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1770; Bethlen Lajos címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1779; Teleki István címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1788; Rhédei Mihály címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1791; Patay Sámuel címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1819; Bánffy György címere, papírra nyomtatva, magyar szöveggel, 1822; Vay Miklós címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1824; Bernát Sára, Borbély Sándorné címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1831; Borbély Sándor címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1839; Rakovszky Dániel címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1843; Gyürky Pál

¹ RMK. I. 1164.

² *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Szerk. SZABÓ T. Attila. Bukarest, 1975. I. köt. 1186. lap

TEKINTETES NS. ÉS VITÉZLETT
NAGY RÁKOI KELEMENFALVI
Rakovszky Dániel Úr

SZ. KIR. DEBREZEN VÁROSSA FŐBÍRAJA.

SZÜLETETT 1761-^o JULIUS 1-^o NAPJÁN, MEGHALT 1843-^o MÁRTIUS 17-^o.

XII
79

címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1859; Teleki László címere, papírra nyomtatva, magyar szöveggel, 1861; Degenfeld Imre címere, papírra nyomtatva, gyászkerettel, magyar szöveggel, 1883.

A latin nyelvű feliratokat a címer alá festett kartusban helyezték el, tehát ezeket úgy kellett a tipográfusnak tördelnie, sokszor rövidítenie, hogy a megadott szöveg a keretben elférjen. Ami a betűtípusokat illeti, ezek általában nagy és kis, ún. „címbetűk”, vagy a XIX. századi plakátok nyomásához használt szintén nagy és kis betűkből állanak.

A temetési címerek anyaga — amint láttuk — selyem és papír, a méretük általában 60 × 75 cm. Tizenegy szöveget selyemre, hármat papírra nyomtattak. A selyemre nyomott szövegek legtöbbször elgörbült sorral láthatók a címerek alatt, sőt néha a gyűrődés is felfedezhető a nyomtatványon, mert a selyem nem simult a prés alá. A XIX. század végére már nemcsak a nyomtatott címerek anyagában látunk változást, hogy ti. a selyem helyett papírt alkalmaztak a tipográfusok a szöveg nyomásánál a megrendelők kívánságára, hanem a felirat is lerövidül. Rhédei János 1768-ból való címerének latin nyelvű feliratában, magyarra fordítva ez olvasható:

„Na gyméltóságú és kegyelmes gróf kisérei Rhédei János úr címeri, aki a Rhédeiek legősibb családjából származott, Abának, Magyarország egykori királyának nemzetségéből veszi eredetét. Született 1713-ban, majd 35 éven át katonáskodásra szentelte életét. Különb-különb féle hivatalokat és méltóságokat töltött be, végül őfelsége aranykulcsos kamarása, a Helytartóság tábornaszernagya volt, kitüntettette a Mária Terézia katonai lovagrendnek, parancsnoka a nemesi testőrségnek, a Helytartótanács elnöke volt. Elhunyt az 1768. esztendő január havának 10. napján”. Degenfeld Imre papírra nyomtatott címerén mindössze ennyi a szöveg: „Gróf Degenfeld Schonburg Imre, meghalt 1883. évi február hó 19-én, élete 73-ik évében”.

Hol készültek ezek a nyomtatott temetési címerek? Csak a Rakovszky Dániel és Degenfeld Imre, valamint Teleki László címeréről tudjuk biztosan megállapítani, hogy az előbbi debreceni, a két utóbbi pedig valamelyik budapesti nyomda terméke. Rakovszky Dániel főbíró Debrecenben, Teleki Lászlót és Degenfeld Imrét Budapesten temették. Degenfeld temetéséről ezt olvassuk a *Debreczeni Protestáns Lapban*: „A szertartás egészen a Sándor ucai palotában történt, melynek lépcsőháza és termei feketével voltak bevonva, és a családi címerrel ékesítve”.³ Teleki Lászlót a Nemzeti Múzeum díszcsarnokában ravatalozták fel, tehát a címereket is Budapesten nyomtatták.⁴

A többi címerek esetében kézenfekvőnek látszik, hogy a temetés helyéhez legközelebb levő tipográfiákat jelöljük meg a nyomtatás helyeül. Tehát a Rhédeiek címereit Nagyváradon, Bethlen Lajos és Teleki István, Bánffy György címereit Kolozsvárott vagy Nagyszébenben nyomtatták. Patay Sámuel Bájon halt meg, Vay Miklós Golopon, a két községhez legközelebb a sárospataki nyomda esett, tehát ezek a címerek a pataki tipográfiában készültek. Bernát Sándor és felesége Tiszaroffon halt meg, a címereiket minden bizonnyal a debreceni nyomdában csináltatták. Ismételjük azonban, hogy ezek a nyomdahelyek csak feltételezésen alapulnak, mert semmi adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy a címerek valóban Kolozsvárott, Nagyszébenben, Nagyváradon vagy Sárospatakon kerültek ki a tipográfiákból.

Néhány adat arra utal, hogy a címerekből több példányt nyomtattak, illetve festettek. Görgei Pál „czimerekről” ír idézett művében. Degenfeld Imre temetési címeréből négy darab van a debreceni Kollégium múzeumában azonos felirattal, kézzel festett címerrel. Rhédei Lajosné, Kácsándy Terézia temetéséről ezt olvassuk a *MagyarKurírban*: „... a

³ *Debreczeni Prot. Lap.* 1883. évf. 66. lap

⁴ *Pesti Napló.* 1861. évf. máj. 11. szám

templom katedrája fekete fátyollal, a két karzat fekete pöcszökkel bévonattattak; melyekről a bódogult aszszonyság selyem atlatzra készítettett czimerei függöttek”. Rhédei Lajosné a nagyváradi református templomból temették 1804. ápr. 15-én és ezen a temetésen olvasta fel Csokonai Vitéz Mihály *A lélek halhatatlansága* címmel később kiadott költeményét.⁵

Haiman György a temetési címereket az alkalmi nyomtatványok közé sorolja és tipográfiai szempontból nagyra értékeli. Összegyűjtésüket és megőrzésüket nyomdatörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontosnak tartja.⁶

TAKÁCS BÉLA

Az első gyógyászati szakfolyóiratok Magyarországon. Az első magyarországi mezőgazdasági, műszaki, ipari és természettudományi ismeretterjesztő folyóiratokról Turányi Kornél írt a *Magyar Könyvszemle* hasábjain,¹ most a kép teljesebbé tétele érdekében az első hazai gyógyászati szakfolyóiratok és néhány meghiúsult kezdeményezés ismertetésére kerül sor. A mai értelemben vett modern magyar orvosi folyóiratirodalom kezdeteit általában 1857-től, az *Orvosi Hetilap* megjelenésétől szokás számítani, ezért csak a korábban megindult lapokkal és kezdeményezésekkel kívánunk foglalkozni.

Fischer Dániel felvidéki orvos 1732-ben tette közzé tervét az első magyar orvos-tervezettudományi társaság megalakítására és egy orvosi természettudományos szaklap kiadására. A kiadvány címe *Acta Eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbus patros exponentia* lett volna. Fischer terve szerint az Acta három részből és egy függelékből állott volna. Az első kettőben kaptak volna helyet a természeti tárgyakkal és jelenségekkel foglalkozó tanulmányok, a harmadikban pedig a hazai betegségeket tárgyaló cikkek. Elgondolása annyira komoly volt, hogy azt ki is nyomatta, nemcsak Pesten, hanem Lipcsében és Frankfurtban is terjesztette, mert a német tudósokat is meg akarta nyerni tervének. Azonban a tervezet közzétételét nem követte az *Acta* megjelenése, feltehetően anyagi okok miatt.²

Fischer után hosszú ideig nincs szó orvosi szaklap létrehozásáról. Csupán 1802-ben született újabb terv. Ekkor Winterl Jakab, Schraud Ferenc, Tomcsányi Ádám professzorok Kitaibel Pállal és Kultsár Istvánnal együtt tervezték egy olyan társulat megszervezését, amely nemcsak természet- és orvostudományokkal hanem gazdaságtannal is foglalkozik. A társaság folyóirata az *Acta Societatis* lett volna. Sajnos ez a terv sem valósulhatott meg.

Az első sikeres kísérlet végül is 1803-ban valósult meg. Ugyanis Sándorfi József ekkor jelentette meg Kassán az *Orvosi Gazdasági Tudósításokat*. Sándorfi maga Bécsben tanulta az orvosi tudományokat és egy ideig a bécsi *Magyar Hirmondó* szerkesztőjeként is működött, bizonyára e lappal kialakult szoros kapcsolata idején juthatott arra az elhatározásra, hogy ő maga is folyóiratot alapítson. Sándorfi lapjának formája és szerkesztési tükre feltehetően hasonlít a *Magyar Hirmondó*éra. A lap bevezetőjében mintegy programként kiemelte, hogy nem csupán tudós orvosok részére írja lapját, hanem a laikus olvasóknak is.

⁵ *Magyar Kurír*. 1804. 39. sz. 607–612. lap

⁶ *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája*. Bp. 1978. 21. lap

¹ TURÁNYI Kornél: *Az első műszaki és ipari szakfolyóiratok Magyarországon.* = *Magy. Könyvszle.* 1967. 3. sz., 255–258.; *Az első természettudományi ismeretterjesztő folyóiratok.* = *Magy. Könyvszle.* 1969. 1. sz., 62–63. *Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdete.* = *Magy. Könyvszemle.* 1976. 3. sz. 270–272.

² SCHULTHEISZ Emil: *Magyar orvos-tervezettudományi folyóirat kiadásának terve a XVIII. századból.* = *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei.* 1957. 6–7. sz., 122–137.

Ezzel bizonyos tudománynépszerűsítő feladatot is magára kívánt vállalni. A lap első száma állatorvosi vonatkozású fejtegetéseket tartalmazott. A második füzet a „Földről” szól a „gondosabb Gazdáknak hazánkban”. A Tudósítások harmadik és egyben utolsó ismert száma az egyedüli, amely egyértelműen orvosi kérdésekkel foglalkozott. Sándorfi orvosi gazdasági folyóirata egészen a legutóbbi időkig csupán utalásokból, említésekből volt ismert.³

Noha nem volt orvosi folyóirat, mégis meg kell emlékezni a *Tudományos Gyűjteményről*, mert az *Orvosi Társ* megjelenéséig a legszínvonalabb orvosi tanulmányok a hasábjain jelentek meg. A kiadvány megjelenésének egész ideje alatt közölt gyógyászati anyagot (1817—1842). A lap alapítói között egy orvos is szerepel, Forgó György — Pest vármegye főorvosa —, akinek jelentős szerepe volt abban, hogy a *Tudományos Gyűjteményben* rendszeresen jelentek meg orvosi, közegészségügyi, állatorvosi és gyógyszerészeti jellegű közlemények. Az orvosi írásokat a legnevesebb korabeli orvosi szerzők írták: Bene Ferenc, Schedel (Toldy) Ferenc, Getse Sámuel és mások. Gyakorlatilag minden abban a korban megjelent magyarországi gyógyászati jellegű könyv ismertetésére sor került. Érdeemesnek látszik megemlíteni, hogy például az egyik orvosi könyvről Vörösmarty Mihály — aki szerkesztője is volt egy ideig a lapnak — írt ismertetést.⁴ A *Tudományos Gyűjteménynek* jelentős szerep jutott a hazai gyógyászati irodalom megalapozásában és a magyar orvosi nyelv megteremtésében is, mindez megkülönböztetett helyet biztosít ennek a folyóiratnak a magyar orvosi sajtó történetében.

1821-ben a pesti egyetem orvoskara vetette fel egy orvosi szaklap létrehozásának tervét. A helytartótanácshoz terjesztett kérvényük hangsúlyozta a folyóirat szükségességét, amely latin nyelvű lett volna. Úgy volt, hogy az *Acta physico-medico edenda per collegium medicum* című folyóiratban a tanárokon kívül hatósági orvosok is közölhetik majd tanulmányaikat. A helytartótanács kétszer is foglalkozott a szaklap engedélyezésének a kérdésével, de végül is anyagi okokra hivatkozva az ügyet ad acta tette.

A következő kezdeményezés Rupp Jánosé volt, aki 1823-ban egy latin nyelvű orvosi lap megindítását javasolta. Az orvosi karhoz intézett felhívása annyira visszhang nélkül maradt, hogy az *Acta Hungariae Medicorum*-ból sem jelenhetett meg egyetlen szám sem. Így tehát még az 1830-as évek kezdetén sem volt Magyarországon gyógyászati folyóirat.

Az első hosszabb életű gyógyászati folyóirat, az *Orvosi Társ* megjelenését a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain jelentették be.⁵ A múlt század harmincas éveinek az elejére a hazai magyar nyelvű irodalom bizonyos fokú fellendülése szükségessé tette, hogy Magyarországon is — mint az akkori Európa annyi országában — az orvosok saját szakfolyóiratukból tájékozódjanak, és ebben publikálhassák saját írásait is. Korábban nem jelentkezett igazán sürgetően ez az igény, hiszen a hazai orvosok jelentős része német anyanyelvű lévén akadály nélkül tanulmányozhatta az akkor nagyszámban megjelenő és könnyen hozzáférhető német szakfolyóiratokat.

1830-ban Bugát Pál és Schedel (Toldy) Ferenc — akik maguk is orvosok voltak — mint a lap eljövendő szerkesztői felhívást intéztek „Hazánk orvosaihoz”, ebben körvonalazták azokat a célkitűzéseket, amelyeket meg kívántak valósítani a haza gyógyászok és az egész magyarországi lakosság érdekében. A folyóirat elrendezését és rovatainak sorrendjét a következő formában hirdették meg:

„I. Eredeti vagy fordított practicus értekezések s egyéb eredeti észrevételek, figyelemztetések, tapasztalások és kortörténetek közlése, epidémiák leírása stb.

³ BUSA Margit: *Az Orvosi és Gazdasági Tudósításokról*. = Magy. Könyvszle. 1957. 4 sz., 379—381.

⁴ *Tudományos Gyűjtemény*. 1828. VI. 112—115.

⁵ *Tudományos Gyűjtemény*. 1830. XI. 123—125.

- II. Kivonatok. Ezen szakaszban az orvosi folyó és egyéb munkákból a figyelemre és praxisban követésre legméltóbb dolgok kivonva, össze lesznek gyűjtve.
- III. Orvosi literatúra, hazai s külföldi orvosi munkák megítélve vagy jelentve . . .
- IV. Orvosi vegyes tudósítások . . .”

Az első jelentős magyar orvosi folyóirat szerkesztőinek célkitűzéseiből lényegében kitűnik, hogy a korszak hasonló jellegű külföldi, elsősorban német orvosi szaklapjainak színvonalát szerették volna megközelíteni. A magyar orvosi lap megteremtésének a leglelkesebb szervezője Bugát Pál volt, aki az alapítástól a kiadvány megszűnéséig munkálkodott azon, hogy az *Orvosi Társ* megjelenését a rendkívül nehéz körülmények ellenére is biztosítsa. Schedel (Toldy) Ferenc, orvos, egyetemi tanár — a tudományos igényű magyar irodalomtörténetírás megteremtője —, 1833-ig dolgozott együtt Bugáttal. Érdemes itt megemlíteni, hogy Toldy irodalomtörténetében a szaktudományok irodalmát — így az orvosi irodalmat is — az irodalom szerves részének tekintette.

A lap munkatársai között ott találhatók a kor legjelentősebb orvosi szerzői: Lenhossék Mihály, Bene Ferenc, Csasz Márton, Fabini Teofil, Frivoldszky Imre, Stáhly Ignác, Flór Ferenc, Rupp János. A kezdeti fellendülés után 1833-ban anyagi okok miatt a szerkesztők kénytelenek voltak megszakítani az *Orvosi Társ* kiadását. A lap 1838-as felélesztésében Bugát önzetlen munkálkodásán kívül az 1837-ben alapított Pest-Budai Orvosegyesület segítsége és Stáhly Ignác helytartósági tanácsos — országos főorvos — támogatása játszott szerepet.

A negyvenes években a lap a színvonalas szacikkek mellett egyre több, az ország orvosainak a társadalmi és anyagi helyzetével foglalkozó írást közölt. 1848-ban az *Orvosi Társ* nagy terjedelemben adott helyet az akkor kibontakozó orvosi társadalmi mozgalmak eseményeit és javaslatait ismertető anyagának, és szinte automatikusan a megalakuló általános orvosegyesület hivatalos közlönyévé vált. A fokozódó háborús események, Budának és Pestnek a forradalmi kormány által történt kiűritése megakadályozták a szerkesztőket, hogy az *Orvosi Társ*at 1849-ben is megjelentessék. Arról nincsen tudomásunk, hogy Debrecenben — a kormány új székhelyén — kísérletek történtek volna a lap újra kiadására.

Ha lényegében nem is tekinthető szabályszerű időszaki kiadványnak a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók . . . Munkálatai*, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése évről évre megjelenő kötete, mégis érdemesnek látszik róla megemlékezni. Az első gyűlés munkálatait 1841-ben még Bugát Pál az *Orvosi Társ* különnyomataként bocsátotta közre. A második kötet már önálló kiadványként jelent meg, előfizetés útján. A második gyűléstől fogva a tagok beiratkozásukért 2 pengő forintot fizettek a gyűlés költségeinek — közöttük a kiadványok — fedezésére. Maguk a *Munkálatok* a Vándorgyűléseken elhangzott előadások anyagát foglalták magukban. A tárgyalt korszakban utoljára 1847-ben jelent meg kötet a soproni Vándorgyűlés anyagával, a következő kötet a szabadságharc bukása után jóval később, csak 1864-ben jelent meg.

Schöpf-Merei Ágoston — a pesti gyermekkórház igazgatója — is indított a negyvenes években egy viszonylag rövid életű folyóiratot. Az alapító már 1842-ben megjelentetett egy próbafüzetet, melynek a címe *Magyar Orvosi és Természettudományi Évkönyvek*. Itt kell megjegyezni, hogy a folyóirat noha évkönyvnek jelzi magát, mégis havonként megjelenő lap lett. Schöpf-Merei kiadványának további számai közel két évi szünet után 1844-ben jelentek meg: *Magyar Orvos-Sebész Természet tudományi Évkönyvek* címmel. Jelentős újítása az volt a lapnak, hogy határokon túli munkatársak, azaz levelezők útján kívánt rendszeres beszámolókat közölni az idegen országok orvosi eredményeiről. Jelentős teret szántak a külföldi gyógyászati szakfolyóiratok referálására. A lap az 1845-ös évfolyam 6. számában jelentette be jellegének változását, amit címének tovább módosulása is jelzett: *Magyar Orvos-Sebész Évkönyvek, a gyermekgyógyászat körében*. A gyermekgyógyászati szaklappá vált folyóirat a továbbiakban negyedévenként kívánt megjelenni.

Schöpf-Merei Bugát folyóiratában jelentette be 1846-ban vállalkozásának megszűnését.⁶ Ezt azzal indokolta, hogy a pesti orvos egyesület saját költségén egy újabb orvosi folyóiratot szándékozik kiadni. (Ez a terv nem valósult meg.)

Említésre méltó még Pap Ignác *Orvosi Almanach*-ja, amely azonban csak egyszer jelent meg sebészi, gyógyászati és állatorvosi tartalommal. Az 1843-ban kiadott kötet Schöpf-Merei Ignácól egy könyvomas arcképet is tartalmazott.

Mivel az *Orvosi Tár* 1848 decemberében jelent meg utoljára, ezután a hazai orvosoknak ismét nem volt szaklapjuk, ugyanis a szabadságharc leverése után Bugát Pál szerkesztő nem indíthatta meg újból folyóiratát. Ekkor úgy látszott, hogy hosszú ideig fórum nélkül maradnak a hazai gyógyászok. Ez a probléma azonban viszonylag gyorsan megoldódott, ha a magyar nyelvű orvosi folyóiratirodalom számára nem is a legkedvezőbb módon. Ugyanis Wachtel Dávid — orvosügyi tanácsos — kért és kapott engedélyt német nyelvű orvosi folyóirat kiadására. 1850. július elsején már meg is jelent az első szám. A lap címe *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* volt. Wachtel feltehetően arra gondolt, hogy német nyelvű folyóirat kiadására könnyebben kap szabadalmat az engedélyek kiadásával igen fukarul bánó Bach-rendszer hatóságaitól, másrészt azt is tudta, hogy a magyarországi orvosok többsége beszél és olvas németül. Egészen 1857-ig, az *Orvosi Hetilap* megjelenéséig csupán Wachtel Dávid folyóirata állt a magyar orvostársadalom rendelkezésére.

A *Zeitschrift* kezdetben Pesten jelent meg és az orvosi témákon kívül természettudományos, gyógyszerészeti és közegészségügyi tárgykörrel is kívánt foglalkozni. A lap ha szerény mértékben is, de képviselte a hazai orvosok érdekeit, ezért a magyar gyógyászoknak akarva akaratlanul német nyelvű lapot kellett forgatniuk, ha tájékozódni akartak. Lényegében tehát a Wachtel-féle folyóiratot hídnak tekinthetjük, amely összekötötte az *Orvosi Tár* megszűnése és az *Orvosi Hetilap* megindulása közötti nehéz korszakot. Ezáltal nem szakadt meg meg az 1831-ben megkezdett hazai orvosi tájékoztatás folyamata.

Miután 1855 után a lap kiadására Sopronban került sor — ugyanis Wachtel a soproni kerület orvosügyi előadója lett —, így lényegesen emelkedtek a folyóiratban a nyugat-magyarországi vonatkozású orvosi és egészségügyi hírek. Említésre méltó körülmény, hogy a lap hasábjain igen sokat foglalkoztak a magyarországi gyógyvizekkel és gyógyfürdőkkel. A szerkesztőnek könyve is jelent meg e tárgykörben.

A *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* akkor jutott válságba, amikor Wachtel Dávidot áthelyezték új állomáshelyére Egerbe, ahol Heves megye főorvosa lett. Wachtelnek nem állt szándékában megszüntetni lapja kiadását, ugyanis bejelentette, hogy 1861-ben majd Egerben is megjelenteti lapját. A rendelkezésre álló adatok alapján pontosan már nem deríthető ki, hogy ezt a tervét miért nem tudta megvalósítani, feltehetően a Sopronban megtalálható, de Egerben csak igen kis mértékben feltalálható német háttér hiányzott és ez a körülmény vehette el a kedvét a lap további kiadásától.⁷

Wachtel Dávid gyógyászati folyóiratának a megszűnése idejében ért véget lényegében a magyarországi orvosi folyóiratok első, úttörő korszaka, hiszen már 1857-ben megjelent a máig is élő *Orvosi Hetilap*, amelynek hasábjain jelentek meg először európai színvonalon orvosi szakcikkeik. Itt jelentkezett Semmelweis Ignác világhírű tanulmányaiival. Az *Orvosi Hetilap* mellékletei jelezték az orvosi folyóiratirodalom specializálódásának további lehetőségeit.

BATÁRI GYULA

⁶ *Orvosi Tár*. 1846. 13. sz., (márc. 22.) 206.

⁷ BATÁRI Gyula: *Egy soproni orvosi folyóirat a XIX. sz. közepén.* = Soproni Szemle. 1974. 4. sz., 341–344.

FIGYELŐ

A Könyv Világkongresszusa — 1982. Reményekre és bizakodásra jogositott minket az *1972-es nemzetközi könyvév*. Úgy véltük akkor: a népek találkozhatnak művelődési szándékaikban. Ünnepinek, felemelőnek tekintettük, hogy az UNESCO kezdeményezésére sok országban ismerhetik meg 1972-ben a *könyv chartáját*, a „könyvtörvényt”. Felemelő tudat volt ez, holott ennek az alapokmánynak a szövege nem is volt annyira emelkedett hangú, inkább tárgyilagos volt, nélkülözte a lelkendezést. Kötelességekre emlékeztetett kormányokat, intézményeket, a könyvellátásra hivatott szerveket és szervezeteket. Nem vészkiáltás volt az indítéka. Kétséget sem hagyott a könyv szerepe, sorsa, holnapja felől. Érdemes volt nekünk, magyaroknak is bekapcsolódnunk az UNESCO által kezdeményezett mozgolódásba, mert bennünk élt a jobbat és jobban igénye. Társadalmunk jelentős rétegeiben már az új életformából fakadó éhség munkált. Éhe a szónak. Az értelem keresése. Tudtuk: a világ sok táján pedig még egyáltalán a betű iránti igény volt csak a mozgató erő. Ezt a jelenséget ismerték fel az 1972-es nemzetközi könyvév szervezői, amikor a „Könyvéhség” című kötetüket tervezték. De azokban az országokban sem volt része még a könyv minden ember életének, ahol a könyvkiadás virágzott. Sőt, különböző vizsgálatok egybehangzó megállapítása szerint: a nem-olvasók százalékaránya egyre nőtt. A világ változása, minden új jelenség ellenére mégis joggal hihettük: a könyv az ismeretek mélyebb gyarapításának, az elemző elsajátításnak hatékony eszköze maradt. A mindennapi megismerés mellett a tudományos megismerés, valamint a művészi megismerés elősegítésére hivatott. Az irodalom, a tudomány s egyéb ismeretek rögzítésének fő eszköze volt, a jelenben is az, a holnapja se vitatható. Tíz évvel ezelőtt a könyv, a televízió térhódítása ellenére, nem veszített nagy népszerűségéből sőt, hatékonysága — a magyar társadalom viszonyai között különösen — növekedett. Míg 1960-ban (az összes kiadványok példányszámán belül) a kiadott könyvek példányszáma 34 millió felett volt Magyarországon, addig 1970-ben megközelítette az 50 milliót.

Az 1982-es évre, a *Könyv Világkongresszusára* készülődve arról adhatunk számot, hogy 1980-ban a Magyarországon kiadott könyvek példányszáma a 95 milliót közelítette meg. De a könyvkiadás mutatószám szerű eredményei nem homályosíthatják el a mi szemünket sem, mert az olvasás minőségének alakulásával mi sem vagyunk elégedettek. Nem dughatjuk homokba a fejünket, nem lehetnek közömbösek a mi számunkra sem az olvasási kultúra alakulását befolyásoló tényezők. Kaptuk a hírt: „az olvasó társadalom felé” lesz a jelszava annak a világkongresszusnak, amelyet az UNESCO hív össze 1982-re, az 1972-ben rendezett nemzetközi könyvév tizedik évfordulójára. A nemzetközi könyvév a könyvek segítségével elérhető fejlődés intenzív fokozását állította előtérbe egy évtizedre. Az 1982. évi világkongresszus azokra az új kihívásokra tereli a figyelmet, amelyekkel az 1980-as években találja szemben magát a könyvekkel foglalkozó emberek nemzetközi közössége. Az UNESCO arra fogja ösztönözni a kongresszus résztvevőit, hogy a következő évtized könyvterjesztését és olvasási kultúráját befolyásoló legfontosabb kérdé-

sekkel foglalkozzanak, és olyan világméretű akcióprogramot dolgozzanak ki, amely jelentős mértékben hozzájárul az „olvasó társadalom” megteremtéséhez. Számos olyan kérdés merülhet fel, amely a könyvvel foglalkozó szakemberek fő gondjai közé tartozik az egész világon: a könyv helyzete a Nemzetközi Könyvvév után tíz évvel; milyen stratégiát követnek az egyes országok a könyvvel kapcsolatban; a nyomtatott szó és az ennél modernebb technológiák hatása a könyv jövőjére; a könyvek nemzetközi áramlása és az UNESCO szerepe a 80-as évek fejlődésében.

Érdeklődéssel tekintünk mi is a Könyv Világkongresszusa elé.

HAVASI ZOLTÁN

Jegyzetek a Magyar Hírmondó-szövegválogatás megjelenésére. Az első magyar nyelvű újság távlatosabb értékelésekor gyakran — és joggal — hivatkozik a kutatás Kazinczy Ferenc emlékezésére. Idézi a szövegválogatást készítő, sajtó alá rendező Kókay György is. Kazinczy ugyanis a társasélet újszerű szervezésében, az ismeretterjesztésben, egy szóval a felvilágosodás eszméinek népszerűsítésében látta Rát Mátyás és lapja, a *Magyar Hírmondó* érdemeit. Lényegében azt mondta ki, amit az újabb német kutatás egy képviselője tömören összegzett, mikor a felvilágosodás kormeghatározó lényegét ekképp jelölte ki: „Das Zeitalter der Aufklärung ist ein schreibendes und lesendes, rasonnierendes, rezensierendes und ein kritisierendes gewesen.”² S ha szemügyre vesszük a *Magyar Hírmondó* kilenc évfolyamát, azt tapasztaljuk, hogy jórészt kielégíti a följebb leírt „elvárások”-at; nem csupán az úttörés, a nehéz kezdet, a tétova irányjelölés az érdeme, hanem a kritikának (a maga módján), a megvitatásnak, a sokoldalú problémafölvetésnek, az irodalmi bírálatnak és az olvasásra nevelésnek is fórumává vált, miközben sosem feledkezett meg a morális célokról, valamint a közvélemény kialakításának perspektíváiról.

Mindez ma kevésbé tetszik ki egyértelműen, mint az 1780-as és 1790-es esztendőkből; a *Magyar Hírmondó* viszonylag gyakori szerkesztőváltozása s ezzel kapcsolatban színvonalingadozása inkább az analitikus módszer híveinek kedvez, és éppen ezért olykor a markáns szerkesztői vonalvezetés (pl. Szacsavayé) kerül az előtérbe, és nem a folyamat, amelynek kezdeményezője, lelkesítője, példaadója a *Magyar Hírmondó* (s elsősorban Rát Mátyás *Magyar Hírmondója*) volt. Schedius Lajos 1798-ban németül megjelent magyar irodalomtörténete³ még pontosan látta a *Magyar Hírmondó* illetéknéppen megfogalmazható jelentőségét. „1781.(!) január elsején kezdte Rát Mátyás, az egyik leg tudósabb magyar, jelenleg evangélikus lelkész Győrött, Pozsonyban kiadni az első magyar újságot, Magyar Hírmondó címmel. A tiszta, erőteljes stílus, a szerző ízlése a híryanag megválogatásában, széles tanultsággal összekötve, tették, hogy az újságot minden patrióta becsülte, és általános olvasottságot mondhatott a magáénak. Ez a szerencsés esemény volt oka annak, hogy ettől az időtől fogva, a született magyar is, aki annak előtte vagy a Bécsben latinul kiadott vagy más külföldi újságot olvasott, vagy pedig többségében nem szokott hozzá az újságolvasás szükségletéhez, most mégis felismerte az újabb idők e szükséges eszközét mindenféle hír és ismeret terjesztésére, valamint a nemzetek szorosabb kapcsolatára.” A továbbiakban Schedius beszámol a szerkesztőváltozásokról, s a *Magyar Hírmondó* nyomában támadt újabb kezdeményekről.

¹ *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság.* Válogatás. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta KÓKAY György. Bp., 1981. Gondolat, 556 l.

² VIERHAUS, Rudolf: *Deutschland im Zeitalter des Absolutismus.* (1648—1763.) Göttingen 1978. 109.

³ JÜGELT, Karl-Heinz: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798.* Arbeiten zur deutschen Philologie (Debrecen) 9, 1975. 65—94.

Ilyen módon — éppen a szövegválogatást lapozgatva — nem árt újragondolnunk a magyar felvilágosodás irodalmának, kulturális törekvéseinek problémakörét, a periodizációs lehetőségeket. Tény, hogy a *Magyar Hírmondó* megindulása még Mária Terézia uralkodásának napjaira esik, de a lap szelleme, változó intenzitású, színvonalú szerkesztőinek világnézete — legalábbis egy darabig — a tágabb értelemben vett jozefinizmus címszava alá sorolható, jóllehet egyes időszakokban a nyelvi kérdések az előtérbe kerülnek. De egyrészről e nyelvi kérdések majdnem mindig irodalmi, prozódiai, esetleg tudományos vonatkozásúak, nem pedig a II. József nyelvi rendeletével való szembeszállást sugallják, másrészt a lapban közölt versanyag egy-két kivételtől leszámítva, nem tanúskodik különösebb tervszerűségről, inkább az alkalom, a szinte véletlen körülmények egybejárása közzétette a szerkesztővel magyar költők verseit. A nyelvi problémák inkább a közlemények stílusában fedezhetők föl. A jozefinizmus egyébként sem jelentette az anyanyelvi költészet létjogosultságának tagadását vagy háttérbe szorítását, s egyáltalában nem következik még II. József nyelvrendeleteiből sem közvetlenül az, hogy a hivatalos érintkezéseket leszámítva, a német nyelvet kellene favorizálni.

Ezzel szemben fel kell figyelnünk és az eddiginél sokkal jobban kell számolnunk azzal a ténnyel, hogy éppen II. József „felvilágosodott abszolutizmusa” (vagy ahogy más kutatók — szerintünk indokolatlanul — mondják „despotizmusa”) tíz esztendejében bontakoztak ki teljes szélességükben a lehetőségek, amelyek újságokat, költői, akadémiai, kulturális, tudományos mozgalmakat, társaságokat hoztak a felszínre, a társadalmi mobilitásnak addig nem tapasztalt eseményei megteremtették a közvélemény megszerveződésének esélyeit (s erről is vannak Kazinczynak nem eleget idézhető szavai). S ebben a közvélemény-kialakításban majdnem döntő szerepet vállalt a *Magyar Hírmondó*. Rát Mátyással olyan réteg képviselője hallatta hangját, amely eladdig legfeljebb teológiai iratokban vagy természettudományos és gazdasági jellegű értekezésekben, mindenesetre a tudománynak elvontabb régióiban fejthette ki — nagyon óvatosan — a nézeteit, s nem éppen s nem feltétlenül magyar nyelven. Hadd utaljunk a Rátnál idősebb Cornides Dánielre, aki nem a *Magyar Hírmondó*ba, hanem K. G. Windisch *Ungrisches Magazin*jába írta a magyar történelmet illető tanulmányait, kihasználva a folyóirat nyújtotta publicisztikusabb, tehát népszerűsítő lehetőségeket. De utalhatunk a Rát kezdeményeit magasra értékelő Schediusra is, akinek csatlakozása a magyar nemzeti kulturális törekvésekhez az 1790-es években (magyar szintársulat, *Uránia*) bizonyosnak tetszett, viszont I. Ferenc felvilágosodottnak nehezen nevezhető despotizmusa (vagy ha úgy tetszik: abszolutizmusa) német nyelvű és szigorúan tudományos, rejtett jelbeszédű, de a magyar kulturális törekvéseket tovább építő folyóirat szerkesztésére ösztönözte.

Az 1780-as években a mozgékony és friss szellemű Rát Mátyás élt azzal az alkalommal, amellyel másképpen élt Hajnóczy József vagy Péczeli József (hogy a hasonló, értelmiségi réteg különböző típusait említsük; de említhetnénk a pályáját valamivel később kibontó Földi Jánost és Verseghy Ferencet is; illetve az 1780-as évekre tudatosult törekvést, amely a földbirtokosi életformát a tisztviselőire, államhivatalnokira cseréli föl, mint pl. Berzeviczy Gergely, Kazinczy Ferenc vagy Podmaniczky József).

Rát Mátyásé ebben is az úttörés érdeme. Hiszen ő volt az első, aki megérezte a változás szellőjét, és nagyon határozott vonalvezetéssel, nagyon tudatosan törekedett egy német földön már megtapasztalt életforma (ti. az újságíró-szerkesztői létforma) megvalósítására, illetve egy kommentáló, objektívan tudósító, tudományokat népszerűsítő fórum létesítésére. Hogy ez nem ment egészen könnyen, azt a válogatásban is közölt 1780. január 7-i száma szerkesztői cikke és tanúsítja. „Némelyektől talám az írásom erőltetettnek és homályosnak tetszik” — védekezik a szerkesztő a vádak ellen, s aztán ügyesen fordítja vissza a vádat; ügyesen és öntudatosan, mint aki pontosan tisztában van vállalkozása jelentőségével: „De mind olyan az, amihez az ember nem szokott”. A továbbiakban a

„kezdet” miatt kényszerű korlátozottságát panaszolja, de csupán azért, hogy ellenzőinek visszavághasson. „A könyvekről való tudósítások is, elhiszem, nem mindenkinek ínyjek szerint valók. De e részben senkinek nem engedhetek”. S ez már nem a védekezés, hanem a támadás hangja. Fenntartja magának, a szerkesztésnek a jogot az egyéni hangra, a válogatás önálló szempontjaira, sőt, a hangnem megválasztására is. Nem hisz az egyformaság áldemokratizmusában, nem akar csupán „országglások” változásainak hírharangja lenni. „Mindennekfelett szükséges a tudományoknak folyamatját és gyarapodását hirdetni.” S talán itt álljunk meg egy pillanatra. Azok, akik az újságot az „országglások” változásainak regisztrálására szükíténék le, nyilván még a régibb típusú, évkönyvszerű történetírást tartják egyedül üdvözítőnek; ami pedig az újságírást illeti: talán féltik az olvasókat a bővebb információszerzéstől, az önálló gondolkodásra neveléstől. Rát ezzel szemben a tudományok állásáról és fejlődéséről szóló tájékoztatást „mindennekfelett szükséges”-nek érzi. Szükségeseznek érzi, mert a *Magyar Hírmondónak* a morális hetilapok, a tudományos folyóiratok funkcióit is magára kell vállalnia (nem lévén ilyenek magyar nyelven az országban). S milyen érdekes, hogy miközben Rát tisztán látja az előrelépés útjait, nem találja a szavakat annak kifejezésére, az újságfajtákat németül nevezi meg, arra számítva, hogy értő olvasói tudják, miről van szó.

Mégsem állíthatjuk, hogy 1780-ban vagy akár a további évfolyamokban a tudomány és a művelődés eseményei elnyomnák az 1780-as esztendőkből ugyancsak viharos bel- és külpolitika változásairól adott híreket. S bár igaz az, hogy II. József cenzúrendelete(i) is sok kívánni valót hagytak maguk után, az előző és a következő korszakhoz képest mégis igen kedvezőknek mondhatók. S az is igaz, hogy az újság cenzúrázása szigorúbb volt, mint például a könyveké vagy különösen a kisebb füzeteké (hiszen a Broschürenflutnak ugyan mi más lehetne a magyarázata?). Mindenesetre tény, hogy sem Rát, sem utódai nem írtak le olyan cikkeket, amelyek kifejezetten ellenállásra, a józsefi szisztema tagadására buzdítottak volna (*a Magyar Hírmondóról* van szó). Igaz az, hogy a sorok között sok minden olvasható — de olykor ugyanannak az ellenkezője is. Csak többé-kevésbé igazolható a rokonszenv, amely a belga és sokkal inkább az észak-amerikai események tudósításában jellemzi az írókat, a szerkesztőket. Ugyanakkor nem hiszem, hogy a szerkesztő ne közölte volna örömmel II. József alábbi válaszát a belgáknak: „Az én jobbágyaimnak boldogsága egyedül való céloim nékem”. Ugyancsak 1787-ből való az alábbi mondat is: „Azonban a parasztig minden fegyverbe öltözik, és a maga szabadságáért (mintha ez a világosság és a hasznos rendelkezések bévitele által veszedelemben forogna) vérét kész feláldozni. (Avagy csak így ír egy brüsszeli tudósító.)” Ne mai, magunkat tudónak tartó beállítottsággal olvassuk ezt a főntebbi mondatot! A tudósító (s még inkább: a szerkesztő!) nyilvánvalóan a „világosság”, azaz a felvilágosodás terjedését-terjesztését üdvözli örömmel, és a „hasznos rendelkezések”, azaz II. József rendeletei — értelmezésünk szerint — e világosság terjesztését szolgálják. Ezzel szemben állnak a belgák, akik „a parasztig”, minden osztályra kiterjedően fegyvert fognak a maguk „szabadsága” érdekében. Ha felületesen siklunk végig a szövegen, azt hinnők, hogy szabadság, azaz hazafiság és világosság egymást kizáró fogalmak. Éppen nem — vallja a tudósító, illetve a szerkesztő. A világosság és a hasznos rendelkezések megvalósulása nem akadályozza a belgák szabadságát, s mert — mint utóbb megtudjuk — II. József sohasem gondolta céljának a belgák „polgári állapot”-ának „elrontását”, lényegében a világosság előfeltétele (a hasznos rendelkezésekkel együtt) a nagyobb és teljesebb szabadságnak.

Nehéz lenne rekonstruálni, hogy hányan gondolták így végig a brüsszeli tudósításokat; de — úgy véljük — az általunk írtak természetes következményei az ott leírtaknak.

Az 1788. január 2-i belgiumi tudósítás hangja már nem ilyen egyértelmű. A belgák — írja a lap — „szabadságok mellett elszánják életeket”. Nem tudjuk, hogy csak visszatekintve érezhető a különbség a szabadság és a szabadságok (ti. a belgák szabadsága) kife-

jezések között; s ez az apró, bár lényegbe vágó megkülönböztetés a mai újságolvasó olvasata-e, vagy pedig az elhatárolás szándéka a szerkesztőtől ered? A továbbiakban aztán ezt közli az újság: „de amidőn a császár a zenebonát csendesitené generálja által Brüsszelben, egyszersmind ki is hirdetteté, hogy mindenek a régi állapotban maradjanak, és a múlt esztendei jan. 1. napján költ igazgatásbeli változásokról való két parancsolatait visszahúzta.” A magunk részéről nem érezzük a szerkesztő egyértelmű elkötelezettségét a régi formájú kormányzáshoz való visszatérés miatt; s nem feltétlenül érezzük a szerkesztő kárörvendését II. József vitathatatlan és a magyar helyzetre is ható kudarcra miatt, jóllehet a franciaországi tudósításokból sokkal inkább kiolvasható a szerkesztő megrovása a királyi kormányzás ingadozása és tehetetlensége kommentálásakor. Vajon csak a cenzúra okozza-e a II. Józsefről írtak mértékletességét, majdnem együttérzését — s bár messze nem tökéletesen egyértelmű, de sok tekintetben szinte hallható rokonszenvező hangvételét? A cenzúra nyilvánvalóan nem engedte volna meg, hogy durván bírálják az uralkodót; hogy a belga példa követésére nyíltan ösztönözzenek; hogy éles és szakszerű bírálatnak vessék alá II. József belgiumi politikájának ügyetlenségeit, taktikátlanságát és tapintatlanságát. De az általunk idézettek aligha írhatók a cenzúra számlájára — csupán. S bár — mint Kókay megállapítja — a belgák egyértelmű kárhoztatása is hiányzik a cikkekből, feltehetőleg „olvasat” kérdése: ki mennyi rokonszenvet lát a belgák mellett a jelen kötetben közölt és nem közölt írásokban. A magunk részéről nem látunk egyértelmű kiállást a belgák mellett. Lehet, hogy ravaszságból, lehet, hogy ügyetlen nyelvi megfogalmazásból eredően, legalábbis nyitva marad az értelmezők számára a probléma.

Ugyanígy — messze nem egyértelműen — jelenik meg a *Magyar Hirmondó*-ban a nyelvkérdés. Tény, hogy egy kései szám, az 1788. szeptember 24-i, már a nyelvi magyarság eszményét fogalmazza meg egy aforizmában: „Mert csak addig lesz a magyar magyar, míg ez a nyelv virágozik.” Ugyanakkor mégsem az uralkodót teszi — akár burkoltan is — felelőssé azért, hogy a nyelv nem virágozik a kellő mértékben. A mércének és példának tekintett francia Akadémiát sem az uralkodó állíttatta, hanem Richelieu, és ezért a tudósító fohásza is ekképp hangzik: „Bár csak itt is Richelieu nagy lelkével bíró s hazájokat szerető főrendekből olyanok volnának, kik így munkálkodnának született nyelveknek boldogításában.” S II. József nyelvrendeletét a cikk következő részében az elszalasztott lehetőségek egyikének véli, ti., „eleink” szerfölött ragaszkodtak a latin nyelvhez, és keveset törődtek az anyanyelvvél, viszont „Csak ezelőtt négy esztendővel, ha azt kérték volna, hogy magyarul folyjanak minden törvényszékek, minden bizonynal megnyerték volna.” A híresokrot lezáró passzusban Dugonics András *Etelkájáról* olvashatunk, méghozzá a teljes elismerés hangján. Ebben — már valóban és aligha vitathatóan — a józsefi szisztéma rosszsallását fedezhetjük föl. Hiszen Dugonics regényformájú pamfletje a nemesi ellenállásnak volt szócsöve, és a nemzeti jellegű gondolkodásnak és felfogásnak olyan változatát népszerűsítette, amellyel nemcsak a kormányzat, hanem a felvilágosodott nemesi reformerek többsége is nehezen érthetett egyet. Igaz az ellenben, hogy itt, az újságban a regény legfőbb érdemét a tudósító abban látja, hogy „Régi eleinknek szokásokról s szólások módjáról sok hasznos jegyzésekkel szolgál”. A józsefi szisztéma bírálat helyett a regénynek tényleges nyelvi-etnográfiai szempontú értékelése került az előtérbe, de ez magyarítható az esetleges cenzúrával; ebben a vonatkozásban az utalásszerű, a közvetett antijozefinizmus elfogadhatónak látszik.

Ami általában a magyar irodalmat illeti, ott sem teljesen egyértelmű a kép. Tisztában kell lennünk avval, hogy még Révai Miklós rövid szerkesztősége idején sem volt a *Magyar Hirmondó* irodalmi lap. S ha a *Jámbor szándék* Bessenyei fogalmazta gondolatai hatottak is Révaira, az irodalom, akár a magyar nyelvű irodalom és nyelv ügye mégsem kerülhetett úgy a középpontba, mint később, az irodalmi folyóiratok megjelenésével. Azt megköckéztathatjuk, hogy a *Magyar Hirmondó*-ban olvashatunk olyan kezdeményekről,

amelyek későbbi törekvések előfutáraként minősíthetők. Ilyen például Rát polémiája Rájnás Józseffel. Ez a polémia egyben jelzi: mennyire nem volt még időszerű az irodalmi kritika műfaja — s bármiféle kritikáé általában. Ekkor még Kazinczy Ferenc is csak nagyon óvatosan (taktikusan) fogalmazgatott. Baróti Szabó Dávid líráját például úgy méltatta, hogy lassan kifejlődő és mind határozottabb arcélú poétikai elvei nem szenvednek csorbát. Miközben a poézisben és a hazaszeretetben jelöli meg azt, „mely mindketünkben forrott, együvé olvasztott”, nem tagadja, hogy nem mindegyik Baróti Szabóvers tökéletes. Érdeme, hogy a magyar Parnasszuson „szerencsés bátorsággal új utat nyert”. Ugyanakkor leírja Kazinczy, hogy némely darabokat akár ki is lehetne vetni, mások „szorgalmas jobbítást” érdemelnének (korrekció elve!), de számos vers biztosítja a költő örök emlékezetét. A rövid arcképszerű bemutatásnál még lényegesebbnek tetszik az irodalmi kritika alapelvének megfogalmazása: „Kimutatni, felfedezni a fogyatkozásokat nemcsak szabad, hanem kötelesség is: de ennek palástja alatt az igaz érdemet nevétségessé tenni oly vakmerőség, amely gyalázatot von elkövetőjére.” Konkrétan a Baróti Szabó ellen irányzott támadásokról van szó; de Kazinczy megállapításának van egy általánosabb, az irodalmi kritika és egyébként is a kritika egészét illető vonatkozása. Hiszen a magyar társadalomban a hatékony, az átható, a találó, mégsem személyeskedő, nem pamfletízü kritika nem volt honos; idegesen szisszent fel a bírálatra a megbírált, bármily csekélységről lett légyen is szó. Mintha Kant nem a kritika évszázadának nevezte volna a XVIII. századot. Természetesen ennek mélyen fekvő okait lelhetjük meg. Itt csak annyit, hogy a szigorúan tagolt, a hierarchikus elvre épülő nemesi társadalom önvédelmül üldözte a kritikát, a fennállót helyeselte, és csupán támadási eszközül használta előjogai, a status quo védelmében. Ennek következtében ez a szemlélet az irodalom régióiban is általános volt; még később is, botránykőnek számított Kazinczy Ferenc bírálata Kisfaludy Sándorról, nem is szólva Kölcsey nagy vihart kiváltó recenzióiról. A társaséletnek, a szalonoknak hiánya, a társadalmi érintkezés esetlegessége: mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a kritika ne legyen népszerű Magyarországon. A *Magyar Hírmondó* helyet adott a bírálatnak, és Kazinczy Ferenc szinte egzakt pontossággal határolta el magát a jogtalan kritikától, és tört lándzsát a jogs mellett.

1780 és 1788 között élt a *Magyar Hírmondó*. Számontartásra — mint már írtuk, s mint egyébként is ismeretes — nem csupán elsősége miatt érdemes. A szövegválogatásból és Kókay György bevezető és más tanulmányaiból (monográfiájából, az új sajtótörténet általa írt fejezeteiből) kitészik, hogy nem adta (nem adhatta) az évtized Magyarországnak teljességre törekvő krónikáját; de a figyelmes olvasó mégis számos fontos részletet, néhány fő tendenciát innen ismerhet meg az évtized történetéből. Az általunk kiemelt néhány probléma jelzi, hogy a rendkívül tanulságos és érdekes előmunkálatok ellenére, még mindig akad bőven kutatni és megvitatni való. S ehhez feltétlenül segít a szövegválogatás. Viszonylag sokan juthatnak hozzá a *Magyar Hírmondó* legérdekesebb cikkeihez, másoknak kedvet csinál a lap tanulmányozására. Éppen ezért (s talán azért is, hogy felélnkíti, kiszélesíti a sajtótörténeti és általában művelődéstörténeti kutatásokat) üdvözljük ezt a vállalkozást, egy kicsit abban a reményben is, hogy más, nehezen hozzáférhető lapunkból is készül egyszer (ha nem éppen évfordulóra) hasonló szemelvényes kiadás.

FRIED ISTVÁN

Elkészült az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa. A Gutenberg találmányával előállított legkorábbi nyomtatványokat már szinte a kezdetektől általában megbecsülésben részesítették és őrizték. Ez a tradíció a mai napig mit sem változott, sőt a megkülönböztetett bánásmód idővel kiterjedt valamennyi kiadványra, amely a 15.

században készült. Jól bizonyítja ezt az a körülmény, hogy e kategória külön nevet is kapott: Ősnyomtatvány. Ezek speciális, a későbbi korok kiadványaitól elkülönített feltárása egyrészt bibliográfiák, másrészt katalógusok formájában immár több mint három évszázada folyik. Érdeklődésünkkel azonban ez alkalommal a katalógusokra kell korlátozni.

A nyomtatott könyvtári katalógusok a 17. század elejétől — Európa fejlettebb országaiban — mind inkább elterjedtek, és általában a teljes gyűjteményt, vagy annak legálábbis kimagasló darabjait igyekeztek regisztrálni. Közöttük természetesen nagy számban voltak Ősnyomtatványok is, de a kiadványok nem csupán ezeket tartalmazták. 1643-ban jelent meg elsőként Johann Saubert gondozásában a nürnbergi városi könyvtár ama nyomtatott katalógusa, amely kizárólag csak a 15. századi nyomtatványokat foglalta magába. Példáját csak a 18. század utolsó negyedében követték: 1782 Lübeck, Stadtbibliothek (Ludwig Suhl) — 1785 Regensburg, Stadtbibliothek (Karl Theodor Gemeiner) — 1786 Pappenheim, (Georg Wilhelm Zapf) — 1788—9 Augsburg, Ulrich & Afra kolostor (Placidius Braun) — 1789 Neustift (Tirol), ágostonos kanonokok kolostora (Franz Gras) — 1794 Beuerberg (Bajorország) ágostonos kanonokok kolostora (Paul Hupfauer), ill. 1779 Murano, S. Michele kolostor (Giovanni Benedetto Mittarelli) — 1793—5 Firenze, Biblioteca Magliabechiana (Ferdinando Fossi).

E korai itáliai és németországi példák nyomán a 19. és 20. században azután egészen a mai napig se szeri se száma az egyes könyvtárak Ősnyomtatványairól készített és nyomtatott formában közreadott katalógusoknak. Ezek közül egyet azért külön is ki kell emelni: a londoni British Library-ét (korábbi nevén a British Museum könyvtára): *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum*. A világ e leg gondosabban összegyűjtött és a müncheni Bayerische Staatsbibliothek mögött számszerűleg a második legnagyobb Ősnyomtatvány gyűjteményéről 1908 óta 1971-ig tíz kötet jelent meg, amelyekben összesen mintegy tízezer féle Ősnyomtatvány bibliográfiai értékű leírása található.

A 19. század végén felmerült már annak igénye is, ill. jelentkezett az a gyakorlat, hogy nem csupán egy, hanem több gyűjtemény Ősnyomtatványait összefoglaló katalógusokat jelentessenek meg. A francia Marie Pellechet, aki az első jelentősebb nő e szakterületen, így közzétette 1893-ban a Lyon, 1895-ben pedig a Colmar város könyvtáraiban őrzött 15. századi nyomtatványok jegyzékét. Ezen a megkezdett úton továbbhaladva 1897-től valamennyi franciaországi közkönyvtár Ősnyomtatványa összesített katalógusának publikálásába fogott. Ő, majd halálát (1902) követően utóda Marie-Louis Polain 1909-ig a betűrendben a „Gregorius Magnus” címszóig jutott ennek során. A sajnálatos módon félbeszakadt kiadvány kéziratát a párizsi Bibliothèque Nationale őrzi. Az erről készült mikrofilmet 1950-ben hozták forgalomba. E nehézkes forma helyébe 1970-ben összesen 26 kötetben papírmásolatban adták ki a kéziratot.

Az úttörő francia kezdeményezést az akkor velük rivalizáló németek nemcsak utol akarták érni, de annak egyben nagyvonalú túlszárnyalását tűzték ki célul. Ennek tudható be, hogy a 20. század első évtizede során megindították előbb Poroszországban, később pedig egész Németországban a 15. századi nyomtatványok jól szervezett leltározását, majd ebből kiindulva megalapították a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*-t (rövidítve GW). Ez a világban található valamennyi Ősnyomtatvány regisztrálását leelőhelyes bibliográfia formájában tűzte célul. A nagy vállalkozás publikálása — az első világháború miatt — csak 1925-ben kezdődött meg, és 1940-ben a „Federicis” címszónál megakadt. Csupán 1972-ben folytatódott a kiadvány megjelentetése, amely 1978-ig a „Flühe” rendszóig jutott (bővebbet erről l. Magy. Könyvszle 1974, 365—368 és 1979, 313—315).

A világekatalógus GW publikálásának megindulása, majd ennek elhúzódása miatt egyre inkább aktuálissá vált egy-egy ország területén őrzött Ősnyomtatványok katalógusának összeállítására. Különösen az amerikaiak kívánták országvilágnak megmutatni,

hogy a legrégebb könyvek közül milyen sokat sikerült Európából megszerezniök. Ennek tudható be, hogy George Parker Winship már 1919-ben kiadta az észak-amerikai gyűjteményekben őrzött ősnymtatványok első cenzusát, amelynek második kiadását Margaret Bingham Stillwell 1940-ben, a harmadikat pedig Frederick Richmond Goff 1964-ben jelentette meg.

Időrendben az amerikaiakat a belgiumi központi katalógus követte 1932-ben a már említett Polain gondozásában. Használhatóságát bizonyította, hogy 1978-ban pótkötete is kiadásra került az időközben bekövetkezett változásokkal. 1943-ban jelent meg az olaszoknak az alábbiakban részletesebb ismertetésre kerülő, hasonló vállalkozásának első kötete.

A regionális ősnymtatvány-katalógusoknak egy része (pl. az említett amerikai) több országra is kiterjed, míg más esetben egy állam valamelyik jelentősebb közigazgatási egységének területére szorítkozik csak az összeállítás. Ez utóbbi kategóriába tartozik Jugoszlávia két tagköztársaságának könyvtáraiban őrzött 15. századi nyomtatványok katalógusa: 1952-ből Josip Badalić-tól Horvátorszáigé, 1957-ből ugyancsak Badalić-tól és Alfonz Gspan-tól Szlovéniáé. Ismét több államot fog össze H. G. Kaplan 1966-ban kiadott katalógusa az ausztráliai és új-zélandi könyvtárak ősnymtatványairól.

Az 1970. esztendőben Lengyelország és Magyarország központi ősnymtatvány-katalógusa látott napvilágot. 1979. évszámmal jelent meg Imrich Kotvan összefoglaló katalógusa szlovákiai gyűjteményekben található 15. századi kiadványokról. (Ennek ismertetésére a *Magyar Könyvszemle* hasábjain még visszatérünk.)

A szakirodalom és magánértesülések alapján hír van az ősnymtatványokat illető további összefoglaló munkálatokról, amelyek részben igen előrehaladott állapotban (pl. Svájc), részben munka alatt (pl. Anglia, Csehország), részben pedig az előkészítés stádiumában (pl. Ausztria) vannak. Úgy tűnik tehát, hogy miután — a mai kilátások szerint — a GW teljes publikálásra még legalább két további generációnak kell várnia, további országok látnak neki, hogy központi katalógusban foglalják össze a gyűjteményekben található legrégebb nyomtatványokat.

A fenti történeti áttekintés fényében most már vizsgáljuk meg valamivel részletesebben az olaszországi közkönyvtárakban őrzött 15. századi nyomtatványok központi katalógusát: *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*, rövidítve IGI. Az anyaggyűjtés munkáját még 1932-ben megkezdték, a kézirat eleje 1941-re készült el. Így az első kötet, amely Teresia Maria Guarnaschelli és Enrichetta Valenziani gondozásában az A—B betűket tartalmazta, 1943-ban került ki a sajtó alól. A további kötetek tartalma és megjelenési éve a következő: II. C—F 1948 — III. G—L 1954 — IV. M—R 1961 — V. S—Z 1972. A kötetek publikálása közötti idő tehát egyre nőtt: öt, hat, hét, ill. 11 esztendő. Ez utóbbi magyarázata nyilván az a részleges „őrségváltás”, amely a szerkesztői feladat betöltése körül lezajlott: az ötödik kötet összeállítói — Alberto Tinto közreműködésével — a már említett E. Valenziani, Emidio Cerulli és Paolo Veneziani. A több évtizedes munkálat során természetesen számos esetben változás állott be, így egyre nőtt a nem regisztrált művek, példányok száma, de sok esetben — gondoljunk csak a második világháborúra — eltűnéssel, ill. helyesbített meghatározással is számolni kellett. Így állott elő a szüksége annak, hogy a hatodik kötetben — a mutatókkal egyetemben — ezek közreadására is sor kerüljön. 1981-ben E. Valenziani és P. Veneziani szerkesztésében és Giuliana Sciascia Villani közreműködésével elkészült ez a zárókötet, amelynek megjelenése adott alkalmat számunkra az IGI rövid ismertetésére és értékelésére.

A központi ősnymtatvány-katalógusba elvben minden 15. századi nyomtatványt felvettek, amelyet bármelyik olaszországi közgyűjtemény őriz. Ezek száma az első kötet publikálásakor 328 városban 576 gyűjtemény volt, míg a vállalkozás befejezésekor 399 helység 800 gyűjteményének adatait sikerült már összefoglalni. Ha ez utóbbi lelőhelyeket

összevetjük a GW VIII. kötetének elején nemrég publikáltakkal, úgy arra a felismerésre kell jutni, hogy az IGI a GW-hez képest e téren kb. 50 százalékos kiegészítést nyújt, ami igen jelentősnek mondható.

De ha már a számoknál tartunk, érdemes megvizsgálni, hogy összesen hány bibliográfiai tétel rögzítésére került sor az IGI-ben. Az első öt kötetben 10 446 féle ősnymotatvány szerepelt, amelyhez a hatodikban még 595 járult. A GW várhatóan összesen 30 000 leírást fog majd tartalmazni, tehát az IGI több mint 11 ezer féle műve az összes ismert 15. századi nyomtatványnak közel negyven százaléka. Ilyen sokféle 15. századi nyomtatvánnyal — a már említett francia és észak-amerikai központi katalóguson kívül — csak a londoni British Museum már csaknem teljes egészében közzéadott katalógusa rendelkezik. A több mint százezer példány felsorolásával a fenti kiadványokat — feltehetően a franciát is — sorra felülmúlja.

Az ilyen nagy katalógusok, éppen a felölelt roppant nagy mennyiség és az elméleti teljességhez viszonyított magas arányuk miatt — a GW végleges elkészültéig — közvetve bibliográfiai feladatot is betöltenek. Jól példázza ezt a korábbi bibliográfiákban nem publikált ősnymotatványok száma is. Az elmúlt századokban szívós és következetes munkával megjelent különböző kiadványokban a 15. századi nyomtatványok túlnyomó részének részletes leírása. Ma már ritkaság számba megy tehát, ha olyan kiadvány kerül elő, rendszerint már csak a kötéstáblákról leáztatva vagy levéltári aktakötegek mélyéből, amely bibliográfiailag még ismeretlen. Az IGI megindulásától kezdve az ilyen műveket szigorú következetességgel fényképpel alátámasztott leírással ismertette. Számuk kötetenként: I — 27, II — 30, III — 52, IV — 75, V — 67, VI — 38, azaz összesen 289. (Jól látható, hogy az első két kötethez készült kiegészítéseinek száma viszonylag alacsony, hiszen e betűsoportokat a GW már feltárta.) Ez az első látszatra ugyan nem nagy szám, hiszen alig több mint két és fél százalék. Tekintettel azonban az ősnymotatványok bibliográfiai regisztrálásának magas fokára, ezek az ismertetések igen fontosak és jelentősek.

Az IGI leírásai a lehető leggazdaságosabbak, mert az említett új közlésektől eltekintve a modern könyveknél is használatos szabatos közlést alkalmazott, amely az azonosításra alkalmas leírásra történő bibliográfiai hivatkozással együtt teljességgel elegendő is. A lelőhelyek rövidítése a városon belül logikus és rövid. A zárókötet kiegészítő és kiigazító adatai jól beleilleszthetők az alapsorozatba.

A pótlások aránya — különösen az új lelőhelyek esetében — a korábbi köteteknél természetesen magasabb, mint a közelmúltban megjelentek kapcsán. Így nem ritka a betűsor elején, hogy tucatnál is több új példány került elő az elmúlt évtizedekben: pl. 13 új a 85 korábbihoz (IGI 717), 14 új az 57-hez (IGI 1890), 15 új a 67-hez (IGI 690), 16 új a 77-hez (IGI 691). Az itáliai könyvtárak hallatlan gazdagságát mutatják ezek a számok: közel száz példány egy-egy fajta ősnymotatványból! Az új példányok aránya még magasabb, ha az IGI lelőhelyei a GW itáliai adataival kerülnek összevetésre: GW 266: 3 itáliai lelőhely, IGI 54-A: 7 — GW 1067: 0, IGI 337-A: 2 — GW 446: 1, IGI 115-B: 5 — GW 445: 1, IGI 115-A: 8!

A héber ősnymotatványok speciális igényével számolva a VI. kötetben Giuliano Tamani gondozásában 88 tételben külön mutatórendszerrel összefoglalta ezeket.

A teljes IGI-t egész sor mutató segítségével lehet most már kitűnően használni. A hatodik kötet végén az alábbi szempont szerint található áttekintés:

1. másod-szerzők, kommentátorok és fordítók
2. név- és címváltozatok
3. nyomdászok és kiadók
4. nyomdahely
5. a fényképek jegyzéke és az azokon található betűtípusok mutatója
6. számkonkordancia Hain-hoz és a GW-hez.

A címleírás besorolását meghatározó személyen kívüli szellemi közreműködők neveiből és anonymák címeiből, továbbá a név- és címváltozatokból kialakított jegyzékek igen hasznosak, de természetesen távolról sem teljeseek, hiszen maga a GW is számos esetben nem bontotta fel a főműhöz hozzányomatott kisebb részeket a leírásában. A nyomdászok és nyomdahelyek szerinti mutató összeállítása korrekt, de lényegében párhuzamos: csaknem ugyanazokat az adatokat tartalmazzák. Elképzelhető lett volna helymegtakarítás szempontjából, hogy az egyik jegyzék a másik utalójává egyszerűsítve jelent volna meg. Ha viszont a terjedelem csökkentése nem volt szempont, úgy igen hasznos lett volna az egyiket valamilyen további szempont szerint (pl. az egyes nyomdászok és kiadók termékeinek IGI számát időrendbe) rendezni. A kötet nem olasz anyanyelvű használói számára szokatlan, hogy az Itálián kívüli városok is olaszos névformában keresendők: pl. Hamburg „Amburgo” alatt.

Kitűnő megoldás volt az, hogy a bibliográfiailag első ízben ismertett művek fényképeihez műhelyenkénti betűtípusmutató is készült. Hasznos ez azért is, mert e művek kb. egy tizede nem köthető egyetlen eddig ismert ősnymodához sem. A fényképek, ill. a betűtípusmutatók módot nyújthatnak további tisztázásukhoz. A Hain- és GW-számokról az IGI-re utaló konkordancia mellett bizonyára hasznos lett volna Copinger, Reichling és a „Nachträge” bibliográfiákra is hivatkozni, ahogy ezt a kiegészítő lépést immár a GW is megtette a VIII. kötetének végén közölt mutatóiban.

Magyarországi nyomtatvány — a *Chronica Hungarorum* ismert római példánya — csupán egy szerepel az IGI-ben. A nyomdászmutatóban tallózva rögtön a második sor „A. H.”-ről Andreas Hess-re utal. Ennek alapján arra kellett gondolni, hogy a budai ősnymodász másik ismert munkája, a *Basilius Magnus* is megtalálható valamelyik olaszországi gyűjteményben, hiszen e tipográfus neve ilyen rövidített formában csak abban olvasható. Sajnos az utaló tévesnek bizonyult: nincs más hazai ősnymtatvány Itáliában.

Nem lehet fenntartás nélkül egyetérteni azzal a gyakorlattal, ami különben több más központi ősnymtatvány-katalógusban (pl. az észak-amerikai, a magyar) is tapasztalható, amely szerint a kiadók működési helyeül nem a saját, hanem az általuk megjelentetett művet előállító nyomdászé szerepel. Így a két budai kiadó és könyvkereskedő közül Theobald Feger — a Ratdolt-féle Thuróczy-kiadás révén — „Augsburg”, míg Johann Paep — az 1497. évi *Breviarium Strigoniense* ismert cremonai unikuma alapján — „Venezia” megjelöléssel található az IGI-ben.

Még számos további szempont szerint lehetne megvizsgálni és végső soron feltétlenül pozitívan értékelni az IGI vállalkozását megkoronázó zárókötetet. A különben is hosszúra sikerült ismertetését azzal kell befejezni, hogy újra hangsúlyozandó, mennyire nagy segítséget jelent ez a fontos kiadvány világszerte mindenkinek, aki a 15. századi nyomtatványokkal foglalkozik. Ha az első világháború után megjelent, ill. még folyamatosan publikálásra kerülő ősnymtatványkatalógusok közül az öt legfontosabbat kívánja kiemelni az ember, úgy — a GW, a British Museum katalógusa és az amerikai, ill. francia census mellett — az IGI feltétlenül ebbe a legelső kategóriába tartozik. Köszöntjük és köszönjük a gondos és fáradhatatlan szerkesztőknek áldozatos munkájával megszületett, ill. most teljessé vált nagy vállalkozást, amely elkészültével egyben jelentősen öregbíti az olasz bibliográfiai vállalkozások hírnevét.

BORSA GEDEON

M. Pásztor József: „Az író beleszól...” Baloldali irodalmi folyóiratok az ellenforradalmi Magyarországon. Bp. 1980. Kosuth, 463 l.

„Vétkesek közt cinkos, aki néma...” — írta Babits. A magyar írástudók nem vállalták a cinkosságot, illetve pontosabban: vállalták a „beleszólás” várható következményeit, melyek a legtöbb esetben nem is maradtak el, éppen a legbátrabbak, a legtisztábban látók számára. A „beleszólók” névsora oly hosszú, hogy nem az ismertetést, de magát a könyvet kell ahhoz végigolvasni, hogy ámuljon az ember, kik, miért, hogyan „szóltak bele”, s bizony nem csak irodalmi témákról, hanem mindenről, ami annak idején fájón érintett minden dolgozó embert.

A két háború közötti korszakban Magyarországon 1919 őszétől egészen a második világháború befejezéséig a Marx által sokoldalúan kifejtett tendenciatorvény érvényesült a sajtóellenőrzésben is; a „gyanú bíraskodása”, tehát nem a kiadvány, a szöveg maga volt a vizsgálat tárgya, hanem az, hogy ki írta, kikkel áll összekötötetésben, van-e „priusza”, vagyis hol állt az őszirózsás forradalom, majd a Tanácsköztársaság idején. Ily módon érthető, hogy Karinthy Frigyesztől kezdve szinte minden író gyanús volt az uralkodó körök szemében. Irodalom és politika — s különösen jellemző ez hazánkra — nem választható el egymástól; ha az író leírja a tényeket, s meghozza művészi módon, az „izgatást” jelent e korban, amint Bálint György jegyezte meg egyik cikkében.

Ezek a gondolatok tolnak a recenzens fejébe óhatatlanul, amikor kézbe veszi M. Pásztor József új munkáját, mely a szerző két évtizedes következetes, eszmeileg egyenes útjának jelentős állomása.

A hatvanas évektől kezdve egymást követték aprólékos gonddal megírt kisebb cikkei, tanulmányai, majd könyvei (*A Mi Utunk*, 1972; *József Attila műhelyei* 1975; *Búvópatakok* 1976), melyek mindegyike

elsüllyedt folyóiratokat, megbúvó irodalmi-politikai értékeket, addig nem ismert összefüggéseket tárt fel, időnként merészen, félretéve, illetve újra megvizsgálva az addigi értékelést, új módon mutatta be a választott témát. Nem véletlen, hogy a szerző évekig dolgozott Kassák *Munka* című folyóiratáról szóló, a *Magyar Könyvszemlében* megjelent tanulmányán; hogy megszerezte Gró Lajos özvegyétől a kiváló esztéta kéziratot tanulmányát a munkásirodalomról; hogy a debreceni folyóiratról készülő könyv megírása során feltárta a fővárosi és vidéki baloldali értelmiségiek rejtett kapcsolatait; hogy végül is összegyűjtötte a még élő volt szerkesztők és munkatársak személyes nyilatkozatait.

Úgy vélem, „Az író beleszól...” megírásához komoly morális felelősségvállalásra, rendkívüli szorgalomra és bátorságra volt szüksége a szerzőnek, hogy ezt a bonyolult, sokfelé ágazó, s önnön jelentőségén túllépő munkát közzétegye. Azért is merész vállalkozás ez, mert az irodalomtörténetírás az elért eredmények mellett mindig cipeli mindmáig. A népi vagy urbánus elnevezés, az avantgarde-ról élő különböző nézetek, a szociáldemokratizmus nem eléggé árnyalt megítélése, a korszakolás, az egyes írók értékelése terén még sok minden vár tisztázásra, arra, hogy a rájuk ragasztott címkéket a munka és az idő leolvassa.

A százhoz közel álló kiadvány ismertetése ebben a könyvben lát első ízben napvilágot egybegyűjtve. Közöttük sok alig feltárt vagy feltáratlan haladó szellemű folyóirattal, illetve időszaki lappal találkozhat az olvasó. Lehetne vitatkozni a felosztásban, illetve a lapok minősítésén (bár József Attila írt egy ideig az *Előőr*nek, a lapot mégsem sorolnám a baloldali orgánumok közé), vitatják is például a *Magyar Írás*, az *Apolló*, az *Argonauták* baloldali voltát, de úgy vélem, tévednek. E lapok határkorszakokban születtek, s megvolt a maguk jelentős funkciója korukban. Az 1921-ben indult *Magyar Írás* oldalain jelen

van a korabeli progresszió színe-java, ahogy egyik kommunista költő, Forgács Antal később értékelte: „ajkialtás” az ellenforradalom ellen; a háború idején született humanista programot hirdető rövid életű folyóiratok pedig a hazai szellemi ellenállás értékes koronatanúi. A szellemi ellenállásnak ugyanis éppen az ellenforradalmi uralom negyedszázadában rendkívül sokszínű megnyilvánulásait tartjuk ma már számon.

Vitatható lenne az is, hogy M. Pásztor József nagyobb terjedelmet, elemzőbb értékelést szán az efemer lapokra, mint a hosszabb életű jelentős értékeket hordozó folyóiratokra, például a *Nyugatra*. Véleményem szerint azonban a *Nyugat* ma már eléggé széles körökben ismert, nem beszélve a hasonmás kiadásról, a repertóriumról, a hatkötetes irodalomtörténet *Nyugat*-fejezetéről. De vajon ki ismeri az 1924-ben indult, néhány számot megért *Fáklya* című szociáldemokrata folyóiratot Szakasits Árpád, Zsolt Béla írásaival. Ezt az aránytalanságot talán nem a kötet gyengeségének, hanem inkább éppen a jellegéből következő erényének tarthatnók.

Ugyancsak a kötet értékei közé sorolható, hogy tulajdonképpen első ízben olvashatnak szélesebb rétegek a szocialista szellemű antológiákról (ezekről a *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* című kötetben jelent meg tanulmány, majd cikksorozat a *Magyar Nemzetben* Rajcsányi Károly tollából), valamint a háború idején született, illetve terjedt ellenállási sajtóról.

Egyetértünk azokkal a sorokkal, melyekkel a szerző bevezetőjében ír:

„Az üldöztetés, a sajtóperek és — nem utolsósorban — az anyagi fedezet hiánya miatt rövid, kérész életű kiadványok népesítették be az ellenforradalmi korszak sajtóvilágát. Értéküket, jelentőségüket az összességük adja, mely egy gazdag, a perifériára és a föld alá kényszerített szellemi és mozgalmi folyamatot mutat.”

M. Pásztor József szinte az utolsó pillantot érte utol, hogy felszínre hozza, megmentse a feledéstől ezt a folyamatot. A folyóiratok elporladnak, a koronatanúk közül már sokan eltávoztak. Meghalt Jákó Pál, Palasovszky Ödön, akikkel még tudott beszélni a szerző.

„Az író beszélő...” sok mindenről tanúskodik, ami jelenünk számára sem elhanyagolható. Tanúskodik a magyar írástudók széles látóköréről, világirodalmi tájékozottságukról, arról, hogy szinte születésükkor felismerték más népek irodalmának kincseit s közölték azokat folyóirataikban. Tanúskodik azokról a napjainkig nyúló értékekről, melyek gyökerei az 1919 utáni

rövid életű kiadványokban lelhetők fel, melyek József Attila, Radnóti, Bálint György, Nagy Lajos, Déry Tibor, Illyés, Veres Péter írásait őrzik. Tanúsítja ez a kötet, hogy az írók a nép életét súlyosan érintő kérdésekben Budapesten és a vidéki városokban összefogtak. Cikkek hosszú sorában emeltek szót a statárium ellen, majd később a nemzeti függetlenség mellett, a háború és a fasizmus ellen. E kérdésekben — amint a kötetből világosan kitűnik — egyetértettek a kommunisták, a szociáldemokraták, s az úgynevezett polgári irodalom legjobbjai.

Értékes a kötet függeléke is; a szerző gondosan felsorolja a használt irodalmat, s magában a szövegben is mindig hivatkozik azokra a művekre, melyek az adott kérdéssel foglalkoznak. Ugyancsak hasznos a pontos névmutató.

M. Gy.

Egressy Gábor válogatott cikkei (1838—1848). Vál., jegyzetekkel ellátta s bev. KERÉNYI Ferenc. Színháztörténeti Könyvtár 11. Bp. 1980. Magyar Színházi Intézet, 210 l., 5 t.

Új kötettel gyarapodott a Színháztörténeti Könyvtár. A sorozat a Magyar Színházi Intézet kiadványa, amelyet 1973-ban indított Katona Ferenc azzal a szándékkal, hogy a színháztörténeti kutatás támogatására összegyűjtse színészek, színpadi szerzők s olyan közéleti emberek írásait, akik nemcsak névleges, hanem alkotó, támogató kapcsolatban álltak koruk színészetével, színházi életével. A sorozat tehát hiteles tanúkat szólaltat, meg akik nézői vagy aktív részesei voltak azoknak az előadásoknak és más színészettörténeti eseményeknek, amelyek a színháztörténet értékes forrásai.

A nemrég megjelent 11. kötetben, Egressy Gábor sokoldalú egyénisége tárul elénk. Az első rész Egressy hírlapi cikkeinek hasonmás kiadása. E cikkek arról tanúskodnak, hogy Egressy a színész, sokat foglalkozott a játék elméletével is, főként a beszéd és mozgás technikájával.

Az *Athenaeum* lapjairól származnak a „Hamlet ismertetése” valamint a „Coriolan Shakspear-tól” [1] című írások is. Az előbbi 1839 novemberében jelent meg őt folytatásban, az utóbbi 1842. jan. 24-én. Shakespeare a két drámájának tartalmi ismertetésén túl, Egressy beavatja olvasóit a két bemutatott számos részletébe, kezdve Kazinczy Ferenc fordítói munkájától az egyes szerepek megformálásáig.

A „Végszavam a dráma ellenségeihez” (*Athenaeum* 1840. nov. 26, 29), nem sokkal a Nemzeti Színház megnyitása után jelent meg. E cikkében az ez idő tájt dúló ún. „operaháború” kérdésében foglal állást, mely a műsoraranyok körül alakult ki. Szenvedélyesen védi a dráma ügyét: „Éppen abban áll a színművészet bűvös mestersége, hogy akaratumk nélkül is tanulunk élvezetében...”

Egressy — mint azt már „Javaslat...” című írásából is megtudtuk, lelkes támogatója, később tanára volt a Színi Tanodának. A — „Színészeti stúdiumok” c. írása — már a Színi Tanoda első tankönyvéből, a *Színészet Könyvéből* való. Egressy, a színművészetről alkotott saját felfogását próbálja tanítványaiba plántálni. Kortársai számára azonban ez a művészet merőben új volt, ezért hol elragadtatott, hol megrovó kritikák jelentek meg róla. Támadói természetesen hangvételi, „nem esztétikus játékmódot” kifogásolták. A hasonmás kiadás második része ezt a vitát tartalmazza: „Párbeszéd Szebeklébi és Egressy Gábor között színészeti dolgokról”. Ez a képzelt jelenet Egressy Gábor és kritikusa, Bajza József (álneve Szebeklébi) között, 1842-ben jelent meg Budán, önálló rópiratként. A „Párbeszéd...” rávilágít azokra az esztétikai-világészeti különbségekre, melyek Egressy és Bajza között fennálltak.

A kötet második része, a Függelék, eddig még kiadatlan szövegeket bocsát közre. A szerkesztő, a könnyebb olvashatóság kedvéért, a kézirat-fakszimile helyett az írásokat írógépatírásban közli. A Függelékben szerepel: „Egressy Gábor drámabíráói véleménye Czakó Zsigmond *Leona* — eredeti címén *Judit*h — című drámájáról, 1846. május”; valamint „Egressy Gábor rendezői naplója, 1846. június és szeptember hónapokról”.

Egressy írásai, nemcsak a színháztörténeti kutatás szempontjából érdekesek, de tanulságos olvasmányok mindenki számára. A válogatást, a tanulmányt és a jegyzeteket Kerényi Ferenc készítette.

KOCSY ANIKÓ

Keleti nevek magyar helyesírása. Főszerk. LIGETI Lajos. Szerk. TERJÉK József. Bp. Akad. K. 1981. 960 p.

A keleti nevek és — a címmel ellentétben — részint szavak magyar helyesírásával foglalkozó kézikönyv annak a programnak a részeként készült el, amely eddig az állatnevek, földrajzi nevek és megjelöl-

lések, kémiai elnevezések, valamint ásvány- és kőzetnevek magyar helyesírásának szabályait tartalmazó kiadványok megjelenését is eredményezte. Az MTA Elnökségi Helyesírási Bizottságának 1963-ban hozott határozata nyomán meginduló vállalkozás, amelyben népes, többnyire neves orientalistákból álló munkatársi gárda vett részt Ligeti Lajos vezetésével, a maga szűkebb területén mérőföldkőnek tekinthető művet hozott létre. A nem latin írású szavak magyar írásmódját már napirendre tűző első akadémiai helyesírási szabályzatunk megjelenésétől, azaz 1832-től a második világháborúig eltelt idők folyamán a görög mellett az orosz, szerb, bolgár, török, arab, perzsa, hindu eredetű szavak helyesírását szabályozták és 1952-ben, az akkoriban élenkülő kínai kapcsolatok hatására kiadták a kínai nevek és szavak magyar átírásával foglalkozó füzetet. A Terjék József szerkesztésében megjelenő vastkos könyv azonban az óegyiptomtól a japánig, a 200 fő által használt kamasztól a mintegy 880 millió ember anyanyelvéig, a kínaiig, valamennyi keleti nyelv és nép neveinek (és szavainak) idehazai leírását szabályozza egységes szemléletben és úgy, hogy a tulajdonképpeni szabályok, illetve szógyűjtemények használatbavételén a kérdéses nyelvek hovatarozását, rokonságát, történetét, nyelvjárásait, irodalmát, írását, hangrendszerét s a nyelvet használó népeség adatait tartalmazó bevezetőkkal segíti elő. A mű történelmi, illetve nyelvrolonsági vagy földrajzi szempontokon nyugvó szerkezetében e közlemények együttesen az eredeti célon túlnőve, a tömegkommunikáció szakembereitől a művelődni vágyó nagyközönségig terjedő számos olvasóréteg számára önálló kiadványt pótolhat.

A keleti eredetű, betűírású szavak megjelenítése a transzkripción alapul, nemkülömben természetesen a nem betűírást alkalmazó nyelvűeké. A kiadvány tehát nem a keleti nevek átírását, hanem magyar helyesírását tartalmazza. A tudományos átírás alkalmazását elvetették a szerkesztők arra hivatkozva, hogy nincs egységes, minden nyelvre kiterjedő rendszer, illetve egyes nyelvek esetében párhuzamosan több is érvényesül, s hogy maguknak az eljárásoknak a felhasználása is a szakértők szűk körére korlátozódik. A keleti nevek és szavak átírását célzó ISO munkálatok figyelmen kívül hagyása pedig a szerzők szakmai különállásából következik. Mindezen okokon és az orientaliztika magyar szaknyelve megeremtésének igényén kívül az a nemes szándék is a fonetikus lejegyzés mellé állította a szerzőket, hogy olyan egyszerű írásmódot alkalmazzanak, amelynek megértéséhez anyanyel-

vünk ismerete önmagában elégséges, és a kiejtési is rögzíti.

Az idegen eredetű szavak leírásában a közvetítő nyelvek hatásának háttérbe szorítását célzó, a húszas évektől fokozatosan tért nyerő akadémiai helyesírási szemléletnek tisztelete ebben a kiadványban — néhány név vagy kifejezés régebben megcsontosodott megjelenítésétől eltekintve — úgyszólván maradéktalanul érvényesül. E helyesírási demokratizmus eredményeinek birtokbavételét hatásosan elősegítő — a kínai átirási szabályzatban is kipróbált — eszközről mondtak le azonban a szerzők akkor, amikor elhagyták a neveknél és szavaknál a közvetítő nyelvekben, mindegyiknél az angolban, franciában, németben, illetve az oroszban elterjedt alakjainak következetes és a megfelelési táblázatoknak a lehetőségekhez képesti közlését. A keleti nyelveket, írásrendszereket ismerők és a dokumentumokkal ezeken a nyelveken találkozóknak szűkebb körét bizonyára meghaladja azoknak a szakembereknek a száma, akik a híranyagot vagy a szakmai (például műszaki) közleményeket angol, német, orosz stb. nyelven fogadják, tehát a neveket a közvetítő nyelvek valamelyikének a helyesírásában kapják. A bibliográfiai leírásban és szerkesztésben foglalkoztatottak pedig különösen hálásak lettek volna a munkájukat meggyorsító és az azonosítás „találati pontosságát” növelő ilyen segédletért. Hiszen számukra elvben nélkülözhetetlen a nem latin írású név helytálló alakja transzlitlerált formájának, ezenkívül a magyar helyesírás szerinti alakjának és a nemzetközi információcsere mai szervezetségi fókán egy, esetleg több munkanyelven a megfelelő alaknak a meghatározása. Továbbá azonosításának a munkanyelvvvel nem azonos közvetítő nyelv esetén a dokumentumon megjelenő változattal, amely művelethez anyanyelvünk ismerete önmagában talán mégsem mindig elegendő.

SZELLE BÉLA

Horst Röhling: Slavica—Bibliotheca—Ecclesia orientalis. Aufsätze und Rezensionen aus den Jahren 1963—1979. Frankfurt am Main—Bern—Cirencester U. K. 1981. 342. (Symbolae Slavicae 12. Hg. von Wolfgang GESEMANN und Helmut SCHALLER).

A bochumi Egyetemi Könyvtár szlavista szakreferensének, a Gutenberg-Jahrbuchból jól ismert kutató könyvtárosnak válogatott cikkeit, tanulmányait, recenzióit tartja a kezében az olvasó. Hivatásánál és érdeklődésénél fogva két irányú tájé-

kozódás jellemzi Röhlinget: rendkívül izgatja a könyvtári beszerzések és ezzel kapcsolatban a könyvtári munkamegosztás problémaköre, továbbá a szlavisztika általában, méghozzá a nyomdászattörténeti vonatkozású, a könyvtártörténeti jellegű szlavisztika, jelentős művelődéstörténeti háttérrel. Ami az elsőként megjelölt kérdéskört illeti, ott Röhling számunkra is nagyon tanulságosan értekezik arról: milyen jellegű legyen az Egyetemi Könyvtár az Intézeti (mi úgy mondanánk: tanszéki vagy kari) könyvtár, továbbá a sajátosan szakkönyvtár beszerzése; a szlavisztika területén melyik milyen segédkönyvet, bibliográfiákat, kritikai kiadásokat szerezzen be; illetve arról, hogy milyen hasznosan egészítheti ki a könyvtáros munkáját az egyetemi dolgozó (oktató); s ezzel kapcsolatban: szakreferatúra és tudományos kutatás, elmélyültség feltételezi egymást.

A szélesebb körű tájékozódás számára szintén előnyvel jár, ha bepillanthat az NSZK könyvtárosainak továbbképzési rendszerébe, és ezt összevetheti Röhling jogos, bár helyenként maximálisnak tetsző igényeivel: mindenestre a továbbképzés hasznos, bár pénzügyileg valószínűleg nem mindig egészen megoldható formájának tetszik az, hogy a szlavista könyvtáros részt vegyen az egyes szláv országok által szervezett nyári egyetemeken, illetve kisebb-nagyobb jelentőségű szlavista konferenciákon.

A másodikként jelzett témakör főleg szlavisztikai dolgozatokra terjed ki, ezeket szaporítja egy nem-szlavisztikai írás arról: hogyan szerezhetett tudomást a német újságíró a XIX. sz. 20-as éveiben a neohellén mozgalomról, Adamantos Koraisról.

A szlavisztikai dolgozatok többsége azt vizsgálja; hogy a kulturális kapcsolatokban milyen jellegű a könyvkiadás szerepe. Így pontos statisztikákkal támogatott beszámolót kapunk a következőkről: milyen volt a francia jogi irodalom részese-sedése a XVIII. századi orosz könyvnyomtatásban, illetve a szerző a német és osztrák jogi irodalom érvényesülését elemzi ugyan-ezen a területen. A XVIII. századi orosz művelődés kutatása számos, más könyvtörténeti érdekességet is hozott a felszínre: nem csupán a kuriózum kedvéért tárja föl Röhling a XVIII. századi orosz Koránkiadásokat, és jótékonyan segít a művelődéstörténetben az, hogy ezután már egyértelműbb lesz az antikvitás, az egyházatyák és a középkor XVIII. századi orosz képe a moszkvai Egyetemi Nyomda kiadványainak tükrében. Átfogóbb és tágabb horizontú az a fejlődésrajz, amelyet Röhling a bolgár könyvkiadás kezdeteiről rajzol, és már csak magyar (budai) vonatkozásai

miatt is figyelmet érdemel a XVIII. századi szerb könyvkiadást elemző, terjedelmesebb írása. Az ún. nemzeti ébredés és ezzel összefüggően a felvilágosodás jellegét jobban látjuk, ha tudjuk: milyen tárgykörből adták ki a könyveket, ezeknek milyen a százalékos megoszlása (nyomdahelemek szerint is!), továbbá az iskolák számára kiadott könyvek honnan valók, milyen szellemet tükröznek.

A recenziók tárgyköre ugyanaz, mint az értekezéseké. Felvételük az alaposabb tájékozódás miatt is fontos. Röhhing jól körvonalazza az egyes bibliográfiák, könyvtári kézikönyvek, szlavisztikai kiadványok jelentőségét, helyét a tudománytörténeti folyamatban, és ezzel pl. a gyarapítás munkáját is megkönnyíti a szlavisztikai orientációjú könyvtáraknak.

FRIED ISTVÁN

A bibliography on foreign and comparative law. 1972—1979. Vols. 1—3. Comp. and annotated by Charles SZLADITS [ifj.] Dobbs Ferry, N. Y. Oceana Publications 1981 XXXIX, 593; XXXIV, 594—1110; XXXII, 111—1780 p.

A világszerte jól ismert és standard műnek tekintett bibliográfiai sorozat gyűjtőkörébe a földkerekségen bárhol megjelent, angol nyelvű könyvek és tanulmányok tartoznak — ideértve a keretművekben, gyűjteményes munkákban megjelent tanulmányokat is —, amelyeknek tárgya a *nem common law-jogrendszer*, (ezeket tekintik a válogatás „külföldi” anyagnak), továbbá amelyek a jog összehasonlító módszerrel való tanulmányozásával általában foglalkoznak. A jogi információszolgáltatás terén nemzetközi szinten is az egyik legjelentősebb sorozat most ismertető legújabb kötetei csatlakoznak a korábbi kötetekhez.¹

A bibliográfiai sorozat szerkesztési módszerei különböző jogrendszerekhez tartozó anyagok egységes szerkezetben való rendezéséhez adnak megoldási lehetőséget. A három kötet 10 fejezetre tagozódik, a két első fejezet általános kérdéseket (összehasonlító jog — külföldi jog általában) tartalmaz, a 3—10. fejezet pedig jogági tagozásban rendezi anyagát. Az egyes jogága-

kon és alosztásokon belül még további formai (könyv, tanulmány) alosztásokat is alkalmaz. A munka célszerű bibliográfiatechnikai megoldásai a huzamosabb gyakorlat során alakultak ki.

A háromkötetes munka 34 412 tételt tartalmaz. A feldolgozott folyóiratok száma 1300 körül van. További anyagot jelentenek az elemzőleg feldolgozott gyűjteményes munkák. Magyar vonatkozásban a munka tartalmazza az angol nyelvű monografikus munkákat és az angol nyelvű jogi folyóiratok anyagát, valamint a hazai gyűjtemények angol nyelvű anyagát, végül hazai szerzőknek külföldi folyóiratban stb. közölt tanulmányait.

A bibliográfia kezelését egy országok szerinti és egy kb. 13 000 nevet tartalmazó szerzői mutató könnyíti meg. A sorozat a New York-i Egyetem Összehasonlítójogi Intézetének (Parker School of Foreign and Comparative Law) gondozásában jelent meg. Külön kell szólni a kiadvállalat, az Oceana Publications Inc. áldozatkészségéről, amely a tartalomhoz méltó kiállításban jelentette meg a köteteket. A sorozathoz — jogi téren — világvizonylatban is csupán egy kezünkön megszámálható hasonlót lehet találni, s annak köteteit csak a legnagyobb elismeréssel forgathatja a kutató és az információszolgáltató.

A sorozat szerkesztője Charles Szladits professzor, a Columbia Egyetem tanára, akit édesapjától, a budapesti egyetem nagyhírű professzorától, id. Szladits Károlytól a magyar bibliográfusnak az „ifj.” jelzővel kell megkülönböztetnie, s aki — ha egy bibliográfia előkészítésének közismerten hosszú idejét is tekintetbe vesszük — az első kötet megjelenése (1955) óta közel harminc esztendő; töltött ebben a szolgálatban. Amikor a mostani köteteket méltatjuk, lehetetlen nem gondolni tisztelettel és elismeréssel erre az emberöltőre kitöltött munkásságra is.

NAGY LAJOS

Walter Grasser: Numismatiker Exlibris. Coburg, é. n. [1980], Neue Presse, 52 l.

A kisgrafika egyik legkedvesebb és legösszefogottabb műfajának: az exlibrisnek gyűjtése újra fellendülőben van. A szerző kiváló papíron és mindössze 400 száma-

¹ A sorozatban megjelent első munka: *A bibliography on foreign and comparative law. Books and articles in English. Compiled and annotated by Charles SZLADITS.* New-York, Oceana Publications Inc. 1955. XX, 508 p. /Parker School studies in foreign and comparative law./ Az alpművet az 1952—1971. évi anyagról megjelent évek pótkötetek (Supplement), valamint ezek anyagát tartalmazó többéves kumulációk (összesen 4 kötet) egészítik ki.

zott példányban megjelent katalógusa is nyilvánvalóan ennek köszönheti létrejöttét. Walter Grasser a történettudomány egyik ágának, a numizmatikának, illetve az ezzel foglalkozó szakemberek és könyvgyűjtők exlibriseit vette számba. Ez könyvének alapvető, módszertanilag teljesen elfogadhatatlan hibája. Hiába gyűjt valaki régi pénzeket, vagy foglalkozik — akár világviszonylatban is kiemelkedő módon — pénztörténettel, ha ezt exlibrise nem tükrözi. S fordítva: lehet akármilyen jelentéktelen valakinek a régipéNZ gyűjteménye, de könyvein — természetesen nem numizmatikai tárgyúakon is — olyan exlibrisek díszelnek, amelyen világosan és egyértelműen pénztörténeti ábrázolás van. Ez és csak ez lehet a kritériuma a numizmatikai exlibrisnek. Csoportosításuk pedig nyilvánvalóan a készítő művészek és nem a gyűjtők ábécés rendjében kell leírásra kerülnön, mint ahogyan ezt — teljesen érthetetlen módon — a szerző teszi. Hogy egy-egy exlibris kinek a megrendelésére készült, vagy kinek a tulajdonában van, az másod, sőt sokadlagos szempont lehet csak. Nem enyhíti ezt a hiányt a könyv elején levő, a készítő művészek nevét feltüntető névsor, mely a katalógusban található gyűjtemények sorszá-

mára utal. Ráadásul ez a nagyon rövid lista még önmagában is hiányos, hiszen nem szerepel benne (a magyar vonatkozásoknál maradván) a nemrég elhunyt Szigeti István neve, aki számos numizmatikai exlibrist készített. Mellesleg: az ő munkája díszíti a könyv címlapját is. Gyűjtött is ilyeneket, amit a könyv a 203. szám alatt maga is regisztrál. Szigeti munkássága módszertanilag is felvet egy érdekes kérdést. Élete vége felé olyan exlibriseket készített, melyeken szinte kizárólag pénztörténettel foglalkozó, néha öngúnyval teli, ábrázolások vannak, de ezek nem megrendelésre készültek, hanem mindig a saját nevét tünteti fel rajtuk és a szövegben is numizmatikus voltát hangsúlyozza. Ezekkel kedveskedett barátainak újévi lap helyett. Kérdés: bekerüljenek-e az ilyen típusú exlibrisek a majdán elkészülő magyar katalógusba? Szerintünk igen, de el tudunk képzelni más véleményt is.

A szerző könyve, mindezek ellenére, számos magyar vonatkozása miatt, figyelmet érdemel, és egy hasonló, természetesen a fenti hibáktól mentes, katalógus elkészítésére serkentheti fiatal könyvtárosainkat és művészettörténészeinket.

KÓHEGYI MIHÁLY

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. X. 13. — Terjedelem: 8,5 (A/5) iv
82.10129 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Köpeczi Béla</i> : Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya.....	1
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Forgách Simon „Afium”-kiadása	9
<i>Szelestei N. László</i> : A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei	19
<i>Lengyel András</i> : Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886—1904)	40
<i>Markovits Györgyi</i> : A népfrontgondolat az amerikai magyar emigráció sajtójában ...	51

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Bütskey István</i> : Janzenizmus és ortodoxia (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában)	60
<i>Kókay György</i> : Melyik művéhez írta Bessenyei 1804-ben a cenzúráról szóló Jegyzését?	67
<i>Takács Béla</i> : Nyomatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában	69
<i>Batári Gyula</i> : Az első gyógyászati szakfolyóiratok Magyarországon	72

FIGYELŐ

<i>Havasi Zoltán</i> : A Könyv Világkongresszusa — 1982	76
<i>Fried István</i> : Jegyzetek a Magyar Hírmondó-szövegválogatás megjelenésére	77
<i>Borsa Gedeon</i> : Elkészült az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa	81

S Z E M L E

M. Pásztor József: „Az író beleszól. ...” Bp. 1980. (<i>M. Gy.</i>)	86
Egressy Gábor válogatott cikkei (1838—1848) Kiad. és bev. Kerényi Ferenc. (<i>Kocsy Anikó</i>)	87
Keleti nevek magyar helyesírása. Főszerk. Ligeti Lajos. Bp. 1981. (<i>Szelle Béla</i>)	88
Horst Rühling: Slavica—Bibliotheca—Ecclesia orientalis. Frankfurt am Main—Bern—Cirencester, 1981. (<i>Fried István</i>)	89
A Bibliography of Foreign and Comparative Law 1972—1979. Vols. 1—3. New York, 1981. (<i>Nagy Lajos</i>)	90
Walter Grasser: Numismatiker Exlibris. Coburg, (1980). (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	90

SOMMAIRE

<i>Köpeczi, Béla</i> : Le Livre de prières de Pázmány: objet de galanterie	1
<i>Kovács, Sándor Iván</i> : L'édition de l'„Áfium” de Zrinyi par Simon Forgách	9
<i>Szelestei, N. László</i> : Les débuts de l'historiographie de l'imprimerie de Hongrie	19
<i>Lengyel, András</i> : Une série de livres populaires éducatifs, intitulée „Magyar Mese- mondó” (1886-1904)	40
<i>Markovits, Györgyi</i> : L'idée du front populaire dans l'émigration hongroise d'Amérique	51

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Bitskey, István</i> : Jansénisme et orthodoxie (La matière italienne de la bibliothèque archiépiscopale d'Eger à l'époque des Lumières)	60
<i>Kókay, György</i> : Les Notes de György Bessenyei sur la censure (1804)	67
<i>Takács, Béla</i> : Des armoiries funéraires imprimées au musée du Collège de Debrecen	69
<i>Batári, Gyula</i> : Les premières revues spéciales de la thérapeutique en Hongrie	72

CHRONIQUE

<i>Havasi, Zoltán</i> : Le congrès mondial du livre	76
<i>Fried, István</i> : A la parution du choix de texte de la revue „Magyar Hírmondó” (Cour- rier Hongrois)	77
<i>Borsa, Gedeon</i> : Un catalogue central des incunables conservés en Italie s'est achevé	81

REVUE

M. Pásztor, József: „Az író beleszól...” Budapest, 1980. (<i>M., Gy.</i>)	86
Les articles choisis de Gábor Egressy (1838-1848). Publiés et introduits par Ferenc Kerényi. (<i>Kocsy, Anikó</i>)	87
L'orthographe hongroise des noms orientaux. Rédacteur en chef: Lajos Ligeti. Budapest, 1981. (<i>Szelle, Béla</i>)	88
Horst Röhling: Slavica—Bibliotheca—Ecclesia orientalis. Frankfurt am Main— Bern—Cirencester, 1981. (<i>Fried, István</i>)	88
A Bibliography of Foreign and Comparative Law 1972-1979 Vols 1-3. New York, 1981. (<i>Nagy, Lajos</i>)	90
Walter Grassler: Numismatiker Exlibris. Coburg, (1980). (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	90

HA 1752

CSISZV

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. évfolyam

1982

2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE
98. ÉVF. 1982/2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT
FÜLÖP GÉZA
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215 – 96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111 010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185 680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Töredékek

a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből

1770. március 10-én Dobai Székely Sámuel Eperjesről közölte Koller Józseffel, hogy Pozsonyba, Benczur Józsefhez küldte lepecsételve a Klimó püspöknek eladásra szánt négy kéziratos kötetet. Kettő ezek közül a királyi kancelláriában (Mátyás ill. II. Ulászló királyok idejében) használt formuláskönyv, kettő pedig 268 eredeti, nagyjából Mohács előtti oklevelet és levelet foglal magában. 200 aranyat kért értük.¹

A megvásárolt kötetek között található, II. Ulászló idején használt, kancelláriai formuláskönyv Mohács előtti anyagát 1799-ben Kovachich Márton György kiadta.² A kötetben e részt megelőzik az 1520-as években egybemásolt hiteleshelyi litterae relatoriae et fassionales, utána pedig az 1541. évi beszercebányai articulások egykorú másolata következnek.

E formuláriumot 1980-ban az Országos Széchényi Könyvtárban restaurálták. Kötése és annak töltelékanyaga az alábbiakat tartalmazta:

1. *A kötet borítója* restaurálásig egy 15. századból származó Missale (Romanum?) egyik füzetének középső levélpárja volt, amelyen a Pünkösöd utáni 16. vasárnap és az őszi kántorböjtté pöntekje közötti misék szövege található.

¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 1508. f. 16. — A szóban forgó kötetek ma is a pécsi püspökség tulajdonát képezik, az okleveleket Koller négy kötetben helyezte el, a két kódex közül az egyik az ún. Nyírkállói-kódex, a másikat alább ismertettük. — Június 4-én újabb két kötetet küldött Dobai a megalapítandó Klimó-könyvtár számára: a *Jus quadripartitum* című kéziratot és Temesvári Pelbárt *Sermones de sanctis*-át (Uo. f. 23.) E kötetek ma a pécsi Egyetemi Könyvtár Klimó-gyűjteményében találhatók. — Dobai és Koller levelezéséből egyértelmű, hogy mindössze ennyi könyvet vásárolt Klimó Dobaitól, ezeken kívül mindössze hat (!) aranypénzt. (Uo. f. 23.) ENTZ Géza: *Klimó György pécsi püspök kulturális tevékenysége* (Pannónia, 1940, 197–221.) c. cikkében, és ennek nyomán a későbbi szakirodalomban is túlzó adatokat találunk a vásárlásra vonatkozóan, Entz pl. 2000 könyv megvételéről beszél (i. m. 217. l.). — Dobai szerette volna könyvtárát Klimónak egy tételben eladni, vagy, mivel ez nem ment, legalább azt akarta elérni, hogy értékes kéziratai együtt és Magyarországon maradjanak. Ezért kínálta fel azokat is Klimónak, további vásárlásnak azonban semmi nyomát nem találtunk. — Dobai gyűjteményét később Jankovich Miklós vásárolta meg. Kéziratainak többsége végül az Országos Széchényi Könyvtárba, néhány tétel pedig az Evangélikus Országos Levéltárba került. Akadnak azonban Dobai feljegyzéseiben olyanok is, amelyeknek mindaddig nem sikerült nyomára bukkannunk. Ezúttal egy töredékeinkhez kapcsolható, 1544 előttről származó magyar nyelvű graduáléra hívjuk fel a kutatók figyelmét. Ezt a kötetet Dobai részletesen leírta, nem is egyszer. Ezek szerint 1770. július 15. után vásárolta, Klimónak 1771. február 10-én kelt levelében kínálta fel. (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 1508. f. 27. és f. 41.)

² *Formulae solennes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus* ... Pestini 1799, 459–563. A kötet tartalmi és formai leírása: V–VIII. l.

Mérete: 360 × 270 mm. A gerincből további két apró, egyik oldalán beírt pergamenlevél került elő.

2. *Fametszetekkel díszített, nyolcadrés alakú, nyomtatott domonkos diurnale tíz levele* (ii₃, ii₆, II₂₋₇, mm₁, mm₈). A 16. század elejéről származó töredék a de tempore rész explicitjét és a de sanctis rész incipitjét is tartalmazza.

3. Két Miskolcon kelt városi kiváltságlevél 1542-ből

Méret: 210 × 200, ill. 175 mm, mindkettőnek hiányzik a jobb széle. Azonos szöveggel készültek [G]regorius Kowach, ill. Albertus Zo[...?]³ számára.

A kiállító személyek: *Nos Georgius Literatus Iudex, Paulus Gombos, Stephanus Tanczos, iurati censuumque regalium exactores et ciues oppidi Myskolcz*. Lényegük: *... incola oppidi nostri liber et exemptus est ab omni solucione tributarum ac telonionum vbique tam de se, quam de rebus et hominibus suis iuxta priuilegia nobis a diuinis regibus graciose concessa ac donata*. A kiállítás kelte: *Datum ex oppido Myskolcz Anno Domini 1542*. Az Albertus Zo számára kiállított okirat esetén a kiállítás évének utolsó számjegye hiányzik.

4. Hét kisebb-nagyobb, haránt írt töredék Melanchton Rhetoricájából

Közülük három nagyobb méretű: 220 × 300 és kétszer 170 × 300 mm. A többi ennél jóval kisebb. A latin nyelvű (a terminológia görög szavakkal!), erősen rubrumozott, táblázatokba rendezett retorika minden kétség nélkül iskolai használatra íródott. Hogy hol, melyik iskolában használták e retorikát, arra nézve a töredékek semmi felvilágosítással nem szolgálnak.⁴

5. Kisalakú füzetecske nyolc levele

A latin nyelvű, 150 × 100 mm nagyságú levelek széléből itt-ott hiányzik egy kevés. Három levél tartalma prédikáció. Egy másikon zeneelméleti jegyzeteket és az alábbi verset találhatjuk:

Perdere laterum conaris Remula Roma
 Nam animam corpus perdere forte potes
 Non ego tantorum sum tibi causa malorum
 Te propius tentat perdere nempe dolus
 Fac redeat petrus symon pellatur ab urbe
 Pellito symone pax erit tibi alta.
 M. L. etc(?)⁵

A további négy levél egybefüggő szöveget ad, méghozzá egy vitairat töredékét. Talán tartalomjegyzék az az 55 pontban felsorolt jegyzék, amelyet a füzet végén találunk. E pontok egyértelműen ferences eredetre utalnak. Most

³ Lehetséges, hogy e családnév ebben a formában csonka. Valószínű fogalmazványok.

⁴ MELANCHTON *De rhetorica libri tres* c. művét 1519 után (ekkor Wittenbergben és Bázelen is megjelent) sokszor kiadták. Töredékünk szövegfelépítése teljesen eltér a kiadásokétól. Meglehető címszavai: *In secundum librum Philippi Melanct. Rheto. — Tabula breuis in philippi melanctonis Rhetorica — Secunda pars Tabule Rhetorices*.

⁵ M[artin] L[uther]? Az etc. olvasat bizonytalan, lehetséges, hogy helyén A áll. A verset a füzetecske egyik levelére írta egy, a másik oldalt írta nem azonos kéz.

csak néhány jellemzőbb vonást emelünk ki, a szöveg kiadóra és feldolgozóra vár.⁶

Az isteni természetéről, az eucharistiáról, a római egyház főségéről és tévedhetetlenségéről, valamint a pápához való hűségről szóló pontok után a papi nőtlenség mellettiek következnek

(29. *Sacerdotes ex ignorantia juris contrahebant matrimonium.* 30. *Sacerdotes in sacris non sunt legitime coniuges.* 31. *Contraheutes in sacris ipso facto sunt excommunicati.* . . .),

majd a hitről és a megigazulásról van szó. Aztán a szerzetesi fogadalomról és a szegénységről. A 42–43. pontok egyértelművé teszik a ferences eredetet:

42. *Religio minorum Beato francisco specialiter data [est a] christo.* 43. *Seruus franciscus stigmata christi veraciter [habebat].*

A további pontok a bűnbánatról, a szentek képmásairól (*imagines sanctorum*) szólnak, a végén pedig négy pont kifejezetten a luteranusok ellen íródott, meg is nevezvén őket. Pl.

52. *Lutherana secta ex diversis heresibus [et] schismatibus est collecta.* 53. *Lutherana perfidia in deum Blasphemia est in religionem christianam corruptosa maxima . . .* 54. *Lutheranam insaniem cum tridentibus receptantibus, defensantibus et faventibus meri . . . (?) ecclesia catholica reprobam excommunicavit.*

Hogy melyik kolostorban keletkezett (ha ugyan nem egy kolostor előzőtt tagja írta), jelenleg nem tudjuk megmondani. Külső formája iskolai jegyzetre emlékeztet.⁷

6. *Nyolc latin nyelvű levél, ill. levéltöredék 1542–1543-ból, Joannes a Miskolcz könyvkötőnek címezve*

Két levél címzéséből is egyértelmű, hogy Miskolcon élő könyvkötőről van szó. *Pio et ornato viro Joanni literato concinnatori librorum fratri in christo amoris devincto*, ill. *Ad manus humanissimi viri domini Johannis concinnatoris a miskolcz paguncula ista detur.* Az előbbi címzés a *Joannes Zal: Miskolczius tuus exterorumque fratrum amicus* aláírású levélen szerepel. A levélíró említést tesz benne György nevű fiáról és Bornemisza Benedek iskolamesterről s megjegyzi, hogy a levél vivője a keresztények helyzetéről (*de statu christianorum*) beszél majd. Az utóbbi levél aláírója *Benedictus rector scole oppidi . . . cecensis (?)* valószínű éppen a fentebb említett Bornemisza Benedekkel azonos. E levél 1542-ben kelt, talán Cékén (bizonytalan olvasat a dátumban is), s a csonka levélben a *libri templi videlicet* szavak különös figyelmet érdemelnek.

További négy levél írója *Thomas Zalkaj*, Szikszóróról. A levelek kelte 1542, ill. 1543. Egy esetben a hely megjelölése: *ex orte rerum mearum.* Az aláírásnál egyszer Szalkai „rangját” is olvashatjuk, igaz csak töredékesen: *Thomas Zalkaj . . . in Thokaj (?) et Pwttchnok.*

Egyetlen rongált levél címzéséből csak ez olvasható: *Pio . . . Joanni literato de N. (?) nunc agenti . . . in Wyuarasj.* Valószínű, hogy ez is a fentebb megnevezett könyvkötőnek szóló levél. Sajnos szövegéből semmit nem tudtunk elolvasni.

⁶ Katolikus vitairattal Magyarországon a 16. század közepéig mindeddig nem rendelkeztünk.

⁷ Külső érvek alapján a cékei kolostorra gondolunk.

7. Magyar nyelvű levelek töredékei

Két levélből is találtunk apró darabocskákat. Címzés, aláírás és dátum egyiken sincsen. Valószínűnek tartjuk, hogy ezek is a Miskolcon élt Joannes nevű könyvkötőnek szóltak.

Mivel helyhez köthető (Miskolc környéke) magyar nyelvű, 1550 előttről (1542—1543-ból?) származó magánlevelekről van szó, néhány épebb sort idézünk, az eredeti helyesírást megtartva:

...közönétömet es zolgalatomat ... zerelmetös barátomnak es atijam f... mostan es mint egekboron te hozz... Thóbet nem Irhatok Jol lehet zú... ne chodald hog zómel(?) zeren... mert Ighón santa vagok ... oztan zalagot es külddtem Joannem ... addiglan hoj ne ke...

8. Négy haránt alakú, összefüggő, kottával ellátott magyar nyelvű levél⁸

9. Magyar nyelvű receptek

A felső kötéstáblát leragasztó szennylevéltre az írás képe alapján valószínű a kötetet közvetlenül követően, tehát még az 1540-es években az alábbi magyar nyelvű receptek kerültek:⁹

Remedium bonum contra calculum

Torma pipelljeth — Rethek pipelljeth — Petrosilin pipellyeth — Perijeth — farkasnjlath — Tjz thjk monak az hjath — Egje mezet uezeth(?) — Arwa chalanth — három pinth wjzeth. Ezeketh Jol fewznj es az wjzeth kel Innija az kjth az kew bant etc.

Ugijan ezenrol

Wegyed az fekehe Rethket es mosd iol meg, ozth az fyweth kyth pap monjanak hijwnak ezeketh teord ezwe es az leweth valamj thyztha Ruha althal fachard kij es aznak az leweth ydjad. három napon hajnalokoron ketsegelkywel igen Ioo, de mynd az Rethek es mynd az pap monija fywe Egj mirtheken legijen.

*

Összegezésenként megállapíthatjuk, hogy a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumát valószínű 1543-ban kötötte be egy Miskolcon élt János nevű könyvkötő. A kötés töltelékanyaga számunkra sok értékes adatot őrzött meg. A 4., 5. és 8. pontokban ismertetett töredékek fontos, eddig nem ismert adatokkal egészítik ki a magyarországi reformáció korai szakaszáról való ismereteinket.

⁸ Feldolgozásukat l. a MKsz jelen számában DOBSZAY László: *A magyar Graduál-irodalom első emléke* című tanulmányában.

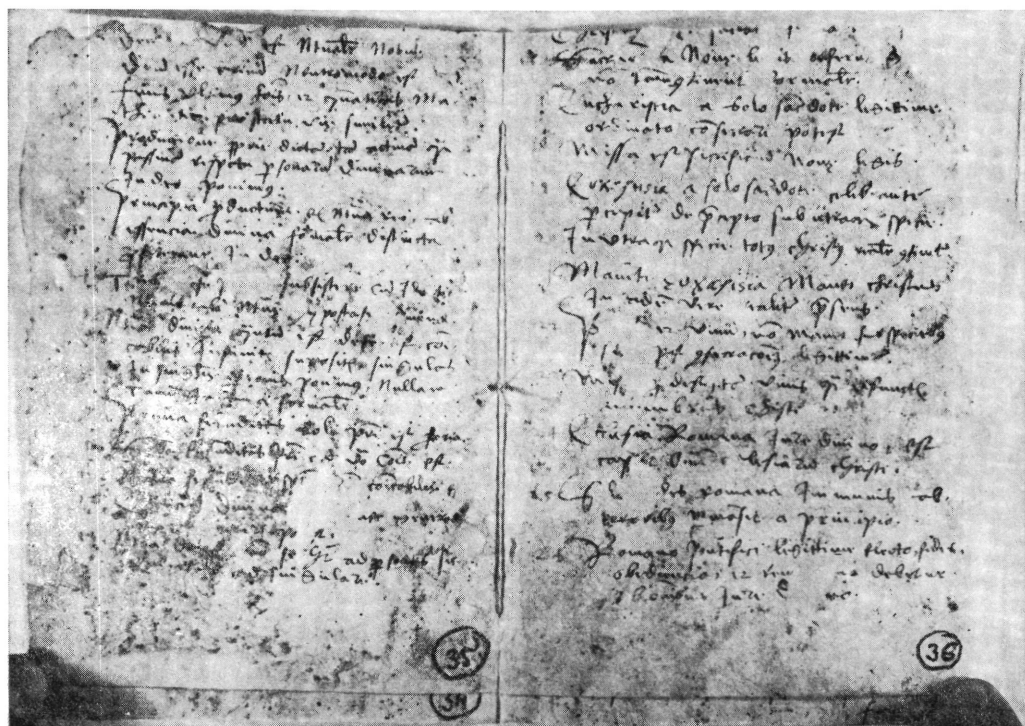
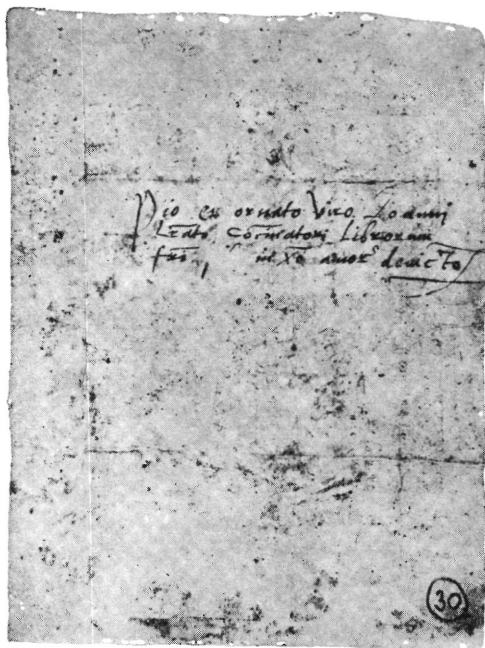
⁹ Ugyanide írta fel Kovachich: *Codicem hunc mihi beneficio Illustrissimi Domini Comitatus Episcopi Quinqueecclesiensis gratiose submissum diligentissime evolvi et fideliter exscribi curavi. Budae Mensibus Novembris et Decembris 1796. M. G. Kovachich mp.*

SZELESTEI N., LÁSZLÓ

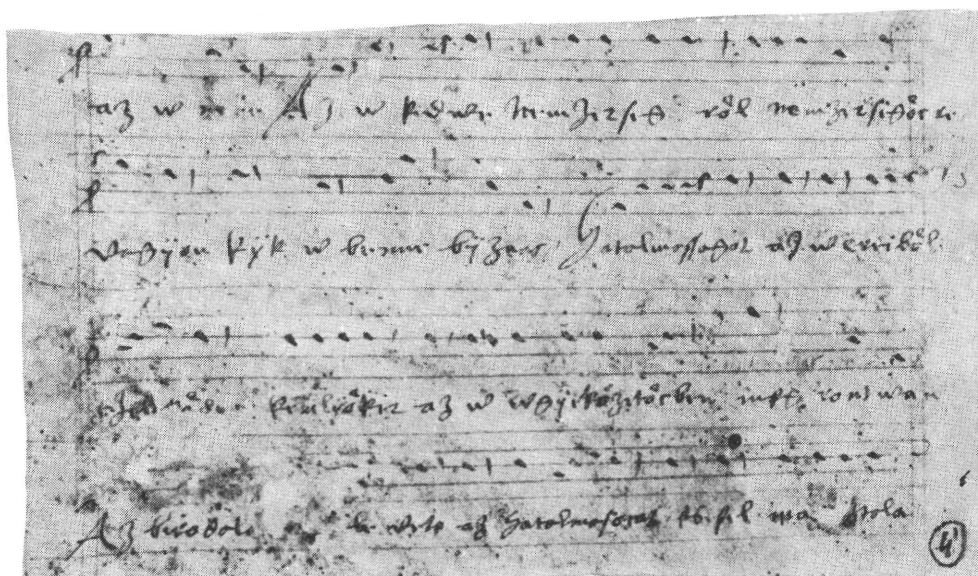
**Des fragments trouvés dans la reliure du formularium de la Bibliothèque
Épiscopale de Pécs**

Parmi les quatre volumes manuscrits qu'en 1770 l'évêque de Pécs, György Klimó a acheté de Sámuel Dobai Székely, il y avait un livre de formules en usage à la chancellerie à l'époque du roi Ulászló II. Ce formulaire qui est actuellement dans la possession de la Bibliothèque Épiscopale de Pécs, a été restauré en 1980 dans la Bibliothèque Nationale Széchényi. Au cours de ce travail, on a trouvé dans l'ancienne reliure du volume beaucoup de fragments précieux qui contiennent de nouvelles données et des informations importantes concernant la phase récente de la réforme en Hongrie. Parmi ces fragments on doit relever surtout les sept fragments en latin écrits transversalement, qui ont été faits à l'origine de la Rhétorique de Melanchton, probablement à l'usage scolaire (4.), en outre les huit feuilles en latin d'un petit cahier qui contiennent un sermon, des notes de théorie musicale, une poésie latine et un fragment d'une dispute religieuse catholique (5.). A la fin, il convient de mentionner encore, parmi les fragments retrouvés, quatre feuilles cohérentes, d'une forme transversale, pourvues de notes musicales. (L'analyse de celles-là du point de vue de l'histoire de la musique se trouve dans l'étude de László Dobszay, dans le présent numéro de notre revue.) Le formularium a été relié, probablement en 1543, par un relieur de Miskolc, nommé János; le fragment est de 1542—1543.

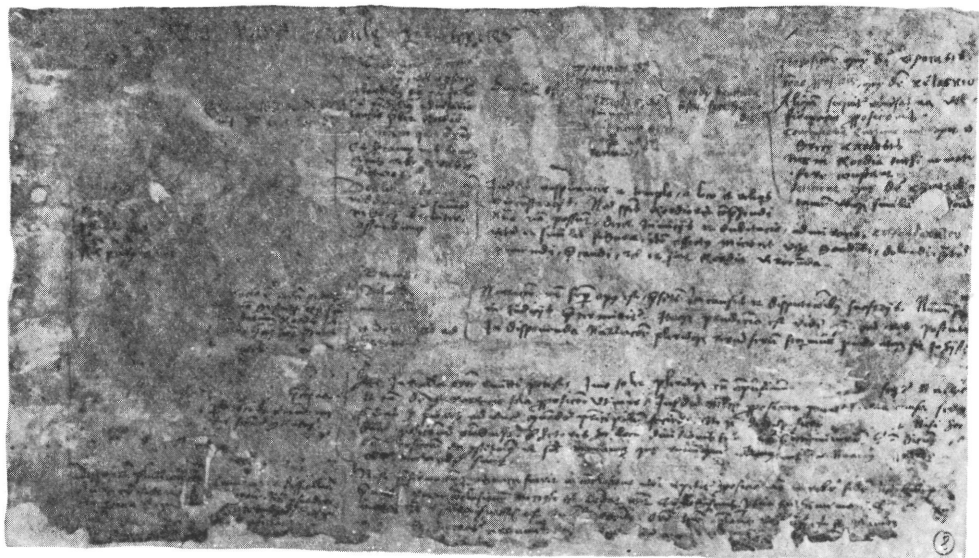
1. kép. Könyvkötőnek szóló levélcímzés

2. kép. Ferences vitairat. A tartalomjegyzék(?) eleje

3. kép Graduale-töredék

4. kép. Melanchton Rhetoricájának részlete

A magyar Graduál-irodalom első emléke

A II. Ulászló-kori formuláskönyv kötésében rejtett, Szelestei N. László által feltárt és meghatározott nagy mennyiségű töredékanyagban¹ található négy, magyar szövegű énekeket tartalmazó kottáslap. A 144—162 × 87—100 mm méretű, haránt-formában felhasznált papírlapok az anyag vizsgálata szerint összefüggő és folyamatos részletét adják egy kottáskönyvnek, csupán a recto elhelyezés szerinti jobboldalból van levágva egy 2—3 hangot, illetve szótagot érintő (a verson írást nem károsító) keskeny csík. A rectoról a versora, illetve onnan a következő lapra való átmenet folyamatos; tehát nem nagyobb alakú, álló formátumú lapoknak elmetszett töredékei. Ez azért említésre méltó, mert haránt elhelyezésű kotta sem a középkori, sem a 16—17. századi hazai emlékanyagból nem ismeretes. A méretet és írást is tekintetbe véve kottás jegyzetfüzet benyomását kelti. Viszont nem is alkalmi függelék vagy kottás bejegyzés valamely más rendeltetésű könyvben: a darabok rendezetten sorakoznak a kottavonalzás azonos, megtervezett szisztémákkal halad előre. Zenei tételek magáncélú egybeírását, feljegyzését kell tehát gyanítanunk a szokatlan formában.

Oldalanként négy kotta-szisztémát látunk, ötsoros vonalrendszerrel. Páros kulcsrakást alkalmaz (C és F), a sorok végén szokványos alakú custos (a recton levágva). Kottairása: kurzív magyar gregorián notáció, lényegében a 16. század első felének megfelelő állapotban.² A legjellemzőbb magyar neumaforma (a climacus) nem fordul elő benne, mert ilyen jelet kívánó dallamrész éppen nem került a megmaradt oldalakra. A kötött scandicus alkalmazása és a derékszögű clivis forma azonban a magyar notációra utal, pes-e más írásrendszerben is használatos, de a magyar kurzív fajtájában is otthonos. A magyar kurzív notációt a 16. századi emlékek túlnyomó többsége ugyan négy vonalon írja, az öt vonal pedig igazán az ország északi területén művelt metzigót könyvirásban általános.³ Ám dokumentálható, hogy jegyzetelő íráshoz olyan helyeken is használták a magyar kurzívot, ahol könyvirásként más notáció dívott. Lehetséges, hogy a hosszú gyakorlatra visszatekintő — iskolai jegyzetelésre is alkalmazott — kurzív írás a töredéken összekapcsolódott a notátor előtt a könyv-

¹ SZELESTEI N. L.: *Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből*. Lásd MKsz jelen számában. A feltárt töredékek között még egy fontos zenetörténeti emléket találtunk: a menzurális zeneelmélet eddig egyetlen magyarországi forrásának töredékét. Feldolgozását RAJECZKY Benjamin kezdte meg.

² SZENDREI J.: *A középkori magyar notáció története* (kiadatlan kandidátusi disszertáció). Uő.: *A középkori magyar hangjegyírás*. Magyar Zene 1978: 133—4.

³ Az információkat SZENDREI Jankának köszönöm.

írásból ismeretes ötvonalas rendszerrel. Ez pedig arra mutatna, hogy emlékünkhöz észak-magyarországi íráskörzetbe sorolható.⁴ Összhangban van állításunk a töredék mellett található egyéb kíséroranyag jellegével (miskolci kiváltságlevél; a miskolci János könyvkötőhöz a környékbeli helyekről intézett levelek).

Hasonló egybeesés állítható időpont tekintetében: valamennyi datált kíséroranyag 1542–43-ból való, s kottás töredékünk betű- és hangjegyzése alapján ugyanerre a korra tehető.⁵ Így a magyar nyelvű hangjegyes feljegyzések sorában előkelő hely illeti meg, hiszen a Nádor kódex három (részben bizonytalan olvasatú) kottája, a Peer kódex magyar Te Deum-a, a Pominóczky-féle egy-soros bejegyzés és a Gálszécsi nyomtatott énekeskönyvének két dallama után következő, emezeknél azonban terjedelmesebb zenetörténeti emlékünkhöz.⁶

*

A kotta három tételt tartalmaz. Középkorban használatos liturgikus énekeknek az eddig ismert, de emennél későbbi protestáns graduálok anyagához hasonló fordítása s dallammal való ellátása.⁷

1. A „Puer natus est nobis” Introitusnak (karácsonyi 3. mise) szabad fordítása; a bibliai forrásszövegnek (Iz. 9.) a latin mintákban föl nem használt helyeire is utal (kik bűnnek . . . vö. Populus, qui ambulabat in tenebris). E szakaszt is, az egész szöveget is, még inkább a zsoltárbetétet (Dicsérjük az Űristent = Cantate Domino; ps. 97.) a protestáns fordítók szokása szerint erősen didaktikus célú, kissé bőbeszédű újszövetségi értelmezésben, átírásban adja. Zeneileg a kezdőmotívum kvintlépése, az antifona befejezése („tanácsnak követének”), egy-egy záróformula, s pontosan a zsoltár-betét a latin Introitusból (annak Magyarországon énekelt variánsából) van véve. A többi dallamrész tipikus gregorián — de inkább 8., semmint a latin minta által megkívánt 7. tónusú — fordulatokból képzett, lényegében önálló kompozíció. Közlebbi mintát e dallamhoz sem a latin hagyományban, sem a szomszédos országok anyanyelvű gregorián gyakorlatában nem ismerünk.

A „Puer natus” Introitus több későbbi Graduálban megtalálható. A latinhoz szöveg és dallam tekintetében a Spáczay Graduál változata áll legközelebb.⁸ Szöveg szempontjából kevésbé, dallamilag elég pontos megfelelője az Eperjesi Graduál adaptációja.⁹ Összetartozó csoportot képez töredékünk, továbbá a

⁴ Bár kurzív bejegyzés ötvonalon a központi írásterületen is — szórványosan előfordul — lásd SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981: F 327. sz. forrás. (A hivatkozott középkori forrásokat a továbbiakban is e katalógus számai szerint jelöljük.)

⁵ Dr. PAPP László volt szíves a töredéket nyelvi szempontból megvizsgálni. Nyelvjárási szempontból karakterisztikus meghatározási lehetőséget a forrás nem ad, de lokalizálásunknak nem mond ellen. A datálás tekintetében sincs ellentét elemzése és az itt közölték között. Papp Lászlónak köszönöm szövegátírásom ellenőrzését is.

⁶ CSOMASZ TÓTH K.: *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára I. Budapest 1958: 1–6. sz. dallam. SZENDREI J.: *Die Te Deum-Melodie im Kodex Peer*. StudMus 1972: 169–201.

⁷ A graduál-könyvek felsorolását lásd BÁRDOS K.: *Az eperjesi graduál. I. Gregorián kapcsolatok*. Zenetudományi Tanulmányok VI (1957): 165–198. tanulmányában. Vö. BÁRDOS K. — CSOMASZ TÓTH K.: *A magyar protestáns graduálok himnuszai*. Népzene és Zenetörténet III. Budapest 1977: 140–1.

⁸ Gyermek születék nekünk: p. 251.

⁹ Gyermek Krisztus Urunk: p. 113, f 36.

Batthyány Graduál és az Őreg Graduál verziója.¹⁰ Bizonyos, hogy ez volt a legáltalánosabb változat, hiszen tudjuk, hogy az Őreg Graduál számos kézirat tanulmányozása alapján akarta a közgyakorlatot kodifikálni; megbízható másolatnak ismerjük a Batthyány Graduált is, tekintélyét pedig most a kb. fél-századdal korábbi kézirat is megerősíti.¹¹ A doxológia (Dicsőség . . .) fordítása lényegesen eltér a két összehasonlító forrásban. A liturgia egyik leggyakoribb szövegformulája ez, s nyilván a század második felében kapta meg átcsiszolt, mondhatni végleges szövegét. Még egy forrás az említettek mellé: a Bélyei Graduál.¹² Szövege megegyezik a Batthyány és Őreg Graduál főváltozattal, dallama azonban egy szinte recitatív vázlatra lecsupaszított, egyszerűsített alak.

Az átírásról: A töredék hangjegyeit modern kottafejekkel adjuk, néhány újabb kiadványban szokásos grafikai alakban, de neuma-csoportot neuma-csoporttal pontosan megfelelően. A kurzív notációban szokásos szóelhatároló vonalkákat a szöveg és dallam azonosításánál felhasználtuk, az átírásban azonban elhagytuk. Viszont a könnyebb áttekintés kedvéért a zenei formát jelölő elválasztó jeleket alkalmaztunk. A sorok fölött megadjuk a folio-számot, továbbá számokkal jelöljük a töredéknek megfelelő sorbeosztást. Néhány helyen ma már elmosódott, olvashatatlan az írás. Ilyenkor, továbbá a lapszéli levágásnál a Batthyány Graduál (a következőkben: BaG) alapján, de mai helyesírással pótoljuk a hiányzó részeket. A helyesírásban a töredéket követjük, csupán a f és z betűket adjuk mai s, ill. z jelekkel.

2. A középkor egyik legkedveltebb liturgikus tétele a karácsonyi „Grates nunc” sequentia. Népszerűségét német területen misebéli helyén kívüli alkalmazások, hozzá kapcsolódó népszerű szokások, tropus-szerű német nyelvű népének függeléke is mutatja.¹³ Magyar fordítása először protestáns részről Huszár Gál énekeskönyvében (a továbbiakban: HG), katolikus oldalon Telegdi Miklós prédikációs könyvének függelékében olvasható, egymással is, a legtöbb későbbi forrással is szóról szóra azonosan.¹⁴ Több latin nyelvű Graduále-könyvbe bekerült, későbbi kezek által magyarul fölébe írva az eredeti kottának.¹⁵ Elterjedtsége, lényegi egyezése megerősíti az eddigi kutatások következtetését: Telegdi Miklós e tételt is azért vehette fel gyűjteményébe, mert már a késő középkori anyanyelvű katolikus gyakorlatban meggyökerezett.¹⁶ E le nem írt tradíció tehát közös forrás a későbbi protestáns és katolikus feljegyzések számára egyaránt. Most az említettekkel teljesen egyező, de korábbi dokumentumot tar-

¹⁰ Gyermekek születék minekünk és békességnek fejedelme . . . Batthyány Graduál: p. 342; Őreg Graduál: p. 33.

¹¹ Változatok a Batthyány és Őreg Graduálokban megegyezőleg a töredékhez képest: *setléségnek*: G GC; *dicsérjük*: H; *mindörökké*: DÉF; *mert*: DC.

¹² p. 43.

¹³ BAUMKER, W.: *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen*. Freiburg im Breisgau 1886; I. 31–2. sz. Janota, J.: *Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter*. München 1968: 117–121. Feltűnő, hogy e tétel átvételéről nem tud a cseh huszita énekek hatkötetes gyűjteménye (NEJEDLY, Z.: *Dějiny husitského spěvu*. Praga 1954–6).

¹⁴ CSOMASZ TÓTH K. i. m. 678. old. Telegdi Miklós adatáról HORVÁTH C.: *Régi Magyar Költők Tára I.* 1921: 427–8. A tételhez lásd még: *Magyar Zenetörténet I.* (sajtó alatt: „Anyanyelvű énekköltészet” e. fejezet).

¹⁵ Erdélyi Graduále (C 37): fol 146. Felvidéki Graduále (C 49): fol 133.

¹⁶ Vö. HORVÁTH C. i. m. 417–435. PETRÓ S.: *A magyar nyelvű egyházi ének középkori emlékei*. Budapest 1941: 9 (vö. EPhK 1941: 270–285).

tunk kezünkben. Változata két ponton eltér a BaG-tól,¹⁷ s Telegdivel egyezik — nyilván a középkori hagyomány pontos közvetítőjeként.

Erre mutat e dallamváltozat is. Sajnos, a legtöbb protestáns följegyzés csak szöveget ad. A kottás adatok azonban megegyeznek abban, hogy az „Úristennek” szövegnél már visszahajlanak a G (töredékünk transzpozíciója szerint: C) hangra, míg a középkori és azt követő Cantus Catholici itt C (a töredéken: F) hangon időz. Ennek következtében karakterisztikusan eltér egymástól a rákövetkező motívum alakítása is.¹⁸ A szignifikáns helyeken töredékünk a katolikus hagyomány-vonalhoz alkalmazkodik, hangról hangra egyezik pl. a Cantus Catholici 1651 változatával. Kétségtelenül egy töretlen középkori népdének-gyakorlat retrospektív tanúja tehát, míg a későbbi protestáns alakításra német minták is hatást gyakoroltak.¹⁹ Magában álló viszont töredékünk transzpozíciója, továbbá az „angyalokkal” szavaktól fogva a befejező motívum is — eltolódott tételzáró hanggal! — talán hibás leírás következtében. Mindkét jelenséget alig tudjuk másként magyarázni, minthogy nem másolás útján készült a jegyzet, hanem fejből írta le a notátora,²⁰ amire a 16. század elejétől fogva a latin nyelvű kódexekből is hozhatunk hasonló eseteket.

A „Grates nunc” sequentia előtt a töredéken a „Grates” tétellel csaknem azonos terjedelmű bevezetés áll. Ennek sem magyar szövegéhez, sem dallamához nem találtunk párhuzamot. Latin mintát sem tudunk hozzá, sőt műfaji megvilágítást sem kínál a liturgia. Elég különös dallama zeneileg és szövegkezelésében tropusnak tűnik, s erre vallana szoros szövegi csatlakozása a sequentiához.²¹ De sem a latin egyház gyakorlatában, sem a külföldi anyanyelvűségben nem ismeretes ilyen bevezető tropus a „Grates”-hez, sőt a megoldás magától a sequentia-műfajtól s annak liturgikus helyétől is idegen. Nem találtunk a darab eredetére nézve eligazító dallammintát sem.

Egy feltevéssel próbálkozhatunk: A latin liturgiában a sequentia (középkori nevét: prosa) előtt az Alleluja melizmatikus, gazdagon díszített dallama hangzik el, szintén melizmatikus verzussal. A protestantizmus szellemétől minden szempontból idegen tétel. A reform kezdeti szakaszában azonban esetleg gondolhatott rá egy latin liturgiában felnőtt újító, hogy valamely racionalizált formában e ponton Alleluja-pótlékról gondoskodjék. Ahogy az Amen-t is általában fordítással adják, úgy a „Dicsőség Úristen teneked” is elképzelhető Alleluja-fordításnak, az utána következő rész pedig az Alleluja-verzus helyettesítőjének. Mindamellett szövegileg is önálló az alakítás, nem fordítás, a liturgia „racionalizálásához” pedig hozzátartozik a tulajdonképpeni dicsőítő énekkel, a sequentiával való szoros kapcsolat (dicsérjük . . . mondván:). Ha föltevésünk helytálló, zeneileg is ilyen racionalizálás terméke a tétel: az alleluja sajátos stílusának, érzelmi kiáradásának átvételéről nem lehet szó. A merev — nem túl invenciózus — dallam azonban talán a karácsonyi 3. mise alleluja-dallamának (Dies sanctificatus) motívumemlékeit őrzi.

¹⁷ BaG p. 157: ki az ő születésével; dicsőség magosságban Istennek.

¹⁸ Lásd CSOMASZ TÓTH K. i. m. 550.

¹⁹ Lásd M. Weisse, 1531 összefüggését az Eperjesi Graduál és a debreceni, kolozsvári énekeskönyvek dallamalakjával.

²⁰ A másolás esetében ugyanis gyakori a terc-tévesztés, minthogy ez egyszerűen vonaltévesztést jelent: szekund-tévesztés azonban — vagyis vonalközből vonalra, vonalról vonalközbe való athelyezés — egyszerű másolásnál egészen szokatlan lenne. A hibára így csak egyetlen magyarázatot tudnánk: hogy a transzpozíció zavarta meg a notátort.

²¹ Esetleg e csatlakozás kívánna volna meg a sequentia szokatlan transzpozícióját?

fol 1:1

G[lyer]mek szü-le - ték mi-ne-künk és] be-kesseg-nec fe - ie - del-[me] a - da - t[ec] ne - kunc,

K[ik] bunn[ek] és] ló[] - ki se - tet - segnec ha - tal - ma [a - lá] vet - tet - tunc va - la, [ennek]

bi - ro - dal - ma vagon mi raytunc. [ki] ne - ve - zai - tic is - t[] - le - ni ta - na[]cznoc
fol[V:1]

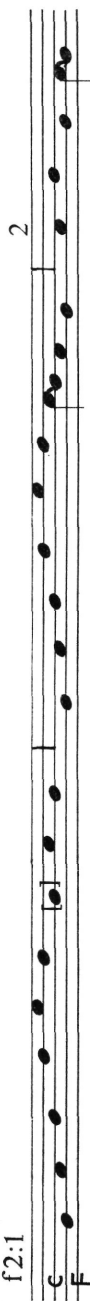
kó - ue - t[] - nec. D[]y czeri[]uc [az Úr - is - tent mindö - rök - ké, mert] czuda - la - tos

[hogy az] is - ten [ki ö - rökké] volt az mi idu[]s - se - gúnckert embórr[]e [lón]. Di - cz[]dseg [valg[]yon

a - t[]ya fi - ű zent le - l[]oc es[](?) bizony[] is - ten - nec Mi - keppen kez[]de[]tben dic[]ze - re - t[]s

va - la most es [min]d[]ó - r[]ocke le - g[]yon.

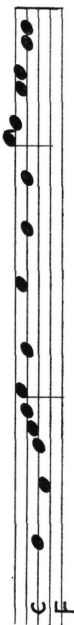
f2:1

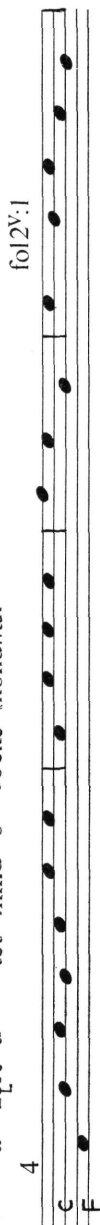
Duczó-seg ur is-ten te-ne-köd [sz]u - le-ęc mi idwős-se-gunckert az ur ie - sus

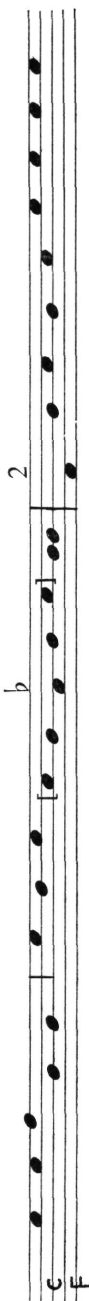
chris-tus, ki mÿnket min-dön el - len-seghÿnetül meg-za - ba - di - tot. Di-czeriük

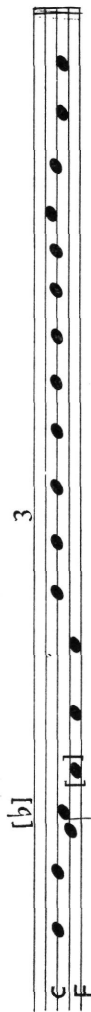
a - zert u - tet mind ó - rőcke mondwan

Ha-lat aggiúnc mindnyáian [az Úristennek, ki mi]nket zu - le - te - se - wel

meg-zo-ba-dí - tot őr-dőg[nek] ha-tal-massa - ga - bol. En-nec il - lic hog e - nő - kollíunc

az an-ge-lo [kka] di - czó-seg ur is-ten te-nekőd ma-gassa [g]ba[n] -

fol 2V:4

Ma-gaz-tal - [ja az] en e - le-tóm a[z U-] rot [És] vi - ga-doz az en lólkóm az en

2

íd- wé- zeito is - te-nómben. Mert meg-te-kente az w zol-ga-lo le - a - nya[nak]

3

semmi [vol-tát, í - me] a - zert en - gő-met boldognac monda-nac mindón

4

nemzet - se-gőc T[ött] en ve-lem na-gyó-cot az ha-tol-mos is - [ten] di - cze-re-te[s] és

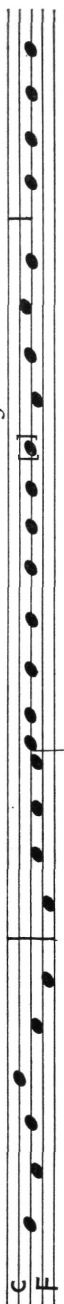
fol 3V:1

2

zent az w ne-ve Az w kedwe nemzet-seg-ről nemzet-se - gőcre vagyón

3

kők w benne bűznac Ha-tal-mos-sagot az w e - re - i - ből cze-le-le - kő-dec ke-ve-lyő-ke't

4

az w w-gye - kő - ze - tőc-ben meg rontwan az birodalo[mról] le ve - te az

fol 4:1

ha-tol-mo-so-cat es fel ma-gaz-to-la az a-la-za-to-so-cot is-te-ni i-go-z-sagnac
 e-hő-ző-ýt mindőn [jó-]wal be tol-te es az e-hő-zes-nel-kwl vo-lo kaz-do-go-cat
 [ü] res-sen bo-czatta Mindőn kő-rőztyen [h]w zol-gaiat [az Is-ten hoz-zá fo-gad-ja
 megem-lé-kez-vén az ő ir-galmasságáról. Mi-] keppen ir-gol-mossa-ga-bol fo-gat-ta
 [Vá-] la az mi a-tya-incnoc Ab-[rahám]noc és az w ma-ra-de-ca-noc mind ő-rőcke.
 Di-cző-[ség] le-győn A-tya-noc es fi-ú-noc es zent le-lőc is-temec, Mi-keppen

Az átírásról: A bevezetőhöz nincs más forrásunk, így két, elmosódott szakaszon elhelyezkedő hangot valószínű magasságban jelöltünk. A sequentia biztonsággal helyreállítható: a szöveg Telegdi, Huszár Gál és a velük egyező többi 16. századi forrás szerint, a dallam a Cantus Catholici alapján (csupán az ottani följegyzésben szereplő latin szöveg által megkívánt hangismétlést hagytuk el a fol 2^v : 1. sor végén levő szakaszban).

3. A töredék harmadik tétele a Magnificat-canticum teljes szövege, végig hangjegyezve. A Magnificat (Luk, 2.) a latin zsoltosma talán legrangosabb tétele, a legfontosabb — a középkorban nyilvánosan, sokszor a nép jelenlétében énekelt — órának, a vesperásnak fókuszában. Számos középkori nyelvemlékünk is tartalmazza fordítását, a protestáns graduálok majd mindegyikében szerepelni fog. Több változatát ismerjük, köztük néhány viszonylag pontos fordítást (így HG, ÖG)²², s egy meglehetősen egységes, igen szabad parafrázist, mely végigkövethető (ÖG kivételével) a legjelentősebb református (és elvételve evangélikus) forrásokban.²³ Töredékünk a második csoport legkorábbi képviselője, egyébként annak is dokumentuma, hogy az erasmista bibliafordítási elvek a protestáns értelmezési elvekkel keveredve már e korai szakasz énekeiben jelentkeznek. Töredékünk variánsa csak néhány jelentéktelen eltérést mutat a BaG és társainak szövegétől. Egy-két ponton magában áll, tehát — bár a töredék (ill. forrása) kiindulópont az egész további hagyomány számára —, hozzá képest 1550 után egy átsimítás következett.²⁴

A graduálok a Magnificatot kivétel nélkül csak szöveggel adják.²⁵ Zsoltározó előadásra gondolnak; a zsoltártónus ismeretét, a változó szótagszámú szöveghez való alkalmazásában szükséges jártasságot az olvasóról feltételezik. A középkor azonban a „canticumocát”, köztük a Magnificatot nem egyszerű zsoltárdallamra, hanem annak kissé ékítettebb változatára énekelte, vagy legalábbis az „incipiumot” (mely a zsoltárokban csak az első versnek járt ki), a canticum minden versénél megismételte. Úgy látszik, a kezdeti magyar nyelvű gyakorlat még tarthatta e megkülönböztetést, amellet a szövegalkalmazásban sem volt egészen mechanikus. Ez vezethette notátorunkat a teljes canticum kikottázására.

Maga a dallam teljesen megegyezik a középkori magyar egyházban használt 4. tónusú modellel.²⁶ Ugyanígy jelöli ki a tónust az ÖG is, de s-l-t-s félzárattal.²⁷ E formula utolsó hangja egyébként a középkorban is variabilis, s arra is van középkori példa, hogy a második zárlat terelődését a prozódiai helyzettől függően kitöltik (mint itt az 1. vers).

Az átírásról: A szöveget a BaG alapján nagy valószínűséggel kiegészítettük. A fol 3: 4. sor eleje elmosódott; a dallam nem teszi lehetővé, hogy más források szerint „Mert” verskezdetet rekonstruáljunk. A * jelnél mutatkozik probléma: a sor vége hiányzik, a hangok elhelyezése szerint a BaG-al egyező szö-

²² HG: fol 150. ÖG: p. 216. Lásd még Komjátszegi Graduál: p. 41.

²³ BaG: p. 287. Ráday Gr: p. 361. Spáczay Gr: p. 385. Patay Gr: f 106. Kecskeméti Gr: p. 161. Eperjesi Gr: p. 696. Bélyei Gr: p. 457. Kálmáncsai Gr: p. 259. Csonka Gr: f 3. Nagydobszai Gr: p. 181.

²⁴ Töredék: semmi voltát = BaG stb.: alázatos voltát; az ő kedve = és az ő irgalmasága. Érdekes azonban egy ponton a Spáczay Graduál összecsengése a töredékkel: és az éhezés nélkül való gazdagokat.

²⁵ Röviden megadja a tónust az Eperjesi Gr, HG, Lőcsei énekeskönyv.

²⁶ Ahogy azt pl. a Czenstochowában őrzött Cantuáléból (C 46) megismerhetjük. Itt a félzárlat s-l-t-l fordulata a tipikusabb s-l-t-s-ra van átjavítva!

²⁷ ÖG: p. 509.

vegnek kellene itt állnia. Ám az elmosódott hely nem elég arra, hogy a hiányzó hangok és szótagok itt elférjenek. Talán a lap levágott alján utólagos betoldással szerepelt a hiányzó kis rész? A dallam a tétel folyamán általában kiegészíthető, mint hogy ismételt formuláról van szó. A fol 3^v: 4. sorban azonban a formula a szövegen többféleképpen elhelyezhető, azért itt nem pótoltuk a hiányt. Hasonlóképpen hiányzik az utolsó vers vége: a töredék doxológiája nem egyezik a BaG verziójával, ezért nem egészítettük ki.

A három tétel mai sorrendje, mint mondtuk, megfelel a forrás eredeti állapotának. A karácsonyi introitus és sequentia egymásutánja nem okoz nehézséget. Kérdés azonban, miért került utánuk leírásra a Magnificat. E tétel a vesperások mindennapos alkatrésze, tehát nem ide, az ünnepi szakaszba kívánkozik. A graduálók általában a kötet vége felé, a zsoltárok után közlik. Ugyanakkor egyes graduálókban megfigyelhető olyan hajlandóság, hogy a hajdani gazdagabb liturgikus anyagot változatos szétosztással mentsék át az új liturgia szűkebb keretei közé. Így pl. HG a Magnificatot adventi énekként közli. Lehet, hogy e korai graduál-szerkesztmény a karácsonyi énekekhez sorolta Mária hálaénekét? (Ezt megerősítené, ha proprium-jellegű antifonát is adott volna hozzá.) Inkább arra hajlunk, hogy az esetleges egymásutánban is a forrás jegyzetszerűségének tükröződését lássuk.

A fentiek értelmében: forrásunk egy protestáns graduális anyagnak 1540 körüli, valószínűleg Miskolc környékéről származó följegyzéséből tartott fenn három tételt. Megfelelőnek véljük, ha a zenetörténet a jövőben *Miskolci Graduál-töredék* néven tartja számon az új forrást.

*

A lelet jelentőségét a következő pontokban foglalhatjuk össze:

1. Valószínű keletkezési kora minden egyéb vonatkozás nélkül is fontos zenei, nyelvi, irodalmi dokumentummá avatja.

2. Ha töredékesen is, a protestáns graduál-irodalom legkorábbi fennmaradt példánya jutott vele birtokunkba. Mindeddig csak késői említésekből tudtunk két fordítási-alkalmazási kísérletről (Kálmáncsehi Sánta Mártonról és Szegedi Lajosról²⁸), most dokumentálva látjuk ezek egyikét, vagy egy név szerint nem ismert harmadikat. Mivel nyilvánvaló, hogy a töredék másodlagos feljegyzés vagy egy mintapéldány, vagy közvetlenül élő gyakorlat alapján, az általa közölt anyag keletkezését is 1540 tájára tehetjük.

3. A töredék anyag szinte tökéletes egyezést mutat a BaG verzióival s az ahhoz hasonló hagyományt őrző tekintélyes forrás-sorozattal. Ertér azonban az időben hozzá közelebb álló HG-től. Ki kell tehát mondani: két különböző hagyományról van szó. Az a vita, mely a BaG keletkezési korától tette függővé a fő graduál-hagyomány kezdőpontját, s a HG—BaG közötti elsőbbségi kérdést fölvetette, hibás vágányon haladt. Még elhibázottabb ezt szoros kapcsolatba

²⁸ Kálmáncsehi fordításairól Szilvás-Újfalusi Imre énekeskönyvének előszava tájékoztat; egyes részeit HG énekeskönyve őrizte meg. Vö. CZEGLÉDY S.: *Méivusz Agendája és himnológiai tevékenysége*. Acta et Studia Ecclesiastica II. 362. PAPP G.: *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Budapest 1935. SCHULEK T.: *Kálmáncsehi Márton; Reggeli éneklések könyve*. ItK 1970: 346—352. Szegedi Lajosról (Szerémi György korabeli híradása alapján): CZEGLÉDY S. i. m. 360. HORVÁTH J.: *A reformáció jegyében*. Budapest 1957: 400—1. Korai adaptációs kísérlet tanúja Székely István magyar zsoltároskönyvének egyes példányaiba jegyzett néhány antifona-dallam is (vö. *Régi Magyarországi Nyomatványok*. Budapest 1971: 74. sz. Lásd még ugyanitt a 26. számot!).

hozni egy feltételezett vagy hevesen tagadott katolikus minta ügyével.²⁹ Úgy látjuk, az 1540 körüli (esetleg kissé még korábbi) években több párhuzamos kísérlet történt a középkori liturgikus ének magyar nyelvű alkalmazására. Ezek közül egy — kié, milyen körülmények közt? egyelőre nem tudjuk — hamarosan, talán azonnal nagyobb tekintélyre emelkedett, s meghatározóvá lett arra a fő hagyomány-vonalra nézve, melyet számunkra a BaG és társai képviselnek, s mely a század végére már a reformátusok sajátjának mondható. Közben kisebb simítások, majd további, helyi jellegű elvariálások is nyomot hagytak az anyagon, mely a Geleji-Katona féle tudatos átszerkesztés során „megújítva megőrzött”, mondhatni végleges formát kapott. Más előzményből indult ki a HG, s több más forrás. Ezek idő- és térbeli érvényessége a másikkhoz képest szűkre szabott. A kiindulópontnál a különbségek inkább csak személyekhez kapcsolódhattak, s később kaptak — voltaképpen belső ok nélkül — felekezeti színezetet.³⁰

4. Korábban leírt sejtésünket a töredék igazolni látszik: a protestáns graduálok törzsanyaga — legalábbis a legerősebb hagyomány vonalán — valószínűleg gyors munka eredménye, talán nem is 1540 és 1550 között, mint írtuk,³¹ hanem a 40-es évek legelején. Az új forrással is számoló további kutatások remélhetőleg a helyekre, személyekre, intézményekre, előzményekre nézve is felvilágosítást adnak.

*

Ami az „előzményeket” illeti: a múlt századi szerzők által feltételezett magyar nyelvű, liturgikus jellegű katolikus gyűjtemény létezését a mai kutatók egyöntetűen tagadják. Legfeljebb egy-egy műfajnál számolunk ilyen hagyománnyal (mint a Te Deumnál bebizonyosodott,³² a passió, egy-egy himnusz és szolozsma-részlet esetében nem kizárható³³). A Peer kódex Te Deumnál kívül csak a „csiksomlyói prefációk”³⁴ lennének ilyen liturgikus típusú, de katolikus eredetű anyagnak írásos tanúi, ha ez utóbbi forrás felekezeti jellege igazolódna. Nagyobb mennyiséget, rendezett anyagot tartalmazó katolikus graduál valahai létezését a kutatók általában kizárták tartják.

²⁹ Vö. HORVÁTH C.: *A Batthyány kódexről*. ItK 1905: 129–148. Uő.: *Régi Magyar Költők Tára I.* 1921: 40–3. CZEGLÉDY S.: *A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója*. MKsz 1961: 247–263. Uő.: *A Batthyány-kódex kisebb testvére; a Ráday-graduál*. MNyelv 1963: 24. Uő.: *Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn*. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 1963: 159–163. SCHULEK T.: *Kurzer Abriss der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuchs und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn*. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 1968: 133–4. PAPP G.: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára II. Budapest 1970: 29.

³⁰ A graduálok tételének teljes összehasonlítása — a himnusz műfajt kivéve — még csak most indult meg. (Ferenzei I. katalógusa elindulási alap e vizsgálatban.) A források egymáshoz való viszonyának, a hagyományágak helyzetének, egymásrahatásuknak, a helyi tényezőknek, a néhol tapasztalható eklektikus vagy különböző hagyományokat egymás mellé soroló törekvéseknek megismerése csak ezután várható.

³¹ *Magyar Zenetörténet I.* (sajtó alatt; „Anyanyelvű énekköltészet” c. fejezet).

³² SZENDREI J.: *Első hangjegyes népénekünk. A Te Deum-dallam magyarországi története*. Népzene és Zenetörténet III. Budapest 1977: 102–133.

³³ Vö. a 31. jegyzettel. A passióról: BÁRDOS K.: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen*. Budapest 1975.

³⁴ RAJECZKY B.: *Középkori Missaléink praefatio-dallamai*. In: Rajeczky Benjamin Írásai. Budapest 1976: 107–119.

Éppen ezért állítja szinte megoldhatatlan rejtély elé az olvasót a Szelestei N. László által felfedezett két 18. századi levél.³⁵ Ezekben Dobai Székely Sámuel eladásra kínál fel egy részletesebben jellemzett magyar nyelvű Graduálét, mely a leírás szerint katolikus jellegűnek látszik.³⁶ Első gondolatunk az, hogy a híradás megbízhatatlan: a levélíró a datálásban, a tartalom-megjelölésben tévedett, adata nem használható. Erről, amíg a forrás esetleg elő nem kerül, nem lehet dönten.

Mi derül ki Dobai soraiból, ha — *dato non concessio* — helytálló leírást adnak?

1. Kétségtelenül magyar nyelvű, talán kizárólagosan magyar nyelvű ének-és imagyűjteményről van szó („*hungarica scriptum*”; „*scriptum in lingua hungarica*”, s ezzel kapcsolatban kormeghatározóként: „*prisca orthographia et stylus hungaricus*”).

2. A könyv önmagát Graduálénak vallja („*libellum sub titulo Graduale*”; „*Graduale anno 1544*”, illetve az első folion: „*modus missarum*”).

3. Tartalma: „*orationes circa sacrificium missae dicendas, cum adjectis notis musicis*”; „*omnes orationes et cantiones quae in celebratione missae dicuntur*”. A „*Graduale*” megjelöléssel egybevetve, elég egyértelműen liturgikus anyagra utal. (Persze akkor is különös értékű lenne a forrás — korát tekintve —, ha feltételeznénk, hogy csupán misén mondható, magánjellegű imádságoknak, továbbá magyar nyelvű énekeknek gyűjteménye lenne.)

4. Zenei anyagát Dobai — és az általa megkérdezettek — nem tudták meghatározni, mert „*claves musicus nullus virtuosorum musicorum nostrorum intelliget*”. Nyilvánvaló, hogy régies kurzív notációt használt a könyv, egyéb írások aligha lettek volna talányosak e jártas zenészeknek. Az általunk ismert protestáns graduálok írása vagy világos, tiszta kottaképet ad, vagy hanyag, elnagyolt írása miatt szinte olvashatatlan — de maga az írásfajta nem lehetett idegen a Dobai korában még akár használatban levő, szájhagyományt támogató könyvek tanúsága szerint.

5. Jellege: „*in festo Corporis Christi ac in die Assumptionis Mariae dicendae orationes*” — azt a két ünnepet nevezi meg, melyet még a katolikus hagyományokhoz legközelebb álló protestáns irányok is elsőnek iktattak ki. A két ünnep megjelölése katolikus eredetre utalna.

³⁵ SZELESTEI N. László: *Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből*. Lásd a MKsz jelen számában.

³⁶ Első levelében (1770. júl. 15.): „... nuper tamen non scio quo fato incidi in libellum sub titulo Graduale anno 1544 hungarice scriptum, in quo continentur orationes circa Sacrificium Missae dicendas cum adjectis notis musicis... In libello hocce Ms. hungarico, Graduale dicto, non scio quid asseram scriptor, etenim suus nec nomen, nec annum quo exaratus est adposuit, nisi forte in pagina prima (quae deest) sed in aliquot locis annotatus est annus 1544. forsan tantum possessori visum fuerat annum hunc adnotare, character tamen antiquior est, et ad aetatem Matthiae Regis accedere videtur, multum gauderem si quo pretio mei juris efficere possem thesaurum hunc.” Második levelében (1771. febr. 10.) a még meglévő értékes kéziratok felsorolásának kezdete: „I. Graduale anno 1544. scriptum in lingua hungarica, complectens in se omnes orationes et cantiones, quae in celebratione Missae dicuntur. Ex hoc prisca orthographia, et stylus hungaricus optime disci potest primo folio haec leguntur 1544. Modus Missarum. Notas, seu claves musicas nullus virtuosorum musicorum nostrorum intelliget. In festo Corporis Christi ac in die Assumptionis Mariae dicendae orationes, charta et compactio venerandum reddunt Ms. quod integrum est, si unam partem lignae thecae, corio obduta, excipias.” A leveleket Szelestei Nagy László másolatából idézem, ezúttal is köszönve az adatot, valamint azt, hogy a töredékekre figyelmemet felhívta.

6. A kötet kora bizonytalan. Dobai ante quemként jelöli meg az 1544-et („aliquot locis annotatus est”; „primo folio haec leguntur”), de jellegében régiesebbnek látja: „character tamen antiquior est et ad aetatem Matthiae regis accedere videtur”.

Ha Dobai adatai helytállóak, irodalom- és zenetörténetünk eddigi helyzetképét lényegesen érintené. Bár alig hihető, hogy pl. 1644-es dátumot olvasott volna félre, s a könyv jellegének, korának megítélésében ekkorát tévedjen, még akkor is egyedülálló lenne egy katolikus jellegű graduális könyv írása Trident és Pázmány tevékenysége után, ha akár száz évvel későbbre tesszük keletkezését.

Ha viszont a magyar nyelvű liturgikus katolikus gyakorlatot tagadó tételünkhöz ragaszkodni akarunk, még egyetlen feltevés magyarázhatná az adatok együttállását: az ti., hogy Dobai szeme nem tévedett, a könyv Mátyás-kori, s egy akkor még eleven huszita tradíciót őriz. A gregorián anyag megtartása, az anyanyelv használata ugyanis nálunk járt együtt a katolikus liturgiai örökség — benne a két említett ünnep — kultuszával.

A könyv- és könyvtártörténeti szakemberekre vár annak megállapítása, reménytelen-e a Dobai tulajdonában volt állomány sorsát továbbnyomozni, s esetleg nyomára bukkanni a rejtélyes, de esetleg nagy jelentőségű forrásnak.

DOBSZAY, LÁSZLÓ

Le premier monument de la littérature de graduale en Hongrie

Parmi les fragments qu'on a trouvés dans la reliure d'un livre de formules hongrois du XVe siècle (voir l'article de László Szelestei N., dans le présent numéro de notre revue) il y a quatre feuilles de notes contenant des chansons avec des textes hongrois. Tout le matériel qu'on a trouvé auprès du fragment peut être daté de 1542–1543; l'origine du fragment de notes — à la base du type de caractères et des notes — peut être ramenée à ces mêmes années. C'est pourquoi à ce document revient une place éminente parmi les inscriptions pourvues de notes provenant de la Hongrie: il occupe la quatrième place, dans l'ordre chronologique, mais il est plus volumineux que les précédents.

Les notes contiennent trois parties. La première est une traduction libre de l'Introitus «Puer natus est nobis» qui est donné dans une interprétation fortement didactique, d'après le Nouveau Testament. C'est une composition autonome du point de vue musical, la mélodie n'a pas de modèle plus proche ni dans la tradition latine, ni dans la pratique grégorienne de langue maternelle des pays voisins. La deuxième est l'un des chants liturgiques les plus connus du moyen âge, la séquence de Noël «Grates nunc». Elle est identique complètement aux textes jusqu'ici connus, mais elle semble suivre plus précisément les traditions médiévales. Devant la séquence «Grates nunc» on trouve un tropus insolite, servant d'introduction. Cette partie est peut-être le produit d'une sorte de nationalisation liturgique et musicale. La troisième partie du fragment contient le texte intégral du Magnificat-canticum; avec des notes jusqu'à la fin. Sa traduction revient dans plusieurs monuments médiévaux de la langue hongroise, elle figure dans presque tous les graduales protestants. Ce fragment est le représentant le plus récent de ces derniers, et il est le document de ce que les principes de traduction érasmiens de la Bible, en se mêlant des principes d'interprétation protestants, se sont présentés déjà dans les chants de cette phase précoce.

La source découverte a maintenue trois parties d'un graduale protestant, écrit vers 1540, et provient des environs de Miskolc. Ce document important de la musique, de la langue et de la littérature peut être enregistré par l'histoire de la musique sous le nom de «Fragment de Graduale de Miskolc».

Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején

Szenci Molnár Albert *Postilla Scultetica* című művét „Az Nagy Szombati ecclesianac, hiv keresztyenec gyülekezetinec: es ennac Isten után, főfő Patrosinac, Gondviselőinec: Az nemes és tiszteletes férfiaknac, mező Szegedi Gasparnac, Lublai Krausz Janosnac, Debreceni Bédi Istvannac, Kőrösi Böldre Mihálynac . . .” ajánlja.¹ Az előszóban részletesen meg is indokolja ajánlását:

„Ez fordításban való munkámat pedig, hogy az kegyelmetec beczületes gyülekezetinec dedicallam és az Kegyelmetec tizteletes neve alatt boczassamki, azt kívánnya elsőbenis ti Kegyelmeteknec az Isten igéjéhez buzgo szereteti, és annac terjesztésére valo jo gondviselése, a melly Kteket arra indította, hogy ez könyvnecc kinyomtatattására nékem kedves segedelmet küldenétec: az melly segedelemből, az mit gonosz példajockal elcziptenec az Kegtec Ecclesiajánac némelley lágymeleg tagai, azokat gerjeszsze fel az Isten szent lelkénec tüzével, hogy azt másképpen térítséc meg az Christus szükölködő tagainac: másodic oka dedikálásomnac az Kegyelmetec gyülekezetihéz valo hiv szeretetem: az melly gyülekezetben eleitől fogva mindenkor voltanac az elő Istennecc választott hivei, az kik nem szégyenlettéc, ez világ dühössege ellenis az Christust megvallani, és az ő keresztét felvenni.”²

Arra mutat ez az ajánlás, hogy a nagyszombati polgárok egy csoportja hajlandó volt egy könyv kiadására áldozni, és ami fontosabb ennél, ez a hajlandósága *tudatos* volt, hiszen akadtak a városban olyanok, akik „gonosz példajockal elcziptenec” adományukból, sőt a nagyszombati eklézsia „választott hiveinek” néha „ez világ dühössege ellen is” meg kellett állni.

Köztudott, hogy a XVI., XVII. században városi, mezővárosi polgárságunk jelentős szerepet játszott művelődési életünk támogatásában. Ez abban az időben a könyvkiadás finanszírozását, a hazai nyomdák fenntartását, az egyház és az iskolázás támogatását és a peregrinációra induló diákok ösztöndíjainak a biztosítását jelentette. Szenci ajánlásának szövege arra nyújt reményt, hogy egy — több-kevesebb ideig, de rendszeresen és tudatosan működő — polgári kultúrapártoló-támogató csoport konkrét tevékenységét foghatjuk meg itt, még hozzá a század legelejéről. Érdeemes tehát megkísérelni, hogy bemutassuk, miből állt e csoport tevékenysége. Vizsgálódásunk folytatásához számos konkrét támpontot ad a *Postilla Scultetica* ajánlásának további szövege:

¹ *Postilla Scultetica*, az egész esztendő által való vasárnapokra és fő innepekre rendeltetett evangéliumi textusoknak magyarázata . . . kibocsáttatott Scultetus Abraham által; . . . melyet németből magyar nyelvre fordított Szecezi Molnár Albert. Oppenheimium 1617. Az ajánlást a következő műből idézzük: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 6. Szenci Molnár Albert Költői Művei*. Sajtó alá rendezte: STOLL Béla. Budapest 1971, Akadémiai Kiadó, 484. l. (A továbbiakban: *RMKT XVII/6*.)

² *RMKT XVII/6* 486—487. l.

„Ez Kegyelmetec városába valo hiv Keresztyéneć között, *diczeretes hírrel névvel, igazán fenlött az bodogult Asztalos Andras*, az ki melly kegyes és bőven adakozo Patronusa vólt legyen az anya szent Egyháznac és annak épületire idegen országban tanulo knac tudgyác mideneć Magyarországnac, és itt Német országban meg értetteć soc tudos embereć. Az Visoli Magyar Bibliatis ő Kegyelme küldte fel kérésemre, és gyakorta szép ajandékival örvendeztetött engemetis ez Istenneć kedves embere: Kineć tiszteletes három vejiis, *Ványai Illyés, Patai János és Paxi Janos* nagy hiveséggel szeretettel gazdalkottanac nékem, és az enyimekneć Nagy Szombatban létünkben, kiért tisztességes emlekezettel és szolgálattal tartozom ő Kmeckneć. Ez bodog emlekezetű Asztalos Andras mellett, Beczületes Szegedi Uram, az kegyelmed attya, az bodogult Szegedi Marton nyerte el efféle jótéteményivel az diczeretet. Melly örökségképpen Kegyelmedre szállott diczeretet hirt nevet ez ideig öregbiteni igyekezett kegyelmedis, az *Kegyelmed attyafiaival Szegedi Mihallyal, és Szegedi Georgyel egyetemben*. Innét *vagyon*, hogy ez könyvneć elkészítésére is kegyelmed nóditott és egyebeketis jó példaadással az munkánac megsegítésére intett, *nemes és beczületes házastarsával Echi Orsic aszszonnyal egyetemben*.

Tovabba szerető *Krausz Janos Uram* az kegyelmed diczeretes nevévelis, . . . akartam ez könyvet ékesíteni . . . En az én személyemre, az ked jótéteményiért ez tisztességes emlekezettel akartam háláadosságra magamat köteleznem. Szinte ezen az oka Beczületes *Bédi Istvan Uram* és Tisztelendő *Böldre Mihaly Uram* az Kegyelmetec neveineć feljedzese neć.”³

Szenci Molnár Albert tehát tizenkét ember nevét említi e nagyszombati körből. Nézzük meg egyenként milyen további adatokat kapcsolhatunk e nevekhez, illetve nem köthetünk-e további személyeket e mecénási körhöz?

Szenci Asztalos Andrászt nevezi meg az első helyen. Személyét Molnár Albert Naplójából és levelezéséből jól ismerjük.⁴ Az itt található adatok alapján művelődést pártoló tevékenységének négy egymástól el nem választható, de mégis jól elkülönülő területe van: 1. A könyvkiadás támogatása. 2. Külön területnek tartjuk, s ezt a későbbiekben részletesen meg is indokoljuk, Szenci Molnár Albert ezzel összefüggő személyes segítségét. 3. A nagyszombati eklézsia és iskola ügyeinek fölkarolása. 4. Külföldi akadémiákon tanuló diákok támogatása.

Vegyük sorra ezeket a területeket. Asztalos Andrásznak Szenci művei közül a Biblia-kiadások körül volt fontos szerepe. Mint Stoll Béla megállapította: Szenciék „egy olyan kiadvány megjelenését vették tervbe már 1603-ban, amelyben a Biblia után a zoltárfordítás és a catechismus is napvilágot lát”.⁵ Asztalosnak e tervezgetésekben és a kiadvány megjelenésének előkészítésében való aktív részvételét tükrözi Taksonyi Péternek 1603. aug. 12-én Nagyszombatból Szencihez küldött levele:

„Cathecesis Palatina, ni mihi occurrisset olim typis evulgata, denuo erat vertenda per me, ob eorum, qui meae subsunt-ferulae commodum: eam tibi, si domini patroni consensu hoc tristi et plusquam lacrimabili saeculo de bibliis edendis accessisset, misurus eram, quos et voti compos factus fuisses et Germanicam biblicorum editionem imitari cupiens psalmos Lobwassericis melodiis ordinatus et indicem eo seduliori cura apposuissem.”⁶

Taksonyi tanulmányainak a költségeit viselő patrónus, akiről itt szó van, Asztalos volt.

1605 augusztusában még mindig e német Biblia magyarra fordítását tervezi Molnár, s ehhez Bocskayt szándékozik patrónusául megnyerni, mint

³ RMKT XVII/6 487. l.

⁴ *Szenci Molnár Albert Naplója, Levelezése és Irományai*. Jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Budapest 1898. A továbbiakban: *NLI*.

⁵ RMKT XVII/6 402. l.

⁶ *NLI* 148. l. Idézi Stoll Béla is RMKT XVII/6 402. l.

Piscatorhoz ez év aug. 26-án küldött leveléből kitűnik. „Tanítványaim . . . Este a tiédet [Biblia-fordításod] olvassák németül, a tanulságokkal . . . Ha az Isten a mi Bocskaynk fejedelemségét megerősíti, és én szárnya alá húzódhatok, fordításukhoz hozzákezek.”⁷ „Molnár Albert később lemondott Johann Piscator német Biblia fordításának magyar nyelvű kiadásáról. Közrejátszhattak ebben a német fordítás körüli sajtóviták”⁸ is. A Biblia újabb kiadásáról azonban mégsem tett le Molnár, bár a kiszemelt nyomdász, a herborni Christophorus Corvinus [Raabe] vonakodott a kockázattól, hátha közben másutt is kinyomják a magyar Bibliát. Molnár ezért meggyőződött róla, hogy Magyarországon nem készül új Biblia-kiadás. Erről értesítette őt Miskolczi Csulyak István 1607. júl. 20-án:

„Az Bártfán elkezdett biblia nyomtatását félbel [!] hagyatták az nyomtatóval, mert igen kezdette ubicuitarius módra megvesztegetni és immár az papírosában borsot és egyéb ezféle marhát árulnak. Azért, ha Kegyelmed mostan kinyomatná, nem lenne Kegyelmed munkája szidalmas”.¹⁰

A kiadvány végül is 1608-ban jelent meg Hanauban; címlapjának tanúsága szerint „Levinus Hulszius örökösinec költségével”¹¹, aki, úgy látszik, megfelelő hasznot remélhetett e kiadványból, erre utalnak Szenci következő szavai az előszóban:

„Ugyan ezen istenes ember volt indítója, az néhai Cosmographus es könyvaros Levinus Hulsziustul marat özvegy aszszonnac, hogy az, ez mi meguyított könyvünket költségével kinyomtatatná, es az ő könyves bötyyából kiadna . . . intec itt es kérec minden serény könyvárosokat, hogy ennac akarattya ellen ez mi munkankkal így ekesitetett könyvet, másutt ki ne nyomtassác, es az hasznot, a melyet innét az ő arvaival vár az igazsag szerint, töle el ne fordítsác.”¹²

Fontos adalék ez a magyar könyvkiadás történetéhez is, hogy tizennyolc évvel a vizsolyi Biblia megjelenése után már hasznot lehetett várni egy újabb nagy példányszámú bibliakiadásból. S hogy Hulszius özvegye nem csalódott reményeiben, s várt hasznát valóban elnyerte, bizonyítja, hogy a hanaut négy évvel később Oppenheimben újabb kiadás követte. Ennek előszavában a következőket olvashatjuk:

„Mellynec a hivec között kedves voltát, nem czac hiv atyafiaknac hozzám irt levelekből érttettem, hanem innetis nyilván vöttem eszembe, hogy ez néhány esztendőben, az Hanóviában nyomtatott masfél ezer exemplar többire már mind eladatott.”¹³

⁷ Szenci Molnár Albert levele Johann Piscatorhoz 1605. aug. 26-án. Közli STOLL Béla in: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Adattár XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez. 4. Összeállította CSANDA Sándor, KESERŐ Bálint. Szeged 1978. 263. l. (SZILÁGYI János György segítségével készített fordítás.)

⁸ VÁSÁRHELYI Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Kandidátusi értekezés. 183. l. Kézirat. Ezúton is köszönöm Vásárhelyi Juditnak munkámhoz nyújtott értékes kiegészítéseit és segítségét.

⁹ Ezt tükrözi Matthias Martiniusnak 1607. ápr. 21-én Molnárhoz írt levele. NLI 208. l.

¹⁰ NLI 212. l.

¹¹ *Szent Biblia az az; Istennec O es Uy Testamentomanac Prophetac es Apostaloc által megíratott Szent Könyvei . . . Caroli Caspar Elöljáróbeszédével*. Ez Masodic Kinyomtatást Igazgatta néhol megis jobbította Szenci Molnár Albert. Hannóviában nyomtatott Halbejus Janos által, Levinus Hulszius örökösinec költségével. MDVIII. esztendőben.

¹² RMKT XVII/6 469–470. l.

¹³ *Szent Biblia . . .* Szenci Molnár Albert által. Oppenheim 1612. Az idézetet lásd: RMKT XVII/6 482. l.

Annak ellenére, hogy e bibliakiadások végül is üzleti vállalkozásokként jelentek meg, Asztalos Andrásnak nemcsak elvi és közvetett, hanem gyakorlati anyagi támogatása is dokumentálható létrejöttükben: „Biblia quod attinet, sunt in itinere, quantum ex litteris domini patroni [Asztalos] intellexi, is enim I. Maii Viennam ea transmisit . . .”¹⁴ — írja Taksonyi Péter Molárnak 1602. jún. 22-én. Másutt maga Asztalos tudósít e felküldött Biblia pontos értékéről: „Az Visoli biblia, kit kegyelmed elkért volt az académiá bibliothecájából, azt én küldtem volt föl: Farkas praedicatoré volt, per florenis 8 vettem meg az feleségétől. Adja Kegyelmed dominus Johannes P. Samaraeus kezéhez; had vegyék hasznát ők is, meddig ott fen lesznek Isten KeGYelmességéből.”¹⁵ Kétségtelen, hogy a fenti két idézet ugyanarra a Bibliapéldányra vonatkozik. A Bécsbe átküldött Bibliát ugyanis hamarosan kézhez kapta Taksonyi, aki azt hazatérte előtt az akkor éppen Heidelbergben tartózkodó Somosújfalvi Érsek Péternél hagyta. Érsek pedig az Académia Bibliothecájában deponálta Asztalos kérésére.¹⁶ Szenci Naplójában pedig 1606. december 6-án olvasható. „Biblia Ungarica ex academia bibliotheca Heidelbergensi ad me recepi.”¹⁷ Az oppenheimeri kiadás munkálataihoz ugyancsak küldött segítséget Asztalos: „Im az minemő könyvet kéretem Asztalos András uram által, im általküldöttem Szombathban az Novum Testamentumot. Azért arra kérlek, hogy küldj egy kicsin magyar bibliát, ha elvégezted” — írja Molnár Benedek 1608. aug. 18-án testvérének Molnár Albertnek.¹⁸ E Novum Testamentum minden bizonnyal Félegyházi Tamás versiója volt: „Az uy Testamentumot az Félegyházi Thamás versiojával haszonnal conferaltam.” — említi Molnár az 1612-es bibliakiadás előszavában.¹⁹

Asztalos bizonyos segédletek beszerzésével és elküldésével támogatta Molnár Bibliakiadásainak munkálataiban. Ez a támogatás, ha figyelembe vesszük az akkori könyvárakat (az említett vizsolyi Biblia 8 forintba került), anyagilag sem mondható csekélynek.

Asztalos különben is állandó figyelemmel kísérte Molnár tevékenységét. Ő is küldött tudósítást 1608 márciusában a Bártfán elkezdett Biblia-kiadásról, bár értesülése pontatlannak bizonyult.²⁰ De példányt kapott például Szenci magyar nyelvtanából és a Dictionariumból is.²¹ Egyéb irodalmi kérdésekre is ki-kitér leveleiben. Véleményt mond többek között Berger Illés verseiről és Illésházi nádor halálára írt beszédéről; máskor olyan tractátust kér Szencitől, amellyel megfelelhetnének Veresmarti Mihály, volt komjáti prédikátor kéte-

¹⁴ NLI 135. l.

¹⁵ NLI 312. l. Asztalos levele Molnárhoz Nagyszombatból 1609. máj. 8-án.

¹⁶ NLI 144. l. Érsek Péter levele Molnárhoz 1603. máj. 2-án.

¹⁷ NLI 46. l.

¹⁸ NLI 283. l.

¹⁹ RMKT XVII/6 482. l.

²⁰ „Az magyar bibliának kinyomatása felől azt írhatom KeGYelmednek, hogy immár ujonnan kinyomtatták Bártfán és el is végezték, de nem szinte oly kedvesen, mint az visoli nyomtatás vala.” Asztalos levele Molnárhoz 1608. márc. 6-án. = NLI 254. l. Molnár ekkorra már Miskolczi Csulyaktól úgy értesült, hogy a bártfai nyomtatás félbe maradt. (l. feljebb.) Ez állítólagos bártfai kinyomatásból példány nem maradt fenn csupán néhány töredékét őrizte meg a két háború között is a Sárospataki Református Kollégium könyvtára. Ez arra vall, hogy nem Asztalos, hanem Miskolczi Csulyak tájékoztatása állja meg a helyét. Lásd még erről RMNY 951 (kéziratban).

²¹ NLI 254, 355. l.

lyeire.²² Arra vallanak ezek a jelek, hogy Asztalos megértette Molnár különleges szerepét a magyar művelődésben, könyvkiadásban. Annál is inkább ki kell ezt emelnünk, mert mint látni fogjuk, akadtak olyan patrónusai is Molnárnak, akik ezt a szerepét csak évekkel később ismerték fel. Ezzel magyarázható, hogy Asztalos minden különösebb konkrét cél nélkül is küldött néha Molnár számára kisebb-nagyobb adományokat. Szenci Naplója 1599. nov. 26-án említi az első ilyen esetet. Akkor még Samarjai Máté prédikátor ajánlásával ment Nagyszombatba: „ubi mihi Andreas Asztalos aureos 5 et reliqui fratres: Szegedi Márton, Bornemisza János, Somoginé et alii ferme sex flor. Ungaricos . . .”²³ 1609. aug. 4-én Asztalos Molnárhoz írt levelének postscriptumában jegyzi meg: „Im Kegyelmednek egy igen szép Matias király aranyat küldtem, ismét 25 pénzt, 15 oszporát, Kegyelmed némely barátnál kedveskedjék velem.”²⁴ 1610. febr. 20-án pedig újabb adományról tudósít Asztalos levele: „Im én is küldök kegyelmednek öt aranyat, kiket ezen levélbe tartam. Kegyelmed vegye jó néven most ez keveset.”

Asztalos a Molnárnak küldött segítségen kívül két diákot is a maga költéségén taníttatott a heidelbergi egyetemen. Ezek közül az egyik, Taksonyi Rácz Péter 1600. nov. 26-án iratkozott²⁵ be és 1603. febr. 14-én indult haza.²⁶ Asztalosnak ajánlotta *De officio Christi* címmel 1602-ben megjelent egyetemi disputációját.²⁷ A másik, Samarjai Máté János 1609. máj. 30-án iratkozott be Heidelbergben az egyetemre;²⁸ s ő is ajánlott egy disszertációt patrónusának *De Sacra Scriptura* címmel 1610. jún. 16-án.²⁹ Alkalmadtán más diákok is kaptak segítséget Asztalostól: „Voltak házamnál az atyafiak, dominus Michael Szepesi és Michael Fokteoi. Az alámenetelben lettem segítséggel tehetőségem szerént” — írja Molnárnak 1609. nov. 28-án.³⁰ E két diák tehát hazafelé tartásban fordult meg Asztalosnál. Szepesi Láni Mihály 1607. aug. 5-től tanult Wittenbergben, majd 1608. febr. 27-től Marburgban.³¹ Foktői Szepsivel együtt tanult Marburgban, 1613-ban feltehetően Gönc környékén volt prédikátor.³²

Végül számot kell adnunk azokról az áldozatokról, amelyeket Asztalos a nagyszombati egyház és iskola érdekében hozott. Asztalos Andráséknak 1605-ben a korponai országgyűlés határozata alapján sikerült protestáns prédikátort bevinni Nagyszombatba Hollósi Márton személyében. A nagyszombati

²² Asztalos levele Molnárhoz 1610. febr. 20-án. NLI 338, 339 l. Veresmarti később át is tért a katolikus vallásra.

²³ NLI 27. l.

²⁴ NLI 319. l.

²⁵ *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*. Bearbeitet und herausgegeben von Gustav TOEPKE . . . Zweiter Theil . . . Heidelberg 1886. 206. l. (A továbbiakban: TOEPKE).

²⁶ NLI 144. l.

²⁷ Lásd: SZABÓ Károly—HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár*. 3. köt. Budapest 1898 993. sz. (A továbbiakban *RMK III*).

²⁸ Toepke 245. l.

²⁹ Megjelent: PAREUS, David: *Disputationum theologicarum . . . publice habitatarum . . .* Heidelberg 1611 című művében 101—109. l.

³⁰ NLI 331. l.

³¹ Életrajzát lásd: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon 3. javított és bővített kiadás*. Szerkesztette LADÁNYI Sándor. Budapest 1977, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 597. l. (Továbbiakban ZOVÁNYI).

³² NLI 61. l.

protestáns egyház és iskola első éveinek történetét maga Asztalos foglalta össze a legtömörebben 1609. nov. 28-án Szencihez küldött levelében:

„Nilván is vagyon kegyelmednél, az ur Isten az ő szent ígénének nyilván való hirdetését az háboru időben be hozta vala városunkban és Hollósi uram köztünk holtáig szolgálván az ecelesiában, többig három esztendőnél nagy szorgalmatossággal tanított, igazán eljárván az hivataljában minden félelem nélkül. Vele együtt dominus Suri collegája levén volt köztünk egy esztendeig. Dominus Petrus Taxoni az scholát esztendeig birta, ő utánna Thomas Patko Samareus közel 3 esztendeig. Voltak szép deáki gyülekezetünk közel százan az domesticusokkal egyetemben. Hollósit az ur elhíván közzülünk, dominus Georgius Rátkait hozók közinkben és Tomás Patkót ő helyette kellett kibocsátnunk az deáki predicatorására, Matheus Mackait hivatók és hozatánk az scholai tanításra Gyöngössül.

Ezenben piae memoriae Illiesházi urunk, ki az háborut leszállítá Magyarországbán és törökkel is frigyét szerze, az mennyei urtul elhivattaték az örökké való hazájában, mert míg élhete jó patrónussa lén az religiónak, adég békeségben oltalmazza bennönket. Halála után velem az érsek és pispekek és káptalan instigálásából az városbeli tanács ellenünk támada és elsőben engemet elékapa, mivelhogy az én másik házamnál adtam volt az scholának és az scholamesternek szállást és helt. Ez dologért házamra külték és több marhámat vitettek el 250 forint éró marhámnál. Ezután két héttel ugymint 16. napján Octobernek hatalmasul reá külték predicatorunk házára, 4 tanácsbeli ember és fertalmesterek és drabantok jelen lévén, szekerekre portékáját felrakván, feleségestől gyermekestől kikül(d)ték, a város határából; azonképpen az scholamesterönket is. Ily nagy véletlen violentiát cselekedtek rajtunk. Most ország gyűlése vagyon Posomban, mely kezdetet 1. Novem. Immár az ország előtt vagyon dolgunk . . .”³³

Asztalosnak már a nagyszombati protestáns eklézsia és iskola létrehozásában is kulcsszerepe volt, s különösen az iskoláért már kezdetben hatalmas anyagi áldozatokat hozott. A városból kivitt prédikátor és iskolamester először Majtényban Échi Gáspárnál, Szegedi Gáspár sógoránál kapott szállást, majd Szegedi Gáspár adott nekik helyet egy, a városhoz közel eső pusztáján. Az országgyűlésen Szegedi Gáspár, Bédi Pál követek és a felkért ügyvéd Tarnóczy elérték, hogy a városnak december utolsó napjaiban vissza kellett fogadnia a prédikátort és az iskolamestert, Asztalos ezenkívül elkobzott „marháit” is visszakapta. A több mint százból megmaradt 11 tanuló pedig a nagyszombati polgárok vendégbarátságát élvezte ebben az időben. Az iskola minden bizonynyal hamarosan újból fellendült, hiszen Lengyel Miklós, Bornemisza János és Velechinus István néhány éven belül innen indultak külföldi tanulmányútra.³⁴

Asztalos András valószínűleg 1611-ben halt meg. 1610 végén, 1611 elején megszaporodnak Molnár levelezésében az Asztalos betegségéről szóló híradások. Utoljára Szenczi Lukács említi őt 1611. aug. 28-án Nagy-Megyeren kelt levelében.³⁵ Hozzáfogható, polgári származású, áldozatos pártfogóját a magyar művelődés történetének nem ismerjük az ő korából; de a nagyszombati kör más tagjai is jelentős áldozatokat hoztak a művelődés előbbreviteléért.

³³ NLI 330. l.

³⁴ Asztalos mecénási tevékenységét különösen a nagyszombati egyház és iskola ügyében játszott szerepét igen alaposan és részletesen tárgyalja IPOLYI Arnold: *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái*. Budapest 1875, 262–290. l. Asztalosnak a nagyszombati iskola ügyében játszott szerepének vázolásában forrásunkul szolgált még: MAKAY Máté: *Memoriale rerum memorabilium annorum 1608, 1609*. In: NLI 463–467. l.; továbbá lásd még NLI 330, 335, 336, 339. l.; ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. Második kötet 1608–1647. Budapest 1891, 21–27. l.; LICHTNER Pál: *Kivonat Nagyszombat városa jegyzőkönyvéből*. In: *Értesítő a pozsonyi ágostai hitvallású evangéliumi főiskoláról 1861–62-dik tanévben*. Pozsony 1862 19. l.

³⁵ NLI 370. l.

Először Asztalos három vejét Paksi Jánost, Patai Jánost és Ványai Illést kell sorra vennünk, akik — mint már idéztük — ugyancsak „nagy hívességgel és szeretettel gazdalkodtanac” Szencinek és az övéinek Nagyszombatban.³⁶ Patai János nevét ezzel kapcsolatban kétszer említi Szenci naplója: 1614. dec. 12. „Tyrnaviam hic reliqui privignam Magdalenam, apud generem Andreae Asztalos piae memoriae dominum Johannem Patai” 1615. ápr. 12-én érkezett vissza Szenci: „Szombatba az bódog emlékezetű Asztalos házához. Patai Jánoshoz.”³⁷ Huzamos ideig élvezte tehát Szenci családja a nagyszombatiak vendégszeretetét.

Patai és Paksi apósukhoz hasonlóan folytatták a peregrinus diákok támogatását. 1617. okt. 28-án elhangzott disputációjának ajánlásában Péli S. István mindkettőjüket említi Fekete Jakab nagyszombati polgárral együtt, mint fautorát.³⁸ Csuzi Cseh János Franekerben tanuló diák pedig 1625. szept. 28-án ajánlja értekezését „Paksi Jánosnak a nagyszombati egyház oszlopának, mint pártfogójának . . .”³⁹ Péli S. István 1616. dec. 14-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre.⁴⁰ 1617-ben kinyomtatott disputációjában Nemesnépi Dániel, komjáti papot nevezi meg patrónusaként. Az említett három nagyszombati polgáron kívül Csene Péter, Samarjai Patkó Tamás, Samarjai P. János, Pécseli Király Imre, Sárai Pál papok, Maklári Péter lévai bonum provisor, valamint Horváth L. Péter komáromi polgár neve szerepel az ajánlásban. Péli S. István tanulásának költségei tehát minden bizonnyal közadakozásból gyűltek össze, ebből vehették ki részüket Paksi és Patai. Nemesnépi szerepe pedig nyilván az volt, hogy javaslatot tett az egyházkerületnek az ösztöndíj felhasználójának személyére.

Paksi János neve a Postilla Sculteticán kívül Molnár két további kiadványában is szerepel, jelezve, hogy Szencinek nyújtott támogatása folyamatos lehetett. 1621-ben a Heidelbergben megjelent Imádságoskönyv előszavának végén köszönti őt Molnár, 1624-ben pedig az Institució kiadására adakozó polgárok között fordul elő a neve.⁴¹

Asztalos András és családja mellett a Szegedi családot említi kiemelt helyen a Postilla Scultetica ajánlása. Szegedi Gáspár méltó társa volt Asztalosnak, mecénási tevékenysége hasonlóan sokoldalú. Feleségével, Echi Orsikkal több kiadvány megjelenéséhez járultak hozzá. Nagyszombatban éppen Szegedi Gáspár vezette a gyűjtést az Institució költségeihez való hozzájárulásra, s ő maga és felesége is adakozott.⁴² További két mű ajánlása pedig Echi Orsolyához szól. 1621-ben neki és Lublai Krausz Jánosné Szegedi Annának dedikálta Molnár az Imádságoskönyvet. 1628-ban pedig Bernárd Máté nyomdász címezte Szegedinéhez Samarjai Máté János *Magyar Harmónia* című művének kiadását.⁴³

³⁶ RMKT XVII/6 487. l.

³⁷ NLI 65, 69. l.

³⁸ *Positiones theologicae de Jesu Christi mediatoris et servatoris nostris persona, officio et beneficiis* . . . Heidelberg 1617 = RMK III 1200 a címlap hátán.

³⁹ Csúzi Cseh disputációjából ma nincs hozzáférhető példány, adatunk így Szabó Károly leírásából származik: RMK III 1375.

⁴⁰ Toepke 280. l.

⁴¹ A két említett mű: SZENCI MOLNÁR Albert: *Imádságos Könyvecske* . . . Heidelberg 1621, RMK I 514 és *Az Keresztyéni Religiora es igaz Hítre valo Tanítás, mellyet Deakul irt Calvinus Janos* . . . *Magyar nyelvre fordított Molnár Albert* . . . Hanoviában MDC XXIV. RMK I 540 Lásd még: NLI 289. l.; RMKT XVII/6 500. l.

⁴² RMKT XVII/6 500. l.

Részt vett Szegedi Gáspár Molnár személyes támogatásában is. 1615. ápr. 1-én vendégül látta Szencit.⁴⁴ Ugyanez év máj. 7-én pedig nagyobb összeget kölcsönzött számára: „Accepimus mutuo a domino Gasparo Szegedino Aureos Ung. 23, thaleros 2, denarios 47.”⁴⁴

A nagyszombati iskoláért szintén sokat tett Szegedi. Már korábban említettük, hogy szállást adott a városból elűzött diákoknak, és ő járt el az országgyűlésen ebben az ügyben.

1611-ben Kanizsai Pálfi János említi Szegedi Gáspárt, mint egyik pártfogóját.⁴⁵ 1613-ban pedig Ceglédi Szabó Pál emlékezik meg róla, mint mecénásáról.⁴⁶

Szegedi Gáspár után Szegedi uram apjának, Szegedi Mártonnak a neve következik a Postilla Scultetica ajánlásában. Sajnos róla igen kevés adattal rendelkezünk, Molnár azonban nyilván nemcsak udvariasságból említette nevét, hiszen Kanizsai Pálfi János 1610. máj. 5-én a heidelbergi egyetemen elhangzott előbb említett disputációjának ajánlása neki is szólt: „Dn. Martino Szegedi. . . civitatis Cassoviensis civi . . . Mecoenati studiorum meorum . . . ejusque filiis paterne vestigia fervide aemulantibus: Andreae Szegedi, civi eiusdem civitatis, Casparo Szegedi . . . civitatis Tyrnaviensis civi, Gregorio Szegedi . . . civitatis Cassoviensis civi.”⁴⁷ Szegedi Mártont és Szegedi Andrást eddig mint nagyszombati tőzséreket ismerte a szakirodalom. Gazdagságukra jellemző, hogy a királyi kamarának is többször nyújtottak kölcsönt. 1579-ben Márton gyermekeivel, Mihállyal, Gáspárral, Annával és testvérével, Andrással együtt nemeslevelet kapott Rudolftól. „A család nyilván Nagyszombat városában emelkedett nemesi rangra. Gazdasági kapcsolatai miatt azonban a nemeslevél abaúji kihirdetésére is szükség volt.”⁴⁸ Meg kell még említenünk Szegedi Mártonnal kapcsolatban, hogy halála után özvegye Thuri Anna tovább ápolta a családi hagyományokat: Miskolczi Puah Pál 1625-ben őt nevezte meg külföldi tanulmányai mecénásaként.⁴⁹

Bár Szegedi Mártont Szenci és a nemeslevél nagyszombati illetékességűnek tartja, Kanizsai pedig kassai polgárként említi, nem látunk okot arra, hogy ne egy személyre vonatkoztassuk a különböző adatokat, mert az ismertetett tényekből világosan kitűnik, hogy a család tevékenysége mindkét városra kiterjedt, s úgy látszik Szegedi Márton idővel Kassára települhetett át.

Szegedi Márton fiai közül — Gáspáron kívül — Szenci Mihályt és Györgyöt említette, Kanizsai Pálfi Andrást és „Gregoriust”, aki bizonytalán azonos

⁴³ RMK I 514 és SAMARJAI Máté János: *Magyar Harmónia, azaz; Az augustana és helvetica confessio articulussinak egyező értelme*. Pápa 1628. = RMK I 573

⁴⁴ NLI 69. 70. l.

⁴⁵ De papae Romani pontificis maximi pseudo-ecclesia a Roberto Bellarmino descripta et de Christi pontificis magni vera Ecclesia in scripturis fundata. című disputációjának ajánlásában. Megjelent: Pareus, David: *Disputationum theologiarum publice . . . habitatum volumen unum . . .* Heidelberg 1611 361–387. l.

⁴⁶ *Theses theologicae de causa efficiente peccati . . .* Heidelberg, 1613 = RMK III 1123 című disputációjának ajánlásában.

⁴⁷ Lásd 45. számú jegyzet 361. l.

⁴⁸ BALINT Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. Budapest 1975, Akadémiai Kiadó 103. l. Ugyanitt más adatok is olvashatók, amelyek jellemzőek Szegedi Márton vagyoni helyzetére. A Szegedi családról általában lásd még: KERESKES György: *Nemes Almási István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete* Budapest 1902.

⁴⁹ MISKOLCZI Puah (Paulus): *Disputatio Theologica, de Ecclesia triumphante . . .* Frana-ker 1625 = RMK III 1378.

Györggyel, hiszen a Gregorius és Georgius nevet, nyilván a nagy alak hasonló-ság miatt gyakran összeeserélték, noha az egyik inkább a magyar Gergelynek, a másik pedig inkább a magyar Györgynek felel meg.⁵⁰ A nemeslevél pedig mint említettük, Mihályt, Gáspárt és Annát tekinti testvéreknek. Ezen adatok alapján Mihályt, Gáspárt, Györgyöt és Annát feltétlen testvéreknek kell tartanunk. András Kanizsai szerint Gáspárék testvére, a nemeslevél szerint apjuknak, Mártonnak testvére. Nem zárható ki, hogy két András is volt a családban, annál is inkább, mivel Kanizsai ajánlása, amely 1610 májusában kelt, nem utal arra, hogy András már nem él, pedig Szegedi András 1609. okt. 18-án már nincs az élők sorában. Természetesen előfordulhat az is, hogy a Dunántúlról peregrinációra induló Kanizsai nem volt egészen pontosan tájékozódva a család Kassán élő tagjainak rokonsági viszonyairól, hiszen valószínű, nem is személyesen vette át tőlük a neki rendelt összeget, hanem az egyházkerület jelölte ki a már korábban összegyűlt pénz felhasználójául. Azonban akár egy Szegedi Andrásról van szó, akár pedig nagybátyról és unokaöccsről, mindenképpen a Szegedi család mecénási tevékenységét jellemzi Kanizsai pártfogása és az is, hogy Szegedi András 1609. okt. 18-án kelt végrendeletében jelentős összegeket hagyott egyházi és iskolai ügyekre: „Alvintzy Péter uramnak hagyok tíz arany forintot . . . Az iskolabeli magyar deákoknak az Tót deakokkal együtt — fl 20 d — Nimöt deákoknak — fl. 10 d — Az Németországban tanuló deákoknak hagyom Magocsy uram ő nagyságánál való adósságomat, eppen negyedfelszáz forintot. Ennek kiszörsését es ebben való dispensálását, hagyom Alvintzy Peteor uramra . . .”⁵¹

Szegedi András családja Szepesi Csombor Márton támogatásából is kivette a részét, hiszen nála lakott 1607-ben az *Europica Varietas* szerzője. Andrásnak pedig fia volt az az István, akihez, mások mellett, az *Europica Varietas* Angliáról írott fejezetének ajánlása szól. István 1619-ben community tag, 1621-ben úgy nevezett plébániatiszt, 1623-ban Almási Istvánnal együtt Bethlen nagyszombati országgyűlésének követe, 1624-ben gróftiszt. Éveken át szenátor. 1625. dec. 3-án kihirdetett végrendeletében Alvinci Péter és Velechinus István, kassai magyar papoknak „két hordó alföldi bort hagyott”, . . . „Ezekén kívül egy deákot az ki jó lenne, és az itt való ecclesiában jövedőben szolgálna, ha kivántatnék küldjek fel es aggianak tanulásának okáért ötszáz forintot.”⁵²

A következő testvér, Szegedi György, azonkívül, hogy Kanizsai fautora volt, Velechinus István mecénásaként is ismert.⁵³ Megemlítjük még, hogy Johannes Bocatius: *Militia S. Georgii* . . . Kassa 1612. c. művében „nobili ac egregio Dn. Georgio Zegedi negotiatori Cass. etc.” is címzett egy üdvözlő verset.⁵⁴

⁵⁰ Bakai Jacobides György vagy Gergely például Gregorius Bakai néven szerepel 1616-ban a heidelbergi egyetem anyakönyvében. 1627-ben viszont Georgio Baccai sárospataki paphoz ír üdvözlő verset JAKOBÆUS, Jakub: *Otii vernalis anni MDCXXVII. aegrisom-nia* . . . Kassa 1627 című művében.

⁵¹ *Szepesi Csombor Márton Összes Művei*. Sajtó alá rendezte Kovács Sándor Iván és KULCSÁR Péter. Budapest 1968, Akadémiai Kiadó 514. l. Kassai Levéltár AS Fasc. S. Szegedi Nr. 12.

⁵² A Szegediekről és Szepesi Csomborról lásd: *Szepesi Csombor Márton*; i. m.; WICH Béla: *Kassa története*. Budapest 1941. 50–51 és 88–89. l.

⁵³ VELECHINUS István: *Positiones theologicae de vera Christi Ecclesia et conciliis* . . . Heidelberg 1615 ajánlása = RMK III 1154. E műből ma hozzáférhető példány nincs, az adatot Szabó Károlytól idézzük.

⁵⁴ RMK II 346 7b fol.

Szegedi Mihályról, a híradások szerint legidősebb testvéréről még egy — számunkra érdekes — adat van a *Postilla Scultetica* ajánlásán kívül. Fabricius Georgius Secundus: *Festa festorum hoc est trium conionum in summis anni festivitatis*... Kassa 1611. című művét a kassai szenátoroknak, köztük Szegedi Mihálynak ajánlja.⁵⁵

Szegedi Anna, Lublai Krausz János felesége Nagyszombatban élt. Szenci Molnár kiadványai közül hozzájárult az 1621-ben megjelent *Imádságoskönyv* kiadásához és adakozott az *Institucióra* is.⁵⁶ Hogy mecénási tevékenysége ennél hosszabb ideig tartó és kiterjedtebb lehetett, arról az tanúskodik, hogy 1643-ban Gyulafehérvárott nyomtatott halotti kártyájának Nagyszombatba küldéséről az egyházkerület legtekintélyesebb papjai intézkedtek;⁵⁷ mint arról a töredék hátán olvasható szöveg tanúskodik:

„Samaríá — Tsütörtökünű. Eodem die accepi horis pomeridianis sequenti vero die Czütörtokino Nagy magyarinű transmissi. Jo. Szenci. Reverende Domine Pro Senior animus fuit Rdi Dmi Episcopi, ut recta Samaríá Tyrnaviam ferret! [ferrat?] verum [?vix] mutando animam prudentiae tuae Rventiae comisit: quoad fieri potest quam citissime Tyrnaviam ferat”.⁵⁸

A versek közül kiemeljük Bihari Ferenc egyik disztichonját:

„Grataque ei tribuat meritas Ecclesia laudes,
Verus et illustri luce vigebit honos.”

Szegedi Anna férjéről, a Szenci által ugyancsak említett Krausz Jánosról pedig megjegyezzük, hogy neve 1605. jún. 14-én szerepel a heidelbergi egyetem anyakönyvében,⁵⁹ tehát a hivatalt vállaló nemességnek ahhoz a köréhez tartozott, amely szükségesnek tekintette, hogy maga is megjárja a külföldet. Később Bocatius őhozá is több üdvözlő verset intézett.⁶⁰

Az Asztalos és Szegedi család tagjain kívül e mecénási kör tagjai közé számíthatjuk a következő nagyszombati polgárokat: A *Postilla Scultetica*-ban említett Debreceni Bédi Istvánt, aki az *Institucióra* is adakozott,⁶¹ és Körösi Böldre Mihályt, továbbá Bornemisza Miklóst, aki a ráckevei tanács mellett Simándi Bodó Mihály pártfogója volt 1621-ben.⁶² Valamint Bornemisza Jánost, aki 1599. nov. 27-én Szegedi Mártonnal és Somogyinéval „ferme sex. flor. Ungaricos” ajándékozott Szencinek. 1611-ben márc. 8-án pedig Samarjai János említi Georg Remhez írott levelében: „Per te hospitem illum aureum, diu multumque desideratissimum excepimus gratissimum, missum nobis a generosis Andrea Asztalos et Johanne Bornemisza.”⁶³ Bornemisza János komoly

⁵⁵ RMK II 339. További adatok találhatóak Szegedi Mihályról: SZEPSI CSOMBOR Márton: i. m. 468, 514. l., KERÉKES György: *Nemes Almási István*... Bp. 1902 99–100, 138. l.

⁵⁶ RMK I 514 ajánlása és RMKT XVII/6 500. l.

⁵⁷ Az Egyetemi Könyvtárban őrzött „RMK II 88c” jelzetű töredéket ECSEDY Judit határozta meg: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete* = in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*. Budapest 1980 294. l.

⁵⁸ Köszönöm CSONKA Ferenc tanár úrnak az olvasásban nyújtott segítséget.

⁵⁹ Toepke 282.

⁶⁰ *Hexasticha votiva*... Bártfa 1612 Országos Széchényi Könyvtár RMK II 345a B_{9b} fol.; *Militia vel ordo S. Johannis*... Kassa 1612, Országos Széchényi Könyvtár RMK II 346a; [BETHLEN Gábor: *Litterae Mandatoriae*... Lőcse 1620] Országos Széchényi Könyvtár RMK II. jelzet nélkül.

⁶¹ RMKT XVII/6 499. l.

⁶² SIMÁNDI B. Michael: *Theses theologicae de Coena Domini*... Heidelberg 1621 ajánlása RMK III 1331.

⁶³ NLI 27 és 368. l.

szolgáltatokat tehetett Bocskainak is, jelentős adományt nyert ugyanis tőle.⁶⁴ E Bornemisza Jánosnak fia lehetett az a Bornemisza János „kit az apja csak azért küldött oda be [Heidelbergbe], hogy mint a részegség fejből úgy a nem régen bevett katolikus hit, feledkezés által kipárolkodjék szívéből.” A fiú 1610 júliusában iratkozott be Heidelbergben az egyetemre.⁶⁵ 1624-ben pedig az Institutióra is adakozott egy Bornemisza János nevű nagyszombati polgár, nem tudjuk apa⁶⁶ vagy fia volt-e. Fekete Jakab, ugyancsak nagyszombati polgár pedig Péli S. István egyik fautora volt 1617-ben.⁶⁷

Utóljára említjük Békési János nevét. Békési 1600. febr. 4-én a Napló bejegyzése szerint Siderius János commendálására „dedit 100 flor. Ung.” A *Psalterium Ungaricum* előszavában pedig a következőket olvashatjuk róla:

„Ez előtt annakokaért hét esztendővel, midőn Cassán én tölem Magyar könnyvet kért volna az tiszteletes Békési János, (ki az én tanuságomra, az Isten től néki engedet jókbol, más fél szaz forintot adot, kit megfizet Isten ő Knece.) miholt följutottam Heidelbergában, menten Magyaról fordítotam az Daniel Tossanus doctor Vigasztaló könyvét: melylyet ő előszszer Franciai nyelven irt, osztán Németül fordítot, es lelki Iscolánac nevezöt. Mellyel én az meg mondot Cassai személynece akartam háláadó vóltomat megmutatni.”⁶⁸

Molnár később könyvet is küldött haza pártfogójának.⁶⁹

Idővel megromlott Molnár viszonya Sideriussal és Békésivel. Tulajdonképpen erre utalnak már a zsoltárkiadás előszavának előbb idézett mentegetődzés-számba menő részletei. A harag oka úgy látszik az volt, hogy Molnár nem tért haza külföldről a peregrináció szokásos időtartamának leteltével.⁷⁰ Sideriusék csak 1608-ban engesztelődtek meg. Miskolci Csulyak István így ír Molnárnak júl. 17-én Tarcalról:

„Coram Domino Siderio et Patrono tuo Cassoviensi Bekesii de te saepe multa sum locutus, palpum non obrudam, de te meliori nota commendare nunquam desistam, etiamsi rumpatur invidia. Obiicio multis zoilis tuis Calepinum tuum Ungarico-Latinum, pluribus Psalterium et hoc certe argumentum tui honesti nominis ita clarum est, ut vulgorum scommate fuscari nequeat.”⁷¹

Siderius megenyhüléséről tanúskodnak Szepsi Mihály 1608. jún. 21-én és Váradi Farkas Gergely 1608. jún. 26-án kelt levelei is.⁷² Békési idővel ugyancsak megbékélt. 1608. nov. 13-án értesíti Miskolci Csulyak erről Molnárt: „Cum Bekesio fautore et patrono tuo hic nuper admodum multa de te contuli: mitior in dies fit. Vir ille bonus est et mihi plurimum favet.”⁷³ Siderius és Békési békü-

⁶⁴ „Abbatiam Setalkensem cuidam civi Tyrnaviensi Joanni Bornemissae dedit.” = Magyar Történelmi Okmánytár. A brüsszeli Országos Levéltárból... Harmadik kötet. 1553–1608. Pest 1859 205. l.

⁶⁵ TOEPKE 284. Veresmarti Mihály Megtérése históriája... Bevezetésül *Veresmarti Mihály élete és munkái*... írta IPOLYI Arnold. Budapest 1875 266. l.

⁶⁶ RMKT XVII/6 499. l.

⁶⁷ PELI S. István: *Positiones theologicae de Jesu Christi mediatoris et servatoris nostri persona, officio et beneficiis*... Heidelbergae 1617 RMK III 1200 ajánlása.

⁶⁸ RMKT XVII/6 14 l.

⁶⁹ PATHAI István: *Az sacramentumokról in genere*... [Sicz.] 1594 RMNY 731. Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi azt a példányt, amelynek első kötés tábláján a következő felirat olvasható aranyozott betűkkel: „BEKESI JANOSNAK CASSARA KÜLDI ALBERTUS MOLNAR HEIDELBERGABOL”.

⁷⁰ Erről ír Molnárnak Megyeri János 1602. jan. 29-én NLI 128. l.

⁷¹ NLI 277. l.

⁷² NLI 271, 273.

⁷³ NLI 293.

lése tehát akkor következett be, mikor a szótár, a zsolttárfordítás és a Biblia-kiadás hatására ők is megértették azt, amit Asztalos már éveekkel korábban látott, hogy Molnár különleges feladatokat teljesít a magyar művelődés és a hazai protestánság érdekében. Éppen e felismerés köti végül is Békésit e mecénási körhöz.

Miután kísérletet tettünk arra, hogy konkrétan, adatokkal rajzoljuk meg XVII. század eleji protestáns művelődési életünk egy darabjának társadalmi háttérét, működési mechanizmusát, megpróbáljuk néhány mondatban összegezni a felsorakoztatott adatokból levonható tanulságokat.

Számszerű összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a bemutatott 20 személy 10 komolyabb kiadvány vagy mű létrejöttében bábáskodott különböző mértékben, s kilenc egyetemi disputációt ajánlottak nekik az ő költségükön külföldön tanuló diákok, összesen 12-en. További két diák tanulmányainak költségeire pedig végrendeletben hagyatkoztak. Különös törődéssel támogatták Szenci Molnár Albertet. A hazai iskolákra való gondjukat pedig szintén végrendeletben tett hagyatékok és a nagyszombati iskola ügyének felkarolása jelzi.

Tekintsük át mindezeket az adatokat táblázatban is:

	Asztalos András	Szegedi Márton és Thuri Anna	Paksi János Patal János Ványai Illés	Szegedi Gáspár és Echi Orsolya
Szenci Molnár támogatása	5 arany + 1 Mátyás arany + 25 pénz 15 oszpora + 5 arany		1614. dec. 12-től 1615. ápr. 12-ig eltartják Szenci családját.	Alkalmi vendéglátása Szencinek. 23 magyar aranyra, 2 tallérra és 47 dénár- ra rügő kölcsön.
Nagyobb vallásos művek támogatása	RMK I 411 – 412 RMK I 434 – 435		RMK I 514 RMK I 540	RMK I 475 RMK I 514 RMK I 540 RMK I 573
Támogatott diákok	Taksonyi R. Péter Samarjai János Szepsi Mihály Foktői János	Kanizsai Pálfi János Miskolci Puah Pál	Péli S. István Csuzi Cseh János	Kezglédi Szabó Pál Kanizsai Pálfi János
Nekik ajánlott diszertáció	RMK III 993 Samarjai J.: De sacra Scriptura Heidelberg 1610	RMK III 1378 Kanizsai P. J.: De papae . . . et de Christi . . . ecclesia Heidelberg 1610	RMK III 1200 RMK III 1375	RMK III 1123 Kanizsai P. J.: De papae et de Christi ecclesia Heidelberg 1610
Egyéb	Épületet ad a nagyszombati iskolának. Szállást és ellátást az iskola-mesternek és néhány diáknak. 250 Ft büntetést fizet ezért.			Szállást adnak az elfűzött nagyszombati diákoknak. Az országgyűlésen képviseli a nagyszombati iskola ügyét.

A fenti, részben rokoni szálakkal összekötött, részben földrajzilag összetartozó mecénási kör tevékenységét körülbelül 1600-tól 1624 – 25-ig kísérelhetjük figyelemmel, akkor is, ha a rendelkezésünkre álló adatok nyilvánvalóan töredékesek. Megállapíthatjuk, hogy ha nem is egymással összehangoltan, de azonos elvek szerint és meglehetősen tudatossággal támogatják a könyvkiadást és iskolázást. Példájukon jól megfigyelhető a királyi Magyarország polgárságának kultúrapártoló tevékenysége, s bizonyos mértékig művelődési igényeiket is tükrözik az ismertetett adatok. Két egymást váltó nemzedéket méltat Szenci a *Postilla Scultetica* előszavában: Asztalos András és Szegedi Márton idősebb nemzedék-

két, amely a század első évtizedeiben tevékenykedik, s mecénási működését főleg a Bocskai-féle mozgalom idején, illetve az azt követő években fejti ki, éppen Bocskai mozgalmanak eredményeire támaszkodva. A második nemzedék tevékenysége pedig nagyjából Bethlen Habsburg-ellenes mozgalmainak idejére tehető. Nem véletlen, hogy e szakasz nyitányát a Scultetus prédikációinak kinyomtatásához nyújtott segítség jelzi. Scultetus ugyanis hamarosan mint V. Frigyes, cseh király prágai udvari prédikátora tűnik fel. Bátran állíthatjuk ezért, hogy ezek a kassai és nagyszombati polgárok egyik főtámaszát, bázisát jelentették Magyarországon Bethlen Habsburg-ellenes mozgalmainak. Bizonyítékul úgy véljük, elég a Szegedi családnak Kassán Bethlen hadai előtti meghódolásában vitt szerepére utalnunk.

Azok közül a diákok közül, akik e polgárok költségén tanultak, később többen komoly szerepet játszottak az egyházi életben. Samarjai János, Kanizsai Pálfi János, Ceglédi Szabó Pál, Simándi Bodó Mihály később, mint superintendensek (püspökök) tűnnek fel, Szepsi Mihály pedig, mint abaúj-tornai esperes hasonló jogkörrel rendelkezik. E személyek később maguk intézkednek olyan polgári adományoknak a felhasználásáról, amelynek segítségével korábban maguk is megjárhatták a külföldet. Mindez jól mutatja e polgári

Szegedi András Szegedi Mihály Szegedi György Szegedi István	Szegedi Anna és Krausz János	Bornemisza János Fekete Jakab (Somogyiné)	Debreczeni Bédi István Kőrösi Böldre János Bornemisza Miklós	Békési János
		1599-ben 6 arany		150 florenus
RMK I 475 RMK II 339 RMK I 500	RMK I 514 RMK I 540 Szegedi A. halotti versei	RMK I 540	RMK I 475 RMK I 540	Kéziratost Tossanus fordítás
Kanizsai Pálfi János Velechinus István + 450 Ft hagyaték + 500 Ft hagyaték	Krausz János maga tanult Heidelbergben	ifj. Bornemisza János Samarjai János Péli S. István	Simándi Bodó Mihály	
RMK III 1154			RMK III 1331	
A kassai iskolára 30 fl. hagyaték. Alvinci Péternek 10 arany, Velechinus Istvánnak 2 hordó bor. Bocatius üdvözlő ver- se Sz. Györgyhöz	Bocatius 3 üdvözlő verse Krauszhoz	Bornemisza J. Bocskaitól birtokadományt nyert.		

réteg és a helvétirányú protestáns egyház érdekeinek összefonódását, s azt, hogy a polgárságnak e kereskedő rétege elsősorban a református egyháztól várta művelődési igényei kielégítését is.

Ha e mecénási kör által támogatott műveken tekintünk végig, hasonló tapasztalunk, feltűnő, hogy kivétel nélkül a református egyházi életet szolgáló vagy tanító, illetve kegyességi munkák. Különösen meggondolandó, hogy az elsősorban támogatott Szenci Molnár Albertnek is csak a protestáns szempontból jelentős művei találhatók meg táblázatunkban, s a tudós humanista művek külföldi pártfogók költségén látnak napvilágot. Két dologra következtethetünk ebből: egyrészt arra, hogy Szenci e műveket nem tudta volna e polgári kör támogatása nélkül létrehozni, másrészt, hogy e körnek kifejezetten erre volt igénye, ezért volt hajlandó áldozni. Ez az áldozatosság

feltétlen elismerésre késztet, hiszen fontos és értékes munkákról van szó szinte valamennyi esetben, s a hozott anyagi áldozatok e réteg erős felelősségtudátára és önzetlenségére vallanak.

A támogatott művek féldalassága, s az a körülmény, hogy tevékenységük fellendülő szakaszai elég szorosan a Bocskai- és Bethlen-féle mozgalmakhoz köthetők, viszont e réteg ellentmondásos helyzetére utalnak. Európa szerencsésebb tájain ebben az időszakban az abszolút monarchiák legfőbb anyagi erejét éppen a polgárság adja, nálunk éppen a tulajdonképpeni királyi hatalom gyöngülő szakaszaiban, a feudális rendek oldalán nyílnak számukra némileg nagyobb lehetőségek, s csak akkor mikor legalább távolról fel-felcsillan az egységes nemzeti királyság lehetősége.

HELTAI, JÁNOS

Ein bürgerlicher Kreis zur Förderung der Kultur am Anfang des 17. Jahrhunderts

Sein im Jahre 1617 herausgegebenes Werk, *Postilla Scultetica*, widmete Albert Szenci Molnár einer solchen Gruppe der Tyrnauer Bürger, deren Glieder immer bereit waren zur Herausgabe des Buches auch Opfer zu bringen. Auf Grund des Textes der Widmung kann man versuchen die konkrete Tätigkeit einer die Kultur unterstützenden Gruppe in Nordwestungarn (zu Nagyszombat, heute Trnava) am Anfang des 17. Jahrhunderts vorzustellen. Darum führt der Verfasser in seiner Studie der Reihe nach die in der Widmung erwähnten zwölf Personen auf. Unter ihnen spielte András Asztalos eine hervorragende Rolle, der von Szenci als erster unter den Mäzenen erwähnt wurde; er unterstützte die Bücherausgabe, er hielf auch den Schriftstellern selbst, er nahm sich der Sachen der Tyrnauer reformierten Kirche und Schule an und unterstützte die an ausländischen Akademien lernenden Studenten. Ein würdiger Geselle Asztalos's war Gáspár Szegedi, der mit seiner Frau zur Herausgabe mehrerer Publikationen seinen Beitrag leistete. Nebst ihnen ist noch die Mäzenrolle seines Vaters, des reichen Kaufmanns von Tyrnau und Kaschau erwähnenswert, Szenci würdigte aber auch die Rolle seiner Söhne, Gáspár, Mihály und György. András Szegedi's Familie nahm auch an der Unterstützung des Márton Szepsi Csombor ihren Anteil; unter den Gliedern der Familie war noch Anna Szegedi als Mäzen tätig. Ausser diesen zwei Familien waren auch andere Tyrnauer Bürger zu den Gliedern dieses Mäzenerkreises zu rechnen. Die Studie beobachtet die Tätigkeit des Kreises von 1600 bis 1625. Seine Glieder unterstützten, auch wenn nicht immer harmonisch, aber nach identischen Prinzipien die reformierte geistliche Buchausgabe und Schulung, und gewährten eine besonders bedeutende Unterstützung einem der hervorragendsten ungarischen Schriftsteller der Epoche, Albert Szenci Molnár.

Bessenyei második akadémiai tárgyú röpirata
(Beszéd az országnak tárgyárul, 1802.)

Bessenyei utolsó alkotó korszakában írt művei között van egy rövidke kis írás, amely témája és rövid terjedelme által egyaránt eltér a többi, abban az időszakban írt munkájától. Míg ugyanis az író utolsó alkotásaiban társadalomtörténeti, államelméleti és filozófiai kérdések nyomultak előtérbe, erre a kisebb méretű kéziratra nem ezek a problémák a jellemzőek. Bessenyei arra a témára tér vissza benne, amely visszavonulása előtt oly sokat foglalkoztatta: a nemzeti művelődés, és az azt támogatni hivatott akadémia programjára. Érdekes, hogy e témájánál fogva is oly érdekes munkával a Bessenyei-irodalom alig foglalkozott, jóllehet ez a műve volt a visszavonultan élő író utolsó írásai közül az egyetlen, amely — aránylag rövid időn belül — nyomtatásban is megjelent, igaz már Bessenyei halála után. 1817-ben, az akkor indított *Tudományos Gyűjtemény*ben Vitkovics Mihály *Hazafiúi elmélkedés* címmel közölte le, kis híján teljes egészében.¹ Sőt, hat évvel később, 1823-ban ugyanebben a folyóiratban újra napvilágot látott Bessenyei írása, ezúttal már csak szemelvényekben, de a szerző nevének feltüntetésével. (*Töredéke Bessenyei György értekezésének a magyar nyelv kimíveltetéséről*).² Valószínűleg Thaisz Andrásnak, a *Tudományos Gyűjtemény* ekkori szerkesztőjének és Mihálkovic Józsefnek, a szöveg másodszori közzétételére elkerülte a figyelmét az a körülmény, hogy 1817-ben Vitkovics már egyszer közzé tette e munkát. A későbbiek során azonban még a Bessenyei szakirodalom is alig foglalkozott vele, kivéve Gálos Rezső monográfiáját.³ Pedig Gálos úgy látta, hogy e publikáció révén egészen közeli kapcsolat jött létre a magyar akadémiai eszme legjelentősebb előharcosa, Bessenyei György és a Magyar Tudományos Akadémia megalapítói között. Nagyon elképzelhető feltételezése szerint ugyanis a *Tudományos Gyűjtemény*ből többen is olvashatták Bessenyeinek e második akadémiai tárgyú röpiratát azok közül, akik az 1825—27. évi országgyűlésen a magyar nyelv ügyével foglalkoztak és azt előbbre vitték. Érdeemes tehát egy kicsit behatóbban megvizsgálni e sajátos című írást.

Bessenyei utolsó, nagy alkotói periódusában többek között olyan jeles prózai munkák készültek el, mint *A társaságnak eredete és országglása*, a *Magyarországnak törvényes állása*, *A bihari remete vagy a világ így megyen* és *Az értelemnek keresése* című értekezések. Az 1802—1804 között befejezett művek mellett azonban dolgozott az író ekkor néhány olyan íráson is, amelyeket még a korábbi időszakban kezdett el. Ekkorra fejezte be éppen azt a nagy tanítóköl-

¹ *Tudományos Gyűjtemény* 1817. XII. 3—14.

² *Tudományos Gyűjtemény* 1823. I. 3—10.

³ GÁLOS REZSŐ: *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. 314. s. köv. 1.

teményét, amelyet *A természet világa* címmel 1796-ban kezdett el írni. Ekkor, 1801-ben fogott hozzá a *Rómának viselt dolgai* című történeti munkájához, amely Millot abbé Voltaire-i világtörténetének, a *Histoire generale*-nak kommentárokkal ellátott fordításából állt, a következő év nyarán pedig elkezdte a *Tarimenes utazása* című regényét. Ekkortájt, minden valószínűség szerint 1802-ben készült Bessenyei újabb akadémiai tárgyú röpirata is.

Már Gálos Rezső felvetette azt a lehetőséget, hogy e rövid kis írás eredetileg nem önálló műnek, hanem a római történet előszavának készült. Addig ugyanis elkészült a római témájú történeti fordításnak az 1–5. „kötése”-vel. A röpiratban többször is utalást olvashatunk e készülő történeti munkára; főként ennek alapján vetette fel azt a lehetőséget Gálos, hogy Bessenyei az addig elkészült részt 1802-ben sajtó alá akarta rendezni, és elé bevezetőül ezt a kis írást szánta.

A kritikai kiadás munkálatai során, amikor az eredeti kéziratot behatóbban tanulmányoztuk, e feltételezést megerősítő jelenségekre figyelhettünk fel.⁴ Az autográf kézirat címlapján ugyanis a mű eredeti címe eredetileg így hangzott:

Beszéd
A munkának tárgyáról

A kéziratban a *munkának* szót a szerző törölte, a névelőhöz egy z-betűt írt, és a törlés helyére az *országnak* szó került. Feltehető, hogy a *Beszéd*-szót is utólag írta a cím fölé, hiszen különben nem lett volna indokolt a névelő nagy kezdőbetűje. Mindez valószínűsíti, hogy e kis írás valóban bevezetőnek, minden bizonnyal a római történet (amelyre hivatkozás is történik) előszavának készült. Valószínűleg azután módosította így a címet az író, miután irreálissá vált a fordítás megjelentetése, és alkotott belőle, a hasonló témájú és műfajú *Jámbor szándék* analógiájára, „beszéd”-et, allocutiót, röpiratot.

A kézirat nem tünteti fel keletkezésének évét; Gálos ezt 1803-ra helyezte. Véleményünk szerint valószínűbb az, hogy a röpirat 1802-ben keletkezett. Ebben az évben nyerte el ugyanis az a Révai Miklós a pesti egyetemi tanári kinevezését, aki már a korábbi Bessenyei-féle akadémiai programnak is a legelkesebbb híve és a *Jámbor szándék* megjelentetője volt; akinek kinevezése ösztönzést adhatott Bessenyei e művének megírásához. És 1802-ben kereste fel a fogságból szabadult Kazinczy is levelével Bessenyeit, amelyben azt kérte az írótól: adja ki korábbi munkáit javítva, korrigálva.⁵ Bessenyei válaszából kitűnt, hogy noha jól esett Kazinczy érdeklődése, kérését mégsem teljesítheti, mert őt sokkal inkább készülő művei foglalkoztatják. „Azon írásaimnak csoportja, melyek már koros időmben itt készültek, időmet többre kötik le.” És bár levele végén azt írta: látja, hogy Kazinczy elragadtatással van hazája nyelve és tudománya iránt; az ő vére már hidegszik, de — miként írja: „mégis sokat fogsz töllem látni tzelodra.”⁶ Márpedig a hazai nyelv és tudomány kérdéseivel ebben a korszakban Bessenyei főként ebben az írásában szólt, amelyhez Révai kinevezése mellett e Kazinczy-levél is ösztönzést adhatott.

⁴ A kézirat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Quart. Hung. 475. jelzet alatt található.

⁵ *Kazinczy Levelezése XXII.* 44. A levél dátuma: 1802. júl. 29.

⁶ *Kazinczy Levelezése I.* 487–488. Dátuma: 1802. aug. 15.

Az a téma, amely Bessenyei ifjúkori műveiben oly nagy szerepet játszott, a nemzeti nyelv és művelődés ügye, az író utolsó alkotó korszakában lényegesen kisebb helyet foglalt el munkáiban. De ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy az író e probléma iránt elvesztette volna érdeklődését, vagy hogy e témát nem tartotta volna változatlanul fontosnak és aktuálisnak. Ha késői műveiben kisebb mértékben is foglalkozik e kérdésekkel, éppen e munkája igazolja, hogy mégis hangsúlyos szerepet szánt neki: a remélt, kiadandó új művei sorozatának élére szánta, talán, hogy ezzel is bizonyítsa utoljára nyomtatásban megjelent művével, az 1790-ben Révai által kiadott *Jámbor szándék*-kal való szoros kapcsolatát.

A kapcsolatra nemcsak a két munka műfaji és tartalmi hasonlósága utal, hanem annak az íróársnak a személye is, aki már Bessenyei első akadémiai röpiratának megjelenése körül is oly sokat fáradozott, míg végül is 1790-ben sikerült kiadót találnia, és aki ez újabb írásnak is egyik indítékát adhatta.⁷ Révai Miklós Bessenyei visszavonulása után is lelkes folytatója maradt az anyanyelvért és a tudós társaságért indított harcnak. Rövid újságszerkesztői tevékenysége idején, 1784-ben Bessenyeit nemegyszer név szerint is példaként emlegette a *Magyar Hirmondó*-ban, és igyekezett programjának megvalósítását előbbre vinni. Sok lázas tevékenység, kudarc és újrakezdés után, 1802-ben végre sikerült elnyernie a pesti egyetem nyelvi és irodalmi tanszékét. Ez — miként az év másik hasonló, jelentős kulturális eseménye — a Széchényi Ferenc által történt nemzeti könyvtár alapítása, élénk visszhangot keltett a magyar irodalom és művelődés hívei körében. Nem sokkal korábban, 1801 júniusában szabadult ki Kazinczy a magyar jakobinusok perében számára kirótt fogságból, és látott hozzá ismét irodalomszervezői tevékenységéhez; mint láttuk, 1802. július 29-én Bessenyeit is felkereste levelével. Megismételte a fogsága előtt már egy ízben hozzá intézett kérését, hogy munkáit megtisztogtassa és megjobbítsa — miként a német irodalom legjobbjai — adja ki. Kazinczy ezúttal nagy elismerését is kifejezte a már két évtizede visszavonult író iránt: „Nemzeded nem lesz háládatlan érdemeid iránt. Megvallja ő, hogy írói közt nem nevezhet senkit, aki több genievel, több erővel s igazabb ízléssel költ volna elő Nyelvének virágoztatására.”

E mozzanatok, ha alapjában nem is változott meg a ferenci reakció jellege és légköre, mégis némileg biztató jelnek tűnhettek Bessenyei számára is, aki éppen ekkortájt kezdett nagyobb írói aktivitásba. Révai sikere, Kazinczy elismerése és biztatása közrejátszhatott abban, hogy indítékot nyerjen újabb írói munkájához. S ha ez a munka nem is az volt, amire Kazinczy gondolt: a korábbi művei megtisztogatása — Bessenyei maga utalt válaszában arra, hogy ő „koros” idejében készült műveivel van elfoglalva — mégis valami hasonló tevékenység foglalkoztatta. Bessenyei úgy írta ekkori új munkáit, hogy azok részben tartalmazzák, részben folytatták és összegezték korábbi munkásságát.

A röpirat maga, címétől és funkciójától függetlenül, Bessenyei kedvelt műfajára, a röpiratra emlékeztet. Aktualitását, bármi is volt az író számára a közvetlen indíték, mindenekelőtt az biztosította, hogy a nemzeti nyelv és műveltség ügye — a *Jámbor szándék* megjelenése ellenére — sem jutott előre; az országgyűlés 1791-ben az akadémiai tervvel együtt egy bizottsághoz utalta, ahol aztán teljesen el is altatták. Bessenyeinek volt alkalmuk megismerni a

⁷ L. GÁLOS: *I. m.* 313.

vidéki birtokos nemesség műveletlenségét és azt, hogy a tanügyi reformok és az iskolázás sem javított a helyzeten. Róma történetével való foglalkozására és az írás eredeti szándékára utalnak a Rómára való hivatkozások. Úgy kapcsolódik össze a két téma (ti. Róma története és a nemzeti nyelv ügye), hogy Bessenyei szerint Róma bukása után tudatlanság lett úrrá egészen addig, míg a nemzetek ráeszméltek: saját nyelvüket kell felemelni és a tudományokat azon művelni. Nekünk is magyarul kell a tudományt terjeszteni és az egész országot „tanuloház”-zá változtatni. És mindehhez: akadémia van szükség, melynek tagjai könyveket írnak és fordítanak. A Bessenyei által korábban is hirdetett tétel: „Nevezd egy Nemzetet, mely idegen nyelvel lett volna tanultá” — ismét nyomatékosan kap. (Korábban ezt így fejezte ki: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.”)

Amikor Bessenyei úgy döntött, hogy — valamilyen okból — nem bevezető írás lesz munkájából, módosította címét és önálló röpirattá tette. A címet érdekes módon, csak részben változtatta meg, „a munkának tárgyáról”-ból „az országnak tárgyáról” kifejezést csinált, és elé írta e szót: Beszéd. Úgy érezhette, hogy a kis írásban foglaltak: a magyar anyanyelvűség és műveltség, valamint az akadémia ügye vannak olyan fontosak, hogy nevezheti őket az ország „tárgyá”-nak. Benne van ebben az a kor hazai köztudatában egyre inkább elterjedő felfogás, amely a nyelvnek a nemzeti életben is alapvető jelentőséget tulajdonított és a herderi jóslat nyomán, a nyelv elenyészésével a nemzethalál vízióját idézte fel. Bessenyei korábbi ily tárgyú munkáiban a nemzeti nyelv alapvető szerepe főleg a műveltség és tudomány kibontakoztatásában kapott hangsúlyt. Itt azonban már nála is felmerül — mégpedig úgy, mint ami ellen küzdeni kell — a nemzethalál lehetősége.

Bessenyei e munkájában nem foglalkozik behatóan azzal, hogy már korábban is írt hasonló jellegű röpiratot: mindössze röviden utal írása vége felé arra, hogy már máskor is foglalkozott e témával. Befejezésül ugyanis ezt írja: „Mind ezekre nézve szükség van egy oly Akadémiára a millyenrül a szép tudományokra nézve emlékeztem, és amely tanulás modja már más Nemzeteket fel emelt.” De miért érezte szükségesnek egy új röpirat megírását, ha ugyanarra a végkövetkeztetésre jutott vele kapcsolatban is mint a *Jámbor szándékban*? A magyarázatot azok az eltérések adják meg, amelyeket — a két röpirat hasonló és egyező részei mellett — az utóbb készült írásban felfedezhetünk, az előzőhöz képest.

Már az imént idézett mondatból is kitűnik, hogy Bessenyei hangsúlyozta azt a sajátosságát a korábbi megnyilatkozásának, hogy abban „a széptudományokra nézve” emlékezett elsősorban. Valóban korábbi művében behatóan foglalkozott a nyelv pallérozásának a különböző eszközeivel: egy lexikon, grammatika, recenziók és jutalmak szükségességével és azzal, hogy a prózai műfajok segítik leginkább elő a nyelv kiművelését. Ezek az eszközök voltak egyébként egy létrehozandó tudós társaság számára is a legfontosabb és legajánlottabb eszközök a nyelv fejlesztésére és a tudomány műveléséhez. Újabb munkájában viszont hiába keressük a „széptudományok”-nak ezt a kiemelt szerepét. Bár a lényeg ezúttal is a nemzeti nyelvű tudományosság kifejlesztésének szorgalmazása és egy akadémia létrehozásának sürgetése, háttérbe szorulnak a grammatikai, irodalmi szempontok. Helyükbe egy sokkal általánosabb szempont lép: a nép, s ezen elsősorban a köznemességet érti, — általános műveltségének kifejlesztése, a tudatlanság és parlagiasság felszámolása. Azt tekinti a fő kérdésnek, „hogy mitsoda módok által kellessék és lehessék hát a Nép

elméjét önnön méltóságára fel emelni, mellyet születése által megkapván, magában nem tud, nem lát. Úgy nyugosznak véreben kintsei mint a bértzek fenekére rejtet arany, ezüst 's egyéb drágaságok, hol emberi kezeknek mive nem ismértetik." Vagyis Bessenyeinél ekkorra a legfontosabb feladattá a társadalom nevelése válik, melynek a nemzeti nyelvű tudományosság csak eszköze, de persze nagyon fontos és pótolhatatlan eszköze.

A két, hasonló témájú röpirat megírása között eltelt két évtized, és az ez időszak alatt bekövetkezett hazai fejlemények, valamint az a körülmény, hogy Bessenyeinek alaposan alkalma nyílt megismerkedni a magyar vidéki nemesség életével, elmaradottságával és kulturálatlanságával, eléggé megmagyarázzák az írónál felismerhető hangsúlyeltolódást. Írásának kezdetén már érződik az a szenvedélyes írás- és szólás-kényszer, amely hazája állapotából következik: „Ha Nemzetünknek értelme tökéletességre ment, halgassunk; ha nem beszélyünk. De a tudományra, mesterségre, nyelveknek ismértire, kivált születet nyelvünknek tudására oly szembe tűnő szükségünk van, hogy annak megallítására okokat keresni haszontalan idő töltés lenne. Ki fáradjon annak meg bizonyítására hogy ez a kólduló állapot ditsösséges sors annak részire, ki minden ellene való küszködésnek truttzára is véle birni kéntelen!" Az írástudói felelősségtudat szólaltatja meg tehát ismét e tárgyban. Nem találja elegendőnek, hogy csak néhány tudósunk van, hanem a nemzet széles rétegeit, a „nemzeti karokat" akarja felvenni az „ország értelmének világába". Bár kihagyja ezek sorából a parasztok és a kézművesek millióit, a „kaszást, kapást, csizmadíát", de azzal a figyelemre méltó indokkal, hogy rájuk „a tudományok sehogy se tartoznak, mivel kézi eszközök, és szükségesek vóltokra nézve egyenlő soron állnak a tudománnyal."

Hamarosan rátér a falusi nemesség bírálatára, kiemelve azt, hogy e rétegek műveletlenségén az iskolázás vajmi keveset változtatott. „Látod, hogy az oskolában tanulnak, és a falukon semmit se tudnak. Közönséges nemességünknek (értem az Armalistakat) sokasága szántásba vetésbe fulva minden országos értelemet pipájából füstöli ki, hol hosszas elmélkedésdre ásitva asztag buzája, kazal szénája felé fordul, 's pompás okaidnak hátat vét. Ne legyen átallyában mondvá hogy falun tudomány ne tanáltatna, de egy hordo vízben tiz tsep olaj..." Hangsúlyozza, hogy mindezekről közvetlen élményei nyomán ír. Ezt írja: „nagyon oktat a tapasztalás." A rövidke kis munkában is kapunk ízelítőt abból a tablóból, amelyet teljes részletességgel az ezekben az években írt nagyobb terjedelmű műveiben dolgozott ki. De így is megtudjuk, hogy vármegyénként mindössze két-három a hozzáértő emberek száma; hogy sok tisztségviselő azt tekintené bűnnek, ha változtatnának tájékozatlanságukon és „olvasatlanság"-ukon. Vannak, akiknek egyetlen tudományuk az, hogy kívülről megtanulták a törvényeket és a vármegyei végzéseket, de Bessenyei szerint „Nem következik onnan ha az elédbe irt dolgot meg tanulod, hogy magadra is oly tudós légy. Sok ifiu el mondotta Ciceronak leveleit köny nélkül, ki olyat irni soha se tudot. Más letzkét mondani, más magátul tudni valakinek." Gúnyosan szól azokról is, akik vármegyéjük végzéseit kocsijuk ládájába zárják, és azt hiszik „hogy a Vatikanum Bibliotekájára tetéztvén fel magát, utazik az emberi Nemzet eszével." Hangsúlyozza az író, hogy nem elég ismerni a meglevő törvényeket, hanem azt is tudni kell, hol kellene javítani, változtatni rajtuk. Az elavult és korszerűtlen törvények megváltoztatásának szándéka lüktet Bessenyeinek azokból a mondataiból, amelyekben a hazafiak köteleességévé teszi ennek felismerését is. „Mihent a világi törvényt emberek

tsinállyák, tudni kel a hazafinak hogy azon időben mikor él mitsoda törvények tartoznának hazája bóldogságára, külömben nem törekedhetik életének tzéllára, hogy hazája sorsát javittsa, mivel rövid látása elibe ki tet tárgyáig el nem juthat, mely szerint tévelygése közt tsak szerentsére hányattatik.”

A két évtized alatt lefolyt nagy társadalmi mozgalmak: paraszt-felkelések és mindenekelőtt a francia forradalom megerősítette Bessenyeiben azt a Voltaire-i felfogást, amely a forradalmakat és egyéb lázadásokat a tudomány terjedésével kívánja elhárítani. Maga is utal a Hora és Kloska-féle felkelésre, és hogy tételét kellően illusztrálja, azt írja, képzeljük helyükre Burkust és Senecát, akikről elképzelhetetlen lett volna ilyesfajta vérengzés. De saját korának hivatalos tényezőire, mindenekelőtt a műveit cenzúrázó hatóságokra is gondolt és rájuk is hatni akart talán akkor, amikor azt hangsúlyozta, hogy a tanultság és a tudás kevésbé fenyeget lázadással mint a tudatlanság. „A dolog következésének ki nézése okozza a veszedelemtül való félelmet, ellenben a jó reménységet is, mely tulajdonságot tudomány, tanult ész ad. Innen van hogy egy valóssággal tanult férfit nehezebb hazája tsendessége ellen lázadásba hozni beszéddel, mint a tudatlant, ostobát ki a dolgok esésének kelésének következéseit okait nem vizsgálhatván, tsak azon tzéllya után fut mellyet orára ragaszt.”

Ezután tér rá az író arra, hogy miként lehet kiművelni a nemességet. Sötét színekkel festi a Róma bukása után kialakult európai állapotokat, amikor a világi tudományok eltűntek, és amikor még Cicero munkáit sem volt szabad olvasni. A változást a nemzeti nyelvek és tudományok elterjedése okozta, s e téren Franciaország járt az élen. „A Frantzia Nemzet különösen minden föld színén fel tanálható könyveket a maga nyelvére tet által. Azon beszél, perel, okoskodik, ir, papol: abban szerzi törvényeit azon könyörög Istenének is. A forráshoz Görög Deák mellé ül, onnan meriti a tudományt, böltsességet, és születet nyelvén terjeszti ki elméjében: Így ot már egész ország változot Akadémiaivá.”

Ezt szeretné Bessenyei hazájában is megvalósítani: az országot akadémiává tenni. A műveltség eszközei közül az iskolázásról nincs jó véleménye, de nemcsak az iskolák állapotára gondol, hanem az ifjúkor sajátosságaira. Saját példáját is felhozza: ifjúsága idején ő is poémákat, tragédiákat írt, de most úgy látja mégis, hogy „vak és esztelen gyermek” volt. Az a véleménye, hogy az élet minden napján tanulni kell. A „nagy lelkek” csak tíz-húsz év alatt forrnak ki; sokan közülük az iskolában még semmi jelét nem mutatták a tehetségüknek.

A legfontosabbnak ezúttal is — és e téren teljesen megegyezik a *Jámbor szándék* mondanivalójával — az anyanyelvű tudományosság kifejlesztését tartja. Bírálja a meglevő magyar könyveket, tárgyak és közérthetőségük hiánya miatt egyaránt. Régi állításait ismétli meg: „Valameddig a Nemzet minden dolgaiban anya nyelvén nem él, elméjével tudományával fel emelkedésbe nem jöhet. Nevez egy Nemzetet, mely idegen nyelvel let volna tanultá.”

Azt is aláhúzza, hogy tudatában van saját személye csekély lehetőségeinek, de annak is, hogy sok embernek, hosszú korszakokon át történő erőfeszítéseire van szükség ahhoz, hogy a nyelv valóban kiművelődjék. „Az irás módgya olyan erőt kíván mely embertül, időtül telik. Sok nagy elmének kel dolgozni százrul, százra mig egy ország nyelve fel emelkedésbe jön. A nyelvnek mélységét, méltóságát méltóságos lelkek szülik.” A „méltóságos” jelzőn azonban Bessenyei nem társadalmi rangot, hanem szellemi méltóságot, rátermettséget ért. Míg a *Jámbor szándékban* még a főrendekhez fordult kulturális és nyelvi

programjának támogatásáért, ezúttal már teljesen elmarad a főnemesség szerepe. Miként Bessenyeinek egyéb, ezekben az években írt munkáiból is kiderül, az író csalódott a főnemességben: elidegenedése és elnemzetietlenedése miatt már szóba sem hozza nyelvi programjának támogatójaként. Ehelyett teljes egészében a köznemességre kívánja építeni programjának megvalósítását, de mivel látja annak műveletlenségét, ezért elsősorban ennek az osztálynak a kiművelését tartja legfontosabbnak.

Nem azért nincsenek megfelelő magyar nyelvű könyvek, mert magyarul nem lehet ilyeneket készíteni, hanem egyszerűen azért, mert nem ültetnek nyelvünkbe tudományokat, nem írnak magyar nyelvű színvonalas és közérthető könyveket. „Valaki hazájának nyelvét emeli, Nemzetének érdemét teszi ragyogó fénybe.” Azoknak, akik mindenre magyarázatként Mohácsot emlegetik, de azoknak is, akik a herderi jóslattal hozakodnak elő, a nemzeti önismertet fontosságára hívja fel a figyelmét és a nemzet élni akarására. „Élni igyekszem hogy mindenestül meg ne hallyunk. Szomoru pusztulás egy oly Nemzetnek el mulni, melyet a természet ragyogó érdemekre szül, préda kezekkel hányván életére ajándékait, mellyeket a végezés, sorsának setét mélységébe sijjesztet fenekre, hogy e tulajdonság valóságátul el legyen rejtve.”

Az emberi természettel magyarázza a nemzeti sajátosságok szükségességét, vitatkozva azokkal, akik csak az egész emberi nemzetről szoktak beszélni. A magyarság hun eredetét ismerve el igaznak, arra hivatkozik, hogy még azt sem szabad szégyelni, hogy Attila világhódító és „ragadozó fenevad” volt, hiszen a többi nemzet sem volt eleinte szelídebb.

A röpirat utolsó szakaszaiban azután még egyszer tömören összegezi a teendőket. „Mire várunk?” — teszi fel a kérdést. Ismét szóba kerül az idegen nyelven nem tudók művelődési igényei kielégítésének szükségessége, a falvak lakosainak kultúrára való nevelésének fontossága. „Hogy tanuljanak a falukon; pedig ot a Nép és a termédekség. Ahol a Nemzetnek születet nyelvén minden tudomány ki terjed, ot az egész ország változik tanuló házzá, és Akadémiává. E' kellene.” Pontosán is meghatározza, hogy egy 12 személyből álló Akadémiára lenne szükség, amelynek tagjai csak azért kapnának fizetést, hogy magyarra fordítsanak és magyarul írjanak könyveket. Ez többet érne az ország pallérozása szempontjából, mint ezer iskola. Sajnálattal fűzi mindehhez hozzá azt, hogy az Akadémiára mégsem áldoznak, viszont katonai iskolák létesítésére nem sajnálják a pénzt.

Majd ismét utal az általa készített római történetre, melyhez e röpirat bevezetőként készülhetett, és megállapítja, hogy Róma története „világ tüköre”, melyben az emberiség felismerheti saját magát. Azt is hírül adja még, hogy Romulustól I. Ferencig kívánta megírni a világ történetét. De figyelmezteti olvasóit: ő csak egy „pusztai gazda”, „ki valamit tud, mindenre maga tanította magát. Semmit se hozván ki magával oskolájából egyebet az ártatlan együgyűségnél, és boldog tudatlanságnál, kihez mikor leg tsendesebben elmélkedik gyapjas bundájával, gulyássa tolodik bé és lábát fel tartván: Né Uram! mond, ki hullot a tsizmám talpa: — tsizma kel, és valamennyi Likurgus, Brutus, Zerdus, Zalandus, Minos sat. akar Cezár vólt e világon egytzerre üti ki fejébül.” E sorok világosan igazolják, hogy Bessenyei mennyire tisztában volt azzal az éles ellentéttel, amely műveinek jelentősége és helyzetének, körülményeinek mostoha sága között fennállt. Szerénykedő megjegyzése mögött is jogos öntudat érződik és elszigeteltsége, valamint „írói műhely”-ének méltatlansága miatt érzett keserűség, szemrehányás.

Ilyen körülmények között még fokozottabb a felismerés értéke: akadémiai programjának 19. század eleji megismétlése illetve módosítása. E módosítás a lényegét: a nemzeti nyelvű tudományosság kifejlesztésének előtérbe helyezését változatlanul hagyta. Ugyanakkor azonban a „széptudományok” helyett a hangsúlyt a vidéki nemesség kulturális kiművelésére helyezte. Az ehhez vezető utat pedig a magyar nyelvű könyvek számának szaporítását magára vállaló Akadémia megalapításában jelölte meg. Bár szembeszegülést hirdetett a tétlenséggel és a nemzethalál lehetőségének elfogadásával, de I. Ferenc abszolutizmusa túl sok optimizmussal sem tölthette el. Úgy érezte, hosszú időnek kell még eltelnie ahhoz, hogy a magyar nyelvű tudományosság általánossá váljon. A keserű valóság mellett tervei szinte álmoknak tűntek számára is, de reményét egykori megvalósulásukban mégsem volt hajlandó feladni. „Had járjon, ha reménységemet álmoknak veszed; de had meg szívemnek, mert édes néki. Legyen álmom, valóság! . . . ha gyönyörködtet, mind egy. Jobb az édes álmom a keserű valóságnál. Ha én nem is, meg érhetik a maradékok, hogy ditsóségek, erkölcsök, fel emelt nyelveknek méltósága közt ragyogjon és böltsességek mélységébe heverjen. Meg halok e' tántorgó reménységgel; Nemzetemnek hagyván sirom szélirül utólsó fohászzkodásomat, hogy ez írásban Egei közt bujdosson!”

KÓKAY, GYÖRGY

Le deuxième pamphlet de György Bessenyei en connexion avec l'Académie

(Discours sur l'affaire du pays, 1802)

György Bessenyei, la figure principale de la renaissance littéraire de l'époque des Lumières hongroises qui passait la seconde partie de sa vie retiré sur sa propriété à la campagne, dans l'un de ses derniers ouvrages est retourné au sujet qui l'occupait déjà longtemps avant sa retraite: à l'affaire de la culture nationale et au projet d'une académie. Ce travail ne pouvait pas paraître du vivant de l'écrivain, mais il a été publié en 1817, puis en partie en 1823 dans la revue *Tudományos Gyűjtemény* (Recueil Scientifique), et ainsi il pouvait exercer une influence immédiate à la fondation de l'Académie des Sciences de Hongrie. L'étude du manuscrit autographe de l'ouvrage a confirmé l'hypothèse que ce pamphlet a été écrit en guise d'introduction à l'ouvrage historique intitulé *Róma viselt dolgai* (Les Gestes de Rome).

L'étude explore les antécédents de l'origine et les causes de la rédaction de l'ouvrage. Son actualité principale consistait peut-être dans le fait qu'en Hongrie l'affaire de la langue et de la culture nationales — malgré les initiatives de la fin du XVIIIe siècle — n'a pas avancé; le projet de l'Académie s'est enlisé, lui aussi. L'écrivain vivant dans sa retraite de campagne avait l'occasion de voir le manque de culture de la noblesse.

Presque un quart de siècle après la création de son premier ouvrage se rapportant à l'académie, intitulé «Un dessein pieux», Bessenyei a senti le besoin d'écrire un pamphlet nouveau sur ce sujet. Cette fois-ci il a rejeté en arrière les problèmes de l'évolution grammaticale et littéraire, à leur place il passait au premier rang le désir de développer la culture générale de la moyenne noblesse; il ne considérait qu'un instrument la science en langue nationale. Son exemple était cette fois encore la France où, selon lui, «tout le pays s'est changé en une académie». Selon lui la tâche principale de l'Académie à créer consistait à publier des livres en langue hongroise. Mais son époque — l'absolutisme de François I — ne l'a pas rempli d'optimisme: il était convaincu de ce que beaucoup de temps devrait encore passer jusqu'à ce que la culture et la science en langue hongroise pourraient devenir générales.

Egyházi könyvtárak állományvédelme Magyarországon

1972-ben indult meg az egyházi gyűjtemények legjelentősebb értékeinek restaurálása a kulturális tárca támogatásával. A *Magyar Könyvszemle*ben 1975-ben szóltam az addig e téren végzett munkáról, néhány különösen szép, nehéz, érdekes restaurátori teljesítményről.¹

1980 év végéig e gyűjtemények megóvásra — nemritkán megmentésre — szoruló pergamen- és papírkódexeinek, valamint ősnymtatványainak nagy része a szakemberek kezébe került. Kilenc év alatt az Országos Széchényi Könyvtár restaurátorai több mint háromszáz dokumentumot restauráltak. Ha továbbra is ilyen ütemben halad a munka, néhány év múlva nem lesz veszélyeztetett állapotban levő kódex és ősnymtatvány az egyházi könyvtárakban.

Évek óta folyik az RMK és egyéb értékes nyomtatványok, valamint kéziratok állagmegóvása is. Ezenfelül számos egyházi gyűjteményben — eleinte az OSZK restaurátorainak segítségével — majd önerőből — megindult a helyi konzerváló munka: bőr és pergamen kötések portalanítása, tisztítása és kezelése konzerváló pasztával. E rendszeres tevékenységgel megelőzhető a baktérium-, penészgomba- és rovarfertőzés elterjedése a könyvtárakban.

Az utolsó 5–6 évben számos érdekes — a szakember számára izgalmasan szép — feladat megoldására került sor a restauráló munkában.

1. A kódexek közül említésre méltó a *Budai Psalterium*,² amelyet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz. A kézirat a XVI. század elejéről származik. A múltban sokat használhatták; pergamen levelei erősen szennyezettek, gyűröttek, deformáltak, csonkák. A levelek alsó széléből sok helyütt nagy darabokat kivágtak. A psalterium igen szépen illuminált. A korabeli, fatáblás, német reneszánsz stílusú, vaknyomással díszített sötétbarna bőrkötés is erősen sérült, rovarrá gott, bőrborítása hiányos volt. A sarokveretek közül csak egyiknek a fele és a két középeret maradt meg. Amikor a kötetet szétbontottuk, a táblákban élő kenyérbogár lárvákat és imágókat találtunk. Ezért különös gondossággal kezeltük a táblákat. A fertőtlenítés termosztátban, széntetraklorid gőzben történt. Ezután a rovarjártatokba injekciós tűvel folyékony rovarirtószert is befecskendeztünk. Majd a csonka fatáblákat ún. műfával kiegészítettük. (Folyékony anyag, amely megszáradva megkeményedik.) A bőrborítást enyhén bázikus folyadékkal megtisztítottuk és konzerváló pasztával kezeltük. A táblák belső felén hangjegyes kézírattöredékek voltak, amelyekben igen nagy kárt

¹ B. KOZOCSA Ildikó: *Az egyházi könyvtárak múzeális értékeinek restaurálása*. Magyar Könyvszemle 1975. 2. sz. 154–163.

² *Budai Psalterium*, XV/XVI. sz. Ms. I. 3/b. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár) Restaurálta BALLAGÓ Lászlóné, OSZK.

tettek a kenyérbogarak. Ezeket a töredékeket valamikor enyvvel ragasztották a táblákra. Leválasztásuk hosszadalmas, türelmes munka eredménye volt. Először átlátszó, erős japánpapírt kasíroztunk védelmül a kéziratokra, alkoholban oldott szintetikus ragasztóval. Ezután meleg vízzel átitatott vattatamponokkal oldottuk lépésről lépésre a kézirat és a fatábla közötti vastag enyvréteget, ügyelve minden kis darabka töredékre. E munka közben a japánpapír tartotta össze a töredékeket. A lebontás után kiderült, hogy alattuk még 14 darab pergamen kódextöredék van. Ezeket is leválasztottuk a táblákról karbamidos alkohol oldattal, majd tisztítottuk, konzerváltuk azokat. A papír kézirat töredékeket bátran meleg vízfürdőbe tehattük, mert a tintával írott felületet védte és a darabokat összetartotta a japánpapír, amely vízben nem oldódott le. Letisztítás után az eredetihez hasonló, kézi merítésű papírral kiegészítettük a hiányokat, vízben oldódó metilcellulóz ragasztóval dolgozva, majd a védelmül szolgáló japánpapír réteget alkohollal pillanatok alatt leválasztottuk. Az egész kötet restaurálása után a két táblára — eredeti helyükre — visszarakasztottuk e papír kéziratokat metilcellulózzal.

Az ujjnyomos, piszkos pergamen leveleket megtisztítottuk szerves oldószerrel, majd lágyítottuk, simítottuk karbamidos alkohol-víz elegyével. Szárítás és préselés után a csonka leveleket kiegészítettük új, megfelelő színűre festett írópergamennel. Az utolsó levél annyira gyenge és rovarrágott volt, hogy ezt — erősítésül — lekasíroztuk aranyverőhártyával. Ez egészen átlátszó, erős marhavakbél hártya, tehát szintén bőr. A többi, jobb állapotban levő levelet erősítő Calaton oldattal kentük át. Szárítás után az íveket bőrből készült bordákra fűztük fel. Kézimunkával készült oromszegő szalagok felvarrása után a fatáblák felerősítése következett, az eredeti módszer szerint: faékek segítségével. A csonka bőrborítást kézfestésű, az eredetihez hasonló juhbőrrel kiegészítettük és rádolgoztuk a fatáblákra. A sarokveretek — amelyek a kötés védelméül szolgálnak, de egyúttal díszítő elemek is — ez esetben elvesztek, csak egyik darabnak a fele maradt meg. Ennek alapján rekonstruáltuk és ötvösmesterrel elkészítettük a hiányzókat. Sárgarézből készültek és a méretük, körvonaluk azonos az eredetivel, de nem cizelláltak, így jól látható, mi a pótlás. A szép középdíszeket csak tisztítottuk és visszaszereltük. Végül új bőrpántok és részesatok fogják össze a tekintélyes súlyú és méretű kötetet.

2. Veronában készült 1395-ben a *latin biblia*, amely a soproni Evangélikus Gyülekezet tulajdona.³ A 40 cm magas, arasznyi vastag, illuminált pergamen kódexet szintén megtámadták a könyvpusztító rovarok. A mintegy 200 évvel későbbi fatáblás, sötétbarna bőrkötés igen sérült állapotban került műhelyünkbe: mindkét fatábla leszakadt a súlyos könyvtestről, a bőrbordák nyílásban eltörték. A szépen megmunkált, kecses állatfigurát ábrázoló gótikus sárgaréz sarokveretekből kettő hiányzott, elveszett a két bőrpánt is a csatokkal. A kötéstábla sérült állapota következtében a pergamen levelek — különösen elől és hátul — beszakadtak, elpiszkolódtak. Amint a bőrborítást leválasztottuk a fatáblákról, azok szinte porrá omlottak szét. A megkeményedett, kiszáradt bőrt nemcsak a szokott módon tisztítottuk, hanem még különleges módon is kezeltük: lágyító és puhító folyadékkal, amelyben tojás emulzió, ricinusolaj, pataolaj, lanolin, zsíralkoholszulfonát, méhviasz és fertőtlenítő vegyszer volt. A könyvtestet nem kellett ívekre bontani, csak az első és utolsó ívet fejtettük

³ *Biblia Latina*, Verona, 1395. La 1. (Sopron, Evangélikus Gyülekezet Könyvtára) Restaurálta B. Kozocsa Ildikó, OSZK.

le, és konzerváltuk, restauráltuk. Bőrnyílásos, japánpapírból készült előzékkel ellátva visszafűztük e két ívet a könyvtestre. A leszakadt bőrbordák végeit kecskebőrpántokkal egészítettük ki. A két rétegből összeragasztott bőrszíjak közé erősítésül lenzsineg került. A gerincről letisztítottuk a vastag régi enyvréteget, majd új bőrral borítottuk. Az eredeti táblák mérete és formája szerint új táblák készültek műrostlemezből. A bordavégeket a fatáblákba besüllyesztettük, majd faékekkel megerősítettük. Ezután kézfestésű birkabőrből egész bőrkötést készítettünk és a régi bőrborítás maradványait rádolgoztuk. Új bőrpántokat és rézcsatokat szereltünk fel. A háttábláról hiányzott sarokvereteket a többi meglevő alapján ötvös készítette el, majd az összes veret és részszögálatét megtisztítva eredeti helyére került vissza.

3. A *Karthusi Breviáriumot* 1452-ben írták papírra és pergamenre.⁴ A 17,5 cm magas, fatáblás, gótikus bélyegzőkkel díszített, piros bőrborítású könyvet a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik. Az előlapon a két csatnak csak a lenyomata látható, a csatok és a bőrpántok elvesztek. A fatáblák belső felületén két utólag színezett fametszet volt. A színeket rögzítettük, majd lebontottuk a metszeteket, mert alattuk nyomtatványtöredékek voltak. A gerincről néhány pergamen kódextöredék került elő. A táblán levő csatok lenyomata alapján újakat készítettünk, majd a bőrborítás tisztítása és restaurálása után új bőrszíjakkal együtt felerősítettük a könyvtestre.

4. A *Nyírkállói kódex* szintén a XV. századból származik.⁵ A tábla mérete 12,5 × 15 cm. Gótikus jellegű, vaknyomással díszített fatáblás könyv. Az eredeti, gerincet borító bőr hiányzott, helyette későbbi, más színű kiegészítés borította, amely az előlapon és a hátlapon is eltakart egy-egy csíkot az eredeti bőrből. Ezt a bőresíkot leválasztottuk, így láthatóvá vált a letakart rész, majd úgy restauráltuk a gerincet, hogy az új borítást a régi szélek alá dolgoztuk. A papír leveleket nedvesség következtében penészgomba támadta meg, erősen sérültek, csonkák és gyengék voltak. A könyvtestet szétbontottuk ívekre, majd mechanikai tisztítás után fertőtlenítő, erősítő oldattal kezeltünk minden egyes levelet. A csonka részeket megfelelő színűre festett japánpapírral kiegészítettük. Elkészítettük a könyvtestet, ráerősítettük az eredeti restaurált fatáblákat, rádolgoztuk a bőrborítást és a csatot.

5. A veszprémi Püspöki és Káptalani Könyvtár tulajdona az 1459-ből származó *missale*,⁶ részben pergamen, részben papír lapokkal. Az előlapi fatábla kettőtörött. A bőrborítás hiányos volt, a könyv gerincét zsákvászonnal „restaurálták” valamikor. Mivel a fűzés több helyen meglazult, illetve elszakadt, a könyvtestet szét kellett bontani. A lapokat portalanítottuk, radirozógéppel tisztítottuk. A vetemedett pergamen leveleket kisimítottuk. A nagyon piszkos papírleveleket fürdőben kezeltük. A meggyengült szeleket szintetikus oldattal erősítettük meg. Restaurálás után az íveket újra zelfűztük, valódi bordákra. Új fatáblák és bőrborítás került a könyvtestre és a konzervált eredeti bőrmaradványokat erre ráragasztottuk. Végül a csúsztató gombok és rézcsatok felerősítése következett.

⁴ *Karthusi Breviárium*, 1452. Ms. 200. (Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár) Restaurálta FODOR ÉVA, OSZK.

⁵ *Nyírkállói kódex*, XV. sz. Jelz. nélk. (Pécs, Egyházmegyei Könyvtár) Restaurálta GÁLOS GÁBORNÉ, OSZK.

⁶ *Missale*, 1459. (Veszprémi Püspöki és Káptalani Könyvtár) Restaurálta GÁLOS GÁBORNÉ, OSZK.

6. Érdekes munka volt a *C. A. 1. jelzetű, XVI. századi kézirat*. Őrzőhelye a Görögkeleti Szerb Egyház szentendrei Könyvtára.⁷ A kéziraton víz- és penészfoltok, a lapszélek csonkák, rongyosak voltak. Sok helyen tintamarásból eredő lyukak, elmosódott szövegrészek viaszpecsétek és régi átragasztások nehezítették az olvasást. A XVI. század elején készült későgótikus fatáblás bőrkötés rovarrágott, szakadozott.⁸ A kéziratot a restaurátor szétbontotta. Mivel a piros és barna színű tinta vízben oldhatónak bizonyult, szintetikus oldattal rögzítette. Az oldatba a savas tinta közömbösítése céljából semlegesítő vegyszert kevert. A víz- és penészfoltos leveleket sterogénolos fertőtlenítő fürdőben tisztította. A régi, szakszerűtlen átragasztásokat fehérjebontó enzimek segítségével sikerült leválasztani, majd a csonka levelek kiegészítése következett. A tinta magas savtartalma következtében meggyengült, megsérült lapokat átlátszó japánpapírral kasíroztuk, hogy a betűk kihullását megakadályozzuk. Végül a szokott módon elkészítettük a könyvtestet és restauráltuk a kötést is.

7. Ugyancsak nehéz és hosszadalmas munka volt egy *XVII. századi szerb kézirat* restaurálása is.⁹ A korabeli, fatáblás, aranyozott bőrkötésen keleties stíluselemeket is láthatunk (pl. a keleti szőnyegekhez hasonlatos kompozíció) mégis a barokk jelleg szembetűnő. A középmező centrális dísze a keresztre feszített Krisztust ábrázolja, körülötte néhány emberalak. A középmező négy sarkában a négy evangélista alakja látható jelképeikkel és nevükkel. A szabadon maradt felületet hatszirmú kis virágbélyegzők sokasága díszíti. A középmezőn túli területet sávokkal osztotta tovább a könyvkötőmester. E mezőkben indafonatos díszítőelemek futnak körbe. Szerencsére ez a szépen komponált — bár nem hibátlan technikával elkészített — előtábla csak kevéssé sérült meg. A gerincborítás és a háttábla azonban csaknem teljesen elégett. A kézirat hátulsó harmada is égett, csonka. A levelek erősen szennyezettek, fejnél és lábnál víz- és penészfoltosak. Szétbontás és mechanikai tisztítás után az írást levédtük szintetikus oldattal, majd a leveleket óvatosan átírtuk sterogénolos vízzel. A csonka, égett leveleket japánpapírral kiegészítettük, a nagyon törékeny lapokat polietilén fólia közé ágyasztuk. (Lamináltuk.) Majd elkészítettük a könyvtestet és a kötést restauráltuk.

8. Az *Ö. V. 4. jelzetű ősnymtatvány*¹⁰ szemléltető példa arra, hogy a penészgomba fertőzést általában nyomon követi a könyvpusztító rovarok megjelenése. Ennek az a magyarázata, hogy a legtöbb rovar nem tudja megemészteni a tiszta cellulózt (a papír alapanyagát), ezért szimbiózisban él olyan penészgombákkal és egyéb mikroorganizmusokkal, amelyek enzimeik segítségével lebontják a cellulózt előbb hemicellulózzá, majd cellobiózzá, azaz szőlőcukorrá, amely már könnyen emészthető. A rovarok maguk is terjesztik a penészspórákat, magukon hurcolván azokat.

A budai reneszánsz kötés igen sérülten került a restaurátorok kezébe. A háttábla fele a bőrborítással együtt letörött és elveszett. A megmaradt bőrbori-

⁷ Kézirat, XVI. sz. C. A. 1. Zoltároskönyv, 1545. Szentendre, Budai Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár. Restaurálták az OSZK restaurátorai.

⁸ A kötések pontos meghatározásánál dr. ROZSONDAI Marianne volt szíves segítségemre lenni.

⁹ Kézirat, XVII. sz. C. A. 4. Tetra evangélium. Szentendre, Budai Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár. Restaurálták az OSZK restaurátorai.

¹⁰ RABANUS MAURUS: *De sermonum proprietate, sive Opus de universo*. Strassburg, 1467. HC 13669. Ö. V. 4. (Győr, Egyházmegyei Könyvtár). L. Sz. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 91. l. Jegyzék 251. Restaurálta GÁLOS Gáborné, OSZK.

tás piszkos, rovarrágott, csonka. A díszítő motívumokból alig vehető ki néhány vonal. Több sarokveret, egy középveret és két rézcsat elveszett. A levelek penészfoltosak, vízfoltosak, csonkák. A nyomtatványt ívekre bontottuk szét, a bőrborítást lefejtettük. A fatáblák annyira sérültek és fertőzöttek voltak, hogy nem lehetett azokat újra felhasználni. A mechanikai tisztítás után minden levelet borax oldatban megfürdettünk. E módszerrel enyhe tisztító, fehérítő hatást értünk el. Az első négy és utolsó négy ívet az erős penészfoltok halványítása céljából tovább kezeltük káliumpermanganátos fürdőben. Ezzel egyúttal fertőtlenítettük is. A többi levelet sterogénolt és pentaklórfenolt tartalmazó fertőtlenítő oldattal itattuk át. A meggyengült rostszerkezetű papírt alkoholban oldott műanyaggal erősítettük meg. A csonka leveleket japánpapírral kiegészítettük, merített papírból bőrnyílásos előzéket készítettünk. Az eredeti, bőrből készült bordákat lágyítottuk, konzerváltuk, majd ráfűztük az íveket. Új fatáblákat készítettünk, majd felerősítettük a könyvtestre. Új juhbőrrel borítottuk a táblákat és a megtisztított, konzerváló anyagokkal kezelt eredeti bőrborítás töredékeket rádolgoztuk. A régi és új vereteket visszahelyeztük a könyvtestre. A szép, budai reneszánsz stílusú bőrborítás — bár hiányos és sérült — mintázata a felújítás után jól látható: a díszítés centrális elrendezését, a középmezőben kettős vonalú kör közepén foglal helyet a gótikus jellegű csúsztató veret. A két kör közötti mezőben makk alakú bélyegzők sora helyezkedik el. A kissé nyújtott négyzet alakú középmezőt egyre nagyobbodó téglalap alakú sávozások keretelik és osztják több mezőre, amelyeket italo-arab fonadék díszít. Az utolsó előtti keskeny mezőben fonadékos minta fut körbe. A háttábla egyszerűbben díszített, kevesebb mezőre osztott. A sarokveretek és a középdísz még gótikus jellegű.

9. Még egy szép budai reneszánsz kötést mutatunk be, jelzete *Ms. 311*.¹¹ Kötéstábláját Koroknay Éva Egidus Mester munkájának tulajdonítja. 1470-es években készült, pergamenre írott kéziratot takar. Mindkét tábla azonos, a bélyegzők elrendezése szőnyegszerű mintát alkot. Jellemző díszítése a középmezőben látható S idomú hajló levél, valamint a külső keret Mária feliratú bélyegzői. A sarok- és középveretek közül egy sem hiányzott, a rézcsatok is eredetiek. A fatáblák rovarrágásból eredő nagymértékű sérülései miatt szét kellett bontani a kötést. A könyvtestre új fatáblákat erősítettünk. A bőrborítás csak kissé sérült meg, elsősorban a gerincen. A kéziratról csak az első és utolsó ívet vettük le, tisztítottuk és új előzésekkel ellátva visszafűztük.

10. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára tulajdonát képező *Okiratgyűjtemény*¹² az 1644–46-os években íródott. A 33,5 cm magas, pergamen kódextöredékbe kötött, vaskos, 252 számozott levelet tartalmazó kézirat minden levelén erős vízfoltok voltak. A papír szélei rongyosak, szakadozottak. Az egész kötetet szétbontotta a restaurátor, majd minden levelet zsiralkoholszulfonátos fürdőbe helyezett. A foltok teljesen eltűntek, a kézirat megtisztult. A meggyengült leveleket ezután megerősítette, a sérüléseket restaurálta, majd új félbörkötést készített. Az eredeti pergamen kötésborítót megtisztította és konzerválta.

¹¹ COLUMNA, Guido de: *Historia Troyana*, 1470. Ms. 311. (Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár) L. Sz. KOROKNAY ÉVA: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 91. l. Jegyzék 256. Restaurálta FODOR ÉVA, OSZK.

¹² *Okiratgyűjtemény*, 1644–1646. Kt. 1384. (Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára) Restaurálta GÁLOS GÁBORNÉ, OSZK.

11. Az Evangélikus Országos Könyvtár őrzi az *R 1011 jelzetű*¹³ XVII. századból származó *RMK kolligátumot*, amelynek minden darabja valószínűleg unikum. A művek azonban hiányosak. Az arasznyi magas, vaskos könyvecskének a kötése leszakadt és elveszett; a könyvtest rendkívül megrongálódott. A gerinc homorúvá vált, a lapok összegyűrődtek, beszakadoztak, megcsönkultak és beszennyeződtek. A nyomtatványt ívekre bontotta szét a restaurátor, minden levelet tisztítófürdőben kezelt. A sérüléseket japánpapírral restaurálta. Mivel a papír igen gyenge megtartású volt, a leveleket szintetikus erősítő oldattal vonta be. Eredetileg a könyvtestet valódi bordákra fűzte fel a könyvkötő, de a belső margók annyira keskenyek voltak, hogy ott a szöveget csak a kötés erőltetett feszegetésével lehetett jól-rosszul elolvasni. Ezért a restaurálás során az íveket nem valódi bordákra, hanem vászon szalagokra fűztük fel. Így már könnyebben lapozható és jól szétnyitható a könyv. Papírtáblák és kézfestésű kecskebőr felhasználásával egész bőr kötéssel láttuk el a nyomtatványt.

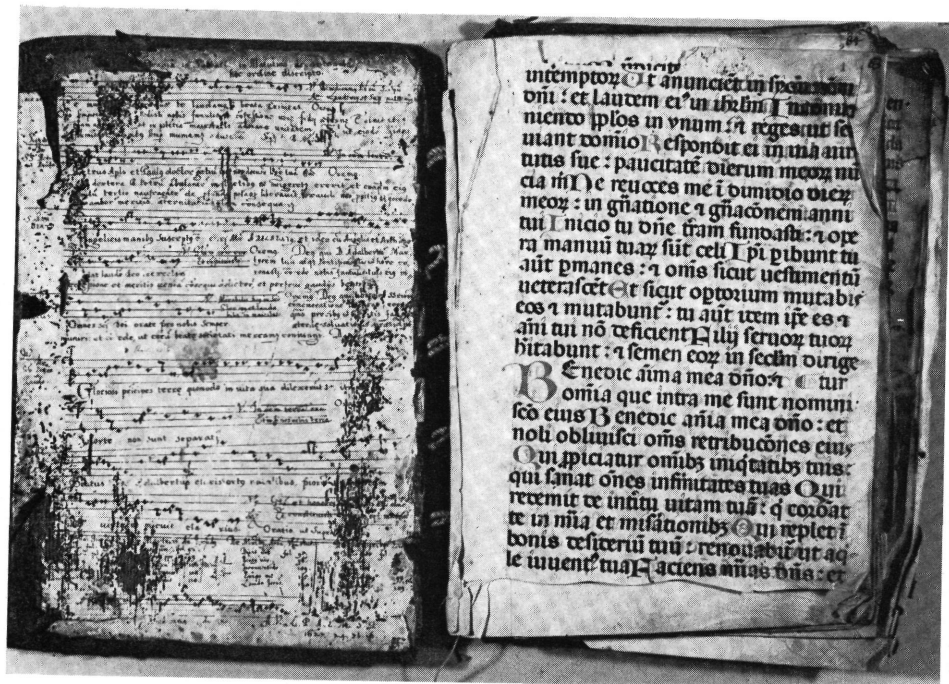
KOZOCSA, ILDIKÓ

Bestandsschutz der geistlichen Sammlungen in Ungarn

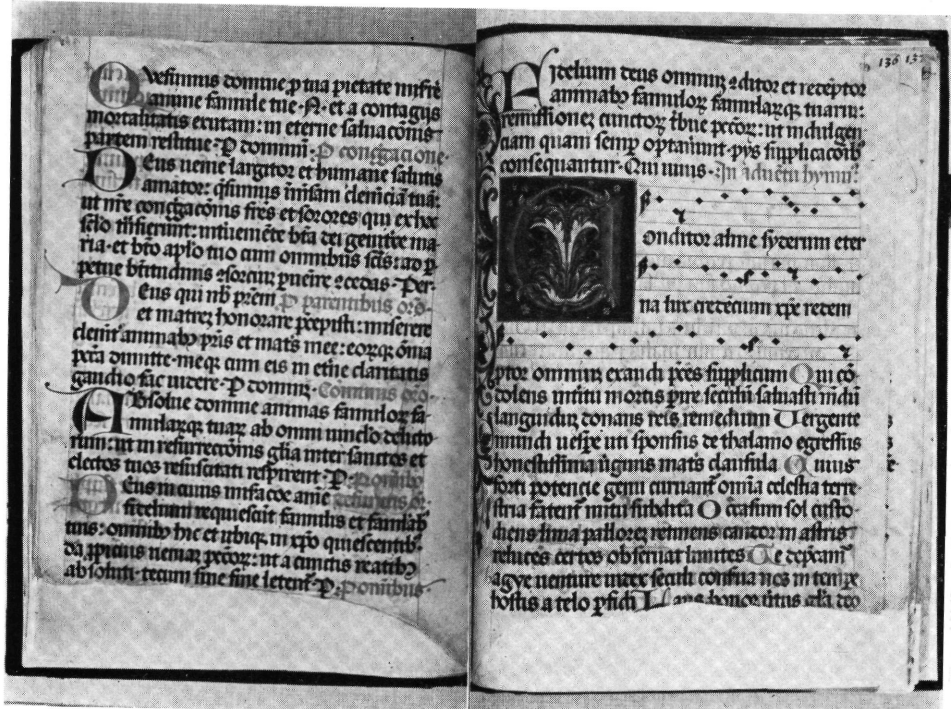
Im Restaurationslaboratorium der Nationalbibliothek Széchényi, mit der Unterstützung des Ministeriums für Kultur, begann man seit 1972 die im Eigentum der geistlichen Bibliotheken bewahrten Buchraritäten zu restaurieren. Während den vergangenen neun Jahren wurden mehr als dreihundert Dokumente von hohem Wert restauriert, unter ihnen wurden zahlreiche mittelalterliche Pergamen- und Papierkodexe, Inkunabel und alte ungarische Bücherseltenheiten erneuert — sogar in mehreren Fällen gerettet.

Im Jahrgang 1975 unserer Zeitschrift berichtete schon die Verfasserin über die bisher fertiggestellten Arbeiten. Diesmal macht sie die interessanteren Restaurationslösungen und -verfahren bekannt, die in den letzten 5—6 Jahren von den Restauratoren der ungarischen Nationalbibliothek zur Bewahrung der Manuskripte und gedruckten Seltenheiten der verschiedenen katholischen, reformierten, evangelischen und orthodox-serbischen Bibliotheken verwendet worden.

¹³ RMK III. 2682. H. é. ny. n. XVII. sz. Kolligátum, R 1011. (Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár) Restaurálta BALLAGÓ Lászlóné, OSZK.

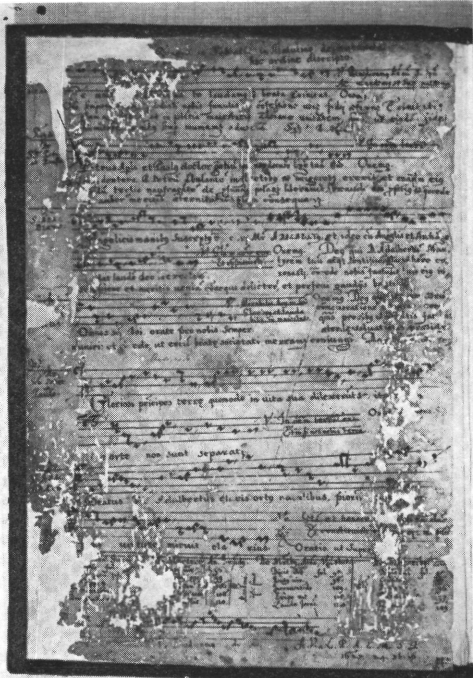
intemptor. Et annunciet in specu domi:
 domini: et laudem eius in throno. In nomine
 nuncio ipsos in vnum: et reges eius se-
 uiant comio. Respondit ei in ira au-
 tatis sue: pauca tate dierum meorum nu-
 cia in. Ne reuoces me i duniom diez
 meoz: in gnatione i gnacionem anni
 tui. In mico tu die fram fumoasti: i ope-
 ra manu tuaz sicut celi. I pi pibunt tu
 aut pmanes: i omis sicut uestimentu
 uetera. Et sicut optorum mutabis
 eos i mutabunt: tu aut utem iste es i
 ani tu no deficiet. I ihu seroz tuoz
 hirabunt: i semen eoz in scdm durige
Benedic anima mea dno: i tur
 omia que intra me sunt nomi-
 sco eius. Benedic anima mea dno: et
 nobi obliuisci omis retribucoes eius.
 Qui ppiatur omibz iniquitatibz tuis:
 qui sanat omes infinitates tuas. Qui
 recepit te in mra uitam tuaz: q cordat
 te in mra et misericordibz. Qui repleti
 bonis testerui tuu: renouabit ut aq
 le iuuent tuaz. Faciens misericordias tuas: et

Desimus domine p tua pietate misere
 anime famule tue. Et a contagus
 mortalitatis erutam: in eterne salua comi-
 partem restitue. P. domini. P. congaione.
Amus uenie languor et humane saluus
 amatoz: qmms inisam clencia tua:
 ut me congaoms fies et socozes qui ex hoc
 sdo infigunt: inuicem et bsa rei genitice ma-
 ria. et bto aplo mo am ommbus scis: ad p-
 peme bntudinis elozoz puenire eccozas. Per-
Per
 Eus qui nb pcam p parambus o-
 et matre honozare pcepisti: misere
 demit amnabo piz et matz mee: eozqz ona
 pta dmitte meq: am eis in etne claritatis
 gaudio sic uicere. P. domini. Conuincis o-
Absolue domine animas famuloz fa-
 miliaqz tuaz ab omni unido delicto-
 rum: ut in resurrectionis glia inter sanctos et
 clares tuos resuscitati respiciant. P. domini.
Omnis inanis misericordie
Procedant requiescant famulus et famula
 tus: ommbz hic et ubiqz in xpo quiescentibz.
 da pprius nemz pcoz: ut a amnis reatibz
 ab soluti: team sine fine letent. P. ponibus.

Procedant omnia et ditor et receptor
 amnabo famuloz familiaqz tuaz: in
 remissione amatoz: tunc pcoz: ut in diligen-
 tiam quam semp optauerunt pps supplicatibz
 consequantur. Qui unis. In adueta hymni.
 On ditor alme sycerum eter-
 na lux eternum qre recentem
 ptoz omnium exaudi pces supplicium. Qui co-
 solens in situ mortis pte scilicet saluasti michi
 languiduz conans reus remedium. Tergente
 omni diu esse un sponsus de thalamo egressus
 honestissima nignis matz clausula. Quis
 soti potenge genu curuant omnia celsa terre-
 stria fatent michi subdita. O cassum sol custo-
 diens lima pallioz remuens canoz in astris
 reluces ceteros obferat lantes. O e cepiam
 agere namur inter sancti consua nos in tanqz
 hostis a telo p fidi. L. am. h. m. c. t. m. s. a. l. r. o.

1-2. képek. A Budai Psalterium, Ms. I. 3/b. levelei restaurálás előtt

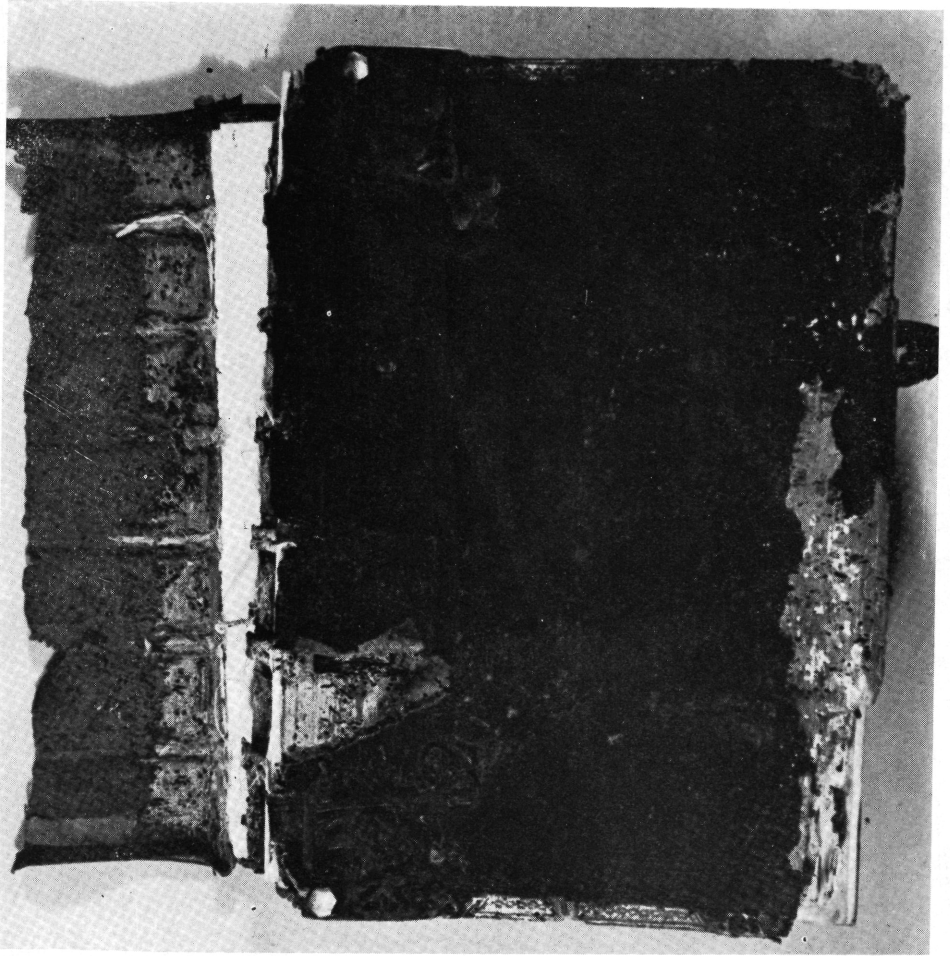

inemptor. Et annuncia in hoc mundo
 omni: et laudem ei: in diebus. In manu
 mento ipsos in unum. Et reges ut ser-
 uiant comio. Respondit ei in manu
 tuis sue: paupertate dierum meorum nu-
 cia in Deo reueres me et dimitto dicit
 meorum: in gnatione et gnationem annu-
 tu. In nio tu dñe tram fundasti: et ope-
 ra manuu tuarum sunt celi. Ipsi pibunt tu
 aut pmanes: et omis sicut uestimenta
 ueterascet. Et sicut optatum mutabit
 eos et mutabunt: tu autem ipse es et
 anni tu non deficiet. Pili sermo tuorum
 bitabunt: et semen eorum in seculum digne.
Benedic anima mea dño. **B**enedic
 omnia que intra me sunt nomina
 scō eius. **B**enedic anima mea dño: et
 noli obliuisci omnes retribuciones eius.
Qui respicitur omnibus iniquitatibus tuis:
 qui sanat omnes infirmitates tuas. **Q**ui
 noli obliuisci uitam tuam: qui exorat
 te in misericordia et misericordibus. **Q**ui replet
 bonis testerum tuum. **D**reamus eum ut ac-
 le tuentur. **M**agis faciens misericordias: et

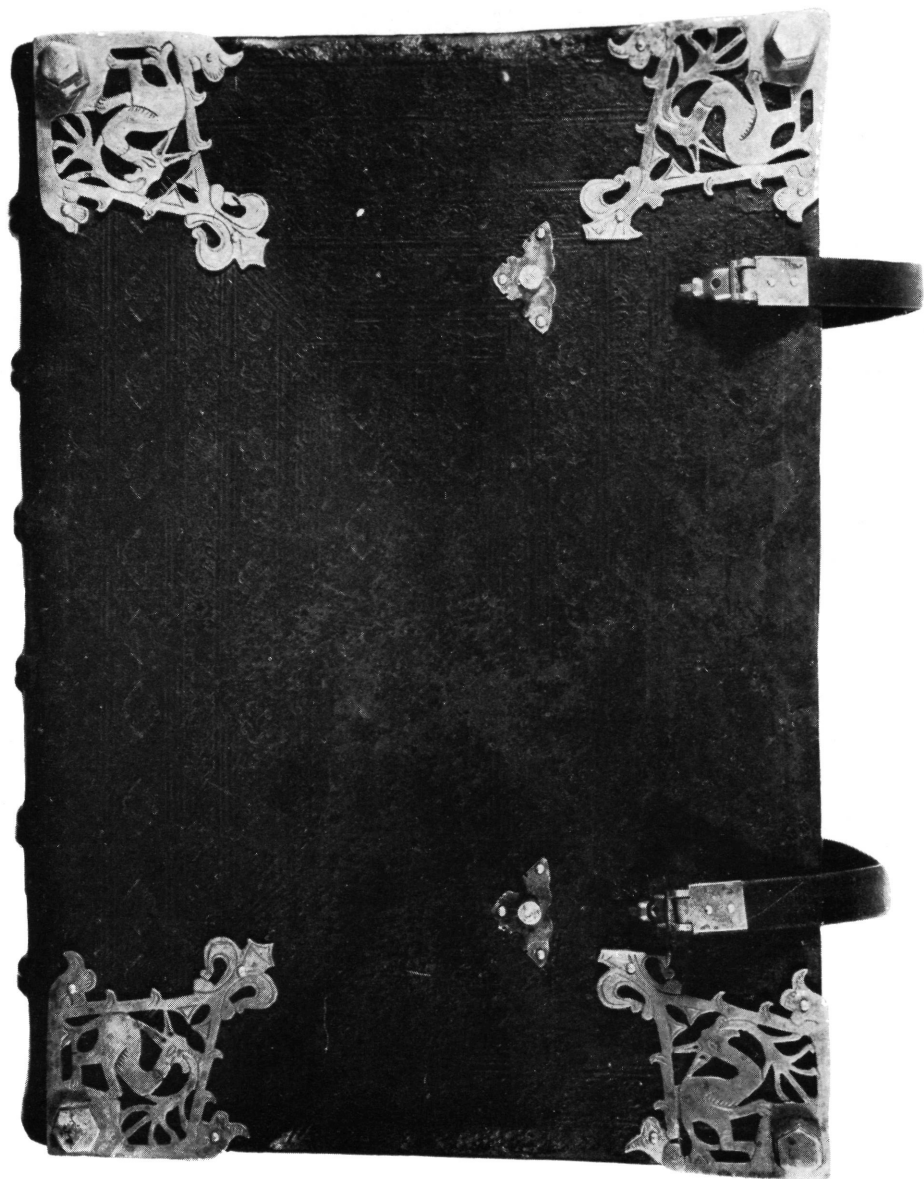
Definimus comite pua pietate misere
 anime familie tue. Et a contagis
 moraliuus eritiam: in eterne saluacionis
 partem relinuit. **D**ominum. **D**onacione
Deus uenit largitor et humane salutis
 amator: quoniam in simam deitiam tuam
 ut inre conuersionis fies et sorores qui ex hoc
 seculo infigunt: inueniente bñta dei genitricis ma-
 ria: et bñto aplo mo am omnibus scis: ad p-
 petue bñtitudinis eorum pñire ecclesias. **P**-
Deus qui in pñem. **P**urpureis ois
 et matre: honore precepit: misericere
 deitiam amabo pñe et matris mee: eorum omnia
 peccata dimitte meque: cum eis in etne claritatis
 gaudio fac uicere. **D**ominum. **D**ominus dō
Ammatoz tuarum ab omni mundo deo
 rum: ut in reuerentiam gña inter sanctos et
 electos tuos resuscitant respiciant. **P**-
Deus in carnis misericordia ante reuerentis et
 fidelium requiritur famulis et famula-
 bus: omnibus hic et ubique: in ipso quiescentibus
 de pñe ueniam peccatorum: ut a amnis reatibus
 absoluitur. **R**equiem sine fine letam. **D**ominibus

Rex celsus omnium et dñe et rex totius
 animarum famulorum famularumque
 remissionem amatoz tibi peccatorum: ut in dñi
 nam quam semp optauit pñs supplicacione
 consequatur. **C**ui inuis. **I**n adueni huius
Domine dñe abne sperem eter-
 na lux crederem: ipse recem
Domine dñe celi et pñs sup̄ huius. **Q**ui es
 solens in simi montis pñe scanti saluati mudi
 languidum conans reis reuocatum. **D**erigens
 mundi uenit in sponsis te thalamo egressus
 honestissima uigine matris gloriosa. **Q**ui us-
 que potentie genitricis omnia celsa ter-
 stris fatent inna subdita. **O**mnium sol in-
 dicens sima pñe reuerentis cancor in adue-
 nitores ceteros obstat laudes. **D**e de pñam
 agere ut amine inter sancti confusa nos in reuer-
 tentis a telo pñi. **I**ns honore sine gña

3—4. képek. A Budai Psalterium, Ms. I. 3/b. levelei restaurálás után

5. kép. Biblia Latina, La 1. előlapja restaurálás előtt

6. kép. Biblia Latina, La 1. előlapja restaurálás után

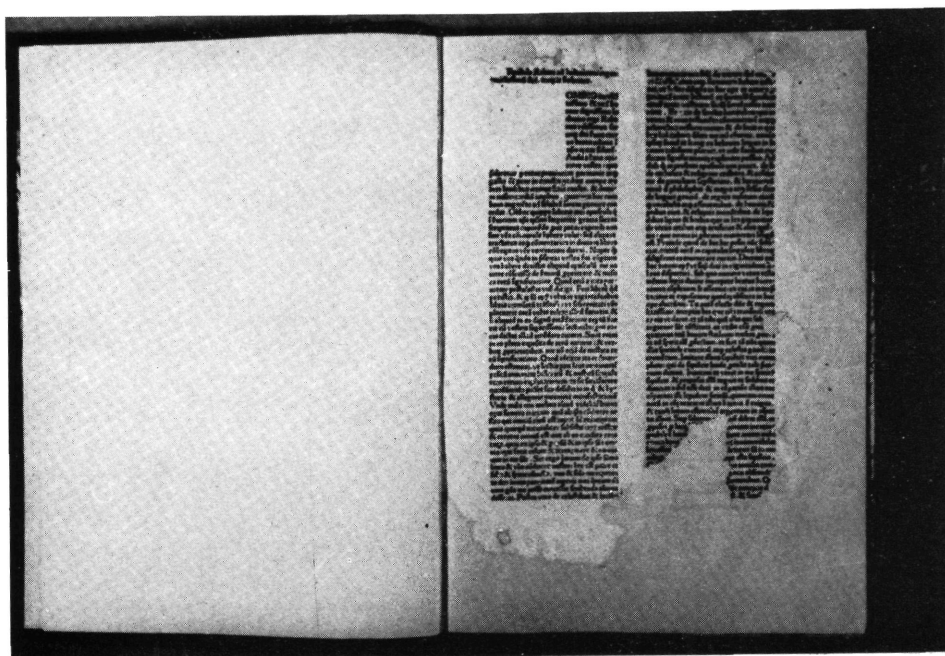
7. kép. XVI. sz.-i papírkézirat levelei restaurálás előtt

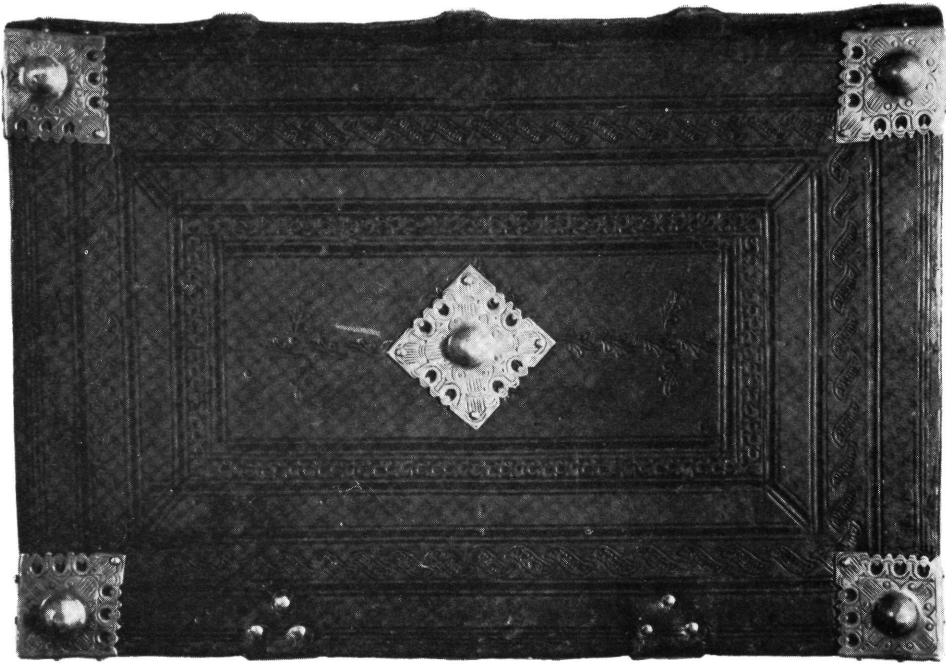
8. kép. XVI. sz.-i papírkézirat levelei restaurálás után

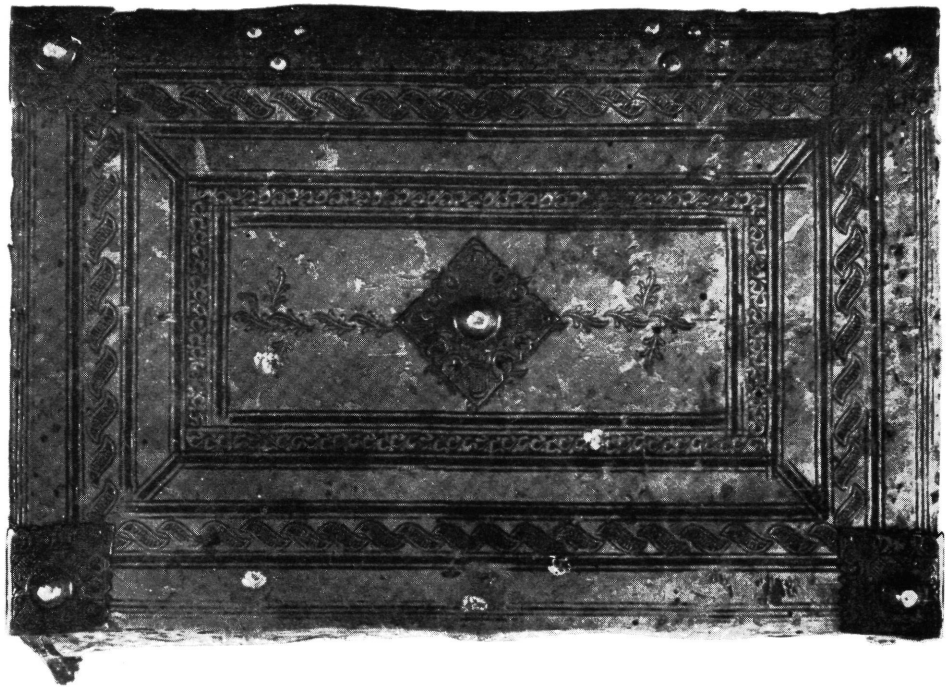
9. kép. Ősnyomtatvány, Ö. V. 4. csonka fatáblája és pernyéses első lapja restaurálás előtt

10. kép. Ősnyomtatvány, Ö.V. 4. restaurálás után

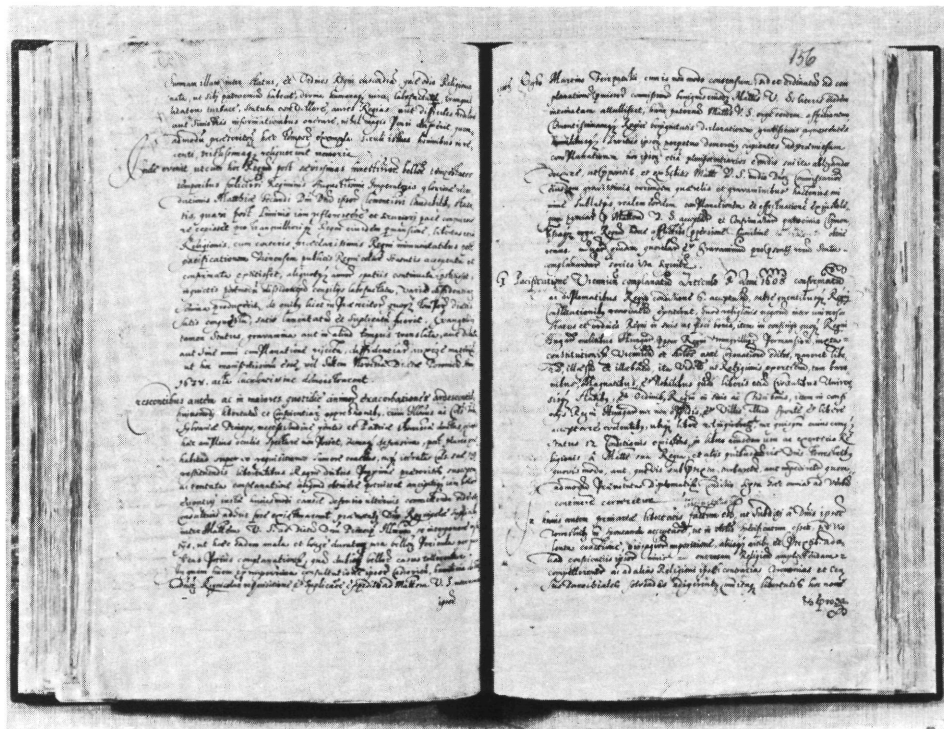
12. kép. A kötéstábla restaurálás után

11. kép. Budai reneszánsz kötéstábla (Ms. 311.) restaurálás előtt

13. kép. XVII. sz.-i okiratgyűjtemény vízfoltos, penészes levelei

14. kép. Az okiratgyűjtemény ugyanazon levelei restaurálás után

15. kép. XVII. sz.-i kolligátum FMK III. 2682. restaurálás előtt

10. Von den brechen Kambhagen.

sichs Wort im Strid noch länger schollen.

4. Mer dient haben wir alle soill / und leidens mit Gedult / doch deine Gnad griffen son soll / dem unser Stand und Schuld / darum vergib / nach Deiner Lieb / die du seist zu uns tragenst.

5. Es ist groß Stand und Ehre / 120. Weisheit regiert / das die großster ist für war / 120. Senig geschreyt wird / da wird betradt / und nicht betrachte / was nicht und schlich redre.

6. Da fragt man nicht nach Erbarteit / nach Sachte und nach Ehrlich / dein Wort ligt auch in solcher Zeit / un geht im für und se inder / drum hilf uns **Hand**

von den brechen Kambhagen. 35

ih von uns fer / Krieg und Il schidich Beten.

7. Erleucht doch unser Sinn und Serz / durch den Geist beu in Gnad / das wir nicht treiben kranf in Eherg / der unser Erden schad / O Gese Derril / allen du bist / der solchs soill ausrichten.

V.

8. Sage nicht / O Sauffte sein / ob schon die Geil / Bittens seyn / dich stang sich zu versehen / und suchen dem men Untergang / davon dir wird recht angst und bang / es wird nicht lange waren.

2. Er offte dich nur / das deine Sach ist O Dires / dem bephl die Nach / und las es thu selrecht waltren / er wird durch seinen **Don**

A könyvtörténet levéltári forrásaiból

Könyvjegyzékek Budapest Főváros Levéltárában

A városi levéltárak iratanyaga rendkívül becses forrása a könyv- és könyvtörténeti kutatásoknak. Az iratokat létrehozó városi tanács igyekezett ellenőrizni a könyvek kiadásával, forgalmazásával kapcsolatos tevékenységet, közvetítette a felsőbb hatóságok, elsősorban a helytartótanács ilyen irányú rendelkezéseit. Állást foglalt a könyvkötők letelepedését, iparúzését illetően, és a mesterek vagy könyvkereskedők halála után szerepet kapott a hagyatéki és gyámügyek intézésében. Szintén a városi levéltárakba kerültek az egyes polgárok hagyatéki leltárai, így azoké is, akik kisebb-nagyobb könyvtárakkal, könyvgyűjteményekkel rendelkeztek. A 18. század végén, 19. század első felében a fővárossá fejlődő Pest-Budán, a szellemi élet központjában egyre nagyobb jelentőségük volt a könyveknek.

Az eddigi kutatás elsősorban a 18. századi nyomdákkal, könyvkereskedőkkel és könyvgyűjtőkkel foglalkozott. Ki kell emelni ezek közül Gárdonyi Albert 1917-ben megjelent munkáját, amely — levéltári kutatás alapján — a két város 18. századi nyomdáit és könyvkereskedőit veszi számba. Kutatásainak alapját a pesti és budai városi adminisztráció iratai jelentik.¹ A pest-budai hagyatéki leltárakban végzett könyvtörténeti kutatásokat Holl Béla,² Dümmerth Dezső,³ Füves Ödön⁴ főként a 18. század vonatkozásában.

Jelen összeállításunkban néhány, kevésbé ismert és nem feldolgozott könyvtörténeti forrásra, főként könyvjegyzékre szeretnénk felhívni a figyelmet Budapest Főváros Levéltárából. Elkülönítjük a könyveket előállítókra és forgalmazókra vonatkozó iratokat, valamint az olvasók, gyűjtők, könyvtárak anyagát.

A 18—19. században a kiadók, könyvkötők, könyvkereskedők tevékenysége között nehéz a pontos határt meghúzni, bár felügyelet szempontjából a városi tanács e kategóriákat Pesten és Budán egyaránt megkülönböztette. 1789-ben például Kesten összeírás készült, amely szerint 3 nyomdász, 6 könyvkötő, 4 könyvkereskedő dolgozott a városban.⁵ Nyomda és könyvkereskedés létesítéséhez a helytartótanács engedélyére volt szükség, a könyvkötők számára az

¹ GÁRDONYI Albert: *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp., 1917.

² HOLL Béla: *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII—XVIII. században*. Tanulmányok Budapest Múltjából, 15. kötet. Bp. 1963. 289—327.

³ DÜMMERTH Dezső: *Régi pesti könyvek és könyvtulajdonosok*. Magyar Könyvszemle 1961. 175—178.

⁴ FÜVES Ödön: *Egy pesti görög könyvtára 1820-ban*. Magyar Könyvszemle, 1966. 245—247.

⁵ Budapest Főváros Levéltára (BFL) Pesti lt. Intimata a. m. 3157.

iparúzést a tanács engedélyezte. A könyvkötők Pesten és Budán egyaránt laza céhes szervezetben dolgoztak, kiváltságlevelüket uralkodó nem erősítette meg.⁶

A két városban a nyomdászat a 18. században gyors fejlődésnek indult. Budán az első nyomdát Landerer János Sebestyén alapította 1724-ben, Pesten 1755-ben kelt Eitzenberger, 1773-ban Royer Ferenc könyvnyomtató engedélye. Royer Landerer pénzét vette igénybe nyomda létesítéséhez. 1748-tól működött Bécsben a Trattner-nyomda, amely kereskedői hálózatát és üzleti kapcsolatait Magyarországra is kiterjesztette. A Trattner nyomda Pesten kapott döntő szerepet, míg Budán a század végén az Egyetemi Nyomda erősödött meg.⁷ A nyomdák — kötelempéldányaikat elküldve — rendszeresen beszámoltak a helytartótanácsnak, és közölték, hogy egy-egy évben milyen könyvet adtak ki. 1733-ban Landerer nyomdájáról készült nyomtatott jegyzék, amikor annak tulajdonosa Nottstein János volt, majd 1784-ben Landerer Katalin készített ilyen jegyzéket.⁸ Ezen túlmenően érdekes könyvtörténeti adatokat tartalmaznak a nyomdák szabadalmaival, azok betartásával, illetve megszegésével kapcsolatos eljárások iratai, valamint a cenzúra által tiltott könyvekre vonatkozó levelezések is.

A nyomdák eredeti feladataik mellett foglalkoztak kereskedői tevékenységgel is, részben saját városaikban, részben más városokban létesítve könyvkereskedéseket. Sokszor azzal bővítették ki üzletüket, hogy engedélyt kértek idegenből hozott könyvek árusítására. Ezt az utat járta id. Trattner János Tamás, aki 1783-ban kapott engedélyt arra, hogy külföldi könyveket is árusítson. Nyomdáját 1789-ben unokaöccsére, Trattner Mátyásra bízta, aki 1913-ig vezette azt. Ekkor fia, ifj. Trattner János Tamás vette át, aki már Pesten, 1789-ben született. A nyomdát a pesti szellemi élet egyik központjává fejlesztette. Jó kapcsolatok fűzték Kazinczy Ferenchez, Kultsár Istvánhoz, Vitkovics Mihályhoz, Döbrentei Gáborhoz.⁹ 1824-ben, viszonylag fiatalon meghalt Trattner János Tamás, majd 1831-ben özvegye is. 1831-ben leltárba vették az üzletben és boltban található könyveket.¹⁰

A még feldolgozásra váró jegyzék képet ad a korszak irodalmi életéről, és magában foglalja azokat a tudományos munkákat, amelyeket a reformkori nemzedék a művelődésben fontosnak tartott. A leltár két részből áll: az első 61 oldal szerzők szerint ábécé rendbe szedve kb. 1500 tudományos művet tartalmaz, majd a Miscellanea és Annalecta rovat következik, kb. ugyanilyen terjedelemben. A jegyzék a mű szerzőjét és a címet jelöli meg, a kiadás évét és helyét nem közli. A könyvek zöme német és latin, kb. 5–6% magyar nyelvű. A magyar irodalom alakjai közül megtaláljuk Ányos Pál, Bessenyei György, Fáy András, Gyöngyösi István, Faludy Ferenc, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Szabó Dávid, Révai Miklós, Verseghy Ferenc, Bacsányi János, Virág Benedek műveit. A leltárba egy sor történeti munkát is feljegyeztek, a középkori történetíróktól Trattner kortársaiig. (Pl. Bonfini, Pray György, Kovachich Márton György munkái, Horvát István *Rajzolatok a Magyar Nemzet legrégebb történetéből*¹¹ című műve, Katona István *Historia*

⁶ DÓKA Klára: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872)*. Akadémiai K. Bp. 1979. 83.

⁷ GÁRDONYI, i. m. 4–11.

⁸ BFL Budai lt. Locumtenentia ant. 2728. Gárdonyi, i. m. 22.

⁹ *Könyv- és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 453.

¹⁰ BFL Pesti lt. Testamenta a. n. 1477. (melléklet).

¹¹ HORVÁTH István: *Rajzolatok a magyar nemzeti legrégebb történetéből*. Pest, 1825.

Crisicája,¹² Fejér György *Codex diplomaticusa*¹³ első kötetei.) Nem hiányoztak a könyvkereskedésből a jogtörténeti munkák, törvénytárak, ókori filozófusok művei, térképek, útleírások sem. Az orvostudományt képviselték — többek között — Bene Ferenc¹⁴ magyar, német, latin nyelvű munkái, Diószegi Sámuel fűvészkönyve,¹⁵ a mezőgazdaságot Pethe Ferenc *Pallérozott mezei gazdasága*,¹⁶ de megtaláljuk Gergelyffy András kézműiparról írt munkáját is.¹⁷ A leltár *Miscellanea* és *Annalecta* részében ünnepi beszédeket, térképeket, statisztikákat, énekszövegeket, kottákat és néhány színdarabot jegyeztek fel.

A nyomdák fejlődése Pest-Budán már a 18. század közepén életre hívta a kézműves könyvkötő ipart. A nagyobb példányszámmal dolgozó nyomdáknak nem volt lehetőségük arra, hogy a kötészetet munkát is egyedül végezzék. A könyvkötők viszont rendszerint értékesítették a bekötésre szánt könyveket, sőt foglalkoztak idegenből hozott könyvek eladásával is. Számuk folyamatosan emelkedett. Budán 1802-ben 6, 1835-ben 8, 1855-ben 19, Pesten 1789-ben 6, 1827-ben 12, 1835-ben 15, 1855-ben 62 könyvkötő élt.¹⁸ Pest első könyvkötőjé közé tartozott Müller Jakab, aki 1752-ben költözött be Gyórból, és 1775-ben bekövetkezett haláláig itt űzte mesterségét.¹⁹ A hagyatéki leltárában található könyvjegyzék az egyik igen értékes 18. századi könyvtörténeti dokumentum. Müllernak két házasságából összesen 10 gyereke született. Örököse az özvegy lett, aki 1776-ban Fischer könyvkötőhöz ment feleségül. Műhelyét új férje vitte tovább.²⁰

Müller Jakab hagyatéki leltára szerint egész vagyona 2799 Ft 41 krajcár volt, amelyet 2031 Ft 28 krajcár adósság terhelt. Az adósság fele, 974 Ft 21 krajcár, a Landerer-nyomdát illette, ahonnan — kötésre és eladásra — könyveket vett át. Müller Jakab készpénzt nem hagyott, volt azonban két háza 1525 Ft és 416 Ft 50 krajcár értékben. Ingóságai között ezüst tárgyakat, cin, vörös- és sárgaréz edényeket, férfi ruhát, ágyneműt, képeket, bútort, konyhaedényt írtak össze. A bekötetlen könyvek száma 1267, a bekötötteké 767 kötet volt. A könyvleltárt felületesen vezették, csupán az érték megállapítására törekedtek. Csak a könyvek rövidített címét közölték az összeírók, kivételes esetben a szerzőt is. A könyvek nyelve általában német, volt azonban néhány latin, magyar és szlovák könyv: jellegükre nézve elsősorban imakönyvek, egyházi énekeskönyvek, prédikációgyűjtemények. A kevés világi könyv között történeti, pedagógiai és ismeretterjesztő munkákat találunk. E csoportba sorolhatók Ciceró beszédei, Csapó *Új füves és virágos magyar kert* című műve,²¹ Kemény János munkái és a *Hármas História* is.²² A könyvjegyzék értéke abban van,

¹² KATONA István: *Historia critica regum Hungariae. (I—XLII)*. Pest, Pozsony, Kassa, Buda, Kolozsvár, Vác, Kalocsa, 1779—1817.

¹³ FEJÉR György: *Codex diplomaticus Hungariae. (I—XLIII)*. Buda, 1829—1844.

¹⁴ BENE Ferenc (1775—1858) orvos, pesti egyetemi tanár.

¹⁵ DIÓSZEGI Sámuel: *Orvosi fűvészkönyv, mely a magyar fűvészkönyv praktikai része*. Debrecen, 1813.

¹⁶ PETHE Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság*. Sopron, 1805—1814.

¹⁷ Gergelyffy András: *Technológia, avagy mesterségek és némely alkotmányok rövid leírása*. Pozsony, 1809.

¹⁸ DÓKA, i. m. 217, 222—223.

¹⁹ ILLYEFALVI I. Lajos: *Pest polgárai*. Bp. é. n. 216.

²⁰ HALÁSZ Margit: *A pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 1966. 138—145.

²¹ CSAPÓ József: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.

²² *Hármas História*; a 18. század végén, évtizedeken át megjelenő népies, ponyva kiadvány.

hogy viszonylag korai időszakban keletkezett, és azokról a munkákról ad áttekintést, amelyek a pesti piacon a helyi és átutazó lakosok számára kelendők voltak.²³

A könyvkötők rendszerint nem rendelkeztek széles üzleti kapcsolatokkal, ezért igyekeztek Pesten és Budán, főként a polgárság és értelmiség körében vevőket keresni. Ezt tette a következő példánkban szereplő id. Kiss István is, aki 1799-ben Pápáról költözött Pestre.²⁴ Üzletét úgy bővítette ki, hogy 1800-ban 137 ezüst Ft-ért megvette a mesterjogot Hertrung János könyvkötőtől fia, ifj. Kiss István számára.²⁵ Fia önálló házat és polgárjogot nem szerzett, és 1817-ben már meghalt. Örökösei özvegye és két lánya voltak. Egész vagyona 6147 Ft 43 krajcárt tett ki, ezt azonban adósságai felülmúlták. A könyvek értéke 5281 Ft 29 krajcár volt, a szerszámoké 38 Ft 14 krajcár, a bolt berendezése pedig 162 Ft-ot ért. 186 Ft 17 krajcárral a Trattner-nyomdának tartozott. Id. és ifj. Kiss István egyaránt nemesi származású volt és magyar anyanyelvű. Így ifj. Kiss István műhelyében és boltjában is főként magyar könyveket tartott. Ezek zöme vallásos könyv volt, de akadtak versek, irodalmi olvasmányok, gyakorlati tanácsadók, népszerű tudományos könyvek is. A család irodalmi érdeklődésére mutat, hogy Dajka Gábor verseit, Kisfaludy Sándor műveit, Vitkovics meséit, Gyöngyösi Murányi Vénuszát, Révai Carmináját,²⁶ Faludi Ferenc műveit is forgalmazták.²⁷

Sok könyvtörténeti adatot találunk a könyvkereskedők üzleti nyilvántartásaiban, leltárkönyveiben és hagyatéki irataikban is. A könyvkiadó tevékenység növekedése és a nyomdák fejlődése alapján szükség volt arra, hogy a kiadott könyveket ne csak a nyomdászok és könyvkötők, hanem a kizárólag e tevékenységgel foglalkozó könyvkereskedők is forgalmazzák. Pest-Budán a könyvkereskedelem az 1770-es években lendült fel. 1748-ban Mausz Gellért könyvkereskedő kapott polgárjogot és letelepedési engedélyt, aki Kölnből származott.²⁸ Üzletét 1774-ben Weingand János Mihály vette meg, aki 1770-ben Bajorországból költözött be.²⁹ 1774-ben társult Köpff János Györggyel, aki szintén Bajorországból származott.³⁰ A társulás létrejötte után 1774-ben Köpff György házasságot kötött Hoffer Márton özvegyével. A házassági szerződés szerint a könyvkereskedői jog és a közös üzlet fele halála után özvegyét illette meg.³¹ Köpff György 1785-ben halt meg, amikor az özvegy és Weingand János között hosszas vita kezdődött. Elsősorban a vagyont terhelő adósságot és a kintlevő követeléseket kellett tisztázni.³² Az adósok és hitelezők listája, amelyre 1917-ben már Gárdonyi Albert felhívta a figyelmet,³³ képet ad arról, hogy a könyveket a két üzlettárs kiktől, mely városokból szerezte be, másrészt megjelöli a vevők körét is. A két listán kívül fontosak az üzlettársak kereskedelmi könyvei, számlái, amelyek 1773-tól 1789-ig találhatóak meg.³⁴ A Weingand-féle

²³ BFL Pesti lt. Testamenta a. a. 1178.

²⁴ ILLYEFALVI, i. m. 166.

²⁵ BFL Pesti lt. Relationes a. m. 3585.

²⁶ GYÖNGYÖSI István: *Márssal társalkodó murányi Venus*. Kassa, 1664.; RÉVAI Miklós: *Carmina quaedam*. Sopron, 1801.

²⁷ BFL Pesti lt. Testamenta a. m. 346.

²⁸ ILLYEFALVI, i. m. 46.

²⁹ ILLYEFALVI, i. m. 338.

³⁰ ILLYEFALVI, i. m. 177. BFL Pesti lt. Intimata a. a. 6184. Gárdonyi, i. m. 12.

³¹ BFL Pesti lt. Intimata a. m. 1335.

³² BFL Pesti lt. Intimata a. m. 272.

³³ GÁRDONYI, i. m. 49–50.

³⁴ BFL Pesti lt. Intimata a. m. 272. (melléklet).

üzletet 1802-ben Eggenberg József vette át, aki Ausztriából Pestre költözve 1801-ben kapott polgárjogot.³⁵ Köpff Anna özvegy üzletét 1786-tól Fingerhuth Adolf vezette, majd Strohmayr Ignácnak adta el. Strohmayr Erdélyből jött Pestre, ahol 1788-ban vették fel polgárnak. Kereskedését Budán is folytatta.³⁶ Itt 1789-ben könyvesboltja készletéről szakszerű leltár készült, amely Buda város tanácsi irataiban található.³⁷

A leltár készítői tárgy szerinti csoportosításban, ábécérendben haladtak a könyvek számbavételénél, az általános munkákat pedig a szerzők neve szerint sorolták be. A jegyzékből a következő tárgyi csoportok állapíthatók meg:

- vallásos könyvek
- klasszikusok fordításai
- természettudományos munkák
- építézet, vízépítés
- történeti munkák
- politikai munkák
- jogtudomány, törvények
- drámák, komédiák, színjátékok
- pedagógiai könyvek
- szabadkőműves munkák
- versek
- nyelvkönyvek, szótárak
- orvosi könyvek
- matematikai munkák
- hadtudományi munkák
- zenei könyvek, kották
- gazdasági kiadványok (ezen belül elkülönítve a méhészet és lótenyésztés)
- számadások, statisztika
- útikönyvek
- regények
- evangélikus egyházi könyvek
- térképek
- rézkarcok

A kb. 10 000 tételre tehető könyvjegyzékből a 18. század második felének magyarországi könyvkiadása végigkísérhető, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a Strohmayr-féle anyag a nagy múltú Köpff-féle könyvkereskedésből származott. Maga a tulajdonos, aki haláláig, 1793-ig vezette az üzletet, művelt könyvkereskedő volt. 1790-ben hirdetést tett közzé, hogy üzletébe segédet venne fel, aki magyarul, szlovákul, németül, latinul tud, és hajlandó franciául is megtanulni. A hirdetés Strohmayr segédjével és egyúttal saját magával szemben támasztott igényére mutat.³⁸

A 19. századi könyvkereskedők közül Magyar Mihály levéltári anyagára hívjuk fel a figyelmet. Magyar Mihály 1820-ban született, az 1840-es években Ivanovics pesti könyvkereskedő segédje volt, majd 1848-ban önálló könyvkereskedést nyitott. Nem üzleti haszonra törekedett, hanem a magyar könyvterjesztését tartotta fontosnak. A könyvkereskedelem mellett kiadói és szerkesztői tevékenységet folytatott, és cikkeivel is igyekezett a magyar irodalmat népszerűsíteni.³⁹ 1860-ban halt meg, nagy energiával létrehozott könyvkereske-

³⁵ BFL Pesti lt. Relationes a. m. 3628. ILLYEFALVI, i. m. 93. GÁRDONYI, i. m. 50.

³⁶ ILLYEFALVI, i. m. 304. BFL Pesti lt. Intimata a. n. 3157.

³⁷ BFL Budai lt. Miscellenea nova 80.

³⁸ Könyv- és könyvtár ... i. m. 464.

³⁹ Könyv- és könyvtár ... i. m. 465—487.

désének azonban nem volt méltó folytatása. Vagyona még utódai megélhetéséhez sem volt elegendő. Két házasságából összesen 5 gyermeke született. Első feleségének a Serfőzőutcában volt egy háza, ezt két gyermeke örökölte. Ő maga a Cukor utcában lakott, a könyvesbolt pedig az Egyetem u. 7. szám alatt működött. Halálakor kb. 30 000 kötet könyve volt, azonban az egész hagyatékot 13 000 Ft adósság terhelte. Özvegye átvette a könyvkereskedést, amelyet Kallesz Albert vezetett. Kallesz korábban is társ volt, de csak a német könyvekhez értett. A régi könyvek és a magyar irodalom terjesztésére berendezett könyvkereskedést nem tudta megfelelően irányítani, így hamarosan csődbe jutott és megszökött.⁴⁰

Magyar Mihály végrendeletében a könyveket új és régi kiadványokra osztotta. Az új könyvek német és magyar nyelvűek voltak, a németek már korábban is a társ, Kallesz Albert tulajdonát képezték. A magyar könyvekről jegyzékek, leltárak álltak rendelkezésre, a régi kiadványok azonban leltározatlanok voltak. A végrendelező szerint nem volt olyan könyvkereskedő a városban, aki a régi könyvekkel érdemben foglalkozni tudott volna, ezért azt javasolta, hogy egyben adják el az egészet, és abból fizessenek a hitelezőknek. A hagyatéki eljárás során ezek leltára nem is készült el, a magyar könyvekről azonban összeállítottak egy új jegyzéket. 390 művet vettek számba, amelyek főként a népszerű tudományos irodalom kategóriába sorolhatók. (Orvosi könyvek, útleírások, pedagógiai munkák, műszaki könyvek, nyelvtanok.) Mellettük azonban megtalálhatók a 19. századi magyar irodalom új alkotásai is: Kölcsey *Országgyűlési Naplója*, Petőfi, Tompa, Fáy András, Vörösmarty versei, Csengeri *Budapesti Szemléje*. A szakirodalmat képviselte például Toldy Ferenc *A magyar irodalom története* című munkája vagy Galgóczy Károly 1855-ben megjelent mezőgazdasági statisztikája.⁴¹

A könyvtörténet levéltári forrásait az olvasók oldaláról is meg lehet közelíteni. A gazdagabb és műveltebb polgárok már a 17. század végén gyűjtötték a könyveket, majd ez a tevékenység a 18. század második felében egyre nagyobb méreteket öltött. Figyelembe véve a bevezetőben említett, 18. századra vonatkozó feldolgozásokat, néhány 19. század közepén felvett polgári könyvleltárra hívjuk fel a figyelmet.

A budai levéltár egyik hagyatéki iratában⁴² található Döbrentei Gábor vagyónának összeírása. Az 1851-ben készült jegyzékben 64 művet vettek számba, amelyek közül 48 magyar nyelvű, a többi német és latin nyelvű könyv volt. A jegyzék — több-kevesebb pontossággal — közli a szerzőt, a mű címét, a kiadás évét és néha helyét is. A legrégebbi könyvek a 17. századból valók. Például Wilhelm Schäffer *Ungarische Cronica* című műve 1606-ban jelent meg, és 1692-ben Frankfurtnban adták ki Döbrentei legrégebbi magyar nyelvű könyvét, Meiszner Boldizsár *Catolicus válasz* című munkáját. Megtaláljuk a könyvtárban Brockhaus *Conversations Lexiconját*, Fényes Elek két országleírását,⁴³ Döbrentei saját műveit, ezen kívül történeti munkákat, szótárakat, törvénytárakat, jogtudományi könyveket stb.

⁴⁰ BFL Pesti lt. Visszaállított városi törvénytörvény 719/1861—1865.

⁴¹ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1851.; GALGÓCZY Károly: *Magyarország és a szerb vajdaság és temesi bánság mezőgazdasági statisztikája*. Pest, 1855.

⁴² BFL Budai lt. Inventaria n. n. 49.

⁴³ FÉNYES Elek: *Magyarország statisztikája. (I—III.)* Pest, 1841—1843.; *Magyarország geographiai szótára. (I—IV.)* Pest, 1851.

Igen gazdag könyvtárral rendelkezett Rottenbiller Lipót, Pest város első polgármestere. 1849-ben vádat emeltek ellene felségsértés címén, és Gaál Eduárd tábori biztos 1849. júl. 21-én összeíratta vagyonát. Az egész vagyon 52 705 Ft 20 krajcár volt, amelyet 31 847 Ft-nyi adósság terhelt. Készpénzzel, ékszerekkel Rottenbiller nem rendelkezett, vagyonát 3 háza, 6 szobából, konyhából, pincéből álló lakása és annak berendezése jelentették. A könyvtár, amelynek értéke 202 Ft 51 krajcár volt, 594 műből állt.⁴⁴ A katalógus készítői a könyvek címét, szerzőjét és értékét jelölték meg. Az anyag zöme magyar nyelvű volt, de gyűjtött könyvtárában Rottenbiller német, latin, francia, olasz műveket is. Tematikai bontásban elsőként a hivatalos munkához is szükséges közigazgatási, jogi műveket említhetjük. Ide tartozott — például — az 1808-ban Pesten kiadott *Die Städte Ordnung* című mű, Palugyay Imre megyerendszere,⁴⁵ Rupp Jakab pénztörténete,⁴⁶ valamint különféle kézíratos és nyomtatott városi utasítások, városjogi munkák. Fontosak voltak a térképek, útleírások, város- és országleírások is. Bél Mátyás 1735-től megjelenő műve mellett⁴⁷ megtaláljuk Schams Budáról,⁴⁸ Patachich Pestről készült leírását,⁴⁹ az 1847. évi iparcímétárat, Fényes Elek földrajzi-statisztikai munkáját,⁵⁰ Schwartner 18. század végén készült⁵¹ és Ludovicus Nagy 1828-ban kiadott⁵² országleírásait. A történeti művek között Kovachich Márton György, Istvánffy, Bonfini munkáit, Katona *Historia Criticá*ját, Fejér György *Codex diplomaticus*át, Pray munkáit említhetjük, de megvolt Rottenbiller könyvtárában az angol forradalom története, Viktor Hugo Napóleon életrajza⁵³ és Palacky Csehország történetének néhány kötete is.⁵⁴ A klasszikus irodalmat Plinius, Livius, Tacitus, Cicero, Cornelius Nepos munkái képviselték, a kortárs magyar költészetet pedig Kazinczy, Tompa, Kisfaludy, Vörösmarty, Kölcsey művei.

Érdekességként megemlítjük a Budán lakó Orieska István számvevőtiszt könyveit. Orieska nem volt városi polgár, házzal, ingatlannal nem rendelkezett, 1845-ben halt meg. Hagyatékában 32 művet jegyeztek fel, köztük többkötetes munkákat is. A jegyzék a mű szerzője és címe mellett feltünteti a fordítót, a könyv kiadásának helyét és évét is. Valamennyi könyv német nyelvű, a legrégebbit 1677-ben, Nürnbergben adták ki. Orieska főként ismeretterjesztő és szórakoztató olvasmányokat gyűjtött, őrizte azonban Schams budai városleírását, Kossuth az 1842-es iparkiallításról készült munkáját is.⁵⁵ A jegyzéket Lászy József budai könyvvizsgáló is átnézte, és a kamara szolgálatában álló tisztviselő 32 könyve közül hatot minősített tiltottnak. Köztük volt Viktor

⁴⁴ BFL Pesti lt. 1848—1849. évi vegyes iratok 1364.

⁴⁵ PALUGYAY Imre: *Megyerendszer hajdan és most (I—IV.)* Pest, 1844—48.

⁴⁶ RUPP Jakab: *Magyarország ekkorig ismeretes pénzei.* Pest, 1842.

⁴⁷ BÉL Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1—5) Viennae, 1735—1742.

⁴⁸ SCHAMS (Franz): *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn.* Ofen, 1822.

⁴⁹ PATACHICH (Joseph): *Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth,* Pest, 1833.

⁵⁰ FÉNYES Elek: *Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* 1—6. Pest, 1836—1840.

⁵¹ SCHWARTNER (Martin): *Statistik des königreichs Ungarn.* Pest, 1798.

⁵² NAGY (Ludovicus): *Notitiae politico-geographico-statisticae incl. Regni Hungariae.* (1—2) Buda, 1828.

⁵³ HUGO (Viktor): *Napoleons Geschichte.* (Ford: August Schaffer) Stuttgart, 1834.

⁵⁴ PALACKY (Frantisek): *Geschichte von Böhmen* (1—5) Praga, 1836—1867.

⁵⁵ Idézet a leltárból: „Bericht über die erste ungarische Gewerbs-Ausstellung im Jahre 1842 von Ludwig Kossuth — übersetzt von Emerich Henszlmann. Pest, 1843.”

Hugo Napóleon életrajza is, amelyet ebben az időszakban — mint említettük — más polgári könyvtárban is megtalálunk.⁵⁶

A történetírás eddig viszonylag keveset foglalkozott a különféle városi intézmények könyvgyűjteményeivel.⁵⁷ Mivel a tanács ellenőrző szerepe ezekre az országos jelentőségű közkönyvtáraknál jobban kiterjedt, a városi iratokból ezek története nyomokísérhető. Elsőként a pesti Német Színház könyvjegyzékét említjük.⁵⁸ A színházat Hentzi 1849-ben lebombázta, és ekkor a berendezéssel együtt a könyvtár is elpusztult. 1850 májusában a károkat számba véve elkészítették a könyvek, kéziratok, partitúrák teljes leltárát, az ostrom előtti állapotnak megfelelően. 1801 kötet könyvet és kéziratot írtak össze, azonban egy-egy kötetben — összefűzve — több színdarab szövege is szerepelt. Megjelölték a művek címét, a szerzőt, a műfajt és az értéket. A színdarabok műfaja tragédia, komédia, szomorújáték, vígjáték lehetett. A leggyakrabban előforduló szerzők között Kotzebeut, Calderont, Lessinget, Ifflandot, Collint, Schillert, Schrödert, Shakespeare-t, Molière-t, Vulpiust találjuk. A zenei művek (operák, daltjátékok, paródiák — azaz vígoperák, balettek) között 518 önálló művet soroltak fel, rendszerint csak a cím megjelölésével. A páratlanul gazdag gyűjtemény — a könyvek olcsó árait figyelembe véve is — jelentős értéket, 6357 Ft 30 krajcárt képviselt.

A pesti levéltárban 1834-ből megtalálható egy másik városi intézmény, a Rókus kórház könyvtárának leltára is.⁵⁹ 1834-ben Radoicsics Dömötör kórházi gondnok betegsége és hivatalának átadása miatt leltározták a kórház berendezését, készpénzét, az orvosi műszereket, és elkészítették a könyvtár összesítését is. A részletes, szerzőt, címet, a kiadás évét és helyét jelölő leltár 691 művet tartalmaz, amelyek hét mű kivételével német és latin nyelvűek. A magyar orvosi könyvek — a leltár szerint jelölve — a következők:

- Mátyus István: Ó és Új dialektika. Pozsony, 1787. 6 k.
 Kiss József: Egységet tárgyzó Katekizmus. Sopron, 1796. 1 k.
 Csapó József: Új füves és virágos magyar kert. Pozsony és Pest, 1792. 1 k.
 Nyulasz Ferenc: A Rádna vidéki vasas borvizeknek orvosi erejéről. Kolozsvár, 1800. 3 k.
 Diószegi et Fazekas: Magyar Fűvész Könyv. Debrecen 1807. 1 k.
 Kováts Mihály: A gyenge élet meghosszabbításának mestersége. Pest, 1802. 1 k.
 Kováts Mihály: A gyógyíthatatlan Nyavalyákban való huzásának a mestersége. Pest, 1802. 3 k.⁶⁰

A leltár -- a gyűjtemény rendezettségének megfelelően — a könyveket 5 szekcióba osztja, és megjelöli a kötetek számát is.

A könyvek 16—19. századi kiadásúak, azonban a 16. századból mindössze 5 db található. Köztük Avicena,⁶¹ Savanarola,⁶² Valcarengi⁶³ egy-egy munkája, a legtöbb mű azonban a 18. században keletkezett. A kiadás helye általában az osztrák birodalom és Poroszország volt, akadtak azonban a kórházban olasz, francia, angol kiadású munkák is. A nem orvosi jellegű könyvek is a gyógyítás

⁵⁶ BFL Budai lt. Inventaria n. 1595.

⁵⁷ A kevés példából KERÉNYI Ferenc: *Az első magyar színtársulat könyvtárának története.* Magyar Könyvszemle, 1974. 331—338. c. munkáját említhetjük.

⁵⁸ BFL Pesti lt. Városi mérnök iratai 924.

⁵⁹ BFL Pesti lt. Relationes a. n. 8956.

⁶⁰ Idézetek a könyvleltárból.

⁶¹ „Avicena: *Liber canonicus medicus.* Basiliae, 1556.” 1 kötet.

⁶² „Mich. Savanarola: *Practica major.* Venetiis, 1559.” 1 kötet.

⁶³ „Paul Valcarengii: *Mirae corpus et animi affectiones.* Cremona, 1500.” 1 kötet.

szolgáltatásban álltak. Ilyenek voltak a kémiai, fizikai, biológiai munkák, a fürdővel, gyógyforrással rendelkező városok leírásai, a schematismusok, évkönyvek, bibliográfiák.⁶⁴

Végezetül két „közkönyvtár” jegyzékére szeretnénk felhívni a figyelmet a pest-budai levéltári anyagból. A magánkönyvtárakkal szemben ezeknél a tulajdonos érdeklődése volt elsődleges, hanem szélesebb igényeket kielégítő, tudatos gyűjtéssel állunk szemben. Mint az irodalomból ismert, a 19. században Pest-Budán négy nagy közkönyvtár volt, az Egyetemi Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudós Társaság Könyvtára és a szerb Zavirász könyvtár.⁶⁵

E könyvtárak országos intézmények voltak, a két város könyvtári igényeinek kielégítésében azonban már a 18. század végén szerepet játszottak a kölcsönkönyvtárak, olvasókabinettek is. Az 1820—1830-as években Pesten ilyen könyvtára volt a 32. gyalogezrednek, a Jótékony Nőegyletnek; 1839-ben Pesten Heckenast Gusztáv, 1843-ban Emich Gusztáv létesített ilyen intézményt.⁶⁶ Budapest Főváros Levéltárában 1842-ből Unverderben Amália kölcsönkönyvtárának jegyzéke található.⁶⁷

A több ezer kötetes könyvtárban mindössze 123 magyar és 55 francia kiadvány volt, a többi német nyelvű. A tudatos gyűjtés eredményeként a tulajdonos nem egyes műveket, hanem egy-egy írótól rendszerint sorozatokat őrzött. Sok volt a német fordítás is angol, francia, magyar, olasz szerzőktől. A német nyelvű könyvek között például Balzac, Cooper, Goethe, Herder, Viktor Hugo, Kotzebeu, La Fontain, Schiller, Schelling, Shakespeare munkáit olvashatták az érdeklődők, a magyar irodalmat pedig Jósika Miklós, Kisfaludy Károly, Gvadányi József, Vörösmarty Mihály képviselte. A könyvtár gyűjteménye az irodalmi érdeklődésű, polgári olvasóközönség igényeit elégítette ki.

Már 1850-ben felvetődött a gondolat, hogy Pesten önálló városi könyvtárra lenne szükség. Frank Ignác egyetemi tanár azzal az elhatározással gyűjtötte a könyveket, hogy ezzel egy ilyen intézmény alapjait veti meg. 1850-ben kelt végrendeletében a gyűjteményt a városra hagyta. Halála után azonban azokat nem bocsátották az olvasóközönség rendelkezésére, hanem hét évig a Városháza különtermében helyezték el. Az volt a kifogás, hogy az anyag — főként — klasszikus irodalmat, jogi és történeti munkákat tartalmaz, a városi könyvtárnak pedig elsősorban műszaki és természettudományos könyvekre lenne szüksége. 1858 januárjában a gyűjteményt az Egyetemi Könyvtárban helyezték el, ahol gondoskodtak rendezéséről, kezeléséről.⁶⁸

Az 1850-ben készült leltár 5745 művet tartalmaz, amely 13 242 kötet könyvből, 364 térképből, 205 kötet vegyes anyagból (főként hiányos munkák) áll. Az összesített kötetszám 13 810 db.⁶⁹ Az összesítés a könyvek címét, szerzőjét, a kötetszámot közli, azonban a kiadás évét és helyét nem tartalmazza. Az anyag 5%-a magyar nyelvű, zöme német és latin, de vannak olasz és francia művek is. A szépirodalmi alkotások konzervatívabb szemléletre vallanak az

⁶⁴ Dóka Klára: *A pesti Rókus kórház könyvtára 1834-ben*. Kézirat a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum adattárában. Bp. 1970.

⁶⁵ *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Bp. 1975. 481—482.

⁶⁶ *Budapest története* . . . i. m. 483.

⁶⁷ BFL Budai lt. Miscellanea nova 79. Catalog von 1842 Leich Lese Bibliothek der Amalia Unverderben.

⁶⁸ BFL lt. Tanácsi ír. IX. 75/1857.

⁶⁹ BFL Pesti lt. Testamenta a. n. 5060. (melléklet).

ez idő tájt élő könyvtulajdonosoknál. Révai Miklós, Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Szabó Dávid, Dajka Gábor, Virág Benedek stb. művei képviselik a magyar irodalmat, és konzervatívok a korhoz képest a magyar történeti munkák is (pl. Buday Ézsaiás históriája, Pray György művei stb.).⁷⁰ A filozófiai anyag viszont rendkívül gazdag, az ókori filozófusok mellett megtaláljuk Voltaire, Schlegel, Kant, Hegel, Feuerbach munkáit is.

Mint a bemutatott anyagból látszik, a levéltári iratok tanulmányozása a könyv- és könyvtártörténet kutatói számára rendkívül fontos. A néhány példával a kutatás lehetséges területeire kívántuk felhívni a figyelmet.

(A kérdésfelvetésnek a Magyar Könyvtárosok Egyesülete XIII. kaposvári vándorgyűlése ad aktuális tartalmat. E vándorgyűlésen első ízben vettek részt az ország levéltárosainak képviselői, akik a MKE Levéltári Szekciójában hozták létre szakmai szervezetüket. Az összejövetel egyik témája a hagyatéki iratanyagok, összeírások országos feltárása volt, ami a könyvforgalmazás, könyvkötészet, nyomdászat alakulásáról, és az olvasóközönség könyvigényéről sok új adatot fog szolgáltatni. E munka megindulása és sikeres elvégzése után a korábbinál teljesebb képünk lesz a művelődéstörténet ezen alapvető területének fejlődéséről is.)

DÓKA, KLÁRA

Aus den archivatischen Quellen der Buchgeschichte (Bücherverzeichnisse im Budapester Hauptstadarchiv)

Das Archiv der Hauptstadt Budapest — wie im allgemeinen das Schriftenmaterial der Stadtarchiven — ist eine ausserordentlich reiche Quelle der buchgeschichtlichen Forschungen. Die bisherige vaterländische Forschung beschäftigte sich hauptsächlich mit den Druckereien, Buchhändlern und Büchersammlern zu Pest-Buda im 18. Jahrhundert. In dieser Studie will die Verfasserin auf einige wenig bekannte und unbearbeitete buchgeschichtliche Quellen, hauptsächlich auf Bücherverzeichnisse des Budapester Hauptstadarchivs aufmerksam machen. Sie beschäftigt sich mit Druckerei-, Buchbinder- und Buchhändlerlisten, Bestandsverzeichnissen und Geschäftsinventaren der 18—19. Jahrhunderte, weiterhin führt sie mehrere aus dem 19. Jahrhundert stammende bürgerliche Buchsammlungeninventare auf. Diese letztere Quellen, die sich der archivatischen Quellen der Buchgeschichte von der Seite der Leser näherten, ergänzt sie mit der Beschreibung der Büchersammlungen einiger städtischer Institutionen.

⁷⁰ BUDAI Ézsaiás: *Magyarország históriája*. Debrecen, 1805—1812.

K Ö Z L E M É N Y E K

Melyik Tolnai könyve? (Herepei egyik következtetésének helyesbítése, és Tolnai Dáli nevének írása). Gondolkodóink és szellemi mozgalmaink történetében tisztázatlan még, és mert adataink úgyszólván nem maradtak, jórészt nem is tisztázható, hogy milyen a könyv-könyvtár-olvasó kapcsolódás Tolnai Dáli János szellemi alkatának helyes megítélése szempontjából. Azért örvendetes, ha legalább egy-két kötetről megállapíthatjuk, hogy az ő könyvtárába tartozott és vélekedésében felderítetlen részletekre irányíthatja figyelmünket. Könyvtára két kötetének méltán szentelt külön tanulmányt Herepei János az *Adattár* . . . I. kötetében, a 418–420. lapon.

Az Erdélyben megmaradt kötet hozzáférhetetlen lévén, főleg a debreceni református kollégium könyvtárának a Mértan-természettan osztályába O 970 jelzettel sorolt kötettel foglalkozom, némely más adalékokkal egybevetve. Elsősorban azért, mert Herepei közlésében a félreértések miatt néhány apróság nem teljesen pontos vagy hiányzik; ám ezek az önmagukban lényegtelen eltérések aztán olyan megállapításban összegződnek, amely valójában megokolatlan: azaz nem tartható Tolnai Dáli János könyvtárába tartozónak ez a kötet. Részleteznem kell az állításom nem éppen olvasmányos hátterét.

(1) Teljes bizonyossággal megállapíthatjuk a megviselt címlapon az ismert (és feltehetően legelső) tulajdonos neve mellett az évszámot, amelyet Herepei hibásan 1635-nek olvasott. Ez a helyesbített szöveg: „Est Johannis / L. Kapossj / 1 6 3 6 / Mpria.” Ezért aztán érvénytelennek kell tekintenünk mindazokat a fejtegetéseket, amelyeket hozzáfűz az ügyvélt tényhez, hogy a még felső évfolyamra sem lépett diák, mint neki túl tudós könyvet, egy esztendővel alsóbb tanulmányai bevégzése előtt vásárolta volna meg a kötetet. A maguk helyén idézem még azokat a későbbi bejegyzéseket, amelyek értelmében sokkal inkább elmondhatjuk azt, hogy használatos volt ez a kézikönyv az oktatásban is, ezért vásárolta meg a már akadémiai fokra lépett diák.

Az *Egyháztörténet* 1943. évfolyamában (a 233. lapon) közölt beiratkozáshoz hozzávetve a leydai beiratkozást, annyit tudhatunk, hogy Kapossi 1615-ben született, és valahol a könyv vásárlása előtt az alsóbb osztályokat kb. 1630-tól már elvégezve, 21 évesen kezdte felsőbb tanulmányait, és a szokásos öt esztendő elteltével ment külföldi tanulmányútra.

Több adatunk hazai pályafutásáról nincsen számomra, ezért arra semmiféle szempontot nem kereshetünk, mikor és hogyan jutott más birtokába a kötet. Én legalább annak semminémű alapját nem találok, hogy Tolnai Dáli megvásárolta volna tanítványától, Kapossitól ezt a kötetet, még a tanítvány külföldre kerülése előtt, vagy mindjárt akkor, hogy a pataki iskolához került. Csupán ilyen érveléssel tudja ezt bizonygatni Herepei: „. . . e könyv a pataki subscripciót megelőző évben jutott tulajdonába . . .” — és ebből következőleg: „. . . se tudásának, se érdeklődésének köre nem terjedhetett ki e könyv tartalmára.” Mindez csupán az évszám hibás olvasásán alapul.

(2) Néhány szóból igen kockázatos valakinek a kezeírását megállapítanunk, még ha Tolnai Dáli Jánosról van is szó. Az mindenestre tény, hogy az ár jelzése más tintával,

más dőlésszögű írással került a címlapra, mint akár Kapossi, akár az alábbi következő és Tholnaira vonatkozó adat. Herepei közlésétől eltérően a családnév TH-val van írva!

Az első kötetáblát belülről borító, valamint az előzőkül és őrlapul szolgáló levelek hiányoznak. Nem csupán a kitépés nyomából bizonyos ez, hanem a kötet végén megmaradt ugyanilyen üres levélből is erre kell következtetnünk. A hiányzó leveleken pedig több tulajdonos is felírhatta nevét, akár korábban is, mint Kapossi. Tehát még arra is gondolhatunk, hogy egészen más névhez tartozóknak tekinthetjük a hagyatékából vásárláskor vagy kótyavetyén kifizetett ár (Fl. l. d. 25.) összegét.

(3) Nem illeszkedik a Herepei következtetésébe a név előtt olvasható R. D. rövidítés sem, annak ellenére, hogy a feloldás helyes, tehát szó sem lehet a Dáli családnév-elem és a Dominus összecsereléséről. Ha valóban Tolnai írta volna nevét a könyvre, aligha jelöli magát úgy, hogy Reverendus Dominus. Rector Primarius vagy Professor Sacrosanctae Theologiae sokkal inkább várható lenne, vagy éppen Doctor et Professor, — amint erre van is példánk az öntudatos Tolnai ügyében. A másik kötetben, amelyről láthatatlanban is bizonyosra vehetjük, hogy Jakó Zsigmond megítélése helyes, így van írva: „... Illustris Scholae S. Patakiensis P. Rector et SS. Theologiae Professor...” Ennek a címnek az elmaradása csak olyan időben volna elképzelhető, amikor még az egyházmegye felügyelő lelkészi elnöke akadályozta és halogatta a Tolnai beiktatását hivatali tisztébe, ha igazolhatnánk valami módon, hogy ez az állítólagos vásárlás 1638 szeptembere és 1639. április 18. között történt volna.¹ Ennek azonban semmi bizonyítéka nincsen kezünkben, sőt egyszerűen nem is lehet, az adatok másféle tanúskodása miatt.

De akkor sem könnyebb a Tolnai személyével kapcsolatban beilleszteni a Reverendus megjelölést, ha mástól ered, és nem Tolnai kezeírásával olvashatjuk a címlapon. Mindenkor megkülönböztetést járt az academica peregrinatio után tudományos fokozattal hazatért és többnyire érett korú lelkész-tanároknak. Amikor a közzsínaton együtt beiktatták őket megválasztott lelkészként (ordinálták), a jegyzőkönyvben is külön csoportot alkotnak nevükből, mindig az élre kerülván az academici. A domidoctus lelkésznek nem járó címmel is ugyanígy illették őket: Clarissimus ac Doctissimus Dominus lenne itt is természetes.

A könyvtáros diák bejegyzéseként tudom leginkább értelmezni a Herepei által tulajdonosi megjelölésnek tekintett bejegyzést. (Egyéb adatok nélkül is kétségtelen lenne ez, ha a szokásos forma, Reverendus Dominus Verbi Divini Minister in . . . formula után odaírták volna a helységnevet.) Herepei nem tudta értékelni, tehát nem vette figyelembe a lapalji tékajelzetet. A gyűrött-elszakadt lapon, az elmázolt és lehúzgált alfanumerikus jelzettel együtt ilyen az összefüggő szöveg, amelynek más kéz írta az átrendezés következtében megváltozott könyvtári számát: „Ex Libris R[everendi] D[omini] Joh[annis] Tholnai. O. G. O. l. L. 24. (illetve: N Int. 5. 17.)”

(4) A XVII. században az állományba kerülő könyvekre nem írtak mindjárt raktári számot, hanem többnyire együtt maradt az egy ajándékozótól, hagyatékozótól került több polenyi anyag is. Csupán a tulajdonjogot írta rá a kezelő diák. Később aztán cserélték a példányokat, ha szebb került, aukciókon értékesítették a nélkülözhető fölöspéldányokat, betöltötték és újrendezték az üres polcokat, és az átesortosítások közben került egymás közelébe az egyazon témájú művek sora, vagy egy mű több kiadású példányai. A bejegyzések itt használt formájából arra kell következtetnem eddigi ismereteim alapján, hogy maga a kötet legkorábban akkortájt kerülhetett Debrecenbe, mikor már átjöttek Martonfalviék Váradról, és a könyvtári szokások is megváltoztak a gyarapodó

¹ HERPEI János: *Tolnai Dáli János hazatérésének ideje.* = Adattár . . . I. köt. Bp. 1965. 411–414. — ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. 52. l. — Makkai könyve ilyen részletekre nem terjed ki.

könyvtár átalakulása során. A hagyatékozásnak, ajándékozásnak ekkor már kialakult módja volt, ilyen a bejegyzés megmaradt részében nem található.² Ha olyan Tolnai tulajdona lett volna, aki a XVII. század elején él, akkor a Kapossi hagyatékából (mert nincsen későbbi tulajdonos); ha egy XVII. század végén élő, akihez Kapossi hagyatékából jutott el, akkor csupán a század vége felé kerülhetett mostani helyére a könyv. Ezért meg kell gondolnunk, hogy számításba vehető-e másik Tolnai János?

(5) Ha egyáltalán számításba jöhetne, akkor a wittenbergi diákjaink között az 1587-ben iratkozott Tholnai Garai János, és az 1592-ben iratkozott Tholnai K. János neve éppúgy említhető, mint a többiek, mert a kételemű családnév teljes alakját nagyon kevesen használták állandóan, sokkal gyakrabban egyszerűsítették. Van aztán egy Joannes Tolnensis, aki a bursának egy tallért küldött 1560-ban.

A XVII. század folyamán pedig nem kevesebb, mint kilenc Tolnai János iratkozott be Debrecenben: 1613. július 27-én, 1626. november 15-én, 1634. május 23-án, 1639. március 17-én, 1642. június 23-án, 1653. október 21-én, 1655. március 22-én, 1664. május 5-én, végül 1669-ben. Ezek között Tholnaeus formát használ az 1642-ben, Tolnai formát az 1664-ben, illetve Johannes G. Tholnai formát az utolsónak beiratkozott.³ A Kaposinál fiatalabbak közül bármelyikre gondolhatnánk, mert nincsen egyiküknek sem részletesen és mindvégig számon tartott életútja. Ezzel együtt nem állíthatjuk, hogy másutt tanult diákokról nem lehetne szó, akiknek szintén Tolnai (Tholnai) János a nevük.

Jóllehet, a formai jegyekből, pl. az Amplissimus Coetus kifejezés elhagyásából, arra következtetek, hogy a kötet az utóbbi két Tholnai valamelyikének hagyatékából való, eldönthetetlennek tartom a szerencsés továbbkutató adaléka nélkül, hogy ez mennyire bizonyos. Sem Szinnyi, sem Zoványi nem ismeri egyikőjüket sem, és az sem segít, hogy későbbi kézzel az elsőhöz odajegyezték: „Ductus Beregszászinum”; a későbbihez pedig: „Ductus Biharinum [majd Bakóczy János nyomán Thury még hozzáteheti:] tandem pastoratum Szőlősinum ubi obiit in Domino.”⁴ — Mindkét megjegyzés azt jelenti azonban, amit fentebb már említettem, hogy nem akadémiát járt, hanem csupán itthoni képzésű lelkésszel van dolgunk. Tolnai pedig nem ilyen volt. (Kézírásukat azonban nem azonosíthatjuk, mert a subscriptiók könyv csonka lapjait a Martonfalvi idején újramásolták, és az elrongyolódottakat nem őrizték meg eredetiben.) Most tehát lépünk tovább, és keressük, hogy a könyvtárba kerülés feltehető ideje megegyezik-e ezekkel a következőkkel.

(6) A Naszályi B. István által megújított jegyzékben Sebastian Basso munkáját nem találjuk, a Szilágyi István féle jegyzékben már igen. Ebből az következik, hogy 1706 és 1714 között szerezte a könyvet valamelyik könyvtáros vagy senior.⁵ Ennek a közvetlen

² Az 1706-ban készült, Naszályi B. István féle jegyzék végén (ff. 23 – 33.) 1722 – 1737-ig terjedő időből vannak feljegyzések az évenként-kétévenként váltakozó diákkönyvtárosok működése idején történt ajándékozásokról. Korábbi időből csak egy-egy könyv címlapján megmaradt jegyzetekből tudunk valamit a gyarapítás menetéről. Nagyobb hagyatékoknak az egyházkerület jegyzékönyvében, vagy egyéb hivatalos iratokban is van nyoma. De a rendezett, iratokkal dokumentált vásárlások, aukciók, kötetések, cserék naplói csupán a Sinaí idejétől maradtak meg. A XVII. századi szerkezeti átalakulásról szóló rendelkezések, a könyvtári törvény, és azok a könyvek, amelyekbe egyházkerületi és városi tanácsi kötelezés alapján mindezeket be kellett írni, valószínűleg 1705 – 1707-ben semmisültek meg, vagy az elkobzás után valamerre elkallódtak.

³ Series studiosorum in schola Debrecina Helveticae Confessionis Addictorum. Egyházkerületi Nagykönyvtár, R 495. — Liber legum antiquus, Bursa Witembergensis. Egyházkerületi Nagykönyvtár, R 544. — Mindkettőt kiadta THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. II. köt. Pápa, 1908.

⁴ Az előző jegyzetekben említettekén túl I. még TÓTH Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez*. Debrecen, 1894. (L. még MKSz 1980. 54. l. 6. jegyzet.)

⁵ Egyházkerületi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 71/5a és R 71/6.

bizonyítéka azonban ismét hiányzik, mert a megmaradt számadásokban nincsen olyan felsorolás, hogy Ex libris Johannis Tholnai . . . — ahogyan az ajándékoknál és hagyatékoknál szokás. Azonkívül, a labancok dúlása következtében, a két év alatt háromszor is menekülő coetus könyvtára majd csak a XVIII. század második évtizedének közepére rendeződik a károsodások után, a Naszályi jegyzőke nem tartalmaz mindent. Aztán van egy másik kötet is Tholnai Jánostól, amely már 1706-ban is megvolt, — még erről szólok alább. De mindezek a bizonytalanságok azt azért megindokolják, hogy miért nem kell egészen korai Tholnaira, vagy pedig Tolnai Dáli könyvtárából származásra gondolnunk. Még a kötet használatára utaló bejegyzések is segítenek ebben.

(7) Filozófiát tanuló diákok írták be a kötet végére, hogy Basso művét mikor használták (usuálták). Czeglédi M. Pál, aki 1713-ban és 1714-ben subscribált, Kölgyesi Pap Pál, aki 1717-ben és Makai D. N.—, aki a beiratkozottak között nem található.⁶ Ez egyrészt mutatja, hogy ha a XVII. században, Tolnai Dáli elhunytá után, az ő könyvtárából jutott volna ide a kötet, akkor korábbi használókat találánk, vagy ha más tulajdonosa lett volna közben, akkor nem a használóknak a nevét, hanem azét, aki tőle kapta vagy örökölte volna. Másrészt azt is elmondhatjuk, hogy nem csupán a pataki kollégiumban majd száz esztendővel korábban, illetve Porcsalmi András munkásságában találkozunk a Sebastian Basso munkájának használatával, hanem volt keletje már Póсахázit megelőzőleg Sárospatakon, amint a Kapossi L. Jánostól maradt kötet mutatja, de még az évtizedekkel későbbi oktatásban is, pl. Debrecenben.⁷

Herepei az aprólékos latolgatást nem végezhette el valamennyi kötetrel kapcsolatban, ezért nem egyetlen kérdés a Tholnai név félreértése, és jóindulatúan eltúlzott magyarázat hozzáfűzése. Általánosan mutatja a könyvtártörténetileg megalapozott vizsgálatok sokesélyes voltát. Ezért kellett a lehetőségek közül mindazokat érintenem, amelyek megokolják, hogy miért nem Tolnai Dáli János, hanem egy későbbi Tholnai János nevű lelkész birtokából valónak állítom ezt a kötetet. Mindezeket a meggondolásokat vázoltam már évekkel korábban, de a kérdés megnyugtató eldöntésére szükségesnek tartottam volna Tolnai Dáli János kezeírásának ismeretét. Most, hogy alkalmam volt a perének jegyzőkönyvét tanulmányoznom, nyomban rátaláltam a mellékletek között levélformában írott tiltakozására.⁸ Megtaláltam aztán később, hogy Zoványi utal is rá, meglehetősen eldugott helyen, de idézésre egyetlen mondatát sem méltatja. A hazai puritán mozgalom minden bizonytalansággal legelőbb látott képviselője e vizsgálódástól függetlenül is megérdeklődött, hogy

⁶ A kötet végén, az őrleveleken „Usuavit N. D. Makaj — Usuat hunc librum Paulus M: Czeglédi Anno Dñi 1717. — Philosophia Ill: Colleg: Debrec: usuat Paul: P. Kölgyesi Año Dñj 1718 Mensib, 4. Sep: Oct: 9br: Decembris. — Philosophiae Scholae Debr: usuat Paul, M. Czeglédj anno Dñj 1713. 16. Novembris.”

⁷ ZEMPLEN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. Póсахázinál említi (283. lap). Részletesebb méltatása nincs. Sándor Pál félreértésből írja, hogy 12 kötetes a munkája (Filozófiai lexikon, Bp. [1941.]), — későbbi munkájában (Bp. 1965.) már nem említi, ahogyan az Enciclopedia Italiana, Noack és Eisler sem; Jöchernél (*Allgemeines Gelehrten-Lexikon* . . . Leipzig, 1750. I. 847.) is csupán néhány sor van.

⁸ Protocollum Venerabili Tractus Zempleniensis. I. köt. Bekötetlen lapok, a 313. f. után, az esperes részletes hozzáfűzéseivel és intézkedéseivel. Korábban a könyvtár kézirattárában, ma ismét az Egyházkerületi Levéltár, Sárospatak állományában őrzik. — ZOVÁNYI: *Puritánizmus* . . . a 38. lap 2. jegyzetében utal rá, hogy a fejedelemnél tiltakozott Tolnai az arminianizmus vádjá ellen; majd a 43. lap 1. jegyzete végén jegyzi meg zárójelben ugyanerről a mellékletéről, hogy „ . . . szövegét egészen Tolnai írta.” Az ugyanott őrzött Liber Redituum Ecclesiasticorum Comitatus Zempleniensis, Anno 1628, fol. 333. (Postulata visitatorum Ecclesiae Praestantissimo domino Johanni Tholnai ab subscribendum oblata, antequa in numerum Collegarum in gymnasio Patakiensi docentium coopturetur, Anno 1639.) aláírása, melyet Zoványi szintén idéz, szintén Johannes Tolnai, latinul is *h* nélkül!

egyetlen saját kezű írásocskáját rövidítés nélkül idézzem. (Az elhanyagolt ékezetést ugyan pótlom, másként azonban híven követem a helyesírási jellegzetességeket; a nyomda munkájának könnyítésére, és az olvasó kedvére mellőzöm a régi kézírásban szokásos betűalakokat, mint az ü hang ékezetes W-vel jelölését.)

(8) Tolnai Dáli János a mondvacsinált ürüggyel összetrombitált és a kicsinyes ostobaságokat kétségbeejtő vétekként tálaló egyházmegyei gyűlés előtt eredményesen védte nyilvánvaló igazát, ezért igyekeztek kerülni, hogy szóhoz jusson. Ha szóban nem, akkor írásban tiltakozott hivatali felettesénél, és aláírta ezt a tiltakozást sorstársa is, amelynek következzék a szövege.

„Az szent Szeretetnek Lelke Kegyelmetekkel!

Mivel hogy tegnap az föl háborodot Elmék közöt, dolgunknak vége nem szakadhata: Lelkünknek nagy Fájdalmával kellett mostan kegyelmeidet ez Irással meg találunk. Szánakodunk ugyan (:az sziveket és veséket vizsgáló Istennel bizonyitunk:) az Ecclesiának törődésén; de mi annak okai nem vagyunk. Ez végre akarunk mostan józan elmével Protestálni az Igazat Itélő Biró Istennek szine, és az kegyelmekek keresztyéni Tekintete előtt, imez dolgokról:

1. Minthogy láttyuk, nem lehet semmi állapotunk; el kell az Országban bujdosnunk ide s tova, jó akaróink közzé (:mert Tolnai István Uram tanáclása és Jövendőlése szerént, sem Falut, sem Várost, sem Oskolat és Ecclesiát mostanában ujonnan nem csinálhatunk:) hogy ha tudakozzák az Emberek okát Bujdosásunknak; igazán egyebet nem valhatunk, hanem hogy némelly Prédikátoroktul nem lehet bizonyos helyben való lakásunk az Liga miat. Mellynek alkotmatosságát, végét⁹ és hasznát mi készek leszünk fundamentomból,¹⁰ Értelmével edgyüt tökéletes szivből meg mutogatni: Az kegyelmekek effelől való Tegnapi Gyűlésbeli czuda kívánságát meg jelenteni: és másoknakis lelkök esméretből való Itéletöket ezen dolog felől hallani. Melly minémő, és kitől leszen, nevezetenként Catalogusban szedgyük: és így jövendőben ez Igyünkbeli Artatlanságonkatis az mi kegyelmes Urunk és az egész Ország eleiben terjesztyük. A hová minapi Supplicationokban apelláltunk amaz dögletes Arminianismusnak reánk való fogása miat. Mellyet noha tagadnak immár némelly Emberek és kegyelmekekis Tegnapi csak halgatással mulatá el; mi mindazáltal ü Nagyságátul alázatosan sollicitállyuk, hogy Inquiráltasson azok felől, kik azzal bennünket hamissan vádoltanak.

Innét ha mi Böcztelenség térül kegyelmekekre, mi ne légyünk az okai semmiképpen.

2. Mivel hogy minket kegyelmekek Tegnapi napon Lelke ismérete szörént semmivel egyébbel nem tudá méltán kárhozatni (: mert az töb Postulátumokban meg egyeztönk:) hanem csak az Ligának (:nem substantiájával, hanem:) módgyával; eztsi pedig nem mutogatta meg kegyelmekek, mellyik Paranczolat ellen vagyon (:mert ot az vétek, a hol az Paranczolatnak meg szége:). Annakokáért mi eztsi voltaképpen megmutogaty-tyuk minden Értelmes Emberek előtt, hogy az Mód is jó és Isten Törvénye szerént vagyon.

3. Nagy Lelki szomorúsággal mindenek előtt bujdosnunkban eztsi meg kellitik beszélgetnők, hogy Tolnai István Uram se Lelki Ismeretönk, sem Hitünk szerint való Vallástétönket be nem vészi: Holot, az szent Léleknek rördölése szörént minden veteködésnek a Hit szakasztya végét.

4. Im mi készök volnánk (:az mint Tenapis Protestálánk:) az Isteni szolgálatra és az Christus Nyájának szorgalmatos, hüséges és kedvünk szerént való éppítésére: De minden akaratunk ellen meg öli kegyelmekek bennünk az Felséges Ur Istentül az ü Fiának drága béréen nyert, és köztárséges haszonra adatot Ajándékot.

Errőlly Isten Itélete előtt kegyelmekek adgyon számot.

⁹ Értsd: célját. (Az arisztotelészi causa finalis a vádak elhárítása szempontjából igen fontos része volt az összeesküvésnek híresztelt londoni liga ügyének.)

¹⁰ A kötelező érvényű hitvallási: cikkelyeket megalapozó bibliai lókusok; a későbbi, és csak egyfajta szűken értelmezett szövszerintiség irányzata, az ún. fundamentalizmus gyökerei oda nyúlnak vissza, hogy a XVI. századi legvitatottabb teológiai kérdéseknek általánosan használt hivatkozási anyaga rögzítődött, a kardinális textusgyűjtemény logikai kötelmek szerint feldolgozott állaga miatt a loci communes elnevezés a voltaképpeni és későbbi dogmatika. A rövidített, népszerű hitvallás kiadások szokásos elnevezése még a XIX. században is fundamentum.

5. Protestálunk, hogy noha kegyelmek láttatot Tegnapi István Uram meg átalakodot akarattyan meg állani, mindazáltal nekünk nincs annyi hitelünk, hogy kegyelmek felől edgyenként (:noha közönységesen kegyelmeknek irunk, az köz gyűlésre nézve:) ugy itélnék (:az mint Tegnapi bizonyos jelétis ellenköző értelemmel kétizben mutatá egyik Tudós Jámbor Attyánkfia:) hanem derekas okát csak Tolnai István Uramra vetettyük méltán, szomoru és minden jó itéletű Emberek előtt hallatlan fortélyos Igyünknek. Ennekokáért az Hatalmas Istennek Diczösségére kérjük, és készörittjük az Jésus Christusban kegyelmeket, hogy az Ecclésiának Tisztességét velünk egyetemben oltalmazza és mentögesse: hogy az egy Ember keménysége, az egész szent Gyülekezetre ne háromlyon.

6. Ugy olvassa penig kegyelmek és visgállya s fontollya meg ez mi Protestatióunkat az Jehovának Tisztöletire, hogy az Ligával edgyüt mi ugyan ezönöket minden Értelmes emberek előtt, valahol és valameddig forgunk ez bizontalan állapotunkban, meg mutogatytuk.

Az Békességnek Ura penig adgyon nekünk mindnyájan örök Békességet minden helyen.

Az Ur legyen mindnyájan kegyelmekkel

2 Thessalonika: 3. 16.

Mi kegyelmek Attyafiai és Társai az szenvedésben, az uralkodásban, és az Chritus Jesusnak Türesében.

Apokalypsis: 1. 9.¹¹

11. Novembris.

In Collegio S. Patak:

Anno Nati Salvatoris

Tolnai János¹²

1 6 3 8."

A mi kérdésünk szempontjából ez az írásos tiltakozás magában szemlélteti, hogy Tolnai Dáli János híre-neve hamar olyan volt, hogy aki könyvet kap vagy szerez tőle, az nem nevezte egyszerűen ugyanazon címmel, ami a domidoctus lelkésznek járt (reverendus).

Figyelmeztető jelenség az is, hogy Tolnai Dáli itt, és még egyetlen latin nyelvű aláírásában is következetesen T-vel, és nem TH-val írja a nevét. De így írja a Tolnai Istvánét is. A perhez tartozó jegyzőkönyvi lapokon pedig az esperese rendre TH kezdettel írja — latinul és magyarul. Tolnai, ha maga könyvére írta volna a nevét, szintén nem tette volna másként (nyomtatásban is így van, erre még alább visszatérek).

Mindenekelőtt azonban ez a levél eléggé mutatja kezének vonását, és ebből magában eldől, hogy a kérdéses kötet egy másik Tholnai János írásával éppen kerülhetett a könyvtáros diák kezelésébe, ha ugyan nem ő írta, hogy kitől való, de a Herepei által idézett szavakat Tolnai Dáli János nem írhatta.

(9) Korábban már megemlítettem, hogy még egy kötetet ismerek egy bizonyos XVII. századi Tholnai János nevű tulajdonos birtokából. A ma E 1155 jelzetű kötet Haimo, a halberstádti püspök kommentárja Pál leveleihez, 1539. évi kiadásban.¹³ A tulajdonos bejegyzése (ha nem ez is a könyvtáros deáktól való) az elülső kötéstáblán olvasható: „Ex libris R. D. Johannis Tholnaj.” — Az írás nem egyezik a másik kötetten olvasható név

¹¹ A hivatkozott szövegrész a Szenci Molnár oppenheimeri Bibliájában így hangzik: Én János, ki ti néktec atyátoc fiais vagyoc, és társ az szenvedésben, az uralkodásban, és az Christus Jesusnac türesében: Valéc az szigetben melly Pathmosnac neveztetit, az Istenec beszédéjért és a Jesus Christus felől való bizonságtételért. — Ez elég nyílt beszéd, és ha nem tudatos is, Szilvásujfalvi ügyére utal, aki ugyanezen lókus jegyében írt tiltakozást a hatalmaskodó püspök ellen. A történész Miskolci alighanem elérte a célzást, még ha nem is ez volt a Tolnai kimondott célja.

¹² A levél külsején megvan a címzés, vörös viaszba nyomott gyűrűspecstés, és az esperes rájegyzésével: „Az levél hozó iffjutól levelét meg nem feleltem; hanem azt izentem, hogy ha meg kel felelnem ez írásra, mászor felelek meg, de ma prédicatiós napom vagion.” — az ugyanott őrzött, többleveles replica tartalmazza a tiltakozás cáfolatát.

¹³ A kötet teljes címe: Haymonis episc. Halberstatteñ. in omneis[1] D. Pauli Ep̄las Enarratio, ad vetustissimof. quorūq; exēplariū fidē a mendis nō paucis repurgata. Cū luculēto rer. indice, iā recens excuse. Coloniae, ex officina Heronis Alopedij. Anno 1539. Számos lapszéli kivetítéssel, fametszetes címlappal. Első kiadás 1519.

frójának kezevonásával, de semmiképpen nem olyan, mint Tolnai Dáli levelében, mint ahogy a kötetben széljegyzetelő négy-öt XVI. illetve XVII. századi írás közül egyik sem azonos a Tolnai Dáli vonásaival. Ezen Kapossi neve nem található, ha tehát Herepei ezt a kötetet ismerhette volna, nem a másikat, aligha jutnak eszébe a tanulmányában leírt következtetések. Ez a kötet aztán, esetleg a másiknál hamarabb, de mindenesetre 1706 előtt már a könyvtár állományába tartozott, megvan a Naszályi jegyzékében éppúgy, mint a későbbi katalógusokban.

Mindezek alapján többszörösen megerősítve látom, hogy a debreceni diákság könyvtárába akár nem is egy, hanem több Tolnai János nevű református lelkész hagyatékából kerülhettek könyvek, de eddig egyet sem ismerünk olyat, amelyiknek a tulajdonosa Tolnai Dáli János lett volna. Ezért aztán nem is szükség keresnünk, hogy munkásságában milyen nyoma volt Sebastian Basso vagy esetleg Haimo munkájának. Természetesen az egyáltalán nem lehetetlen, hogy mindkettő megvolt az ő könyvtárában is egy másik példányban, noha egyetlen, megmaradt vitatkozó munkájában egyikre sem hivatkozik.

Ha némi sajnálattal kell tehát ezt Herepeivel ellentétben helyesbíteniünk, sokkal nagyobb sajnálatra méltó az, hogy a Tolnai Dáli alighanem jelentős angol könyvanyagából minden nyomtalanul eltűnt, és a sárospataki református kollégiumban sincsen tőle örökölt kötet.¹⁴

(10) Végül meg kell még okolnom, hogy a szokásostól eltérő módon írom a puritánizmus legharcosabb hazai személyiségének nevét. A fentebb idézett kéziratot tiltakozás nem tartalmazza ugyan teljes családi nevét, de a szintén említett egyetlen nyomtatott munkájában a címlapon és az előszó végén egyaránt Dáli formában olvasható a neve.¹⁵ Ez azért súlyosabb dolog az esetlegesnél, mert kézírásában nem mindenütt törődik az ékezetekkel, ahogyan korában főleg a hosszú magánhangzókat nem különböztették meg kialakult szabályok szerint a többnyire latinul író értelmiségiek.

Ellenfelétől, Váci Pap Andrásról is gyűjthetünk bizonyítékokat arra, hogy a maga korában a szerző nevének tudatos használatát ismerték, és nem a későbbi gyakorlatot követték, amelyik talán a daliás/dali öntudatlan szófejtés miatt lett általános irodalmi közvéleményünkben. Nincsenek ugyan adataim a családnév eredetének megbízható eldöntésére, de úgy vélem, helységnévhez is kapcsolhatjuk a második elemet, noha manapság csupán a Makóhoz tartozó Dáli ugar és Dáli tanyák földrajzi név használatos. Váci mindenesetre egészen következetesen Dáli alakot használt még. Leszámítva néhány bizonytalan előfordulást, amikor a letört ékezetű *á* és az *a* hangzóval szedett változat nem különböztethető meg, illetve másik példányból nem ellenőrizhető, mert csupán egyetlen darab maradt korunkra, ötvennél többet számláltam meg a Dáli írásmódú névből.¹⁶ Ugyanígy idézi a munkával kapcsolatban a családnév helyes formáját Szabó Károly kézikönyve. Mindezek alapján úgy vélem, a szakirodalomnak illenék tisztelnie a helyes névformát, és Tolnai Dáli Jánost kellene használnia.

FEKETE CSABA

¹⁴ Ugyanannak a domidoetus Tholnai Jánosnak a könyvtárából, akié a debreceni példány, Sárospatakon is őrznek két kötetet (C. *Pellican: Commentaria Bibliorum*, Zürich 1533, jelzete B 511; és Th. *Morton: Apologia Catholica*, London, 1606, jelzete C 173).

¹⁵ RMK I. 892. A bács megyei Dál megvan Győrffy György munkájában (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. 217. lap), míg Lipszky-nél (*Repertorium locorum ... Hungariae ... Budae*, 1808. 125. lap) az egyetlen előfordulás: Dál praedium Comitatus Csanadiensis.

¹⁶ RMK I. 888. (A lapszámok elsorolása túlzás lenne.)

Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhoz. Ismeretes a debreceni költő mélységes vonzalma „a másik magyar haza”, a „magyar Helvécia” iránt, aminek hatására az adott, hogy az 1793 őszi Marosvásárhelyt megalakult Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagjai közé választotta.¹ Erre válaszul írta meg *Marosvásárhelyi gondolatok* című híres bölcselő versét, amelyet az újabb kiadások már 1794-re tesznek,² noha korábban 1798-ra keltezték.³ Ennek a későbbre keltezésnek az alapja az lehetett, hogy 1798. aug. 4-én intézte Aranka Györgyhöz, a marosvásárhelyi Társaság titkárához nevezetes levelét, amelyben elragadtatottan adott hangot tisztelő rokonszenvének:

„Bóldog vagy, óh kised Erdély! bár a csinos. Európának legvégsőbb szélein fekszo is, bóldog vagy; és te fogod bé a legutólsó magyarnak szeméit, mikor mi már vagy oesterreicherek, vagy rusznyákok lészünk, az Árpád és a hét kapitányok sírja felett! De nem panaszo[ol]kodom. — Biztat engemet a szűk Erdély, még ha Magyarország Styriává lesz is, biztat engemet ez a kis tartomány, amelynek nemes törekedései a Duna, s a Tisza négy tágas circulusait megszegeyentik. Vajha tihozzátok, Bethlen fejedelem tartományának nagylelkű polgárjai! — vajha tihozzátok csak egyszer beútazhathatnék: akkor — óh akkor Volga és Caspium kiköltözött lakosinak, édes elhúnyt őseimnek ereklyéit bámúlhatnám máz nélkül való egyenességtekben!

Ennekem ez a szerencse — egy Bihar vármegyében születettnek — nem adatott.”⁴

De a nagy könyv olvasóra, akinek jelmondata a „chartis immori” volt, más vonzást is gyakorolt az erdélyi város: Teleki Sámuel itt alapította meg híres könyvtárát, a nemzeti könyvtár jellegű híres Teleki Tékát, az akkori hazai világ első tudományos kölesönkönyvtárát,⁵ amely ugyan mai helyén csak 1802-ben nyílt meg,⁶ de nyomtatott katalógusának I. kötete már 1796-ban, a II. pedig 1798-ban megjelent.⁷ Fől lehet tétéleznünk, hogy Csokonai mint a marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja, kapott tiszteletpéldányt e katalógusból is, ahogy Széchényi Ferenc 1802-ben megalapított nemzeti könyvtárának hasonló kiadványából.⁸ S ahogy Széchényit ebből az alkalomból ódával üdvözölte (*A nagyméltóságú gróf Széchényi Ferenc ő excellenciája Nemzeti könyvtárjára*), ugyanígy köszönthette verssel Teleki Sámuel is. Mindenesetre meglepő, hogy Csokonai címjegyzékain már 1794 óta szerepel egy később 3 ív terjedelműnek megjelölt vers Teleki Sámuelhez. A *Bétsi Magyar Merkuriusban* 1794 októberében közzétett kiadási tervén így fordul elő: „II. Gr. Teleki Sámuel Úr ő Ex.ja és Gr. Károly József Úr ő Nagysága Instellátziójokra[!] Magasztaló Versek.”⁹ Az 1795-i ún. Első katalógusban a két „magasztaló vers” már „Épósz” megjelöléssel, két külön tételként szerepel. „CIII. G. Károlyhoz. Épósz.”, „CIV. G. Telekyhez. Épósz. Megigazítani.”¹⁰ A „megigazítás”-ra vonatkozó megjegyzés arra mutat, hogy még javítani akart rajta a költő.

¹ L. JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest. 1955. 41, 347, 351.

² L.: *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*; [MM.] Bp. 1973. 218., *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. Versek*. Bp., 1981. 201.

³ L. *Csokonai Vitéz Mihály összes versei. I.* Bp., 1956. 569., noha az 1922-i Harsányi—Gulyás kiadás (a továbbiakban: HG.) már azt írta, hogy 1798-ban „Átdolgozta a Marosvásárhelyi gondolatokat”, s Jancsó is úgy vélekedett, hogy „első fogalmazványát 1794-ben írta” (i. m. 42).

⁴ L. MM. II, 839—840., továbbá Jancsó i. m. 41.

⁵ Vö.: *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta DEÉ NAGY Anikó. Bukarest. 1976. 49 kk.

⁶ L. Uo. 51.

⁷ L. Uo. 215., 218.

⁸ L. MM. II, 926.

⁹ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. I.* (Cs/ÖM. I.) Bp. 1975. 207.

¹⁰ Uo. 212.

Az 1796-i ún. Első számvetésből derül ki, hogy 3 ív terjedelmű volt az alkalmi vers.¹¹

Utoljára 1801-i ún. Vázlatos kiadási tervében találkozunk vele, az alkalmi versek sorában; itt mindössze *Teleki* utalással fordul elő.¹²

A 3 ív terjedelmű vers azóta lappang, mert az bizonyos, hogy elkészült. Az meggondolkozató, hogy az első kidolgozásában 1794-re datálható *Marosvásárhelyi gondolatok* — legalábbis ezzel a címmel — csak az 1802-i Új katalóguson bukkan föl először, a 133. tételként,¹³ s ráadásul a kinyomtatott vers eleje hiányzik, amit nemesak a kipontozás jelöl egyértelműen, hanem tartalmilag is az előzményeket kívánó első mondat: „A ti szavatokra lelkem felhevüle, ! És Vásárhely kies halmára repüle . . .”. A *ti* megszólítás azonban világosan mutatja, hogy ez a vers nem szólhatott Telekihez, hanem a Nyelvmívelő Társaság vezetőihez, elsősorban Aranka Györgyhöz, akit szintén versben üdvözölt.¹⁴ Arankát üdvöző verse szintén töredékben, egy megcsontított lapon maradt ránk.^{14a} A *Marosvásárhelyi gondolatok*ban nincs szó külön a Teleki-tékáról, de „Pallás oltára”-nak említése magában rejtheti ezt is, hiszen az 1760-as, 70-es évektől már kölesönzött ki Sáromberkéről, illetőleg Szebenből könyveket a nagy könyvgyűjtő, amint erről a *Magyar Hírmondó* hasábjain Benkő József is hírt adott.¹⁵ A *Marosvásárhelyi gondolatok* mégsem azonosítható a Teleki Sámuelhoz írt „éposz”-szal, már csak azért sem, mivel az a *Bétsi Magyar Merkurius* kiadási terve 1794 őszén határozottan „Instellátzió”-ra, vagyis főispáni beiktatásra írt alkalmi versről beszél.

A Teleki Sámuelhez szóló 3 ívnyi alkalmi vers tehát éppúgy lappang, mint az Aranka Györgyhöz írt vers elküldött, teljes szövege.

Előkerült azonban a Teleki-tékából Csokonaiak egy eddig ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhez: a *Diétai Magyar Múza*s egyik példányát ajánlotta a nagy könyvgyűjtőnek. A példány — ritka módon — őrzi eredeti rózsaszínű borítóját, s éppen a borító belső oldalán olvashatók a költő autográf sorai:

„Méltóságos Gróf és
Cancellárius Széki
TELEKY SÁMUEL
Ur' Ó Excellentiájának
alázatosan
ajánlja
az Író m. k.”¹⁶

Ezzel Csokonai ismert könyvbejegyzéseinek s könyvajánlásainak száma¹⁷ eggyel ismét szaporodott.

Bármily nyereség is azonban ez, sokkal fontosabb volna, hogy a Teleki Sámuelhez intézett három ívnyi alkalmi vers s az Aranka Györgyhöz szóló töredék teljes szövege előkerüljön (valamint a *Marosvásárhelyi gondolatok* elhagyott bevezető része).

Jancsó Elemér az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról szóló munkájában Csokonai „Arankához írt leveleinek kéziratát”-t említi az RNK Akadémiája [= Román Tudó-

¹¹ Uo. 217.

¹² Uo. 225.

¹³ Uo. 229.

¹⁴ L. MM. I, 129.

^{14a} Cs/ÖM. I. 140.

¹⁵ L. DEÉ NAGY Anikó i. m. 49.

¹⁶ Marosvásárhelyi Teleki Tudományos Könyvtár (Teleki Téka). Jelzete: To. 1548^b. Az m. k. = maga kezével.

¹⁷ Vö. Cs/ÖM. I, 168, 182, MKSz. 1975: 169 kk.

mányos Akadémia] kolozsvári fiókjának kéziratárában.”¹⁸ Kívánatos volna, hogy a Társaság rendkívül fontos levelezése, amelyből Janesó több mint ezret lemásolt, s halála miatt csak néhányat közölhetett,¹⁹ akadémiai szinten, közös kiadásban kerülhessen mielőbb a tudomány asztalára.

SZILÁGYI FERENC

Egy reformkori műszaki folyóirat, a Műipar. A Joó János által szerkesztett *Hétlapok Műtudomány és Egyéb Hasznos Ismeretek terjesztésére*¹ (1838-ban megindított és félévi megjelenés után megszünt) című folyóirat kiadása után a *Műipar* volt a második jelentősebb vállalkozás annak érdekében, hogy színvonalas magyar nyelvű ipari folyóirat kerüljön az érdeklődők kezébe. Míg a *Hétlapok* elsősorban kisipari, műszaki, művészeti, iparoktatási célokat kívánt szolgálni, addig a *Műipar* főleg agráripari jellegű cikkeket tartalmazott és a viszonylag elmaradott hazai mezőgazdaság gépesítését kívánta elősegíteni.

A *Műipar* a „Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő” szakosztálya felügyelete alatt jelent meg. Szerkesztői Kacs Kovics Lajos és Török János voltak. A folyóirat alcíme utal a tartalomra is: „Heti Közlöny a géptan, vegytan, mű- és gyáripár köréből.” A lap első száma 1841. július elsején jelent meg a *Magyar Gazda* melléklapjaként, utoljára ugyanez év december 23-án látott napvilágot, majd beolvadt a főlapba.² Tanulmányunk csupán a lap beolvadás előtti korszakával kíván foglalkozni.

A múlt század harmincas-negyvenes éveiben hazánkban már jelentkezett olyan igény, hogy az általánosabb jellegű sajtótermékek mellett szakfolyóiratok is jelenjenek meg. Ezen a területen az orvostársadalom mutatott példát a viszonylag hosszú életű *Orvosi Társ* (1831–1848) megalapításával. Az ipari műszaki terület nem könyvelhetett el hasonló eredményt ebben az időben, csupán igen szerény kezdeményezésekről beszélhetünk.³

Azonban a *Műipar* megjelentetése mégis jelentős kísérletnek tekinthető, mert alapvető célkitűzései lényegében a reformkor programjának a szolgálatába szegődtek és annak megvalósítását igyekeztek elősegíteni.

De a *Műipar* célkitűzéseiről leghelyesebbnek látszik idézni magukat a szerkesztőket, ahogy azt a Helytartótanácsához benyújtott kérvényükben megírták: „Gyorsan és pontosan fogja tájékoztatni ez a lap a közönséget mind azon felfedezésekről és tapasztalatokról értesíteni, melyeket a gazdasági technológiában és mechanikában sikerült elérni, vagy megpróbáltak a honi és külföldi vállalatok, cukorgyárak, sör- és pálinkafőzések . . .”⁴

A „K. F. Egyetem betűivel” nyomott lap első számában a „Vezérszó”-ban még bővebben fejti ki a célkitűzéseit, melyek lényegében a Magyar Gazdasági Egyesület céljai is:

„Fő törekvésünk tehát egyedül az leszen hogy a' mezőgazdasági műiparnak és kereskedésnek hazánkban fejlődésére 's gyarapodására eszközül szolgáljunk. Jelenen: miután a' m. Gazdasági Egyesület kebelében műtani szakosztály keletkezett, ennek munkáit latit hiven közölve, mint mező gazdaságra nézve a Magyar Gazdában, azon akadályokat

¹⁸ L. JANCSÓ i. m. 399.

¹⁹ L. NYELV ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK [Kolozsvár.] 1970: 189–196.

¹ BATÁRI Gyula: *Az első magyar ipari folyóirat, Joó János „Hétlapok”-ja.* = OSZK Évkönyve 1968–1969. Bp. 1971. 361–372. l.

² SZALÁDY Antal: *A magyar hírlap-irodalom statistikája 1780–1880-ig.* 161. l.

³ TURÁNYI Kornél: *Az első műszaki és ipari szakfolyóiratok Magyarországon.* = Magyar Könyvszemle. 1967. 3. sz. 255–258. l.

⁴ Országos Levéltár Ht. Dep. grem. 1840–9–48.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. V. köt.* Bp. 1896. 764–768. l.

⁶ *Magyar Irodalmi Lexikon. III. köt.* Bp. 1965. 411. l.

födözgessük föl, mellyek hazánkban általán nézve, s annak egyes vidékein és helyein a' gazdasági müipar haladásának utjában állanak, 's nevezük meg a' módokat és eszközöket, mellyek a' felfedezendő akadályok elmozdításául alkalmasak lehetnének.

Gyenge tehetségeinket pótolni fogja esüggedhetetlen igyekezetünk, mellynél fogva a' külföld müipar-vállalatának sikerét 's ennek okait folytonos figyelemmel kísérendjük, de még inkább azon lelkes hazafiak, kiktől lapjaink elősegítésében munkás részvételt annyival alaposabban reménylünk, mert ezt többen megigérni szivesek valának, s' mert a' mütani ismeretek terjedése saját érdekökben fekszik, hogy hazánk reményteljes sarjadéki kedvet nyervén azon tudományok művelésére, mellyek hazánkban eddigelé tisztelőinek kenyeret nem adhattak, 's ezek segítségével ügyes gyártókká képezendvén magokat, zárják be ama' nyugoti kapukat, honnan . . . annyi kontár menekszik hozzánk elhagyott honából, . . . Mert valljuk meg legnagyobb bajunkat: minthogy mügyetemünk (politechnicum) nincs, addig nem igen remélhetünk ügyes gyárosokat, míg gyáraink szaporodni nem fognak, 's viszont ezek szaporodásának fő akadály: hogy ügyes gyártóink nincsenek.

Mi a' lapjainkban közlendő müipari tárgyakat közelebb érinti, ezek között fő helyet foglaland el a géptan (mechanica) továbbá czukor-, szesz-, ser-, eczet-, keményítő-gyártás, selyemtenyésztés, — ide nem értvén azon nyers anyagszerek természetmódját, mellyek bár gyárakban dolgoztatnak fel, de kizárólag mezőgazdaság körébe, 's így a' „Magyar Gazda” lapjaiba tartoznak. Nem mulasztandjuk el honi gyáraink részletes leírását, 's azok működésének sikerét vagy sikertelenségét adatokkal felvilágosítva közölni. Végül, ha olvasó közönségünk többségének igényeivel egyezni fog, a' természettudományok köréből szinte fogunk néha kedveskedni apró közleményeket . . .

Szerkesztők”

Tehát lényegében a *Müipar* az iparfejlesztés elé háruló akadályokkal, a külföldi példákkal, külföldi lapok referálásával, hazai szerzőknek a tárgyhoz tartozó írásainak a közlésével, iparoktatási problémákkal, általában műszaki és gyáripari kérdésekkel kívánt foglalkozni.

Ami a szerkesztők személyét illeti elsőnek talán Kaeskovics Lajos (1806—1891) ügyvéd, bíró, publicista, politikus nevét említjük meg. Élénk résztvevője volt a pozsonyi reform országgyűléseknek, kapcsolatba került Kossuthtal és Széchenyivel is. Majd Pesten a kiseddévók szervezését propagáló egyesület, később az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára lett. E minőségében szerkesztette a *Magyar Gazdát* és egyben a *Müipart* is. A másik szerkesztő Török János (1809—1874) író, szerkesztő, publicista, mezőgazda. Tanulmányai befejeztével gazdatiszti pályára lépett. Kaeskovicshez hasonlóan ő is az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben tevékenykedett, egy ideig titkára is volt. 1846-tól egyedül szerkesztette a *Magyar Gazdát*. Széchenyivel annak élete végéig szoros kapcsolatban állott. A *Müipar* társszerkesztője volt.

A *Müipar* rövid féléves megjelenési ideje alatt lényegében beváltotta ígéreteit, magvas cikkeiben, beszámolóiban foglalkozott a beígért témákkal, több külföldi — elsősorban német — folyóirat cikkeit ismertette. A magyar szerzők tollából erőd írások közül a legérdekesebbek a hazai gyárak működéséről közölt beszámolók.

Talán néhány jellemző cikk, közlemény címének a felsorolása érzékeltetheti az egy héten kétszer megjelenő *Müipar* tartalmának jellegét. Az első szám a „Vezérszó” mellett K-g. tollából a cukorgyártásról és a cukorfajtákról közölt egy tanulmányt, egyébként a későbbiekben is előszeretettel foglalkoztak cukoripari témákkal. A második füzet beszámolt „A m. Gazdasági Egyesület mütani jelentése 1841-dik évi június 3-kán Pesten a' n. casinóban tartott ülése eredményeiről”. Érdekes módon itt is napirendi pontként szerepelt a hazai cukorgyártás kérdése: „Mellyek azon akadályok, mellyek a' czukorgyárak emelkedését hazánkban hátráltatják, 's mellyeknél fogva a' fennálló oly kevés jövedelmet adnak? Nem volna-e czélszerűbb, ha a gazda csupán czéklatermesztésre szorítkoznék 's répáját a' gyártóknak engedné át, legalább addig, míg a czukorgyártást önmaga is tökéletesen be fogta tanulni?” A beszámoló szerzője „Kaeskovics Lajos, mint szakosztályi jégyszó.”

A műtani szakosztály nevében Andrásy György gróf szakosztályi elnök felszólította a „honi cukorgyárak tulajdonosait . . . : lennének szívesek gyáraik állapotjáról e' szakosztályt körülményesen értesíteni.” Az első ismertetést „Gróf Forgách Antal, mint a' gácsi répacukor-gyártó részvényes egyesület' képviselője” írta. E közlemény a július 8-iki számban látott napvilágot.

Az 5. számban található a „Gépekről” című cikk igen érdekesen indokolja a gépek, a gépesítés szükségességét hazánkban:

„Legtöbb haszon háramlik ezek által a' földművelő gazdára, ki gépek használatával sok embererőt és napszámot nyer . . . A munkások osztályára szinte jótékonyan hat a gépek használata, mert péld. míg a férfiak kinn a' mezőn dolgozhatnak, nők a' eséplőgép és szecskavágó mellett szinte kereshetnek családaiuknak . . . mily nyereség háramlik gépek' használatából az egész országra? . . . Gépek által tehát sokkal nagyobb mennyiségű áru készül, mint mennyire a' hazának szüksége van. Ezen áru fölösleg eladásul külföldre szállítatik, 's helyébe pénz hozatik be, vagyis a' kereskedési mérleg kedvezővé válik.”

A hatodik szám Katona Dienes „Honi indigó” című cikkét közölte. A „Sajtőkészítésről” négy füzetben folytatólagos tanulmányt jelentettek meg. A „Térképek készítőse”-t Gyóry Sándor „m. academia r. tag” írta. A „Vegyten tágabb értelemben” című írás hét folytatásban jelent meg.

Egy magyar műszerész által készített eséplőgépről számol be: „Bezeredy Mihály, praefectus” — „Pápai (Veszprém várm.) eséplő gép.” című cikkében a 19. számban.

„Ipar-iskolák' hasznai az iparúzó osztályra nézve” című cikk foglalkozott a hazai iparoktatási problémákkal a 8. számban. A nők oktatásáról „Néhány szó a' nőnem korszerű képzéséről” a 47. számban kapunk híradást.

A 32. füzetben közzétett „Ipar törekvés” című közlemény hangsúlyozza, hogy „Az egész mívelt világ ipar-versenyre kelt és ki első nem lehet, törekszik, hogy legalább utolsó ne maradjon.”

Talán a felsorolt cikkek címei némileg érzékeltetik, hogy miért nem tudott népszerűsége vergődni a lap a egyes tartalmú folyóiratokhoz szokott közönség körében, a nagyon szűk szakértői réteg még nem volt képes ekkor eltartani egy műszaki jellegű lapot, még akkor sem, ha az elsősorban mezőgazdasági szempontból közelítette meg a problémákat.

A cikkek jelentős része nem eredeti közlemény volt, ezért talán nem lesz érdektelen, ha felsoroljuk azokat a külföldi lapokat, amelyekből referálták vagy átvettek közleményeket a szerkesztők:

Actionär, Allg. Anz., Allgemeine Encyclopädie der Gesammten Land- und Hauswirtschaftlicher, Echo du Monde Savant, Gewerbe Blatt, France Industrielle, Industrie und Gewerbe Blatt, Innerösterr. Indust. u. Gewerbe Blatt, Mechanics Magazine, Polytechn. Journ., Verk. u. Mith. d. Gew. V. zu Köln, Wiener Allgemeine Zeitung, Zeitschrift für Inner Oestereich's Industrie und Handel (Wien).

A körülményekhez képest szélesnek minősíthető folyóirat bázis, amely három nyelvtérület lapjaiból tevődött össze, bizonyára tovább szélesedett volna, ha a *Műipar* kedvezőbb körülmények között hosszabb időt ér meg. E rövid ideig folytatott referálási tevékenység is jelentősnek nevezhető és bizonyára hatással volt a későbbi műszaki jellegű folyóiratok hasonló tevékenységére.

Megemlíthetjük, hogy a *Műipar* összes füzetét magába foglaló bekötött kötetét egy, minden cikkre kiterjedő tartalommutató egészíti ki, ahol utalás történik a füzet számára és a lapszáma is.

Az utolsó, 51. számban búcsúztak a szerkesztők az olvasóktól, egyben bejelentették, hogy a *Műipar* a „*Magyar Gazdába* olvadand; s onnantul korlátoltabb leendvén folyóira-

tunk lapszáma, azt csupa gyakorlati tárgyak is eléggé befogják tölthetni." Majd érdekes formában köszöntik az olvasókat:

„Tehát a' vegytan nevében: Isten hozzád szives olvasó! — köszönet béke türelmedért; s bocsánat azoktól, kik mint okszerű gazdák a' vegytan főbb vonásaival már közlebb valának ismerősök akkor is, midőn e' társalap megindult, 's gyakorlati közleményeink megelőzéséül a' műipar előcsarnokában szives magyar gazdánk' vendégszeretettü engedelméből tán hosszadalmasan is értekezünk a természet elvei 's szabályai felett. Bennünket a' tiszta szándék öntudata mellett azon meggyőződés vigasztal: hogy természettudományi elismeretek nélkül földmivelőből sem gazda, sem iparüző nem lehet okszerű; 's minden gyakorlati fogás örökre tapogatodzás fog maradni, ha a' természettudományok fátylavilágánál azoknak okait 's elveit nem tapinthatja meg: vigasztal továbbá édes hiedelmünk, melly szerint természettudományi cikkeink úgy valának irányozva, hogy azokat, kik előtt a' közlött tárgyak nem valának ismeretlenek, legalább a' vagytan' magyar műszavaival barátkoztassuk meg, nem szárazon csupa elsorozás által, hanem mennyire lehetett, érdek gerjesztőleg.”

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a *Műipar* a maga szerény lehetőségei közepette hozzájárult a magyar műszaki, ipari és természettudományos szaknyelv megteremtéséhez, alkalmat adott néhány ipari, műszaki tárgykörrel foglalkozó szakembernek írásai publikálására, igyekezett olvasóközöniséget teremteni e tárgyköröknek és az érdeklődést felkelteni a hazai „műipar” iránt. A *Műipar* kiállt az önálló magyar mezőgazdasági ipar megteremtése mellett, de rámutatott arra is, hogy a fejlettebb magyar ipar nem képzelhető el a magyarországi ipari közép- és felsőfokú oktatás megteremtése nélkül, végül pedig népszerűsítette a külföldi műszaki eredményeket idegen nyelvű folyóiratok szakeikkeinek az ismertetése által.

BATÁRI GYULA

A „Gutenberg“ az első munkás szaklap Magyarországon (1865—1867). Aranyossy Lajos pesti betűszedő 1865-ben előfizetési felhívást bocsátott ki *Könyvnyomdászati Füzetek* című havi folyóiratára. A kevés előfizető jelentkezése azonban elvágta az útját e folyóirat megindulásának.¹ Ebben az évben Tóth István² egri nyomdász szintén nyomdászati szaklap megindításán fáradozott, amely meg is valósult. Az *Eger* című lap 1865. október 26-i számában arról olvashatunk, hogy 1866. január 1-től Egerben *Gutenberg* címen fog megjelenni „A nyomdászat, s a vele rokon szakmák közlönye”. Az újság hírt adott arról is, hogy az új folyóirat „Mutatvány száma” 1865. október 15-én már meg is jelent.

Miután a folyóiratot mindeddig a szakirodalomban még nem dolgozták fel részletesen, szükségesnek tartjuk annak bemutatását.³

A folyóirat — mint már fentebb utaltunk rá — 1865. október 15-én „Mutatvány lappal” indult. Ennek „Ügytársainkhoz” intézett vezéreikkből megismerhetjük a folyóirat célkitűzéseit. A vezéreikk a következőképpen hangzik:

¹ NOVÁK László: *A nyomdászat története V. könyv 1801—1867.* Bp. 6. n. 95. old.

² Tóth István (1832—1907): nyomdász. 1860-ban került Egerbe, ahol az érseki líceumi nyomda technikai igazgatója lett. Jelentős munkát végzett az üzem műszaki fejlesztésének terén. (Nyomdászati Lexikon. Bp. 1936. 482—483. old.)

³ Vö. *Munkásmozgalom és kultúra.* 1867—1945. *A magyar munkásmozgalom kulturális tevékenységének válogatott dokumentumai.* Összeállította és az összekötő szöveget írta SZILÁGYI János. Bp. 1979. 31—32. old. — A *Gutenberg* mostoha utóéletére utal az is, hogy NAGY József: *A Heves megyei munkássajtó kezdetei* című írásában (Hevesi Szemle, 1980. II. sz. 57—60. old.) meg sem említi.

„Midőn az első Magyar nyomdászati szakközlöny mutatvány lapját t. ügytársainknak bemutatjuk, e kérdést merjük hozzájuk intézni: valjon szükségesnek találják-e azt?

Mi azt hisszük, hogy követve a külföldi nyomdászok példáját, ennek szükségét kétségbe nem vonhatjuk, s ezt mondjuk: hogy igen!

A haladás korszakát éljük — a művelődésben ma már előre törekszik minden nemzet. S szakmánk a külföldön napról-napra halad, ki tagadhatja, hogy e haladás tényezői a szakközlönyök, melyekből ma már tizenötöt számít a külföld.

Igen, tizenöt szakközlöny képviseli külföldön szakmánk érdekeit! s mi magyar nyomdászok még eggyel sem birunk!

S mi még most sem ismernők fel, hogy soha nem volt eszmecsere a magyar nyomdászoknak oly nagy szükségök, mint jelenleg?

Mi sok minden történik közöttünk, melyet egy lapban tárgyalni szükséges; mily nehéz az általános haladás, ha ügytársaink egyesek ismereteit, tapasztalatait, saját javunkra nem fordíthatják? Mily nehezen jutnak tudomásunkra a külföld vívmányai, az ügytársak társadalmi viszonyai, mily kevés ismereteink vannak művészetünk történetéről, mily keveset tudunk a vidéki nyomdák helyzetéről, mily nagy szükségünk van anyagi helyzetünk javítására, a kárhozatos concurrentia ellenében; mily lazult a könyvkereskedői és kiadói hitel — s üzlet viszony? — mily keveset tehetünk — majdnem semmit, érdekeink jogos és részrehajtatlan képviselőre? Továbbá hol tárgyalhatjuk szakmánk erkölcsi és anyagi hátrányait? Segélyegyletünket hol lehetne leginkább ismertetni és az e körüli eljárást ellenőrizni, az önképző egyesület hol találna hathatósabb szószólót, mint e szakközlöny hasábjain? A szép egyetértést, mely erőssé tesz, mi által hozhatjuk leginkább létre? Nem-de egy szakközlöny által?

Nem hozhatunk fel több okot ennek igazolására — s reméljük, hogy ezáltal csak az általános kívánságnak teszünk eleget, midőn e szerény vállalat szerkesztését és kiadását elhatároztuk, melynek még azon feladata is leend, hogy a főnökök érdekeit úgy, mint a segédekét, híven és részrehajtatlanul képviselje.

Mindezek elérésére mindent elkövetünk, hogy lapunkban, a nyomdászat terén műértős, s a nyomdászatot pártoló tehetségekkel találkozzunk.

Isten áldja meg művészetünket!”

A folyóirat első száma 1866. január 1-én jelent meg, az utolsó pedig 1867. december 15-én. Két év alatt negyvennyolc szám látott napvilágot. Az egyes számok kéthetenként jelentek meg. A nyomtatást mindvégig az egri liceumi nyomdában végezték. A lap A/4-es méretben jelent meg, néhány szám kivételével négy oldal terjedelemben. A példányszámról jelenleg nincs adatunk. A lapban erre vonatkozóan sehol sem olvashatunk.

A szerkesztő munkáját az ország nagyobb városaiban, illetve Bécsben megbízott személyek segítették. Pesten Buschmann Ferenc és Kertész József, Debrecenben Fries József, Bécsben Schwartz Sándor volt a megbízott.⁴

A folyóirat terjesztése jelenlegi ismereteink szerint előfizetés útján, postán történt. Az előfizetési díj egész évre 2 Ft, 40 kr., félévre 1 Ft, 20 kr., negyedévre 60 Kr., 1 hónapra 20 kr. volt.⁵ Tehát egy szám ára — tekintve, hogy havi két alkalommal jelent meg — 10 kr. volt. Az előfizetők biztosítása, illetve számuk növelése érdekében évenként előfizetési felhívást mellékeltek néhány számhoz.⁶ Az előfizetők számára vonatkozóan csak egy adatunk van. Szegedre 1866 tavaszán 6 példány járt.⁷ Tudunk arról, hogy a bécsi nyomdász továbbképző egyesület olvasó szobájába is járatták a Gutenberget.⁸

A folyóirat 48 számában, illetve a mutatvány számban 65 szerző írása olvasható. Ezek közül sok az álnéven közölt anyag. A valódi nevükön író munkatársak közül a szer-

⁴ Gutenberg (G), 1866. 1. sz.

⁵ G 1866. 3. sz.

⁶ G 1866. 6. sz.; 13. sz.

⁷ G 1866. 8. sz.

⁸ G 1866. 2. sz.

kesztőn kívül eddigi kutatásaink szerint nyomdász volt Barázda Alajos,⁹ Brendtner József,¹⁰ Frics József,¹¹ Imreh Sándor,¹² Prohászka Ferenc,¹³ Szabó Elek.¹⁴

A szerkesztő a kiadvány külső munkatársaival való kapcsolat erősítése érdekében rendszerezítette a „Szerkesztői üzenetek” című rovatot. Ebben a szerkesztői köszönetek és kérések kaptak helyet. Például az 1867. évi 2. számban a szerkesztő D. I. szamosújvári nyomdászt a kolozsvári nyomdász segélyegylet történetének megírására kérte fel.

A folyóirat igen gazdag tartalmú. A közölt írások tartalmi szempontból a következő csoportokra bonthatók: a nyomdászat szakmai és történeti kérdései; a nyomdászok mozgalmi élete, szociális helyzete; hivatalos rendeletek, levelezés, könyvszemle, hirdetések, szépirodalmi anyag (versek).

A folyóirat egyik fontos feladatának tekintette a nyomdászok szakmai képzésének segítését. Ennek érdekében számos szakmai jellegű anyagot adott közre. Foglalkozott a nyomdászat gépesítésének aktuális kérdéseivel. Például bemutatott egy önkirakó nyomó gépet, és egy legújabb papírsimító gépet. Több cikket közölt a festékhengerekről. Érdekes leírásokat olvashatunk a fametszetek lemásolásáról, a víznyomat készítéséről. Külön említést érdemelnek Solymossy Pál¹⁵ cikkei a graphotypiáról és a kaucuk-betűkről. A graphotypia Angliában feltalált képnymási eljárás volt, amely helyettesítette a fa, a réz és az acélmetszést. Több cikket olvashatunk a jó szedés követelményeiről, a szedés szabályairól. Fontos írás a sajtóhibákról szóló is.

A kiadvány széles teret adott a nyomdászat történetének. Két átfogó jellegű tanulmányt adott közre Solymossy Páltól. Az egyik *A könyvnyomdászat ősforrása* címet viseli. A közleményben olvashatunk a nyomdászat felfedezéséről, a könyvnyomtatás kezdeti eredményeiről, a nyomdászat technikai fejlődéséről. Solymossy másik írásában az újkori könyvnyomdászatot mutatta be (*A könyvnyomdászat a jelenkorban*). Ebben az írásában főként a nyomdászat technikai fejlődését vázolta. Írt például a gyorsajtóról, a sztereotípiáról, mint új sokszorosítási eljárásról.

Egy híres nyomda — a pesti Trattner—Károlyi — önálló monográfiát kapott (Szabó József munkája).¹⁶ Ugyancsak a szerzőnek *A hazai könyvnyomdászat története* című munkájából közölte a folyóirat *A pozsonyi könyvnyomdák története 1610-től 1826-ig* c. fejezetét. Prohászka Ferenc a komáromi nyomdák történetének vázlatát nyújtotta.

A híres nyomdászok közül három — Franklin Benjámín, Trattner János, Lukács és Szilády Károly — élettörténetét olvashatjuk a lapban.

Említésre méltóak a nyomdászat történetéhez kapcsolódó írások közül a papírgyártással és a magyarországi cenzúra történetével foglalkozóak. Rendkívül értékes anyag az 1866. évi 10. számban a „Pesten 1848. június 2-án kiadott nyomdász árszabály.” Ez volt az első kollektív szerződés Magyarországon.

⁹ Barázda Alajos: Betűszedő volt a Pallas-nyomdában Budapesten. (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. Bp. 1895. 564. old.)

¹⁰ Brendtner József: 1845-ben született Szegeden. Nyomdavezető volt Budapesten a Légrády-testvéreknél. (SZINNYEI József *I. m.* 1. Bp. 1891. 819—920. old.)

¹¹ Frics József: nyomdász. (Szinyei *I. m.* 3. Bp. 1894. 754—755. old.)

¹² Imreh Sándor (1830—1895): nyomdász, több erdélyi nyomdaüzemben működött. (SZINNYEI *I. m.* 5. Bp. 1897. 99—101. old.)

¹³ Prohászka Ferenc: nyomdász, a komáromi könyvnyomdának évtizedekig volt ügyvezetője. (SZINNYEI *I. m.* 11. Bp. 1906. 171. old.)

¹⁴ Szabó Elek: nyomdász. 1867-től pesti nyomdákban dolgozott. (SZINNYEI *I. m.* 13. Bp. 1909. 178. old.)

¹⁵ Solymossy Pál: Író. Cikkei jelentek meg a *Hölgyfutárban*, az *Ország-Tükörben*, a *Koszorúban*, a *Gutenbergben*. (SZINNYEI *I. m.* 12. Bp. 1908.)

¹⁶ Szabó József: Az Athenaeum részvénytársaság könyvelője volt. 1874-ben halt meg. (SZINNYEI *I. m.* 13. Bp. 1909. 223—224. old.)

Időnként közölte a folyóirat a magyarországi és az erdélyi nyomdák számát. Az 1866. évi 10. számból megtudjuk, hogy akkor Magyarországon 88, Erdélyben pedig 17 db nyomda volt. A nyomdákra vonatkozó adatok közlése nemcsak praktikus célokból történt, hanem hazafüti büszkeség is motiválta azt. Erre engednek következtetni a következő sorok: „...nyomdászatunknak nagyinak kell lenni, ha a külföldnek örökös adóssai maradni nem akarunk, — művészetünknek nemzeti jellegűnek kell lenni, haladni, s azon poleot elérni akarjuk, melyen a külföldi művészetet látjuk.”¹⁷

„Vegyesek” címmel állandó rovata volt a lapnak, ahol a nyomdaipar fejlődésének eredményeiről, a nyomdák termékeiről, a nyomdászok egyesületi életéről, s minden a nyomdászattal összefüggő kérdéstről hírt adott a lap. Megtudjuk például, hogy 1866-ban új nyomda nyílt Marosvásárhelyen és Gyöngyösön, 1867-ben pedig Nyíregyházán. Az 1866. évi 6. szám tudósít arról, hogy Egerben megjelent a Zsasskovszky-testvérek *Egri dalnok* című dalgyűjteménye. Az 1867. évi 19. számból megtudjuk, hogy a pesti nyomdász önképző egyeslet tagjai dalárdát alakítanak.

Érdekes, forrásértékű statisztikát közölt a folyóirat 1866. évi 10. száma hírlap és folyóirat irodalmunkról. Ekkor Budán és Pesten hetvenöt lap jelent meg (51 magyar, 15 német, 3 román, 2 szlovák és 2 szerb nyelven.) Ezek között volt 10 napilap, 63 heti, illetve havi folyóirat. A lapok közül 16 politikai, 12 szépirodalmi, 3 népies, 2 nemzetgazdasági, 2 hirdetési, 6 vallási, 2 ifjúsági, 6 humoros jellegű volt. Kiadtak 6 divatlapot is. A lapok összesen 109 900 példányban jelentek meg.

A folyóirat nemcsak Magyarországról, hanem a világ más tájairól is közölt nyomdászati vonatkozású híryanagot. Ezek a korabeli nyomdaipar fejlettségi szintjét is mutatják. Lipcsében az 1866. évi 5. szám szerint 42 nyomda, s 223 könyv, mű- és zenemű kereskedés van. Az 1866. évi 13. szám hírt adott arról, hogy Lipcsében „Hildebrand oly gépet épít, mely hét hengerrel, hét festékművel, s nyolc alakzattal ellátva óránként 14 000 példányt nyom le”. Ugyanez év 18. számában pedig a következőket olvashatjuk „A Londoni Times jelenleg 370 személyt foglalkoztat, naponként 65 000 példányban nyomtatik, ez óriás lap!”

A kiadvány népszerűsítette a korabeli nyomdászati szakirodalmat is. Az 1867. évi 1. számában felhívta a figyelmet Barázda Aladár Nyomdász zsebnaptár, nyomdászok számára 1867-re című művére.

A lap kivette részét a nyomdász szaknyelv megújításából. Például az 1866. évi 23. számban a következő idegen műszavak magyarosítására tett javaslatot az egyik szerző: form — alak, columme — oszlop, vacat — üreslap, tabelle — vonalzat, quadraten — négyzetek.

A folyóirat szerkesztője nagy figyelmet fordított a Pest-budai Könyvnyomdászok Önképző Egyesületének bemutatására. A Pest-budai Könyvnyomdászok 1865 júliusában határozták el, hogy a már 1862. óta működő segélyegyletükön kívül létre hoznak egy önképző egyesletet is. Ennek előkészítéséről *Brendtner József*, az egyik alapító számolt be A budapesti nyomdászok önképző egyeslete című írásában, melyet a Gutenberg 1866. évi 1. számában közölt. Az 1866. évi 14. számban olvashatjuk az egyeslet ideiglenes bizottságának a Gutenberghez címzett, 1866. július 15-én keltezett levelét, mely az egyeslet alakítását így indokolta: „A Pest-budai nyomdász-segédek, kiknek a belső összekötő kapocs hiánya egykori társadalmi állások elvesztését okozná, az üdvös közszellem felélesztése és az őket megillető állás visszaszerzése végett, más városok munkásképző egyesleteinek mintájára nyomdászati önképző egyesletet alakítanak.” Ugyanez év 16. számában pedig az egyeslet alapszabályait közölte a szerkesztő. Az 1866. évi 14. számtól kezdve Önképző egyesletű címmel rovat is indult a lapban.

¹⁷ G 1866. 24. sz.

Az 1866. évi 22. számtól a szerkesztő időnként közreadta a Szemle című rovatát, melyet két, jelenleg ismeretlen nevű pesti nyomdász készített. Ebben főként a pest-budai nyomdász önképző egyesület életéről számoltak be. Az 1867. évi 14. számban közölt Szemle rovatban olvashatjuk a *Hirsch Lipót*¹⁸ által készített „a hazai nyomdászattal foglalkozó munkások anyagi helyzetének javítására czélzó indítványt”, melyet az önképző egyesület választmányára el is fogadtatott.

A lap a pest-budai nyomdászegyletben elhangzott ismeretterjesztő előadások közül kétnek is közölte a szövegét. Szöllőssy Mihály¹⁹ 1866. október 28-án a gyorsírásról elhangzott előadását és Kun Pál²⁰ 1866. december 2-án a nyelvészetről tartott előadását közölte a folyóirat.

A lap sokat foglalkozott a korabeli nyomdászok mostoha helyzetével is. Hírt adott nagy munkanélküliségről, a vasárnapi munkaszünet hiányáról és egyéb szociális kérdésekről. Különösen nagy visszhangot váltott ki az olvasók körében az 1866. évi 14. számban közzétett Anyagi helyzetünk című írás.

Időnként közölte a szerkesztő a Pesten átutazó hazai nyomdászok nevét. Tájékoztatót a pesti beteg nyomdászok létszámáról is. Rendszeresen közölte az elhunyt nyomdászok neveit. A híresebb nyomdászok esetében nekrológot is jelentetett meg.

A kiadvány közölte a sajtóval kapcsolatos hatályos hivatalos rendelkezéseket. Bizonyára az 1867-es kiegyezés adott okot az 1848. évi sajtótörvények leközlésére, az 1867. évi 6. és 7. számban. Az 1867. évi 7. számban közreadta az 1867. február 25-én kelt Miniszteri előterjesztvényt, a sajtóvétségek elbírálásáról. Ugyanebben a számban jelent meg a beltügyi és az igazságügyi miniszter 1867. március 17-i rendelete, a sajtóviszonyokról. A folyóirat 1867. évi 11–14. számaiban olvasható az igazságügyi miniszter 1867. március 17-i rendelete, a sajtóvétségekben ítélezhető esküdtszékek felállításáról.

Különösen az 1866-os évfolyamban a szerkesztő sok levelet közölt. Összesen 39 levél található a lapban. A levélírók — akik nyomdászok voltak — a következő helyekről valók: Arad, Bécs, Debrecen, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Pest, Prága, Szatmár és Szeged. A legtöbb levelet Pestről közölte a szerkesztő. A levelek írói általában a nyomdászok életéről, a nyomdászat jelentősebb eseményeiről számoltak be. A levelezés sok rokon vonást mutat a Vegyesek rovat anyagával.

Az 1866-os évfolyamban könyvszemlélt közölt az egri és a debreceni nyomdában 1865-ben előállított könyvekről és más önálló kiadványokról. Ezekből megtudjuk, hogy az egri liceumi nyomdában a jelzett évben 54 féle kiadvány jelent meg. Az év terméke volt Zsaskovszky Ferenc²¹ és Endre²² neves egri zenészek *Orgonaiskola* című műve, az Ihász

¹⁸ Hirsch Lipót (1841–1920): nyomdai munkás, majd igazgató, a magyarországi lassaléanus mozgalom vezető személyisége. Részt vett a nyomdászok segélyegyletének, majd önképző körének megalakításában. Egyik alapítója és 1868-tól 1869 nyaráig elnöke volt az Általános Munkásegyletnek. (Munkásmozgalom történeti Lexikon). Bp. 1972. 202–203. old.

¹⁹ G. 1866. 22. sz. — Szöllőssy Mihályról nem találtunk adatokat.

²⁰ Kun Pál (1842–1891): nyelvész. (Szinyei I. m. 7. Bp. 1900. 461–464. old.) — G. 1867. 3. sz.; 4. sz.

²¹ Zsaskovszky Ferenc (1819–1887): karnagy és zenetanár. Zsaskovszky Endre bátyja volt. 1846-tól Egerben székesegyházi karnagy. Öccsével közösen írt énekkiadványai országsgazerte elterjedtek. (Szinyei József I. m. 14. Bp. 1914. 1924–1925. old.)

²² Zsaskovszky Endre (1824–1882): zeneszerző, orgonaművész. 1850-től az egri székesegyház karnagya, 1852-től pedig az egri tanítóképző zenetanára volt. (Sebestény Sándor I. m. 59. old.)

Gábor²³ nyelvész által az algimnáziumok I, II, III. osztályai számára írt, magyar nyelvtankönyve, Mindszenythy Gedeon²⁴ költő által szerkesztett *Egri Népkönyv* III. füzeté, az 1866. évre készült *Egri Képes Naptár*. Ebben az évben is itt nyomták az *Eger* című politikai és vegyes tartalmú hetilapot, s Horner István²⁵ gyöngyösi orvos által szerkesztett *Hasonszenvi Közlönyt*.

A folyóirat hirdetések közlésére is vállalkozott. Az előfizetők hirdetéseit díjtalanul közölte a lap.²⁶ A hirdetéseknek külön rovata volt a lap utolsó oldalán. Érdekes a hirdetési rovat címének változása is. Ezek így változtak: Figyelmeztetés, Ajánlközesök, Felhívás, Hirdetés, Hirdetmény, Üzleti hírek. A hirdetések a lap profiljának megfelelően a legtöbb esetben a nyomdászok álláskeresésével, illetve a nyomdatulajdonosok állásközléseivel kapcsolatosak.

A szerkesztő közölt verseket is. Összesen 23 vers található a lapban. Ebből 14 eredeti, 4 utánközlés és 5 átdolgozás. Az eredeti versek egy részének szerzője Nagy Sándor.²⁷ Az utánközlések az 1840-ben kiadott Gutenberg-albumból valók. A versek többsége a nyomdászattal és a sajtóval kapcsolatos témákról szól. Ilyenek Nagy Sándor Egy ifjú nyomdásznak, A Nemzet és Sajtó, Mindszenythy Gedeon A nyomdász, Gutenberg című versei.

A szerkesztő a folyóirat szemléletessé tétele érdekében illusztrációkat is közölt. Ezek többségét Sajóssy Alajos²⁸ neves egri festőművész és rajztanár készítette. Például közölt rajzokat a korabeli nyomdagépekről, nyomdászati eszközökről, régi nyomtatványokról.

Az új orgánumot az olvasók nagy örömmel fogadták. Ezt a szerkesztőhöz beküldött leveleikben is kifejezésre juttatták. Szóllóssy Mihály Szegedről 1866 januárjában ezeket írta: „Az első hang, mit e lapok hasábjain hallok, az öröm, a lelkesülés hangja, azon öröme, hogy végre megnyílt a tér, melyen egyesülhetünk szellemileg művészetünk emelésére, s érdekeink, s anyagi helyzetünk jobbításának előmozdítására.”²⁹ Burch Ágoston Kolozsvárról 1866 februárjában küldött levelében így kiáltott fel: „Már régen volt szükségem egy ily hasznos szaklapra.”³⁰ Nagy Lajos Szatmárról 1866. március 8-án ezeket írta: „... megjelenésével mintegy felvillanyozni látszik a szétszórt, hallgatag erőket.”³¹ Ugyanő versben is hangot adott örömeinek. Versének címe: *Baráti hangok a Gutenberg olvasóihoz!*³²

A szerkesztő az 1867. évi 23. számban nyilatkozatot tett közzé, amelyben ezeket olvashatjuk:

„Tudomásomra jutott, hogy Pesten az önképző egylet köréből új szakközlöny indul meg, minélfogva a Gutenberget ezév végével megszüntetem.

²³ Ihász Gábor (1805–1881): nyelvész. 1830-tól különböző helyeken gimnáziumokban tanított. Számos magyar nyelvtankönyvet és nyelvészeti tárgyú munkát írt. 1846-ban Székesfehérváron kiadott iskolai nyelvtankönyve még életében 20 kiadást ért meg. (Magyar Életrajzi Lexikon. I. Bp. 1867. 669–670. old.)

²⁴ Mindszenythy Gedeon (1829–1877): költő. 1857-től az egri tanítóképző tanára, 1859 májusától igazgatója volt. Sírja az egri Hatvani temetőben van. (SEBESZTÉNY Sándor I. m. 55–56. old.)

²⁵ Horner István (1808–1891): orvos. 1836-ban Gyöngyös tiszti orvosa lett. Ő alapította a Városi Kórházat. Egy évig szerkesztette a *Hasonszenvi Közlönyt*. (Heves Vármegye. Szerkesztette BOROVSKY Samu. Bp. 1909. 374. old.)

²⁶ G 1866. 11. sz.

²⁷ Nagy Sándorról nem találtunk adatokat.

²⁸ Sajóssy Alajos (1836–1901): festőművész. Tanulmányait Bécsben, Münchenben, Brüsszelben és Velencében végezte. 1881–1899 között az egri cisztercita gimnázium rajztanára volt. (SEBESZTÉNY Sándor I. m. 42–43. old.)

²⁹ G 1866. 4. sz.

³⁰ G 1866. 5. sz.

³¹ G 1866. 7. sz.

³² G 1866. 19. sz.

Alkalmat veszek magamnak egyuttal, hogy lapom t. olvasói szives pártolását, s lelkes munkatársaim, barátaim buzgó önzetlen fáradozását, megköszönöm; az új vállalatot pedig, mely tekintve a fővárosban csoportosult szellemi és technikai erőt, szép reményekre jogosít, szives pártolásukba ajánlom.”³³

A *Gutenberg* tehát kétévi fennállás után búcsút mondott olvasóinak. Története folyóirattörténetünk, s nyomdászattörténetünk szép fejezetét alkotja.

SZECSKÓ KÁROLY

³³ A tervezett Pesten kiadandó nyomdászati szaklap minden bizonnyal az 1869-ben induló *Typographia* volt.

S Z E M L E

Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerkesztette CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, SIPOS Gábor, TONK Sándor. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1980.

Immár sorozatnak tekinthetjük a *Művelődéstörténeti Tanulmányokat*, hiszen az 1979-ben megjelent első kötetet 1980-ban újabb követte, s reméljük a további folytatás sem marad el.

Az 1980-as kötet tematikájában az a felfogás tükröződik, amely a művelődéstörténetet a lehető legtágabban kívánja értelmezni, így régészeti (Benkő Elek: *A középkori falu régészeti kutatása*), művészettörténeti (B. Nagy Margit: *Kalotaszegi táblaképek*; Kovács András: *Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben*), nevelés-, jog-, könyvtár-, dráma- és zene-történeti tanulmányokat egyaránt találhatunk benne.

A már cím szerint is említett három íást, mivel azok e folyóirat profiljába kevésbé illenek, figyelmen kívül hagyva a többi dolgozatot kívánjuk röviden bemutatni külön figyelve azokra, amelyeknek írás-, könyv-, könyvtár- s értelmiségtörténeti vonatkozásai vannak.

A középkori értelmiség egy-egy rétegét tanulmányozza Varga Árpád és Tonk Sándor. Vargának *A váradi káptalan hiteleshelyi működése* című írása bevezetéképpen felvázolja a káptalan rövid történetét, ismerteti szervezeti felépítését, a káptalani iskola működését. Ez után tér rá a szerző a hiteleshelyi tevékenység részletes leírására, bemutatja az oklevélfajtákat, az oklevelek kiállításának körülményeit, mechanizmusát, a kiállítást végző káptalani kancelláriai személyzetet úgy, hogy a legkiemelkedőbb kancelláristákról rövid pályaképet is rajzol. Mindezt a tanulmányíró széles körű forrásismerete és a vonatkozó szakirodalom magabiztos hasznosítása alapozza meg.

Tonk Sándor munkája *A középkori közjegyzőség Erdélyben* a kötet egyik kiemelkedő tanulmánya. Bár a közjegyzői tevé-

kenység elterjedését Erdélyben igen megnehezítette a hiteleshelyek páratlan tekintélye, azonban a kánonjog az egyházi ügyekben közhittel biztosított a közjegyzői oklevélnek, s ez a körülmény mégis tért nyitott a közjegyzők erdélyi működésének is. Tonk Sándor tanulmányában sokoldalúan elemzi az Erdélyben fennmaradt, mintegy harmadfél száz közjegyzői oklevelet. Tárgyalja a közjegyzői oklevél felépítését, leírja külsejét, jellemző keletkezési körülményeit. Részletes pályaképet rajzol a legismertebb erdélyi közjegyzőkről, akik közül külön említést érdemel Nicolaus Toscha életútja, ő az egyetlen aki „megpróbált igazi közjegyző módjára kötetlenül szabadon tevékenykedni”, ugyanis Erdélyben a közjegyzői munka — ellentétben Itáliával és Nyugat-Európával — nem nyújtott teljes megélhetést, papi vagy kancelláriai szolgálattal kellett jövedelmüket kiegészíteni. A tanulmány függeléként közli az ismert, középkori, erdélyi közjegyzők több, mint száz névből álló jegyzékét, amely tartalmazza felhatalmazásuk jellegét (pápai vagy császári), működési területeiket, az életükre, tanulmányukra, munkásságukra vonatkozó minden fellelhető adatot, valamint ezt kiegészítve 55 közjegyző signumának (közjegyzői kézjegyének) hasonmását.

Szabó Miklós és Kóczyány László dolgozatai ugyancsak az értelmiség történetébe vágnek, de már a későbbi századokra vonatkozóan. Szabó Miklós írása: *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI—XVIII. században* Tonk Sándor már megjelent kiváló munkájához (*Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest 1979), hasonló igényű kiadvány előzetes felvázolása. 1521—1800 között 4623 név szerint azonosított erdélyi diák járt külföldön. A rájuk vonatkozó hatalmas, de még publikálatlan anyag statisztikai elemzését kapjuk ebben a cikkben, elsősorban az egyetemjárás időbeni alakulásáról, a diákok társadalmi és földrajzi származásáról, valamint a látogatott egyetemekről. E tanulmány szerteágazó

művelődéspolitikai és társadalomtörténeti tanulságainak még vázlatos ismertetésére sincs most terünk, engedjék meg mégis egyetlen kiegészítő megjegyzés. A diákok legnagyobb hányadát alkotó városi, mezővárosi, falusi s nem nemesi, azaz többségében értelmiségi származású csoportjáról kialakuló képet tovább árnyalhatja, ha azokat a társadalmi rétegeket is bevonjuk a vizsgálatba, amelyek a peregrinálás költségeit fedezték. Ezeknek a diákoknak a tanulmányi költségeit ugyanis általában nem maguk a diákok vagy családjaik viselték, hanem fejedelmi vagy főúri alumnusok voltak, sőt a XVII. század első felében Magyarországról közel azonos számban egyes városok vagy gazdagabb polgárok költségén jutottak el a diákok külföldi iskolákba. Tanulságos és érdekes szempont ezért a mecénások személyének megismerése. Jelentős eredményekhez vezetett ezen a téren például a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult 173 magyarországi diák külföldön nyomtatott disputációinak átnézése. Természetesen a kutatás ez irányú kiszélesítésére ilyen óriási mennyiségű anyag mellett nincs mód, mégis, mint kiegészítő szempontot érdemesnek tartottuk a fentiek megjegyzését.

Kóczyán László *Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben* c. tanulmánya a göttingai és jénai egyetemen tanult erdélyi értelmiségiek hazai tevékenységéről számol be. A XVIII. század végén s a következő század elején itt tanult, s itthon elsősorban prédikátorként működő értelmiségieknek a sajátos erdélyi körülmények között furesa módon a halotti prédikációk műfajában nyíltak elsősorban lehetőségek a külföldön magukba szívott, racionalista történetnézetre alapozott, nem forradalmi, de társadalmi reformokat kívánó eszmék kifejtésére, népszerűsítésére. Aktuális ez a cikk, hiszen itthon is éppen mostanában kezdődött el az alkalmi beszédek rendszeres kutatása.

A két fenti tanulmány mellé sorolhatjuk Sipos Gábor írását: *A Marossszéki népoktatás a XVI. századtól 1848-ig*. Az 1979-es kötetben Sebestyén Kálmántól olvashatunk hasonló témájú dolgozatot Kalotaszegről. Siposnak a népoktatás fokozatos terjedését, az oktatás anyagi, személyi, tartalmi feltételeit, körülményeit elemző elaborátumát becses függelékként egészíti ki, a marossszéki tanítók XVI. századtól 1848-ig terjedő névsora.

A kötetben három könyvtártörténeti dolgozatot találunk. Gustav Gündisch (*Mattias Schiffbaumer 1547–1611 erdélyi superintendens könyvtára*) a szében Brukenenthal múzeumból gyűjtötte ki az egykori erdélyi püspök gondosan kötött, M. S. N.

monogrammal ellátott kötetét. E példászerű erudícióval megírt tanulmány a könyvtárban található művek tartalmi elemzésével rámutat, hogy Schiffbaumer erősen vonzódott a kriptokálvínizmushoz, s ezzel rávilágít arra, hogy a superintendens „az erdélyi szász egyháznak ama papjai közé tartozott, akik még a XVII. század folyamán is sokáig kitartottak a reformáció melanchtoni közvetítő irányzata mellett, s nem mondtak le a református egyházzal való kapcsolatáról sem”. Segítette volna az újabban nálunk is felendő kutatásokat, ha e cikkhez függelékként Schiffbaumer 65 kötetnyi 117 műből álló könyvtárának teljes jegyzékét is csatolni lehetett volna. E nagyobb részt tanulmányi ideje alatt, külföldön vásárolt könyvtár nem egyedülálló nagyságú a kor magánkönyvtárai között, mégis ilyen arányú vásárlásokra csak fejedelmi vagy főúri alumnusoknak tellett, ezért kérdéses, hogy Schiffbaumer valóban kizárólag a maga erejére utalva fejlesztette volna ki gyűjteményét.

A *Fejezetek a kolozsvári régi Lyceum-könyvtár történetéből (I)* György Lajos kiadatlan, posztumusz munkájából közöl egy részletet, amely a kolozsvári jezsuita, majd piarista akadémia könyvtárának 1693–1787 közötti történetével ismerteti meg, és summás tartalmi ismertetést nyújt a gyűjtemény ősymotványairól, régi magyar könyveiről s kéziratairól.

Lakó Elemér *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémia könyvtárában* címmel „a most készül és az egész unitárius kéziratállagot felölelő új katalógus”-ról ad hírt a gyűjtemény kéziratainak tartalmi kivonatolásával. Írásának értékét növeli, hogy utal a már megjelent, s az éppen készülőben levő forrásközlésekre is. Adataihoz egy apró módosítást fűzünk: Válaszúti György Pécsi disputája most már meg is jelent, kiadását azonban nem Keserű Bálint vállalta, hanem Keserű Bálint egyik tanítványának, Németh S. Katalinnak munkáját dicséri az igen alapos szöveggondozás, a bevezetést és a jegyzeteket pedig Dán Róbert az antitrinitarizmus egyik neves szakértője készítette.

Benkő András és Kilián István munkái a színpaddal való kapcsolatuk alapján rokoníthatók. Benkő András (*Ének és zene a Bethlen kollégiumban*) előbb általában vizsgálja a kálvínista egyház és a református kollégiumok viszonyát a zeneművészethez, majd bemutatja az enyedi kollégium ének-zenektatását, a fokozatosan kialakuló kórus és zenekari kultúrát, s a zenés diákszínpadot. Könyvészeti szempontból leginkább a XVIII–XIX. századi

zenei tankönyvekről összeállított szemléjét emelhetjük ki.

Kilián István, a kötet egyetlen magyarországi szerzője a kantai (kézdivásárhelyi) minorita iskola 69 darabból álló színi reper-toárját ismerteti, saját kutatásai alapján *Magyar nyelvű színjátszás Kézdivásárhelyt a XVIII. században* című tanulmányában. A 49 fennmaradt drámaszövegből 22 magyar, 22 latin és 5 vegyes nyelvű. Emellett alapvető eligazítást kapunk az iskoladráma műfajairól, történetéről, forrásairól s az eddigi szövegkiadásokról, amelyeknek jelentős részét éppen Kiliánnak köszönhetjük.

A kötet végén két történetíróról olvasható megemlékezés. Az egyik „történetíró” Nicolae Bălcescu, akinek latin nyelvű magyar forrásairól ír Köllő Károly, megállapítva, hogy Bălcescu legfontosabb történeti művében a *Romanii supi Mihai Voevod Viteazul*-ban Istvánffy Miklós és Bethlen Farkas jól ismert munkáiból merített elsősorban, nemcsak a felhasznált tényanyag, hanem a stílus és az epizódok kidolgozása tekintetében is. Kiss Ferenc pedig Kádár Józsefnek (1850–1939), Szolnok-Doboka megye monográfusának életútját mutatja be, a biográfiai tudománytörténeti összefüggésekbe ágyazva.

Valamennyi tanulmány együttes jellemzője a tudományosság és a népszerűsítés igényes egyesítése, ami az erdélyi magyar könyvkiadásnak már megszokott erényévé vált. Ez különben e sorozat tudatosan vállalt programjának egyik pontja is, ahogy Jakó Zsigmond fogalmazta az 1979-es kötet bevezetésében: „A szakszerűség és a közérthetőség, a legjobb értelemben vett népszerűsítés igényeinek egyesítése”. A 80-as kötet minden más irányban is teljesíti az eredeti célkitűzéseket: hasznosan szolgálja a romániai történettudományi kutatásokat, s teljesebb önismeretre neveli a romániai magyarságot, s bátran hozzátehetjük: bennünket is.

HELTAI JÁNOS

Könyvtári Szemle 1913–1915. Hasonmás kiadás. Bp. 1979–1980. Országos Széchényi Könyvtár.

A Tanácsköztársaság jeles könyvtárpolitikusa, Kőhalmi Béla emléke előtt méltó tisztelés a *Könyvtári Szemle* (1913–1917) hasonmás kiadása, mely a „magyar könyvtárak összefogásával” jelenik meg — szándéka szerint: a Tanácsköztársaság 60. évfordulója alkalmából, megvalósulásának lehetősége szerint: folyamatosan. Az 1. és a 2. évfolyamon 1979-es, a 3. évfolyamon 1980-as évszám szerepel, de a lassú nyom-

dai átfutás miatt ezek a kötetek csak 1980-ban, illetve 1981-ben jelentek meg.

Kőhalmi könyvtárpolitikai érdeklődése sok területre kiterjedt, ennek szándékozott hangot adni lapjában. Az első cikk felteszi a kérdést: *Mit akar a Könyvtári Szemle?*, s a szerkesztő megadja rá a választ: a modern nyilvános könyvtárügy szolgálata: „Az irodalom a maga egészében, az időszaki sajtó, az írók, a kiadók, a könyvgyűjtők, a könyvtárosok és szabadtanítással foglalkozók egytől-egyig objektumai lesznek a mi megfigyeléseinknek.” A tudományos és könyvtári élet jelentős alakjai fejezik ki ugyanitt véleményüket, a lap létjogosultságáról, szükségességéről: Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár igazgatója, Gulyás Pál, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztője és mások.

A ma könyvtárosa számára tanulságos, sok tekintetben aktuális szakmai olvasmány a *Szemle*, hiszen olyan — ma is érvényes problémák megoldását sürgette, mint például a munkaszervezés vagy a könyvtárak közötti együttműködés. Szerkezete példaként szolgálhat a mai szakmai-tudományos folyóiratok számára is. Már az 1. évfolyam anyaga „cikk”, „jegyzetek”, „kézikönyvtár”, „könyvtárosi szakirodalom” és „könyvgyűjtés — könyvkedvelés” címszavak alatt csoportosítva jelenik meg. Lényegében ez a szerkezet végig megmarad.

A cikkek könyvtárpolitikai kérdéseket tárgyalnak, a hazai és a nemzetközi könyvtári élet eseményeit értékelik. A Műzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége 1913. október 5-i soproni közgyűlésén, Wlassics Gyula elnök az államnak a könyvtárügyben betöltött szerepéről, nagy könyvtárak alapításának és fejlesztésének szükségességéről beszélt. Az elnök könyvtárpolitikai elvei — például az angol-amerikai könyvtárhálózat mint követendő példa — „egybeesnek azokkal a feladatokkal, amelyeket a Könyvtári Szemle vállalt”. A könyvtári érdeklődés középpontjába került beszédéről a lap három alkalommal is tudósít. E rovat magas színvonalát Szabó Ervin, Dienes László és természetesen Kőhalmi Béla írásai biztosítják.

A jegyzetek között egyes könyvtári hírek szerepelnek: jelentések hazai és külföldi könyvtárak munkájáról, új könyvtárak létesítéséről; könyvtári statisztikák és egyéb közhasznú írások. A kézikönyvtár a nélkülözhetetlen referenc-könyveket bibliográfiákat ismerteti folyamatosan.

A szakirodalom kitekintés a nemzetközi könyvtári világra (a 2. évfolyamban például Dienes László és Kőhalmi Béla ismerteti Green, S.S. munkáját az amerikai könyvtárügy történetéről), valamint a ha-

zai könyv- és könyvtártörténetről ad képet (például: Zolnay Béla ismerteti a 3. évfolyamban Krasznay István: *A nyomdászati című tankönyvét*).

A könyvgyűjtés — könyvkedvelés rovat művésztörténetileg is értékes sorozata a *Könyvtári séták*. A jelentős magángyűjteményeket elsősorban Kóhalmi Béla tárta fel és mutatta be, például: az Ernst-gyűjteményt, a Todoroszku-gyűjteményt, Glüek Frigyes könyvtárát.

Kóhalmi egyik legjelentősebb vállalkozása a magyar nemzeti bibliográfia helyzetének felmérése, majd 1914. január 15-től — mellékletként — *Magyarország bibliográfiája* címen a kurrens nemzeti bibliográfia megjelentetése. 6 szám jelenik meg ebben az évben Steinhofér Károly, majd Pikler Blanka szerkesztésében. 1914. június 15-én a szerkesztőség értesíti az olvasót, hogy 1914 júliusától kezdve a bibliográfia a *Corvina* könyvészeti részeként *Magyar Könyvészet* címen fog megjelenni — ezzel a nemzeti bibliográfia ügye kimozdult a holtpontról.

A hasonmás kiadás megjelenítését három nagy könyvtárunk közösen vállalta. Az 1. (1913) évfolyam nyomdai munkáját az Országos Széchényi Könyvtár, a 2. (1914) évfolyamát a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a 3. (1915) évfolyamát az Országgyűlési Könyvtár végezte. Mindhárom kötet formailag hű másolat, tisztán olvasható szöveggel. Kifogásolni csupán annyit lehet (és sajnos kell), hogy az éves címlapok, illetve tartalomjegyzékek elhelyezése nem minden esetben megfelelő. A 2. évfolyam éves címlapja üres verőval szerepel az éves tartalomjegyzék előtt, majd az 1914. januári címlap után ismét megjelenik, ezáltal verzóján tartalmazza az eredeti kiadványon is szereplő szöveget, mely fontos információkat közöl. A 3. évfolyamban pedig teljesen indokolatlanul az 1915. április/augusztus-i szám címlapja után került az éves címlap és tartalomjegyzék.

Ezek a formai kifogások természetesen semmit nem vonnak le a vállalkozás értékéből, a magyar könyvtáros-társadalom érdeklődéssel várja a következő kötetek megjelenését.

NAGY ZSOLTNÉ

Carla Corradi: Bibliografia delle opere in italiano di interesse finno-ugrico. Volume 1. Sezione ungherese. Napoli 1981. 151 p.

A szerző a bolognai egyetemen doktorált *Parma e l'Ungheria nel Medioevo* című dolgozatával. Eddigi művei közül magyar vonatkozású még: *Lingue e popoli Ugrici*

(Parma 1980), *Parma e l'Ungheria* (Parma 1975). Sajtó alá rendezte *Figlio del sole* címmel Berzeli A. Károly műfordításkötetét (Parma 1978).

A magyar—olasz kapcsolatok fejlesztésében még nagyon sok a tennivaló. Ennek a munkának egyik fő követelménye a bibliográfia, vagyis a már eddig elvégzett munkálatok regisztrálása. Irodalmi és történelmi kapcsolataink a középkorba nyúlnak vissza: Róbert Károly idejében például az „ungaro” aranykereskedőt jelentett.

Carla Corradi az olasz—magyar kapcsolatok ápolója, finnugor nyelvészeti kérdésekkel, fordításokkal foglalkozik, s fent említett művében a bibliográfia-készítés feladatát vállalta magára.

Maga Corradi írja bibliográfiájának előszavában, hogy a magyar—olasz kapcsolatokkal olasz részről intenzívebben kellene foglalkozni, hiszen a „magiarismo” (magyarizmus) nagyon fontos szerepet játszott az olasz irodalmi ízlés fejlődésében, ugyanis századunk első felében a közepreteg kulturális ízlésének egyik összetevője volt és különösképpen a jellegzetes elbeszélőművészetekben („női újságok”, regényújságok, gyűjteményes művek) terjedt el.

E kiadvány, ahogy a címe is mutatja, első kötete a magyar témájú olasz nyelvű művek szakrendes bibliográfiájának és egyúttal kiegészítése a Pálincás László összeállította *Avviamento allo studio della lingua e letteratura ungheresenek* (Napoli 1970). A Pálincás-féle bibliográfiát néprajzi és finnugor témájú művekkel bővíti és a kronológiai határt 1978. december 31-ig terjeszti ki. A teljességre törekedve, az alkalmi publikációkban és napilapokban megjelent írásokat is bevette a bibliográfiába. A felsorolás az olasz alfabetikus rendet követi, az eredeti nyelven közölt szerzőneveket és címszavakat a címlap szerint sorolta fel. A tematikus és szerző szerinti mutatóban feltünteteti a szerzők és az esetleg előforduló nem olasz szavak összes lehetséges változatát.

A bibliográfia a következő fejezetekre oszlik: ajánlását Nullo Minissi írta, ezután a szerző előszava következik, köszönetét fejezi ki magyar és olasz irodalmároknak és intézményeknek, akik értékes segítséget nyújtottak munkájához. A „Rövidítések” után Carla Corradi bevezetője következik, melyben ismerteti művének célját és felosztását. A mű az alábbi témákat öleli fel: Nyelv, irodalom, fordítások, színház és kulturális kapcsolatok; Doktori értekezések; A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem nyári tanfolyamain tartott előadások; Néprajz, szokások, babonák, utazási jegyzetek, antropológia, etnográfia

fia, folklór; Függelék; Tematikus és szerzők szerinti mutató.

Hatalmas munkájának értékéből semmit nem von le, ha néhány sajtóhibájára felhívjuk a figyelmet. Ilyen előfordul például az 573-as tételnél, ahol bár a betűrendet helyesen alkalmazta, hibásan írt Erczeg Gyula nevet Herczeg Gyula helyett. Zavaró és bizonytalanságot keltő az 1643-as tételnél az „István” vezetéknevű vagy keresztnevű(?) szerepeltetése. Az 1620. tétel pedig helyesen: Lukácsy Kristóf: A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei.

Mindent összevetve az olasz–magyar kapcsolatokkal foglalkozók számára az érdeklődő nagyon hasznos művet tarthat kezében, melynek várjuk a folytatását.

TÖRÖK SÁRA

Scheiber, Alexander: Geniza Studies. Hildesheim—New York, 1981. [12], 570, [2], 116 l.

A tudományos kutatás ünnepeit könyvek megjelenése határozza meg. Scheiber Sándor genizatanulmányainak gyűjteményes kiadása, a nemzetközi és hazai orientálistika kiemelkedő eseménye. Közel száz esztendeje, hogy Salamon Schechter mintegy 150 000 héber, arám és arab kézirat-töredéket, ún. genizát szerzett meg a Cambridge-i University Library számára. A múlt század végének szakmai közvéleményét megrázó tudományos felfedezés, egyik kairói zsinagógából került elő, ahol a középkorban a zsidó hagyománynak megfelelően, a megromlott szövegű könyveket, az elrongyolódott iratokat, a használaton kívül helyezett magán- és hivatalos leveleket gyűjtötték. A kéziratok felfedezése után a világ nagy könyvtárai és érdeklődő tudósai, újabb kb. 100 000 darabot hordtak szét Európa és Amerika különböző könyvtáraiba és magángyűjteményeibe. A magyar Kaufmann Dávid, az 1890-es évek végéig mintegy 700 ún. genizát vásárolt meg. 1899-ben bekövetkezett halála után könyvtára az MTA tulajdonába került, ahol napjainkig a nemzetközi orientálistikai kutatás egyik bázisaként szolgálja a tudományt. Scheiber Sándor szerény előszavában, amivel megnyitja a geniza területén végzett munkáját összegző kötetet, megjegyzi, hogy 1939-től foglalkozik e témával. Első eredményeit 1949-ben publikálta, a nagy előd, Kaufmann emlékének szentelt tanulmánykötetben. Ezt követően angol, amerikai, francia és szovjet könyvtárakból mintegy 70 újabb felfedezéssel ajándékozta meg a X—XIII. századi Mediterráneum, a keleti művelő-

dés-, könyv-, eszme-, irodalom-, és társadalomtörténet kutatóit. Scheiber fáradhatatlan szorgalmának és páratlan szakmai tudásának eredményei angol, német francia, héber nyelvű publikációi nyomán számos területen új szakaszt nyitottak a tudományos megismerés folyamatában és dolgozószobáját a nemzetközi orientálistika egyik központjává emelték. Az *Acta Orientalia* (Magyarország), a *Journal of Jewish Studies* (Anglia), a *Hebrew Union College Annual* (USA), *Jewish Quarterly Review* (USA), *Revue des Etudes Juives* (Franciaország), *Sefarad* (Spanyolország), *Tarbiz, Szinaj, Kirjat Sepher* (Izrael) és más kiadványok lapjain megjelent dolgozatait köszöntjük *Geniza-studies* c. gyűjtőkötetében.

A gazdag anyagból e helyen csak a legfontosabbakra hívjuk fel a figyelmet. Az i. u. 7—8. században különféle egyházpolitikai indokok miatt, a zsidó vallásban addig egyeduralgó ún. rabbikus nézetek mellett új, biblián alapuló vallási koncepció terjedt el: a karaizmus. Míg az előbbi a talmudi hagyomány által értelmezett ószövegszerű részeket tekintette a vallás és világkép alapjának, az utóbbi csak a bibliai könyvekre helyezte a hangsúlyt. A modern bibliakritika szempontjából sem mellőzhetők a karaiták kérdései és ellenvetései, melyeket a rabbinita irányzat vezetőihez intéztek a VIII. század elejétől. A X. században hasonló jellegű polémiák alakultak ki. Az ún. „Seélot Atikot” = „Régi kérdések” című munka eszmei hovatartozása, már a geniza felfedezése óta vita tárgya volt. Scheiber két, általa feltárt újabb töredék alapján egyértelműen bizonyította, hogy karaita mű és meghatározta a vitatott kézirat másolójának nevét is: Tobia ben Mose. A karaizmussal kapcsolatos — és az európai művelődéstörténet szempontjából is figyelemre méltó — az ugyancsak X. századi Mesullam ben Kalonymosz Mainz-ból Konstantinápolyba küldött levele, amiben a liturgiai költő felhívja hittársai figyelmét a karaita térhódítás veszélyeire. A héber irodalomtörténet területén talózva, a hatalmas anyagban is figyelmet érdemel a X. századi Bagdad ismert családjának, a Netiráknak egyik személyiségéhez kapcsolt leletkomplexum. Abraham ben Izsak Netira hadvezér és bankár, vallási vezető és irodalom pártoló volt. Titkára egy füzetnyi dicsőítő költeményt írt tiszteletére. A korábról ismert töredékeket Scheiber további darabokkal egészítette ki és így azonosítani tudta a dicsőített mecénás személyét is.

Scheiber egyik legjelentősebb felfedezése a XI. századi norman prozelyta, Obadja naplójának feltárása. Johannes az

egykori szerzetes autográf feljegyzése szerint, álmában látott jelenés hatására tért be a zsidó vallásba. Az Oppido városból származó főnemesi család sarja neofita buzgalommal tanult héberül és Alexandriába vándorolt, ahol diáriumát írta. Ennek legfontosabb szövegrészei, azok értelmezésével, művelődés- és eszméletörténeti háttérük bemutatásával, a kötet legizgalmasabb olvasmányai közé tartoznak. Scheiber azonban nemcsak Johannes-Obadja történetével és a hasonló sorsú Andreas egykori hari-érsek esetének párhuzamba állításával gazdagította az egyetemes tudományt. Az értő tudós szerencséje is melléje szegődött. Felfedezte a zsidó zenetörténet első dokumentumát. A szerzetesi műveltséggel rendelkező Obadja neumákkal lejegyzett zsidó dallamait sikerült kiemelnie a feledés homályából.

A hazai kutatók előtt nem ismeretlen a középkor legnagyobb héber költőjének, Juda Halévinek neve. *Kuzari* című műve költői formában foglalta össze a kazár király előtt feltételezett valamikori zsidó — mohamedán — keresztény hitvitát. Eredményeként az egykor hatalmas birodalom vezető rétege felvette — talán a karaita típusú — zsidó vallást. A költő életének utolsó évéből (1140) és Palesztinába utazásának egyik állomásáról írt magánlevele, amit Samuel ha-Nágidnak, az egyiptomi kalifa orvosának, költőtársának címzett, érdekes új adatokat hoz felszínre e sokat kutatott témában. Közvetve bár, de magyar történeti forrással függ össze Scheiber egy másik pompás lelete is. Chasz dai ibn Saprut a X. század végén a már uralkodó külügyminisztereként tevékenykedett. Tőle származik az a híres levél, amiben József kazár királyhoz fordult, további részletekről tudakozódva a távoli birodalom vallási viszonyait illetően. A levelet bizánci zsidó kereskedők Magyarországon keresztül juttatták el Kazariába. Ibn Saprut más diplomáciai tevékenységéről ad adatokat egy Sziciliából hozzá intézett episztola. Megjegyezhetjük, hogy a hazai történetkutatás számára bizonyára újabb forrásokat is rejthet a máig feldolgozatlan irathalmaz. Ehhez is segítséget nyújthat a genizakutatás egyik legismertebb szaktekinélye: Scheiber Sándor. Aminthogy a könyvtörténet kutatói sem mellőzhetik szövegfeltárásait. A tanulmányok egy részében középkori magánlevelekben található könyvtörténeti adatokkal, bibliofilekkel, könyvkereskedőkkel, másolatokkal kapcsolatos adatokkal találkozhatunk. Itt sem a teljesség igényével, csupán az ismertető érdeklődésének vetületében említjük pl. Moses Maimonides könyvtárának néhány darabját. Salomon ibn

Gabirol versgyűjteményének lelőhelyét, Samuel ben Aron biblia-kommentárjának azonosítását a számos eredmény között. A középkori keleti könyvtörténet kutatói a szerző jóvoltából megismerkedhetnek a XIII. századi Jozsef ben Jakob ha-Bavli könyvjegyzékeivel. Ismert művek azonosításai azok olvasási hatóságukat mutatják. Az ismeretlen darabok a további kutatás fontos fogódzói lesznek. Ide soroljuk a jelenleg még sajtó alatt levő — Leningrádban fellelt — két további könyvjegyzék anyagát is. Külön kell szólni a tanulmányokat kísérő jegyzetekről és az eredeti kéziratokat bemutató fotókról. A szerző által tárgyalt témákban a korábbi eredményeket összegező és további kutatási lehetőségeket feltáró szakirodalmi hivatkozások a genizakutatás kézikönyvévé emelik a könyvet. A faksimilek pedig a régi könyvek és kéziratok iránt érdeklődők számára bibliofil csemeget kínálnak. "A könyv monumentum aere perennius és az marad a judaica tudomány minden kutatójának, amíg e tudományt művelik." (S. D. Goitein professzor levele 1982. III. 23.)

E tallózó és a kötet egészét, annak gazdag tartalmát távolról sem érzékeltető ismertetést azzal a megállapítással kívánjuk zárni, hogy a középkori Mediterraneum kutatói nélkülözhetetlen forrásanyagot kaptak Scheiber Sándortól. A hazai és a nemzetközi tudomány várja a folytatást, mert csak a fáradozás és a dicsőség a szerzőé. A munka haszna mindannyiunké.

DÁN RÓBERT

Sopko, Julius: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižnicách. Matica Slovenská, 1981. 304 p. (Codices medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur I. Codices Latini medii aevi bibliothecarum Slovaciae)

A közép-európai művelődéstörténet egy nagyon fontos és régóta nélkülözött forrás-gyűjteménnyel gyarapodott. Julius Sopko elkészítette a szlovákiai könyvtárakban őrzött latin kódexek katalógusát, amelynek megjelenését a középkorral foglalkozó, bármely területen dolgozó kutató a legnagyobb örömmel üdvözli. Eddig csak a múlt században megjelent katalógusokra támaszkodhatott a hazai kutató Güntherová-Misianik németül is megjelent kötetén kívül, amely viszont nem a teljesség igényével készült. A jelen kötet 1–200 sorszámossal a szlovákiai könyvtárakban levő latin nyelvű kódexek leírását tartalmazza, míg a tervezett második kötet a Magyarországon és Romániában levő, szlo-

vákiai könyvtárakból elkerült kódexek katalógusa lesz.

Az előszóban a szerző összefoglalja a szlovákiai könyvtárak középkori könyvanyagának a történetét. A magyar államnak a latin nyelvű nyugati kereszténységhez való kapcsolódása meghatározó volt a könyv- és a könyvtárak szempontjából is. A könyvek előállításai, használati és őrzési helyei az egyházi központok (székesegyházak, káptalanok, szerzetesi rendházak és plébániák) lettek. A legrégebb könyvtárak a bencés rendhez kapcsolhatók, Zobor illetve Garamszentbenedek révén. Ennek emléke a ma Nyitrán őrzött Szelepchényi evangelistarium. A bencés rend másolótevékenységének bizonyítéka a pozsonyi Városi Levéltár EL 9 jelzetű kódexe, amelyet 1410-ben Péter fráter másolt a stólai bencés kolostorban a Táttra lábánál; „sub niveys montibus in terra Scepusiensi.” A reform-szerzetesrendek közül a legteljesebb könyvanyag a szepesi karthauziaktól maradt fenn. A lechnici kódexek egy része a budapesti Egyetemi Könyvtárba került. A selmecbányai és a kassai domonkosok tevékenységét csak egy, külföldön található kódex jelzi. A leleszi és jászói premontreiek, a pozsonyi ferencesek és a máriavölgyi pálosok könyvtáraiból maradtak fenn kódexek. Másolók közül konkrét adat van egy bártfai ágostonos másolóról.

A káptalani könyvtárak közül az egyik legjelentősebb volt a pozsonyi, amelynek kódexei Pozsonyban, Budapesten és Gyulafehérvárott vannak. A pozsonyi káptalani könyvtár anyagában jól nyomon követhetők a cseh és osztrák kapcsolatokon kívül, a külföldi egyetemjárás emlékei is. Nemcsak a jogi könyvek tanúskodnak erről, hanem a bolognai egyetem statútumai is bizonyítéka ennek. Pozsony nemcsak az egyháziak révén vált kulturális központtá. Liebhard Egkenfelder városi notariusnak 37 kötetes magánkönyvtára volt, amiből 17 kódexet maga másolt.

A Szepességben a szepesi káptalan és a szepesi városok könyvkultúrájának színvonalát a káptalan könyvtárán kívül, elsősorban Lőcse városa bizonyítja „Fraternitas 24 plebanorum regalum” könyvtára révén, de a szepességi templomok könyvanyaga sem volt jelentéktelen. Szintén fontos könyvtárral rendelkeztek a bányavárosok. A plébániai könyvtárak közül kiemelkedik Kassa, egy 1604-es katalógus szerint 160 kötettel rendelkezett. A legismertebb plébániai könyvtár viszont a bártfai, amelynek még eredeti könyvszekrénye is megmaradt.

Sopko a középkori könyv- és könyvtártörténet után, a könyvtárak újkori történetét és mai helyzetét tekinti át. A szlo-

vákiai könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban két csoportba sorolják a kódexeket. Fondnak nevezik és kezelik azokat, amelyeket egy középkori intézmény meghatározott céllal, saját használatára hozott létre. Ide sorolják a pozsonyi, szepesi káptalani könyvtárat, a körnöcbányai, lőcsei, bártfai és kassai plébániai könyvtárakat és a szerzetesrendek kolostoraiban volt könyvanyagot. Gyűjteménynek az újkorban, tudatos gyarapítás révén létrehozott könyvtárakat nevezik. Ide tartozik Zsámboki Jánosnak Bécsben, az ÖNB-ben levő könyvanyaga, a gyulafehérvári Batthyaneum kódexei, amelyeket Batthyány Ignác erdélyi püspök vásárolt a Szepességben. Ilyen gyűjtemények a pozsonyi, kismárki liceumok könyvtárai és az alsó-kubini Csaplovics könyvtár, valamint Martinban, a Matica Slovenskában őrzött kódexek együttese.

A katalógusnak illetve a bevezetésnek ez a része teszi igazán világossá, hogy milyen fontos mind a magyar, mind a szlovák kutatók számára az együttműködés a középkori művelődéstörténet területén. Nemcsak a könyvtárak története és sorsa, hanem a könyv- és könyvtártörténeti kutatások is összekapcsolják a két ország kutatóit. Számos kódex került Pozsonyból, Kassáról a Szepességből Bécsbe, Budapestre, Szombathelyre, Gyulafehérvárra, sőt Nürnbergbe, Lipcsébe és Londonba is. Több kódexet, ősnymtatványt őriznek a budai, esztergomi, székesfehérvári, váci könyvtárakból Bécsben, Rómában, Pozsonyban, Jászáron, Grácban. Szlovákia és Magyarország könyvtárainak a sorsa nemcsak a középkori Magyarországon volt azonos. Mindkét országból a kódexek eredeti őrzési helyükről elkerültek, a gyűjtemények szétszóródtak. Egy-egy könyvtár, középkori könyvállományát szinte Európa minden nagyobb könyvtárából kiegészíthetjük. Ezek után talán lényegtelen is külön hangsúlyozni, hogy mennyire fontos egymás kutatási eredményeinek az ismerete, és mennyire nélkülözhetetlen a kódexek lelőhelyeinek pontos ismerete. Sajnos a kódexeknek nemcsak egy viszonylag rövid idejű közömbös vagy értéknélküliséget jelentő időszakot kellett túlélniük a könyvnyomatás széleskörű elterjedése után, akár megsemmisítve is, hanem két világháborút is. Így érthető igazán az a megdöbbentő tény, hogy a pozsonyi káptalani könyvtárban Knauz Nándor a múlt század második felében még 105 kódexet írhatott le, ma ebből 42 található, és 22 kötetet a töredékeivel együtt a pozsonyi Városi Levéltár vásárolt vissza. Nem minden tapasztalat nélkül akarta biztosítani a kódexet egy karthauzi fráter, Menedék-

kön a XVI. század elején a következő befrással: „Si rapies librum, rapiet tua viscera corvus.”

A szlovákiai könyvtárakban jelenleg 200 db latin nyelvű kódexet őriznek. Ezek egy részéről készült ugyan katalógus, vagy egyéb a felsorolást alig meghaladó ismertetés. Sopko katalógusában a Csehszlovák Tudományos Akadémia kódexkutatási bizottságának elvei szerint írta le a kódexeket. A katalógusban ABC rendben követik egymást az egyes városok és azon belül az intézmények, a kódexek ezek szerint alkotnak egységes számsort. A szlovák nyelvű cím után áll a kódex eredeti jelzete, majd az évszázad meghatározása, a kódex anyaga, mérete, kötése következik. Ezután áll a részletes formai leírás. A kódex írásának meghatározásakor az 1953-as nemzetközi paleográfiai kongresszuson elfogadott némenklatúrát veszi figyelembe Sopko, kiegészítésként J. Pražak által a csehországi kódexekre kidolgozott némenklatúrával együtt. A díszítés jellemzése után a kötés részletes ismertetése következik, az előzéklopkokon levő bejegyzések, a kötésben levő esetleges kódextöredékek megemlítésével. Ezután a datálás, proveniencia és possessor meghatározás indoklása szerepel, majd a bibliográfiai adatok a kötetről. Ezt követi a részletes tartalmi leírás természetesen a kódex nyelvén, latinul. Itt adja a szövegkiadásmegjelöléseket is, ha ez lehetséges. Az elveszett, de régebbi katalógusokból ismert kódexeket is besorolja a megfelelő helyre.

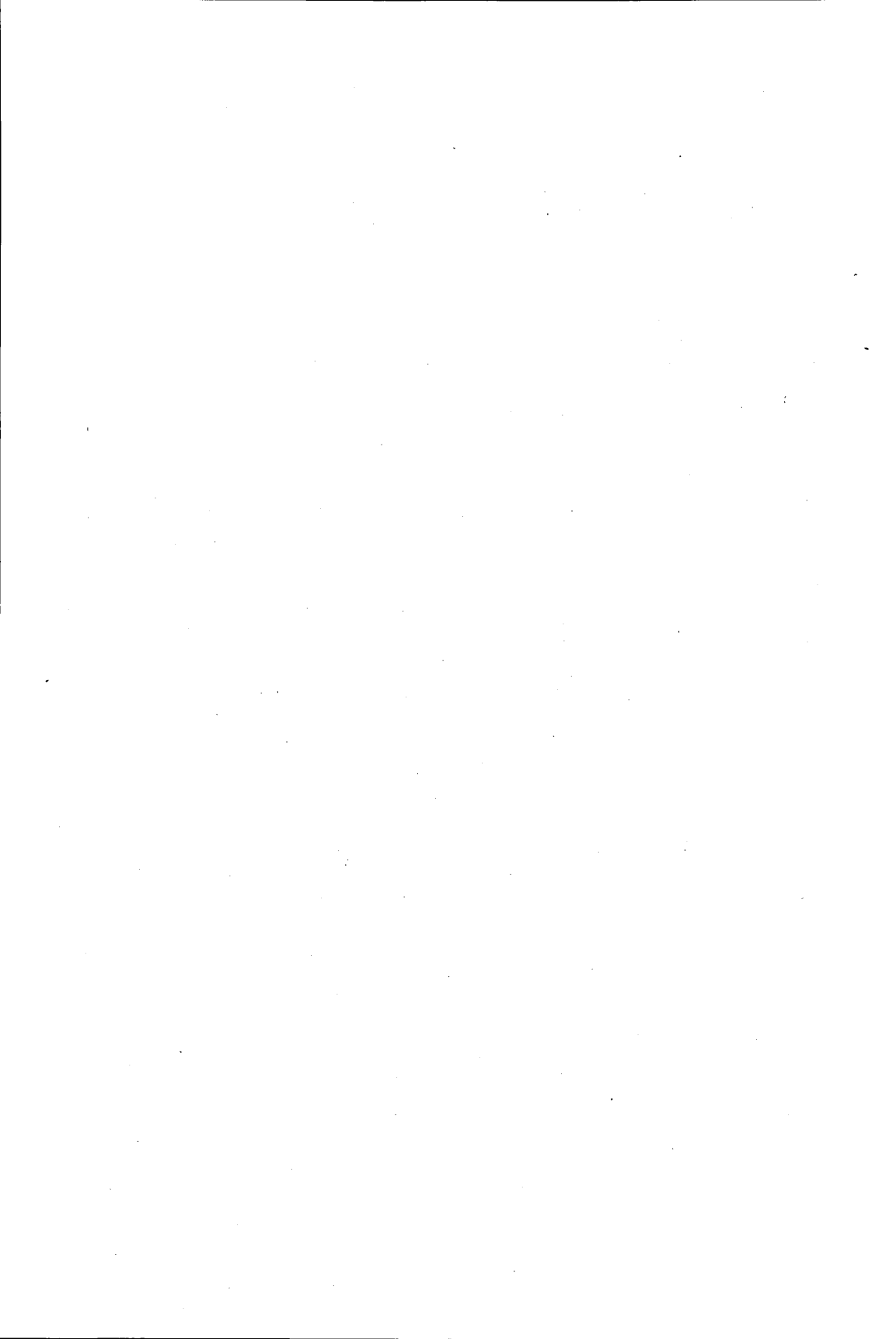
A katalógusban való eligazodást, használhatóságát különféle mutatók könnyítik. Az áttekinthetőséget biztosítja a kódexek jelzeteinek konkordanciajegyzéke. Megadja a datált kódexek jelzeteit is. A szövegahagyományozás kutatását segíti az incipit mutató. Az egy betűrendbe szedett név-, tárgy- és helynévmutató főképp a műfaj, scriptor, proveniencia és possessor keresést könnyíti meg. Különösen előnyös, hogy az általános kodikológiai fogalmakat a latin nevük alatt találjuk. A kötetet táblák egészítik ki, mintegy paleográfiai mintalapokként. A középkori művelődéstörténet területén munkálkodó kutatók érdeklődésével várják a második kötetet és csak azt sajnáljuk, hogy a két kötet nem egyszerre jelent meg. Ez megkönnyítette volna az előző alaposabb megértését, a második kötet anyagára való hivatkozások miatt. Ugyanígy nagyon örültünk volna annak is, ha a szerző korábbi, részletkutatásain

alapuló és annak eredményeit összefoglaló előszó teljes szövegét olvashattuk volna latinul.

A két kötetes katalógus nem fogja tartalmazni azokat a kódexeket, amelyek földrajzilag nem kapcsolódnak a szlovákiai könyvtárakban őrzött könyvanyaghoz. Nem kerülnek feldolgozásra a könyvborítóként fennmaradt kódexlapok sem. Ezzel az elhatározással teljesen egyetértünk, hiszen a töredékek, akár könyvborítóként, akár levéltári borítólapként maradtak fenn, egy másik forrásterület, amely valóban külön feldolgozást igényel. Azonban ezek feldolgozásával szembe kell néznie a középkori könyv-, és könyvtártörténettel foglalkozóknak, és ezt a jelen katalógus készítője sem kerülheti el. Nagyszombatban (Trnava) a Szt. Adalbert Társulat (Spolok sv. Vojtecha) levéltárában az egyik pozsonyi missale (AMB EC Lad. 3. EL 18 Sopko 5) és az egyik pozsonyi antifonálé (AMB EC Lad 3 Sopko 4) részeit őrzik. A pozsonyi Káptalani Könyvtár No 4 és No 2 jelzetű antifonáléinak töredékei a Városi Levéltárban vannak. (AMB EC Lad. 4. Sopko 30. ill. AMB EC Lad. 2. Sopko 29.) A konkordanciajegyzékben szerepelnek is a töredékek jelzeteivel együtt, de jó lett volna, ha ugyanitt utalás történt volna a Nagyszombatban levő töredékekre is. A második kötetben szerintünk a teljesség igénye miatt feltétlenül helyet kell kapnia, az OSZK A 23/III. és V. jelzetű töredékének, amely az egyik pozsonyi antifonale része. (AMB EC Lad. 6. Sopko 7.) Nem szorul hosszabb magyarázatra mennyivel nagyobb a forrásértéke annak a töredéknek, amely beleilleszthető abba a kódexbe, amelynek egykor része volt. Ugyanígy jóval nagyobb a bizonyító ereje annak a csonka kódexnek, amelybe vissza tudjuk helyezni, ill. csökkenteni, tudjuk hiányait. Mivel mind a szlovákiai mind a magyarországi szakemberek könyv- és könyvtártörténeti forrásfeltáró problémái azonosak, módszertani szempontból haszonnal tanulmányozhatják Szendrei Janka a kódexeket és a töredékeket együtt feldolgozó tanulmányát, a magyar középkor hangjegyes forrásairól.

Julius Sopko mostani munkájával és a tervezett második kötettel, nagy lépést tett országaink középkori művelődéstörténeti forrásanyagának feltárásában.

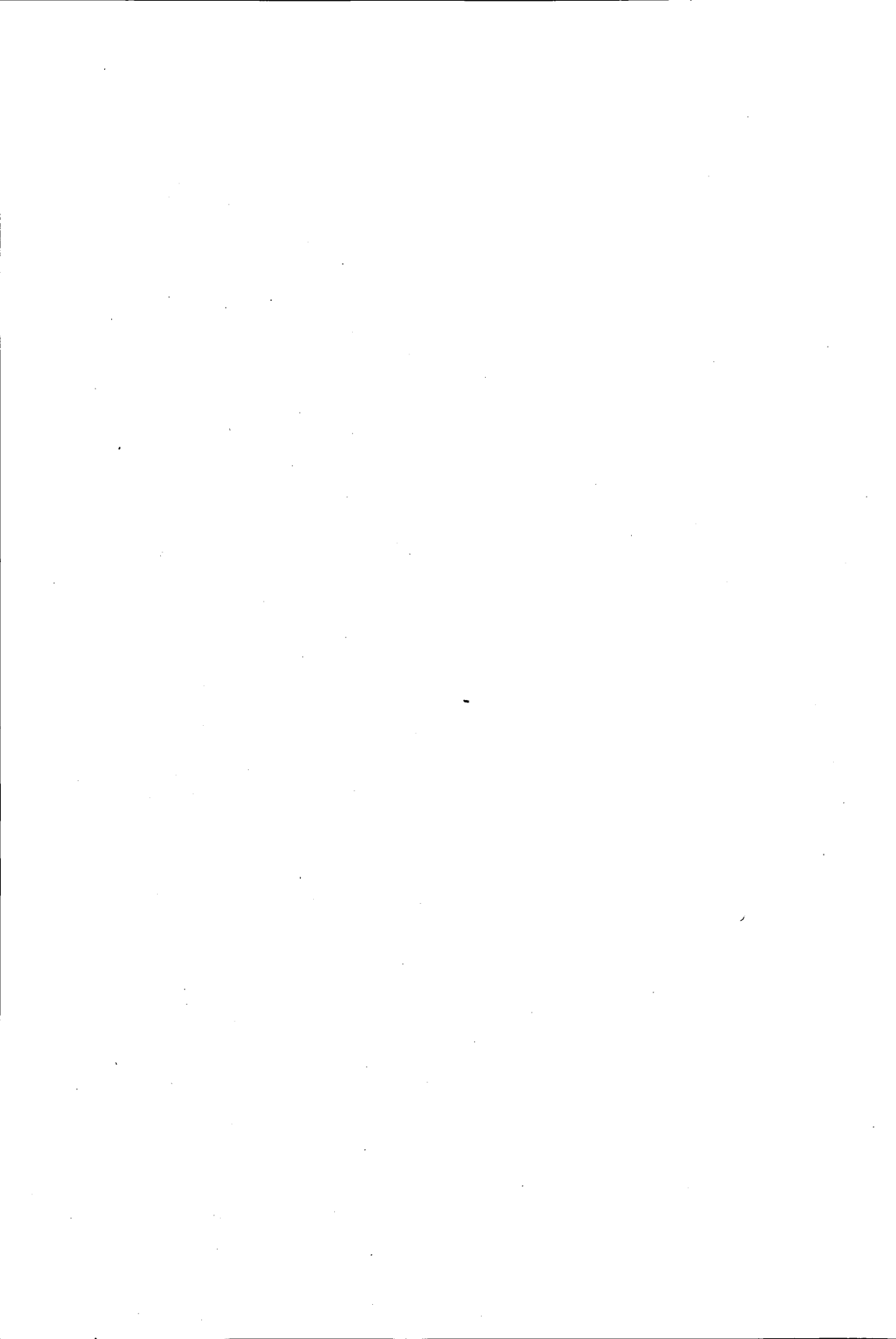
KÖRMENDY KINGA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. I. 3. — Terjedelem: 7,70 (A/5) ív
82.10376 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Szelestei N. László</i> : Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből	93
<i>Dobszay László</i> : A magyar Gradual-irodalom első emléke	100
<i>Heltai János</i> : Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején	113
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György második akadémiai tárgyú röpirata (1802)	127
<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : Egyházi gyűjtemények állományvédelme Magyarországon	135
<i>Dóka Klára</i> : A könyvtörténet levéltári forrásaiból	141

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Fekete Csaba</i> : Melyik Tolnai könyve?	151
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhoz	158
<i>Batári Gyula</i> : Egy reformkori műszaki folyóirat, a Műipar	160
<i>Szecső Károly</i> : A „Gutenberg”, az első munkás szaklap Magyarországon	163

S Z E M L E

Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. (<i>Heltai János</i>)	170
Könyvtári Szemle. 1913–1915. Hasonmás kiadás. Bp. 1979–1980. OSZK. (<i>Nagy Zsoltné</i>)	172
Carla Corradi: Bibliografia delle opere in italiano di interesse finno-ugrico. Vol. 1. Sezione ungherese. Napoli, 1981. (<i>Török Sára</i>)	173
Scheiber, Alexander: Geniza Studies. Hildesheim–New York, 1981. (<i>Dán Róbert</i>)	174
Sopko, Julius: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach. Martin, 1981. (<i>Körmendy Kinga</i>)	175

SOMMAIRE

<i>Szelestei N., László</i> : Des fragments trouvés dans la reliure du formularium de la Bibliothèque Épiscopale de Pécs	93
<i>Dobszay, László</i> : Le premier monument de la littérature de Graduale en Hongrie	100
<i>Heltai, János</i> : Un cercle bourgeois, ami de la culture au commencement du XVIII ^e siècle	113
<i>Kókay, György</i> : Le deuxième pamphlet de György Bessenyei en connexion avec l'Académie (1802)	127
<i>Kozocsa, Ildikó</i> : La conservation du stock des collections ecclésiastiques en Hongrie	135
<i>Dóka, Klára</i> : Des sources archivales de l'histoire du livre	141

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fekete, Csaba</i> : Lequel est le livre de Tolnai?	151
<i>Szilágyi, Ferenc</i> : Une dédicace inconnue de Csokonai à Sámuel Teleki	158
<i>Batári, Gyula</i> : Une revue technique, intitulée «Műipar» (Industrie Technique), au premier tiers du XIX ^e siècle	160
<i>Szecksó, Károly</i> : La première revue spéciale des ouvriers en Hongrie, intitulée «Gutenberg»	163

REVUE

Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. (<i>Heltai, János</i>)	170
Könyvtári Szemle 1913-1915. Facsimile. Budapest, 1979-1980. (<i>Nagy, Zsoltné</i>)	172
Corradi, Carla: Bibliografia delle opere in italiano di interesse finno-ugrico. Vol. 1. Sezione ungherese. Napoli, 1981. (<i>Török, Sára</i>)	173
Scheiber, Alexander: Geniza Studies. Hildesheim-New York, 1981. (<i>Dán, Róbert</i>)	174
Sopko, Julius: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižnicach. Martin, 1981. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	175

HA 1759

NY. SZÉCHÉNYI
KÖNYV-
TÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. évfolyam
1982

3

AKADÉMIAI

• BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE
98. ÉVF. 1982/3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető, a korrekúra visszaküldésével egy időben.

ALEXANDER SCHEIBER

A Leaf of the Fourth Manuscript of the Ben Sira

From the Geniza

To the memory of Prof. J. Schirrmann

Since 1896 five manuscripts of the Ben Sira have emerged from the Geniza. It was thought that this was all the Geniza had to offer. When in the mid-1950s the left-overs in the large crates in Cambridge (up to that time regarded as being of little value) were sorted and the New Series (NS) came into being, Professor J. Schirrmann¹ found two new pages of manuscript 2(B) and two further pages of manuscript 3(C).

In 1964 Yigael Yadin's excavations at Masada yielded some fragments (39 : 27 — 43 : 30). On the basis of these he came to the following conclusions:²

„Let it be pointed out at the very outset of this survey that the version of *Ben Sira* discovered at Masada — which is the most ancient of all extant MSS. (whether of the Hebrew original or in translation) — unmistakably confirms the main conclusions reached by a considerable number of scholars, that the MSS. discovered in the Cairo Genizah basically represent the original Hebrew version. At the same time, the Masada scroll confirms the findings of those scholars who maintained that the Genizah versions abound in corruptions partly due to copyists' errors and partly representing later developments, though still comparatively early, of the original version. Though the immediate importance of the discovery derives from the light it sheds on this basic problem, its chief contribution — for those who never cast doubt on the authenticity of the Genizah MSS. — lies precisely in the way it enables us, for the first time, to clarify the relationship of the various Genizah MSS. both to each other, and to the original consulted by the Greek and Syriac translators.”

The book of Ben Sira was written in the first third of the 2nd century B. C. This manuscript was already in Masada when it fell in A. D. 73. This gives the terminus ad quem: „We have now succeeded in obtaining a portion of a Hebrew text dating from the Second Temple period.”³

In the early 1970s even the mainly small fragments left over after the creation of the New Series were looked at again, and the Additional Series (AS) was the result. Surprisingly, even here a number of very valuable texts were located.⁴

1. It was in the AS, among the items classified as *Miscellanea and Unidentified*, that we found in February 1982 a leaf of manuscript 4(D) of the Ben Sira (T.—S. AS. 213.17). This is part of the so-called Rothschild-manuscript (Paris),

¹ J. SCHIRRMANN: *Tarbiz* XXVII (1957/58), 440—443; XXIX (1959/60), 125—134.

² Y. YADIN: *The Ben Sira Scroll from Masada*. Jerusalem, 1965. I.

³ *Ibidem*, 7.

⁴ A. SCHEIBER: *Acta Or. Hung.*, XXXIII (1979), 113—119, 197—208.

of which one leaf was known hitherto.⁵ The recto had 19 lines, the verso 20. In ours, the recto has 21 lines, the verso 20. The material is paper, 14 × 16 cm., cursive script. The facsimile of the Paris manuscript has been published⁶ and it was therefore possible to identify the hand. It contains verses 31 : 41 — 32 : 10 and 32 : 17 — 33 : 8.

In the new text the order of the verses, too, differs from that known hitherto. The variaie lectiones are also significant. It is natural that the new text differs from suggestions made concerning the missing parts. This is hardly to be wondered at; the Hebrew of the ancient period differs from that of the 20th century.⁷

2. Two leaves of manuscript 3(C) of the Ben Sira were identified by S. Schechter in Cambridge (T.—S. 12. 727); he also published these.⁸ Schirmann found two further leaves of this manuscript.⁹

Dr. S. Reif drew my attention to a small fragment which is part of pages 2a and 2b of the Schechter-manuscript; in fact, its upper corner (T.—S. AS. 213.4). This contains verses 25 : 11 — 12 and 25 : 23 — 24.

We give the completed lines and the corrected forms.

We have used Segal's edition as the basis; this is indicated by □ in the notes.¹⁰

We publish photographs of both the AS and the Rotschild-manuscripts, so that the reader may judge for himself: the two belong together.

The texts and the photostats printed with permission of the Syndics of Cambridge University Library.

SCHEIBER SÁNDOR

A Ben Szira 4 (D) kéziratának további lapja

A Ben Szira könyvét a Talmud még a bibliai könyvek egyikeként említi. Később kima- radt a kanonizált könyvek sorából és az apokrifák közé jutott. A XI. században a kairuáni Nisszim b. Jákob látta utoljára héber szövegét. Azontúl eltűnt a szem elől. Csak fordításai — elsősorban a görög — maradtak fenn.

1896-tól kezdődően a kairói Genizából ötféle kéziratának darabjai kerültek elő. Ez volt a Geniza legszenzációsabb lelete. Amikor az ötvenes évek kezdetén Cambridge-ben rendezték a ládákban visszamaradt, értéktelennek ítélt anyagot, s kialakították a New Series-t (NS), J. Schirmann a 2 (B) kéziratból talált két és a 3 (C) kéziratból szintén két újabb lapot.

Nagy vita folyt az első töredékek felfedezésekor, hogy az eredeti, ókori héber szöveg másolatai-e ezek vagy a görög szöveg középkori fordításával van-e dolgunk. Bacher Vilmos az előbbi nézet mellett állt ki (*Egy feltámadt régi héber író*. IMIT Évkönyve. 1898. 45—56; *A héber Szirach veszélyben*. Uo. 1900. 16—21.).

⁵ I. LÉVI: *Fragments de deux nouveaux manuscrits hébreux de l'Ecclésiastique*: REJ XL (1900), 1—3.

⁶ I. LÉVI: *Ibidem*, after p. 36; *Facsimiles of the Fragments hitherto recovered of the Book of Ecclesiasticus in Hebrew*. Oxford—Cambridge, 1901.

⁷ Dr. S. Reif, the Director of the Taylor — Schechter Geniza Research Unit in Cambridge University Library, to whose kindness I am indebted for the photograph of the AS manuscript, states: "It was Professor I. Yeivin of Hebrew University who sorted the box in Cambridge — 1974 and independently identified this fragment as Ben Sira."

⁸ S. SCHECHTER: *A Further Fragment of Ben Sira*. JQR XII (1900), 462—465.

⁹ J. SCHIRMAN: *Tarbiz* XXIX (1959/60), 131—134.

¹⁰ מִן הַשְּׁלֵטָה. Ed. M. Z. Segal. Jerusalem, 1958. See also: *The Book of Ben Sira. Text, Concordance and Analysis of the Vocabulary*. Jerusalem, 1973.

A kérdés 1964-ben dőlt el végleg, amikor Yigael Yadin a feltárt Masadában fedezett fel töredéket a Ben Szirából. A szöveg megegyezett a Genizáéval. Ide az erőd bevétele, tehát 73 előtt kellett kerülnie. A Második Szentély idejéből való héber kézirat került tehát elő, a világ legrégebbi héber bibliai kézírata.

Az 1970-es évek elején a Geniza New Series-ének rendezésekor félredobott, többnyire kis terjedelmű töredékeket is szortírozták. Ezekből létesült az Additional Series (AS). Meglepetésre ebben is akadt számos, igen értékes szöveg.

Itt fedeztük fel a „Miscellanea and Unidentified” jelzetű darabok közt 1982 februárjában a Ben Szira 4 (D) kéziratának egy lapját (T.-S. AS. 213.17.). Ez a párizsi, ún. Rothschild-kézirathoz tartozik. Ebből eddig egy lap volt ismeretes csupán.

Dr. S. Reif, a cambridge-i Geniza Unit igazgatója, figyelmeztetett egy kis töredékre, amely kiegészíti a Schechter-féle kézirat 2a és 2b lapjának hiányzó, felső sarkait.

Mindezeket a szövegeket közöljük fotók kíséretében.

Schechter volt az első, s e sorok frója talán az utolsó, aki a Genizában talált részeket ebből az ókori héber könyvből.

I

T.—S. AS. 213. 17.

[דעת רועו נאמנה]:	[1a] [רע על לחם ירגנ] בשער·
[כין רבים] [הכשיל תירוש]:	[וגם על היין אל תתג] בר·
כן היין למצ[ות לצים]:	[כור בוחן] מעשה לומש·
אם ישתנו [במתכנתו]:	[למי היין] חיים ל[אנ]וש·
שה[וא] מרא[שית לשמחה נוצר]:	5 [מה חיים חס] ר היין·
יין נש[תה בעתו וראי]:	[שמחת] לב וששון ועדו·
והוא לגיל [נחלק מראש]:	חיים למה יחסר תירוש·
יין נשתה בתח[רה וכעם]:	כאב ראש לענה ורוש·
מחסר כח ומספיק [פצע]:	מרבה חמר לבסיל נוקש·
ואל תגהו בחדותו:	10 במשתה יין אל תוכח רע·
ואל תקמיעהו בנגשה ואל תרוב עמו לעיני כל אדם:	דבר הרפה אל תאמר לו·
ובראש עשירים אל תסתורה והיה לך כאחד מהם:	ראש סמוך אל תותר·
הבו צרכם ובכין תרבין:	דאג להם ואחר תסוב·

7 חיים] ס: חיי מה לחסר תירוש.

8 ורוש] ס: וקלון. בתח[רה] בכ"י: בתח[רה].

9 מרבה] ס: הרבה. נוקש] ס: מוקש. ומספיק] ס: ומספק.

10 יין] ס: היין. ואל] תרגומו של ס: תבישהו בשמחתו.

11 ואל] תרגומו של ס: תעצבהו לפני אנשים.

12 ראש] עד "תסתורה" ס מתרנב: שר הקומך אל תתרום ובראש עשירים אל תסוב. ויהי] ס: היה. לך] ס: חסר.

13 הבו] ס: הכן. ובכין] ס: ואחר.

I. T.—S. AS. 213. 17, p. 1a

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע
 ה' בְּכֹחַ שִׁירְךָ
 חַי וְחַיִּים כִּי
 יִשְׁמַע
 מִשְׁפָּטָא
 בְּיָמֶיךָ מִשְׁפָּטָא
 חַיִּים חַיִּים שִׁירְךָ
 אִישׁ לֹא יִכְפַּר חַבְיָה
 אִישׁ חַמְסָא לֹא יִקַּח שִׁפְטָא
 בְּלֹא שִׁטָּה עַל תְּפִיעַת רַבִּי
 בְּיָדֶיךָ מִקִּשְׁתֵּי עֲלִיף
 עַל תְּנַחֲךָ בְּיָדֶיךָ לְשִׁעִים
 יִרְאֶה לֵב לֹא יִפְגַּע רֵיב
 עֵינַי תִּגְדֹּה נֶעֱרַר נִפְשָׁן
 לֹא יִחַבֵּשׁ שׁוֹנֵה תִּגְדֹּה
 קִטְנֵי אֹמֶר וְאַחֲרֵי תַעֲשֶׂה
 גִּלְגִּלֵּי קֶלֶב נִבְרָא
 כְּסוּם מִנֹּחַ אֹהֶב שׁוֹמֵא
 מִקֵּץ יוֹסִיָּא כִּי כִּלֵּי
 יִבְלֵי בַחֲמַתִּי נִשְׁחַטָּא

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע
 ה' בְּכֹחַ שִׁירְךָ
 חַי וְחַיִּים כִּי
 יִשְׁמַע
 מִשְׁפָּטָא
 בְּיָמֶיךָ מִשְׁפָּטָא
 חַיִּים חַיִּים שִׁירְךָ
 אִישׁ לֹא יִכְפַּר חַבְיָה
 אִישׁ חַמְסָא לֹא יִקַּח שִׁפְטָא
 בְּלֹא שִׁטָּה עַל תְּפִיעַת רַבִּי
 בְּיָדֶיךָ מִקִּשְׁתֵּי עֲלִיף
 עַל תְּנַחֲךָ בְּיָדֶיךָ לְשִׁעִים
 יִרְאֶה לֵב לֹא יִפְגַּע רֵיב
 עֵינַי תִּגְדֹּה נֶעֱרַר נִפְשָׁן
 לֹא יִחַבֵּשׁ שׁוֹנֵה תִּגְדֹּה
 קִטְנֵי אֹמֶר וְאַחֲרֵי תַעֲשֶׂה
 גִּלְגִּלֵּי קֶלֶב נִבְרָא
 כְּסוּם מִנֹּחַ אֹהֶב שׁוֹמֵא
 מִקֵּץ יוֹסִיָּא כִּי כִּלֵּי
 יִבְלֵי בַחֲמַתִּי נִשְׁחַטָּא

TS. A. 213. 17

2. T.—S. AS. 213. 17, p. 1b

Handwritten text in a cursive script, likely Hebrew or Arabic, on a heavily damaged and stained parchment fragment. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines, though many characters are obscured by dark stains and physical wear. The script is dense and appears to be a form of medieval or early modern handwriting. The parchment is irregularly shaped with frayed edges and significant discoloration.

3. MS. Rothschild, p. 1a

Handwritten text in Hebrew script on a fragment of parchment or leather. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines, though some are partially obscured by damage or overlap. The script is a cursive style, likely from the Middle Ages. The parchment is dark and shows signs of age, including cracks and discoloration. The text is written in black ink.

4. MS. Rothschild, p. 1b

תקטץ את חכמתך. אל תחוי
כארהי בביתך ומתפחז בעבודתך.
אל תחוי ירך מושטות לשאת
ובצת השב קפודח. אל
תאמר חטאתי ומה יהיה לו
כי יא ארך אפים הוא: אל
סלחה אל תכטח לחוס' עין
על עין. ואמדת רכים
רחמין לרוב ענונות יסלה.
כי רחמים ואף עמז ועלשעים
יעוה רגזו. אל תאחד לשוה
אלו ואל תעבר מיום ליום.

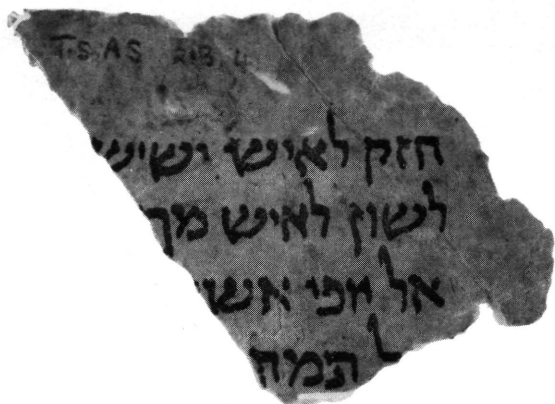
אשת
אל תפול
ה ועל יש לה
כי בערוד
ובצות אשה מכלול
בעלה. לפיו ידים
שולן בדלים אשה לת
תאשר את בעלה. מאשה
תחלת עין ובללה געע
יחד. אשה טובה אשה
בעלה ומספר ימיו בפלים:
אשת חיל תדשן לבעלה

כי פשעם יצא אעמו ובעת נקם
תספה אל תתי זודה לכל
רוח ואל תלך לכל שביל.
היה סמוך על דבריך ואחר
יקיה דבריך. היה ככז
בשמושה טובה ובאור
ענה תענה נבונה. אם
יגש אתך ענה היעך ואם
איז שים ידך על פניך כבוד
וקלן בוד בוטה ולשון אדם
לפולסו. חף יופיע מנועמי זבד

אשרי ש
עבד נקלה
בעל אשה מ
חורש כשור
כל מבח ולא כ
לב כל רעה ולא כ
רע אשה ישחיר
מראה איש ויקדיד פו
לדוב. בין רעים ישב בעל
ובלא טעמו יתאם. מעט
רעה כדעת אשה גודל
חוטא יפול עליה. כמעלה

7. T.—S. AS. 213. 4, p. 1a

8. T.—S. AS. 213. 4, p. 1b

ועל מוסר תשא שכל:	למען תשמח בכבודם.
והצנע שכל ואל תמנע שיר:	15 מלל שב כי הוא לך.
ובלא מזמור אל שיה תשפך:	במקום שכל אל תשפך שיה.
שירת אל על משתה היין:	כחותם על כים זהב.
משפט שיר על משתה היין:	כומז אדם על טם זהוב.
נואי דברים על מלי היין:	כרכיד זהב בו נופך וספיר.
קול מזמור על נועם תרוש:	20 כלי מלא פז וחותם ברכת.
פעמים ושלש אם ישאלך:	[דבר] נער צורך אותך.
בין ראת אל ולא בחסר כל]:	[1b] [פטר ל] ביתך ושל[ם ר] צין.
המרוך מט[ובתו]:	[ועל כל א] לה ברך עושך.
וגם מתלהלה י[וקש בה]:	[דורש אל] חי יקוה רצון.
ויענהו בכל ת[פלתו]:	25 [דורש ה] פצי [אל] מוצא לקח.
ותחבולות מנשף [יוציא]:	[ירא יי] יבין משפט.
וחכמות יוציאו מלבם:	[יראי יי] יבינו משפטו.
ויאחר צרכו למשך תורה:	איש חמס יטה תוכחות.

16 שכל] ס: היין.	[אל] ס: מה תשפך שיה.
17 שירת] ס: שיר.	
18 טם זהוב] ס: נים זהב.	
19 כרכיד] ככה"י כרכיר.	כז] ס: וכי. נואי] ס: כך נאים. דברים] ס: אחריו נאים. מלי] ס: משתה.
20 כלי מלא] ס: מלואות.	
21 צורך אותך] ס: אם צריך אתה.	פעמים] ס: לפניו בחוק.
22 פטר] זה פסוק יז.	
24 חי] ס: חסר. ונס] ס: חסר.	מתלהלה] ס: ומתלהלה.
25 מוצא] ס: יקח.	בכל תפלתו] ס: בתפלתו.
27 וחכמות] ס: אחריו רבות.	
28 חמס] ס: חמס(בטעות).	ויאחר] ס: ואחר. למשך] ס: ימשך.

- איש לא יכסה חכמה.
 30 איש חמס לא יקה שכל.
 בלא עצה אל תפעל דבר.
 בדרך מוקשת אל תלך.
 אל תתחר בדרך רשעים.
 ירא יי לא יפגע רע.
 35 נוצר תורה נוצר נפשו.
 לא יחכם שונא תורה.
 הכין אומר ואחר תעשה.
 גלגל קל לב נבל.
 כסוס מוכן אוהב שונא.
 40 מה על יום יום כי כלו.
 אבל בחכמת יי נשפטו.
- ולין לא ישמור לשונו:
 זד ולין לא יקה מצוה:
 ואחר מעשיך אל תתקפץ:
 ואל תתקל בדרך נגף:
 ובאחריתך היה זהיר:
 כי אם בניסוי ישוב ונמלט:
 ובומה ביי לא יבוש:
 ומתמוטט כמסערה אזני.
 ובית מנוח ואחר תגיה:
 ואופן חוזר מחשבותיו:
 תחת כל אוהב יצהל:
 אור שונה על שמש:
 ויש מהם מוע[דים]:

29 איש] ס: אחריו חכם.

30 חמס] ס: חכם. שכל] ס: שחד. יקה מצוה] ס: ישמר תורה.

31 תתקפץ] ס: תתקפץ.

32 בדרך נגף] ס: בנגף פעמים.

33 תתחר] ס: תבטח. ובאחריתך] ס: ובאחריתך. היה זהיר] ס: הזהיר.

34 ישוב] ס משלים ו[שב].

35 נוצר נפשו] ס: שומר נפשו.

36 כמסערה] ס: כמס... אזני] ס: אזני.

37 הכין] זה פסוק לג, ד. אומר] ס משלים: [דבריו].

38 גלגל קל] ס משלים: כנגלגל ענלה.

39 מוכן] ס משלים: מיון. אוהב] ס משלים רוכב.

40 מה על יום] ס משלים [למה מיון]. שונה] ס: שנה. על] ס: [על].

41 אבל] ס: חסר.

II

T.—S. AS. 213. 4.

[1a] [אשרי ש]לא נפל בלשון ולא

[עבד נקלה] ממנו אשרי

[בעל אשה מ]שכלת ולא

[חורש כשור] עם חמור [יחדו]

[1b] 5 חוק לאיש ישיש [בן אשת]

לשון לאיש מך · [אל תפול]

אל יופי אש[ה ועל יש לה]

[א]ל תחמד[ד]

הנוסח השלם:

1 אשרי שלא נפל בלשון · ולו עבד נקלה ממנו:

2 אשרי בעל אשה משכלת · ולא חורש כשור עם חמור [יחדו]:

3 כמעלה חוק לאיש ישיש · [בן] אשת לשון לאיש מך:

4 אל תפול אל יופי אשה · ועל יש לה [א]ל תחמד:

1 נפל] ם משלים: נכשל. בלשון] ם משלים בלשוננו. ולו] ם משלים: ואיננו.
 2 ולא] ם משלים ואיננו. עם חמור] ם משלים וחמור.
 3 חוק] ם משלים: חול. לאיש ישיש] ם משלים: ברנלו זקן. מך] ם משלים: ענו.
 4 אל יופי] ם משלים: ביפי.

Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyed források kritikája I.

A 11. századi magyar állam irányítóinak, a társadalom egyházi és világi vezető osztályának egyik legsúlyosabb élménye az a három hadjárat volt, amelyet az 1040-es évek első felében III. Henrik vezetett az ország ellen. Ezeknek a háborúknak az emlékét évtizedek múltán sem borította feledés, hanem még VII. Gergely pápa is úgy hivatkozott rájuk, mint Szent Péter magyarországi főhűbérúri igényeinek egyik jogcímére.

A támadások benyomásának terhe annál nyomasztóbb volt, mert olyan vezető osztályra nehezedett, amelynek az események tanúsága szerint volt igénye a saját államiságra. Önálló és a birodalomtól független helyet akart magának a korabeli egyházi szervezetben és kereszténységben. Az 1040-es évek hagyatéka azonban gyökerében mondott ellene ennek a törekvésnek.

III. Henrik három hadjárata nemcsak a magyar államra mért katonai vereség súlyával véste be magát az utódok emlékezetébe, hanem a császár által forgatott eszmei-jogi fegyverekkel is. Vizsgáljuk meg ennek a fegyvertárnak a legfontosabb darabjait. Az egyikről az Altaichi Évkönyvekben a ménfői csata ismertetésénél rövid, de pontos tájékoztatást találunk az 1044. évnél: a magyarokat „a pápa, Szent Péter utóda, már megelőzően kiátkozta, mert királyukat, Pétert meggyalázták”. Az évkönyvíró az 1044. év eseményeinek egyetemes érvényű tanulságot tulajdonított: „A Királyok Királya a széles e földkerekségen élő többi népnek is róluk (a magyarokról) adott kegyesen példát, hogyan is kell tisztelniük előljáróikat és legfőként a királyokat, mert nincs mástól hatalom, mint az Úrtól”.

Az Annalesnek Henrik csata utáni magatartásáról szóló híre a háború ideológiájának újabb fontos összefüggésével is megismertet. Henrik ui. a ménfői győzelem után a táborban

„mezítláb és testére gyapjúholmit öltve leborult a szent kereszt életadó fája előtt és ugyanezt tette a nép is az előkelőkkel . . . az Isten ajándékáért mindnyájan megbocsájtottak mindenkinek, aki tudniillik valamit ellenük elkövetve vétkezett . . . Ezután együtt mentek tovább, Fehérvárra értek . . . és az Istenszülő Szűz templomában, ahol az előkelőknek gyűlésük volt, megtörtént a királynak (Péternek) a néppel és a népnek a királlyal való kiengesztelődése”.¹

Henrik itt előadott eljárása nem egyszerűen jámborságának az évkönyvíró általi kiemelése, hanem a hadjárat lényeges vallási nézőpontjának hangsúlyo-

¹ *Annales Altahenses Maiores*. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Recognovit E.L.B. ab Oefele. Hannoverae, 1891.² 36—37.

zása. Azt állapítja meg a szerző, hogy Henrik szent háborúja békebontók ellen folyt, és Isten békéjének helyreállítását szolgálta.²

Az Annales adatai amellett szólnak, hogy III. Henrik és hívei az Orseolo Péter érdekében indított hadjáratot Aba Sámuelnek és támogatóinak pontosan olyan kánoni jogcímú kiközösítésével készítették elő, mint amilyen kánon megsértésével Theotmar († 1018) vádolta krónikájában Vitéz Boleszlávot, a lengyel uralkodót, II. Henrik császár ellenében.³ A hűbérur—hűbéres, és a király—alattvaló közti viszonyt szabályozó kánonról van szó. Az Aba elleni hadjárat így egyszerre kapta a békebontók és kiközösített bűnösök ellen, az akkori társadalmi rend (a feudalizmus) jogi és szakrális alapjainak védelmében viselt, szent háború veretét.

Az évkönyv adatának az 1040-es évek gondolatvilágára vonatkozó forrásértékét, azt a körülményt, hogy a hadjáratnak ott olvasható megítélése nem az eseményeknek az annalista általi, utólagos minősítését, hanem III. Henriknek és híveinek véleményét fejezi ki, több elbeszélő forrás adatával is hitelesíthetjük.⁴ Ezek értesülései, főleg Henrik konstanzi prédikációjának híre, bizonyossá teszik, hogy az *Annales Altahenses* 1044. évi feljegyzése híven tükrözi Henrik udvarának eszmevilágát.

Ezt más, fontos érveléssel is kiegészíthetjük, és szinte kézzelfogható közelségbe juthatunk annak a vallási gondolkörnek, amely az 1040-es években a birodalomban annyira eleven volt, és amellyel a politikai ellentétek miatt a fiatal magyar állam kereszténysége összeütközésbe került.

Berno reichenauai apátnak a megnyilatkozásairól van szó. Ő, mint a „régii nemzedék” embere, István királlyal és Gizellával is bensőséges, jó viszonyban volt.⁵ Az 1040-es évekre vonatkozó megnyilatkozásai sok mintát elárulnak a magyar kereszténység önállóodásának arról a belsőleg tragikus, gyötrelmes folyamatáról, amelyet értetlenül, sőt ellenszenvvel néztek a fiatal magyar királyság István-kori, hajdani birodalmi barátai és jóakarói is.

Berno apát lelkileg is közel állt az aszketikus gondolkodású III. Henrikhez, aki nagyon kedvelte a nyilvános bűnbánati gyakorlatokat és vezeklést. Henrik számára az apát külön ilyen tárgyú *Sermot* is készített. Ennek buzdító részletei teljes összhangban vannak azokkal az adatokkal, amelyek Henrik katonai

² ERDMANN, C., *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Stuttgart, 1935. 58.

³ GERICS J., „*Judicium Dei*” a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban. (A Szent László-kori jogi és politikai ideológia történetéhez.) *Athleta patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. MEZEY L. Bp. 1980.

⁴ Így az 1043. évben az Aba elleni győztes hadjárat után Herimannus Augiensis krónikája szerint Henrik „a konstanzi zsinaton mindenekelőtt maga bocsájtotta meg mindenkinek minden vétkét, amelyet ellene elkövetett. Ezután kéréssel és rábeszéléssel kibétkéztette egymással az összes jelenlevő svábot a vétkek és ellenségeskedések megbocsájtásával, arra törekedvén, hogy birodalma más tartományjaiban is így történjék, és sok évszázad óta nem hallott békességet teremtve, edictummal erősítette meg” (TRILLMICH, W.—BUCHNER, R., *Fontes saeculorum noni et undecimi historiam ecclesiae Hammaburgensis necnon imperii illustrantes*. Berlin, 1961. 676.). — Ugyanezt az eseményt az *Annales Sangallenses* így örökítette meg: „Henrik ékes szavú szónokként a püspökkel az emelvényre lépett és a népet világos értelmű beszéddel buzdította a békére. Mondanivalóját végül azzal fejezte be, hogy ő megbocsájt minden ellene vétkesnek, és minden jelenlevőt kéréssel is, hatalommal is arra készített, hogy így cselekedjék. Az ottani üdvös kezdeményezést azután egész birodalmára kiterjesztette.” (Idézi WAITZ, G.—SEELIGER, G., *Deutsche Verfassungsgeschichte*. Berlin, 1896² VI. 533 l. 2. j.) — Ugyanakkor követői útján esküvel megerősített „*treuga inviolabilis*”-t hirdetett Itáliában is. (Erdmann 2. jegyz.-ben i. m. 58. 2. jegyz.)

⁵ GYÖRFFY Gy., *István király és műve*. Bp. 1977. 298—299.

és politikai tevékenységgel összekötött, nyilvános vezekléseiről és bűnbocsánat-hirdetéseiről tudósítanak.⁶ Itt Henrik bűnbocsánathirdetéseinek egyik eszmei forrásával állunk szemben.

Bernonak azonban sokkal közelebbi kapcsolatai is voltak Henrik magyarországi hadjárataival. Bernonak három olyan levelére is hivatkozhatunk, mint amelyek legalább a III. Henrikkel meghitt viszonyban levő birodalmi egyházi körök felfogását őrzik az Aba elleni háborúról. A levelek közül kettő a német királyhoz szól a győzelem után, egy pedig a még számkivetésben élő Péter királyt vigasztalja.

Az apát, István régi barátja, így ünnepelte Henrik győzelmét Aba és a magyarok felett:

„... Azt mondják, hogy Rapsaces Izaiás próféta fia volt, aki odahagyván a zsidó vallást, hitehagyott lett és az asszírokhoz szökött. Az a hamis király, Aba, az esküszegő, álnok, gyilkos és hazug, őt követve, az ördögnek, mintegy az asszírok királyának küldöttéként gyalázta meg Pétert, az Úr felkentjét, sőt Péterben magát az Urat, urának királyságára tört, gáncsot vetett neki, bitorolta, rablásokat vitt véghez, gyilkosságokat követett el, sok bűnt cselekedett, megtagadta az igazságot, megsértette a törvény jogát, ártatlan nemeseket vakított meg, őlt, szörnyű zsarnokságot gyakorolt, úgy, hogy maga a föld kiált fel gonoszsága miatt. Péter király azonban Ezékiással megalázkodott, Isten Anyja és más szentek által az Úrnak ajánlotta magát (mert levelemben is erre intettem őt), és ezért meghallgatást nyert. Mert a mindenható Isten nagy irgalma szerint miattad és általad, mint Dávid miatt, megszabadította őt... Birodalmad helyzete olyan békeségre jutott, hogy valóban ahhoz az időhöz hasonlítható, amikor Krisztus született... Legfőként abból derül ki, hogy az esdve hozzád menekülő Péter királynak kitártad kegyességedet és nemcsak semmit nem toroltál meg abból, amit ellened elkövetett, hanem... segítetted mindaddig, amíg Krisztus segítségével királyságába visszaállítottad... Miként az Úr Dávid miatt könyörült meg Ezékiás királyon és Jeruzsálemen, úgy miattad és általad könyörült meg Péteren, népén és országán. Valóban tizenhét légióban az ördög hadát győzted le, aki a tízparancsot teljesítetted a Szentlélek hét ajándéka által. A két háború közt mégis annyi különbséget látunk, hogy az asszírok seregét az angyal emberi segítség nélkül irtotta ki, ezt pedig Isten úgy pusztította el, hogy népe is küzdött, avégett, hogy ahol súlyosabb a csata, ott nagyobb legyen az emberek győzelme, és hogy ahol nagyobb a tusa, ott dicsőbbnek tűnjék a diadal. Így a csata kezdetén bizakodva bátoríthatad tiédet, mondván: „Hatalmas dolgot viszünk véghez Istenben és ő semmivé teszi ellenségeinket.” (Ps 107, 14).”⁷

⁶ Az említett *Sermo* egyik helye serkenti a királyt: „Szükséges, hogy imádsággal és bűnvallomással fáljaljuk azokat a kisebb, mindennapi vétkeket, amelyeket gondolattal, szóval vagy cselekedettel szüntelenül elkövetünk, Szent Jakab apostol szerint: „Valljátok meg egymásnak vétkeiteket és imádkozzatok egymásért, hogy üdvözüljete”, és amint parancsa szerint állandóan imádkozzuk az Úrhoz: „Bocsásd meg a mi vétkezéseinket, miképpen mi is megbocsájtunk az ellenünk vétetteknek”. ERDMANN, *Bern von Reichenu und Heinrich III. Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters*. Berlin, 1951. 116.

⁷ A levelet latinul kiadta STREHLKE, E., *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, 20 (1859) 198 s. kk. — Második levelében Berno anyai ágon Nagy Károlyig, illetve Arnulf metzi püspökig, apai ágon Nagy Ottóig vezeti vissza királya származását, magasztalja, hogy tetteivel őseit jeleníti meg, sőt Vergilius sorával dicsőíti: „Es hogy még felségesebbet ismétlek, Salamon bölcsességével és Dávid erejével tudsz irgalmazni a meghódolóknak és letörni kevélyeket. Tanúsítja ezt Csehország, az egész szláv nép, Magyarország, Burgundia és egész Itália, meg körben mindazok a népek, amelyeket vagy hozzáértő bölcsességgel vetettél alá, vagy vitézül karddal zaboláztál meg.” ERDMANN, előző jegyzetben i. m. 113.

Berno Péter királyt még mint száműzöttet bízta így:

„Ne kételkedj az Isten irgalmasságában, mivel Ő, aki nem utasítja el a szegények könyörgését sem, sokkal inkább meghallgatja szeretett Anyjának imáit érted. Isten szent Anyjának lábához borulva, szüntelenül esedezz . . . biztosan tudva, hogy ha szakadatlanul könyörögsz Hozzá, hamarosan megszabadulsz szorongatásodból. Péter nevet viselsz: erősítsd szívedet ahhoz a Sziklához, aki a Krisztus, hogy a pokol kapui ne vegyenek erőt rajtad, hanem amikor Péter, a mennyei kulcsár feltárja előtted, méltó légy egykor belépni az égi udvar kapuján.”⁸

Gyökerében értené félre bárki Berno említett megnyilatkozásait, ha bennük pusztán Henrik politikájának egyház visszhangját, vagy a királyának hiúságát legyezgető pap hízelgését látná. Sokkal többről van itt szó. Berno ui. Henrik politikai ideológiájának lényeges elemeit örökíti ránk. Levelei nem egyszerűen a király magasztalását és hozzá szóló, meg nem szívlelt intelmeket tartalmaznak. Az apát mondanivalója olyan gondolatokat fejezett ki, amelyek Henriket is befolyásolták.

Mindez amellett szól, hogy Henrik udvara az Aba elleni háborút olyan természetű hadivállalkozásnak tartotta, amelynek elmélete a 11. század harmincas éveire érlelődött meg és alkalmaztak Franciaországban. A hűbéri magánharcokat fegyverrel megfékező, békére kényszerítő háború egyházi sugalmazású tanítása volt ez. Hirdetői követelték, hogy erőhatalom zabolázza meg az egyházaknak és egyháziaknak a sanyargatóit, meg a béke minden rendű és rangú ellenségét.⁹

A német király és udvara ezt az ideológiát ugyancsak alkalmazta az Aba elleni hadjáratokra. Henrik ti. Bonizonak 1085. körüli feljegyzéséből következtetve, a pápát olyan mértékben vonta be a háború előkészítésébe, amely derekasan meghaladta a magyarokra kimondott anathémát. Erdmann bizonyítása szerint 1044-re nézve érdemel teljes hitelt Bonizonak az a hibásan II. Konrád idejére szignált adata, hogy a császár a pápától kért és kapott hadijelvények alatt hajtotta uralma alá Magyarországot.¹⁰

Az Altaichi Évkönyvek szerint a ménfői csata kimenetelét Henrik kifejezetten a maga javára szóló, olyan istenítéletnek tekintette, amely fennhatósága alá juttatta Magyarországot.¹¹

Aba 1044. évi veresége és Henrik győzelme, amelyet a birodalom rendelkezésére álló, elemzett teljes jogi és eszmei fegyverzet is támogatott, a kortársak megítélése szerint fordulatot hozott a magyar–német viszonyban. Ezt a meggyőződést, a változás történelmi jelentőségét a legtömörebben Wipo sommás mondata fejezte ki: 1024-ben, II. Konrád királlyá választása idején „még csak meg sem akart hallgatni minket az a Magyarország, amelyet III. Henrik király . . . megfékezett, és a győzelem után igen bölcs hozzáértéssel szilárdan megszerzett magának és utódainak (. . . sibi et successoribus suis stabilit . . .)”¹² Ez nyílt célzás arra, hogy III. Henrik változtatta meg a Szent

⁸ DUCH, A., *Eine verlorene Handschrift der Schriften Bernos von Reichenau in den Magdeburger Centurien*. Zeitschrift für Kirchengeschichte 53 (1934) 426.

⁹ ERDMANN, 2. jegyz.-ben i. m. 57.

¹⁰ ERDMANN, 2. jegyz.-ben i. m. 44.

¹¹ *Annales Altahenses* id. kiad. 35. és 46.

¹² *Gesta Chuonradi* c. 1. TRILLMICH—BUCHNER 4. jegyz.-ben i. m. 534—536. — GOMBOS F. A. a latin szöveg „praedicto tempore” szavait pontatlanul értelmezi 1048 körüli időre, lásd a *Catalogus fontium* . . . 2666 oldalán tett megjegyzését.

István-kori magyar — német kapcsolat jellegét, mégpedig a jövőre, az utódokra is vonatkozó hatállyal.

Ezt a jövőre is kiterjedő mozzanatot Herimannus Augiensis Péter 1045. évi hűbéri hódolásánál adja elő: Péter király Henriknek „átadta Magyarországot, miközben a magyarok előkelői neki és utódainak esküvel hűséget fogadtak (principibus Ungariorum fidelitatem illi et successoribus eius iuramento firmanribus), amely országot (Péter) végül is tőle élethossziglan való birtoklásra visszacapott”. Ugyancsak Herimannus híre szerint 1047-ben még András király is „alávetést, évi adót és odaadó szogálatot ígért a császárnak (suam . . . subiectionem, annuum censum et devotam servitutem), ha megengedi, hogy a királyi hatalom (regnum) az övé legyen”.¹³

Magyarországnak ezt a császári alávetését az 1050-es évek elején IX. Leo pápa is „solita subiectio”-nak tekintette és ennek címén a „régí adók megfizetését (prisca persolvere tributa)” tanácsolta az ország urainak.¹⁴

Árpád-kori hazai forrásaink közül az ismertetett birodalmi felfogáshoz hasonlóan Szent Gellért legendái ábrázolták Aba Sámuel-t. Őt magát ui. Péter ellen lázadó alattvalónak, uralmát pedig már gyökerében törvénytelennek írják le. Életrajzai az 1046-ban vértanúságot szenvedett püspököt mint Péter tántoríthatatlan hívét és a bitorló Aba szenvedélyes ellenfelét mutatják be:

„(István) után Pétert koronázták királlyá. Bár neki az ország előkelői valamennyien esküvel fogadtak hűséget, Aba nádorispán Pétert elűzvé, mind a királyi koronát, mind a királyi udvart magának bitorolta. Amíg ő uralkodott, egyik vér a másikat érte, amint a próféta mondja, azaz bűn bűnre halmozódott. A nagybőjt szent napjaiban ugyanis tisztos embereket — mindahányan voltak, tanácsabelit — fütőkössel és doronggal úgy merészelt agyonveretni, mint a jószágot, vagy lélek nélküli barmokat. Miután Marosvárra, Szent Gellért püspök székhelyére ment a húsvéti szentség vételére, az Úr feltámadásának napján előkelőket és püspököket küldött a szent főpásztorhoz, hívni kezdte Szent Gellértet, hogy az ő keze helyezze fejére az ország koronáját. Amikor ő ellenkezett és nem akart jönni, a jelenlévő püspökök koronázták meg, nagy pompával, és a nép meg a papság kíséretében a templomba vezették. Am az Isten embere, akit eltöltött a Szent Lélek . . . a szószékre lépve rettenthetetlenül fenýítetni kezdte kegyetlensége miatt a királyt: „A szent bőjt megtartása a vétkeseknek bűnbocsánatra, az igazaknak jutalomra adatott, de te, király, kardod öldöklésével mocskoltad be, tőlem pedig elragadtad atya nevémet, mert íme, ma nélkülözöm kell édes fiaimat. Nem érdemelsz hát e napon semmi bűnbocsánatot. Mivel pedig Krisztusért készen állok a halálra, megmondom a jövendőt. Íme, az elkövetkező harmadik évben le fog rád csapni a megtorlás kardja, amely elveszi majd tőled hitszegéssel szerzett királyi hatalmadat.”¹⁵

A nagyobb Gellért-legendá bemutatott részlete Abának és híveinek „mentésére” nem hoz fel semmit, és Péter elűzését semmivel sem motiválja. Ebben a dologban még annyit sem tesz, mint az Aba iránt más tekintetben szintén ellenséges *Annales Altahenses* vagy a magyar krónika, amely nyíltan osztályszempontból gyűlölködik Aba ellen. A legendaszerző magatartásának több fontos oka is lehetett.

Az a hír, hogy Abát és híveit a pápa anathémával sújtotta, hosszú ideig éreztette hatását a királynak és támogatóinak a hazai egyházi körökben való

¹³ TRILLMICH—BUCHNER, id. kiad. 678 és 686.

¹⁴ GOMBOS, *Catalogus fontium* . . . 2466.

¹⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit SZENTPÉTERY, E. Bp. 1937—38. röv. SRH II. 500.

megítélésére. Magának a kiközösítés tényének az ismeretét itthon fenntartotta a krónikának erre vonatkozó adata,¹⁶ amelyet az Altaichi Évkönyvből merített.

A legenda a pápai anathémát említés nélkül hagyja, bár a krónikából a hírt ismernie kellett. Mégis két dolog miatt ítelteti el Gellérttel Aba Sámuel: az urak elpusztíttatásáért és Péter trónfosztásáért. Ez utóbbi volt a római kiközösítés jogcíme is. A legenda Gellérttel kb. Aba kiközösítését végeztette el, amikor a szent püspökkel megtagadatta a királytól az ünnep alkalmával a (legalább szentelmény-jellegű) koronázást, valamint a bűnbocsánatot, és ezt az utóbbit, mint megyés főpásztorral a székesegyházban ünnepélyesen ki is hirdette. A legendaszerző tehát Gellért ilyen szerepeltetésével mintegy pótolta a pápai átok hírének mellőzését. Erre az eljárásra jó oka volt, ahogyan az alábbiakban ki is fog tűnni.

A legendában Gellért halált megvető bátorságának hangsúlyozása kétségtelenül püspöktársainak elvtelenségét és Aba iránti szolgálékúságát emeli ki, sőt Aba cinkosaivá is bélyegzi őket. A legenda ábrázolása a pápai anathéma elhallgatásával egyáltalán nem enyhített Aba megítélésének szigorúságán, mert a neki tulajdonított vétkekért a legenda szerint a vértanú püspök de facto kiközösítette, és Gellért próféciája a feloldozást nem nyert bűnös kiközösítési ítéletének végrehajtását (vagyis uralmának elvesztését) is megjövendölte.

Azonban pontosan itt vetődik fel Gellért tényleges szerepe és a legenda előadásának szavahihetősége.

Elsősorban az Altaichi Évkönyv szerint, de még a Gellért-legenda alapján is szerfelett kétséges ti., fellépett-e egyáltalán valaki Aba ellen az akkori magyar püspöki kar tagjai közül, pl. akár maga Gellért? Legendájának előadása Gellért állítólagos kivételével a hazai püspököknek Aba iránti hűségét tanúsítja.

Az Annales jól ismert szövege szerint továbbá 1041-re, azaz rövid három év alatt, Péterrel, a Szent István utódjelölése alapján trónra jutott királlyal meghasonlott mind Gizella, István özvegye, mind pedig az egész hazai vezető réteg. Péter Gizellával szemben kíméletlen kincstári szempontokat érvényesített: „minden jószágától megfosztotta. Előbb birtokait (praedia) vette el erővel, amelyeket férjétől még annak életében kapott, majd pénzét, amely külön volt neki, és esküvére kényszerítette, hogy a maradékból sem ad senkinek az ő engedelmé nélkül”. Péter ezután az özvegyet szabályosan internálta.¹⁷

Az évkönyv a továbbiakban Péterrel szemben a magyar urak eljárását a hűbérjog szempontjából gáncsolhatatlannak, egyenesen kifogástalannak írja le, amire egészében még Istvánnak tett esküjük kötelezte őket. Gizella ui. eszerint

„összehívta az ország előkelőit és emlékeztette őket neki tett esküjükre. Ők az irgalmasságtól vezetettve, azt tanácsolták a királynak (Péternek), hagyja abba az igazságtalanságot, hogy ne essenek mindannyian vele együtt siralmas esküszegésbe. Holott gyakran figyelmeztették, rosszakarata és gonoszsága mégis végig kitartott macacságában. Végül tudtára adták, hogy *nem akarnak esküszegők lenni és elpártolnak tőle*, ha a matrónának nem adja meg, ami az övé. Mivel azután mindezt semmibe vette, és mit sem szívelt meg abból, amit mondtak neki, Isten kegyelméből elérkezett az ideje annak, hogy véget érjen elvetemültsége . . . mivel sehogyan sem hajlott a szavukra és erről egyetlen szót sem tartott

¹⁶ SRH I. 331

¹⁷ *Annales Altahenses* ad 1041. Id. kiad. 24

érdemesnek még csak meghallgatni sem. Ennek láttán az ország előkelői egyetértve elhatározták, hogy megölik (Péter) egyik hűbéresét (quendam illi fidelem), Budót, mindezeknek a gazzágoknak az értelmi szerzőjét, akinek tanácsára (a király) tett mindent, mint-hogy szándékának teljesen megfelelt. Ezért a királyhoz menve, állhatatosan követelték kiadatását halálbüntetés céljából, mint mindannyiuk közellenségéét, aki országának és honfitársainak vesztére tör (quasi omnium illorum hostem communem, qui terrae suae et comprovincialium, tractaverit perniciem) . . . Megragadván őt, darabokra tépve ölték meg és két kisgyermekének a szemét vájták ki. Ezért a király nagyon megrémült és még azon az éjen kevesedmagával bajor földre menekült . . . A magyarok pedig, amint látták, hogy elmenekült, új királyt állítottak. Obo volt a neve, és ahogyan a királyokat szokás, hamarosan felszentelték . . . Ez a király tehát zsinati tanácskozást tartván, a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el, amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott, és két erőszakkal elvett püspökséget (Aba) vissza akart adni a főpásztoroknak. Mivel azonban másokat szenteltek fel, ezt az ügyet fenntartotta a római pápa döntésének (. . . rex idem habito sinodico concilio cum communi episcoporum et principum consilio omnia decreta rescindi statuit, quae Petrus iniuste secundum libitum suum disposuit, et episcopis duobus pontificia vi sublata reddere voluit, sed quia alii ordinati erant, hoc Romani praesulis iudicio reservandum censuit . . .)¹⁸

Hosszan kellett idézni a gyakran elemzett, ismert szöveget, mert fontos tanulságai mostanában kevés figyelemben részesülnek. Vitathatatlanul 11. századi bajor kútfő szavai ezek, fontosságukon az sem változtat, ha voltaképpen magyar eredetű tradíción alapulnak. Ez csak fokozhatja jelentőségüket. Ám Péter bukásának és Aba trónra kerülésének végtére is német forrásban fenn-tartott előadását olvashatjuk az idézetekben és az altaichi bencés az egészszel azonosította magát, informátorának kilétére való tekintet nélkül. Mivel a szerző a mű egyéb helyein Aba elszánt ellenfelének mutatkozik, előadása egészében Abára vonatkozó birodalmi álláspont részét közvetíti 1041-nél is. Az ennél az évnél olvasható, méltányoló megítélést az évkönyvíró minden esetre jól be tudta építeni abba a rendkívül kedvezőtlen összképbe, amelyet Abáról nyújtott.

Az 1041. évi bejegyzés bemutatott szövege igazában az Abát uralomra jut-tató mozgalom védőbeszédének is tekinthető. A magyar előkelők fellépését a hűbérjog szempontjából egyenesen példásnak mutatja be, amely a király iránti hűséget hajszálnyira sem sérti. A hűbéres lázadásának alapmozzanata, a hűbérúr személye elleni támadás az előadásból teljesen hiányzik, nem az ő életére és testi épségére törnek, hanem gonosz tanácsosáéra. Budót, a magyar előkelők nem gyilkolják meg, hanem halálra ítélik („ad paenam mortis”), olyan tényálladék alapján, amelyre bármelyik középkori törvénykönyv (Ist-váné is, Kálmáné is) halálbüntetést állapít meg: mint közellenséget, aki „terrae suae et comprovincialium perniciem” törekszik. A magyar urak ezt megelőzően, a hűbérjognak teljesen megfelelően, urukat többszörösen figyelmeztetik, és a hűbérviszony megszüntetésével, magára hagyással fenyegetik, mert nem akarnak büntársai lenni az esküszegésben. Ez utóbbi olyan eljárás, amelyre a hűbérurak és uralkodók vazallusaikat a Karoling-kor óta fel szokták hatalmazni, mint kívülállókkal szembeni kötelezettségvállalásuk szankciójára. Az évkönyv szerint Péter Budo sorsán megrettenve menekül el, de nem a személyét érintő fenyegetés miatt. A királyra alattvalói nem emeltek kezét. Péter ugyan egyenileg veszélyeztetve érezte magát, de épsége elleni, közvetlen alattvalói támadásról az évkönyv nem ad hírt. Ez pedig a dolog jogi megítélésénél

¹⁸ *Annales Altahenses* ad 1041. Id kiad. 25—26.

sokat nyom a latban. A szöveg szerint tehát a magyarok nem űzték el a királyt, hanem távozásával ő hagyta magukra alattvalóit, ami az uralkodói kötelességek nyilvánvaló megsértése.

Aba trónra léptének törvényessége szempontjából perdöntő körülmény, hogy ő — az Annales szerint — nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg, hanem magukra hagyott alattvalók választottak maguknak király nem-létében mindenképpen szükséges, új uralkodót, aki nélkül állam a 11. században egyszerűen elképzelhetetlen volt.

Péter intézkedéseinek mérlegét az annalista azzal a visszatekintő összegezéssel vonja meg, hogy törvénytelenül önkényes törvényeket hozott, ezeket Aba a püspökök és előkelők „commune consilium”-a alapján semmisíti meg és Róma végleges döntése elé terjeszti a Péter által elűzött püspökök ügyét.

Ha csak a közölt hírek vizsgálatánál maradunk, az Annalesből világosan kitűnik, hogy Péterrel az István-kori püspöki kar is konfliktusba került: három év alatt két püspököt váltott le. Aba trónra juttatása és Péter intézkedéseinek megsemmisítése szintén a püspöki kar közreműködésével történt, anélkül, hogy a forrás bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését vagy Péter melletti kiállítását említene.

Feltűnő Aba király magatartása a kánoni szempontból megzavart jogrend helyreállításánál: nem maga állítja helyre a Péter által felbolygatott, eredeti állapotot, hanem — kifogástalanul egyházas módon — Rómához fordul. Az egyházjogász csak elismeréssel vehette tudomásul akármelyik középkori uralkodó ilyen eljárását. Aba és a püspöki kar viszonya az évkönyv szerint zavarosan együttműködéssel indult. Péter bukását, a magyar előkelők magatartását és Aba uralomra kerülését az annalista hűbérjogi tekintetben minden esetre kifogástalannak és törvényesnek írja le.

Ez az előadás a jogi minősítés szempontjából határozottan nem azonos azzal, amit az Annales 1044. évi adata mond a magyarokról a pápai kiközösítés és az uralkodók elleni lázadás dolgában, és azzal sem, hogy Herimannus 1041. évi bejegyzése szerint „a hitszegő magyarok meg akarták ölni Péter királyukat, holmi Ovo-t téve királlyá”.¹⁹

Az Annales két megjegyzése közti összhang hiánya annál nagyobb nyomatókot ad az 1041. évi adat beállításának és jogossá teheti azt a következtetést, hogy az évkönyvíró itt magyar informátor tájékoztatását fogadta el és öltöztette hűbérjogi formájú gondolatmenetbe. Érvelése végül Aba és a magyar előkelők „rézigazságának” elismerése mellett is III. Henrik irgalmának magasztalásába torkolt, mint aki kegyelmébe fogadta az ellene szintén vétkes, méltatlan Pétert. Az 1044. évi feljegyzés azután az Abára és híveire sújtó istenítélet és pápai anathéma megörökítésével igazolja Péter császár-pártfogolta ügyét, aki legalább Henrikkel szemben elkövetett bűneiből megtért. Mindez a Péter iránti 1041. évi hazai felháborodás rajzának hitelét csak növeli. A felháborodás és ellenszenv akkora volt, hogy 1042-ben — Herimannus idézett adata szerint — Henrik az általa ideiglenesen megszállt országrész uraival sem volt képes Péter uralmát elfogadtatni („cum Petrum recipere nollent”), hanem másra bízta a kormányzást.

Az évkönyvíró Péter ‚bűnös’ vagy ‚megtért’ mivoltát jól felismerhetően mindenkor a birodalomhoz való viszony alapján ítélte meg.

¹⁹ TRILLMICH—BUCHNER, id. kiad. 674.

Van azután az Annalesnak a ménfői csata leírásában olyan adata, amely a továbbiak szempontjából nagyon fontos. Ez Pauler Gyula értelmező fordításában így hangzik: „Igen sok magyar püspök, pap, főúr fogságba jutott”.²⁰ Ez a hír határozottan azt mutatja, hogy Abával káplánjai és a püspökök bukásáig — legalábbis nyíltan — nem szakítottak, hanem a ménfői csatába is elkísérték. Gellért Abával való szembefordulásáról és Péter mellé állásáról itt sem tudunk meg semmit. Egészen másra kell azonban következtetnünk.

A pápai anathéma ti. az 1044. évi bejegyzés szerint mindazokat sújtotta, akik „regem suum dehonestarant”. Az évkönyv 1041—42—43—44. évi feljegyzéseit összefüggésükben olvasva, azt kell mondanunk, hogy ez a fenyíték értelemszerűen vonatkozott mindazokra a magyarországi püspökökre is, akik részeseek voltak például Péter törvényeinek megsemmisítésében. A hazai püspököknek azonban legalább egy része a kiközösítést nem vonatkoztatta magára, hiszen Aba oldalán a ménfői csatába püspökök is vettek részt! Gellért életrajzírójának ebben a helyzetben feltétlenül nagy gondot kellett fordítania annak igazolására, hogy hőse nem tartozott Aba pápailag kiközösített támogatói és az anathémával sújtott püspökök közé. Gellért szent hírét súlyosan veszélyeztette volna még az a pusztta gyanú is, hogy őt szintén érinti a Péter megbuktatóira kimondott pápai átok. A legendaíró ennek ügyesen elébe vágott. — Meg sem említette Péter megbuktatóinak pápai kiközösítését, a püspökkel az uralkodót nyilvános bűnösneként kezelte és vétkei közt szemére hányatta az egyébként elhallgatott pápai anathéma okát: a királyi hatalom hitszegő bitorlását, isteni büntetésnek nyilvánítva az Aba vesztét okozó, majdani hadjáratot.

A legendaíró ezt még azon az áron is megtette, hogy hősének püspöktársait a középkori olvasó előtt Aba bűntársainak tüntette fel. Gellért hősies magatartásának benyomását a többi főpap gyávasága, sőt cinkossága csak fokozhatta. Aba iránti viszonylagos megértést, vagy csak némi méltányosságot is annál kevésbé lehetett elvárni a legendaírótól, hiszen Gellértről a pápai kiközösítés gyanújának a lehetőségét is el kellett hárítania. A nagyobb legenda szerzője ui. forrásának, a krónikának előadásából feltétlenül tudott Péter ellenfeleinek pápai kiközösítéséről.

A legenda tanulságos módon használta fel és alakította át a krónikának (még tárgyalandó) elbeszélését. Lássuk tehát, hogyan oldotta meg a legenda-szerző a pápai anathéma által támasztott nehézséget, hogyan változott Aba és Gellért viszonyának ábrázolása a krónikában és a püspök két legendájában.

Az egyik érdekes jelenség a király Gellért általi megrovásának legendabeli időponteltolódása. A krónika Gellért fellépését ugyanannak az évnek az eseményeként adja elő, mint amelyben a ménfői csatát is leírja, a nagyobb és a kisebb legenda pedig „a jövő év harmadik évre” jósoltatja vele Abának a bosszúlo támadást. A krónika tehát 1044., a nagyobb és kisebb legenda ellenben 1042. húsvétjára keltezi Gellért próféciáját. Fontos az is, miért rovatja meg a három forrás a püspökkel a királyt, és milyen büntetést helyeztet kilátásba neki. A krónika az előkelők lekaszabolásának okaként összeesküvésüket jelöli meg, a király parancsára való megöletésükről azt jegyzi meg, hogy gyónás és a halálra való készület nélkül pusztították el őket. A püspök ezért és nem egyéb-

²⁰ „episcopi, capellani, principes alii quamplures retrahuntur”. *Annales Altahenses* ad 1044. Id. kiad. 37. A fordítás: PAULER Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Bp. 1899² I. 88.

ért „rótta meg kánoni szigorral a királyt”. A két legenda ezzel szemben az összeesküvést szóvá sem teszi, megöletésüket már ezzel sokkal súlyosabban minősíti, mint a krónika és az utóbbiban három szóval említett „kánoni szigorú megrovást” lendületes vádbeszéddé kerekíti Gellért száján. A Gellért-életrajzok szerint továbbá hősiük a mérszárláson kívül olyasmit is Aba szemére lobbantott, amit a krónikában Gellért szóvá sem tett: Péter királyságának esküszegő bitorlását, az alattvalói lázadást!

A püspök által felrótt bűnlajstrom bővülésének arányában a jövendőlt büntetés is fokozatosan súlyosbodik: a krónika szerint a püspök Abának „megjövendőlte, hogy veszedelem vár rá”, vagyis a büntetést nem részletezi. A nagyobb legendában a prófécia szerint a megtorló kard „elveszi tőled az általad hitszegéssel szerzett királyi hatalmat”, a kisebb legenda szerint pedig ugyanez a kard „elveszi tőled a hitvány esküszegés álnokságával szerzett királyi hatalmat és életedet (tibi regnum fraude nequam periurii adquisitum et vitam)”.²¹

Szövegkritikai megfontolások alapján is bizonyos, hogy a krónika forrása volt a nagyobb legenda törzsszövegének, ez utóbbi törzsszöveg pedig alapja a kisebb legenda előadásának.

A szövegleszarmazás említett útjának a három forrásban lépésről lépésre megfellelly Gellért és Aba viszonyának az ábrázolása is, mégpedig abban az értelemben, hogy Gellért Abával való szembeszállásának kezdete korábbi időpontra tolódik, Aba vád tárgyává tett cselekményeinek száma nő, minősítésük egyre szigorúbb, és az értük kilátásba helyezett büntetés pedig ennek arányában súlyosbodik. A legendaíró Aba tetteinek olyan bírása, aki szemmel láthatóan gyűjti a király „vétkéit”, nincs tekintettel az „enyhítő körülményekre”, az előírható súlyosabb büntetést szabja ki és hősét, Gellértet, igyekszik minél korábbi időpontban kivonni Aba veszélyes, kiközösített társaságából. A középkori történetíró „bírói elfogultságának” világos esetével van dolgunk.

Annak felismerése, hogyan és milyen szempont szerint alakította át a legendaszerző Aba és Gellért kapcsolatának krónikabeli ábrázolását, útmutatást is ad állításai hitelének megítéléséhez. Eszerint ui. a Gellért-életrajzok beállításából korántsem szabad Gellért hajthatatlan Péter melletti és Aba elleni álláspontjára következtetni, hanem legfeljebb a legendaíróra, de az övére is csak megszorítással. Ő ui. olyan helyzetben volt, hogy kénytelen volt hősét a megismert módon beállítani. Gellért szentségének híret ti. beárnyékolta volna még az a pusztá lehetőség vagy gyanú is, hogy együttműködött az anathémával sújtott Abával és bűntársaival. A legendaírónak ezt a gyanút egyszerűen ki kellett zárnia, Gellértet eleve mentesítenie. Dolga azonban annál nehezebb volt, mert Aba és a hazai püspöki kar együttműködéséről, Péter törvényeinek megsemmisítésében való „cinkosságukról”, meg a kiközösítésről világosan hírt adott az *Annales Altahenses* és a krónika, azaz köztudott dolgokról volt szó! Hősét a gyanútól ezért csak akként „tisztázhatta”, hogy egyszerűen kiemelte a főpaptársai közül, akik Aba mellett foglaltak állást, és szembefordította velük. Általánosságban ui. képtelenség lett volna tagadni a magyar püspökök itthon

²¹ A krónika előadása: SRH I. 329—330. a nagyobb legendáé SRH II. 500, a kisebbé II. 476. A három forrás kronológiájára és egymáshoz való viszonyára nézve HORVÁTH János megállapításait követem: *A Gellért-legendák forrásértéke*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13(1958) 62—80. és uő.: *A Gellért-legendák keletkezése és kora*. Középkori kútfőink kritikus kérdései. (*Memoria Saeculorum Hungariae* I.) Bp. 1974. 147—163. Az ő fejtegetését a krónika elsőbbsége mellett újabb szövegkritikai érvekkel igyekeztem támogatni: *Századok* 1978. 247—248.

is, külföldön is jól ismert magatartását. Gellértnek, mint szentnek dicséretes kivétellé kellett válnia, és Abát kifejezetten el kellett marasztalnia az alattvalói lázadás ama hitszegésében is, amely jogcímül szolgált a római anathémához.

A legenda ezek szerint Gellért ábrázolásánál az egyetlen lehetséges kiutat választotta. Ilyen módon azt sem tekinthetjük kizártnak, hogy a legenda beállítására talán írójának személyes meggyőződését sem tükrözi híven, hanem vállalt szerepe, a szent megírandó életrajzának követelményei készítették a megismert eljárásra.

A legendaszerző tendenciáját ismerve, fokozott óvatosságot kell tanúsítani olyan további következtetések vonásánál, amelyek azon alapulnak, hogy a legendáiról alighanem forrásul használta hősének *Deliberatio*... című munkáját.²² Különösen jelentősnek tűnhet, milyen szavakkal biztatja a legenda szerint Gellért a vonakodó tolmácsot, hogy fordítsa magyarra Abát kárhóztató szózatát: „Félj az Istentől, tiszteljed a királyt, add hát elő atyai szavaimat”.²³ Mármost Gellért a *Deliberatio*-ban szintén idézi ugyanezeket a bibliából való (vö. 1 Pet 2,17) szavakat a következő szövegkörnyezetben:

„Elhomályosult, mondja a biblia, az ő oktalan szívük» (Rom 1,21), nincs ostobább dolog, mint az ördögöt Isten elé helyezni, a testieket a lelkiek elé, a királyi süveget kézben markolászni, és Krisztus igéin taposni. Ó, szörnyűség! Gyakran látni ilyesmit. »Féljete az Istentől és tiszteljete a királyt«, mondja a biblia. Az Isten félelme és a király szeretete közt nem kicsi a különbség. Holott mégis a királyt félik, aki holta után csak féregnek és rothadásnak nevezhető, s a herceget tisztelik igen könnyelműen az isteni rendelés és törvény ellen, amelyet a Szent Lélek adott elő kincseiből.

Ó, hazugsága a világnak és esztelensége a földnek többre tartani az embert, a dögletes poloskabúzt, mint Azt, Aki által a királyok uralkodnak és megkülönböztetik, mi a helyes... Királynak azonban igazság szerint senki sem mondható, csak az, aki szolgálja az Istennek maga is. A biblia szerint »Isten kezében van a király szíve« (Prov. 21,1) mármint az Isten szolgájáé, aki az erények felé kormányozza magát, és nem a bűnökhez, az örök életre és nem a pokolra, Isten dicsőségére és nem a világ magasztalására. Azok azonban, akik csak azért királykodnak, hogy az legyen a nevük, hogy a népet zabálják, hogy az adókat hajhásszák, önmagukat dicsőítsék és az üres hírnév érdekében megtegyék az e világ vágya szerint való többi, bizony nem királyok azok, hanem felforgatók!... Ő azonban, Aki a nép bűnei miatt képmutató embert tart uralmon, egyelőre hagyja hatalmaskodni az efféléket, miként hajdan is engedett sok gyalázatosat és isteni felségével szembe szegülőt. Mostanában mégis hízélszövegéből Isten szolgáinak neveznek néhányat... De nem kell az ilyesmit csodálatosnak tartani, amikor Nabukodonozor királyt is Isten szolgájának nevezte Őfelsége (Jer 43,10) holott mindenekelőtt az ördög szolgája volt. Mivel pedig ilyeneket művelnek, semhogy inkább titkolnák, az aljanép egész hada ellenünk fog uszuli...»²⁴

A Gellért-legendája írója minden biztonnyal a *Deliberatio* bemutatott sorainak ismeretében dolgozott és az idézett utolsó mondat alapján jövendöltethette meg vele a Vata-felkelést is.²⁵

Ennek a körülménynek a megállapítása könnyen csábíthat arra a feltevésre, hogy a legendaszerző *Deliberatio*-t felhasználó és alkalmazó eljárása egyszer-

²² A szakirodalom erre vonatkozó hivatkozásait ismerteti KRISTÓ Gy., *Megjegyzések az ún. pogányláadások kora történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. tom. 18. Szeged, 1965. 29. 175. jegyz.

²³ „Deum time, regem honora, verba paterna prode”. SRH II. 500.

²⁴ A fordított szöveg latinul: Gerardi Moresenae Ecclesiae sev Csanadiensis Episcopi *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Edidit G. SILAGI. Turnholti, 1978. 157—158.

²⁵ SRH II. 500. — A legenda Aba-ábrázolásának Gellért hiteles véleményeként való elfogadása és a *Deliberatio*-ban kárhóztató királynak Abával való azonosítása azután azt eredményezte, hogy az utóbbi évtizedek szakirodalmában Szent Gellért Péter rendíthetetlen hívének és Aba kérelhetetlen ellenfelének szerepét kapta, Aba pedig „pogány

mind hitelesen értelmezi Gellért álláspontját is. Ilyen alapon a Gellért művében kérelhetetlenül bírált, de név szerint nem említett királyt Abával kellene azonosítani.²⁶

Alapvető tény azonban, hogy a *Deliberatio* nem nevezi meg a kárhoztatott királyt. Ezért az Abával való azonosítás valószínűsége, amelyet a legendairó eljárása sugalmaz, éppen a legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ.

A legenda Aba Sámuel és Gellért püspök-társait — ahogyan ez a krónikával való összehasonlításból jól megállapítható — bűnbakká tette, mégpedig alighanem azért, hogy a legenda hőse kétséget kizáróan mentesüljön a Péter lázadó alattvalóra sújtó kiközösítés gyanújától. A legendaszerzőnek a krónika felhasználásánál felismert, ilyen forráskezelő eljárása alapján azt kell mondanunk, hogy aligha dolgozta fel ettől eltérő céllal és módszerrel másik valószínű forrását, a *Deliberatiót* is. A krónika híreinél alkalmazott módszere nem ébreszt bizalmat a *Deliberatio* feldolgozásánál követett eljárása iránt sem. Ezért Abának és a *Deliberatio*ban bírált uralkodónak az azonosítása — legalábbis újabb, pozitív bizonyíték felmerüléséig — nem fogadható el, mert ez az azonosítás az eddig rendelkezésre álló érvek szerint nem magának Szent Gellértnek, hanem csak életrajzírójának tulajdonítható.

Az *Annales Altahenses* alapján Abának Gellérttel való állítólagos ellentéte mindenképpen kétes, az pedig szinte bizonyos, hogy a király a pápaság iránt legalább trónraléptekor kifogástalanul egyházas magatartást tanúsított, a magyarországi püspökökkel meg éppen mindvégig együttműködött. Aba bukásához hozzájárulhatott az is, hogy ellene és hívei ellen Péter védelmének címén Henriknek sikerült pápai kiközösítés alakjában felhasználni azokat a kánonokat, amelyek az egyházi jog támogatásában részesítették a királyokat és hűbérurakat alattvalóikkal és vazallsaikkal szemben. Hadjáratait így Henrik szent háború jellegével ruházhatta fel. A Gellért-legenda eljárása fontos példája annak, milyen sokáig és hogyan befolyásolta a világosan politikai fogantatású anathéma az utókornak Abáról alkotott véleményét is. Nagyon érdekes körülmény azonban, hogy a Gellért-legenda nem árulja el, kié is az Abára sújtó kard, hanem elhallgatja, hogy Henrik forgatja!

Az Altaichi Évkönyv Abára vonatkozó híreinek előtérbe állítása, valamint a király és a magyar püspökök viszonyának ezen az alapon való vizsgálata új szempontokat adhat annak a társadalmi ideológiának az elemzéséhez és legalább egyik forrásának felismeréséhez, amelyet a krónika tulajdonít a kiközösített uralkodónak.

célzatú, egyházellenes . . . politikát folytató” uralkodóvá minősült át, „sőt az is felferült, hogy talán az eretnekekkel is szoros kapcsolatban állt.” KRISTÓ, 22. jegyz.-ben i. m. 29—33. és uő.: XI—XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. Ethnographia 83(1972) 54. Az idézet innen való.

²⁶ Ezt az azonosítást támogathatná az a körülmény, hogy a *Deliberatio* régi kiadása (Albae Carolinae, 1790. ed. J. comes de BATHYAN) a kézirat alapján rövid lapszéli címeket közöl, amelyek összefoglalják a mű egy-egy részletének tartalmát. Az egyik ilyen lapszéli jegyzet szerint a munka egyik helyén „Tempora Ovonis describuntur” (98 l.). A 12. századi kódexet azonban SILAGI megállapítása szerint 15. századi kéz látta el ezekkel a jegyzetekkel, készítójük Johann Grünwalder püspök (1392—1452) egyik barátja volt. (SILAGI, G., *Untersuchungen zur Deliberatio supra hymnum trium puerorum des Gerhard von Csanád*. München, 1967. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 1. 15. 3. jegyz.) A „Tempora Ovonis describuntur”-t tehát nem lehet elfogadni a szöveg egykorú, hiteles magyarázatának, mert legfeljebb humanizmus-kori kombináció.

BUZINKAY GÉZA

A magyar közművelődési lapok „élet- és jellemrajzai”, 1867–1890

— Rovatelemzési kísérlet —

A kiegyezés időszakának állandó magyar lapolvasó közönségét — eltekintve a politikai napi sajtóból tájékozódók széles rétegeitől — nagy vonásokkal két tömbre oszthatjuk: az általánosan és magas szinten művelt értelmiségiek szűkebb, illetve a városi értelmiségi-hivatalnoki foglalkozásúak és a kispolgárok népesebb csoportjára. Az előbbieknél készültek a revü típusú folyóiratok, mint például a *Budapesti Szemle*, a *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, az *Új Világ* vagy a *Figyelő*, az utóbbiaknak pedig a közművelődési sajtó „enciklopédiai” lapcsoportja. Természetesen e két tömb gyorsan alakult, tagolódott és egymásba folyt, sőt nyomukban újabb rétegek nőttek fel, a hetvenes évek közepétől egyre világosabban.

A közművelődési sajtó a nemzeti művelődést kívánta elősegíteni, szórakoztató formában.¹ Feladatkörével szükségszerűen együttjárt a tartalmi heterogenitás. Szépirodalmi s politikai lapok, revü és szaklapok rovattípusai jelentek meg benne, bizonyos módosításokkal. Elképzelt olvasóközönségénél a folyamatos művelődésre nevelést, ennek megalapozását egy speciális állandó rovattípussal szolgálta: az „élet- és jellemrajzokkal”. Az „enciklopédiai” lapok portrékban mutatták be azokat a kortársakat, akiknek ismeretét a művelt embertől elvárták, s akiknek tetteivel, eredményeivel a lap többi írásában foglalkoztak. Ez a fontos szerep teszi indokolttá, hogy alaposabban megvizsgáljuk a portrérovatokat.

Angol és francia példák alapján 1833-tól jelent meg a gyorsan népszerűvé váló lipcsei *Pfennig-Magazin*,² amelyben jelentős szerepet játszott a portrérovat is. Ettől kezdve a gombamód szaporodó német szórakoztató és családi lapoknak, többek között a *Vasárnapi Újság* egyik közvetlen mintájának, a szintén lipcsei *Illustrirte Zeitung*nak³ is állandó rovata maradt. A magyar lap-típus egészéhez hasonlóan ez a rovat is német mintát követett, és a *Vasárnapi Újság* nyomán az 1880 előtti összes korai „enciklopédiai” lapban jelen volt.

A magyar „enciklopédiai” lapokban az első vagy az első két oldalt foglalta el az életrajz szövege, legtöbbször a bemutatott személy arcképével együtt. Nemegyszer második, sőt harmadik életrajz is megjelent a lap belsejében. Külön-

¹ A közművelődési sajtóra és fontosabb egyedeinek e korbéli irányára nézve I. BUZINKAY Géza: *A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében, 1847–1890*. MKsz 1979, I, 25–42. l.; Uő.: *Közművelődési sajtó a dualizmus kor első felében*. ItK 1980, 5–6, 681–691.

² KIRCHNER, Joachim: *Geschichte des deutschen Zeitschriftenwesens*. Bd. 2. Wiesbaden, 1962, 140.

³ MIKLÓSSY János: „Organum a nagy közönségért”. (*A Vasárnapi Újság a Bach-korszak éveiben.*) Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972. Bp. 1973. 334.

böző korok, nemzetek, foglalkozási rétegek és társadalmi osztályok képviselői kaphattak portrét. Egy-egy ilyen írás mindig tartalmazta a bemutatott alak fontosabb életrajzi adatait, a működésére, tevékenységére vonatkozókkal együtt, és a cikk írójától függően gyakran irodalmi színvonalú portrévá vagy karriermodellé is tágulhatott.

A rovat maga, az élet- és jellemrajzok cikktípusa nem volt azonban állandó. Egyedül a *Magyarország és a Nagy Világ* 1870-es évek közepi számaiban fedezhető fel az a törekvés, hogy típusilag rokonuljanak egymással a rovat cikkei. Akkor ott általában három részre tagolódtott a portré. Az első — legfeljebb első két — bekezdés a bemutatott személy élettörténetének, tevékenységének általános jelentőségét összegezte. Ezt követte az egész írás mintegy háromnegyedet-negyötödét kitevő karrierrajz, végül pedig az olvasó közelébe hozott egyéniség vázlatos bemutatása zárta a cikket. Ez utóbbi rész igen fontos volt, ez tartalmazta a szerző által kidomborítani kívánt életmód-magatartásmodellt. Itt esett szó a portré szereplőjének kinézéséről, kedélyéről, társalgási modoráról, családi életéről, vagyis mindarról, ami a nagy emberben ismerős vagy elérhető lehetett a közpolgár számára.

A nyolcvanas évek új lapjainak többségében e rovat jelentéktelenné rövidült és egyfajta részletezőbb gyászrovattá vált. A laptípusba tartozó *Magyar Salon* életrajzai viszont azért jelentenek eltérést az eredeti cikktípustól, mert felelő részben jóval magasabb, irodalmi mértékkel mérhető pályaképekké alakultak. A *Magyar Salon* életrajzainak a többi laphoz hasonló számbavételétől főleg azért tekintünk el, mert a hetilapokkal ellentétben ez a folyóirat előnyben részesítette az egy-egy téma köré csoportosított füzeteket, tehát az adott évek portréinak áttekintése nem a lap érdeklődési irányára, ennek mélységére vetne fényt, hanem pusztán a megfelelő időszakokban sorra került témakörökre.

A módszerről

Az életrajzi rovatok kvantitatív elemzésével olyan általános adatokat szeretnénk nyerni, amelyekre később a tartalmi szempontú vizsgálat épülhet. Nem foglalkozunk most tehát bővebben azzal, hogy kik voltak azok az egyének, akik a rovatban szerepeltek, működésük, jelentőségük melyik oldalát és mennyire vették figyelembe a lapok — csupán azzal, hogy az egyes lapok számára milyen csoport, típus tagjaiként, megtestesítőiként voltak jelen.

Egy lehetséges statisztikai elemzési módszer sajtótörténeti jelentőségét abban látjuk, hogy összehasonlításra alkalmas adatokkal szolgál a vezér- és iránycikkeket nélkülöző laptípusok esetében is (revük, magazinok, családi és szórakoztató lapok, élelapon, női lapok, gyermek- és ifjúsági lapok).

A sajtó kvantitatív elemzésére több példát találtunk a külföldi szakirodalomban,⁴ azok azonban meghatározott téma elemzésére szolgáltak. Most arra

⁴ Néhány éve ilyen elemzés jelent meg például arról, hogyan reagáltak Berlin napilapjai 1871 első félévének eseményeire, főleg a párizsi kommünre. (Koch, Ursula E.: *Berliner Presse und europäisches Geschehen 1871. Eine Untersuchung über die Rezeption der großen Ereignisse im ersten Halbjahr 1871 in den politischen Tageszeitungen der deutschen Reichshauptstadt*. Berlin (West), 1978.) A szerző itt az egyes eseményekre vonatkozó cikkek darabszáma mellett ezek hosszát, a sorok mennyiségét is kiszámította, s ebből kiindulva végezte el az értékelést és rangsorolást. Bonyolultabb, de nagyobb eredményeket nyújtó módszert dolgozott ki Alvar Ellegard, amikor a darwinizmusnak az angol sajtóbeli

teszünk kísérletet, hogy az önelvű sajtótörténeti kutatásban értékesítsük módszertani eredményeiket.

A statisztikus módszer alkalmazásában a mérséklet mellett óvatosan is igyekszünk eljárni. Okulnunk kellett abból, hogy nem eléggé átgondolt és a tárgyra külsődlegesen ráerőltetett szempontok alapján milyen bizonytalan és hamis adatokat lehet nyerni. Erre korábbi dolgozatunknak az életrajzi rovatokra vonatkozó néhány százalékos adata a jó példa:⁵ az elnagyolt és számszerűen hamis adatokat csak az mentheti, hogy az általuk jelzett tendencia legalább nem bizonyult tévesnek.

Az életrajzi rovatok alakulását most sajátosan tagolt tevékenységi-társadalmi szempontból és földrajzi — nemzeti oldalról vettük szemügyre. Először is a közművelődési lapok saját szemléletétől nem idegen, főként tevékenységek szerint elváló csoportokba osztottuk az életrajzokat. A politikai életrajzok közé vettük fel a székebb értelemben vett politikusokon kívül az uralkodók és a katonák portréit is. A gazdasági portrék közé azokét számítottuk, akiket ilyen tevékenységük miatt ítélték bemutatásra érdemesnek a lapok, mint például Sina Simont, Ganz Ábrahámot, A. Rotschildot vagy F. Lessepset. A szellemi foglalkozásúak csoportját a művészek, tudósok, szabadfoglalkozású értelmiségiek alkotják. Társadalomtörténetileg a legnehezebben körülhatárolható kategória azoké, akik társadalmi tevékenységük miatt kaptak portrét. E lapok fontosnak tartották, hogy szerepeltessék azokat, akik egy kisebb vagy nagyobb közösség érdeklődésére vagy tiszteletére igényt tartottak, s népszerűsítésük, bemutatásuk nem állt szoros kapcsolatban azzal, hogy az illető arisztokrata főispán, püspök, polgármester, néptanító vagy a pesti zsinagóga főkántora-e. Ebben az értelemben a polgári értékelésmód sajátos formáját testesítette meg e csoport. E négy kategórián kívül indokolt volt külön feltüntetni a nőkről készített jellemrajzokat. Ezek ugyan a társadalmi és a szellemi csoportokba is beoszthatók lettek volna, de akkor lehetetlenné vált volna, hogy figyelembe vegyük: e jelentős részben nőolvasókra számító laptípus mekkora jelentőséget tulajdonított a szűkebb családi körből kilépő, a nyilvánosság előtt mind nagyobb szerepet vállaló nőknek, egyáltalán figyelték-e rájuk? Végül külön kellett csoportosítani a történelmi portrékat, hiszen ezek nem a fenti, tevékenység szerinti tömbök közé illeszkedtek, hanem egy más, a történelem iránti érdeklődésre utaltak. Úgy is mondhatjuk: a szociológikus érdeklődést kifejező öt horizontális szemléletű csoporthoz ez utóbbi mint az időbeliségre vonatkozó vertikális szemléletű csoport társult.

A térbeli-nemzeti tagolódásnál a külföldi portrék között megkülönböztettük a nyugat-európai, a német, a közép-kelet-európai csoportokat, figyeltünk a balkáni, a török, az orosz, az olasz, a spanyol és a távoli kuriózumokat jelölő egyes csoportokra is. A nyugat-európai és angolszász csoportot kis híján teljes egészében a francia és az angol jellemrajzok tették ki, mellettük legtöbbször

jelentkezését és értékelését kutatta. (ELLEGARD, Alvar: *Darwin and the General Reader*. Göteborg, 1958.; Uő.: *Readership of the Mid-Victorian Press*. Göteborg, 1957.) Ellegard 107 darab 1859 és 1872 közötti angol periodika — politikai és egyházi lapok, revük és magazinok — adatait dolgozta fel és elemezte ki, a sajtóinformációk számát és mélységét egyaránt figyelembe vevő skálarendszerekkel. Elemzéseinek közlésében figyelemre méltó sajtótörténetírási újdonság volt, hogy a táblázatokat szemléletessé és így könnyebben áttekinthetővé, értelmezhetővé tette, amikor feldolgozta diagramokká.

⁵ Vö. BUZINKAY Géza: MKsz i. h.

csak az észak-amerikaiak voltak jelen évi egy-egy portréval. A német és osztrák-német csoportnál a Habsburg-család tagjainak besorolása volt kérdéses, amit úgy oldottunk meg, hogy a család magyarországi ágából származókat a magyar életrajzok közé soroltuk, a többieket — beleértve Ferenc Józsefet is — a németek közé. (Az őket bemutató portrék száma évente két-háromra rúgott.) A közép-kelet-európai portrék csoportjába a közvetlenül szomszéd népek képviselői kerültek, függetlenül attól, hogy a Habsburg-birodalomba tartoztak-e vagy sem; ide számítottuk a horvátokat is (a bolgárokat és görököket azonban a balkáni csoportba osztottuk be).

A megoszlásra vonatkozó adatokat több szempont alapján kiválasztott évekből gyűjtöttük össze. Első évnek a politikailag viszonylag nyugodt 1868-as évet választottuk, mert a korábbiakban annyira előtérben állt a politikai érdeklődés, hogy az az adatokat torzította volna. Befejező dátumként tartottuk magunkat az 1890. évhez. A politikailag nyugodt 1868. után az egyik választási év, 1872. következik, majd — abból a feltételezésből kiindulva, hogy Tisza Kálmán hatalomra jutása szemléleti változásokat is eredményezett — az 1875-öt megelőző és követő év. 1879-t nemcsak a balkáni válság átmeneti csillapodása miatt választottuk ki, hanem az új lapalapítások miatt is. Egy újabb, politikailag-társadalmilag „forró” év (1883.) után a csendesebb 1886. előzi meg a korszakzáró dátumot.

Az életrajzokat darabszámban és az összehasonlítás érdekében lehetőleg százalékos arányszámban is megadjuk. A százalékos adatok a tevékenységi körök szerinti bontásnál az egyes csoportoknak az összes életrajzhoz, a földrajzi—nemzeti bontásnál az összes külföldi életrajzhoz viszonyított arányát jelölik. A táblázatokat diagramokká is feldolgoztuk a szemléletesség érdekében. Az elemzés során készített összes táblázat és diagram közlésére a terjedelmi korlátok miatt nem nyílt lehetőség, ezért itt csupán a legjellemzőbb adatokat tartalmazók és az összehasonlítást lehetővé tevők kaptak helyet.

A portrérovatok általános átrendeződése, a politikai és a történelmi életrajzok

A *Vasárnapi Újság* életrajzi rovata 1890-ig mérsékelt ütemben, fokozatosan gyarapodott. Két esztendőben, 1876-ban és 1883-ban jelentkezett erősebb, illetve mérsékeltbb visszaesés. A korszakhatárainkat jelölő két időpont között szerkezetileg a legjelentősebb változás az volt, hogy a politikai portrék igen erősen visszaestek (51,7%-ról 16,2%-ra), a történelmieket viszont felíveltek (3,5%-ról 24,3%-ra). A többi csoportnál mindössze kismérvű gyarapodás állott be. (1. táblázat, 1. diagram)

A *Magyarország és a Nagy Világ* esetében már 1874-ben megindult a rovat erős visszaesése, és 1876—79 között az a mélypontra stagnált. A politikai portrék itt is erősen visszaestek (53,5%-ról a lap megszűnését megelőző 1883-i 29,3%-ra; sőt 1874-ben csupán 19,7%-ot tettek ki), helyettük a szellemi portrék vették át a legnagyobb csoport szerepét (1868: 22,5%, 1883: 31%). (2. táblázat, 2. diagram)

A politikai portrék alakulása sajátos volt: ez az egyetlen olyan csoport, amelyik mindkét lapban majdnem következetesen ellentétes módon gyarapodott vagy csökkent, mint a rovat egésze. Ez arra mutat, hogy ez a csoport meghatározó jelentőségű volt: visszaszorított másokat vagy helyet adott nekik. Abból, hogy egyedül akkor ugrott meg az ide sorolható életrajzok száma, amikor a rovat egésze mélypontjára jutott, az a következtetés vonható le,

1. táblázat

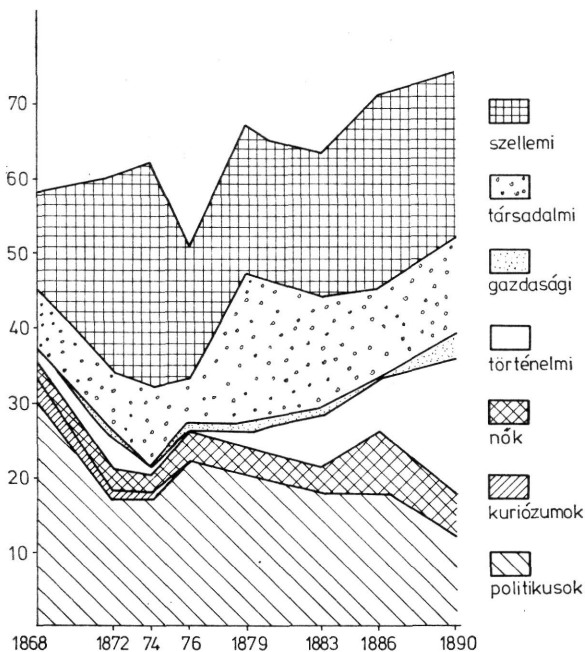
A Vasárnapi Újság életrajzi rovatának megoszlása

Év	politikai		szellemi		társadalmi		gazdasági		történelmi		nők		kurióznumok		összesen db
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	
1868	30	51,7	13	22,4	8	13,8	—	—	2	3,5	2	3,5	3	5,1	58
1872	17	28,3	26	43,3	8	13,3	1	1,7	4	6,7	3	5,0	1	1,7	60
1874	17	27,4	30	48,4	11	17,7	—	—	1	1,7	2	3,2	1	1,6	62
1876	22	44,0	17	34,0	6	12,0	1	2,0	—	—	4	8,0	—	—	50
1879	20	29,8	20	29,8	20	29,8	1	1,5	2	3,0	4	6,0	—	—	67
1883	18	28,6	19	30,2	15	23,8	1	1,6	7	11,0	3	4,8	—	—	63
1886	18	25,3	26	36,6	12	17,0	—	—	7	9,7	8	11,4	—	—	71
1890	12	16,2	22	29,7	13	17,5	3	4,1	18	24,3	6	8,2	—	—	74

2. táblázat

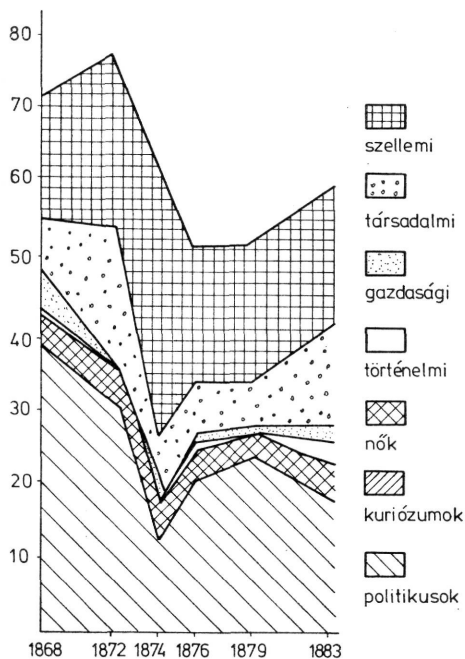
A Magyarország és a Nagy Világ életrajzi rovatának megoszlása

Év	politikai		szellemi		társadalmi		gazdasági		történelmi		nők		kurióznumok		összesen db
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	
1868	38	53,5	16	22,5	7	9,9	5	7,0	1	1,4	4	5,6	—	—	71
1872	30	39,0	23	29,9	19	24,7	—	—	—	—	5	6,5	—	—	77
1874	12	19,7	35	57,4	8	13,1	1	1,6	—	—	5	8,2	—	—	61
1876	20	39,2	18	35,3	7	13,7	1	2,0	1	2,0	4	7,8	—	—	51
1879	23	45,1	18	35,3	6	11,8	1	2,0	—	—	3	5,9	—	—	51
1883	17	29,3	18	31,0	13	22,4	2	3,4	3	5,2	5	8,6	—	—	58

1. diagram

A Vasárnapi Újság életrajzai tevékenységi körök szerint (db)

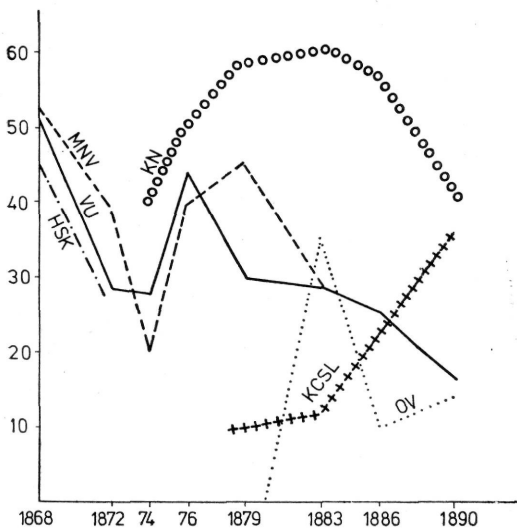

2. diagram

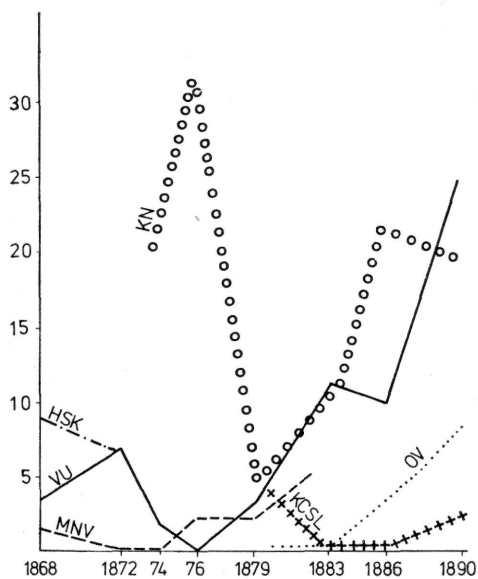
A Magyarország és a Nagy Világ életrajzai tevékenységi körök szerint (db)

3. táblázat
A Képes Néplap életrajzainak megoszlása

év	politikai		szellemi		társadalmi		gazdasági		történelmi		nők		kuriozumok		összesen db
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	
1874	2	40,0	1	20,0	1	20,0	—	—	1	20,0	—	—	—	—	5
1876	8	50,0	1	6,2	—	—	1	6,2	5	31,2	1	6,2	—	—	16
1879	14	58,3	3	12,5	1	4,2	—	—	1	4,2	3	12,5	2	8,3	24
1883	6	60,0	—	—	1	10,0	—	—	1	10,0	1	10,0	1	10,0	10
1886	8	57,1	1	7,1	1	7,1	—	—	3	21,6	—	—	1	7,1	14
1890	9	40,9	2	9,1	3	13,6	—	—	4	18,2	2	9,1	2	9,1	22

3. diagram
A politikai életrajzok a lapokban (%)

4. diagram
A történelmi életrajzok a lapokban (%)

hogy a politika elvonta a figyelmet a többi területtől. Azt mondhatjuk tehát, hogy mind a szerkesztői tájékozódás, mind az olvasói igények még a közművelődési sajtó „enciklopédiai” laptípusát is erősen politikus érdeklődésűvé tették. Ez érdekes tünet, hiszen nem nevezhetjük természetesen, hogy a politika ilyen mértékben szabályozó szerepet játsszék a közművelődési lapokban. A magyarokkal leginkább rokonítható német családi lapokból hiányzott ez a jelenség, a közvetlen politizálás is. Ez alapvető különbség a két változat között. Bár 1890-ig úgy látszott, hogy a *Vasárnapi Újság* alakulásának tendenciája a német nyelvterületen korábban és világosabban elkülönült sajtótípusét követi és irodalmias-ismeretterjesztő családi lappá válik. A nyolcvanas évek végére megváltoztatott alcímében, egész szerkezetével ezt hirdette,⁶ ám az aktualitásokat ábrázoló képanyag növelésével ellenkező irányban indult el. A századfordulóra pedig már az *Illustrated London News*, az *Illustration* és a *Berliner Illustrierte Zeitung* magyar társa kívánt lenni, saját hagyományai megőrzése mellett. Vagyis továbbra is többféle funkciót töltött be.

A politikai portrék csoportjának nem csak a középosztálybeli családoknak készülő „enciklopédiai” lapok életrajzi rovatában volt ilyen döntő súlya. A *Képes Néplapban* — mely a paraszti kézműves családokhoz szólt, s törzsanyagát a *Vasárnapi Újság*ból válogatott, rövidített cikkek, valamint képanyag alkotta — még szembetűnőbb volt ez a szerep: itt már túlsúlyá is változott. (3. táblázat) A kevés portré nagyobb része mindenkor politikusokat mutatott be, s csak 1886 után lett érzékelhető a többi csoport növekedése.

Az 1870-es évek végéig a különböző közművelődési lapok között közel azonos arányban szerepeltek a politikusok. (3. diagram.) A nyolcvanas évtizedben ez a viszonylagos összhang megbomlott, és e téren már számottevő különbség mutatkozott az egyes lapok között.

A *Vasárnapi Újság*ban eleinte jelentéktelenül kevés történeti jellemrajz volt, 1876-ban ezek hiányoztak is. A nyolcvanas években viszont gyorsan szaporodtak, s 1890-ben a szellemi portrék után a második legnagyobb csoportot alkották. A politikai életrajzoktól eltérően Nagy Miklós lapjai az 1880-as években sokkal jobban növelték a történeti portrék számát, mint akár a *Magyarország* és a *Nagy Világ*, akár ez évtized új közművelődési lapjai. (4. diagram)

A gazdasági és társadalmi portrék

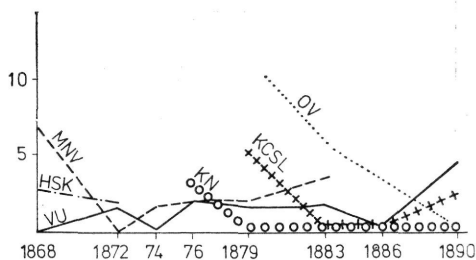
1890-ig a gazdasági foglalkozásúak életrajzainak száma a *Vasárnapi Újság*ban nem volt számottevő, jelenlétük is csak akkorra vált észrevehetővé. Végig az egész korszakban évente legfeljebb egy ilyen portré jelent meg, s ez a szám háromszorozódott meg (4,1%) a korszakzáró évben.

A hatvanas évek végén, a hetvenesek fordulóján a többi „enciklopédiai” lap (*Hazánk s a Külföld*, *Magyarország és a Nagy Világ*) e téren felülmúlta a *Vasárnapi Újságot*, s Ágai lapja a megszűnése előtti időszakban is még kevéssel több gazdasági portrét közölt. Egyébként szinte szabályszerűen következett be az, hogy az újonnan induló lapok megindulásukkor közöltek gazdasági életrajzokat, majd néhány éven belül teljesen kihagyták őket. (5. diagram) Ez pedig azt jelenti, hogy a sikeres gazdasági tevékenység mint karriermodell, a

⁶ Uo.

polgári self-made man típus hullott ki belőlük, az amelyik a hasonló angol lapfajta egyik központi tárgya volt már évtizedekkel korábban.⁷

Ezt a karriermodell funkciót — a szellemi portrék néhány darabja mellett — a társadalmi életben szereplők életrajzainak egy része töltötte be. Ezek általában a kitartó tanulás és néhány erkölcsi tulajdonság (például állhatatosság,

5. diagram

A gazdasági életrajzok a lapokban (%)

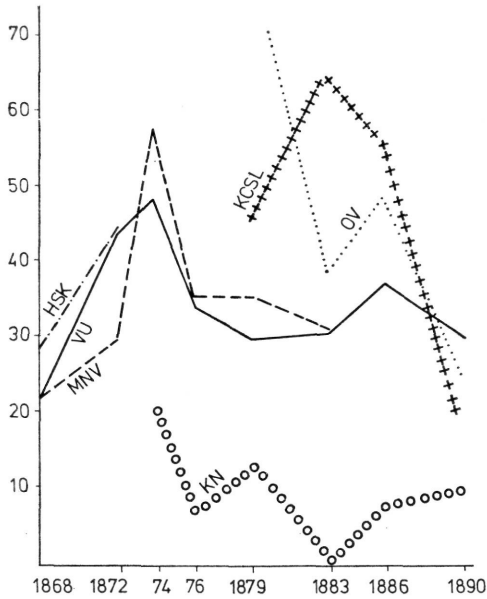
megvesztegethetetlen öntudat, hazafiság) sikerét, elismerését hirdették. E csoport a politikai és a szellemi portrék kettős szorításának hatására alakult: fő feladata az lehetett, hogy részben tágítsa a bemutatásra érdemesek két hagyományos kategóriáját, részben pedig a társasági beszéd témákhoz ismereteket nyújtson. Az mindenesetre kétségtelen, hogy ha elmosódó határok között is, de a szemléleti polgárisítás sajátos változatát szolgálta.

A szellemi-művészeti életrajzok

A tudósok, művészek és szabadfoglalkozású értelmiségiek jellemrajzainak közlése a laptípus programjából következett. A *Vasárnapi Újság*ban mégsem uralkodott ez a csoport a többi fölött, csupán a politikaiakkal azonos nagyságrendű alkotóelem maradt. E két csoport a hetvenes évek végének és a nyolcvanas évek végének kivételével egymással ellentétes mozgást végzett. Leginkább itt tűnik szembe, hogy a tudósok — művészek iránti érdeklődés fokozódása vagy lenyuhulása a politikai eseményeknek rendelődött alá.

A különböző lapok szellemi életrajzainak mennyiségi aránya, illetve egy-egy lapon belül a többi életrajzhoz viszonyított részesedése markáns különbségeket jelez az egyes időszakokban. (6. diagram) Az „enciklopédiai” lapokban 1874-ig meredeken felívelt e portrék részesedése, utána visszaesett, a nyolcvanas években pedig kisebb változásokkal tartotta az összes életrajz mintegy harmadát elfoglaló helyét. A néplapot képviselő *Képes Néplap*ban volt a legalacsonyabb e portrék aránya, sőt 1883-ra nullára is csappant. Ettől kezdve jelentéktelenül gyarapodott. A nyolcvanas évek új családi lapjaiban (*Ország-*

⁷ KELLETT, E. E.: *The Press*. In: Young, G. M. (ed.): *Early Victorian England*. London, 1934. Vol. 2. 43. 1.

6. diagram
A szellemi életrajzok a lapokban (%)

Világ, Képes Családi Lapok) volt a legmagasabb az arányuk; az évtized végén viszont itt zuhanásszerűen csökkenni kezdtek — párhuzamosan a politikai portrék emelkedésével. (Vö. 3. diagram.)

Nők a közművelődési lapok portréi között

A nőket — színészeket, énekeseket és arisztokratákat, uralkodócsaládok tagjait — bemutató életrajzok száma fokozatos növekedéssel, az 1860-as évek végi és 70-esek eleji évi 2–3-ról a következő évtized végére 6–8-ra nőtt a *Vasárnapi Újságban*. A nők ilyen — a gazdasági foglalkozásúaknál nagyobb mérvű és folyamatosabb — térnyerése mindegyik lapoknál hasonlóképpen történt, csupán a *Képes Néplap* esetében esett vissza e portrék száma olykor a nullára.

A női életrajzok és általában a nőkre vonatkozó cikkek növekedése többféle változás eredménye volt. A nem politikai sajtó minden változatát „női lapnak” tartotta a korabeli magyar közvélemény, a közművelődési lapok pedig önmaguk is egyre tudatosabban vállalták, hogy családi, vagyis a nőolvasóknak szóló orgánumok legyenek. Az 1880-as években megnövő divat, kozmetikai és háztartási rovataik, mellékleteik éppúgy a lapszerkezeten belüli érvek emellett, mint a növekvő számú női portré. Az is érthető, hogy a vidéknek, falvaknak készül *Képes Néplap* miért maradt le ezen a téren: olvasókörében az írni—olvasni tudó nők aránya sokkal kisebb volt, mint a városi lakosságnál, a patriarkális szemlélet pedig még megbontatlan.

A nőkérdés és a nők előtérbe kerülése nem jelentette azt, hogy a női egyenjogúsítás iránt a leghalványabb megértést vagy akárcsak érdeklődést is tanúsították volna e lapok. Egyikük sem közölt portrét a nyugat-európai és amerikai nőmozgalmak képviselőiről, még csak elítélő hangon sem (ezt a *Vasárnapi Újság* néhány „elmélkedésében” tette meg).⁸ Számukra a nők elsősorban mint a társadalom szerves fejlődésének garanciáját jelentő hagyományos család központi alakjai, illetve mint a társadalmi és művészeti élet szereplői voltak fontosak.

Az életrajzok földrajzi — nemzeti tagolódása

A *Vasárnapi Újság* életrajzainak földrajzi — nemzeti hovatartozására fordítva figyelmünket, a legszembetűnőbb jelenség, hogy az 1870-es évek első felétől a magyar és a külföldi portrék részesedésének alakulása elszakadt egymástól. (4. táblázat, 7. diagram) Ennek az évtizednek végéig nőtt a külföldi életrajzok mennyisége, attól kezdve csökkent, a 80-as évek végén már rohamosan. A külföldi portrék számának alakulása azonban egyetlen kivételtől eltekintve nem befolyásolta az összes életrajz létszámbeli változását. E kérdésben lényeges különbséget láttunk a közeli rokon lappal, a *Magyarország és a Nagy Világgal* összehasonlítva (5. táblázat, 8. diagram): itt a külföldi jellemrajzok mennyiségi alakulását követte az összes jellemrajzé, vagyis a külföldi és a magyar portrék aránya nem változott számottevően. A *Magyarország és a Nagy Világ* portrérovatának kiegyensúlyozott arányai — megközelítőleg fele-fele részben magyar és külföldi, s a kilengés nem érte el a 8%-ot — éles ellentétben állnak a *Vasárnapi Újság* nyugtalan tájékozódó forgásával: a magyar és a külföldi portrék aránya közötti eltolódás itt meghaladta a 30%-ot. A *Vasárnapi Újság*ban a külföldiek részesedése az 1868. évi 27,6%-ról 1876-ra, fokozatos emelkedéssel, elérte a 60%-ot, ettől kezdve viszont, szintén fokozatosan, visszasüllyedt az 1890-i 27%-ra.

Nagy Miklós másik lapjában, a *Képes Néplap*ban a jelentékenyen kevesebb portré között másképp alakult a külföldiek aránya: előbb kis késéssel követte a *Vasárnapi Újság*beli ingadozást, 1883-tól viszont ellentétes irányban mozgott vagyis növekedett. (6. táblázat) A *Képes Néplap*éval rokon görbét mutat a nyolcvanas évek családi lapjaiban a hasonlóképpen kevés külföldi portré részesedése.

A sajtó, a hírszolgálat és a könyvkiadás gyarapodásának eredményeképpen növekedett azoknak a külföldieknek, elsősorban politikusoknak és íróknak a száma, akik a magyar újságolvasó közönség előtt is ismertté váltak. A közművelődési lapok többségében, a közérdeklődésnek megfelelően, növekedett tehát az életrajzaik száma. A *Vasárnapi Újság* — amely korábban a közönség pusztá kiszolgálása helyett nevelését, figyelmének irányítását vállalta s ezt a nyolcvanas években feladta vagy átértelmezte — tulajdonképpen ugyanezt a szintet közelítette meg, csakhogy ez az ő esetében a külföldi portrék számának csökkentésével járt.

A *Vasárnapi Újság* külföldi életrajzaiból a szerkesztő és a rovatot időnként félreismerhetetlenül irányító Szász Károly tájékozódási iránya világosan kibontakozik. Figyelemre méltó, hogy 1890-re Dél-Európa kiesett figyelme köréből; különösen jól látható, amint az olasz portrék lassan eltűntek. Török sze-

⁸ BUZINKAY Géza: MKsz i. m. 27. l.

4. táblázat

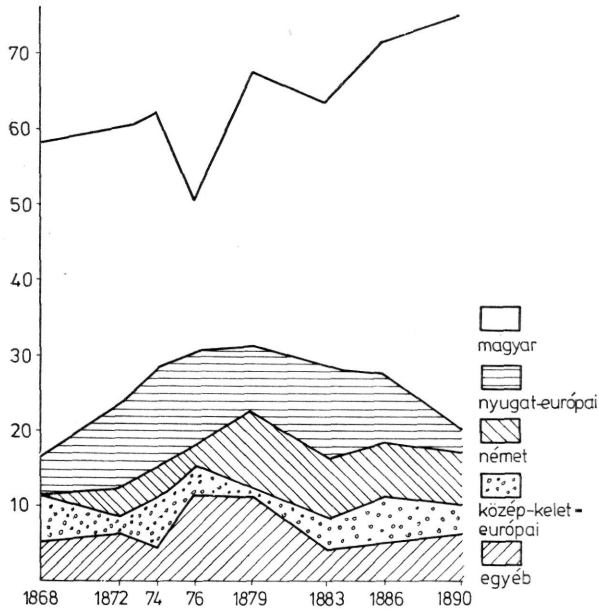
A Vasárnapi Újság külföldi életrajzai

Év	nyugat-európai-angolszász		német		közép-kelet-európai		olasz		spanyol		török		orosz		balkáni		egzotikus		összesen	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
1868	5	31,3	—	—	6	37,5	3	18,8	2	12,5	—	—	—	—	—	—	—	—	16	27,6
1872	11	47,8	4	17,4	2	8,7	2	8,7	1	4,3	2	8,7	—	—	—	—	1	4,3	23	38,3
1874	13	46,4	4	14,3	7	25,0	3	10,7	1	3,6	—	—	—	—	—	—	—	—	28	45,2
1876	12	40,0	3	10,0	4	13,3	2	6,7	—	—	6	20,0	3	10,0	—	—	—	—	30	60,0
1879	9	29,0	10	32,3	1	3,2	2	6,4	2	6,4	4	12,9	—	—	1	3,2	3	9,7	31	46,3
1883	12	42,9	8	28,6	4	14,3	2	7,1	—	—	—	—	1	3,6	—	—	1	3,6	28	44,4
1886	9	33,3	7	25,9	6	22,2	1	3,7	1	3,7	—	—	2	7,4	1	3,7	—	—	27	38,0
1890	3	15,0	7	35,0	4	20,0	—	—	—	—	2	10,0	1	5,0	1	5,0	1	5,0	20	27,0

5. táblázat

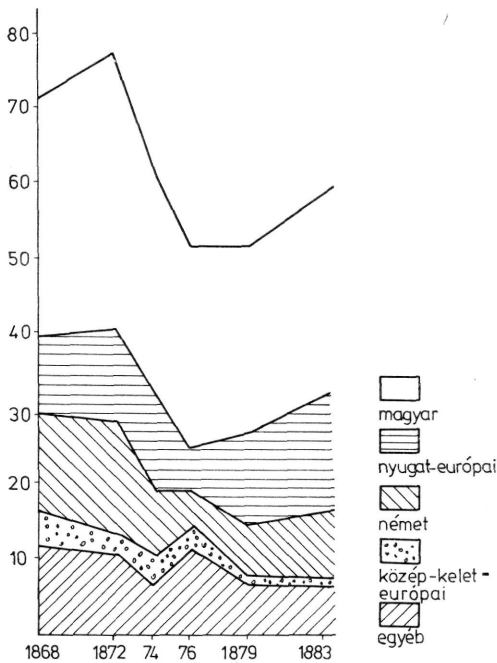
A Magyarország és a Nagy Világ külföldi életrajzai

Év	nyugat-európai-angolszász		német		közép-kelet-európai		olasz		spanyol		török		orosz		balkáni		egzotikus		összesen	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
1868	10	25,6	13	33,3	5	12,8	7	17,9	3	7,7	1	2,6	—	—	—	—	—	—	39	54,9
1872	12	30,0	15	37,5	3	7,5	2	5,0	3	7,5	3	7,5	—	—	1	2,5	2	5,0	40	51,9
1874	13	41,9	8	25,8	4	12,9	3	9,7	1	3,2	—	—	1	3,2	—	—	1	2,5	31	50,8
1876	6	25,0	4	16,7	3	12,5	1	4,2	—	—	6	25,0	3	12,5	1	4,2	—	—	24	47,1
1879	12	46,1	7	26,9	1	3,8	—	—	1	3,8	2	7,7	—	—	1	3,8	2	7,7	26	51,0
1883	15	48,4	9	29,0	1	3,2	1	3,2	1	3,2	—	—	2	6,4	1	3,2	1	3,2	31	53,4

7. diagram

A Vasárnapi Újság életrajzai a főbb földrajzi—nemzeti csoportok szerint (db)

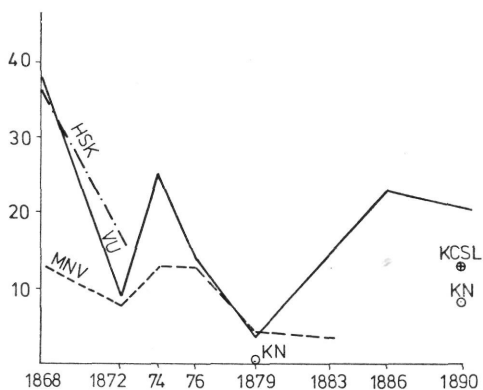

8. diagram

A Magyarország és a Nagy Világ életrajzai a főbb földrajzi—nemzeti csoportok szerint (db)

6. táblázat
A Képes Néplap külföldi életrajzai

Év	nyugat-európai—angolszász		német		közép-kelet-európai		olasz		spanyol		török		orosz		balkáni		egzotikus		összesen			
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%		
1874	1	50,0	—	—	—	—	1	50,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	40,0	
1876	—	—	1	12,5	3	37,5	—	—	—	—	2	25,0	—	—	—	—	—	—	—	8	50,0	
1879	4	25,0	3	18,7	—	—	—	—	1	6,2	3	18,7	1	6,2	1	6,2	—	—	3	18,7	16	66,7
1883	1	20,0	1	20,0	1	20,0	—	—	1	20,0	1	20,0	—	—	—	—	—	—	—	5	50,0	
1886	2	25,0	2	25,0	—	—	1	12,5	—	—	1	12,5	1	12,5	1	12,5	—	—	—	8	57,1	
1890	5	35,7	4	28,6	1	7,1	1	7,1	1	7,1	—	—	—	—	1	7,1	—	—	1	14	63,6	

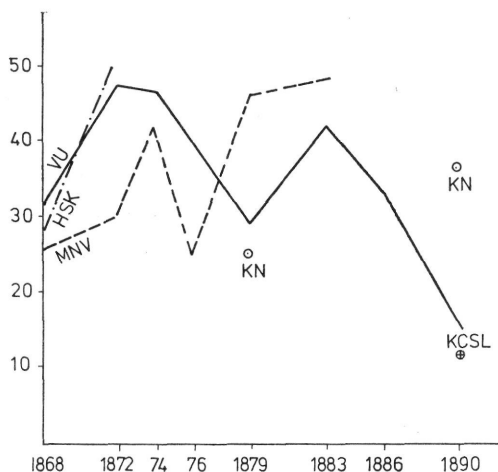

9. diagram

A közép-kelet-európai életrajzok a lapokban (%)

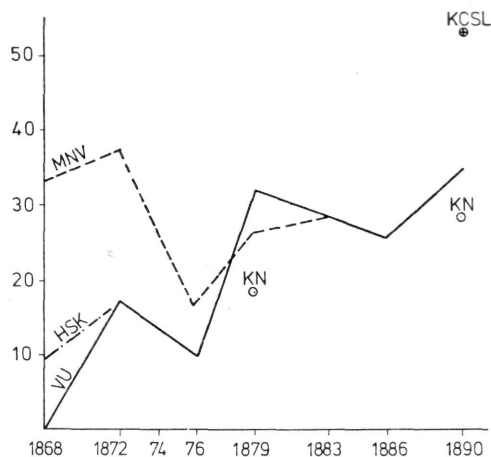
replők csak a 70-es években voltak jelen, s a balkáni háború időszaka indokolta, hogy 1876–79-ben megszorodtak. Ugyanekkor megjelentek az orosz portrék is, de számuk nem érte el a törökökét — ami mutatja a politikai érdeklődés és rokonszenv irányát.

Mint a többi közművelődési lapban, a *Vasárnapi Újságban* is három terület-ről került ki a külföldi életrajzok túlnyomó többsége: a Magyarországgal szomszédos részektől, Németországból és Nyugat-Európából, illetve Ameriká-

10. diagram

A nyugat-európai—angolszász életrajzok a lapokban (%)

11. diagram

A német és osztrák-német életrajzok a lapokban (%)

ból. (9—11. diagram) Az egész időszakot tekintve a közép-kelet-európai portrék aránya kis mértékben, a nyugat-európai—angolszász életrajzok aránya erősen csökkent, a német és osztrák-német portréké viszont megnőtt. Mindhárom csoport erős ingadozásokkal jelent meg a *Vasárnapi Újságban*, négy-öt évenként megváltoztatva csökkenési vagy növekedési tendenciáját. Mindhárom csoportot érintő változás 1879-ben következett be: ekkor a közép-kelet-európai portrék abszolút (3,2%), a nyugat-európaiak relatív (29%) mélypontra jutottak, a német portrék viszont olyan csúcspontot értek el (32,3%), amelyet majd csak 1890-ben haladtak túl. Már a diagramok meredeken egymással ellentétesen futó vonalai is érzékeltetik a *Vasárnapi Újság* nyugtalan és szüntelenül más irányú kizárólagosságra törekvő tájékozódását. A lap a 70-es évek végére fokozatosan jutott el a német orientációig: az 1860-as évek végén még a közép-kelet-európai portrékat részesítette előnyben, az 1870-es évek első felében pedig a nyugat-európai—angolszász életrajzok uralták e rovatát. A nyolcvanas években volt ugyan egy halványabb kísérlete e két csoport erősítésére (1883—86), ez azonban végül is sikertelen maradt.

A *Magyarország és a Nagy Világ* sok szempontból más utat járt. Először is azért, mert benne e három csoport részesedésének ingadozása kisebb mérvű volt, a *Vasárnapi Újság*helinek csupán kétharmada. A közép-kelet-európai portrék itt is csökkentek; igaz, már eleve is lényegesen kisebb helyet foglaltak el. A *Magyarország és a Nagy Világ* — külföldi portréinek tanúsága szerint — a legerősebben és leginkább egyértelműen érdeklődött a nyugatabbra élő, polgáriasultabb nemzetek iránt. A 60-as évek végén, a 70-esek elején erős német orientáció jellemezte, s ez csak a balkáni események sűrűsödése idején szorult vissza. A nyugat-európai—angolszász érdeklődés alig valamivel állt a német mögött, s ha 1874-től a kettő helyet is cserélt — szintén kis különbséggel —, a két csoport portréi nagyrészt azonos módon nőttek vagy csökkentek.

A *Vasárnapi Újság* és a *Magyarország és a Nagy Világ* külföldi portréinak ez az összevetése a polgári átalakulás mintaválasztásának különbözőségét dokumentálja. A *Vasárnapi Újságban* a politikai események erőteljesen befo-

lyásolták a figyelem mindenkori irányát, sőt a példaválasztást is. Érdeklődésének jellemzője volt, hogy egymás ellentétéként értelmezte a nyugat-európai — angolszász vagy a német orientációt. E téren hozzá hasonlított a *Hazánk s a Külföld* és a túlzottan kis számú adat ellenére is sejthetően a többi közművelődési lap magatartása. A *Magyarország és a Nagy Világ* számára egyértelműbb és egységesebb volt a követendő példa, s álláspontját jóval kevésbé befolyásolták a politikai események.

A kétféle felfogás mögött felfedezhetők a magyar középosztály két csoportjának érdekei és szemlélete. Az előbbi a nemesi középosztályét tükrözi, mely polgárosodását alárendelte saját — és sajátos — nemzeti-politikai céljainak. Az utóbbi rávilágít a polgári középosztály szemléletére, amely műveltségének jellegénél fogva is nyitottabb volt a külső hatások előtt, a polgárosodást oszthatatlanabbnak ítélte; amely önmaga és saját kultúrája társadalmi elismertetését szolgálta, s még nem volt lehetősége önálló politikai tervek kovácsolására, ezért nála a politikai szempont nem is rendelte maga alá a többi szempontot.

Azt az egyébként is nyilvánvaló tendenciát szintén kihangsúlyozzák ezek az adatok, hogy Magyarországot e lapok művelődésileg sokkal inkább valamelyik nyugat- vagy közép-európai területhez tartozónak kívánták tekinteni, mintsem a földrajzilag és a valóságos történeti-művelődési helyzetnek megfelelően, a közép-kelet-európai terület részének. Nyugat felé néztek s oldalra kevésbé, hátuk mögé alig láttak.⁹ Ám e szempontból is volt árnyalatnyi eltérés a társadalmilag elkülönülő két lap között: a politikusabb, dzsentri középosztályi *Vasárnapi Újság* jobban kötve érezte magát a közép-kelet-európai térséghez, mint a polgári középosztályi *Magyarország és a Nagy Világ*, melynél a nyugatabbi Európa vonzása vitán felül állt mindvégig.

És most röviden érintenünk kell egy, az eddigiekben mellőzött szempontot: hogy személy szerint kik voltak a külföldi portrékban bemutatottak. Csupán arra utalunk, hogy a bizonyosfokú tudatossággal válogató „enciklopédiai” lapokban a korabeli európai szellemi — tehát nem a politikai — élet mely nagyságait tartották annyira jelentősnek, hogy közöljék élet- és jellemrajzukat, illetve kik voltak azok, akiknek neve ugyan előfordult a cikkekben, önálló portrét mégsem kaptak. Eleve volt bizonyos különbség a magyar és a külföldi életrajzok között: a magyarok nagyobbik része élő, munkálkodó személyekről készült, a külföldiek többségére viszont az illető halála adott alkalmat. Ez pedig azt jelentette, hogy inkább a közelmúlt, mintsem a jelen külföldi szereplői jelentek meg e lapokban. Az 1870-es években voltak még kivételek: portrét kapott Ch. Darwin többször is, egyszer-egyszer K. Marx, L. Büchner, K. Vogt. A 80-as években viszont nemhogy az akkor fellépő vagy befolyásuk csúcspontjára jutó tudósok, gondolkodók mellett mentek el a lapok szó nélkül, hanem az akkor elhunytak közül is hallgattak olyanokról, mint Th. Carlyle (akiről 80. születésnapján, 1876-ban még készült portré) és R. W. Emerson, de még J. W. Draper és J. A. Gobinaeu is hiányolható. A század gondolkodását mélyen befolyásoló, akkorra már történetinek számító alakok közül is egyedül csak Schopenhauerről emlékeztek meg születése századik évfordulóján. A 80-as

⁹ Ez a tájékozódási irány bizonyára összefüggött azzal a valóságos folyamattal, hogy az ekkoriban ugrásszerűen nagyvárossá fejlődő Budapest külföldi betelepülői is elsősorban Cseh- és Morvaországból, Alsó- és Felső-Ausztriából s Németországból érkeztek, a századclón még élénk balkáni kapcsolatok pedig olyannyira visszaestek, hogy meglepően elenyésző számban jöttek csak onnan. Vö. SPIRA György—Vörös Károly: *Budapest története* IV. köt. Bp. 1978. 186—187., 221.

évek jócskán gazdagítható hiánylistája akkor igazán szembetűnő, ha az előző évtized portréival vetjük össze. Az 1870-es években elhunyt legjelesebb tudósoktól szinte hiánytalanul portréval búcsúztak a magyar közművelődési lapok is, így J. St. Milltől, L. Feuerbachtól, D. Strausstól, F. Guizot-tól, J. Michelet-től, F. Palackytól, A. Quètelet-től, Ch. Lyelltől, Justus Liebigtől, sőt például még a náluk kisebb jelentőségű amerikai természettudóstól, L. Agassiztól is. Úgy látszik tehát, hogy a 70-es évtizedbeli tájékozódási pontokat a következő évtizedre elvesztették ezek a lapok.

A fenti — mégoly hiányos — névsorból következtethetünk arra, hogy milyen források alapján igazodtak el közművelődési lapjaink a külföldi szellemi jelenségekben. Először is azok működését kísérték nyomon, akiket Kemény—Eötvös—Csengery nemzedéke tett itthon ismertté. Mellettük azokét, akiknek hírért az emigrációból hazatértek honosították meg, különösen az igen magas angol társadalmi és tudományos, irodalmi körökig eljutó Pulszky Ferenc;¹⁰ és végül azokét, akikét az 1860-as években a hosszabb német és angol tanulmányutakon járó protestáns diákok, lelkészek hazatérve megismertették. A közművelődési lapok számára azonban ezek a források már a 70-es években sem újultak meg: az új tudományos eredmények, filozófiai irányzatok és képviselői távoliak, idegenek maradtak. Az 1880-as években e téren megerősödött a szépirodalmi áttétel szerepe: a hosszabb-rövidebb időt külföldön töltő művészek, írók — mint például Ambrus Zoltán, Justh Zsigmond — közvetítették a gondolati, szemléleti újdonságokat, de elsősorban azokat, amelyek a nyugat-európai és főleg a párizsi szépirodalmat már áthatották. A klasszikus liberalizmus, a korai pozitívizmus és a mechanikus materializmus tanainak, képviselőinek bizonyos fokú ismeretéig jutottak el a közművelődési lapok, de amikor ezután új gondolatok, áramlatok kerültek uralomra, azokat már nem tudták elsajátítani, közvetíteni. A 70-es évtized félmúltbeli kapcsolódásából a 80-as évekre korszakos lemaradás kerekedett ki.

A rovatelemzés tanulságai

Az életrajzi rovatok formai elemzéséből nyert adatok a korszak különböző művelődéstörténeti tendenciáival és néhány jelentős eseményével indokolhatók, s több korábban fontosként kiemelt jelenséget alátámasztanak. Itt most csak utalunk két korábbi dolgozatunk¹¹ azon megállapításaira és indoklásaira, amelyeket az életrajzi rovatok elemzése megerősített: a politikai érdeklődés és szemlélet meghatározó szerepére, a kapitalista-polgári szemlélet és mintaképek háttérben maradására, illetve hiányára a nyolcvanas évek végéig, a *Vasárnapi Újság* esetében ugyanezen évtized folyamán a történelmi érdeklődés és a német orientáció látványos erősödésére.

Vannak azonban ennek az elemzésnek olyan tanulságai is, amelyekre szükséges külön is kitérni. Szerkesztői, írói visszaemlékezések állításai és a lapok átnézésének benyomása összecsengett: valóban úgy látszott, hogy a közművelődési lapok szerkesztői elsősorban a külföldi és belföldi lapokból ollóztak és a találmásra beérkező anyagokra hagyatkoztak. Az elemzés által feltárt összefüggések

¹⁰ PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. Bp. 1884². 2. köt.; KABDEBO, Thomas: *A Hungarian in exile: Francis Pulszky's political activities in England, 1849—1860*. London, 1969. (kézirat).

¹¹ BUZINKAY Géza: *i. m.* MKsz; *u.ó.*: *v. m.* ItK

viszont azt bizonyítják, hogy erősebb szerkesztői tudatossággal, a szerkesztői egyéniségnek és tájékozódásnak a korábban feltételezettnél nagyobb szerepével lehet számolni. Nagy Miklós lapjainak, főleg a *Vasárnapi Újságnak* marakáns vonása volt a közép-kelet-európai, majd a nyugat-európai — angolszász orientációt a nyolcvanas években felváltó német érdeklődés, a politika helyett történelem előtérbe állítása, s általában a tájékozódási irányok közötti mintegy görcsös választási kényszer, vagyis hogy a szerkesztő úgy vélte, az egyik irányt csakis a másik rovására érvényesítheti. Ágai *Magyarország és a Nagy Világ*ában kiegyensúlyozottabbak voltak a jellemző irányok, egymást inkább támogatták, mintsem kiszorították. Bármilyen jelentős volt e lapban is a politikai szempont szerepe, valamivel fontosabb volt a szellemi-művészeti élet figyelése. A lap történeti érdeklődése igen mérsékelt maradt, a környező országokból származó portrék úgyszintén kis számban jelentek meg benne, viszont Ágai élénk és növekvő érdeklődése egyformán irányult minden, nálunk polgáriassultabb nemzet felé. A *Vasárnapi Újság* szinte vívódott a magyar vagy a külföldi orientáció között, a *Magyarország és a Nagy Világ* természetesnek tartotta életrajzi rovatának két egyenlő súlyú részre történő felosztását. Nagy Miklós mintha szorongott volna a nemzeti művelődés iránya miatti felelősség súlya alatt, Ágai viszont, úgy tűnik, mintha mindig kiegyensúlyozott, magabiztos és bizakodó lett volna. Az előbbi nagy irányvonalakat láthatott maga előtt, kombinált és történeti biztosítékokat keresett, az utóbbi élénk, szemfüles volt, és fel sem merült benne, hogy minden kérdésre, akár a súlyosabbakra is, éppen neki kellene válaszolnia.

A szerkesztők e néhány határozottabb vonása mögött lapjaik olvasóközönségének, tágabban a hazai középosztály két nagy csoportjának, a dzsentrinek és a polgári középosztálynak aspirációi is felfedezhetők, amint erről már fellejebb szóltunk. A két lap társadalmi-művelődéstörténeti helyének a korábbinál világosabb elkülönítése egymástól már e rovat alapján is indokolható, akár csak periódusaik megkülönböztetése.

Az élet- és jellemrajzok rovat kifejlett formája, tartalmi súlya a korai közművelődési laptípus „enciklopédiai” csoportját jellemezte. Ez a csoport a laptípuson belül kiemelkedő szerepet az 1870-es évek végéig játszott, utána osztoznia kellett az időközben differenciálódott hazai közönségen. A néplap típus már a 70-es évek első felében megjelent, s bár az évtized közepén valóban eltolódott a politikai lapjelleg felé, mégsem csúszott át teljesen abba a típusba. Helyesebb az a megfogalmazás, hogy egy évtizedig a közművelődési lapok perifériáján helyezkedett el, majd a 80-as évek közepétől kezdett erősödni közművelődési funkciója, amit többek között portréinak számszerű gyarapodásával együtt jelentkező belső struktúrállódása is mutat. Az 1880-as évtized művelődési palettája a korábbinál színesebb lett, s a változás a polgári — kispolgári rétegek részesezésének növekedésére vall. Az összes új közművelődési lap e rétegek valamelyikének készült, s még amikor mintaképeit tekintve közelített is a dzsentri középosztályhoz és lapjának, a *Vasárnapi Újságnak* példájához, a tájékozódás kiindulási alapja valamelyik polgári réteg-csoport volt. Az első-sorban vidéki kispolgári, kishivatalnok rétegnek készülő *Képes Családi Lapok*, a főleg nagyvárosi műveltebb polgári-hivatalnoki családoknak kiadott *Ország-Világ*, majd a polgári — nagypolgári — értelmiségi családoknak készülő *Magyar Salon* alapján mind már polgári indíttatású volt. E lapok hangneme és szerkezete nemcsak egymástól tért el határozottan, hanem a korábbi „enciklopédiai” laptípustól is. E tekintetben szintén jó tanúk életrajzaik: a *Képes Család*

Lapokban és az *Ország-Világban* az elhunyt nagyságok rövid biográfiai adatközlésévé váltak, a bemutatások célja már rejtve sem a karriermodell nyújtása volt, hanem a társadalmi tiszteletadás. A *Magyar Salonban*, éppen ellenkezőleg, jelentős részben már esszévé alakultak az életrajzok, műelemzésekkel és világnézeti kérdések feszegetésével vagy pszichologizálással fonódtak össze, s ezért önálló rovat helyett joggal kerültek a tanulmányok közé. A történelmi gyökerekből táplálkozni kívánó dzsentri középosztálynak a hagyományos szerkezeten belül megmaradó-módosuló lapja, a *Vasárnapi Újság* mellett ekkor már a többi vezető közművelődési lap új struktúrát, új hangvételt kísérletezett ki. Sok új dolgot, megoldást kitaláltak, csak egy téren nem tudtak még megújulni: mindent átható szemléletükben. Ezek a polgári lapszerkesztési törekvések még lényegileg beilleszkedtek, sőt alárendelték magukat az uralkodó szemléleti hagyományoknak. E téren következett be történetükben fontos változás az 1890-es években.

S végül e korszak sajtótörténetének belső periodizációjához is adatokkal szolgálhat az életrajzi rovatok vizsgálata. Dezsényi-Nemes sajtótörténete „az első nagyszabású kapitalista lapvállalkozás: a *Pesti Hírlap*” megindulása miatt 1878-at tekintette időhatárnak.¹² (A *Pesti Hírlap* egyébként az év végén, Karácsonykor jelent meg először, ezért helyesebb lett volna inkább 1879-nél meghúzni a határt.) Az új sajtótörténeti összefoglalás¹³ a történetírási periodizációt, Tisza Kálmán hatalomra jutását (1875) fogadta el választóvonalnak. Bár úgy látszik, mintha az elsőként említett periodizáció külsőséges jegyre alapozott volna, az életrajzi rovatok alakulása arra mutat, hogy a kétféle korszakolás dátumai nemcsak a meghatározó súlyt és számszerű többséget alkotó politikai sajtó, hanem a közművelődési lapok esetében is a lényegbevágó átalakulás, strukturális átrendeződés kezdő és végpontjai. A hetvenes évek második felében zajlottak le azok a fontos szemléleti, magatartásbeli és a sajtó életén, az egyes lapokon, valamint a közönségen belüli szerkezeti változások, amelyek az évtized végére, fordulójára már új laptípusok megjelenésében is megnyilvánultak. A közművelődési lapok 1875. előtti időszaka úgy jellemezhető, mint a reformkorból eredő, sajátos magyar és tradicionális liberalizmus s evolúcióhit viszonylagos egységének szakasza. Az 1880-as évekre ez már nyilvánvalóan a múlté lett, s helyét átvette a különféle szemléleti korlátozások és szembenállások árnyalt, sokszínű színpada, gyakran meghasonlott szereplőkkel.

¹² DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 185.

¹³ KOSÁRY Domokos—NÉMETH G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története 1848—1890*. 2. köt. Bp. s. a.

BUZINKAY, GÉZA

Biographien in den ungarischen kulturellen Zeitschriften 1867 — 1890

In der ungarischen kulturellen Wochenblätter des vergangenen Jahrhunderts, nach dem Beispiel der deutschen Familienblätter, verbreiteten sich die biographischen Teile, deren Analyse kann uns mit neuen Angaben dienen, auf denen die weitere Inhaltsanalyse gebaut werden kann. Die statistisch analysierende Methode liefert für die Pressegeschichte zur Vergleichung geeignete Angaben zur Prüfung der Zeitschriftentypen, die keine Richtungsartikel mitteilen. Die Gestaltung der biographischen Teilen wurde nach gesellschaftlichen und geographischen Kategorien zwischen 1867 und 1890 beobachtet. Die quantitative Veränderungen der politischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen, der geistigen-künstlerischen, der historischen und der Weiberporträts sowie der Biographien nach geographischen und nationalen Gliederungen — mittels Diagrammen und Tabellen — gewähren eine anschauliche Belehrung in Verbindung mit den analysierten Zeitschriften.

Molnár Ferenc és a Franklin Társulat

Molnár Ferenc pályaképeének kezdetét keserves hírlapírói évek jellemzik. Ezekből az esztendőkből a *Pesti Hírlaphoz*, a *Héthez* és főként a *Budapesti Naplóhoz* fűződő kapcsolatait szokás emlegetni. De tudjuk, hogy első színpadi sikerei után sem lett hűtlen az újságíráshoz; többek között az induló *Az Est*-nek egyik vezető publicistája lesz.

Első köteteit a legkülönbözőbb cégeknél jelenteti meg; Ranschburg Gusztávnál, a Deutsch Testvéreknél és a Singer és Wolfner cégnél.¹ Első nagy regényét *Az éhes várost* (1901) a Singer és Wolfner még csak bizományba veszi át, de a következőt már önállóan vállalja. (*Egy gazdátlan csónak története*, 1901.) S ezzel úgy tűnhetik, hogy az új hangú fiatal nemzedéket is felkaroló kiadónál végre Molnár is otthonra talál. Azonban a *Józi és egyéb kis komédiák* c. gyűjteményét a Pallas rt. adja ki (1902), *Éva* c. regényét az Érdekes Könyvtár kiadóhivatala (Pallas ny., 1903), az *Egy pesti leány történetét* a Globus ny. (1905.)

1907-es impresszummal jelent meg *A Pál utcai fiúk* a Franklin Társulat kiadásában és ettől kezdve több mint húsz esztendőn keresztül a Társulat Molnár Ferenc állandó magyarországi kiadója maradt. A Franklin Társulat és Molnár Ferenc együttműködésének kezdetei feltehetően az említett első hírlapírói korszak idejéből keltezhetőek. Kapcsolatuk háttérben egy olyan lap áll, amelyről eddig nem szólt a szakirodalom: a *Tanulók Lapja*.

Molnár visszaemlékezve *A Pál utcai fiúk* születésére és megjelenési körülményeire, a következőket vallotta: „A Pál utcai fiúk a legjobban szívemhez nőtt könyvem, 1906-ban írtam folytatásokban egy ifjúsági lap számára, amelyet volt tanárom, Dr. Rupp Kornél szerkesztett . . .”²

Rupp Kornél azok közül a tudós tanáregyéniségek közül való volt, akik a századvég pozitívista magyar irodalom- és történetírásának oly sok-sok építőkövét rakták le. Szombathelyi tanárkorából az 1891–1892. esztendőkből ismerjük néhány Gyulaihoz írott levelét³ s ezekből is tudjuk, hogy szívesen búvárkodik a szombathelyi levéltárakban, foglalkozik drámatörténettel, új magyarázatot iskolai feldolgozását készítette és küldte el Gyulainak Arany *Toldijáról*, amelyet azután a Társulat meg is jelentetett. Szövegkiadásai, sajtó alá rendezései a Régi magyar könyvtár köteteiként ugyancsak a Franklin tár-

¹ *Magdolna és egyéb elbeszélések*, 1897. Ranschburg G. — *A csókok éjszakája és egyéb elbeszélések*, 1898. Deutsch. — *Alarcos bálon*, 1899. Deutsch-Singer és Wolfner. — (Monológok gyűjteménye 6.) 2. kiad. 1901. — *Ne mondj igazat!* 1900. Singer és Wolfner. (Monológok 89.) — *A pesti kislány falun*. 1903. Uo. (Monológok 113.)

² Idézi: VÉCSEI Irén: *Molnár Ferenc*. Bp. Gondolat, 1966. 35.

³ OSZK Kézirattár. Levelestár. Rupp Kornél levelei Gyulai Pálhoz.

sulat égisze alatt jelentek meg. (Gyöngyösi, Faludi, Telegdi). Berzsenyi leveleinek és munkáinak kiadási előmunkálatainak is egyik szervezője. Munkáihoz segítséget és tanácsot kér Gyulaitól, és tőle várja a Kisfaludy Társaságba való beválasztásának támogatását. Később tagja lett a Filológiai Társaságnak is. Ez idő szerint nem tudjuk, adott-e ki már Szombathelyen is a tanuló ifjúság számára valami lapot, inkább csak feltételezzük ilyen irányú gyakorlatosságát; különben aligha bízták volna meg az éppen Pestre kerülő tanárt a Franklin Társulat új ifjúsági lapjának szerkesztésével. És azt is csak sejteni véljük, hogy Gyulai személyes befolyásának köszönhette elsősorban ezt a megbízást, — de lehet, hogy még a Budapestre való kerülését is.

Az 1894-ben induló *Tanulók Lapja* programjában erősen illeszkedett az iskolában tanult ismeretekhez.⁴ A *Vasárnapi Újság* kliséanyagának felhasználásával olvasmányos, gazdagon illusztrált írások szóltak nevezetes személyiségekről, tájakról, szokásokról, földrajzi, biológiai, fizikai, kémiai jelenségekről neves szerzők — pl. Hermann Ottó, az utazó Bíró Lajos, Marczali Henrik, Beöthy Zsolt, Angyal Dávid, Jancsó Benedek stb. — közreműködésével. Tudósítottak az új technikai találmányokról, főként a vasút fejlődéséről. Állandó hírvivata az iskolák életéről, önképzőkörök, pályázatok eredményeiről szólt. A lap mintegy fele terjedelmét (összterjedelem 16 lap volt) foglalták el a szépirodalom, ill. a történelmi, művészeti tárgyú írások. Általában két folytatásos regényt, néhány verset és ritkábban egy-egy elbeszélést közöltek számonként. A lap felfedezettje Oláh Gábor volt, aki majd minden pályázatát megnyerte. 1899-től versei és kisebb-nagyobb írásai igen sűrűn kaptak helyet. S innen vezetett útja egyenesen magához a kiadóhoz: *Csokonai és a latin költők* (1904), *Sámson* (1908), *Korunk hőse* (1909). De a *Tanulók Lapjában* találkozhatunk Mikszáth, Jókai, Móricz, Krúdy nevével is, bár természetesen a korszak népszerű ifjúsági íróinak, Thirring Gusztávnénak, Gaál Mózesnek és másoknak a nevével jóval sűrűbben. A cikkanyag nagyobb része azonban jelöletlen. A lap népszerűségét leginkább a Franklin Társulat kiadásában oly jól ismert Verne regények folytatásos előközlései jelentették; Gábor Andor, Zigány Árpád és Gaál Mózes fordításaiban. A világirodalom klasszikusait főként Goethe, Schiller, Heine képviselik, mellettük megemlíthetünk még néhány Csehov, Alfonz Daudet, Longfellow átültetést is. Itt jelent meg ugyancsak előközlésben Dickens *Copperfield Dávidja* Mikes Lajos „magyarításában”.

Molnár úgy emlékezik, hogy 1906-ban *A Pál utcai fiúk* folytatásainak írása idején Dr. Rupp Kornél szerkeszti a lapot. Ez azonban így sajnos, nem igaz. Rupp 1900-tól halott. A lapot ekkor már a korábbi főmunkatárs, Gaál Mózes jegyzi. Molnár pedig semmiféle említést nem tesz Gaálról. Talán azért, mert a laphoz korábban Rupp Kornél révén került, és ekkorra már az újsághoz fűződő kapcsolataiban Gaálnak semmiféle új szerep nem jutott. Csupán annyi, hogy a korábbi írások egyenes folytatásaként — és a kiadóval kötött előzetes szerződésnek megfelelően — közölte *A Pál utcai fiúkat* is. Így mindazoknak a kisebb-nagyobb írásoknak, amelyeket *A Pál utcai fiúk* előképeinek tekintünk, lelőhelyét és forrásvidékét a *Tanulók Lapjában* sejtjük.

⁴ Mint egyik előfizetési felhívásukban vallották: „Az irodalomtörténet, a magyar történelem, a földrajz és természettudomány köréből hasznos ismeretterjesztő cikkeket hozunk, melyek az iskolai tanulmányokkal szoros összefüggésben vannak, s amelyek az újabb kutatásokra is különös figyelmet fordítanak . . . melyek hasznosan szórakoztatnak, nem a képzelő tehetséget izgatják, hanem az elmét ismeretekkel gyarapítják.” *Tanulók Lapja*. 1902. decemberi számok. Boríték. és Uo. 1904. 26. sz. 416.

Molnár élénken számol be a regény írásának körülményeiről: „... a körüti művészkávéház karzatán írtam délutánonként az egyes folytatásokat. Erre a szedő személyesen ügyelt fel, és szinte kitépkedte kezemből az esedékes kéziratlapokat...”⁵

A szedő mellett még valaki kapkodhatta a lapokat izgatottan; Vadász Miklós, a regény illusztrátora. Az egyes folytatások ugyanis azokkal a rajzokkal jelentek meg, amelyeket a kötetben is láthatunk. A korszak divatos ifjúsági regény-illusztrációinak szokása szerint ezek a rajzok a szöveg egy-egy jelentős mondatát elevenítették meg, amely mondatot képaláírásként alkalmaztak. Ehhez természetesen előzetesen ismerni kellett a szöveg egészét. A *Pál utcai fiúk* illusztrációi hangvételükben, stílusukban nem illenek bele a megszokott naturalisztikus, minden részletre kiterjedő, talán a Verne kiadásokból legjobban felidézhető Roux-féle, vagy a jellegzetes motívumait felsorakoztató szecessziós, vagy a meglehetősen édeskés Neogrády-féle megszokott képek garmadájába. Inkább vázlatok csak, háttér nélkül, néhány jellegzetes kontúrvonallal. Sajátos egyéni stílusuk talán éppen ennek a gyors munkatempónak köszönhető: a rajzolónak szinte csak percek álltak rendelkezésére a kifejező illusztrációs anyag megteremtésére.

A regény terve azonban már jó esztendeje kész lehetett, és a gyors munkát a régen lejárt határidők is sürgették. Molnár 1905. február 3-án kötötte meg a szerződést a Franklin Társulattal. A kézirat leadásának határideje 1905. március 15. volt. A szerződés teljes szövege a következő:

„Franklin Társulatnak

Budapest.

Van szerencsém az Önökkel történt megállapodást igazolni:

„A Pál utcai fiúk” című ifjúsági regényemet a következő feltételek mellett átengedem Önöknek:

1. A kéziratot, melynek terjedelme körülbelül 20 (húsz) nyomtatott ív lesz, 1905. március 15-ig tartozom Önöknek teljesen leszállítani.

2. Önök a teljes kézirat kizárólagos kiadói jogáért 1000.— (Egyezer) korona tiszteletdíjat fizetnek nekem egyszer s mindenkorra, amely örök ár, s a melynek ellenében Önök korlátlanul rendelkeznek e munkámmal.

3. A revisiót én tartozom végezni, díjtalanul.

4. E megállapodásunk kiterjed a jogutódokra is.
Budapest, 1905. február hó 3-án.

Kiváló tisztelettel
Molnár Ferenc”⁶

1905. október 26-i kelettel a *Pesti Napló* szerkesztőségi levélpapírára rótt sorai sietősnek tetsző újabb megállapodást ismernek el. Molnár saját kezű levele szerint ekkor 400 korona előleget fel is vesz.

„Igen tisztelt Igazgató Úr,

megállapodásunkhoz képest közlöm Önnel, hogy elvállaltam egy regény megírását a Vasárnapi Újság számára a következő feltételek mellett.

1. A regény legalább 18—20 ívre terjed.

2. Ebből legalább 4 ívnek 1905. december 5-ikén az Önök birtokában kell lennie.

⁵ VÉCSEI: *i. m.* 35.

⁶ Molnár Ferenc és a Franklin Társulat szerződésai. OSZK Kézirattár Fond 2/1158. — A továbbiakban minden egyes szerződés után nem ismételjük meg.

3. A kiadvadás joga örök időkre a Franklin Társulatot illeti meg.

4. Az írói tiszteletdíj *egyezerkétszáz* korona, melyből *négyszáz* koronát előlegképpen fölvettem.

Tisztelő híve
Molnár Ferenc''

Ez a regény — a *Vasárnapi Újság*ban való előközlés nélkül — könyvalakban 1907-ben jelent meg *Rabok* címmel.

A fenti szerződés megkötésére már akkor kerül sor, amikor a *Tanulók Lapjában* megjelentek *A Pál utcai fiúk* első folytatásai. 1905. október 1-én, a 13. évf. 1. félévének 1. számában „Elbeszélés a Tanulók Lapja számára” alcímmel kezdik meg a regény közreadását. A 4—13. számban az első oldalon, első közleményként — a szokásostól eltérő módon — a 13. sz.-tól, december 24-től 1906. jan. 7-ig, a 15. sz.-ig elveszti főhelyét, majd néhány kivételes számtól eltekintve újra visszanyeri. Az utolsó folytatás 1906. márc. 25-én, a félév utolsó, 26. számában lát napvilágot. A kötet maga 1907-es impresszummal jelent meg, de mindenképpen az esztendő első negyedében. A *Vasárnapi Újság* kritikáinak⁷ sorrendjében — amelyek általában a megjelenést frissen követik — a *Rabok* után nem sokkal. A szerződéskötések és a kötetek időpont egyezései egyúttal azt is jelzik, hogy Molnár szinte párhuzamosan dolgozhatott mindkettőn.

A Pál utcai fiúk sikere 1906 tavaszán már pontosan lemérhető és a Társulat szeretné magához kötni a fiatal szerzőt. Ugyancsak Molnár kézzel írott levelét tekinthetjük kettejük előzetes megegyezésének.

„A Franklin Társulat tekintetes Igazgatóságának,

Budapest.

A mai alulírt napon felvettem Önöktől *Egyezer* (1000) korona tiszteletdíj előleget a jövőben írandó munkáim kiadói jogára, amelyet általánosságban ezennel átengedek Önöknek, egyelőre oly megállapodással, hogy munkáimat könyvalakban való kiadásra elsősorban Önöknek tartozom felajánlani. Az erre vonatkozó részletes szerződést, illetve a szerződés feltételeit, nevezetesen:

1. a szerződés tartalmát,
 2. a szerzői tiszteletdíjakat,
 3. a most felvett *egyezer* korona előleg elszámolását stb.
1906. augusztus végéig fogjuk megállapítani.

Budapest, 1906. április 26.

Teljes tisztelettel

Molnár Ferenc''

A Franklin Társulat opciós jogainak végső megfogalmazására 1907. április 16-án kerül sor, de ez a változat már több előnyt enged a szerzőnek, többek között a honoráriumok tekintetében is:

„... Egyúttal kötelezem magam — mondja a megállapodás —, írandó műveim kiadását mindenkor Önöknek felajánlani, s csak az esetben ha Önök a kiadást nem vállalják vagyok jogosítva műveim kiadása tekintetében másképp rendelkezni. Ha a honorárium

⁷ A *Vasárnapi Újság* kritikai rovata egyúttal a kiadó reklám céljait is szolgálta, így függetlenül a kötetek címlapján látható évszámoktól, amelyek sokszor kereskedelmi szempontok szerint későbbi dátumot viselnek, a valódi megjelenés idejének rekonstruálására is felhasználható. Eszerint az 1907-es esztendőben — a kritikák dátumjainak sorrendjében — így jelentek meg az egyes Molnár művek: *Rabok*. 1907. 9. sz. 175—176. — *A Pál utcai fiúk*. 15. sz. 304. — *Az örök*. 16. sz. 314—315. — 3. kiadásáról. *Hir*. 22. sz. 448. — *Muzsika*. — Molnár Ferenc új könyve. 52. sz. 1059. Ezúttal a kritika szerzőjére biztosan utal az S. A. monogram.

tekintetében megegyezésre jutni nem tudunk, jogom van munkámat más kiadónak felajánlani s az esetben, ha Önök a más kiadó által felajánlott honoráriumot megadni nem hajlandók, úgy az illető munka felett szabadon rendelkezem.”

Ugyanez a szerződés tartalmazza a *Rabok* megvételét. A kiadó úgy látszik a korábbi feltételek helyett megkísérelte lealkudni a tiszteletdíjat 800 koronára, azonban Molnár saját kezűleg, gondosan visszajavította az összeget 1200 koronára, hozzáírva, hogy „a Vasárnapi Újságban való közlés jogával együtt.”

Ugyanezen a napon írják alá *Az ördög*re vonatkozó egyezséget; — már egy más elszámolási rendet véve alapul. Eszerint az első kiadás 1000 példányban készül, amelynek tiszta hasznából a felerész a szerzőt illeti. A 2., ill. a következő kiadások jogát 500 koronáért vásárolják meg. (Előzetesen 400 korona, Molnár által „feljavítva”.) Részben talán ez a magyarázata — a sikeren túl — hogy a Társulat miért jelentetett meg még ugyanebben az évben gyors egymás utánban 5 kiadást.

1907. április 13-án — tehát a fenti kötések előtt 3 nappal —, veszik meg az *Elbeszélések* címen emlegetett kötetet 600 korona örök árért. Molnár későbbi kézzel írt javítása szerint: „A fentebb említett elbeszéléskötet címét „*Muzsika*”-ra változtattuk.”

A *Muzsika*, csakúgy mint *Az ördög*, még 1907-ben megjelent, utóbbi angol és német fordításjogát is hamarosan eladták, hiszen 1908-ban már megjelennek az első amerikai, és Julius Bard (Wien — Leipzig — Berlin) német nyelvű kiadásai. Mire 1907-ben ez a négy Molnár-kötet megjelenik a Franklin társulat gondozásában, már kilépett a Társulat kötelékéből az a Mikes Lajos, akit leginkább a korai szerződéskötések első egyengetőjének gondolunk. Mikes Lajos Molnárral a Vígyszínháznak készített fordítások során kerülhetett közelebbi barátságba,⁸ és már mint a Lampel és Wodianer cég lektora, Molnár korai írásai közül néhányat megjelentetett.

A Lampel kiadó egyik igen népszerű sorozata a Magyar Könyvtár mellett a Fővárosi Színházak Műsora volt, amelyet Mikes szerkeszthetett. Molnár egyik korai bohózata, *A doktor úr*, 1902-ben ebben a sorozatban jelent meg (135—136. sz.), ugyanitt önállóan a *Józsí* is. (1904. 162—163. sz.) A Franklin Társulat és a Lampel — Wodianer rt. fúziójával (1904) a sorozat, csakúgy mint a Magyar Könyvtár Franklin tulajdonba ment át, bár az impresszumok ezt nem tükrözik. Maga Mikes Lajos pedig a Társulat első lektora lett. 1906-ban Mikes megvált a Társulattól, bár mint fordító sokat dolgozott később is a Társulatnak. Arról nem tudunk bizonyosat, vajon a sorozat szerkesztését megtartotta-e. Mindenestre miután az jórészt e vígszínházi kör fordításait öleli fel hosszú éveken át, Mikes Lajos irányító szerepét feltételeznünk indokoltnak látszik. Utóda, dr. Wildner Ödön filozófiai, művelődéstörténeti és közgazdasági irányultságú érdeklődésével aligha lehetett alkalmas e munkára. Ő is mindössze alig másfél esztendő telt el ezen a poszton, de sorozatunk ezt is jóval túléli. 1904-től Molnár Ferenc francia bohózat fordításai is itt látnak napvilágot. E fordítások közül ki kell emelnünk Molnár más irányban való tájékozódásának egyik bizonyítékát: Hauptmann: *Henschel a fuvaros*. 2. kiad. 1909. 66. sz. Itt jegyezzük meg, hogy 1905 és 1909 között Molnárnak három kötete jelent meg a Magyar Könyvtárban: *Gyerekek* (1905. 433. sz.) — Egy Anatole France elbeszéléskötet fordítása (1908. 513. sz.) és a *Pesti erkölcsök* (1909. 544—545. sz.)

⁸ NAGY Péter: *Molnár Ferenc színpada*. It 1978. 1. sz. 37.

Ehhez hozzá kell tennünk, hogy Molnár a Franklin Társulathoz való lekötöttsége ellenére, néhány művét ugyanekkor más cégeknél jelenteti meg. Például a *Disznótor a Lipótvárosban* — németül is — a Schenk Ferenc-féle, igen színvonalas, a századelő szinte majd minden „nagy nevét” felvonultató, alig emlegetett sorozatában, a *Mozgó Könyvtárban* (1908. 4. és 10. sz.) Molnár nagyfokú munkabíráására és termékenységre már Nagy Péter felhívta a figyelmet. A napi publicisztikai írások teljes ismerete nélkül is e néhány év alatt megjelent kötetek és írások nagy száma önmagáért beszél.

A Franklin Társulattal kötött szerződésnek még egy olyan általános jellemvonását kell kiemelnünk, amely Molnár Ferenc megkülönböztetett helyét bizonyítja a Társulat kiadói tevékenységében, és ez a honoráriumok igen magas volta. Különösen szembetűnő ez az első kiadvány, *A Pál utcai fiúk* esetében. Az ezer koronás örök ár a Társulat századeleji történetében fantasztikus összegnek számít. Illusztrálásul csak néhány példa. Tömörkény a *Jegyenék alatt* c. elbeszéléskötetért 500 koronát kapott hosszas alkudozás után, és a további kiadásokért 300 Kr.-t.⁹ Ignotus egy kötetért 400 koronát,¹⁰ Szép Ernő *Hatszázat*,¹¹ Cholnoky Viktor összes novelláiért négyszázat.¹² Oláh Gábor *Korunk hőseit* a Társulat csak úgy vállalja, hogy tiszteletdíj fejében száz korona áru példányt ad át. A *Sámsonért* 100 koronát és 15 tiszteletpéldányt fizettek.¹³ Ezer koronát ekkor csupán Rákosi Viktor kap egy regényéért¹⁴ és majd évekkel később, 1912-ben Kaffka Margit a *Színek és évekért*, mint erről egyik Adyhoz írt levelében tudósít: „... ígért a Franklin hosszú alkudozás és böcsmérítés után 1000 koronát a Vasárnapiban való félévi megjelenésért s a könyvért, s a további kiadásokért. — szöröstül-bőrostül s minden maradékostül”¹⁵ — holott két előző sikeres regényét is a Társulat jelentette meg.

A Molnárnak kialakodott és juttatott kiemelt honoráriumok mögött Kornfeld Zsigmond személyét sejtjük, aki a század elején, körülbelül az első világháború végéig a Társulat üzleti és személyi ügyeiben a vezető szerepet játszotta. S ezek a honoráriumok később sem csökkentek.

1908. febr. 28. — Elbeszéléskötet. 16—18 ív. 2000. — Örök ár. (Megjelent: *Ketten beszélnek* címen. 1909.)

1909. nov. 11. — *Liliom*. 1000. — Örök ár.

1910. nov. 23. *A testőr*. 2000. — Örök ár.

(Megjelent: 1911—1912-ben. 1912-ben a jogot — feltehetően korlátozott jogkörrel, megállapodás erre vonatkozólag ez idő szerint nincs meg — eladták. Erre utal, hogy az 1912 utáni Franklin kiadások is a következő védjeggel jelentek meg: Copyright 1912. by Hans Bartsch New-York.)

1910. dec. 22. — *Józi és egyéb kis komédiák*. 1000. — Örök ár. (Átvétel a Pallas rt.-től, ahol az első kiadás megjelent. A jog és a klisék átengedéséért ugyancsak 1000 koronát fizettek a Pallasnak. Megjelent: 1912.)

— *Gazdátlan csónak*. 1000. — Örökár.

(Átvétel a Singer és Wolfnertől; megállapodásukat nem ismerjük. Megjelent: *Egy gazdátlan csónak története*. 1913.)

— *Éhes város*. 1000. — Örök ár.

(L. mint fenn. Megjelent: 2 köt. 1912.)

⁹ OSZK Kézirattár. Fond 2/1723.

¹⁰ Uo. Fond 2/1794.

¹¹ Uo. Fond 2/1622.

¹² Uo. Fond 2/239.

¹³ Uo. Fond 2/1241.

¹⁴ Uo. Fond 2/1383.

¹⁵ Kaffka Margit — Ady Endréhez. In: *Ady Endre válogatott levelei*. Bp. Szépirodalmi K., 1956. 393. A levél helyes dátuma tehát nem 1913 eleje, hanem 1912 eleje.

1912. aug. 31. — *A farkas*. 2000. — Örök ár. (Megjelent: 1912. és még ugyanebben az évben tíz kiadás.)
 Az 1912. nov. 11. keltezésű copyright certificate szerint bejegyezve a Librarian of Congress Copyright Office-nél, alig két hónappal később.
 — *Novellakötet*, cím nélkül. 2000. — Örök ár. (Megjelenése bizonytalan.
 Talán az 1914-es impresszummal közzétett *Kis hármaskönyv* c. elbeszélés gyűjtemény. De lehet, hogy meg sem jelent. A Franklin impresszummal megjelentetett 1905—1932. között napvilágot látott Molnár kötetek közül — és itt most nem számolunk a másodkiadásoknak gyűjteményes, ill. olyan új címlapkiadásairól, amelyek akár kolligátumokként is kezelhetők —, mindössze négy olyan van amelynek nincs meg az iratesomóban az eredeti megállapodása:
Hétágú stp. Elbeszélések. 1911.
Kis hármaskönyv. Elbeszélések. 1914.
Az óriás és egyéb elbeszélések. Új kiad. 1917.
A jó tündér. Vigjáték. 1930.)
-)A fenti négy kötet közül az évszámok eltolódása miatt, inkább csak hozzávetőlegesen tudjuk megjelölni a szerződés megvalósulásának egyik lehetséges variációját.)
 — *Éva és jour fix.* 1500. — Örök ár. (Ezzel a címmel nem jelent meg egy kötet sem.)
1916. jan. 6. — *Egy haditudósító emlékei*. 10 000. — Örök ár.
 (Megjelent: 1916. A megállapodás intézkedett egy esetleges ifjúsági kiadásról és a fényképek szerzői jogairól, ill. beszerzésükről, amely a Társulatot terhelte.)
1916. márc. 2. — *A fehér felhő*. 2000. — Örök ár.
 (Megjelent: 1916.)
1917. ápr. 2. — *Az aruvimi erdő titka*.
 (Átvétel a Légrády Testvérektől. Megjelent: Művei 6. 1928.)
 — „Az aruvimi erdő titka című művemhez hasonló összeállítású később meghatározandó című kötetem . . .”
 (A két kötet együttes tiszteletdíja 7000. — korona.)
1917. dec. 11. Molnár saját kezű korrekciója az előbbi szerződésen: „Az első kikezdésben említett, „Később meghatározandó című” kötetem címe „Ismerősök” lett s ez a kötet azóta megjelent. (1917.)
1922. dec. 30. — *A hatyú*. (Megjelent: 1921.)
 — *A színház*. (Megjelent: 1921.)
 — *Égi és földi szerelem*. (Megjelent: 1923.)
 Korábban a Pantheon-nál, Rippl-Rónai illusztrációival. 1922.) Mindhárom mű esetében a tiszteletdíj a bolti ár 15%-a, megjelenéskor fizetendő az első 3000 példány után. 10% többletnyomás joga a Társulaté.)
1923. okt. 20. — *Vörös malom*. Honorárium a bolti ár 15%-a. Az első 2000 példány után 1923. okt. 25-én kifizetve: 4 914 000. — Kr.
 1923. nov. 14-én 100 amateur példány után felvesz még 420 000 koronát. (Megjelent: 1923.)
1924. márc. 17. — *A testőr*, *A hatyú*, *Liliom* és a *Színház* című munkák új amateur, Molnár saját kezű aláírásaival forgalomba hozandó kiadás; 100—100 példányban. Művenként 500 000 Kr.
1924. nov. 19. — *Az üvegcsipő*. Bolti ár 15%-a, fizetendő megjelenéskor első 3000 példány után, 10% többletnyomási joggal. (Megjelent: 1924.)
1925. jan. 4. — *A fehér felhő* újraeladása a Renaissance kiadónak. A nyomtatás joga továbbra is a Franklin társulaté. Tiszteletdíj a bolti ár 10%-a. Nem kizárólagos jog. Érvényes 1945. jún. 30-ig. Előleg 600. — P.
1928. febr. 29. — *Toll*. Bolti ár 15%-a. 10% többletnyomási jog. Fizetendő megjelenéskor az első 2000 példány után. (Megjelent: 1928.)
 — *Olympia*. Hasonló feltételekkel. (Megjelent: 1928.)

Mint láttuk 1920 után — nyilván a bizonytalan pénzvviszonyok miatt is — az egy összegű örök ár formájú díjazásról áttérnek a jutalék rendszerre. Általában a bolti ár 15%-ában egyeznek meg és bizonyos korlátolt számú, ill. százalékarányú ún. tiszteletpéldányos többletnyomási jogban. Feltűnő az is, hogy esetenként bizonyos új formátumú, különleges kiadások esetében Molnár az

örök ár megállapodásoktól függetlenül újabb honoráriumokat kap. Ugyanígy Molnár egyes műveinek más cégekhez kerülésekor a korábbi lekötési jogokkal ellentétben úgy értékesíti ezeket a műveket, mintha új művek vagy szabadok lennének.

1924-ben új, minden részletre kiterjedő keretszerződést kötnek öt esztendőre. Ebben a kiadó fenntartja magának a korábbi életmű szerződés adta opciós jogait, de a másodkiadások szabályozása áll valójában inkább már — érthetően — a megállapodások homlokterében. Eszerint „az újabb kiadások esetén az új kiadás megjelenéskori bolti árának 5%-ának megfelelő tiszteletdíjat” tartozik a Társulat fizetni, függetlenül a korábbi megállapodásoktól és kifizetésektől. 1929-ben ez a keretszerződés lejár, de megújítására már nem kerül sor.

Molnár Ferenc és a kiadó kapcsolatai egyre lazábbak, legtöbbször már csak megbízottja, dr. Szalai Emil tárgyal helyette. A Társulat 1928-ban közreadja ugyan Gyűjteményes munkáit, de mindössze 4000 példányban. A jutalékot 10%-ra emeli fel, amit azonban Molnár feltehetően kevesellhetett, mert ehhez csak „beleegyezését” adta.¹⁶

1937-ben Molnár végleg felbontja a Franklin társulathoz fűződő kötelekeit és az Athenaeumnak kötelezi el magát. Ennek a változtatásnak van némi előzménye már jóval korábról is. Még 1918-ban Molnár, élve szerződés adta jogai-
val, *Andor* c. regényét az Athenaeumnál jelentette meg. Így készítik el 1932-ben a ma is meglevő végelszámolást, amely 1924-től tételesen sorolja fel Molnár követeléseit és a kifizetéseket. Ennek az elszámolásnak egyik érdekessége a „fizetésünkért” szóval megjelölt rovat, amely talán arra utal, hogy Molnár körülbelül negyedévenként esetleg állandó apanázst kapott volna a Társulattól, anélkül, hogy erre külön szerződést kötöttek volna. Ugyancsak a végelszámolás egyes tételei között szerepelnek azok a művek és tiszteletdíjaik, amelyeknek alapszerződése nem található meg az OSZK Kézirattára Franklin-fondjában:

<i>Ketten beszélnek</i>	— 2 636 200. — Kr. (1925. jún.)	
<i>Farsang</i>	2 880 000. — Kr. (1925. jún.)	Megjelent: 1917. 8 kiad.
<i>Gőzszlop</i>	13 500 000. — Kr. (1926. jún.)	” 1926.
<i>Riviéra</i>	16 875 000. — Kr. (1926. jún.)	” 1926.
<i>Játék a kastélyban</i>	1 350. — P. (1927. jún.)	” 1926.
<i>Egy, kettő, három</i>	1 080. — P. (1929. jún.)	” 1929.
<i>Valaki</i>	450. — P. (1932. jún.)	” 1932.

A korábban már ismertetett művek közül az alábbiak szerepelnek kisebb-nagyobb tételekkel:

<i>Vörös malom</i>	8 235 000. — Kr. (1925. jún.)	
<i>Úvegcipő</i>	19 215 000. — Kr. (1925. jún.)	
<i>A farkas</i>	2 880 000. — Kr. (1925. jún.)	
<i>Éhes város</i>	350. — P. (1927. jún.)	
<i>A farkas</i>	230, 40 P. (1927. jún.)	
<i>Olympia</i>	3 300. — P. (1928. jún.)	
<i>Összes művei</i>	11 734, 80 P. (1929. jún. 1—2. részlet)	
”	5 960. — P. (1930. jún. 3. ”)	
”	5 960. — P. (1931. jún. 4. ”)	

¹⁶ Dr. Szalai Emil 1928. jún. 6-i levelének pontos szövege: „Molnár Ferenc úr megbízásából van szerencsém nyugtatni azon szóbeli közlésemet, mely szerint Molnár Ferenc úr beleegyezik abba, miszerint az Önök által most eszközözendő Gyűjteményes kiadásra vonatkozólag a szerzői jogdíjak olyképp számoltassanak el, hogy ami művek fejében Molnár úrnak 10%-ot meghaladó díjazás jár az eddig kötött szerződések értelmében, azon művek után Önök a Gyűjteményes kiadásban való megjelenés után csak 10%-ot számoljanak el dz ő javára. . .” (Kiemelés tőlem. — V. K.) OSZK Kézirattár, Fond 2./1158. Megjegyzés, hogy az 1924-es keretszerződés a másodkiadások jutalékát 5%-ban rögzítette.

A végelszámolás legkisebb tétele az a 100. — pengő, amelyet Molnár Ferenc az 1926/27-es üzleti évben betöltött Igazgatósági tagságáért kapott.

Kiss Istvánnak az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat történetéről írott dolgozatából¹⁷ tudjuk, hogy az Athenaeummal kötött megállapodásai nem jelentettek Molnár számára kedvezőbb ajánlatokat, mint amilyeneket a Franklin társulatnál élvezett. Igaz, az *Andort* az Athenaeum 1918-ban 20 ezer példányban adta ki és ez a magas szám méltán csábító lehetett a jutalékrendszerű honoráriumok esetében. Mégis az általános irányelvek és megkötések a Franklin társulatnál kialakult gyakorlat átvételét mutatják: a bolti ár 15%-a, a legkevesebb példányszám 2000 lehet. Láttuk, a Franklin Társulat esetében az első kötelező példányszám inkább a 3000 volt. Molnár viszont itt megtartotta a külföldi kiadások jogát „és a szerződés bármikor felmondható, indokolás nélkül”. Mindenesetre valószínű, hogy Molnár Ferencet Miklós Andorhoz és az Athenaeum ekkori vezetéséhez melegebb baráti szálak fűzhették, mint talán Franklinékhoz; Péter Jenőhöz, Péter Andráshoz vagy akár Schöpflin Aladárhoz. Kapcsolata a kiadóval oldottabbá vált, legalábbis erre enged következtetni egyik Miklós Andorhoz dátum nélkül küldött kártyája:

„Drága Andor,
üzleti ügy: Incze¹⁸ kéri tőlem lapja számára a „Harmónia” közlési jogát. Ezt írtam neki:

„A „Harmónia” közlésébe,
ha az Athenaeum
megengedi, beleegyezem.”

Egyéb újság hála Istennek, nincs. Próbák itt jól mennek Berlinben: Reinhardt rendezi, Pallenberg játssza.

Köszönjük
Molnár¹⁹

Így jelennek meg az Athenaeum impresszumával a *Harmónia* (1932), *Csoda a hegyek között* (1933), *A zenélő angyal* (1933), *Az ismeretlen lány* (1934), *Zöld huszár* (1937), *Nagy szerelem* (1935), *Delila* (1937), *Őszi utazás* (1939).

Természetesen a Franklin Társulat továbbra is újra nyomatja a tulajdonában levő műveket. Így 1938 után is, amikor az Athenaeum Molnár műveinek kiadására már nem vállalkozhatott. Köztük a legnagyobb sikert megért művet, *A Pál utcai fiúkat*, — amelynek mintegy 15 kiadását ismerjük 1945-ig, — 1934-ben új köntösben jelentetik meg, Gergely Tibor illusztrációival, amelyet 1941-ben és 1943-ban megismételnek.

Molnár Ferenc utolsó magyarországi kiadója ugyan az Athenaeum lett, de vitathatatlan, hogy az életmű javarésze a Franklin Társulat égisze alatt született. A Társulat szinte minden nagy színpadi sikert a legváltozatosabb formákban juttatta el könyvalakban a közönséghez. Ezek közül ki kell emelnünk az 1910-es, 1912-es évek folyamán azonos tipográfiai köntösben, zsebformátumban megjelenteket. A piros szegéllyel keretezett szedéstükrök nemes egyszerűséget kölcsönöztek a kis köteteknek, amelyek borítóját Falus dekoratív, színes figurális kompozíciói alkották.

¹⁷ Kiss István: *Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat története és szerepe a magyar művelődésben*. Bp. 1970. (Kandidátusi értekezés.) 226—227.

¹⁸ Incze Sándor a *Színházi Élet* szerkesztője.

¹⁹ Molnár Ferenc levele Miklós Andorhoz. OSZK Kézirattár. Levelestár.

Ha összegezni akarnánk a Franklin Társulat szerepét Molnár Ferenc munkásságának alakulásában, nemcsak azokat az anyagi körülményeket szeretnénk hangsúlyozni, amelyekre a fentiekből elég példát láthattunk, és amely ékesen példázza, hogy a század első évtizedeitől a két világháború közötti időszak végéig kevés magyar író számára biztosított kiadója ilyen gondtalan életvitelt. De Molnár és a Társulat együttműködésének idejéből különösen ki kell emelnünk az 1907-es esztendőt, amely úgy hisszük sorsdöntő év volt Molnár Ferenc pályáján. Ebben az esztendőben a Társulat gyors egymás utánban 4 könyvét jelentette meg, köztük *Az ördögöt* 5 kiadásban. Az esztendő elején elsősorban a *Vasárnapi Újság*ot használta fel Molnár írásainak reklámozására és ugyanez az orgánusmunka szolgált színpadi sikerének tudatosítására. S itt nem feledkezhetünk meg Schöpflin Aladárról, aki éppen a *Vasárnapi Újság* névtelenül megjelentetett kritikáiban és egyéb írásaiban talán elsőként jelölte ki Molnár Ferenc helyét a magyar színpad és a magyar regény történetében. Az a Schöpflin Aladár, aki még ekkor úgy hitte

„... Mai fiatal írónk közül leginkább Molnár Ferencetől lehet várni, hogy meg tudja rajzolni a mai Budapest speciálisan jellemző társadalmát, ezt a mindenféle vidékről, mindenféle fajtaból összeelegyedett zúrzavart, amelynek minden egyes eleme minduntalan egymásba botlik, de már kezd egymáshoz hasonulni, amely forrva kavargog még, alaktalannul, de a kezdődő leszűródés mind erősebb jeleivel...”²⁰ És az 1907-es esztendő utolsó hónapjában — 1908-as évszámot viselve — kerülnek ki a nyomdagépek alól a *Muzsika* elbeszélései, amelyeket olvasván Schöpflin már messzi jövőbe lát: „Az olyan jelenségek, mint Molnár munkái, meg kell hogy állítsanak maguk mellett. Alig öt-hat év alatt akkora magaslatokra jutott, mint nagyon kevés más magyar író: hova fog vajon jutni, ha így fejlődik tovább?”²¹

VOIT, KRISZTINA

Ferenc Molnár et la Société Franklin

Depuis 1907, date de la publication de son roman *Les garçons de la rue Pál*, (A Pál utcai fiúk) Ferenc Molnár a fait paraître ses ouvrages durant vingt ans chez la Société Franklin. Après le succès du roman, la Société s'est attaché l'écrivain qui s'est engagé à offrir ses ouvrages futurs à la Société Franklin. D'après le témoignage des archives de l'éditeur, Molnár a reçu, dès le commencement, les honoraires les plus favorables de la maison d'édition. En 1924, ils ont fait un contrat de cadre pour cinq ans. C'est en 1932 que Ferenc Molnár a résilié définitivement son contrat avec Franklin et il s'est engagé à Athenaeum. Pourtant la partie prépondérante de son œuvre a été publiée par la Société Franklin, cette maison d'édition avait un rôle considérable dans l'évolution de sa carrière d'écrivain.

²⁰ *Vasárnapi Újság*, 1907. 9. sz. 175—176.

²¹ Uo. 1907. 52. sz. 1059.

TASI JÓZSEF

Az 1928-as Ady-röpirat

Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez

„IFJU SZIVEKBEN ÉLEK” RÖPIRAT[.] KÍADTA A HID, IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALMI FOLYÓIRAT 1000 MAGYAR DIÁK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL BUDAPESTEN, 1928 MÁJUS 19–20-ÁN RENDEZETT ADY ENDRE ÜNNEPSÉG ALKALMÁBÓL, KÉSZITETTE A „PHÓBUS” NYOMDA (BUDAPEST, VI. EÖTVÖS UCCA 31.) A CIMLAPOT DEX FERENC KÉPZŐMŰVÉSZ TERVEZTE

Ez a szöveg olvasható a röpirat kolofonján. Egészítsük ki. A 63 + [1] oldalas röpirat mérete 22 × 14,5 cm. Borítófedelén Dex Ferenc stilizált kopjafát ábrázoló linóleummetszetét találjuk. (A kopjafa Ady Endre első síremléke volt; csak 1930-ban került a költő sírjára Csorba Géza híres Ady-szobra.) A fehér alapon fekete nyomású kopjafa szimbolikus jelentést hordoz: virágok zsendülnek a kissé ferden elhelyezett síremlékből, melyet sugaras „holdudvar” vesz körül; arra utalva, hogy a magyar ifjúság Ady Endre örököse, életművének folytatója. A metszet tartalmazza a röpirat címét is. Így: „Ifju szivekben élek... A címdalton remek tipográfiával megismétlődik a cím: IFJU SZIVEKBEN ÉLEK A MAGYAR FIATALSÁG HITVALLÁSA ADY ENDRE KÖLTÉSZEK TÖRTÉNELMI TANULSÁGAI MELLETT[.] A „HID” KÍADÁSA AZ EGYETEMES MAGYAR IFJUSÁG KÖZÖS ADY ENDRE ÜNNEPSÉGE ALKALMÁBÓL BUDAPEST, 1928[.] A röpirat 60. oldalán közli, hogy „A kiadásért felel: Hajdú Dénes”, továbbá „A röpirat minden cikkéért írója felelős”.

Az 1928. május 19–20-i Ady Endre ünnepség előzményeit és történetét feldolgoztuk, megemlítve, hogy az erre az alkalomra kiadott röpiratot ketten szerkesztették: Hajdú Dénes és Balogh Edgár.¹ Utóbbinak még az ünnepség előtt el kellett hagynia Magyarországot — gyakorlatilag kiutasították —, azért nem szerepel neve a röpiratban.² Ugyancsak Balogh Edgár írja harminc évvel későbbi memoárjában, hogy ez a könyvecske lett „az új irányzat első gyűldéje”.³ Az „új irányzat” a népi írók mozgalma. Ismerkedjünk meg első antológiájukkal, a kötet korabeli visszhangjával és hatásával.

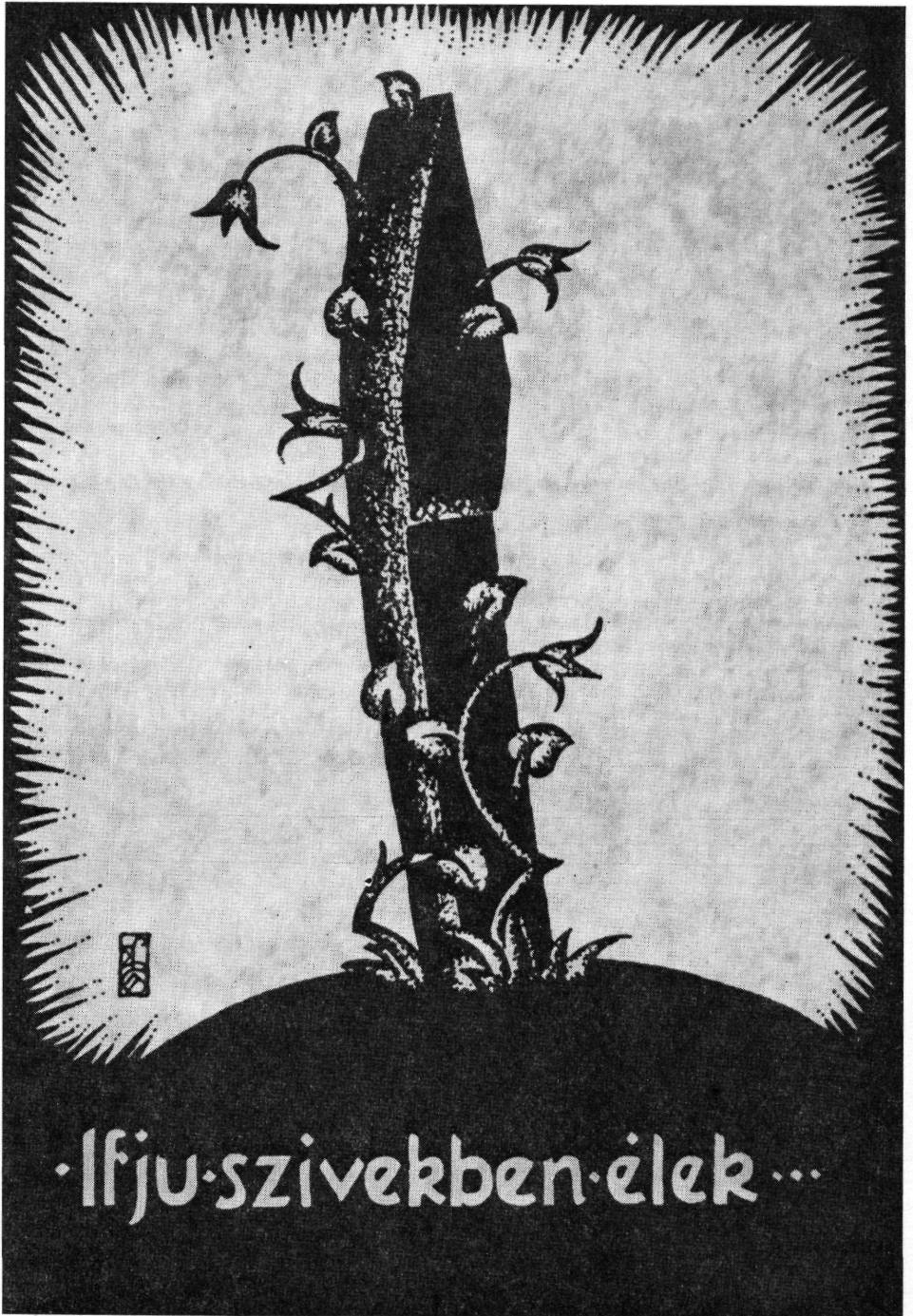
1. A röpirat

Balogh Edgár 1928. május 10. körül írt levelében beszámolt Győry Dezsőnek az Ady-ünnepség és a röpirat előkészületeiről. Kijelentette: „A röpiratban

¹ TASI József: *Ifjú szivekben élek. Adalékok a népi írók mozgalmának kezdeteihez.* Irodalomtörténet, 1980/4. sz. 1030–1043.

² BALOGH Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék elindul.* Bp. 1965. 76.

³ BALOGH Edgár: I. m. 73.

Móricz Zsigmond cikke lesz a központ.”⁴ Ez úgy valósult meg, hogy *A költő és az ifjúság* című — a szerkesztők által nehezen vállalt! — cikke a könyvecske közepére került. Móricz Zsigmond ez írásában gúnyosan emlékezik meg a Kisfaludy Társaság „szent öregei”-ről, akik számára valahol a kiegyezés koránál megállt az idő, s irodalmi eszményképük a forradalmiságától megfosztott Arany és Petőfi.⁵

Ugyancsak Berzeviczy Albertékkal hadakozik a Bartha Miklós Társaság vitaestjeiről ismerős Makkai János — szélsőjobboldali alapállásból. Ezer diák adta össze filléreit, mondja Makkai, hogy az ünnepséget megrendezze s a röpirat szerzői is ingyen dolgoztak.

„És ez az ezer diák mind magyar diák. Ezek között nincs egyetlen zsidógyerek sem és egyiket se lehet azzal vádolni, hogy negyedik vagy hatodik gimnazista korában *kommunista* volt. Magyar fiúk ezek mind Kegyelmes Urak, akik éppen úgy érzik a fájdalmaikat ennek a szomorú magyar világnak, mint Önök, de nemcsak búsulnak, hanem látnak is már, szemével a huszadik század magyar gyermekének és jön, jön az idő, amikor akarni és tenni fognak.”

Ezután kijelenti, hogy e vitában nem csak irodalomról van szó.

„Az új magyar ifjúság Adyban első előfutárját látja a maga eszméinek, első szónokát az akaratanak és ha részben öntudat alatt is él benne mindez — ezért *nem lehet elkorbácsolni Ady mellől!*” Ady eszméi győzni fognak a politikában is. Adytól azt tanulták, hogy „... Magyarország a magyaroké és a magyar faj hegemoniáját kell diadalra vinni benne. Azt tanultuk, hogy a jövődőt a magyar parasztból, munkásból és a középosztály magyar elemeiből kell újjáépíteni. [. . .] Az akarunk lenni, ami az ifjú törökök a saját hazájukban, az ifjú olaszok az Unita Itáliában és az ifjú angolok a múlt század második felében.”

Makkai János „pártprogramot” is ad: „A mi ifjúságunk igenis néphegemoniájú új Magyarországot akar, magyar népkultúrával és új lehetőségekkel. A mi ifjúságunk szociálisan elrendezett Magyarországot akar. *Kevesebb nagybankot, kisebb kapitalizmust, kevesebb tízezer holdas birtokot, kevesebb anakronizmust, de magyarabb értelmiséget, több munkáslakást, nagyobb munkabért, több kisbirtokot és több magyar falut.* Mi azt akarjuk, hogy minden magyar akarat és minden erő kizáróan ezeket a belterjes magyar célokat szolgálja.” Ady és társai elbuktak, mert a próféták csak Kánaán kapujáig vezethetik a népet. Az ország elfoglalása az új nemzedékre vár. „Még néhány év: és *győzni fog az Ifjú Magyarország!*”⁶ [A szerző kiemelései.]

A röpirat vezető helyére Szabó Dezső írása került: *A jövő felé.* E rendkívül tömör, mindössze két oldalas tanulmányban programot ad a „tulajdonképpeni Magyarország” ifjainak és az „egyetemes, bárhol élő magyar ifjúságnak.” Mindkét csoportnak a demokráciát hirdeti — a maga sajátos értelmezésében.

A magyarországi fiatalság feladata ezek szerint: „Megvalósítani a magyar paraszt, magyar munkás, magyar középosztály: a dolgozó Magyarország hatalmasan megszervezett demokráciáját, amely minden elődsiséget, minden kiváltságot kiirt.” Ezt új honfoglalásként képzei el, mely után „az egyenlőség jogán hív minden fajú munkát, tehetséget, jóakaratot a magyar nyelv és magyar

⁴ TASI József: I. m. 1036.

⁵ *Ifjú szívekben élek. A magyar fiatalság hitvallása Ady Endre költészetének tanulmányai mellett.* [Szerk. BALOGH Edgár—HAJDU Dénes.] Bp. 1928. A „Híd” kiadása, 39—42. L. még MÓRICZ Zsigmond: *A tegnapnak senki sem dalol.* Magyarország, 1928. május 20.

⁶ MAKKAJ János: *Győzni fog az ifjú Magyarország!* Ifjú szívekben élek, 28—31.

történelmi munka nagy emberi egységébe.” A magyar állam vezetéséből ki kell zárni minden felekezeti érdeket s a német kultúra „beteg és elnyűgöző” befolyását.

A határainkon túli magyarság számára meg kívánja alapítani „a magyar nyelv és kultúra egyetemes szervezetét.” E minden ízében demokratikus szervezetben „a magyar látájner ifjúság együtt dolgozik a magyar falu és a magyar munkásság ifjaival.” Ehhez még hozzáfűzi: „A magyar kultúrának, mint az egész magyar életnek alapja: a magyar falu.”

A tervezett kultúrszervezet feladatai között elsőként a népi kultúrából való megújulást említi, majd a magyar nyelv régi és nagy alkotásainak propagálását végül a magyar kultúra feladatainak összefoglaló kidolgozását.⁷

A röpiratban még egy jelentős, programadó írást találunk, Kodolányi Jánosét. „Új szelek nyögetik az ős magyar fákat” — ezt az Ady-idézetet választotta tanulmánya címéül. Barátai felkérték, hogy írjon néhány sort a magyar falu bajairól. Kodolányi szerint jelenleg annak a megítélése is nehéz, hogy melyek a falu legsúlyosabb bajai:

„Egyik tábor azt vallja, hogy a kultúra színvonalának emelése automatikusan magával vonná a gazdasági bajok megoldását is, a másik viszont arra esküszik, hogy előbb a gazdasági kérdéseket kell kielégítően megoldani, hogy a kulturálisak is eltűnjenek. Jómagam — írja — szintén ezt az álláspontot vallom.” A népkultúra és -művészet meghatározása után az orosz nép példájára — vagyis a Szovjetunióra! — hivatkozik. „Egy kell csupán: a faji öntudatának teljességében levő, de gazdaságilag nyomorúságosan elbocsátott népet megszervezni úgy, hogy a termelés és fogyasztás egyenletes vérkeringése túlságosabb nívókülönbségek nélkül táplálja a nemzet testének minden egyes tagját s kizárja azt, hogy az életre hivatott emberek gyötrelmes robotban, a föld fölé görnyedve izzadják el minden életerejüket a mindennapi kenyér, — főleg mások mindennapi kenyere — szolgálatában.”

Kodolányi idáig marxista fogalmakat használ. Sajnos, a továbbiakban a freudi pszichológia legzavarosabb terminus technikusát, a koprofágiát alkalmazza a „nyugat-európai kultúra”, vagyis a kapitalizmus bírálataánál:

„A pszichológiából ismerjük a koprofilia és a pénz közötti kapcsolat okait. Mindez megfelelhet az angolszásznak és a germánoknak, de semmiesetre sem felel meg a magyarnak s még egynéhány népnek, amely ilyen gazdasági rendet soha az életben meg nem alkotott volna. Mindenekelőtt fel kell tehát ismerni a magyarság jellemének, telkiségeinek legjobban megfelelő életformákat s azokat kell átültetni a gyakorlatba minden eszközzel s minden módon, bárhogy abajgassanak is a »nyugati kultúra« nevében azok, akiknek ez a kultúra csak a komplikált kamatszertési lehetőségeket jelenti.”

A magyar falu ideális gazdasági rendje Kodolányi szerint a kis- és középbirtokra kell épüljön. Élesen kikel a kartellek és más „nemzetkizsákmányolási szervezetek” ellen s a belterjes, mezőgazdaságunkra felépülő ipar létrehozását javasolja, majd az intelligencia és a nép közötti szakadékról, ennek eltüntetése feltételeiről szól:

„Itt az intelligencia úgy él, mint valami gyarmaton. Ahelyett, hogy megértené és abszorbeálná a nép kultúráját és érzelmi világát, mint idegen áll vele szemben s még jó, ha elkülönödik tőle, mert így legalább nem öli meg. [. . .] Ha én kultuszminiszter lennék, [. . .] megkövetelném, hogy az egyetemre felkerülő minden férfi vagy nő legalább egy évet töltsön a nép között, mint néptanító vagy mezei munkás, mint gyárimunkás, mint népdalgyűjtő stb. Így a népi gondolkozás és érzésemeket évről évre jobban felszívna az intelligencia s tisztában lenne azzal, hogy mi kell az ország lakosainak.”

⁷ I. h. 3—4.

Kodolányi végkövetkeztetése: „*Ki a faluba, ez az új Magyarország jelszava. És ki a munkások közé. Ki a nép közé. Táruljanak fel előttünk a sebek, de táruljanak fel a magyar falu mérhetetlen szépségei és értékei is. A magyar nép bajait csak ugyanannak a magyar népnek a temperamentumán, jellemén és érzésvilágán keresztül lehet meggyógyítani.*”⁸ [A szerző kiemelései.]

Hasonló gondolatmenete van Fábíán Dániel írásának is (*Középosztályunk és a parasztság*). Szerinte az 1867-es kiegyezés után kialakuló magyar középosztály nem tudta átvenni a nemesség korábbi funkcióit. A paraszti származású értelmiségi réteg csak a pusztulás vagy a beolvadás között választhatott.

„A parasztságból kivált intellektuelek ma is egy borzasztó[,] ösztönösen és tudatosan összetartó falanksszal állnak szemben, amilyennel szemben a friss középosztályi erők sohasem álltak. Van egy hatalmas csöndes numerusz klauzusz, mely éppen ezeket a paraszti erőket sújtja és lehetetlenné teszi számukra a tisztán protekcionizmusban kiépített társadalmi életben az érvényesülést.”

Fábíán jól látja a problémát, de a megoldást faji alapon keresi: „Ki kell építeni a paraszt eredetű, lélekben tisztán parasztnak megmaradt középosztály ideologikus, ösztönös és érdek-szolidaritását. Nem egyesületi mozgalomra, hanem olyan öntudatos és öntudatlan vérbe és húsba plántált szabadkőművességre gondolok, mely úgy tudná saját paraszti erőit megvédeni és gazdagítani, mint teszi ezt a történelem folyamán önmagával szemben a zsidóság. A paraszt középosztálynak nem az asszimiláció, hanem a paraszt lélek egy magasabbrendű, öntudatos kiélése lehet a feladata. Meg kell mentenünk a parasztlélekből mindazt továbbra is, ami nagy gazdagodást jelent a faji erőnknek és faji kultúránknak.”

A faji formula mögött lényegében a helyes megoldást keresi:

„A régi kálvinista kollégiumok nagy alapítványaikkal és az egyházi vezetők komoly törődésével minden igyekezetével rajta voltak, hogy ahol csak egy tehetséges parasztfiú van, ezt megmentsek. Vajon tudják-e folytatni ezek az intézmények ezt az eléggé meg nem dicsérhető, igazán kultúrfőlényi munkát? A háború tönkretette alapítványaikat és a kultúrfőlény kormánya nem tudom, vajon mennyiben tette lehetővé, hogy ez a munka kibővíljön és hatalmas kereteket öltjön?”⁹

(A paraszti származású értelmiségi réteg megteremtése érdekében alakul majd meg 1939 szeptemberében a Parasztfőiskolások Közössége s az ebből kinövő népi kollégiumi mozgalom!)

A röpiratban, melyről már az egykorú kritika — Szász Zoltán — megállapította: „Kollektív munka ez, az egyik cikk kiegészíti a másikat, bizonyos vezető elvek mindannyiban visszatérnek . . .”;¹⁰ Rados K. Béla írása Makkai Jánoséhoz kapcsolható. Csak egy bekezdését idézzük:

„Ma már tudjuk, hogy az ifjúság nem jelent lázadást, hanem *fegyelmezett* előretörést. Nem fogjuk szétrombolni közösségi életünk formáit, intézményeit, hanem a szárazzá lett üres sejtfalakat az új protoplazmával töltjük meg, mint Olaszországban, hogy újra ruganyosak és termők legyenek. Nem rombolni a hazát, hanem elfoglalni, mondja Mussolini.”¹¹ [A szerző kiemelése.]

⁸ I. h. 22—26.

⁹ I. h. 33—37.

¹⁰ Szász Zoltán: „*Ifjú szívekben élek*” Nyugat, 1928. aug. 16. 226.

¹¹ Rados K. Béla: *Ady víziós világa és az ifjúság helyzete a valóságban*. Ifjú szívekben élek, 53.

Ez bizony fasiszta program; nem véletlen, hogy néhány hónap múlva Balogh Edgár óva inti Budapestre küldött sarlós munkatársát, Csáder Lászlót a Rados K. Bélával való eszmei kapcsolattól: „(Bartha Társaság tagja, vigyázz!!! magyar fasiszta!!!! Spenglerista!!!!)”¹² És az sem véletlen, hogy Rados K. Béla, idézett passzusa folytatásában, elhatárolja magát Dózsa Györgytől s helyette Koppányra esküszik: „De az államot csak az ifjúság fogja tudni meghódítani, mely az államot *önmagában hordja*. Vad kurucok, csak — Koppányok, csak — Dózsák sohasem. Az állam lényege: Forma. Fegyelem...” Maga is látja, hogy ideáihoz Adyban nem találhat igazolást: „... Ady gyűlölte a formát, az egész formás valóságot és rátiport. Ebben mi különbözünk tőle és ezt becsületesen bevalljuk.”¹³

A kötet többi tanulmánya közül Féja Gézáé(!), Simándy Pálé és ifj. Könyves Tóth Kálmáné kevés eredetiséget mutat. A szerkesztők bemutatják Makkai Sándor híres Ady-könyvének (*Magyar fa sorsa*) befejező részét is. Juhász Gyula először itt közölt Ady-tézisei közül — *Jegyzetek Ady nyelvéről* — az utolsó Móricz Zsigmond állásfoglalásához kapcsolódik:

„Mordályégető kedvében tudott kegyetlenül sebző szavakat találni kortársaira és ellenségeire. Talán ezeknek a szavaknak mérge dolgozik még most is, a halála után azoknak a nyilatkozatoknak fenekén, amelyeket különféle tekintélyek és potentátok időnkint, minden ok és cél nélkül tesznek róla. Az agg rozsmárok nem felejtnek.”¹⁴

Három művészetelméleti tanulmányt is közöl a röpirat: Kodály Zoltán *Népzene* című írása először 1927. március 17-i Magyar Dalestjének műsorfüzetében jelent meg.¹⁵ Kodály, aki az erdélyi főiskolások folyóiratában, a *Híd*ben csak a minap magyarázta meg, hogy „*Mit akarok a régi székely dalokkal?*”,¹⁶ e rövid írásában hitet tesz a székely népballadák zenéje mellett. Saját útkeresése tanulságaira is figyelmeztet:

„Budapestről Párisba rövidebb volt az út, mint Kászonyfaluba. Ma még inkább az. Én is előbb jutottam el Párisba, mint Kászonyba. De még elég jókor megtudtam, hogy itt is van annyi keresnivalónk, mint ott. [...] Nem helyes, hogy a magyar városlakónak a falusi magyar csaknem olyan egzotikum, mint a néger. Nem elég autón átrobogni a falun. Be kell lépni a kapun, körülnézni a házakban: ott is emberek laknak. Sokszor égbekiáltó testi-lelki nyomorúságban (erről is mi tehetünk) és mégis mennyit tanulhatunk tőlük.

Még zenét is. Sőt: a mi zenénket, amiből a mienk lehet és lennie kell, ha nem akarunk idegenek szellemi rabszolgái lenni, — csakis tőlük tanulhatjuk.”¹⁷

(A röpirat mintegy illusztrációként közli Kodály Zoltán *Tőlem a nap* (Székely keserves) című népdalfeldolgozását.)

A „Ki a faluba”-gondolata, mellyel már Kodolányi Jánosnál is találkoztunk, visszhangzik Szokolay Béla tanulmányában is — *Magyar művészet* —; gyakorlati tanácsokkal:

¹² *Levelek Csáder Lászlóhoz*. Balogh Edgár kézírásával írt levelek Csáder Lászlónak [Pozsony, 1929. április]. Irodalmi Szemle (Bratislava), 1978. június. 554.

¹³ RADOS K. Béla: I. m. 54.

¹⁴ I. h. 50. l. L. még JUHÁSZ Gyula *Összes művei* 8. Prózai írások 1927—1936. Sajtó alá rend. ILIA Mihály. Bp. 1971. 238.

¹⁵ KODÁLY Zoltán: *Visszatekintés*. Szerk. BÓNIS Ferenc. I. köt. Bp. 1964. 341.

¹⁶ *Híd*, 1927. április, 37. L. még: *Visszatekintés*. I. köt. 29—30.

¹⁷ *Ifjú szívekben élek*, 55. L. még: *Visszatekintés*. I. köt. 31—32. KODÁLY Zoltán idézett első mondatát csaknem szó szerint átvesszik a *Ki a faluba* írói. L. erről SZABOLCSI Miklós jegyzetét (JÓZSEF Attila *Összes művei*, III. Bp. 1958. 424.) és TASI József: *Kodály Zoltán és József Attila kapcsolatáról*. Népszabadság, 1979. augusztus 19. 14.

„A szükséges érintkezés első lépéseit jelenthetné az erdélyi régi kollégiumok és gimnáziumok vándordíák-szokásának felújítása. *Két-három diákból összeállított csoportok nyáronként gyalogszerrel bejárhatnák a tiszta magyar vidéket. Útközben gyűjthetnének népdalokat, népművészeti motívumokat, helyi mondákat, meséket, leírhatnák a népszokásokat stb. és a parasztsággal való közvetlen és elfogulatlan érintkezésben maguk is erősödnének, magyarságuk gyökeret kapna, megtermékenyülne.*”¹⁸ [A szerző kiemelése.]

Rudnay Gyula, aki az elsők között kísérletezett a Kodály—Bartók irányzat képzőművészeti adaptálásával, az 1927-es Móricz Zsigmond ünnepen már előadást tartott *A magyar népköltészet hatása a képzőművészetre* címen.¹⁹ A röpiratban közölt írása — *Egy pár szó a művészi lélekről a magyar művészettel kapcsolatosan* — hasonló témát feszeget:

„A magyar művészet fejlődésének legelső feltétele saját fajtánk szeretete. Minden idők minden nagy művésze, az abszolút művészi szabadság érzete mellett, saját nemzetének volt kifejező lelke.”²⁰

A röpirat szerkesztői néhány költeménnyel is dokumentálják állásfoglalásukat. Természetesen Ady-centrikusak; a költő hat versét közlik: *Ifjú szívekben élek, Elhanyagolt véres szívünk, Küldöm a frigy ládát, A paraszt nyár, Én fiatal maradok, Álmodik a nyomor*. A válogatás egyensúlykereséséről tanúskodik, a paraszt-versek mellett a proletár-elkötelezettségű Adyt is bemutatja. Hasonló megfontolásból kerülhetett a kötetbe Simon Andor *Este a gyártelepen* című költeménye, amelyben a költő az elnémult gyár képe után programot ad:

Most azonban mindannyiunknak
harcolni kell!
harcolni
a nagy kertvárosokért,
ahol majd nyugodalmas házak mosolyognak.²¹

Közlik még Erdélyi József szegénylegény-versét — *Dal a Bakony alján* —, majd Győry Dezső programadó *Új arcú magyarokját* és Szabó Dezső által nagyra tartott költeményét. Nem véletlenül. A bontakozó népi irányzat minden reményét és útkeresését tükrözi a szlovenszkói költő:

A magyar falu

Minden reményünk a falu s a parasztnak keresztelt
különös emberek: a gazdák, házanépük s a földtúró munkások,
napfogta arcuk jelenti az erőt sápadt szíveinkben
és szízi lelkük naiv úrisága annyit tesz: nemzeti lélek,
és uraink nótáikkal mulatnak s művészetüket dicsérik igaznak.

S mi is néhányan, akik küldetettnek valljuk rajunkat,
s a népünk erejét, különös lelkét áldozva csodáljuk,
szavaink és hiteink gyökerét beléeresztjük a falusi rögbe:
viruljon jól felszívott életük.

¹⁸ I. h. 45—46.

¹⁹ Erről hírt ad *A magyar ifjúság Móricz Zsigmond ünnepé 25 éves írói jubileuma alkalmából* [Bp.] 1927. május 21. c. est műsorfüzete (2.1.).

²⁰ *Ifjú szívekben élek*, 49.

²¹ I. h. 27. A vers megjelent SIMON Andor *Álomföld* c. kötetében is. Bp. 1927. 41.

S szeretjük a magvető széles mozdulatban
a magunk meddő finomult próbáit,

szeretjük az arató önző habzsolásban
a mi megfáradt gyöngö jussainkat,

s az ő vad méltóságos kemény tempóikban
álmodjuk úrnak s erősnek magunkat.

Így van. És titok mégis a falu és titok a paraszt és a nép,
nem fogjuk fel, akár az Istent
s mégis akadnak vezéri pásztorbotos elmék,
akik büdösnek bélyegzik meg őket s viharzó markukat.

Én gyűlölöm a hazudókat, magyarkodókat, s a népet
úgy szeretem, ahogy nem értem: mint az asszonyt vagy mint az Istent
ahogy van, úgy van és csak érzem, hogy benne támad új erőre
a mi megesúfolt, úrrázüllött
természetünk és rendelésünk,
és nem félek kimondani, hogy mi nem értjük a parasztot
de úgy emeljük álmainkban, mint Magdaléna Krisztusunkat.²²

2. A röpirat visszhangja

Az Ady-röpirat körül nagy vita keletkezett a korabeli sajtóban. Nem számítva az *Előörs* egyetértő, csupán a szerzők nevét felsoroló híradását,²³ a legtöbb kritikus Makkai János, Rados K. Béla, Kodolányi János és Fábrián Dániel faji kitételeit bírálta. Meglepő, hogy Rados K. Béla fasiszta alapállású, Mussolinist példaként felhozó tanulmánya éppen a kolozsvári *Pásztorút* kritikusanak, Sebesi Dezsőnek tetszését vívta ki.²⁴ Sebesi természetesen Makkai Jánost is helyeslőleg idézi. Egyetértőleg ismerteti Makkai János írását Kertész Dániel (!) is, akit az Ady-ünnepség egyik szervezőjeként ismertünk meg. A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség közlönyében előbb figyelmezteti azokat,

„... akik faj és keresztyénség harcáról beszélnek, lássák be, hogy itt két olyan erőről van szó, amely nem ellentétes, hanem párhuzamos irányban mozog”; majd üdvözlő a közelesnek vélt hatalomátvétel gondolatát: „Az Ifjú Magyarország a mai magyar ifjúság állameszménye. [...] Nemigen volt még kor a magyar történelemben, amikor a fiatalság ennyire felkészült volna államépítő munkájára. Keresztül ment már a lázas állapoton, a szép mondatok és szavak fellángoló hatásán, túl van az első csalódás árán és tervszerűen építi jövő életének épületét.”²⁵

Az „ál-renaissance után az igazi újjászületést” üdvözlő a röpiratban Kemény Gábor, a *Századunk* kritikusa. „A hitvallomás őszintesége — írja — minden vitán felül áll. Minden szó súlyán, színén érzi az ember, hogy az az ezer ifjú, aki az Ady-ünnepet megrendezte, csakugyan új, ifjú Magyarországot akar, csakugyan a magyar erők teljes kibontakozását akarja; csakugyan új, szép, egyéni, ízes, európai magyar kultúrát akar.” Helyeslőleg idézi Móricz Zsigmond szavait a Kisfaludy Társaság öregurairól, Szabó Dezső írásából azt a passzust,

²² I. h. 48. L. még: GYÖRNY Dezső: *Újarcú magyarok*. Berlin, 1927. 21. és Híd, 1928 márc.—ápr. 174.

²³ *A magyar ifjúság Ady sírja körül*. Előörs, 1928. május 27. 3—4.

²⁴ SEBESI Dezső: *A budapesti ifjúság Ady-ünnepélye*. Pásztorút (Cluj-Kolozsvár), 1928. június 17. 285.

²⁵ KERTÉSZ Dániel: *Ifjú Magyarország*. Diákvilág, 1928. okt. 10.

mely a múlt reális értékeinek megőrzéséért emel szót, Juhász Gyulának Ady nyelvéről tett megállapításait és Makkai János híradását az ezer diák összeadott fillérjeiről.

Kemény Gábornak azonban bíráló szavai is vannak a röpirat szerzőiről, akik „A tények megállapításában jó úton járnak, de helytelen, illogikus taktikával a legjobb célt is veszélyeztetik. Ha többet magyaráznak ki Adyból, mint amennyi benne volt, akkor azt a kevesebbet sem érik el, amely a valóságban többet jelent.” Elutasítja Makkai Jánosék „külön faji demokráciát” követelő tételeit: „Ha Magyarországon demokráciát akarunk teremteni, ennek az alfája és az omegája az, hogy ne osztályozzuk a polgárokat.” Végül Rados K. Béla Mussolini-rajongásától is elhatárolja magát: „Akarjanak az ifjú magyarok egész demokráciát és megszabadulnak aggodalmaiktól [. . .] hogy a szabadverseny, demokráciát nem nekünk való találmány, hogy a racionálási módszerek idegen gazdasági rend következménye, valamint attól a tévedéstől is, hogy az ifjú olaszok demokráciát teremtettek és szimbolizálnak.”²⁶

A polémia jegyében született Komlós Aladár vitacikke — *Fajvédő volt-e Ady Endre?* —, melynek ugyancsak a *Századunk* adott helyet. Idézi Makkai Jánost — „Azt tanultuk Adytól, hogy Magyarország a magyaroké és a magyar faj hegemoniáját kell diadalra vinni benne.” —, majd így kommentálja:

„Ezt tanulta Ady Endrétől? Én annyira mást tanultam s velem együtt egy egész nemzedék, melynek fiatal lelkében a »Halottak élén« költője egy életre szóló forró bélyeget sűtött valaha, hogy azt kell hinnem: *Makkai János az eredeti tankönyv helyett többet forgatott valami gyanús kompendiumot.* Én sejtem is a »puskát«, amely Makkait félrevezette és ezt az egész újkeletű Ady-hamisítást megindította: *Szabó Dezső ennek a szerzője.*” [Kiemelés: T. J.]

Ady Endre a Jászi Oszkár-féle liberális nemzetiségi politikát tartotta a nemzetiségi kérdés egyetlen megoldási módjának s a Galilei-kör híve volt; a nacionalizmust elvetve patriotának vallotta magát — folytatja Komlós Aladár. Rendkívül érdekes, amit Ady antiszemitizmusáról ír. [A röpiratban s később az Új Magyar Földben is előszeretettel idézik Ady Endre *Én fiatal maradok* című versét: „. . . Asszony leköphet csúfolódva, | ügyes zsidó röhöghet nagyot . . .” stb.]

„Igen, — mondja Komlós Aladár — könnyen lehet, hogy Adyban felgyulladt olykor a fajgyűlölet (a sváb-, a zsidó- és a »gács«-gyűlölet) sárga lángja. Hogyne villant volna fel! Az a tudat alatti én, mely bennünk lakik, néha még rosszabb indulatokat is felvet tudatunk színére. De Ady elítélte, megvetette és leküzdötte magában a fajgyűlölet rezzenéseit! Valóban van tehát némi közösség közte és a fajvédők között: ám ezek oltárra emelik az alantas érzést, melyet a költő utalattal távolított el magától! [. . .] Ady egyéni módon viszi tovább s olvasszja össze fiatalságának különböző tendenciáit: egy faji kiindulás s a nemzeten át az általános emberiig elérkező szocializmus keretében.”

Ady nemzet-fogalmának illusztrálására idézi a *A tavalyi cseléd*ekhez következő sorait:

Kirabolt szegény kis magyar,
Kitárul a felé karom,
Kit magyarrá tett értelem,
Parancs, sors, szándék, alkalom.

²⁶ [KEMÉNY GÁBOR] ny.: *Ifjú szívekben élek.* A magyar fiatalság hitvallása Ady Endre költészetének tanulságai mellett. *Századunk*, 1928. október. 503—505.

Vitacikkét így fejezi be:

„... óvást kell emelni ellene, hogy Ady költészetének nedveiből gyilkos mérget kotyvaszanak; s ha újabban akadnak fajvédők, akik egyik kezükben a »Vér és arany«-t, másik kezükben a gumi botot tartják, akkor figyelmeztetnünk kell őket, hogy ez a kettő nem való egy ember kezébe, s ha a gumibothoz mindenáron ragaszkodnak, tegyék le legalább a »Vér és arany«-t.”²⁷

A *Nyugatban* Szász Zoltán polemizál a röpirattal. Bírája Makkai János többször is idézett tételét („Azt tanultuk, hogy Magyarország a magyaroké . . .” stb.), Szabó Dezső demokrácia-konceptióját, mely „a magyar fajnak, a magyar magyaroknak” kívánja az ország vezetését biztosítani; parasztfogást emleget a cikkírók parasztra-esküvését kritizálva, Győry Dezső bemutatott verséről kijelenti, hogy „lelkesen kicsengeti azt az akkordot, melyben a fűzet sajátos paraszt-kultusza tartva van”, de ironikusan kipellengézezi Fábíán Dániel tanulmányának hasonló állításait; elsősorban a parasztság számára mintegy szervezetként javasolt „öntudatos és öntudatlan, vérbe és húsba plántált szabadkőművesség” tételét és a „magyar faji religió”-ért való hadakozását.

Bírája Kodolányi Jánosnál a kapitalizmus és a koprofilia közti párhuzamot s azt, hogy a legnagyobb kultúrnemzetnek az oroszot tartja, feltehetőleg „. . . a háború utáni csupán nagy méretű, de egyáltalán nem nagyszerű forradalmi kísérlet szuggesztiójából.” Kodolányi szerinte téved a széles távlatú világ-problémák megítélésénél, de „. . . helyes igen sok olyan megállapítása, melyek a mai magyar társadalmi viszonyokra s főleg a falu és a parasztság helyzetére vonatkoznak.” Üdvözli azt az elképzelését, hogy „. . . az intelligenciának volna feladata a nép közé menni s felkutatni ennek bajait és sajátos szükségleteit s megismerni életformáit és gondolkodásmódját”; egyben e koncepció megvalósítóinak elődeiként hivatkozik a régi radikális polgári párt falupolitikusaira.

Végül kijelenti: „. . . van ezekben a kis cikkekben tehetség, tanultság s főleg segítőkészség a néppel szemben. Baj, hogy mindezt, mint a tengervíz egy meg-lékelődött hajó rakományát, át- meg átjárja az ellenforradalom mérge.”²⁸

Szász Zoltánnal azonnal vitába száll az egyik megbírált szerző, Fábíán Dániel az *Előörs* hasábjain. Terjedelmes, két részes válaszában visszautasítja Szász Zoltán „fövényes vállveregetés”-ét és hadakozik a faji koncepció védelmében. Nem véletlenül választotta polémiája fórumául az *Előörsöt*: „Az ellenforradalom egyik legnagyobb személyisége, aki legnagyobb horizonttal képviselte az antiszemitizmust és a faji gondolatot, a demokráciát a faji gondolat fundamentumává tette és így áthidalta azt az ellentétet, mely forradalmi és ellenforradalmi ifjúság között volt.”²⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre, akire vonatkozik Fábíán kijelentése, maga is hozzászól a vitához:

A Bartha Miklós Társaság egyik vezetője, „. . . Fábíán Dániel, fiatal orvos, lapunk mai számában befejezi Szász Zoltánnak szóló válaszát s közben oly világosan, annyi helyes és egészséges intuícióval, kellő tudással és biztos ítéllettel mond bírálatot liberalizmus, szociálizmus, bolsevizmus fölött, közhelyektől és szólamoktól mentesen s olyan fokú

²⁷ Századunk, 1929. május—június, 308—312.

²⁸ Szász Zoltán: I. m. 225—239.

²⁹ FÁBÍÁN Dániel: „Ifjú szívemben élek”. Válasz Szász Zoltánnak a *Nyugatban* megjelent cikkére. I. Előörs, 1928. szeptember 16. 14.

szellemi függetlenséggel állítja széles horizontba a magyarság problémáját, anélkül, hogy a mi ifjúságunk gyakori szektárius különcökéseibe és credetieskedésébe tévedne, hogy olvastán a nagyon beborult magyar szíveken is át kell derengjen valami a reménykedésből.”³⁰

Nézzük, miben reménykedhet az *Előrs* szerkesztője. Fábíán kijelenti: „A szocializmus elbukott” — értve ez alatt az első világháború utáni szociáldemokrata kormányok csödjét. Hasonlóan vélekedik a bolsevizmusról is: „Oroszországban a marxista kommunista állam helyett egy nyűgös és szerencsétlen államszociálista gazdasággal megkötött iparú hatalmas parasztállam alakult ki.” [A szerző kiemelése.] Következtetése: „... ha a fejlődés vonala Délkelet-Közép-Európában és Kelet-Európában a parasztdemokráciák felé visz, ami kétségtelen, akkor tényleg feleslegessé vált a szocializmus.” Cikke befejezésében megismétli a középosztály vezetőszerepéről kialakított tételét:

„Ha már mi egy nagyvonalú társadalmi evolúció kivitelére a parasztot ismerjük el, akkor a középosztály fejlődését, illetve megváltozását is abban az irányban szeretnénk, hogy minél előbb erősödjön meg ott a paraszti elem, alakuljon ki egy parasztközéposztály, amely briliáns doktrínájával, szervezőerejével természetes vezérkarát adja a parasztságnak, képviseli a legmagasabb formában a paraszttudatot és a parasztszolidaritást, mint paraszti törekvések erkölcsi posztulátumát.”³¹

Szász Zoltán bírálata terjedelemben egyharmadát teszi ki az Ady-röpiratnak, regisztrálja Győry Dezső a *Prágai Magyar Hírlapban Egy Nyugat-kritika alkalmából*. Örül a visszhangnak, bár megjegyzi: „... úgy éreztem, mintha egy egész más világból, egész más magyar lélekből jönnének ezek a hálásan fogadott, de nagyon sok furesza gondolatot kiváltó szavak.” Sajnálja, hogy „... postahiba miatt kimaradt a röpiratból a kisebbségi magyar fiatalság lelkéről írott tanulmányom; talán sok mindent megmagyarázott és megvilágított volna.” [L. e. dolgozat mellékletében.] Érdekes megállapításai vannak az Ady körül kibontakozó nemzedéki vitáról (Szász Zoltán is Ady kortársa volt!):

„Az a generáció, amelyik harcos lendülettel vívta meg nagy harcát, amelyik a haladás és fejlődés igéivel szállott szembe az előtte járó generációval, nagyrészt megállott Ady sírjánál és alig jutott tovább. S nekünk, az új fiatalságnak még megmaradt szemben a régi harcvonal és ugyancsak szemben ott vannak — részben — ők is, akkor, mikor mi egyenes folytatásnak tekintjük magunkat.”

Győry Dezső — Szombathy Viktor május 23-i tudósítása után — elsőként szól a röpirat szlovenszkói vonatkozásairól és Balogh Edgár szerkesztői munkájáról: „... Balogh Edgárnak a magyar fiatalság felkérésére jelentős szerep jutott a máris hódító útra induló munka előkészítésében s nem rajta múltott, hogy itt-ott a füzet tényleg nem százszázalékosan harmonikus.”

Szelíd polémiájából idézzük fel a következő szavakat is: „... hiszem, hogy ez az érdekes röpirat és értékes kritikája fölött egészséges hullámgyűrűkben még folytatódni fog a megvitatás és a tisztulás.”³²

³⁰ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *A magyar harmincévesek*. Előrs, 1928. szeptember 30. 2. (E vezércikkben Bajcsy-Zsilinszky Endre tájékozódni próbál, de nem a legszerencsésebben. A Bartha Miklós Társaságról bíráló szavai is vannak, ám feltétel nélkül dicséri vitéz Endre László (!) gödöllői főszolgabíró, aki „... a legtisztább megtestesülése a háborút járt nemzedék színejavának.”)

³¹ FÁBIÁN Dániel: I. m. II. 1928. szeptember 30. 13—14.

³² GYÖRY Dezső: „Ifjú szívekben élék” — *Egy Nyugat-kritika alkalmából* —. Prágai Magyar Hírlap, 1928. szeptember 19. 4.

Szász Zoltánnak Kodolányi János is válaszolt, a 100%-ban. Kodolányi, aki-nek mintegy tíz éves baloldali korszaka még lényegében feltáratlan, anarchista—kommunizmust, freudizmust és nacionalizmust ötvözött ekkori elméleti írásaiban, így e vitacikkben is. (Polémikus írása azért is érdekes, mert főbb tételei vissza-visszatérnek a Bartha Miklós Társaság előadásain és az Új Magyar Föld tanulmányaiban.) Kijelenti, hogy „... Magyarország most a forradalom előtti állapotban van. Nem a lezajlott, hanem az új forradalom előtti állapotban.” Szerinte Ady „a permanens forradalom szintetikusa”, Magyarország szintetikus ifjúsága pedig „... forradalmi ifjúság s ezért él Ady Endre ifjú szíveiben.”

Magyarországon jelenleg parasztdemokrácia van kialakulóban, a parasztkérdés ezért nem intézhető el „a radikális polgári párt falupolitikájával”, továbbá a népszokások ismertetésével. Európában hasonló, több helyen előrehaladottabb ez a folyamat s a parasztdemokrácián fel fog épülni a jövőendő Európai Egyesült Államok (!).

Kodolányi megvédi koprofilia elméletét és a rasszizmust is, melyet sajátosan értelmez:

„A magyar fajta (rassz), nem lévén hajlamos a kapitalista civilizáció befogadására, a szintén nem kapitalista civilizációban kialakuló szlávtság oldaláról nincs annyira fenyegetve, mint a nyugati kapitalista civilizációt kiépítő germánóság részéről. [...] A Habsburg-dinasztia megdőltevel sürgősen hozzá kell látnunk, hogy nemzeti vagy népi, ha úgy tetszik: rassz sajátosságainkat minél tökéletesebben kifejlesszük.” A fajta rokonságát „... azok szerint az ismérvek szerint állapítjuk meg, amelyek kollektív, tehát népi kultúrájában megállapíthatók. (Ezért állíthatom, hogy a szláv kultúra magasabbrendű, mint a germán.)” Ezt a tételt a továbbiakban úgy értelmezi, hogy „... a psziché rokonsága gyakran közeli rokonságot állapít meg ott, ahol a rasszok az antropológusok szerint különböznek s ez a rokonság az igazi.”³³ [A szerző kiemelése.]

A 100% szerkesztősége természetesen elhatárolta magát Kodolányi kijelentéseitől:

„Megállapítjuk, hogy ha igaza is van Szász Zoltánnal szemben (ami nem nagy kunszt) fejtegetései nem mutatják elméleteinek tisztázódását. Sőt kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy Kodolányi nemcsak nem pusztította ki magából az ellenforradalom gondolati csökevényeit (rassz-elmélet, németek értékelése), hanem a legújabb, nagypolgári, lipótvárosi bolondgombák tenyésztésére is adja magát. A kapitalista fejlődés összefüggését az análerotikával, Marx pótlását Freud által, Kodolányi jobban tenné, ha Szász Zoltánnak, a Nyugatnak, a Lipótvárosnak engedné át.”³⁴

A röpirat a 100%-ban a Kodolányi—Szász Zoltán polémiát megelőzően kommunista bírálatot is kapott a Vajda Sándor álnevet használó Lukács György tollából. Lukács abból indul ki, hogy „... Ady ma már nem lehet program, még a teljes Ady sem.” Szerinte a *Híd* körül csoportosuló írók nem is fogják át a teljes Adyt, eszmei egységüket hiba lenne túlbecsülni, „bár bizonyos törekvés a kérdések tisztázására, egységre jutásra kétségkívül megvan.” Ebből az egységből — helyesen látja — kilóg Móricz Zsigmond cikke és „majdnem ugyanúgy redukálja a tisztán művészire a kérdést Kodály Zoltán.”

³³ KODOLÁNYI János: „Ifjú szívekben élek”. (Válasz Szász Zoltánnak) 100%, 1928. október. 38—41.

³⁴ Uo. 35.

Ehhez még — szerintünk túlozva — hozzáfűzi: „Mindkettő úgyszólván mint dísztag, mint régi idők még egyelőre tiszteletben tartott maradványa szerepel a fiatalok gyülekezetében.”

Ezután Lukács elmondja, miben látja a röpirat íróinak közös gondjait:

„Ez a probléma a magyar falu nyomorúságának kérdése összefüggésben a magyar intelligencia válságának kérdésével. *A cikkírók legnagyobb része világosan látja — és ez nagyon érdekes, — hogy ez a két kérdés voltaképpen egy kérdés: az intelligencia gyökértelensége elválaszthatatlanul összefüggésben van a dolgozó nép testéből, a dolgozó nép közösségéből való leszakadottságával.*” [Kiemelés: T. J.]

Idézi Kodolányi János és Fábíán Dániel erről szóló megállapításait, majd így folytatja:

„A kapcsolat hiányának megállapítása, a baj gyökereinek és orvosságának keresése kétségkívül Ady problémakörébe tartozik. De Ady, mint mondtuk, átfogóbban és mélyebben látta a problémát. Nemcsak a falu, hanem a város dolgozóit is látta és a maga hivatását, az intelligencia hivatását abban látta, hogy az összes dolgozók életével, harcával, felszabadulási útjával helyreállítsa a kapcsolatot. Az Ady-követők új csoportja — legalább egyelőre — a falura redukálja a problémát.”

Ehhez objektíven hozzáfűzi, hogy Makkai János zavaros követeléseket görgető tanulmányában az ipari munkásságról is szó esik.

Lukács György azt is kifogásolja, hogy „... Kodolányi, miután nagyon világosan megállapít egy csomó ténnyt [...], olyan romantikus utópiákban keresi a megoldást, hogy »az egyetemre felkerülő minden férfi vagy nő, egy évet töltsön a nép között, mint néptanító, mint mezeti munkás, mint gyári munkás, mint népdalgyűjtő stb.«.” Lukács természetesen a koprofilia-kapitalizmus párhuzamot is a romantikus utópiák közé sorolja.

Végül kijelenti, hogy a hibák ellenére érdekes és figyelemre méltó a röpirat.

„Mert jele annak, hogy a fiatal magyar intelligencia ismét keresi a maga útját és pedig a dolgozó nép millióival *együttes, közös útját* keresi. Ma — bár ez a röpirat bizonyára [az] egyik legönállóbb és leggondolkodóbb réteg hangulatát fejezi ki — nem vetette le még magáról az ellenforradalmi évek tojáshejait; még nemcsak hogy nem haladta meg Adyt, hanem még el sem érte. De ismét keres.”³⁵ [A szerző kiemelései.]

A haladás és reakció közötti válaszúton álló ifjúság útkeresését üdvözli Lukács a röpiratban.

3. A röpirat hatása

„Az Ady-kérdés teljesen irodalmon kívüli területre tolodása jellemző az ifjúság állásfoglalására is. A költő neve zászló lett, mely alatt fiatal csapatok menetelnek oly cél felé, melyeket ő még nem látott, szívükben hordozzák, mint megnőtt mitologikus szimbólumot, sorsuk pecsétjét és csillagát, fiatalok, akik jóratanítójuknak, jövőre való útmutatójuknak merik vallani Adyt, anélkül, hogy testi életét, életlázát példaadónak tartanák. Az Ady-probléma itt a politikai gyűlölködés csebréből a fanatizmus vedrébe esett”.³⁶

³⁵ [Lukács György] Vajda Sándor: *Ady mint program*. 100%, 1928. június. 321. 324. Lukács György szerzőségét bizonyítja Lackó Miklós: *A 100%. Ideológia, kultúra, irodalom* — Adalékok Lukács György publicisztikai működéséhez az 1920-as évek második felében. Századok, 1979/1. sz. 82—83.

³⁶ KERESZTURY Dezső: *Irodalmi életünk feszültségei*. Magyar Szemle, 1930. április. 338.

E tárgyilagos megállapítást Keresztury Dezsőtől idéztük, a *Magyar Szemle* 1930. áprilisi számából. Lássunk néhányat az Ady neve alatt menetelő csapatokból. Időben legelső volt a Bartha Miklós Társaság — az 1928 májusában megszűnt *Híd* fiataljai is itt tevékenykedtek. Hasonló célokért menetelt a csehszlovákiai *Sarló*, amely — vezetőjének 1937-ben tett megállapítását idézzük — „Szinte a budapesti Ady-ünnepély folytatásaként alakult meg három hónapra rá Gömörben . . .”³⁷ Létrehozója és spiritus rectora az a Balogh Edgár volt, aki az Ady-ünnepség és röpirat kapcsán — Szabó Dezső szavai szerint — „. . . olyan szervező intelligenciát és munkaerőt mutatott, hogy nagy szeretettel kérem őt és hasonlóit: tartsanak ki híven munkájukban az új magyarság megépítésére.” Szabó Dezső saját szerepéről is megemlékezik: „. . . az El-sodort-falu megjelenésétől eltelt kilenc év küzdelmei nem voltak hiában. Nő a vetés, az új magyar vetés.”³⁸ [Kiemelés: T. J.]

A sarlósok, akik az 1928 augusztusának első felében rendezett gombaszögi táborozáson cserélték fel a prágai Szent György Kör lilimos lobogóját a magyar paraszti erőt szimbolizáló sarlós zászlóval,³⁹ a táborozás alkalmából röpiratot adtak ki. A röpirat címét Szabó Dezső idézett hetedik *Tavaszi levele* sugallta. A *Vetés* első számában az Ady-röpirat hatását tükröző sorokat olvashatunk: „Megújhdott az olasz, a török és az orosz nép, csak a magyar ténfereg még sorsproblémájának ígéretes megoldása, nemzeti újjászületésének ideálja nélkül.”⁴⁰ A második szám közli Peéry Rezső gondolatait magáról az antológiáról, illetve annak gombaszögi interpretálásáról:

„A magyar fiatalság egészségesebbik, haladóbb rétege nem párt-, rész-, személyi érdekességű Adyt, hanem költészetének tanulságai mellett állásfoglaló hitvallásában (Ifjú szívekben élek) a teljes Adyt akarja. A csehszlovákiai főiskolások közös gombaszögi konferenciájának Ady-táborítúze is azt dokumentálja, hogy fiatalságunk számára Ady az út a sallangok és frázisok, tirádák és banalitások nélküli, tisztult, gyökeréhez hajló magyarság, európai perspektívájú kultúra, *talajból kiépített magyar szocializmus*: az egyetlen igaz jövő felé.”⁴¹ [Kiemelés: T. J.]

Az idézett sorokból nyilvánvalóan kiderül, hogy a sarlósok ekkor még elfogadták Szabó Dezső — ugyancsak a *Vetés*ben közölt — üzenetét: „Hinni kell bennem, hinni teljesen. Az én személyem nem fontos, bennem a magyar életakarát beszél.”⁴² (Szabó Dezső az Ady-ünnepség előestéjén — 1928. május 28-án — levelet intézett *Csehszlovákia magyar ifjúságához* A Mi Lapunk hasábjain. A levélben, melynek tételei az Ady-röpiratban adott programját variálják, többek között ezt a felhívást olvassuk: „MerüljeteK vissza a magyar faluba, mint egy megtisztító, erőt adó ősi forrásba, hogy új értelmű igék fakadjanak a magyar ajkakon.”⁴³

³⁷ BALOGH Edgár: *Buzdító sorok Prágába*. Levél a Petőfi Sándor Körnek. Magyar Nap (Moravska Ostrava-Priz), 1937. március 4. 3.

³⁸ SZABÓ Dezső: *Tavaszi levelek*. Hetedik levél. *Csírázik a jövő*. Előörs, 1928. július 15. 13. Vö. KESSLER—BALOGH Edgár: *A fellendülő magyar új nemzedék útja a falu felé*. Prágai Magyar Hírlap, 1928. június 1. 6.

³⁹ [KESSLER—BALOGH Edgár] kb.: *Gombaszög*. A Mi Lapunk (Lučenec—Losonc), 1928. október. 167.

⁴⁰ *Vitauilések a gombaszögi táborban*. *Vetés*, 1928. augusztus (Rozsnyó) [4.] A sarlósok MORVAY Gyula: *Az új orosz paraszt* c. előadását vitatták meg. *Az előadást közli a Vetés* [2]. száma 12.

⁴¹ PEÉRY Rezső: *Ifjú szívekben élek*. *Vetés*, 1928. szeptember (Bratislava—Pozsony) 10.

⁴² Szabó Dezső levele a szlovenszkói magyar fiatalsághoz. *Vetés*, 1928. augusztus. [3.]

⁴³ A Mi Lapunk (Lučenec—Losonec), 1928. június. 110.

A Sarló azonban hamarosan túlhaladt Szabó Dezső eszméin. Rados K. Béla Ady-röpiratban közölt írásánál hivatkoztunk Balogh Edgár 1929. február 27. után Csáder Lászlónak írt levelére. Most ismét idézzük néhány sorát:

„Munka: 1. *Kardosnál* azonnal megérdeklődni [. . .], megkaptam-e levelemet és hogy vélekedik a regös-katé ügyében. Ui. általa kértem fel a Bartha M. T.-ot, hogy *adja ki* ezt a könyvet májusban. Persze: a terv nem Kardos ügye, ezért lehetőleg *Kodolányival* beszélj róla. Olyan könyv lenne, mint az Ady-röpirat tavaly. (Azóta persze sokat fejlődtem, és azt a könyvet nem engedném meg még egyszer s ugyanúgy magamnak!) A könyv tartalma megfelelné teljesen Kassák és a Munka intencióinak is.”⁴⁴ [Balogh Edgár kiemelései.]

A Bartha Miklós Társaság — melynek további történetével e tanulmány következő fejezeteiben foglalkozunk — nem tudta teljesen követni a Sarlót a munkásmozgalomhoz való közeledésében. Az 1929-re várt „regös-katé” csak egy éves késéssel, 1930 májusában jelent meg. A *Ki a faluba* című híres röpiratra gondolunk, melynek szerzői Fábián Dániel és József Attila. Nemcsak a röpirat, a benne tükröződő szellem is megkésett. Mintha megállt volna az idő Budapesten — és Hódmezővásárhelyen — s még mindig 1928-at mutatna a kalendárium! A „regös-katé” teljesen az Ady-röpirat és a *Vetés* első két számának szellemi hatásáról árulkodik. Idézzük néhány — jogos bírálatot kiváltó — sorát:

„A magyarországi szocializmus és fasizmus, demokratizmus és arisztokratizmus, liberalizmus és imperializmus mind-mind melegházi növények, nem a magyar lelki forma tartalmái, hanem maguk is formák, valóságatlan formai levezetések, *puszta dedukciók*, nem a magyar nép tapasztalatainak összefoglalásai. A leninizmus orosz, — ott meg is csinálták. A fasizmus olasz, — ott meg is csinálták. Az angol munkásdemokrácia angol, — ott meg is csinálták.” Folytathatnánk az idézetet egészen addig a kijelentésig, hogy „. . . *nemcsak a véralkat [!] adja a kultúra formáját, hanem a kultúra formája is idomítja a vérséget*. A lélek és a test egységét nézve nem vagyunk alpesi fajta, nem vagyunk kaukázusi fajta, hanem igenis *magyar fajról* kell szólanunk, amikor népünkről beszélünk.”⁴⁵ [A szerzők kiemelése.]

Balogh Edgárék már 1929 tavaszán sem ezt a „regös-katét” várták. 1930-ban, a „koszorú-botrány” és a szervezett munkásmozgalommal való kapcsolat létrejöttének évében jogosan határolták el magukat „a »*Ki a faluba féle szentimentális vacakok*«”-tól!⁴⁶ (1930 őszén a reakcióssá váló Bartha Miklós Társasággal szakító szerzőket is a munkásmozgalom soraiban találjuk. A szociáldemokrata Fábián Dániel és a kommunista József Attila így gyakorlatilag szintén „frontot vállal” a *Ki a faluba* ellen.)

* * *

⁴⁴ L. a 26. sz. jegyzetel.

⁴⁵ FÁBIÁN Dániel—JÓZSEF Attila: *Ki a faluba*. Hódmezővásárhely, 1930. (A Bartha Miklós Társaság Füzetei I.) 4—5. L. még: József Attila *Összes művei* III. Szerk. SZABOLCSI Miklós. Bp. 1958. 199—200.

⁴⁶ BALOGH Edgár—NAGYIDAI Ernőnek. Prága, p. b. 1930. nov. 22. In: NAGYIDAI Ernő: *A Sarló kapcsolata a haladó cseh és szlovák mozgalmakkal*. Irodalmi Szemle (Bratislava), 1978. június. 529. L. még: *Ez volt a Sarló*. Tanulmányok, emlékezőések, dokumentumok. Összeáll., bevez.: SÁNDOR László. Bp. 1978. 148.

Az *Ifjú szívekben élek* című röpirat és a kiadásával egy időben rendezett Ady-ünnepség új korszak, a népi írók mozgalmának nyitánya volt a magyar irodalomban. Jogosan hívta fel a figyelmet a magyar parasztság sorsára — melynek tanulmányozását 10 év múlva a falukutatók fogják megkezdeni —, de faji felhangjai a mozgalom később sajnos ugyancsak megvalósuló eltorzulásának veszélyeire is figyelmeztetnek.

*

*A hit légiója** (Ady-röpirat)

Írta: Győry Dezső

Ady Endrét ünnepeljük, de nem a múltba nézünk. Őneki áldozunk, de a magyar jövőt akarjuk. A sírnál nem megállni akarunk, de továbbkerülni.

Azok nevében, akik profétának s az eljövendő magyar megváltás Keresztelő Jánosának vallunk, akik szeretünk és értünk, azok nevében szólok most, Ady Endre. Nem rólad, de magunkról: ifjú szívekről, kikben örökre élsz. Ne csodálkozz: Te minket akartál, mikor magyar jövőt akartál. Füleid nyílnának meg új szavaink elé s add, hogy megtalálják minden magyar szív elrozsdált lakatját.

Más világ volt a Te világod és más a miénk. Más volt a Te magyarságod és más a miénk. Másképp küzdöttél Te és másképp kell küzdenünk nekünk. De egyet akarunk Veled: minél szélesebb, minél tökéletesebb, minél boldogítóbb magyar életet! A múlt és a jövő közt Te vagy a kapufa, amin az új magyarság ajtója kinyílt: s mi vagyunk a kilépő sereg, akik reggeli hittel, szenvedésekben megmosdatott bölcsességgel és a tisztánlátók dacával kilépünk a magyar jövő hallatlan udvarára és így kiáltunk: micsoda gazdag horizont, áldott légy, hogy kinyitottad a magyar kaput!

*

Magyar ifjúság, lássátok meg már végre az Ady-problémában a magyar problémát. Lássátok meg, hogy Ady Endrével kapcsolatosan két nagy borzasztóság fenyeget.

Az egyik az, hogy a magyar fiatalság, a magyar jövő megáll Adynál.

A másik az, hogy letagad s ha kilép, nem általad és rajtad keresztül lép át a küszöbön.

Ha a magyar jövő ott rekedne a sírnál, hogy mauzóleumot emelve Neki, ezzel elzárja a kitért kaput, épp úgy elvesztünk, mintha nem akarna kijönni a dohos szobákból, magyar tél után nem akarna új magyar tavaszt, vagy úgy jönne ki Őt és Őket megtagadva, mintha nem is lettek volna, mondván a balgákkal a nagy magyar kertben: Negyed század fáit ha kitépem lelkemből, akkor nem is voltak.

Igy is, úgy is csak a végzet fenyegetne: a magyar lélek utolsó erőfeszítéseit teszi benünk a Génusz, hogy megtalálja igazi arcát és új mozdulatait, amivel kiélheti életét a világ dicsőségére és a mi megváltásunkra. Ha akár egyik, akár másik szélsőség győz s megcsaljuk jövőnket, rettentő büntetésünk leszen: megöljük fajunk utolsó erőfeszítését s a láthatatlan magyar bölcsők betlehemi jéré kiadjuk a heródesi szentenciát! De nekünk már nem lesz Józsefünk és Isten-mentő szamarunk.

*

Három gléda magyarság áll most a sír körül.

Az egyik nem akar kijönni a dohos szobákból s gyűlöli a sírod. A másik körülünnepel s mint a végállomásnál, csökönnyösen irtózik mindentől, ami tovább folytatná a jövőt Te utánad is. De egyformán helyben lépést vezényelnek s nem hiszik a magyar jövőt. Szomorúan egyforma átkok és emberek. Egyik a régi doh, másik a keletkező.

* Az írógéppel írt tanulmány eredet címe: *Indul az új magyar*. Ezt a szerző áthúzta s fölé írta az új címet — *A hit légiója*. Győry Dezsőnek ilyen címen jelent már meg írása, a *Prágai Magyar Hírlap* 1928. március 4-i számában. (A cikk alcíme: *Megújítás a népben*. Győry Dezső már itt kijelenti: „A magyar lélek a népi őserő barázdáin akar újjászületni.” Példaképei között Móricz Zsigmondot és Szabó Dezsőt említi, — három hónappal az Ady-ünnepség előtt!) A helyenként hibás gépelésű szöveg javítása tőlünk, a betűpótlásokat []-lel jelöljük. T. J.

Átkok és dohok, de nem kellettetek egyitek sem! Mi újarcú magyarok vagyunk.

Mi vagyunk a harmadik gléda.

Mik vagyunk mi? A sereg, melyért századokon építették a házat, s most megimádkozva a szülelházban, ahol a Te küszöbödön nőtt fel, most maga is tovább akar építeni. Egyik keze benn volt a házban, a másik a Tiedet fogta. A kezed már elernyedtt s a szülelház romszerű keserűség. Egy megtépázott rom s a küszöbön egy sír, a tied, s új munkások csapata, mi magunk.

Felcseperedett erős sereg, építeni akarunk. Szeretjük mindazt a jót és szépet, ami[t] a ház jelentett és jelent, s szeretjük megnyitó kezéd, de a mi kezünk ma már nem halottakat akar szorongatni és romkövet morzsolni, de életet teremteni s szebb házat emelni! Egyik szemünk még sír, de a másik már a ragyogó horizontra szökik a jövőt keresve.

Ma még imádkozunk és ünnepelünk. Holnap már dolgozni fogunk. Nem tőlünk függ, hogy mit fogunk kezünkbe.

*

Kiáltások: Mit akartok?

Nyugodtan, erősen, hittel s meleg szemmel feleljük: dolgozni akarunk.

A vételek közt vergődő Géniusz bennünk már új gesztusait próbálja, hogy egy pompás harmóniába cselekedje mindazt, ami szép és érték volt bennünk a múltban és mindazt, ami örökkévalóság-keresgélés volt és még eddig sose boldog megtalálás.

A világ egyik legérdekesebb órájában, a legsodálatosabb nép legmegpróbáltabb korának fia adatott lennünk. Ha a gyümölcsfa sokat vergődik, késsel mennek neki: nagy sebeket ejtenek törzsén s megmetszik ágait. Rügyek vagyunk a megpróbált sebekből: az életet hirdetjük. Megnyerjük magunknak a megpróbáltatást jobb, termőbb jövőre. A Géniusz erősödik s beszél:

Új mentalitások gazdagító erő, legyetek emberek, az én embereim. Szeressétek az elnyomottakat, védjétek a gyengéket és szeressétek fajotok kibomló életét. Tegyetek úgy, ahogy akarjátok, hogy veletek is tegyenek. De legyetek ti minden testi és lelki kifosztás legerősebb ellenségei. Legyetek széles emberi szolidaritás, rögrehajló lélek, több szabadság, több jog s legbátrabb becsület. — És ahogy ti a kisebbségi sorsban ilyen lélekre tesztek szert, ezt a lelket plántáljátok szét az egész magyarságba. Ti Szlovenszkon, Erdélyben vagy a Vajdaságban, — az összmagyarság Európában: egyformán kisebbség vagytok. Új élet kell a magyarságnak: nagy lelki reneszánsz, amiben megfrissülve erőt kap európai missziója betöltéséhez s egy új nagy kultúrával gazdagítja a világ arcát. Higyjétek Isten[t], szeressétek a fajtát és akarjátok a jobb, emberibb életet.

Igy tanít a szenvedésben megfürdött Géniusz.

*

És mi érezzük szellemkezének mozdításait. Hiszünk a magyarság európai missziójában s akarjuk, hogy a magyarság ott üljön a világ legelső asztalánál.

S akarjuk azt a reneszánszot, melyben ez a Kelet és Nyugat közt, a fatalista tunyaság és a végtelen felé kirobbanások közt hányódó lélek megleli önmagát a harmóniában és a cselekvő munka egységében.

Látjuk a széles mezőkön dolgozó magyar milliókat, a magyar parasztot. Látjuk a fontos gyáarak mélyén a magyar munkásságot. Látjuk a jobb sorsra érdemes polgárokat, az iskolák szomjú seregeit és mindenkit és mindent. Mi mindet szeretjük és mindért tenni akarunk, hogy ők is közösen akarjanak, értünk s egy célunkért cselekedjenek. A világ minden áramlatának magyar folyamait mi az egész magyarság malmakerekére akarjuk vezetni, hogy minden ezt hajtsa. És mikor őket látjuk, lel[k]ünket ismerjük és szétnézünk a boldogabb világban, akkor hisszük azt, hogy egyszer nekünk is lehetnek olyan földjeink, mint a dán parasztoknak, kertjeink, mint a hollandoknak, tudósaink, mint a németeknek, technikánk, mint a jenkiknek, kereskedelmünk, mint az angoloknak, művészetünk, mint a franciáknak, fanatizmusunk, mint az olaszoknak és istenviselős szeretetünk, mint az oroszoknak, mert ilyen nép még nem élt ezen a földön, hogy mindenre teljen roppant gazdagsága, kiaknázatlan ereje.

A magyar Északi-sarktól a magyar Szaharáig minden temperamentum skálája él itt ebben a népben, csak szabaddá kell tenni nagy tömegeinek a kibontakozás lehetőségét és ki kell eresztetni a végtelen mezőkre a magyar jövő építő seregét. Dolgozni kell ezért, s ezért a seregért.

*

Bennünk már nem a gyűlölet és a szétválasztás beszél, de a szeretet és az összetartás. Új szenvedésünk és kisebbségi sorsunk megtanított arra, hogy ne azt gyűlöljük, ami a magyar[t] és a magyart szétválasztja, de azt szeressük, ami összekapcsolja: a közös múlt értékei, a teremtő hagyományok és a közös cél: emberi boldogságot ennek a drága fajnak. Az állameszme teljességén esett csorba csak jobban széttágította a Géniusz ölelését: a faji és népi összetartozáson csak erősített a geográfia: kicsiholta minden tüze-erejét a szenvedés szelével.

Mi vagyunk a feloldott faj első szabad mozdulata s építve akarjuk intézményesíteni a magyar megújulás minden alapfeltételét a magyar lelkekben. Ez a faj és nagyjai örökké azt akarták, amit mi. És ezt akarják ma is. És ez a fiatalság a szeretet és megértés nevével ajkán szeretetet és megértést akar az egész magyarságtól, tömegektől és vezetőktől. Hisz aki bennünket szeret, az a magyar élet örök folytatását, megnőtt értékeit: jövőt akaró heroizmusát, szerelmes boldogságát és hívő vágyát: önmagát szereti. Mi Isten parancsával jövünk s az ő akarata a mi akaratumk.

Igy áldozunk a sírnál s lépünk ki az ajtón a magyar élet tágas udvarára. Kinn egy egész világhorizont ragyog. Körülöttünk üszök, jaj, gyűlölség, hamu és szenvedés.

De megváltó akaratumkban Isten vezeti lépteinket az eljövő megváltó győzelemre !

TASI, JÓZSEF

Un pamphlet sur Ady en 1928. contribution à l'histoire du mouvement des écrivains populistes

L'étude analyse le pamphlet sur Ady, rédigé en 1928, par Dénes Hajdu et Edgár Balogh, qui était la première anthologie du mouvement des écrivains populistes hongrois, son écho contemporain et son influence. Ce pamphlet qui a contenu entre autres les écrits de Zsigmond Móricz, Dezső Szabó, János Kodolányi, Dávid Fábíán et Zoltán Kodály, à provoqué une vive discussion. Parmi ses critiques et les participants de la polémique qui s'est évoluée, on trouve p. ex. Aladár Komlós, Endre Bajcsy-Zsilinszky et György Lukács qui à salué dans ce pamphlet la jeunesse se trouvant au carrefour du progrès et de la réaction. Dans la littérature hongroise, le pamphlet d'Ady était l'ouverture du mouvement des écrivains populistes, il à attiré l'attention au sort de la paysannerie hongroise, mais ses arrière-sons raciaux annonçaient déjà les déformations ultérieures du mouvement.

KÖZLEMÉNYEK

Cortesius „De laudibus Matthiae Corvini”-jának két kiadásáról. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kódexgyűjteménye Cod. 85.1.1. Aug. 4°. jelzet alatt őrzi Alessandro Cortese, latinizált nevén Alexander Cortesius olasz humanista, IV. Sixtus pápa udvari írnoka Mátyás királyt dicsőítő költeményét: *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis*-t. Ez maga az a kéziratós példány, amelyet a szerző, díszesen illumináltan, elküldött a királynak. Így tehát egyike a wolfenbütteli könyvtár hiteles korvináinak.¹

A kódex szövegét Vincentius Obsopoeus 1531-ben Hagenauban nyomtatásban kiadta, Stefan Hallerhez intézett ajánlással, hogy — mint mondja — a kiváló költőnek a nagy király dicséretére írt verse ne lappangjon tovább ismeretlenül.² Obsopoeus tehát nem tudott arról, hogy ilyen lappangásról nem volt szó, mivel a verset már maga a szerző közel félszázaddal korábban nyomtatásban is kiadta. Ez az ősnymtatvány hely, év és nyomda megjelölése nélkül jelent meg, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerint (GW 7794) Rómában, nyomdása Eucharius Silber. Megjelenés idejeként mint terminus post quem-et 1485. június 1-et adja meg a GW, mert a költeményben szó van Bécsnek Mátyás moenia.³

A könyv megjelenésének az idejét azonban a vers további részletes megvizsgálása alapján pontosabbá tudjuk tenni. A fenti szöveg ugyanis így folytatódik:

... et oppressas tantis conatibus arces
Et longa insignem partem obsidione triumphum
Atque nouam nuper tam magni nominis urbem . . .”

Ez a „nova urbs” (vagy nova civitas) nem más mint Wiener Neustadt, amely „nagy nevét” annak köszönhetette, hogy ekkor még nem Bécs, hanem Bécsújhely, Wiener Neustadt volt a császári székhely. Bécsújhelyt Mátyás király 1487. augusztus 1-én vette be, hosszú ostrom után. Cortesius tehát a verset 1487. augusztus 1. után írta. De nem is sokkal később, mert az elfoglalás tényéről azt írja, hogy „nuper”, tehát a minap. De 1488 után már nem is igen adhatott volna ki a szerző mint pápai titkár Rómában Mátyás királyt dicsőítő verset, mert akkor megromlott a viszony a pápa és a király közt. A Cortesius-ősnymtatvány kiadási ideje tehát 1487 vége, legkésőbb 1488 eleje.⁴

¹ CSAPODI, Csaba: *Die Corvinischen Codices in Wolfenbüttel*. Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek. Frankfurt a./M. 1972. 31. p.

² „non passus sum, ut illi ipsi diutius in tenebris delitescerent, cum luce sunt dignissimi” (A kiadás bevezetésében.)

³ A GW 7794 elég ritka ősnymtatvány. A GW csak 9 példányt ismer. Ehhez járul még három ott nem említett példány Magyarországon: OSzK Inc. 837, Budapesti Egyetemi Könyvtár Inc. 828 a, MTAK Inc. 825.

⁴ HAVAS László: *A. Cortesius panegyricusa Mátyás király és a pápaság érintkezésének tükrében*. ItK 1965. 323—326.

A dicsőítő verset a szerző nem nyomtatásban küldte el, hanem díszesen illuminált kéziratot készíttetett róla s a dedikáción kívül ellátta egy 15 soros szöveggel, amelyben az elküldött kötethez fordul; „Ad librum. — Care liber, magnum qui iam volitare per orbem . . . cupis”. Méltatlan dolog lenne ugyanis, mondja a szerző, hogy ha csak akkor kerülne a király kezébe, amikor már mások is olvashatják: „Nam ne hunc ipsum quidem nunc mittrem, nisi indignum putarem, quae et aliis legeretur, tibi, cui dicata sunt, esse ignoti.”

Cortesius azonban a kinyomatás alkalmával nemcsak az említett 15 sort hagyta el, hanem meglehetősen át is dolgozta a szöveget, sok javítást végzett benne, olykor hosszabb betoldásokat is.⁵ Ezért a wolfenbütteli korvina és a Cortesius-ősnymotatvány szövege egymás közt nem egyezik meg és természetesen nem egyezik az 1531-i kiadással sem, amely a kéziratnak még át nem dolgozott szövegét követi.⁶

Így tehát egy olyan különös esettel van dolgunk, amikor az első kiadás az „átdolgozott” a másodikhoz képest, amely a korábbi, átdolgozatlan szöveget tartalmazza.

CSAPODI CSABA

Magyar- és latin nyelvű versbejegyzések XVII. századi emlékkönyvekben. A XVII. század elejére az *album amicorum*nak már lényegében kialakult két főbb válfaja, megkülönböztethetjük egymástól a humanista és a teológus peregrinusok albumait. A humanista albumnak szinte mintapéldánya a leideni egyetemi könyvtár kézirattárában őrzött Jan Douza-album (jelzete MS BPL 1406), ahol a beírók főleg klasszikus szerzőktől idéznek bölcsességeket, ha éppen nem elegáns latin versben magasztalják az emlékkönyv tulajdonosát. A „teológus” album nem annyira a posszessor (és barátai) műveltségének fitogtatására, mint kegyességének és jámborságának megörökítésére szolgál (noha az erudíciót is gyakorta felelmegetik); az ilyen típusú albumban a külföldi egyetemeken tudását gyarapító lelkészjelölt, vagy már gyakorló lelkész ismerősei, barátai és pártfogói többnyire bibliai vagy zsoltáridézetekkel erősítik a szóban forgó peregrinus „igaz hitét”, s ha az illetők magyarok, a latin mellett néha magyar fordításban is megadják a megfelelő passzust. Önálló vers az ilyenfajta albumokban csak elvétve akad, s olyankor is inkább vallásos, mint erkölcsi-didaktikus jellegű. Néha azonban az itt vázolt két albumtípus úgy keveredik, hogy a bejegyzések a művelődéstörténet adatain kívül a filológus szöveggyűjteményét is gyarapítják. Más szóval a baráti bejegyzés a kegyes közhelyeken és sablonos ajánló fordulatokon kívül valamilyen rövid magyar vagy latin nyelvű versbetétet is tartalmaz; olyan sorokat, amelyekről feltehető, hogy szerzőjük maga a bejegyző. Egy kivétellel néhány ilyen szöveggel szeretnék foglalkozni az alábbiakban; ezekben csupán az a közös, hogy a bejegyzők mind magyarok, s hogy valamennyi az 1620—1630. közötti évtizedben íródott.

A British Library gazdag albumgyűjteményében szerepel egy Christoph Oelhafen nevű nürnbergi születésű diák 1619. és 1637. között vezetett albuma (jelzete Add. 17342). Oelhafen Altdorfban tanult, s itt, amint azt több bejegyzés bizonyítja, számos magyarral

⁵ Lásd az eltéréseket a kritikai kiadásban: Alexander CORTESIUS: *De laudibus bellicis Corvini Hungariae regis*. Ed. Iosephus FÖGEL. Lipsiae 1934. (Bibliotheca scriptorum madii recentisque aevorum. Saeculum XV.)

⁶ A későbbi kiadások, a kritikai kivétellel, mind az 1531-i kiadás szövegét közlik újra. (L. a kritikai kiadás bevezetésében IV. p.)

kötött ismeretséget. 1621. február végén és március elején nem kevesebb, mint hat magyar peregrinus írt be albumába — sorrendben elsőnek (az alighanem rangidős) Onadi György, majd március elsején Gönci F. János, Mindszenti Imre és Károli K. György, végül az ezt követő napokban Simándi B. Mihály és Csulai György (a későbbi erdélyi püspök). A hat magyar 1624. február 24-én egyszerre matrikulált¹, s így feltehetőleg egyszerre érkezett Heidelbergból Altdorfba; Heidelbergben legtöbbszörük David Pareus tanítványa volt. Gönci, Csulai és Károli 1618 nyara, Mindszenti 1919 májusa, Simándi pedig 1620 januárja óta tanult Heidelbergben,² Onadi viszont, aki az altdorfi matrikulában mint „Georgius Pellionis Onadi” tehát Onadi Szűcs György szerepel, furcsa módon mindössze egy hónapot töltött csak Pareus egyetemén, hiszen csak 1621. január 23-án írta be nevét a heidelbergi anyakönyvbe³ Nem tudjuk, miért nem volt inyére a heidelbergi diákoskodás, de az Oelhafen-album magyar beírói közül az ő szövegét találtuk a legérdekesebbnek: itt ugyanis a humanista műveltség és a didaktikus igény pársoros magyar verset hozott létre.

Onadi szövege latin közmondás-félével kezdődik: „Invia virtuti nulla est via”, amit a magyar peregrinus így értelmez tovább: „Az ioszagos (jóságos) cselekedet mindenütt utat tanal.” Ez alatt „Ovid: inde:” jelzi, hogy most Ovidius-idézet következik:

„Virtus nobilitat hominem virtute remota
Migrat in exilium nobilitatis honor.”

Ezt követi a következő négysoros vers:

„Az ioszagos cselekedet
Híd megh nemessit tegedet
Kit ha ki tőle el kerget
Csak szakmivetesre mehet”

Más szóval Onadi György Ovidius sorainak a megmagyarítására próbált itt vállalkozni, jóllehet elég szabadon kezelte az eredetit, hiszen például a „virtus” szó sokkal többet jelent, mint az itt szereplő „jóságos cselekedet”. Kis magyar versezete és latin nyelvű ajánlása alatt a bejegyzés dátumát korabeli szokás szerint vessorban rejtette el (DóMIInI IesV faC sIt nobIs paX In terrIs), ahol a nagybetűk római számként való összeolvasása 1621-et ad ki.⁴

Oelhafen többi magyar ismerőse latin, illetve latin és magyar bibliai, valamint szoltár-idézzel örökítette meg nevét a nürnbergi ifjú albumában, csak Mindszenti Imre (az altdorfi matrikula szerint „Emericus Czeviz Mindszenti”) jegyzett még be két sor latin verset a szerző megjelölése nélkül, e szavak kíséretében: „Egregio virtute, moribus laudatissimis Nobilissime Juveni . . .” (Oelhafen album, fol. 85). Ez a két sor így hangzik: „O mens fida, fide quisquis munitur er ardet, / Ille homines vincit, vincit et ille Deum”.

Magyar kutató számára nem érdektelen Joachim Camerarius IV. *album amicorum*a sem, amelyet ugyancsak a British Library kéziratárában őriznek (Egerton 3039). Ez a nagy nevű német humanista családból származó ifjú Európa több egyetemén megfordult, s leideni tanulmányai után átrándult Angliába. Itt Cambridge-ben találkozott Samuel Collins teológia-professzorral, a Queens' College akkori, John Mansel nevű igazgatójával, s 1625. május 22-én (a régi naptár szerint) a magyar Kecskeméti Mátéval. Camerariushoz hasonlóan Kecskeméti korábban ugyancsak Leidenben tanult, s onnan utazott át Ang-

¹ *Die Matrikel der Universität Altdorf*, I. Würzburg, 1912, 166.

² HERÉPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, I. Bp. Szeged, 1965, 155—158.

³ *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, II. Th. Heidelberg, 1886, 304.

⁴ Oelhafen album, fol. 83

liába; itteni tartózkodásáról — bár magát az időpontot illetően tévesen — eddig is tudunk.⁵ Kecskeméti először is latin szentenciát ír be Joachim Camerarius IV. albumába: „Quod a multis est conspicuum id mox ius consuetudinis obtinet”, majd kiegészíti azt egy négysoros magyar verssel:

„Vilagi örömrre az niavalia[s] de iut
kin mégh thert bünösnek szíve röpös es fut
Veletlenül ember diczossegre is iut
Hogy'ha vigh orczaval viseli el az but”
(fol. 79)

Lehetséges, hogy Kecskeméti Máté négysorosa valamilyen vallásos ének vagy zsoltár részlete, de minthogy forrást nem ad meg, egyelőre önálló verstörödéknak kell tekintelnünk. Szerintem ez az álláspont annál is inkább logikus, mivel Camerarius albumában akad még más magyar beíró is, a kassai Bakay Benedek, aki 1627-ben (március 9-én) Genfben ily módon idéz a XC. zsoltárból: „. . . Ur Isten / minden dolgunkat birjad forgassad, / kezeink munkait igazgassad” (fol. 106/v), de fel is tünteti, honnan való az idézet. Bakay egyébként a fenti sorokat alighanem személyes jelmondatának tekinthette, hiszen más-más latin köritéssel, de ugyanezt írta be Oxfordban (1626. július 19-én) Joannes Maconius ab Honigsdorf, és Augsburgban (1627. szeptember 3-án) Philipp Hainhofer emlékkönyveibe.⁶

A humanista típusú versbejegyzés érdekes variánsával találkozunk abban a hosszabb szövegben, amit a nürnbergi Jacob Fetzer albumában hagyott ránk az I. Jakab uralkodása idején Londonban megtelepedett Bánfihunyadi János.⁷ Erről a kiváló alkémistáról és kémikusról még mindig viszonylag keveset tudunk — egyetlen fennmaradt és nehezen hozzáférhető magyar nyelvű levelén, valamint oxfordi latin versén és magyar ajánlásán⁸ kívül ez az albumbejegyzés az első újonnan előkerült, s a maga módján eléggé informatív szöveg. A széles érdeklődésű, mozgékony és mindenütt tudós emberek társaságában forgolódó Fetzert nyilván különösen érdekelhette az alkémia — erről beszélgethetett Bánfihunyadival, s ezért kezdődik amannak a bejegyzése egy kis alkémista verssel, ami a Bölcsék Kövének előállításához nyújt némi hermetikusan megfogalmazott útbaigazítást:

„Perficiunt sopheram ter trina sequentia Petram:
Orater superum: Lux Mundi: Gloria Noctis,
Ova, Coquina, Coquus, Patientia, Mulciber, Annus.
Hermeti sopherice, pariunt moderamine natum.”

E négysoros vers alatt halványabb, kissé elmosódott tintával egy magyar mondat áll az Ószövetségből: „Az Titkok az mi Urunknal Istenunknel vadnak. Az kinyilatkoztatott dolgok mieink es az mi fiainke mindöröcke.” (Mózes V. 29:29) Ezt erősebb tintával írott latin nyelvű ajánlás követi, amelyben „Joannes Hunyadinus” Fetzert „tiszteltetre méltó barátjának” nevezi és Londonban, 1620. január 30-án köszönti. Bejegyzése azonban ezzel még nem ér véget: teleírja, illetve befesti az ajánlással szemközti lapot is. Lehetséges, hogy Bánfihunyadi azért vállalkozott erre a hosszabb időt igénybe vevő feladatra, mert

⁵ L. HERPEI: *Adattár* . . . III. 420.

⁶ Maconius albuma a bécsi Nationalbibliothekben van, vö. MENCSEK, F.: „Magyar emlékkönyvi beírások . . .” *Történelmi Tár*, 1907, 507; Hainhofer albumát a wolfenbütteli Herzog August könyvtárban őrzik, jelzete MS Extrar. 210, Bakay bejegyzése fol. 459.

⁷ Herzog August Bibl., Wolfenbüttel, Cod. Guelf, MS 231 Blankenburg, fol. 327

⁸ L. Magyar Könyvszemle, 1978. 1, 93—99.

előtte már mások is képekkel és rajzokkal tisztelték meg Jacob Fetzer albumát: például a magyar tudós közeli ismerőse, a holland Cornelius Drebbel az egyik lapra berajzolta híres *perpetuum mobile*-jét (fol. 309).

Bánfihunyadi rajzának azonnal szembeötlő alkémiai értelme van, s a rajzot alulról és felülről megfelelő alkémista idézetek fogják közre. A felső idézet Sendivogius egyik könyvéből való, az alsó pedig egy *Rosarium* című alkémiai művet idéz,⁹ rövid leírást ad a „férfi” és a „női” elem egyesüléséről: „Fac de Masculo & Foemina Circulum rotundum & de eo extrahe quadratum & de eo quadrato Triangulum aequilaterum & de Triangulo Circulum rotundum & habebis Magisterium.” Ezt mintegy illusztrálja a középre berajzolt mágikus ábra: kör, benne hétágú csillag (minden ága egy-egy vegyi elemnek felel meg), ezen belül újabb kör, majd abban színezett négyszög; a négyszögben háromszög következik, amelynek szegmentumai a „Corpus”, „Anima” és „Spiritus” felírásokat viselik. A háromszög közepén újabb kis kört találunk — ez az a mag, amelynek elérése egyenértékű a „mester” cím megszerzésével. A csillagot befogó nagy kör kétoldalán nagybetűs szöveg olvasható: SEPARA. DEALBA, illetve CONTINGE. RUBIFICA — ez megint csak az alkémiai iratokban gyakran emlegetett, de korántsem egyszerű, illetve pontosan leírható alapműveletekre utal.¹⁰

Végül egy olyan bejegyzést szeretnék ismertetni, amelynek érdekességéhez a szerző személyén kívül a szöveg formája is hozzájárul. Szenci Molnár Albertől van szó, aki köztudomásúlag rengeteget utazott, s így nem is igen okoz meglepetést, hogy az utóbbi időben gyakran bukkannak fel albumbejegyzései. Ezek közül néhányat már ismertettem,¹¹ de azóta újabbak kerültek elő — egy például a British Library gyűjteményében, Szenci Molnár jó ismerősének, Georg Mauritius altdorfi professzornak az albumában (Egerton 1211, fol. 96). Ennek a dátuma 1606. szeptember negyedike, s Molnár beírása eléggé lakonikus: „Dominus providebit, cui credit habebit”. A másik újabban talált bejegyzés viszont jóval későbbi, s az általunk tárgyalt évtizedre esik. 1624 nyarán, amikor Molnár Albert családotstul hazaindult Hollandiából, néhány hétig Gdańskban (az akkori Danzigban) időzött, majd továbbhajózott délnek a Visztulán Toruń városáig. Ebben a gazdag és kitűnő iskolájáról híres kereskedővárosban Molnárékat Johannes Turnowski (Turnovius) szuperintendens vette gondjaiba,¹² s talán éppen rajta keresztül találkozott a magyar tudós még valamikor augusztus hónap folyamán Andreas Lucával. Luca művelt és világot látott protestáns lelkész volt, albumába a kor több kiválósága beírt, így többek között Martin Opitz is, akinek első ismert latin nyelvű verse („Ad eandem”) éppen Luca emlékkönyvében található.¹³ Opitz tisztelői közé tartozott Molnár is, aki a tíz évvel a német humanista után a következő sorokat írta be ugyanabba az albumba:

„Instâ, ne cesses; venient post semina messes,
Post lacrymas risus, post exilium paradisus”

Ezután jól ismert jelmondata és ajánlása következik:

„Rom. 8.31 Ha Isten velünc |Ki áll ellenünc?”

„Viro Reverendo Domino M. Andreae Lucae verbi divini apud Thorunienses ministro

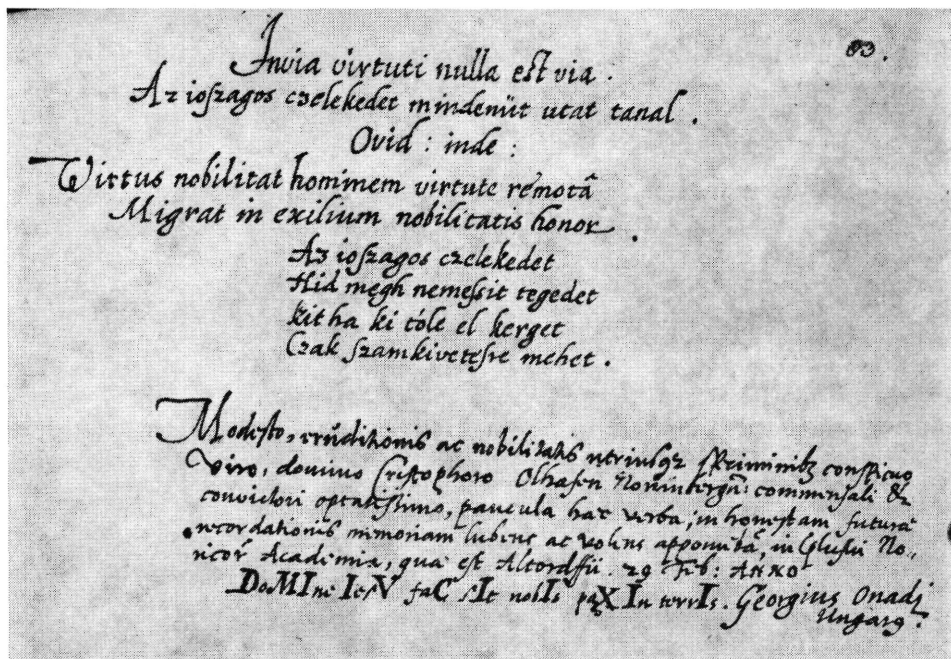
⁹ Alighanem a *Rosarium philosophorum*ról van szó (Frankfurt, 1550), amelyről C. G. Jung külön tanulmányt írt *Az átalakulás pszichológiája* címmel.

¹⁰ Az alkémista művének utolsó fázisát így írja le egy újabb népszerűsítő mű: „A vörös kén megköti a fehér higanyt, s egyesülésükből . . . lesz a Bölcsök Köve”.-St. KLOSSOWSKI DE ROLA: *Alchemy, the Secret Art*, London, 1973, 12.

¹¹ Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben, Magyar Könyvszemle, 1979. 4. 372—378.

¹² Szenci Molnár Albert válogatott művei, Bp., 1976: 628.

¹³ A toruńi városi könyvtár (Książnica Miejska) 15.R.8.18 jelzet, fol. 265 alatt.

1. kép. Onadi György bejegyzése az Oelhafen albumba

fide, amoris & memoriae causa adscripti Lud. M. C. Albertus Molnar Ungar. Anno 1624 Mense Augusto Thorunii.

Sim quocumque loce, sim modo Christe, tuus"

A Luca-féle albumba beírt vers szerzője nem Molnár Albert, hanem egy középkori latin költő, Walter von Chatillon.¹⁴ Magát a rigmust Molnár valamilyen latin közmondás-gyűjteményben olvashatta, s feltehetően a szerző nevét sem jegyezte meg. Ezt abból gyanítjuk, hogy ennek a kurtácska versnek egy szöveg variánsát nyomtatásban korábban már közölte, s a szerző nevét akkor sem adta meg. Ez Thuri Pál *Idea Christianorum Ungarorum* (Oppenheim, 1616) című, Molnár által gondozott művének az előszavában történt, ahol Molnár a következőket írta: „elsősorban miránk, hazánkból távol élőkre illik ez az ismert vers”,¹⁵ amelynek első sorát ezek után ilyen variánsban adja meg:

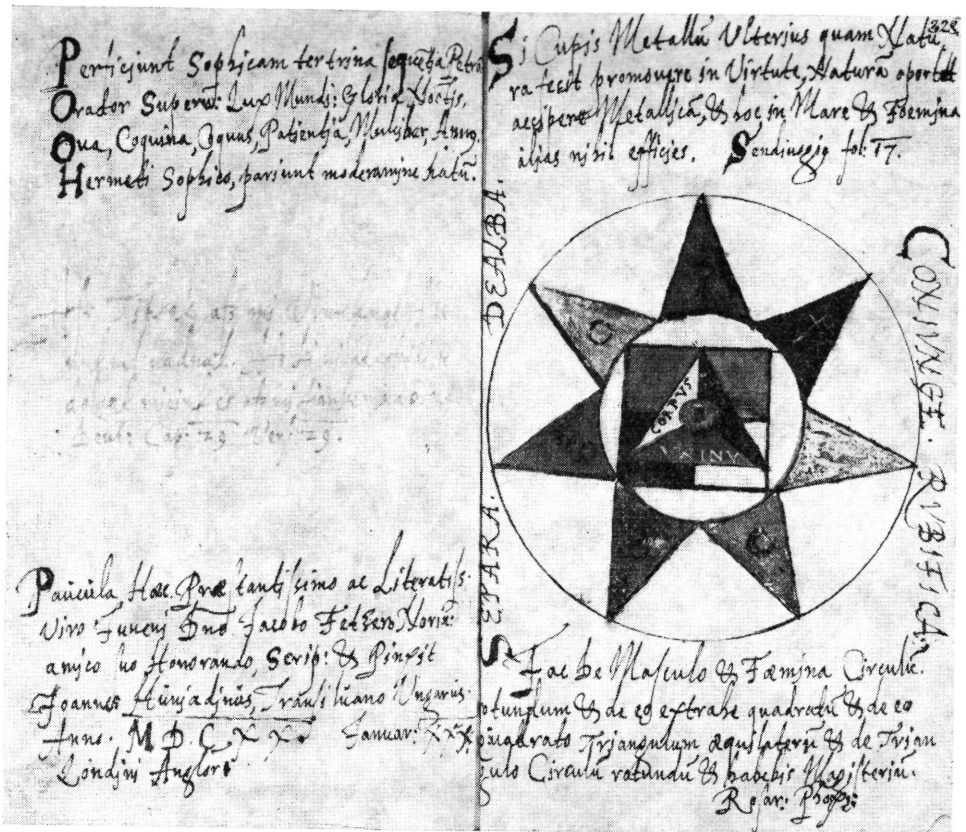
„In prece non cesses, venient post semina messes . . .”¹⁶

Magyarra ezt a két sort így fordíthatnánk: „Könyörögni ne szűnj meg: aratás jön majd a vetésre / Könyekre nevetés és menny a száműzetésre”. Molnár sok viszontagságon ment át hosszúra nyúlt külföldi „bújdosása” során, de nem valószínű, hogy a fenti

¹⁴ Hans WALTHER: *Carmina Medii Aevi Posterioris Latina*, II/2, *Lateinische Sprichwörter* . . . Göttingen 1964, 551. Itt is kisebb szövegvariánsal állunk szemben, amennyiben „venient” helyett „aderunt” olvasható.

¹⁵ Szenci Molnár Albert válogatott művei, 289.

¹⁶ Szenci Molnár Albert költői művei (RMKT. XVII. század, 6. kötet), Bp. 1971, 484.

2. kép. Bánfihunyadi bejegyzése Jacob Fetzer albumába

sorokat ezúttal is saját földi helyzetére alkalmazta volna. Sokkal inkább élhettek még benne Kálvin nem régen fordított *Institutio*jának szavai: „Mert ha az meny az mi hazánk, micsoda egyéb az föld ha nem számkivetés?”¹⁷ A világra kivetett lélek vágyódik „igazi hazájába”, a mennyországba; s talán nem tévedünk, amikor azt hisszük, hogy ezen a metafizikus vágyódáson, s az abban kifejezett idegenség-élményen még Molnár hazatérése s az utána hazájában eltöltött tíz év sem igen változtatott.

GÖMÖRI GYÖRGY

(Cambridge)

Georg Steinhübel löcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város-polgárságának könyvkultúrájához. Georg Steinhübel németprónai születésű, Lőcsén letelepedett könyvkötő-könyvkereskedő neve jól ismert a szakirodalomban. A löcsei nyomdák szattal, a szepességi könyvkultúrával foglalkozó tanulmányírók többnyire megemlítik nevét, egy-két adatot közölve róla; valamennyinél azonban részletesebb, jobb információ

¹⁷Az keresztyeni religiora es igaz hitre tanítás . . . Hanovia, 1624, 748.

ad egy eredeti forrás, Steinhübel saját kézírásával fennmaradt vándorkönyve.¹ Az akkor 29 éves könyvkötőlegény, aki Felső-Magyarországnak már több jelentős városában dolgozott (legtöbb Nagyszombatban, ill. Lőcsén), 1660 tavaszán indult vándorútra Sziléziába s több német fejedelemségbe és négy év elteltével, 1664 tavaszán tért vissza Magyarországra. Ezután több mint három évtizeden keresztül, egészen haláláig, 1698-ig önálló mesterként dolgozott Lőcsén. Steinhübel 1664—1698. közötti tevékenységéről nagyon kevés adat maradt fenn; van azonban 1699-ből egy eddig nem ismert forrásunk, Steinhübel hagyatéki leltára, amely szemléletes képet ad könyvkereskedői munkájáról; megmutatja, hogy milyen arányú volt tevékenysége, milyen belföldi és külföldi kapcsolatokkal rendelkezett, a könyvesbolt készletének részletes leírása alapján következtethetünk a vásárlóközönség kulturális igényeire, nyelvi hovatartozására, az anyagok, szerzők, könyvárak felsorolásából pedig a mesterség hasznára. Steinhübel hagyatéki leltára az egyetlen részletes XVII. századi könyvesbolti szortiment-leírás, ilyen terjedelmes jegyzéket csak egy évszázaddal korábbról ismerünk: a kassai Johann Gallen könyvkereskedőt (1583).² Kaspar Wist kassai könyvkötő könyvraktárának 1714. évi jegyzéke időben közel áll a Steinhübel-féle leltárhoz, választékában, jellegében azonban meglehetősen eltér tőle.³

Az 1699. augusztus 26-án Lőcsén felvett hagyatéki leltárból⁴ csak a könyvesbolt árukészletének, ill. az ahhoz szorosan kapcsolódó könyvkötő műhely berendezésének a leírását közöljük, a könyvkereskedő személyes vagyontárgyainak leírását nem. Mégis, hogy megbízható képet kapjunk a leltár egészéről, röviden felsoroljuk a különböző, legfontosabb tárgyakat, ill. csoportokat. Steinhübel legnagyobb értékű tulajdona főtéri háza volt (1500 Ft), a házban levő ingóságok, arany és ezüst tárgyak, fegyverek, élelmiszerek értéke 850 Ft 50 dénárt tett ki. A könyvkereskedő követeléseinek összege (833,64 Ft) jóval magasabb volt, mint tartozásai (142,40 Ft). (A legnagyobb összegű követelés a ház egy részének bérbe adása során keletkezett.) A könyvkereskedő összes vagyona 3793 Ft 21 dénár értékű volt, nem tarthatjuk tehát gazdag embernek, de azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy viselt politikai tisztségei következtében a város elismert és tekintélyes polgára lett.⁵

A könyvesboltot és a műhelyt a leltár a következőképpen írta le: (a leltár tételei mellett megadjuk az egyértelműen azonosítható magyarországi kiadások adatait).⁶

¹ Kiadta GULYÁS Pál: *Egy felsőmagyarországi könyvkötőcsalád feljegyzéseiből*. Bp. 1912.

² KEMÉNY Lajos: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára*. = MKsz 1895. 310—319.

³ KEMÉNY Lajos: *Egy XVIII. századbeli könyvraktár*. = MKsz 1912. 158—161.

⁴ Az eredeti irat a lőcsei Városi Levéltárban, (Okresny Archiv Levoča, a továbbiakban: OAL) jelzete: XXI. 54. Hagyatéki leltárak 1691—1712. 324—341.

⁵ Steinhübel a képviselőtestület tagja volt, majd 1670-től előjárója, 1. *Hain Gáspár Lőcsei Krónikája*. A Szepesmegyei Történelmi Társulat megbízásából kiadták: BAL Jeromos, FÖRSTER Jenő és KAUFMANN Aurél. Lőcse 1910—1913. 381. — Ismerünk egy Steinhübelhez szóló üdvözlő verset is Matthäus Vitarius nyomdászlegény tollából: „Frohlockendes Ehren-Gedicht, auff den Glücklichen-erlebten Tauff-Namens-Tag... Georgii Steinhübels, Vornehmen Burgers und Wolbestellten Buchbinders in... Leutschau wie auch einer Löbl. Gemein treuen Mitglieds... Anno 1689...” 1. Jan ČAPLOVIČ: *Slovenska národná retrospektívna bibliografija*. Séria A. Kniha I. a. *Bibliografija tlači i vydavnych na Slovensku do roku 1700*. diel 1. Martin 1972. — 1502. sz.

⁶ A leltár egyes tételeit az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztősége által felállított katalógus alapján próbáltam azonosítani. A betűs RMK-számok az RMNY-szerkesztőség által használt számok, amelynek pontos bibliográfiai hivatkozását helyhiány miatt megadni nem tudtuk: ezek a számok mindaddig eligazítást adnak, amíg a Régi Magyarországi Nyomtatványok vonatkozó kötete meg nem jelenik. Bibliográfiáink szükségszerű hiányosságát mutatja, hogy Steinhübel leltárában szerepelnek olyan magyar nyelvű, tehát valószínűleg magyarországi kiadású művek,

Bücher im Buchladen

Verguldete Arbeit

4	Nürnberger handtbücher		7,20	
2	Paradiß gärtl 2 Wasserquellen			
	1 Lüneb. handtb.		7,50	
3	Söhnopfer 1 Jänsch Gebethb.	8°	3,—	
3	Olearii Communion buchl	8°	1,80	
2	Nürnbergl 1 Verguldt 1 in frey	8°	6,30	
2	Hubachs gebethbücher	8°	4,80	
2	grosse Braut Kammer	8°	3,—	
2	Andachtsquellen	8°	3,—	
2	Jänische handtbücher 1 Wasser- quell.	8°	4,50	
2	grosse Habermann	8°	2,40	
5	Königl. Braut Kammer	12°	9,—	
1	Kleine bübl	8°	2,40	
3	Paradißgärtlein		3,60	
3	12 Andachten Kegeli		3,60	
4	Schatz kammer		4,—	
5	Soltár	24°	2,50	Amszterdam 1686 I. 1346.
7	Geistlich Kleynodt		4,20	
5	Stegmanns Herzenßeuffzer	24°	1,80	
2	Rigische Gebethbücher	12°	3,—	
4	Andächtige Jungfer	12°	6,—	
3	Communion büchl	12°	3,60	
1	Stammbuch		—,72	
1	Olearii Kron (Tron !) der Alte	8°	1,20	
1	Arndts Paradißgärtl	8°	1,50	
1	Lüneburger Gesangbuch	12°	2,—	
3	grosse baumgarten	8°	6,—	
1	Liliengarten	8°	1,50	
1	Gebethgarten	8°	1,50	
1	Seelenschatz	8°	1,50	
1	Bierngarten	12°	1,20	
1	Keyserin Gebethbuch	12°	1,20	
1	Liliengarten	12°	1,—	
1	Seelenwecker	12°	—,75	
2	Anthoni büchl	12°	1,—	
1	Seelengarten	24°	—,60	
1	deutsch officium	18°	—,50	
10	Seelen Wächter	24°	5,—	
7	Lathel Paradiß gartlein	18°	3,50	
1	Geistliches Uhrwerk	18°	—,60	
2	Thom. de Kempis	24°	1,80	
7	Reyse Köstl	32°	2,10	
4	Kerngebeth Nürnberger	12°	3,—	
2	Leutschawer deto	12°	1,20	Lőcse 1687 II. 1616.
1	Kirchen Kleynodt	24°	—,90	
3	Rüsstlings bethkammerlein	24°	2,70	
3	Wasserquellen	24°	2,70	

amelyeket nem tudtunk azonosítani. (Ezeket hiányjellel jelöltük.) A csillaggal jelölt címek viszont szerepelnek a nagyszombati nyomda 1710-es katalógusában, ezért annak ellenére, hogy bibliográfiából nem ismerjük, biztosan állíthatjuk, hogy XVII. század végi nagyszombati kiadványról van szó. A nagyszombati katalógust l.: *A legrégebb magyarországi könyvtárosi jegyzék 1710-ből.* = MKsz 1888. 59—84. Steinhübel leltárában a könyvméretetek megjelölése általában megbízható, kivéve a könnyen összetéveszthető 18° és 24° méretet; feltűnő még, hogy 16° kötetek alig szerepelnek a leltárban.

5 Haberman	24°	3,—	Lócse 1694 II. 1778a.
3 Kegeli Andachten	24°	1,20	
11 Lelki Kincs	32°	3,30	*
3 Holocaustum quotidianum	12°	1,50	Nagyszombat 1695 II. 1801.
4 Officia Rakocziana	12°	3,—	Nagyszombat 1693 II. 1754a.
8 Flores precum	12°	4,—	*
2 Sznepcesek	12° et 18°	1,20	*
1 Denitscheck	18°	—,50	
1 Uti Társ	24°	—,50	Nagyszombat 1678 I. 1226a. 18°!

Unvergoldete Bücher

3 Ringf. Arel Verguldt		3,60	
3 Cathol. Frawen Zimmer Spiegel	18°	1,20	
2 Ortelö Frawen Zimmer Spiegel	24°	1,20	
1 Frawen Zimmer Cabineth	24°	—,60	
1 Rosenstock	12°	—,50	
3 Herbergeri Trawerbinde	4°	3,60	
4 Compendium Juris Aszalay	4°	7,50	Nagyszombat 1694 II. 1781.
Innocentia Apostolica	4°	1,50	Nagyszombat 1695 II. 1806a.
1 Grammatica Wellerii	8°	—,60	
1 Lexicon Calvisii	8°	—,75	
1 Schu. pii [?] Opera	8°	2,—	
1 Cronica	8°	1,80	
1 Acerra Philologica	8°	1,50	
1 Schirmere ergötzeses Zion	8°	1,20	
3 Lust Redner	8°	3,—	
2 Hofmans Waldau gedichte	8°	3,60	
1 Heinen Schauplatz	8°	1,80	
1 Thalander briefsteller	8°	2,70	
1 Politischer Abriß Europa	8°	1,80	
4 Synonimorum Parnassus	8°	6,—	
1 Fragbibel	8°	—,60	
2 Biblische Lustgärten	8°	—,90	
2 Epperessier Wappen	8°	—,60	Lócse 1668 II. 1150.
1 Politische Historien	8°	—,50	
1 Hochzeit Abdanckung	8°	—,60	
1 Gerlachs Aschegedancken	8°	—,36	
2 Wörterbuch	8°	1,80	
1 Venedisches Carl Hauß	8°	—,60	
1 Spannenbergi Postil	8°	1,—	
3 gebethbücher weiß gebunden	8°	2,70	
Avancini Orationes	12°	3,—	*
1 Dieterici Cathecetica	12°	2,—	Lócse 1685 II. 1568a, 1696 II. 1834b.
1 Vernulai Orationes	12°	1,20	
1 Medulla Theologiae Busenbaums	12°	—,72	Nagyszombat 1679 II. 1449a 1693 II. 1744.
2 Curtius	12°	2,—	
3 Beckeri Oratorien	12°	1,80	Nagyvárad 1656 II. 866.
2 Micraelii Progymnasmata	12°	1,50	
1 Hornii Orbis Politicus	12°	—,75	
1 Geographischer Regenten Saul	12°	1,—	
3 Lustige Gesellschaften	12°	1,20	
3 Politische Näscher	12°	1,20	
1 Pomaei Candidatus Poeticus	12°	—,30	
1 Logica Scharfii	12°	—,60	*
1 Drexlers Wittwen Wehe	12°	—,36	Lócse 1660 II. 952a.
Doctor Müllers Frewdenblück	12°	—,42	

1	Virgilius Triumphans	12°	—,30	
1	Verzweiffleter Atheist	12°	—,24	
2	Breviar. Politicorum	12°	—,60	
9	Schiffertaffeln	12°	1,35	
3	Kron der alten Vagabunden	8°	1,90	
4	Uti Társ ungebunden	24°	1,20	Nagyszombat 1678 I. 1226a. 18°!
10	Kurtze fragen ungebunden	12°	—,90	
1	Orbis pictus ungebunden	4°	1,20	Lőcse 1685 I. 1338.
10	Cathecismi Lat. und Hung.	8°	—,60	Lőcse 1667 I. 1058, 1684 I. 1321.
3	Principia Alvari ungebunden	8°	—,36	Nagyszombat 1698 II. 1930b 1699 II. 1963a.
4	Soltár Ungebunden	18°	—,50	Csak 24° ismert: Amszterdam 1686 I. 1346.
16	Compendia Rhenii	8°	7,20	Lőcse 1671 II. 1278, 1684 II. 1548b, é.n. II. 2039.
41	Emmanuel (Alvarez: Principia)	8°	20,50	Nagyszombat 1698 II. 1930b 1699 II. 1963a.
3	Orbis pictus	8°	3,60	Lőcse 1685 I. 1339. Kolozsvár 1698 I. 1523. Nagyszeben 1684 I. 1323a.
2	Pax corporis	8°	1,—	Lőcse 1692 I. 1432. Kolozsvár 1690 I. 1387. 1695 I. 1474.
23	Evang. Lat. und deutsch	8°	9,20	Lőcse 1683 II. 1521c.
4	Rhetorica Cypriani	8°	2,—	Nagyszombat 1670 II. 1245.
1	Oratoria Dieterici	8°	—,36	
12	Evang. Lat. U. Windisch	8°	6,—	Lőcse 1686 II. 1582.
12	Evang. Lat. Und Ungr.	8°	6,—	Lőcse 1681 I. 1266. 1698. I. 1531. Kassa 1668 I. 1066. Janua lingvae latinae reserata aurea — Lőcse 1693 I. 1440, 1698 I. 1530.
9	Joann Comenii Lat. Und Ungr.	8°	4,50	Lőcse 1641 II. 575.
3	Dialogus Castellionis	8°	1,50	Lőcse 1687 II. 1613. 1697 I. 1507, 1699 II. 1955.
50	Vestibula	8°	9,30	Bártfa 1698 I. 1516.
7	Rudimenta	8°	1,61	Valószínűleg latin: Bártfa 1683 II. 1515b. Brassó 1688 II. 1632a. Lőcse 1695 II. 1799b. Nagyszeben 1699 II. 1978a.
8	Grammatica Molnar	8°	2,—	Kolozsvár 1680 II. 1466. 1691 II. 1686. 1698 II. 1920a. Nagyszeben 1682 II. 1514. 1694 II. 1775. Debrecen 1683 II. 1520. Lőcse 1696 II. 1836.
12	Elii Donat.	8°	1,20	Lőcse 1678 II. 1420. Zsolna 1697 II. 1913. Kolozsvár 1697 II. 1880. 1698 II. 1920.
51	deutsche A.b.c. bücher	8°	4,—8	
105	Ungr. A.b.c. bücher	8°	7,35	Debrecen 1681 I. 1254. Kolozsvár 1695 I. 1473.
44	Windische A.b.c. bücher	8°	3,52	
6	Cath. Lat. Und bömisch	8°	—,51	
14	Colloquia	8°	1,20	Corderius: Colloquiarum centuria? Kolozsvár 1697 II. 1879.
18	Catonis Praecepta	8°	1,—	Lőcse 1693 II. 1734.
85	Cathol. A.b.c. bücher	8°	7,60	
12	Windische Catechismi	8°	1,20	Nagyszombat 1696 II. 1843. II. 1844. 1697 II. 1893.
12	Biblische Fragen Neumanni	12°	—,72	

11 Canisii	12°	1,10	Lőcse 1687 I. 1363a. Nagyszombat 1688 I. 1369a. 1696 II. 1842.
7 Keresztény Catechismus	12°	3,—	Debrecen 1689 I. 1371. Lőcse 1674 I. 1165. é.n. I. 1589.
57 Siderii Catechismus	12°	3,—	Kolozsvár 1681 I. 1265. 1690 I. 1386. Lőcse 1690 I. 1391. 1697 I. 1509a. Debrecen 1688 I. 1367a, b. 1690 I. 1382. 1699 I. 1537.
7 Windischer Kern aller gebeth	12°	—,70	Lőcse 1687 II. 1616.
11 Szamvetés	24°	2,20	Lőcse 1692 I. 1426.
24 Halotti Enekek	24°	4,80	1698? é.n.
26 deutsche Catechismus	16°	2,—8	Brassó 1689 II. 1642a. Lőcse 1695 II. 1799.
7 Vestibula 4 Ling.	8°	1,75	Lőcse 1696 I. 1429d. 1699 II. 1955.
30 Rhenii Donat.	8°	7,50	Zsolna é.n. II. 1913. Lőcse 1694 II. 1779b.
47 Principia	8°	7,99	Alvarez: Nagyszombat 1698 II. 1930b. 1699 II. 1963a.
7 Canisii	8°	—,70	Nagyszombat 1698 I. 1533.
20 Libellus Alphabeticus Lat. et Boh.	8°	1,60	*
35 Libellus Alphabeticus Lat. et Hung.	8°	2,50	Kassa 1696 II. 1580a. Lőcse 1697 I. 1509.
52 Vestibula Lat. et Hung.	8°	2,60	Lőcse 1697 I. 1507. Bártfa 1698 I. 1516.
9 Mobilitek Nabosnich (Modlitby nabožné)	8°	3,60	1686 Lőcse II. 1592.
6 Geistliche Söhnopfer	8°	3,—	
1 Pazmány	8°	—,75	Lőcse 1674 I. 1168. Nagyszombat 1689 I. 1381a.
4 Soltari Enekek	8°	2,—	Nagyszombat 1693 I. 1446.
2 Leutschawer gesangbücher	8°	2,60	Lőcse 1686 II. 1583.
2 deto Windische	8°	2,40	Lőcse 1674 II. 1339a. 1684 II. 1551.
20 Walter	8°	10,—	
20 Bresslawer Evangelia	8°	6,66	
5 Ciceronis Epistola	8°	3,—	Lőcse 1684 II. 1545. 1690 II. 1663. Nagyszombat 1680 II. 1468a. 1692 II. 1693a. 1694 II. 1782. 1697 II. 1895.
7 Virgili	8°	3,50	Nagyszombat 1677 II. 1411. Lőcse 1642 II. 604.
12 Ravisii Textoris Epistolae	12°	3,—	Lőcse 1683 II. 1529. 18°!
12 Buzinkay Logica	12°	2,40	Kassa 1672 II. 1292a. Kolozsvár 1680 II. 1466a. Bártfa 1696 II. 1833.
12 Ovidius	12°	4,80	Nagyszombat 1677 II. 1410. 1691—92 II. 1698a. Lőcse 1642 II. 601.
3 Dicséreték	18°	2,70	Lőcse 1642 I. 726.?
5 Einfache Soltár	18°	1,20	Ø
8 Arany Lánáz	12°	2,66	Lőcse 1696 I. 1489.
2 Böhmsische Haberman	18°	—,60	Zsolna 1678 II. 1438a. 16°!
3 Tranošti	18°	1,80	Lőcse 1639 II. 542b. 16°!
1 Perlitzka (Perlička dijtek božijeh)	12°	—,60	Lőcse 1683 II. 1528.
4 Cathol. Evang. Hung.	12°	2,—	Nagyszombat 1669 I. 1089. 1683 I. 1312. 1692 I. 1433.
5 Rhetorica Buzinkay	12°	2,50	Lőcse 1687 II. 1612. 1691 II.

			1689.
64 Messbüchl	32°	1,94	
50 Administratur Büchl	24°	—,72	
2 Kerngebeth	12°	1,—	Brassó 1686 II. 1578a.
1 Siebenfacher beth Altar	12°	—,40	
4 Tárház kulcs (Mennei tárház kulcsa)	24°	1,33	Debrecen 1685 I. 1332.
4 Balassa	24°	1,33	Lőcse 1683 I. 1303. 1692 I. 1426a. 1698 I. 1530a. Kolozsvár 1681 I. 1258. 1691 I. 1405.
4 Mobilbiti	24°	1,33	
11 Soltár	24°	2,75	Amszterdam 1686 I. 1346.
11 Debreczener Soltár	24°	3,66	Ø Csak 12° ismert!
8 Haberman deutsch	24°	2,66	Christliche Gebeth: Lőcse 1694 II. 1778a.
6 Leichenlieder	24°	1,20	
8 Hortulus Animae deutsch Synapii	24°	1,80	
14 Lelki Kincs	32°	2,80	*
6 Uti Tars	24°	2,16	Nagyszombat 1678 I. 1226a 18°!
4 Liliom kert	8°	3,—	Ø (12° nagyszombati kiadás ismert: é.n. I. 1601a.)
6 Officia Rakocziana	12°	3,60	Nagyszombat 1693 II 1754a.
15 Flores Precum	12°	4,50	*
3 Denitsek	18°	1,32	
110 Cathecismus deutsch U. Hungr.	16°	18,17	Ø
45 Evang. Luth. deutsch Hungr.	16°	13,50	Ø
11 Imadsagok	18°	2,20	Ø
1 Valleri Herberger Hertz Postill Folio 2 Band		7,20	
1 D. Valerii Alberti Wiedervereinigung[?]	4°	—,90	
1 Theatrum Novum Politico Historicum	4°	—,90	
10 Rituale	4°	5,—	Nagyszombat 1687 II 1625, 1682 II 1512, 1692 II 1723,
1 Polnischer Staats Cabinät	4°	—,36	
12 Schreib Calender	4°	—,36	
12 deto	8°	3,60	
166 Allerhand historien büchl	8°	5,—	
57 Hungr. Und deutsche Calender	12°	4,—	
23 Bresslawer Calender	4°	2,76	
200 A.b.c. bücher ungebunden	8°	3,—	
30 Debrecezener Soltár ungebunden	24°	7,20	Ø
4 Sing Und Beth Altar Querfeldts	24°	1,94	
4 Frawen Zimmer Seelen Schmuk	24°	1,94	
4 Altester bethbüchl	24°	1,20	
12 Rudimenta Lingvae Graecae	8°	2,16	Lőcse 1678 II. 1421. 1699 II. 1957. Nagyszombat 1692 előtt II. 1693b. 1699 II. 1970.
10 Ciceronis Epistolae	8°	1,20	Lőcse 1684 II. 1545. 1690 II. 1663. Nagyszombat 1680 II. 1468a. 1692 előtt II. 1693a. 1694 II. 1782. 1697 II. 1895.
1 Pasmány	8°	—,54	Lőcse 1674 I. 1168. Nagyszombat 1689 I. 1381a.

4 Riesen Concept Papyr		6,—
5 Riesen Ausschis Papyr		6,—
1 Ries Postpapyr		2,70
2 Riesen graw Papyr		1,—
1/2 Ries Patron Papyr		—,90
3 Bücher Regal Papyr		2,16
8 Bücher Türkisch Papyr		4,50
9 Bücher Roth deto		2,22
10 Bücherl fein goldt		4,50
20 Büchl Zwische goldt		4,—
10 Büchl geschlagen		—,60
22 Bogen geschriebten Pergament	á d 60	13,20
15 Heut Copert deto	á d 75	11,25
12 Tecken in 4° und 8°		1,80
2 defert rothe Schaffehl	á d 36	7,20
1 deto etwas Kleiner	á d 30	3,—
1 deto dechert	á d 27	2,70
1 deto dechert	á d 21	2,10
9 Kleine rothe Fehl	á d 21	1,89
7 Weisse Schaffehl	á d 18	3,06
7 schwartze deto	á d 20	1,40
12 Rohe Fehl		2,40
5 det.	á d 21	1,— ⁵
2 Rothe Cordovan Fehl		1,80
1 Klein deto		—,60
1 Kalbfehl		—,50
1 Schweinhaut		3,60
Unterschiedliche Bücher Clausuren		27,50
400 Pap Thecken		6,—
9000 Brether zum Büchern		21,—
8 Folio brether		—,48
10 lb. Leim		2,—
3 lb. Presiliy		1,80
5 1/2 lb. Wax	á d 48	2,64

Und ander Viele alte Bücher mehr, so der Zeit unmehr, und sehr langweilig können Verkauft worden.

A könyvesbolt árukészletét a leltár két nagy csoportban sorolta fel, valószínűleg olyan sorrendben, ahogy a könyvek a polcokon álltak: aranyozott könyvek (bőr- vagy bársonykötésű, aranyozott díszítésű könyvek), ill. „nem aranyozott könyvek”: ezen a papírkötést, ill. a fűzést érthették: ezen belül — többnyire következetesen — a nagyság, a könyvméret döntötte el a sorrendet. A jegyzék alapján Steinhübel könyvesboltjában 52 mű volt bőrkötésben összesen 167 példányban (értéke 150 Ft 87 dénár), 142 mű pedig papírkötésben 2092 példányban (értéke 417 Ft 93 dénár). A könyvesbolt választéka tehát összesen 179 műre terjedt, (2259 kötetben)⁷ s a könyvkészlet összértéke 568 Ft 80 dénár volt. A könyvesboltban árult papír, a könyvkötőműhelyben levő anyagok, szerszámok összesen 173 Ft-ot értek. Figyelemre méltó, hogy a lőcsei könyvkereskedő könyvkészletének nagysága közel áll a már említett két kassai könyvkereskedőéhez: Gallen könyvraktára 1916, Wist raktára pedig 2378 kötetet foglalt magában.

Steinhübel könyvesboltjának díszesen bekötött könyvei kivétel nélkül vallásos művek, amelyek ünnepi alkalmakra reprezentatív ajándéknak számítottak. A mindennapi hasz-

⁷ Ez a választék nem is olyan kevés, ha a magyarországi tipográfiák akkori kapacitásával vetjük össze. A lőcsei Brewer-nyomda például a XVII. század utolsó harmadában éventedenként általában 100 nyomtatványt jelentetett meg (az alkalmi nyomtatványokat és a naptárakat nem számolva), így két évtized alatt nyomtathatott kb. annyi művet, mint amennyi Steinhübel könyvesboltjának választékát alkotta.

nálakra szánt papírkötésű könyvek változatos tartalmúak: elsősorban tankönyvek, de szép számmal vannak köztük jogi, történelmi, földrajzi művek, szórakoztató szépirodalom, kalendáriumok, s megint csak vallásos művek. A lőcei könyvkereskedő két évszázad népszerűvé vált irodalmi műveit árusította: a szerzők egy része XVI. századi (Kegel, Haberman, Spangenberg), többen vannak a XVII. századból (Valerius Herberger, Scriver, Stegman, Arndt, Hofmanswaldau); a legújabb, a könyvesbolt készletében szereplő művek pedig az 1670-es évekből valók. A német nyelvű vallásos munkák tekintélyes része pietista szellemű; számos kegyességi mű kimondottan nők számára íródott.⁸

Ha a könyvesboltban levő könyvek nyelvi megoszlását vizsgáljuk (összességében, a kötés fajtájától függetlenül), a következő eredményt kapjuk:

német nyelvű volt:	84 mű	497 példányban,
latin nyelvű volt:	43 mű	351 példányban,
magyar nyelvű:	19 mű	423 példányban,
szlovák nyelvű:	10 mű	89 példányban,
többnyelvű (latin + egy másik nyelv):	13 mű	395 példányban. ⁹

A latin és a bilingvis művek magas példányszámából is láthatjuk, hogy Steinhübel üzleti számításait elsősorban a tankönyveladásra alapozta. Hogy a tankönyveladás milyen biztos üzletet jelentett, bizonyítja Kaspar Wist tevékenysége is: az ő könyvraktárának mintegy 9/10 részét tankönyvek tették ki, zömmel ábécéskönyvek.

Steinhübel a gimnáziumi tanulójfűség igényeinek kielégítésén túl elsősorban nem a magas műveltségű, külföldi egyetemet végzett egyházi és világi értelmiség igényeit szolgálta ki, hanem az alacsonyabb műveltségű, ám valamelyes jogi, kereskedelmi, történelmi ismeretekkel rendelkező, anyanyelven olvasó polgárok (és nemesek) ízlését. A könyvesbolt készletében ugyanis alig szerepeltek tudományos művek, a népszerű vallásos és világi irodalom alkotásai viszont annál nagyobb számban. A vásárlóközönség majdnem azonos arányban volt német és magyar anyanyelvű, kisebb arányban pedig szlovák. Lőcse városa és a környék németajkú polgárságának könyv iránti igényeit a hazai könyvkiadás alig-alig elégítette ki,¹⁰ Steinhübelnek, hogy ezt a hiányt pótolja, külföldről kellett beszereznie német nyelvű vallásos és világi műveket.

A vásárlóközönségen belül (amelynek nagyságát ebben a korban nem szabad eltúloznunk, a polgári rétegek jelentős arányára következtethetünk az elhunyt könyvkereskedő adósainak vizsgálatából is. Az adósok legtöbbje polgár, Lőcséről, Selmechányáról, Szomolnokról, Eperjesről; a kisebb összegű, általában 2—4 Ft-os adósságok feltételezhetően hitelbe történt vásárlás során keletkeztek. Az adósok között szerepelt a polgárokon kívül néhány nemes, ill. arisztokrata, elsősorban a Csáky és a Görgey család tagjai, valamint a minorita rend is. Steinhübel éppúgy árult katolikus, mint protestáns műveket: a protestáns—katolikus könyvek aránya jól tükrözi Lőcse XVII. század végi vallási viszonyait:

⁸ Az egyes külföldi kiadások azonosítását nem tudtuk elvégezni, mivel e korszak német nyelvű kiadványainak nincs átfogó bibliográfiája. A XVI—XVII. század német nyelvű kegyességi irodalma ugyancsak kevésbé feltárt. A legtöbb információt az egyes külföldi szerzőkre vonatkozóan az *Evangelisches Kirchenlexikon*ból nyertük (Bd. 1—4. Göttingen 1961.) Az 1670-es években keletkezett például OLEARIUS *Communionbuch*, SCRIVER *Seelenschatz* c. műve stb.

⁹ Az összesítésben nem szerepel 200 kötet ábécéskönyv és 166 kötet história, mivel nem tudjuk, hogy milyen nyelvűek voltak.

¹⁰ A lőcei Brewer-nyomda például három évtized alatt, 1670—1699 között összesen 8 német nyelvű művet nyomtatott 9 kiadásban: ezek közül két mű (*Christliches und neu- vermehrtes Gesangbuch* 1686, és HABERMAN: *Christliches Gebeth* 1694 és 1698) szerepelt Steinhübel leltárában is. (A német nyelvű alkalmi nyomtatványokat figyelmen kívül hagytuk, mert azokat a könyvkereskedők nem árulták.)

még a protestáns lakosság volt túlsúlyban, de már egyre nagyobb szerepe volt a lőcsei jezsuita gimnáziumnak és a királyi konviktusnak, ahol a környék nemessége iskoláztatta fiait.¹¹

Hogyan, kiknek a segítségével végezte Georg Steinhübel könyvkereskedői tevékenységét? Mind a hazai, mind a külföldi üzletfelekről keveset tudunk. Legfontosabb beszerzési forrás a helybeli, a XVII. század végén virágzó Brewer-nyomda lehetett. A leltár a tartozásoknál fel is sorolta, hogy Steinhübel adósa volt a lőcsei nyomdásznak (19 Ft-tal). A Brewer-nyomdán kívül még leginkább két protestáns tipográfia: Debrecen és Kolozsvár jöhet számításba beszerzési forrásként: vagy közvetlenül, vagy más könyvkötők-könyvkereskedők révén. Steinhübel kapcsolatban volt Johann Löw nagyszombeni könyvkötővel,¹² valószínű, hogy ezen az úton jutott erdélyi nyomtatványokhoz. A számos katolikus mű beszerzési forrása pedig Nagyszombat lehetett: ez a kapcsolat annál is inkább kézenfekvő, mivel Steinhübel e városban inaskodott és szabadult fel.¹³

A külföldi kiadású könyvek legvalószínűbb beszerzési forrása a szomszédos Szilézia fővárosa, Boroszló, amely Lőcséről a legkönnyebben elérhető volt. A boroszlói könyvkereskedelem élénk kapcsolatban állt németországi, elsősorban lipcsei nyomdákkal és könyvkereskedőkkel,¹⁴ így a nürnbergi, lüneburgi kiadású könyvek Boroszló közvetítésével is eljuthattak Lőcsére. Maga Steinhübel is ezt a külföldi üzleti kapcsolatot tartotta a legfontosabbnak: négy éves vándorútja idejéből Boroszlóban töltött a legtöbbet, közel két évet Paul Lehmann könyvkötőmester szolgálatában. Steinhübel hagyatéki leltára megemlítette a boroszlói Jakob Wolff-ot: az elhunyt 23 Ft 40 dénárral tartozott neki.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a harmincadjegyzékekből ismerjük, hogy a lőcsei könyvkereskedő hány alkalommal, mikor járt külföldön, s milyen értékben hozott be könyveket. Tevékenységének első évtizedében kétszer hozott be külföldi műveket, 18, ill. 40 Ft értékben (1668, 1669). Ezután hosszabb szünet következett (talán a Thököly-felkelés okozta bizonytalan helyzet miatt), majd 1685-ből 100 Ft értékű, 1689-ből pedig 58 Ft értéket kitevő vásárlását ismerjük. Halála előtt, még 1695-ben két részletben, összesen 31, ill. 35 Ft-ért szerzett be kötetlen könyveket.¹⁵ Ha a fent említett Wolff-féle adósság az utolsó két vásárlásból adódott, akkor a tartozást meglehetősen lassan fizette ki, hiszen három év múlva még az összeg felével adós maradt.

Steinhübel összes külföldi könyvbehozatala három évtized a alatt mindössze 282 Ft értékű volt. Hogyan egyeztethetjük ezt össze a leltár meglehetősen sok külföldi könyvcímével? A könyvesboltban levő, külföldről behozott művek értéke mintegy 230 Ft volt. A 282 Ft értékű, krúdában behozott könyvhöz Steinhübel már eleve hozzászámíthatott egy bizonyos nyereséget, hiszen a külföldi utazás költségeit is fedeznie kellett; a „Kerngebeth” nürnbergi kiadása például 25%-kal volt drágább, mint az ugyanolyan formátumú lőcsei kiadás. Ha ehhez még hozzávesszük a könyvkötés költségeit (és hasznát) is,¹⁶ úgy

¹¹ HALÁSZ László: *A lőcsei királyi katolikus főgymnasium története*. Lőcse 1896.

¹² Löw neve más forrásból nem ismert.

¹³ GULYÁS i. m. 6. p.

¹⁴ MARTA BURBIANKA: *Zarys z dziejów handlu księgarskiego w Wrocławiu do pol. XVII. wieku*. Wrocław 1950. 49–51. p.

¹⁵ OAL IV. 408. 10. p. — IV. 366. 5. p. — IV. 410. 7. p. — IV. 390. 3, 6. p. — IV. 394. 7. p. — IV. 396. 2. p. — IV. 400. 9. p.

¹⁶ A kötések áráról a tanulmány további részében lesz szó. A behozott könyvek értékéhez az említett 25%-ot vettük még hozzá, ami ugyan egyetlen példából adódik, de hihető, ha végiggondoljuk, hogy ez a hozzászámított nyereség nem lehetett túl nagy, hiszen akkor nehezebben adhatók el a külföldi könyvek. A számítások azon a feltételezésen alapszanak, hogy a külföldi könyveken belül a papír- és bőrkötésűek aránya nagyjából azonos lehetett három évtizeden keresztül. A számításoknál tehát több bizonytalansági tényező van, ezért csak hipotézisként közöljük, hangsúlyozva, hogy inkább a nagyságrend, mint maga az összeg jellemző.

a külföldi könyvek készleténél kb. 410—420 Ft-os összeggel is számolhatunk. 1699-ben még 230 Ft értékű külföldi eredetű könyv volt raktáron; három évtized alatt Lőcsén feltehetően 180—190 Ft értékű külföldi művet adtak el (évtizedenként átlag 100—120 kötetet), ami a vásárlóközönség szűk voltára utal, hiszen valószínű, hogy a behozott műveknek valamivel több mint fele raktáron maradt. A külföldi könyvbehozatal tehát nagyon lassan megtérülő pénzbefektetést jelentett, amit Steinhübel igényessége, szakmaszeretete, s a közönség igényeinek kielégítése motiválhatott, noha a lőcsei könyvkereskedőnek valószínűleg tapasztalnia kellett, hogy a vásárlóközönség igényei (jóllehet szám szerint nem nagyok), de még mindig nagyobbak, mint a XVII. század végére egyre szűkösebbé váló anyagi lehetőségei (gondoljunk a török felszabadító háború mértéktelen adózására, s a protestáns templomok, iskolák nagy anyagi áldozatot követelő újjáépítésére.) A külföldi könyvbehozatal megfelelő értékeléséhez tudnunk kell azt is, hogy Lőcsé városában külföldi könyvek beszerzésével egyedül Steinhübel foglalkozott; a többi lőcsei könyvkötő (Georg Kraus, Jacob Calixti)¹⁷ nevét nem találjuk a harmincad-jegyzékben.

Nem vizsgáltuk eddig a könyvtárakat, a kötések árát, jóllehet Steinhübel hagyatéki leltára ebben a tekintetben is nagyon értékes forrás. Az árak meglepően következetesek, így a XVII. század végi könyvárakat az alábbiakban megbízható adatokkal szemléltethetjük. A bőrkötéses, vallásos könyveknél a következő árakat találjuk:

8° méretűek ára 50 dénár — 2 Ft 40 dénár között volt, átlagár 1,56 Ft,
12° méretűek ára 50 dénár — 1 Ft 80 dénár között volt, átlagár 98 dénár,
18° méretűek ára 50 dénár — 60 dénár között volt, átlagár 52 dénár,
24° méretűek ára 40 dénár — 90 dénár között volt, átlagár 68 dénár,
32° méretűek ára 30 dénár — átlagár 30 dénár.

A könyvek ára a formátumon belül nyilvánvalóan a terjedelemtől, a díszítéstől is függött, ill. attól, hogy külföldi vagy hazai kiadású volt-e; a külföldi kiadás, mint nehezebben hozzáférhető, drágább volt. A papírkötésű vallásos könyveknél a következő árak szerepeltek:

2° méretű (egy volt) 3 Ft 60 dénár,
4° méretűek ára 50 dénár — 1 Ft 50 dénár között volt, átlagár 1,02 Ft,
8° " " 36 " — 1 Ft 20 " " " " " " 96 dénár,
12° " " 30 " — 60 " " " " " " 46 " "
18° " " 12,5 " — 90 " " " " " " 40 " "
24° " " 20 " — 60 " " " " " " 34 " "
32° " " 20 " — " " " " " " 20 " "

Az eltérő kötésű vallásos könyvek árai után vizsgáljuk meg az egyéb műfajú könyvek jellemző árait! A gimnáziumok legalsóbb osztályai által használt tankönyvek olosók voltak, egy abécéskönyv 7—10 dénár nyelvtől függően, egy katekizmus ára 5,2, 6, 8, 8,5, 10, 16,5 dénár volt, míg a terjedelmesebb református *Keresztyén katekizmus* 43 dénár. A több nyelvű, iskolai oktatásban használt *Evangéliumok és epistolák* ára 30—50 dénár között mozgott, Comenius népszerű *Januája* 50 dénár, *Vestibulum* 18—25 dénár volt. A logika és retorika tankönyvek, valamint a latin auktorok művei 30—60 dénárba kerültek. A fűzött naptárak ára 7—50 dénár között mozgott, formátumuknak megfelelően. A kis terjedelmű történelmi kiadások ára igen alacsony volt, átlag 3 dénár. Jellemző, hogy ezeket a nem sokra becsült műveket a leltár nem részletezte, csak összefoglalóan utalt rájuk.

¹⁷ Georg Kraus és Jakob Calixti könyvkötők nevét a tanácsülés jegyzőkönyv 1693-as bejegyzéséből ismerjük: OAL XXI. 11. Tan. jkv. 1693—1703. 15—16. p.

Steinhübel könyvesboltjában szerencsére néhány kötet még krúdában volt, így egy-egy kiadványnál megtudhatjuk, hogyan kalkulált a könyvkötő. A raktáron levő 200 db kötetlen ábécéskönyv 3 Ft-ot ért, darabja tehát 1 1/2 dénár volt — papírkötésben értéke már 7—8 dénárba növekedett. A debreceni zsoldárok kötetlen példánya 24 dénárba, a papírkötésű 33 dénárba került. Az *Úri Társ* című imádságoskönyv értéke kötetlenül 30 dénár, papírkötésben 36 dénár, bőrkötésben 50 dénár volt. Az olcsó papírkötés tehát csak 6—9 dénárral növelte a könyv árát, (mérettől függetlenül a papírkötés ára átlag 6 dénár volt), a bőrkötés viszont 10—20 dénárral volt drágább a papírkötésnél. (Ezt a következő műveknél láthatjuk: *Kerngebeth* 50—60 dénár, *Officium Rakoczianum* 60—75 dénár, *Flores precum* 30—50 dénár, *Leiki kincs* 20—30 dénár papír-, ill. bőrkötés esetében. A bőrkötés ára átlag 20 dénár volt, amit szintén nem befolyásolt lényegesen a könyv mérete.) A leltárból kitűnik, hogy Steinhübel a papíron és bőron kívül „írott pergamen”-nel is kötötte a könyveket: ez utóbbit talán a vásárlói között szereplő minorita atyák bocsátották rendelkezésére.

A könyvkötő haszna egy múnél nem 6 vagy 20 dénár volt, hiszen ebben már benne volt a felhasznált nyersanyag ára is. A különféle kötésre használt anyagok, bőrök, fa- és papírtáblák, pergamen, könyvesatok értékét, egységárát a leltár is tükrözi. A könyvesboltban levő könyvek átlagos mérete a 16°-hoz volt közel, így egy-egy bőrből akár 15 példány kötésére is telhetett. A nyersanyagfelhasználás a bőrkötés esetében egy kötetnél átlag 3 dénár lehetett (a fatáblákkal, szatokkal együtt), a papírkötésnél pedig olyan csekély, hogy csak a dénár tört részével számolható. Így feltételezésünk szerint a könyvkötő haszna papírkötés esetében 6, bőrkötés esetében átlag 17 dénár volt egy példánynál.

Mivel a bőrkötésű könyvek túlnyomó része külföldről behozott mű volt, a bőrkötésnél a könyvkereskedőnek valójában semmi haszna nem volt. (282 Ft értékű külföldi könyvet hozott be krúdában, ehhez az anyagfelhasználása 8 Ft körül lehetett, ezzel szemben eladott mintegy 180—190 Ft értékű külföldi könyvet, 23 Ft adósságot még nem törlesztett, így végül is a befektetett, még meg nem térülő tőkéje ezen a téren három évtized alatt 60—70 Ft lehetett.) Haszna Steinhübelnek egyedül a nagy tömegben eladott papírkötésű könyvek után volt: ezek a könyvek tették ki a könyvesbolt készletének mintegy 9/10 részét. Nyilvánvaló, hogy a készletnek ez a része jóval gyorsabban cserélődött, mint a nehezebben eladható, díszesebb, drágább kötetek. A leltár azonosítható hazai kiadásai, ill. ezeknek a műveknek a példányszámait azt mutatják, hogy az összes hazai, papírkötésű példánynak több mint 80%-a származott az 1690-es évekből, s csak mintegy 1/6 része az 1680-as évekből, ill. még régebbi időből. Ha az ismeretlen kiadások adatai nem mondanak ellent ennek a megállapításnak, akkor a leltár alapján arra következtethetünk, hogy a könyvesboltban egy évtized után a készletnek kb. 85%-át eladták, a többi maradt a nehezebben, lassabban eladható könyvek között, miközben a papírkötésű tankönyvek, vallásos művek, históriák választéka ismét feltöltődött. Feltételezéseink szerint, ha a leltárban szereplő papírkötésű könyvek 85%-át eladják, ez egy évtized alatt hozzávetőleg 1800 könyv vásárlását jelentené, az ebből realizálódott tiszta haszon a könyvkereskedő számára pedig mintegy 100—110 Ft. (Még egy feltételezés az olvasóközönségre vonatkozóan: az egy évtized során eladott 1800 példányból kb. 200—250 lehetett, ami nem tankönyv volt, hanem vallásos és egyéb mű — az elkelt vallásos és egyéb műveknek több mint fele magyar nyelvű lehetett, egyötöde latin, igen kevés szlovák és még annál is kevesebb német. A könyvesbolt a német nyelven olvasók számára nyújtotta a legnagyobb

¹⁸ Ezeknél a számításoknál egy időpont alapján próbáltunk visszakövetkeztetni hosszabb időszakra; úgy véljük, a leltár részletes volta megenged ilyen következtetéseket,

választékot, viszont a magyar olvasóközönség kisebb választékból is hozzávetőleg másfélszer annyit vásárolhatott, mint a német.)¹⁸

Felvetődhet az a kérdés, hogy a Steinhübel-féle leltár könyvérai azonosíthatók-e más jegyzékek áraival. A már említett Wist-féle leltár sajnos nem tartalmaz árakat, így csak két, korban közelálló kiadói jegyzék adatait vehetjük figyelembe. A legrégebbi nyomtatásban megjelent magyarországi kiadói jegyzék a nagyszombati nyomdáé 1710-ből.¹⁹ A *Catalogus librorum* összesen 390 címet tartalmaz, s ebből több mint húsz szerepel Steinhübelnél is. A nagyszombati katalógus árai krúdában levő könyvekre vonatkoztak, a lőcsei árak ugyanolyan méretű papírkötésű könyvekre. Az 1699-es lőcsei könyvárak általában másfél-kétszeresei a 11 évvel későbbi nagyszombati áraknak. A papírkötés árának levonása után a legolcsóbb tankönyveknél (ábécéskönyv, katekizmus) hozzávetőleg azonos árat kapunk, a drágább, a magasabbfokú gimnáziumi oktatásban használt tankönyveknél és a különféle kegyességi műveknél viszont az 1699-es ár még mindig magasabb, mint az 1710-es.²⁰ Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nagy tömegben nyomtatott tankönyvek ára a XVII. század végére már megállapodott egy alacsony szinten, a középfokú tankönyvek és a kegyességi művek viszont éppen a XVIII. század elején váltak olcsóbbá. Ezt a feltevésünket a budai Nottenstein-nyomda 1733. évi nyomtatott katalógusa is megerősíti:²¹ a Lőcsén 33 dénárért árusított papírkötésű Balassa-Rimai *Istenes énekít* (24°) Budán 13 dénárért árulták (kötetlenül), a *Lelki Kincs* című 32 formátumú imádságoskönyvet Lőcsén 20, Budán viszont 6 dénárért. A népszerű, kis terjedelmű vallásos művek áraik alapján ekkor kezdtek az olcsó tömegkönyv csoportjába besorolódni. (A Nottenstein-nyomda ábécéskönyv-árai nagyjából megegyeznek a nagyszombatiakkal: a latin–magyar ábécéskönyv 3 dénár, a latin–horvát 6 dénár, Canisius katekizmusának magyar–latin nyelvű kiadása 6 dénár, a latin–német nyelvű szintén 6 dénár stb. A kalendáriumok csak a papírkötés miatt voltak drágábbak Lőcsén 1699-ben, mint Budán 1733-ban.) Végeredményben tehát az árak a XVII. század végén, a XVIII. század elején meglehetősen egységesek voltak: a tíz dénár alatti, olcsó tömegkönyv kategóriába tartoztak a kalendáriumok, széphistóriák, ábécéskönyvek, kis terjedelmű katekizmusok, a XVIII. században pedig egyes kis terjedelmű vallásos könyvek is. Ezeknek a könyveknek az alacsony ára, valamint más kiadványtípusok árának fokozatosan olcsóbbá válása feltehetően a hazai nyomdászat nagyobb teljesítőképességének is köszönhető, amelyet nagymértékben befolyásolt a papír minőségének javulása és alacsonyabb ára.

PAVERCSIK ILONA

Dimítriosz Govdelász Magyarországon. 1981. ápr. 26-án kifosztották az ürömi pravoszláv sírkápolnában található kriptát, amelyben Anna Pavlovna, II. Katalin cárnő unokája és I. Pál cár lánya, József nádor első felesége 1803. óta feküdt. A koporsót felfeszítették és a

feltéve, hogy lényeges változás a XVII. század végi könyvkereskedelemben nem történt. A protestáns egyházak és iskolák ugyan nehezebb anyagi helyzetben voltak, azonban éppen a lőcsei Brewer-nyomda ekkor fellendülő könyvkiadása is bizonyítja, hogy a *hazai* tankönyvek, vallásos művek forgalma lényegesen nem esett vissza. A feltételezett évtizedenkénti 1800 kötet eladásba nem számítottuk bele a kalendáriumokat, amelyek csak egy adott időpontban voltak eladhatók, s valószínűleg nagy számban vásárolták azokat.

¹⁹ L. a 6. sz. jegyzetet.

²⁰ Példák nagyszombati árakra: latin–magyar ábécéskönyv 3 dénár, latin–szlovák szintén, német–szlovák nyelvű katekizmus 6 dénár, szlovák 10 dénár, Canisius latin–magyar kiadása 6 dénár, *Lelki kincs* 10 dénár, *Officium Rakocianum* 35 dénár, *Flores precum* 15 dénár, Sznopések 20 dénár, Soarius retorikája 30 dénár stb.

²¹ GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században különös tekintettel Budára és Pestre.* Bp. 1917. 15–17. p.

holttest alkarjait, halotti keresztjét, valamint gyűrűjét elvitték. Szerencsére a tolvajokat hamarosan elfogták és sértetlenül megtalálták náluk az ellopott ereklyéket.¹ E szomorú eseménnyel egy időben találtam meg azt a kis 8 oldalas könyvecskét,² amelyet Dimitriosz P. Govdelász adott ki József nádor és Anna Pavlovna esküvője alkalmával. A thesszáliai Rapszáliában 1780 körül született Dimitriosz Govdelász³ a pesti egyetemen végezte tanulmányait és ott bölcsészdoktori címet szerzett. Költői vénája és fordítói tehetsége már Magyarországon egyetemi hallgató korában megmutatkozott, amit ezt az itt írt művei is tanúsítják.

Govdelász első verses munkája az említett, 1800-ban megjelent drámai felépítésű nászdala, az „Éthopoiia dramatiké epithalamios” volt.⁴ A 17 éves menyasszony és az ifjú vőlegény alakja annyira megnyerte a Pesten tanuló görög fiatalember tetszését, hogy a fiatal pár pétervári esküvője alkalmával, 1799. október 30-án egy dicsőítő sorokat és jókívánságokat tartalmazó nászdalt írt görög nyelven. Az antik minták alapján és archaizáló nyelven megírt mű felépítése a következő: Zeusz megtudván az esküvő híret összehívja házába az isteneket, akik előtt zengő jambusokban ismerteti József és Anna Pavlovna erényeit. Ezután két koszorút ad át Hermésznek, hogy azokat vigye el és tegye a fiatal pár fejére. Miközben az isten teljesíti a kérést, azalatt az istenek egyik kara himnuszot énekel a főbb istenekhez, majd a karvezető rázendít a nászdalra. Ebben buzdítja Pannónia lakóseit, hogy énekeljenek vele együtt. Végül áldást kér az új házásokra és leendő utódaikra. — Sajnos, az e költeményben kifejezett jókívánságok nem valósultak meg, mert a fiatalasszony — sikertelen szülés után — 1801. március 15-én már meghalt tüdővészben. Holttestét 2 év múlva 1803. augusztus 20-án Üröm községben a Heppe Szaniszló által tervezett kápolnában helyezte nyugalomra Andrej Szamborszkij pétervári esperes. A kápolnának lelkésze, énekes és gondnoka is volt a XX. sz. elejéig; a cár fizette őket. A megboldogult 178 évig pihent a kápolnában.

Ugyancsak Budán 1800-ban adta ki Govdelász — előszóval és utóirattal ellátva — az akarnaniai Chrisztodulosznak az egyházból való kiátkozási iratát eretnek tanainak ismeretetésével és cáfolatával együtt. Ezt a szinodusi határozatot minden templomban felolvasták. A 42 oldal terjedelmű *O exostrakismos tu asebus Christodulu tu Monophthalmu tu ex Akarnanias* c. mű⁵ kiadásával Govdelász a keleti egyházat, mint a nemzet szétszórórtan élő tagjait összetartó erőforrást szolgálta.

A szórvány görögöséget a nemzetéhez és vallásához való ragaszkodáson kívül jellemezte az európai műveltség megszerzésére és továbbadására irányuló törekvés is. Hogy e célt könnyebben elérhessék, a nálunk megismert jelentősebb, különféle nyelveken írt munkákat lefordították anyanyelvükre. Így a XVIII. sz.-ban és a XIX. sz. első évtizedeiben nemcsak Nyugat-Európában, hanem Magyarországon is egyik legelterjedtebb olvasmány volt a francia Fénelon püspöknek (1651—1715) Télemakhosz kalandjairól 1694-ben írt és 1699-ben megjelent útleírása. Ezt a művet sok idegen nyelvre, köztük magyarra is lefor-

¹ HANKÓ I.—KISZELY I.: *Alexandra Pavlovna, az ürömi cárleány*. Élet és Tudomány 31. (1981. VII. 31.) 966—968. — KISZELY I.: *Egy tárgyalás ürügyén*. Magyar Nemzet 1982. II. 3-i sz.

² Megtalálható az ELTE Bölcsészkar Görög Intézetében letétbe helyezett Zavírászkönyvtárban. (GRÁF A.: *Jeórjosz Zavírászkönyvtárának budapesti könyvtárának katalógusa*. Bp. 1935.)

³ J. ZAVIRA: *Nea Hellas*. Athén 1972. 280—281. — HORVÁTH E.: *Zavírászkönyvtárának György élete és munkái*. Bp. 1937. 93—94. — Ph. K. BUDULDIS: *Anekdotos epistolé tu Dem. Govdela*. „Athen” 70 (1968) 253—258.

⁴ HORVÁTH E.: *Magyar—görög bibliográfia*. Bp. 1940. (Továbbiakban: MGB.) 37.

⁵ MGB 37.

dítták.⁶ Nem csoda, hogy a több nyelvet ismerő Govdelász is vállalkozott a nálunk széles körben olvasott mű újrögre való fordítására és azt Budán 1801-ben két kötetben ki is adatta. A 880 oldalas könyv *Tychai Telemachu hyiu tu Odysseos* (Odüsszeusz fiának, Télemakhosznak kalandozásai) címet kapta.⁷ E munka felépítése a következő: Govdelász az első kötet elején — a kor szokásának megfelelően — prózai, majd verses ajánlást írt a mecénás Ioannisz Konsztandinosz A. Ypszilandi moldvai fejedelemhez. Ezt követi egy előszó azokhoz a görög ifjakhoz, akik a könyvet használni fogják, majd Meletiosz pap két epigrammája a 20 éves Govdelászról és fordításáról. Ezután következik a francia szöveg fordítása alapos lapalji jegyzetekkel. A 24 részből álló, szép képekkel díszített könyv Télemakhosz kalandos utazását és apjához való visszatérését meséli el. A fordító a könyv nyebb megértés céljából a második kötet végén ismerteti Aeneas történetét, majd mindkét kötetet az előforduló nevek jegyzékével zárja. — A görögök, miként a magyarok is, bizonyára szívesen fogadták Fénelonnak ezt a patriarchális királyság eszméjét burkoltan bíráló munkáját.

Govdelász egyetemi tanulmányok végzése céljából jött Pestre. Ott kitűnt szorgalmával, tehetségével. Négy év után kitűnő eredménnyel fejezte be tanulmányait. Bölcsészdoktorrá avatása után hamarosan elhagyta Magyarországot és Bécsbe, Párizsba, Jasiba, majd Münchenbe ment tanítani, de egyik helyen sem fejtett ki komolyabb irodalmi tevékenységet.⁸

FÜVES ÖDÖN

Barthos Paulina emlékkönyve (1835—1852). A bécsi Nemzeti Könyvtár Kézirattára 1965-ben ajándékozás útján egy díszes külsejű dobozos emlékkönyvvel gyarapodott, amely reformkori irodalmunk több értékes, eddig ismeretlen kéziratos dokumentumát őrizte meg. Jelzete Cod. Ser. nova 13.784. Az aranyozott „Stammbuch” (Emlékkönyv) feliratú, 195×128×25 mm méretű, fémmel ellátott, bőrrrel bevont papírdoboz 63 (kézirattári számozású), túlnyomórészt különálló, 175×118 mm nagyságú lapot tartalmaz (csak az utolsó hét, 57—63. lap van összefűzve), melyeken magyar, német és francia nyelvű bejegyzések: emléksorok, emlékkersek, ill. ceruza- és tollrajzok sorakoznak. A datálások zöme az 1830/1840-es évek fordulójára esik; a két szélső határ: 1835. júl. 3., ill. 1852. ápr. 16. (A lapok sorrendje nem kronologikus.) A bejegyzések többsége Magyarországon készült (a leggyakoribb a Pest és a [Sátoralja-]Újhely keltezés), de előfordul néhány „Bécs”, ill. „Wien” helymegjelölés is.

A kézirat Dr. Wilhelm Klastersky, az osztrák elnöki hivatal egykori kabinetfőnöke hagyatékából jutott jelenlegi helyére. (Arról, hogy ő kitől és mikor szerezte, semmit sem tudunk.)

Az emlékkönyv keletkezési körülményeit és első tulajdonosát (az emléklapok címetzettjét) Bártfay Lászlónak abból a nevezetes leveléből ismerhetjük meg, amelyben a Csekén élő Kölcsény Ferencet Kossuth elfogatásáról értesítette. Ennek a Pesten, 1837. máj. 5-én kelt levélnek a befejező részéből idézünk:

„Bár hosszas hallgatásommal vétettem, s vétségemért előbb bűnhődnöm kellene: de bízván végtelen jószágodban, egy kéréssel járulok hozzád kedves Ferim. Te, ki olly kész vagy mindenütt jót, szépet, örömet terjeszteni, kérésemet nem veted meg. — Tavalý

⁶ Haller László fordítása 1755-ben, Zoltán Józsefé pedig 1783-ban jelent meg. Újabban 1980-ban Köpeczi Béla adta ki e kulcsregény kéziratban fennmaradt ismeretlen magyar fordítását, amelyet Domokos Lajos debreceni főbíró 1782—1802 készített.

⁷ MGB 40.

⁸ Velencében 1816-ban jelent meg a természet korszakairól szóló műve.

Június óta házamnál van Barthos Paulína, egy 17 esztendő, lelkes, eszes leány, hogy muzsikában, rajzolásban, francia nyelvben nagyobb műveltséget nyerhessen, mint honn, Újhelyt (Zemplényben), hol arra való mesterek nem igen találkoznak. Ez a leányka igen derék szülék gyermeke (atyja pensióban élő huszár őrnagy, anyja pedig Jozefine fiatalkori barátnéja), egyébiránt feleségem keresztleánya. Minthogy Téged, bár csak képen látva, de munkáidat ismerve, igen nagyon tisztel és szeret, gyakran emlegeté már, hogy Pesten-létének csak egy híja lesz: az, hogy Téged, édes Ferim személyesen nem láthatott; jövő [1837!] Júliusban szüléi haza viszik. — Én egy emlékkönyvet ajándékoztam neki, mellybe megválasztott becsü irat, s rajz emlékeit gyűjtögeti. Ittlévő barátinktól nyerhet illyeket: de Tetőled édes Ferim nem lehet szerencsés egy sorocskát is bírni, ha csak távolod-ból nem hajolsz e jó leányka felé. — Június 22kén névnapja leend. Nagyobb örömet nem nyújthatnék neki, mintha egy papiros szeletkével lepném meg, melly felől azt mondhat-nám neki, hogy számára van kezdeddel írva. — Kérlek írd legalább nevedet emlékül neki; bizonyoson szent ereklve gyanánt fogja tartani tiszteletben. Ha erről nem volnék bizonyos, nem mernék illy különös kéréssel járulni hozzád édes jó Ferim. — Ide zárok egy lapot, mellyet emlékkönyvből loptam. Akár táskával, akár postán Jún. 22kéig megkaphatnám. Ha tanúja fognál lehetni örömének, kétszeres szivességgel teljesítenéd ohajtá-sát.”²

Kölcsey hamarosan teljesítette a kérést, s az általa írt emlékkvess eredeti kézírata fennmaradt a feljebb leírt emlékkönyvben; lapjai közt ott van Vörösmartyanak ugyancsak 1837-ből való emlékverse is. Bártfay a Kölcseyhez intézett köszönőlevélben mindkettőt említi, mégpedig a Kölcseyét azon a *Szózat* címen, melynek értelme csak most, a kézirat ismeretében világosodik meg (ennek az 1837. jún. 23-án kelt levélnek egyes részleteit alább idézzük). Kétségtelen tehát, hogy a feljebb leírt kézirat az 1820. körül született sátoraljaújhelyi Barthos Paulína emlékkönyve volt, amelyet vendéglátójától Bártfaytól, keresztanyja Mauks Jozefin második férjétől kapott.

A leány neve már ismert irodalomtörténetünkben, ugyanis az idézett levélrészlet alapján mind a Vörösmarty-, mind a Kölcsey-filológia egy-egy emlékvers címzettjeként tartja számon; a lappangó autográf kéziratról ugyan senki sem tudhatott, a versek szövegét azonban a közlések, ill. gyűjteményes kiadások fenntartották: a Vörösmartyét *B. P. emlékkönyvébe* vagy *B. Paulína emlékkönyvébe*, a Kölcseyét meg *Paulína emlékkönyvébe* címen.³ A most előkerült kézirat igazolja ezeket a következtetéseket, s a Bártfay-féle levélben említett emlékkönyvvel való azonosságát a Vörösmarty- és Kölcsey-féle emlékver-seken kívül is számos adattal, többszörösen alátámasztja (mint az alábbiakban látni fogjuk, több emléklap keletkezésének körülményei így a legtermészetesebb módon tisztá-zódnak); említsük meg itt a legfeltűnőbbet, ti. a Barthos családnév előfordulását: az 59. lapon egy mecsetet ábrázoló színes tollrajz latin nyelvű aláírása: „Joannes Barthos f. [= fecit] 27 Julii 835” (Barthos János készítette 1835. júl. 27-én), s ugyanennek a név-nek J. B. monogramja a szomszédos lapok alján is többször előfordul. Így hívták azt az 1840-es években „Márk” néven írogató novellistát is, aki — mint Szinnyei adataiból kikövetkeztethető — Paulína 1821-ben született testvéröccse volt,⁴ a szóban forgó rajzok azonban egy 14 éves fiúénál gyakorlottabb kézre vallanak. De bárki is volt ez a személy: az általa rajzolt s keltezett lapok a legkorábbiak; Paulína tehát 1835 nyarán kaphatta az emlékkönyvet Bártfaytól, s először a család valamelyik fiú- vagy férfitagja írt, ill. rajzolt bele — feltehetőleg még Sátoralja-Újhelyen.

¹ A „jövő” jelző itt (az akkori nyelvhasználat szerint „következő”-t jelent (tehát: „idén júliusban”).

² Szemere-tér 15. k. 67, Ráday-Könyvtár (Bp.); faksimile kiadása: *Bártfay László naplója. II. 1849—1851. és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez.* (Szerk.: JENEI Ferenc.) Bp. 1969. 201.

³ A két verssel kapcsolatos közlési adatokat l. *Vörösmarty Mihály összes műveinek kritikai kiadása* 2. kötetében (Bp. 1960.) 665, ill. alább a 16. sz. jegyzetben.

⁴ L. *Szinnyei József írói lexikonát*: I. 644—645.

Bárfay idézett sorai nemcsak az emlékkönyv eredetét és tulajdonosa kilétét segítenek tisztázni, hanem termékeny reminiscenciákat is ébresztenek: egyenest elvezetnek ahhoz a közeget, amelyben a kéziratnak számunkra legbecesebb lapjai keletkeztek. Ezáltal — közvetve, egyetlen jól követhető példa révén — az a folyamat is érzékelhetővé válik, amelynek során az emlékkönyvek jellegzetesen biedermeier divatja fokozatosan „honi” vonásokat ölt, s a reformkor társadalmi-irodalmi törekvéseihez alkalmazkodik.⁵ Arra az Üllői-úti lakásra gondolunk, amelynek Barthos Paulina 1836 nyaratól kezdve egy esztendőn át vendége volt, s amelyet irodalomtörténetünk „Bárfay-szalón” néven emleget. A pesti élet egyik központja volt ez attól fogva, hogy Bárfay, a gróf Károlyi-család titkára 1826-ben feleségül vette nagybátyjának, Gosztonyi Istvánnak özvegyét, Mauks Jozefint, s otthonát tágira nyitotta kiterjedt baráti és ismeretségi köre: pesti vagy vidékről odalátogató írók, költők, politikusok előtt; ő maga „tulajdonkép nem volt író — olvassuk Gyulai Pál Vörösmarty-monográfiájában —, de nagy tisztelője Kazinczynak és Kisfaludy Károlynak, barátja Kölcseynek, s egész lelkesedéssel csüngött a kor irodalmi és politikai törekvésein. Mivel lelke és jó szíve vonzotta és lebilincselte barátait . . . nem adott nekik irányt, de híven szolgálta őket s dicsőségöket a magáénak tekintette.”⁶ Feleségét Mauks Jozefint Toldy Ferenc (ki — még mint Schedel — rendszeres részvevője volt a Bárfay-estélyeknek) visszaemlékezésében úgy mutatja be mint e kör összetartó erejét, lelki és szellemi központját: „benne szellem, szív, s irodalmi műveltség a legszebb összhangzásban egyesültek. Élénk, vidám, s szívélyes és finom társalgását azon hév, mellyel a nemzeti ügyet s minden jót szeretett; azon igénytelenség, mely ily eszű és ismeretű nőknél ritkán találtatik, szeretetre méltóvá, társalgását vonzóvá és nemesítővé tette egyszersmind.”⁷ Ugyancsak Toldy írja Kölcsey egyik leveléhez fűzött lapalji jegyzetében, hogy ez a kör „a Bárfay házában élte két évtizeden át a magyar társas élet legszebb, legnemesb synposiumait, s . . . tagjai, a lelkes és kedélyes házi úron és asszonyon kívül, Vörösmarty, Bajza, Toldy, Zádor, Helmezy, s lelke — míg élt — Kisfaludy Károly, Hébéi a Bárfayné . . . nevelt lánykái voltak. E kört koronként, midőn Pesten megfordultak, Kazinczy, Szemere [Pál], Kölcsey, Wesselényi s mások egészítették ki.”⁸ Az esti összejövetelek részvevői felolvastak újabb műveikből, írásaikból, beszámoltak olvasmányaikról, színházi élményeikről, továbbadták a politika s a társasági élet legfrissebb híreit, — de (amint Bárfay naplójából, leveleiből s egyéb forrásokból is kiténik) a nap minden szakában élénk volt a forgalom Bárfayéknál: a házigazda szorosabb baráti köréhez tartozó írók ki s be jártak, különféle ügyesbajos dolgaikat intézték, megbeszéltek; gyakran maradtak ott ebédre, vacsorára, a vidékről érkezők pedig néha heteken át náluk laktak. Mivel a Bárfay-házaspár gyermektelen volt, szívesen vették magukhoz vidéki rokonaik vagy ismerőseik gyermekeit (egyszerre kettőt-hármat is), s nevelték, tanították, a társas élthez szoktatták őket.⁹ Így került pl. hozzájuk az a Klobusiczky Matild, kinek személyéhez Vörösmarty két verse fűződik, s kinek Kölcsey ugyancsak írt emlékverset.¹⁰ Bárfaynének tehát, annyi más jó tulajdonsága mellett, kitűnő szervezőnek, gyors és ügyeskező háziasszonynak is kellett lennie: nyilván nem utolsósorban ezzel

⁵ L. erről ZOLNAI Béla: *A magyar biedermeier*. (Bp. 1940.) Magyarságismeret c. sorozat. 20—25.

⁶ GYULAI Pál: *Vörösmarty életrajza*. Bp. [É. n.] Franklin. 109.

⁷ TOLDY Ferenc: *Irodalmi társasköreink emlékezete*, Budapesti Szemle 1875. 8. k. 15—16. sz. 11—12.

⁸ *Kölcsey Ferenc összes művei*. Bp. 1960. 3. k. 517.

⁹ GYULAI Pál i. m. 110—111.

¹⁰ L. Vörösmarty „K. Matild dala” és „K. Mathild számára” c. versét (1828) a kritikai kiadás 2. kötetében (24—25.), ill. Kölcsey „Emléksorok Klobusiczky Matildhoz” c. versét (1834): *K. F. összes művei*. Bp. 1960. 1. k. 170.

is hozzájárult a Bártfay-estélyek sikeréhez, a pesti irodalmi életre gyakorolt tartós befolyásukhoz (az összejöveteleket folytatódttak még a nagy árvíz után is, amikor Bártfayék a belvárosi Károlyi-palotába voltak kénytelenek átköltözni).

Az Üllői úti Károlyi-háznak ebbe a mozgalmas, sűrű légkörébe csöppent bele a távoli Zemplén megyei kisváros csendjéből, nyugdíjas huszárőrnagy-apja otthonából Pestre érkezett 16 éves Paulina, s itt tett szert emlékkönyvének legértékesebb, 1837-ből keltezett lapjaira. Személyéről alig tudunk többet, mint amit a fenti levélrészlet tartalmaz; azt a keveset is Bártfay 1838—1841. között vezetett naplójából, aki e feljegyzések tanúsága szerint szenvedélyes szerelemre lobbant iránta, s 1841-ig rendszeres levelezésben állt vele.¹¹ A leány életének későbbi állomásait nem ismerjük: emlékkönyvének legkésőbbi, 1852-ben Sátoraljaújhelyen kelt lapja (45.) az utolsó életjel, amivel róla ez idő szerint rendelkezünk. De bárhogyan is alakult később a sorsa, bizonyosra vehetjük, hogy fiatal leány korában Pesten töltött évét legszebb emlékei közt őrizgette. Alakja számunkra is ezáltal válik érdekessé: olyan *típus* képvisel, amelyről az egykorú irodalomban sok szó esik, de ritkán kerül elénk ilyen kézzelfogható közelségbe, ti. a „honleányét”, aki a nemzetiség iránt közömbös „úri hölgy” helyébe lép, őszintén lelkesedik a magyar nyelvért s irodalomért, hódol a költészet jelesei előtt, ismeretségüket keresi, kézvonásaikat gyűjti, és az „Emlény”-ek, divatlapok s egyéb szépirodalmi kiadványok szerelmi lírájának, beszélyeinek nemcsak tárgya, szereplője, hanem áhítatos és rendszeres *olvasója* is. Ebben az esetben, szerencsénkre, éppen annak a kétoldalú, kölcsönös kapcsolatnak lehetünk tanúi, amely a közönség e fontos rétege és az írók között ekkor tájt jön először létre, s válik az irodalmi fejlődés fontos mozgatójává, hajtóerejévé. Az emlékkvers — a műfaj természetes korlátain belül — csak ekkor, a reformkor évtizedeiben emelkedik irodalmi szintre (aztán gyors hanyatlásnak indul): jelentőségét egyebek között olyan művek bizonyítják, mint Kölcsey *Emléklapra* c. epigrammája (1833), Vörösmarty *B-né* [Bártfayné] *emlékkönyvébe* (1836) és *Emlékkönyvbe* (1849), Arany János *Emléklapra* (1850) c. költeménye vagy Petőfi emlékkversei (pl. *S. K. emlékkönyvébe*, 1845; *Sz. J. emlékkönyvébe*, 1846; *Kovács Jánosné emlékkönyvébe*, 1846).¹²

E sorsa illeszkedik Barthos Paulina emlékkönyvének két, már említett bejegyzése is: Vörösmarty, ill. Kölcsey kézírata. Maguk a szövegek, amint már szóltunk róla, nem ismeretlenek, de az autográf kéziratok csak most válnak a kutatás számára hozzáférhetővé. Segítségükkel egyrészt pontosabban meghatározhatjuk a versek keletkezési idejét, másrészt bizonyos szövegeltéréseket is regisztrálhatunk.

Vörösmarty verse (37. l.) az emlékkönyv legkorábbi darabjai közé tartozik:

Nőtlen országnak méltán mondhatni hazánkat;
Mert szívben 's szóval hölgyei nem magyarok:
Szent legyen és feledetlen a' hon 's honi szózat előtted,
'S leghőbb vágyaidat töltse be értte az ég.
Pest. Mart. 12^{em} 1837.

Vörösmarty Mihály mk.
(L. a melléklet I. fénymásolatát.)

A vers első közlésére az *Athenaeum* 1837. jún. 18-i számában (49. sz. 389), tehát közvetlenül Paulina jún. 22-i névnapja előtt került sor. Ez Bártfay kívánságára történhetett így, aki, mint Kölcseyhez intézett kérése is tanúsítja, igyekezett ezt a napot a fiatal

¹¹ A napló az OSzK Kézirattárában van, jelzete Quart. H. 1122. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában közölt szöveget használtuk: *Bártfay László naplójából*. I. k. 1838—1841. (Szerk. Jenői Ferenc.) Bp. 1969. 186: „[1841.] Dec. 8kán . . . Hevesre mentem, hová Fejérvárné nevében meghívtam: ott P . . t [Paulinát] kértem, hogyjon fel a multakal.”

¹² ZOLNAI Béla i. h.

Növelen országunk méltán mondhasni hazánkus;
 Mert szívben é' szónál hölgyei nem magyarok.
 Szent legyen és feledetlen a' hon' é' honi szavat elősed,
 É' leghább vágyaidat költve be érte az ég.

Pépf. Munk. 12^{én} 1834.

Vörösmarty Mihály
 MF

Vörösmarty emlékverse (az emlékkönyv 37. lapja)

Szókát a' távolból

Paulinához.

Telek hárfá gyanánt zeng a' költő' dala Horziád,
 Messze lakásából, vad vizek' árja körül.
 Ő maga gyötrődik; mert bal sors' ásla hazáján
 Dulva evapong, é' bal sors' ásla baráti felétt.
 Lyányka, ne érved a' kins, melly leblomen égve. sötül al;
 Néked öröm kell még, vsep jelen, égi remény.
 Majd ha borúl egéd is, é' epedő büd lönyre fakavargas,
 Emléketem reám, veszteni é' tünni tanulj.

Cseken, Majus 20.
 1837.

Kölcsey Ferenc

Kölcsey Ferenc emlékverse (az emlékkönyv 40. lapja)

leány számára valóban emlékezetessé tenni. Maga a vers azonban jóval korábban, tehát nem erre az alkalomra készült; a kritikai kiadás szerkesztői, akik a közlésekben mellőzött dátumot nem ismerték, tévesen jutottak erre a következtetésre;¹³ az emlékvers keletkezési dátuma eszerint „1837. május—június”-ról „1837. márc. 12”-re helyesbítendő.¹⁴ — A kéziratos szöveg a dátum többletén és a cím hiányán kívül csak annyiban tér el az Athenaeumbeli első közléstől, hogy a 3. sor végén ki van téve a vessző, a 4. sor végén pedig pont van a felkiáltójel helyett.

Kölcsey versének betűhív szövege (40. 1.):

Szózat a' távolból
Paulínához

Aeoli hárfá gyanánt zeng a' Költő' dala Hozzád,
Messze lakásából, vad vizek' árja közül.
Ő maga gyötrődik; mert bal sors' átka hazáján
Dulva csapong, 's bal sors' átka baráti felett.
Lyányka, ne értsd e' kint, melly keblemen égve terül el;
Néked öröm kell még, szép jelen, égi remény.
Majd ha borúl eged is, 's epedő bűd könyre fakasztgat,
Emlékezve reám, veszteni 's türni tanulj.
Csekén, Majus' 20.

1837.

Kölcsey Ferencz mp.
(L. a melléklet 2. fénymásolatát.)

Ez az emlékvers, mint láttuk, a Vörösmartyétól eltérően, Barthos Paulina névnapjára készült, de Kölcsey már májusban megírta, hogy még idejében eljuttathassa Pestre. Ez meg is történt: Bártfay jún. 23-án, tehát a leány névnapjára ünnepelését követő napon így mondott köszönetet érte: „. . . a' mit nekem ez úttal mondanom kell, mondanom kötelesség, a legszívesb köszönet nagy jószágodért, hogy minapi kérésemet nemcsak meghallgatni, de olly igen megelőző készséggel teljesíteni is kegyes valál. S nagy az öröm, mellyet mindnyájunknak s leginkább Paulinának szerzél. *Szózatodat* W. [Wesselényi] Miklós irigylésre méltónak találja, s az, tagadhatatlanul fő dísze a leányka gyűjteményének.¹⁵ A vers címe a Kölcsey-kiadásokban „Paulina' emlékkönyvébe” (az irodalomban is így emlegetik); az eredeti cím feledésbe merült; a kiadásokban a vers keltezése is pontatlan: csak a keletkezés évét tüntetik fel.¹⁶

Nem könnyű magyarázatot találni arra, hogy a *Szózat a távolból* miért sikkadt el a közlésekből: nem valószínű, hogy már Kölcsey módosította volna a címet a magának készített másolaton (inkább feltehető ez „Minden munkái”-nak sajtó alá rendezőről), hiszen valóban „szózat” ez, mely már-már szétfeszíti az emlékvers-műfaj kereteit. Kölcseyt, mint levelezéséből tudjuk, felháborodással és keserúséggel töltötték el az országgyűlési ifjak ügyében 1837. áprilisában hozott ítéletek. Wesselényinek írt soraiban, ápr. 25-én, erről szólva így fakadt ki: „Vagynak fájdalmak, miken vigasztalás, miken feledkezés nem segít, s ilyenekben érzelmeinket kikiáltozni, kiordítózni szükség, hogy kebleinket keserű elfojtódással egy pillanatban meg ne repesszék.” Kossuth letartóztatásának hírére már-már kicsordult a keserűség pohara: „Lehetetlen, hogy méltánylani ne

¹³ L. Vörösmarty kritikai kiadás 2. k. 666.

¹⁴ Uo. 224.

¹⁵ L. a 2. sz. jegyzetben i. h., ill. i. m. II. 202.

¹⁶ KÖLCSEY Ferenc: *Minden munkái*. (Szerk. B. EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál.) Pest, 1840. I. k. 154: „Paulina' emlékkönyvébe.” (1837. évszámmal.)

tudd a dühös fájdalmat — írta május 23-án Toldy Ferencnek —, mely a Kossuth elfogatása hírével belém villámlott.”¹⁷ Ez az a „gyötrelem”, mely a Paulinához írt „Szózat”-ba is beleömlik a „barátit” (Kossuthot, az országgyűlési ifjakat, Wesselényit) sújtó erőszak miatt. Mindez, úgy gondoljuk, kellőképpen indokolná a kiadásokban az eredeti, hosszabb, a vers jellegét és célzatát hívebben kifejező cím helyreállítását. A kiadások hagyományos keltezését is „1837. máj. 20”-ra kell kiegészíteni. — Az eredeti kézirat a versszövegben számos apróbb (ékezési, interpunkciós, helyesfrási) eltérést mutat a kiadásoktól; gondos szövegkritikai vizsgálat döntheti csak el, melyik variáns tekinthető véglegesnek.

*

Az emlékkönyv pesti lapjainak sorát a naptári időrend szerint maga a házigazda, Bártfay nyitotta meg 1837. jan. 1-én (11. l.); 8-soros emlékkversét, a „fűzfaparióját” mentegető sorok kíséretében Kölcsénynek is lemásolta, ugyanabba a levelébe, amelyben a Paulinához intézett *Szózat* megküldéséért köszönetet mondott barátjának.¹⁸ Felesége pedig — talán az általa adott francia nyelvórák vagy a francia nyelvű beszélgetések emlékéül — júliusban a következő bejegyzéssel búcsúzott a lánytól (12. l.): „Le tem(p)s qui fuit sur nos plaisirs | Semble s'arreter sur nos peines | Josephine Bártfay | Pesth ce 6. Juillet 1837.”

Paulina ugyanis 1837 nyarán visszatért Sátoraljaújhelyre; feltehetőleg ezzel függ össze, hogy az emlékkönyv ekkor tájt sok pesti keltezésű lappal gazdagodott: köztük Wesselényi-, Bajza- és Schedelével (feltehetőleg korábban tett ígéretüket igyekeztek még a lány távozása előtt teljesíteni), s nyilván ide sorolhatjuk még — mint valami oknál fogva elkésetteteket — Szemere Pálnak és Helmecey Mihálynak szeptemberből datált bejegyzéseit. Az említettek, mint láttuk, Bártfayék legszorosabb baráti körének tagjai voltak; — már akkor országszerte ismert és méltán becült férfiak. Emléklapjaikat (melyek tudunkkal kiadatlanok) nem annyira irodalmi értékük teszi becsessé, mint az, hogy kezük vonását őrizték meg. Szövegüket (a fenti sorrendben) elsősorban ezért közöljük:

Wesselényi Miklós emléksorai (39. l.) júl. 9-éről: „Jónak *lenni* de nem látszani, oly tőke, melyet akár mikor felmondhatunk, 's mely gazdagon kamatol. Jónak *látszani*, nagy adósság, melyért nagy kamatokat kell fizetnünk, 's mi véletlenül mondathatik fel; és jaj az ekkor fizetni nem tudóknak.”

Bajza József júl. 14-éről keltezett emlékkverse¹⁹ (17. l.; folyamatosan, a sorokat |, a strófákat || jellel elválasztva közöljük):

„Gyászna és öröme nek | Kerte e' világ, | Kéjrozsák teremnek | Benne 's búvirág. || Kény szerint virágot | Senki nem szakaszt, | Ember' életére | A' sors adja azt. || Mindkettőt kezéből | Á' ki nyer vegyest, | Az méltán imádja | Őtet mint kegyest; || Mert merően egyet | A' gyarló kebel | Csak a' sír' homályán | Túl viselhet el. || Hol örök sugárok | Rá derültenek, | S többé nem halandó | Mint az istenek. || Kérjed, oh leánya, | Őt a' lét urát, | Mérjen egyiránt itt | Bút és kéjt read.”

Schedel Ferenc júl. 17-én beírt búcsúzó verse (47. l.):

„Jövé, és jöttöd kedves volt nekünk. | Buval rakott sok perczit életünknek | Ártatlan tréfák' röpké kis hadával, | Szabad dévajtság víg játékkal —, | Majd lelkes érzet', 's részvét' hő szaván | Te is derítéd, enyhítéd Te is, | Közös barátunk' nyájas hajlokában. || Elmúlt egy kurta év gyors szárnyakon — | S Te *mégy*, 's elmented a' szép házi körben | Fájdalmas ürt hágy, 's kedvünk csökkenését: | De légy velünk a' szellem' szárnyain, |

¹⁷ *Kölcsény Ferenc összes művei.* (Bp.) 1960. 3. k. 784., ill. 786.

¹⁸ L. feljebb a 2. sz. jegyzetben i. h., ill. i. m. 202.

¹⁹ Bajza ezt az emlékkversét később — némileg átdolgozva — az *Életképe* 1844. évf.-ában közzétette (1. l. fé. 136.).

El nem feledve, kiknek kedvező | Az ég, barátaidat; 's el nem feledve Azt, | Kit oly ke-
ményen sújtott, engem is.²⁰ || Menj hát, 's szerencse és öröm kíséren | Ifjú éltednek min-
den útain, | Olly híven, mint emlékezetünk kísér!"

Szemere Pál szept. 10-i emléksorai (18. l.):

„Szivünk azok után | Eped, sóhajt és sir, | Mellyeket többé nem, | Vagy miket még
nem bir. | Szemere Pál. | Emlékül.”

Végül — a Bártfay-kör tagjai közül legkésőbb, szept. 13-án — Helmeczy Mihály be-
jegyzése (46. l.):

„Őszinte légy és semmi tetted | 'S ajkaidat ne himezze álszin.”

Az emlékkönyvnek az 1837 utáni időszakból mindössze *egy* — tartalmilag-formailag
kevésbé érdekes — pesti keltezésű bejegyzése van (1842. szept.-ből, egy bizonyos K. S.-tól,
36. l.), s a nagyobbbrészt Sátoraljaújhelyről és környékéről vagy Bécsből datált lapokon
csak két ízben tűnik fel ismertebb név: Szemere Miklósé és Sárosi Gyuláé.

Szemere Miklós bejegyzése (38. l.) 1842. szept. 29-én kelt. A keltezésből a helynév adata
hiányzik. Valószínű, hogy Sátoraljaújhelyen írt az emlékkönyvbe, hiszen maga is Zemp-
lén megyei lakos, lasztóci földbirtokos volt. Terjedelmes emlékkversének csak az első stró-
fáját közöljük:

„Leányka! bájkörödbe hívsz? | Ím hódolok, im röppenek. | Körüled hű barátfüzér; |
Ifjú, leány, üdvözlének. | Egek! de milly gyászos sereg! | Ez nyög 's mereng, amaz sohajt,
| Csak egy víg arczra sem lelek, | Mind bút lehel s keservi jajt.” Stb.²¹

Sárosi Gyula emlékverse (24. l.) keltezetlen, de 1843—1848. között kellett keletkeznie,
mivel „Sárosy Gyuláné: Vass Palinaí!” is írt néhány sort az egyik lapra (33. l.), őt pedig
a költő 1842. őszén vette feleségül; s mivel apósáék Sátoraljaújhelyen laktak,²² nyilván-
való, hogy a két emléklap a költő és felesége valamelyik ottani látogatása alkalmával
készült. Sárosi verse:

„A pap tanítja: hogy föltámadunk, | 'S el nem nyel a' sír minden életet — | Szép
költeménynek, hinni nehezebb. | Mert hol van a' ki visszajöhetett | Hogy fölfedezze sírja
titkait? | Bizony bizony csak addig élhetünk, | Míg ránk az élők hűn emlékszenek, | 'S
ha így feledve lenni kész halál: | Szép hölgy, ne ölj meg engem, boldogot, | Ki 'e lapodra
jegyzém nevemet, | Hogy azt, ha méltó, szíved írja le!”²³

A többi bejegyzők közül említsük meg még a következőket (a lap sorszáma és a kelte-
zés kíséretében): Kölcey Antonia, a költő keresztlánya (1. l., keltezetlen ceruzarajz:
virágkoszorú; valószínűleg 1837 első feléből), Tünczer Lilla, a sokat emlegetett Tünczer-
(később Lejtei-)féle lánynevelő intézet vezetője (9. l., keltezetlen), Pigay Antal, ill. Tas-

²⁰ Schedel fiatal (első) felesége ugyanis 1836 végén hirtelen meghalt, l. erről Vörösmarty-
nak Kölceyhez írt sorait, a Vörösmarty kritikái kiadás 18. kötetében (V. M. levelezése.
II. Szerk. BRISITS Frigyes. Bp. 1965.) 93., ill. 328.

²¹ A vers SZEMERE Miklós *Összeűjtött munkáiban* (Bp. 1882. 2. k.) nincs benne.

²² L. mindkét adatot *Szinnyei írói lexikonában*, XII. 222., ill. 223.

²³ Ez a vers Sárosi Gyula *Kisebb költeményei és levelezése* c. kötetéből (szerk. BISZTRAY
Gyula. Bp. 1954.) hiányzik.

ner Antal, gróf Széchenyi István titkárai (16. l., Pest 1837. jan. 1. és 34. l., Pest, 1837. jún. 26.), Klauzál Imre, K. Gábor testvérbátyja, gróf Károlyi Lajos jószágkormányzója (50. l., Soroksár, 1837. máj. 1.).²⁴

*

Az emlékkönyvnek csak irodalomtörténeti vonatkozású anyagát mutattuk be: a lapok többségét (kb. négyötöd részét) még csak meg sem említhettük. Általánosabb művelődés- és ízléstörténeti szempontból ezek, a nyelvek (magyar, német, francia) különbözősége ellenére is sok formai és tartalmi rokonságot mutató, stereotípiákban gazdag bejegyzések érdekes tanulságokat kínálnak. A kézirat azonban nincs elérhető távolságban, s ha valaki egyszer arra vállalkozik majd, hogy feldolgozza e sajátos, semmi máshoz nem hasonlítható kéziratos forrásanyagot sajnos csak igen kis számban fennmaradt reformkori példányait, Barthos Paulina Bécsben őrzött emlékkönyvét sem hagyhatja figyelmen kívül.

NÉMETH ISTVÁN—KISS JÓZSEF
(Wien) (Bp)

²⁴ Tändler (Tenczer) Lillával Bártfayék (a többször emlegetett napló tanúsága szerint) szoros kapcsolatban voltak; ismerős vagy rokon lányokat ajánlottak be intézetébe; pl. éppen Kölcsey Antoniát is (l. erről a költő levelezését). — A többiekéről l. Szinnyi írói lexikonát.

FIGYELŐ

Dezsényi Béla emlékezete. Egy évtizede, hogy eltávozott közülünk Dezsényi Béla, folyóiratunk egykori szerkesztője, a hazai sajtókutatás kiemelkedő személyisége. Emlékét nem csak egykori munkatársainak számban megfogyatkozott sorai, hanem volt tanítványainak népes serege is őrzi, hiszen csaknem negyed századon keresztül, magas színvonalú és érdekes előadásai által, sok száz könyvtáros szakos hallgatót és újságíró-t vezetett be az egyetemes és a magyar sajtótörténet egyes korszakaiba. Előadásait csakúgy mint a sajtóval kapcsolatos valamennyi tudományos és könyvtári tevékenységét] valami határtalan lelkesedés és érzelmi fűtöttség járta át: az általa vezetett gyűjtemény munkatársai is ebből éltek, nem igen volt akkor köztük olyan, aki elidegenedni tudott volna a munkájától. Dezsényi Béla 1943-ban rábízott, világ viszonylatban is ritkaság számba menő hírlap- és folyóiratgyűjteménynek, az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárának szakszerű vezetése mellett, a magyar hírlap- és folyóiratirodalom bibliográfiai és történeti feltárásának, s a sajtótudománnyal való foglalkozásnak szentelte életét. Méltó utóda lett a páratlan gyűjteményt éppen egy évszázaddal ezelőtt megalapító Szinnyei Józsefnek és az őt követő tudós könyvtárosoknak. A halála óta eltelt évtized már lehetővé teszi, hogy munkásságának eredményeit elfogultság nélkül is magasra értékeljük, hiszen nálunk szinte egymaga tartott lépést a világszerte kibontakozott és új utakat kereső sajtótudománnyal. Jelentős bibliográfiai és sajtótörténeti eredményei és munkássága mellett — melyek nélkül nem jöhetett volna létre a közben napvilágot látott sajtótörténeti szintézis első kötete sem — érdemes emlékezni erre a nemzetközi kutatási eredmények iránt mindig érdeklődő, azokat kritikusan figyelő és a magyar tudományos közvéleménnyel megismertetni szándékozó tevékenységére is. Számos jelentős művet ismertetett a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban és kiváló tájékozottsága újabb impulzust adott számára a hazai kutatások megindításához. Nagy kár, hogy az ezekkel kapcsolatos nagyszabású tudományos tervei csak töredékesen valósulhattak meg: alkotó évtizedei nem voltak a legalkalmasabbak ezek hivatalos megértésére és támogatására. Míg külföldön az utóbbi évtizedek során a sajtóval kapcsolatos tudományos kutatás intézményesített keretek között, egyre általánosabbá vált, nálunk ugyanebben az időszakban még az a szerény kis könyvtári műhely is megszűnt, amely körülötte, az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárában kialakult. És míg például északi és déli szomszédainknál egyaránt a legmagasabb kormányzati szervek támogatásával készítették el a nemzeti sajtóbibliográfiát, nálunk a megkezdett munkálatokat is abba kellett hagynia Dezsényi Bélának. Pedig e valóban interdiszciplináris alap kutatásnak, e valamennyi történeti tudományág számára oly alapvető munkák létrejöttének legfontosabb feltételei: a gazdag, jól rendezett gyűjtemény és a felkészült, európai látókörű irányító személye adva volt.

Dezsényi Béla számára, miután megszűnt a Hírlaptárral való közvetlen kapcsolata, egyetlen szívügye maradt: a *Magyar Könyvszemle* szerkesztése; a halál is e munkássága közepette, váratlanul ragadta el. Amikor a folyóirat általa oly magas színvonalon és oly sok gonddal szerkesztett évfolyamait lapozzuk, fokozott tisztelettel idézzük fel emlékét.

KÓKAY GYÖRGY

Szentmihályi János (1908–1981). 1981. december 18-án rövid betegség után elhunyt dr. Szentmihályi János, az irodalomtudományok kandidátusa, ny. egyetemi docens, a magyar könyvtár- és tájékoztatástudomány kiemelkedő, külföldön is ismert egyénisége. Ahhoz a két háború között felnövő nemzedékhez tartozott, melynek tagjai hazai vagy külföldi iskolákból kikerülve gazdag nyelvismeret birtokában európai műveltségre tettek szert, s a széles látókör, az egyetemes emberi kultúra értékeinek ismerete alkalmassá tette őket, hogy majdan a szellemi élet legkülönbözőbb területeire kerülvén ott maradandót alkothassanak.

Szentmihályi János 1949-ben jegyezte el magát a könyvtári munkával. Fő tevékenységi területe a tájékoztatás, a bibliográfia volt, e diszciplínának 1953-tól haláláig egyetemi oktatója, elismert kutatója, szaktekintélye. A bibliográfia történeti és elméleti kérdései, a bibliográfiai munka értékelésének problémái mellett legjelentősebbek a hungarika-kutatásban elért eredményei. Vizsgálódásainak eredményeit számos alapozó tanulmány után az 1973-ban készült és megvédett *A magyar és magyar vonatkozású irodalom regisztrálásának, a nemzeti bibliográfia kialakulásának indítékai* c. kandidátusi dolgozatában foglalta össze. A *Hungarica Irodalmi Szemle* c. kurrens bibliográfiának indulásától, 1971-től szerkesztője volt. Fontos feladatának tekintette a hazai tudományos tájékoztatás színvonalának és eredményességének emelését is. E célt kívánta segíteni Vértesy Miklóssal közösen készített másodfokú bibliográfiájával (*Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához*. Bp. Gondolat, 1963.), mely könyvészeti irodalmunk maradandó, alapvető kézikönyve.

Sokirányú elméleti kutató munkája mellett jelentős közéleti tevékenységet folytatott. Részt vett többek között a Nemzetközi Dokumentációs Szövetség, a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődési Minisztérium különböző munkabizottságainak munkájában. Nyugdíjas éveiben is ott volt minden jelentős szakmai összejövetelen, vitán. Előadásai, hozzászólásai, akárcsak írásai, enciklopédikus műveltségéről, tudományos igényességéről, korszerű, modern szemléletéről tanúskodnak. Sokrétű munkái sorában talán legfontosabbnak oktatói munkáját tartotta. Közel harminc éves tanári tevékenysége során könyvtáros nemzedékek sokaságát nevelte, emberi magatartásával, tudományos igényességével mutatva példát számukra. Halála pótólthatatlan űrt hagyott, de eszméi, tanításai írásaiban ránk maradtak, és tanítványaiban tovább élnek.

Sz. S.

Nemzetközi sajtótörténeti konferencia és a periodika-kutatások néhány időszerű kérdése. 1981. szept. 25–30. között a schwanbergi kastélyban (NSZK) nemzetközi sajtótörténeti konferenciát rendezett a lüneburgi székhelyű Studienkreis für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, emilyen címmel: *Periodika mint a kulturális kapcsolatok kutatásának forrása*. Ez a konferencia része volt a kapcsolatkutatói tervnek, amely már korábbi értekezletek tárgyaúl tűzte ki az útleírások, a levelezés, a tudós társaságok és nem utolsósorban a könyvkiadás szerepének hasonló szempontú elemzését.¹

A szervezők eredeti terve nem valósult meg egészen. Ugyanis az eredetileg információcserét, a kulturális kapcsolatokat a középpontba helyezni szándékozó sugallatra az előadók csak egy része hallgatott: a többség egy-egy periodikát ismertetett. Pontosabban

¹ *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*. Aufsätze, Vorträge, Dokumentationen. Red.: Heinz ISCHREY. Köln—Wien 1972.; *Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des XVIII. und XIX. Jahrhunderts*. Red.: Heinz ISCHREY. Köln—Wien 1973.; *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa*. *Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im XVIII. und beginnenden XIX. Jahrhunderts*. Red.: Heinz ISCHREY. Berlin 1976.; *Buch- und Verlagswesen im XVIII. und XIX. Jahrhundert*. Red.: Heinz ISCHREY. Berlin 1977.

szólva: deskriptív módszerrel éltek, s a folyóiratban, hírlapban rejtőző, nem csupán szűkebb értelemben vett nemzeti jellegű információkat mellékesen említették.

A *Bevezetésül* címmel jelzett blokk arra lett volna hivatva, hogy megadja az elméleti alapvetést. Ehelyett épp azokba a problémákba ütköztünk, melyekbe a magyar sajtótörténet I. kötetének recenzensei:² ti. a történész a maga szemszögéből világított meg egy bizonyos típus lapalapítási és szerkesztési törekvést (így E. A. Dudzinszkaja az orosz szlavofil lapokat), az irodalomtörténész egy folyóiratot az esztétikai-kritikai vélekedések fórumaként tárgyalt (W. Neuber a lipcei *Grenzboten*),³ a román A. Dușu a divatos image-kutatáshoz szolgáltatott adalékokat. (Előadásában a román népi[es] kalendáriumoknak és folyóiratoknak a németekről és az osztrákokról kialakított képét vizsgálta.) S bár a második blokkban periodikatípusokról, a harmadikban a periodika funkcióiról és informatív módszereiről lett volna szó: a blokkok ezúttal sem váltak szét. Ettől függetlenül a témák változatosak voltak: hallhattunk XVII. századi kézzel írt lengyel újságokról, újságlevelekről, orosz pedagógiai folyóiratokról, Hupel *Nordische und Neue Nordische Miscellen* c. vállalkozásáról, egy szibériai orosz folyóiratról, az *Irtjéről*, az osztrák *Realzeitung*ról, a *Journal de St.-Petersbourg politique et litteraire* c. francia nyelvű lapról, amely még a XX. században is a cári kormány külföldre irányított félhivatalosa volt stb.

Már e vázlatos és messze nem teljes felsorolásból érezhető, hogy az előadások nem kapcsolódtak egymáshoz, nem egészítették ki egymást, hanem nagyon tanulságosan és az információszerzés céljából hasznosan „egymás mellé” beszéltek. Időben is nagy volt a távolság. Míg a XIX. század elején pl. bolgár nyelven csak bátortalan és viszonylag korán elhaló, nem túlságosan nagy példányszámú lapok jelentek meg, addig St. Salmonowicz arról szólt, hogy a XVIII. sz. második felében Lengyelországban mindazok a folyóirattípusok föllelhetők, amelyek a „nyugati” felvilágosodás során általában létrejöttek. De lényeges különbségek mutatkoztak a némethoni és az ausztriai periodikatermés elemzésekor is. Németországban több olyan jellegű folyóirat jelent meg (főleg az egyetemi városokban: Jénában, Göttingában), amilyen Ausztriában nem, s általában tapasztalható az időbeli eltolódás — Ausztria kárára. M. Welke előadásában szemléletesen demonstrálta, milyen szerepet játszottak a lapok pl. a politikainak is nevezhető nyilvánosság létrejöttében, Ausztriában ilyenről II. József trónra lépte előtt szó sem lehetett. Németországban már a XVIII. sz. elején is jelennek meg fontos lapok, ezek száma 1780 körül ugrik meg (1701-ben 58, 1738-ban 68, 1780-ban már 138, 1799-ben 203 a lapok száma).⁴ A nem-politizáló németek legendáját cáfolta egy közkézre adott metszet (*Die Wittheit zu Bremen*): egy fa alatt, padokon ülve gyűlnek össze a falusiak, kiknek egy pápaszemes, tekintélyt parancsoló férfi olvassa föl az újságot. Az előadás több metszettel dokumentálta a közös újságolvasási szokásokat (a szabadban, Lesegesellschaftban, polgári otthonban). A közvetlenül politizáló lapokat többnyire széles tömegeknek írták, példányszámuk jelentősnek mondható, míg — Welke szerint — a folyóiratok szűkebb körnek szóltak, példányszámuk is csekélyebb.

² SZIKLAY László—FÜLÖP Géza: *A magyar sajtó története I. 1705—1848.* = Magyar Könyvszemle 1980. 2: 187—199.

³ A *Grenzboten* jelentőségére már a magyar kutatás is fölfigyelt. Vö.: FENYŐ István: *A lipcei Grenzboten és a reformkori Magyarország.* = Két évtized. Bp., 1968. 203—256.; Uő: *Die Leipziger Grenzboten und Ungarn im Reformzeitalter.* = Acta Litteraria 1970, 313—347.

⁴ A konferencián sok kritikával illették Joachim KIRCHNER ma is igen használható és ma is alapvető műveit: *Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftenwesens.* Leipzig 1928—31. 1—2. k.; *Das deutsche Zeitschriftenwesen, seine Geschichte und seine Probleme.* 2. neu bearb. u. erw. Auflage. Wiesbaden 1958—62. 1—2. k.; *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900.* Hg. von J. KIRCHNER. Stuttgart 1969. Ez a kötet 1830-cal zárja a bibliográfiát.

H. Reinalter a kései felvilágosodás osztrák sajtótermékeinek funkcióját elemezte. Megállapította, hogy Thomas Trattner volt az első nyomdász Ausztriában, aki üzletet látott a folyóiratkiadásban. Az osztrák folyóiratok viszonylagos virágzásának okát abban jelölte meg, hogy Klemm és Sonnenfels felismerte: a folyóiratok alkalmasak a gyakorlati életbőlelet közvetítésére, a hasznos ismeretekről szóló információközlésre. Ezért az erkölcsi hetilapok szociális ethoszt, erényelvet és a vallási meggyőződés ama változatát sugározták, mely az osztrák kései felvilágosodás jellemzője. Klemm *Die Weltje* az anyanyelvi kultúra harcosa, a francia hatás ellen küzd, egyben a némethoni kulturális vívmányok közvetítője. Ezzel párhuzamosan küzd a külvárosi népi színjáték, a Hanswurst ellen. *Der österreichische Patriotja* az ízlésfejlesztés érdekében tesz sokat. Sonnenfels *Der Mann ohne Vorurteilja* az elavult szemlélet, az elmaradottság ellen harcol, a mind szélesebb téren kibontakozó reformok szolgálatában áll.

E kifejezetten sajtótörténeti előadások hallgatásakor számos kérdés merült föl, részben a periodizáció, részben a lapfajták megállapítása körül, részben általánosabb, inkább a további kutatást sürgető javaslatok formájában. Ilyenek: a német nyelvterületen viszonylag sűrűn találkozunk a *Literaturzeitung* megjelöléssel. Ez azonban nem feltétlenül és talán nem elsősorban jelöl irodalmi lapot. A Literatur itt tágabb értelemben fogható föl. Részben recenziós-ismertető lapokról van szó, részben enciklopédikus jellegűekről, melyekben a Literatur összefogója, valamennyi, ezekben föllelhető diszciplínának. Egy másik előadással kapcsolatban (melyet M. Krbec tartott Dobrovskyról, mint a német szlavisztikai kutatások recensenséről) vetődött föl a kérdés: a recenzió műfajként milyen irányban fejlődött a XVII—XIX. sz. folyamán? Tipizálható-e, azaz az egyes folyóiratokban miféle recenziótípusokkal találkozunk? Kívánatos volna — hangzott föl több ízben —, hogy tisztábban lássuk a szerkesztők társadalmi állását, pontosabban tudjuk, melyek voltak lehetőségeik (cenzúrakutatások!); s mind többször hangzott el igényként az olvasók és újságolvasói szokások behatóbb vizsgálatának szükségessége. S a kérdést megfordítva: a szerkesztők ideológiai-politikai álláspontja az adott körülmények közt mily mértékben hatott, mennyire alakította a XIX. sz. elején vagy a XVIII. században a közvéleményt, a közízlést? G. Mieth elsősorban Schiller *Die Horen* c. folyóiratával kapcsolatban vetette föl: a német kései felvilágosodás és klasszika folyóiratai a politikai-történeti nézetek alakulásaként és differenciálódásaként is tárgyalhatók, az irodalomtörténeti periodizációt a sajtótörténet felől is meg lehet közelíteni. Mieth ugyanis szembeszállt a főleg Korff által hangoztatott korszakolási elvvel, és a német irodalom változásait szorosabban kötötte a történelmi sorsfordulókhoz. A történeti-politikai folyóiratok — Mieth szerint — nem csupán a történeti-politikai ftéletek forrásai, hanem — esetleg nagyobb súllyal — a bennük lelhető irodalmi-publicisztikai anyag miatt jelentős politikai művek is. Az irodalomtudománynak is számításba kell venni ezt az anyagot; így az 1792—97. közötti időszakban nem elsősorban a Klassik kiformalódását kell látnunk, hanem a felvilágosodás meghosszabbodását és végét. A magunk részéről nem látunk ellentmondást a Mieth által egymást kizárónak jelzett tézisek között, ti. a poétikai szempont nem kersztezi a sajtótörténetit, jóllehet érintkezik vele. Szerintünk egy kritikátörténeti és egy sajtótörténeti aspektusról van itt szó.

A sajtótörténeti kutatásnak extrém esetét mutatta be a neves szlavista, W. Gesemann a bolgár sajtótörténet első korszakáról szólva. A bolgár sajtó megszületését számtalan kedvezőtlen körülmény határozta meg. Az első bolgár folyóiratot egy szmirnai görög nyomdász adta ki. A *Ljuboszlovje* c. folyóirat két évet élt, egy későbbi lap, a Carigradski vésztnik (munkatársai: Botev, Karavelov, Rakovszki stb.) immár 10 esztendő. Az első bolgár lapoknak a görög, valamint a törökországi francia újságok voltak mintái, s jellemzően nem bolgár területen jelentek meg. I. Bogorov pl. Lipcsében talált nyomdára, melynek cirill betű voltak. S ezzel kapcsolatban élénk vita kerekedett. Milyen funkciója

volt egy emigráns lapnak (németül: Exilpresse)? Eljutott-e a címzettekhez? S ha igen, milyen módon? Idekapcsolódott az említett előadás a *Grenzboten*ről, amelyet szintén Lipesében szerkesztettek, adtak ki. Szmirna is, Lipcse is igen erős kereskedelmi központ, nagy átmenő forgalommal, igen sok nyomdával (az 1840-es években Szmirnában kb. 20 nyomda működött). És nemcsak balkáni sajátosság: újságok keletkezhetnek külföldön, egyáltalában, diaszporában is. A magunk hozzáfűznivalója: Pest-Budán élénk szerb sajtó jelent meg. Az újságok terjesztésének, a szülőföldre eljuttatásnak viszonylag kevés akadály volt. K. Fotinov Ljuboszlovjeja, I. Bogorov vállalkozása a türelmes, felvilágosító munka jegyében készült, elvontabb-morális, bár feltétlenül nemzeti jellegű tartalommal. A *Grenzboten*nal más a helyzet: ugyanis azt közölte, amit a Habsburg-monarchiában nemigen közölhetett volna, a határok (Grenzen), melyeket feltétlenül át akart lépni: a Monarchia határai. Kinek szólt a lap? Mindenkinek, aki németül olvasott! Információkat közölt Németországgal, a Monarchia német olvasóival. Hiába tiltották ki Ausztria területéről, bejutott. S ezzel kapcsolatban magyar szempontból is felvetődött Lipcse szerepe az Exilpresse és általában a röpiratok, a politikai brosúrák nyomtatása, terjesztése terén. A felvilágosodás egyik német központja volt (Gottsched és lapjai), a Klassik és a Romantika elkerülte, aztán a 40-es években ismét központ lett. Ez utóbbi időszakról szólva, a konferencián kevéssé világosodott meg Wigandék tevékenysége, ill. a magyar folyóirat-és röpirattermes lipcsei honossága.

A lengyel sajtó fejlődése jóval megelőzte a magyart. A XVIII. sz. második felében, a felvilágosodott abszolutizmus éveiben mintegy 200 000 potenciális olvasó élt Lengyelországban, 1780. körül a *Gazeta Warszawska* 1000—1500 olvasóra számíthatott, egy történelmi szakfolyóirat ekkoriban 500—1000-re (1783-ban: 650 előfizető), egy kereskedelmi folyóirat 1000—1500 példányban jelent meg, bár a lapok viszonylag drágák voltak. A lengyel sajtónak voltak Nyugat-Európában ismert, nálunk viszont ismeretlen előzményei, az ún. kézzel írott újságok és a levélújságok. A H. Rietz által ismertetett kézzel írt, egy vagy néhány olvasónak címzett újságok a XV. századtól követhetők nyomon, de a XVIII. században sem szorította ki őket a nyomtatott sajtó. A levéltárakban mintegy 12 000 példány (döntően a XVIII. századból) ma is hozzáférhető. A hetente 2—3 alkalommal „megjelenő” lapok — a behatárolt olvasótáborból következően — szubjektívabban, de megbízhatóbban, mint a nyomtatott sajtó tudósításai. Írták ezeket Varsóban, Krakkóban, Toruńban, Gdańskban, Lvóvban és más nagyobb városokban. A címzettek: mágnások, egyházi méltóságok, a felvilágosult nemesség és a városi patriciusok képviselői. Ugyanilyen körnek szóltak a J. Wojtowicz által bemutatott, szintén kéziratos levélújságok. Mindkét típusú korai periodika tartalmazott az udvari eseményeken, a politikán túl oly tudományos, kulturális híradásokat, melyek alapján a művelődési kapcsolatok kutatása során is figyelmet érdemelnek.

Az 1770-es évektől kezdve a lengyel morális folyóiratok az iskolákba is bevonulnak, s a bennük lelhető didaktikus elemek alkalmassá teszik oktatói segédeszközként használatra. A lapok olvasóinak száma nem azonos az előfizetőkével, rendszerint sokkalta több, hatásuk is szélesebben gyűrűzik. Az iskolai oktatásnál is jóval nagyobb mértékben járultak hozzá a lapok ismertté tételéhez az olvasótársaságok, melyek a XVIII. sz. folyamán már Angliától Oroszországig szélesen elterjedve szolgáltak az okoskodás fórumául. Az olvasókörök és a periodika szoros kapcsolatát jól dokumentálja az a tanulmánykötet, mely a Wolfenbüttelben 1978-ban rendezett konferencia anyagát adja közre.⁵

Külön elemzést érdemelnek a Habsburg-monarchia egyes országaiban megjelenő német folyóiratok, újságok. Ezek ugyanis nem tekinthetők a német kultúra és művelődés előretolt őrszeinek. Szerepük ennél kevesebb is, több is. A *Měšťan* szemléletesen bizonyította

⁵ *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation*. Hg. von O. DANN. München 1981.

a csehül és németül párhuzamosan megjelenő folyóiratról (*Monatsschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen — Časopis Českého Museum*), hogy egyként szolgálta Dobrovský felvilágosodott és Palacký romantikus nemzedékének célkitűzéseit; de míg a német folyóirat csak 1827—31 közt létezett, cseh változata 166 évfolyamával a legrégebbi, ma is fennálló cseh folyóirat. A kultúráközvetítés volt mindkét lap célja, még-hozzá elsősorban a szláv kultúrák megismertetése a csehekkel, és a német változat esetében cseh kultúra közvetítése külföldre. Hatását bizonyítja, hogy Goethe is fölfigyelt rá, a lap példányai ma is föllelhetőek számos nagy nyugati könyvtárban.⁶ Mésztan előadásában szolt az *Ost und West* c. folyóiratról is, említve annak néhány magyar vonatkozását. A magunk részéről tesszük hozzá, hogy az *Ost und West* cikkei cirkuláltak a Monarchiában, a *Pesther Tageblatt* pl. előfizetési felhívását is közölte, a szintén pesti *Gemeinnützige Blätter* habozás nélkül vett át cikket, ahogy a zágrábi, ljubljanaí stb. német nyelvű sajtó is. S ezzel kapcsolatban a magyar-, a cseh- és a horvátországi német nyelvű lapok elemzésének kérdése is felvetődött, elhanyagolt területe ez a magyar sajtótörténeti kutatásnak is. Ebből a szempontból volt figyelemre méltó W. Dausch vállalkozása, amely az erdélyi szász sajtó fejlődését kísérelte nyomon, az erdélyi nemzetiségek szász sajtóbeli vetületét elemezve. Bemutatta, hogyan kapcsolódott bele ez a fajta újságírás a nemzetiségi harcokba, hogyan találtak egymásra liberálisok és konzervatívok, nem egyszer nemzetiségi hovatartozástól függetlenül.

A magyar előadások közül a *Magyar Hirmondót* elemző referátum — tartva magát a konferencia témájához — két problémakört elemzett: a lap által a külföldnek prezentálni kívánt magyarság-képet, ill. a külföldről a magyar olvasóknak közvetített image-t. A lap korabeli konkrét hatásai nyelvi okok miatt nem kelthetnek illúziókat; mint az 1780-as évek, nemzetközi kulturális kapcsolatokat is ápolni kívánó törekvés azonban, a művelődéstörténet kutatásának az első magyar nyelvű újság is forrása lehet. A másik magyar referátum Schedius *Zeitschrift von und für Ungern*jét mutatta be, mint olyan német nyelvű sajtóterméket, amely az 1790-es évek reformeszméit vitte tovább a ferenci abszolutizmus éveiben, és egyben a német—magyar kulturális kapcsolatok ápolója volt.⁷

A konferencia anyaga várhatóan 1983-ban könyvalakban is megjelenik.

FRIED ISTVÁN—POÓR JÁNOS

Hozzászólás a Mátyás-Graduale című kiadvány ismertetéséhez. A *Magyar Könyvszemle* 1981. 3. száma Csapodi Csaba ismertetését közli a *Mátyás-Graduale* címen ismert korvina miniatúradíszét színes reprodukciókban közreadó Magyar Helikon/Corvina-kiadványról, amely tanulmányommal és képmagyarázataimmal 1980-ban jelent meg. A recenzió előjáróban utal arra, hogy külföldön egymást követik a kódex-fakszimile kiadások, nálunk viszont „az egyetlen, amivel eddig dicekedhetünk, a kis méretű egri Hórák könyv.” Bármily költségesek is a színes reprodukciókat tartalmazó kiadványok, ennél azért mégis többet tett a magyar könyvkiadás a középkori magyar könyvkultúra kimagasló értékeinek széles körű megismertetése érdekében. Elég utalni talán a két kimagasló jelentőségű kódexünkre, a *Képes Krónika* és a *Magyar Anjou Legendárium* szép hasonmásaira: mindkettőt a Magyar Helikon adta közre, immár több kiadásban.

A *Mátyás-Gradualé*ra térve, Csapodi Csaba általában elismerően szól a színes reprodukciók kvalitásáról, majd bepillantást nyújt a „legrejtélyesebb Mátyás-könyv”-nek nevezett kódex problémáiba. Tanulmányomra utalva részletesebben foglalkozik azzal a nézetemmel, mely szerint a *Gradualét* a tipológia szellemében szerkesztett képciklus

⁶ A lapot a *Tudományos Gyűjtemény* is ismertette: 1827. 10—12. sz.

⁷ Vö.: *Magyar Könyvszemle* 1981. 3. sz.

illusztrálja s miniatűrái értelmezéséhez nem nyújt elégséges magyarázatot csupán az introitus, hanem figyelembe kell venni az adott ünnep alap gondolatát, valamint a kódexben nem szereplő szentlecke és evangélium szövegét is. Helyesen mutat rá arra, hogy a szentlecke nem ószövetségi, hanem szinte kivétel nélkül újszövetségi idézet. Különös viszont az a megállapítása, hogy „az evangéliumok pedig nem általában újszövetségi, hanem pontosan csak evangéliumok.” Nemcsak azért, mert az általában szó nem szerepel a szövegemben, hanem mert az evangéliumok is bibliai idézetek, mégpedig az Új Testamentum első négy könyvéből. A kölcsönös tévedések korrigálása után viszont helyes az a nézetem, hogy a *Graduale* ciklusában jelentkező tipologikus képszerkesztés részben a képek szövegforrásaival — az adott ünnep eszmei mondanivalójával — magyarázható, mert az introitus többnyire ószövetségi, a szentlecke — néhány kivételtől eltekintve — újszövetségi, az evangélium pedig minden esetben újtestamentumi szöveg.

A recenzió szerint a képek értelmezéséhez nem szükséges a leckés és evangéliumok szövegeinek figyelembevétele. „Nehéz is lenne elképzelni, hogy az illuminátor minduntalan egy más jellegű szerkönyvben (missale, evangelarium) keresett volna ötleteket képeihez.” Varjú Elemér elsőként foglalkozott a miniatűrök értelmének megfejtésével és több képleírásában utalt arra, hogy „a kép semmi vonatkozásban sincs a zsoltár [vagyis az introitus] szavaival.” E megjegyzése a 136v levél képére (*Magyar Könyvszemle*, 1908. 5. l.), hasonló megállapításai a 95r, 103r, 153r levél miniatűrűire vonatkoznak. A 165v levél festményéről pedig a következőket írta: „Itt is igen különös és megmagyarázhatatlan képet találunk.”

Fenti problémák miatt kezdtem el én a régen introitusként végigénekelte zsoltár teljes szövegét, valamint a szentleckét és az evangéliumot együttesen tanulmányozni a nem hagyományos témájú képek jelentésének megfejtéséhez. Később pedig nagyrészt a szövegforrások alapján ismertem fel több *Graduale*-kép ikonográfiai előzményét, vagy analogiáját a Bible moralisée-ben, a Pierpont Morgan Library *Old Testament Miniatures* címen publikált Dávid-ciklusában, valamint a francia tradíciók szellemében Akkonban illuminált kódexekben (Vö. *A Mátyás-Graduale* i. m. 29—32. l.) A *Graduale* miniatűrűinak említett szövegforrásait azonban nem kell különböző szerkönyvekből felkutatni; egymás után közli a szövegeket a misekönyv az adott ünnep introitus-, szentleckéje- és evangéliumaként.

A 33v levél miniatűrűjével kapcsolatban megjegyzi a recenzió, hogy „Krisztus alakjának magyarázatához nem kell az evangélium jó-pásztor szövegéhez fordulni (amire a képen nincs is utalás), hanem az introitus, »verbo dei celi firmati sunt«-jának újszövetségi magyarázatára: Verbum Dei-Krisztus.” A Verbum Dei Krisztusra vonatkoztatva négyszer fordul elő a bibliában, de ezt a szöveget a biblia-konkordancia ilyen értelemben nem említi (Vö. Hugo de Sancto Charo: *Sacrorum Bibliorum vulgatae editionis concordantiae*. Venetiis, 1754. 970. l.) Annál gyakoribb az Úr igéje, szava értelmezés (L. uo. 967—970. l.). Tény viszont, hogy a *Graduale*-ban két másik olyan képnél is Krisztus látható az Úr helyett, ahol sem a Verbum Dei kifejezés nem szerepel az introitusban, sem jó-pásztor ünnep nincs (58r és 188v levél). Az előbbire vonatkozóan olvasható tanulmányomban: „A *Graduale* ciklusa ugyanis sok esetben nem az introitusban idézett zsoltár eredeti jelentéstartalmát illusztrálja, hanem azt az ünnepi liturgia szellemében, vagy középkori értelmezés szerint tolmácsolja” (82. l.)

Utal arra a recenzió, hogy az említett szövegforrások segítségével is nagyon bizonytalanul magyarázható a *Graduale* 7 miniatűrűje. Köztudott, hogy számos kódex miniatűrűit nem sikerült eddig kivétel nélkül és egyértelműen megfejteni. Az ilyen esetekben a képmagyarázatok leírják, hogy mi látható a miniatűrűn s esetleg utalnak bizonyos értelmezési lehetőségekre. Ugyanezt tettem én a *Graduale* 136v és 153r képével kapcsolatban. A további öt miniatűrű (103r, 141v, 165v, 168r és 184r levél) jelentésének értelmezését

viszont nem tartom problematikusnak. Fontosabb ennél, hogy tanulmányom a vitatott 7 kép közül csak kettőt (103r, 136v) ír le Dávid-ábrázolásként. A kódex 8 másik miniatúrája (58r, 76v, 86r, 107r, 123v, 127v, 149r, 193v) viszont egyértelműen Dávid személyéhez kapcsolódik, további két festmény (95r és 99r) pedig az introitus és az ünnepi liturgia értelmében ugyancsak Dávid életének egy-egy eseményét illusztrálhatja. A *Gradualenak* tehát ezek a képei „illenek be” egy Dávid-ciklusba.

A kódex 99r levelét díszítő miniatúrával kapcsolatban igaza van a recenzióknak abban, hogy azon nincs ordító oroszlán, de ezt nem is állította senki. A kérdéses képpel illusztrált introitus a 24. zsolnárból való, amelyben Dávid a következőképpen könyörög az Úrhoz: „Lásd meg ellenségeimet, mert megsokasodtak és gyilkos gyűlöléssel gyűlölnék engem” (Zsoltár 24, 19). Ezekre és a hasonló szellemű zsolnársorokra utalva írtam, hogy „rokon értelmű az ünnepi szentlecke, mely óvatosságra és józanságra int, mert az ellenség, mint ordító oroszlán körüljár és keresi, hogy kit nyeljen el.” Ez a szentlecke egyébként nem Szent Pál leveléből vett idézet, mint a recenzióban olvasható, hanem Péter apostol 1. leveléből való (5, 6—11).

Az oroszlán-motívum ikonográfiáját gazdag irodalom tárgyalja. A *Lexikon der christlichen Ikonographie* (kiad. Engelbert Kirschbaum és Wolfgang Braunfels. I—VIII. Rom-Freiburg . . . 1968—1976. III. köt. 112. hasáb) csupán összefoglaló áttekintést ad e kérdésben, de utal arra, hogy az oroszlánnal való küzdelem a jó és rossz harcát jelképezheti; az oroszlánnal küzdő Sámson, illetve Dávid-ábrázolások pedig a két bibliai hős bátorságát és erejét szimbolizálják. Ugyanitt olvasható, hogy a „Raublust des L. wird z[um] Bild gewalttätiger Gegner (Pss. 7, 3; 10,9; Js 5, 29; Nah. 2, 12—14), des Teufels (Ps. 22, 22; 1 Petr. 5,8)”. Ez utóbbi újszövetségi értelmezés azon a felfogáson alapul, hogy a legfőbb ellenség a kísértő sátán.

A továbbiakban az ismertetés azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hol készülhetett a *Graduale*. Idézi, hogy nézetem szerint „feltehetően Angers közelében”, de figyelmen kívül hagyja mindazokat az érveket — az Angers tartományt és Lavalet birtokló hercegi—grófi-családok kódexeiben felismert analógiákat, ikonográfiai előzményeket — amelyek erre a megállapításra vezettek. Hasonlóképpen figyelmen kívül hagyja azokat az argumentumokat és szempontokat is, amelyeket a feltételezett budai eredet ellen Berkovits Ilona több munkája, majd Radocsay Dénes és tanulmányom is felsorol (Vö. *A Mátyás-Graduale* 20—22, 40—44. l.)

Különösen problematikus a recenzióknak az a megállapítása, mely szerint „kevésbé valószínű, hogy egy flamand ciklus éppen egy távoli francia udvarban keletkezett volna.” A szakirodalomban ugyanis többnyire „Franko-flamand kódexfestészet” című külön fejezet tárgyalja a francia területen, megbízáson dolgozó flamand miniatörök munkásságát. Néhány ilyen kiemelkedő művészre talán helyes itt is utalni. A brugge-i származású Jean de Bruges (másként Bondol vagy Boudolf) éppen úgy dolgozott a francia udvarban, mint a híres Boucicaut-Mester. Jan van Eyck Jó Fülöp burgundi herceg szolgálatában követte mecénását utazásaira, különböző tartózkodási helyeire. A burgundi hercegek, főleg Jó Fülöp kedvelt miniatóra volt Jean de Tavernier, Willem Vrelant, Loyset Liédet; a Brugge-ben elhunyt Philippe de Mazerolles kiváló miniatort pedig Merész Károly udvari festőjévé nevezte ki. Hogy Angers ura, Anjou René mily mértékben vonzódott a németalföldi művészet iránt, azt tanulmányom is hangsúlyozza (Vö. az alábbi összefoglaló művekkel: LUYKX, Théo: *La Belgique, histoire et culture*. Bruxelles, 1972. 77. l. és *Propyläen Kunstgeschichte*, 7. köt. Berlin, 1972. 44—46, 64. l. *A Mátyás-Graduale* i. m. 52. l.)

Végül arra hívja fel a recenzió a figyelmet, hogy tanulmányom nem mindig a legújabb irodalmat idézi. Igaza van Csapodi Csabának abban, hogy „valamilyen elnézés folytán kontaminálódott Denis teológiai kódex katalógusa a *Tabulae Codicum*mal” jegyzeteimben, néhány további észrevétele azonban nem ilyen egyértelműen elfogadható. A *Lexikon*

für *Theologie und Kirche* általam idézett 10 kötetes, második kiadásának (1930—1938), valamint a 14 kötetes, újabb kiadásnak (1957—1967) *Graduale* címszava ugyanis a mondanivalóm szempontjából nem tér el egymástól. A hiányolt újabb Filipec-irodalom néhány lapos cikk (*Gutenberg-Jahrbuch*, 1975. 338—340. l.), amely az adott kérdésben szintén nem hoz újat. Bunyitay Vince munkája viszont sokkal részletesebben ismerteti a *Graduale*-vel kapcsolatban fontos Filipec János nagyváradi püspök életútját és mecénási tevékenységét. A kiváló Schreiner-tanulmány az én munkám egy adatát is módosítja: e szerint ugyanis a *Graduale*s említő legkorábbi forrás a 17. század első feléből való. A kódex korábbi sorsáról azonban — nézetem szerint — „bizonyos”-at ma sem állíthatunk. Buda 1541. évi megszállása után még számos szemtanú említ könyveket a királyi palotában. (Fitz József—Zolnai Klára: *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini*. Budapest, 1942. 35—37. l.) Althan gróf pedig 1618. április 8-án Bécsben kelt levelében a pápa segítségét kérte a budai könyvtár megszerzéséhez (Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. I—II*. Budapest, 1966. I. Adattár. 316. l.)

Végül szóvá teszi a recenzió, hogy ha a *Bibliotheca Corviniana* új kiadásait használtam volna, nem írnék „körülbelül 180 fönmaradt korvináról, hanem 194-ről.” Tanulmányom kérdéses mondatában arról van szó, hogy ma hány korvina emlékeztet a világ különböző gyűjteményeiben Mátyás könyvtárára. Ilyen értelemben pedig nem jöhet szóba a *Bibliotheca Corviniana* új kiadásainak 194. tétele, mert az itt leírt kódex a második világháború alatt Varsóban elpusztult. Hasonlóképpen az 55. és 133. tétel, mert ezekről éppen a *Bibliotheca Corviniana* leírása állítja, hogy nem tartoztak a királyi könyvtárba, Mátyás ajándékba adta őket. Hogy a Mátyás-korabeli királyi könyvtárból származó kötetek száma nem azonos a Mátyás és Beatrix személyéhez kapcsolódó (ajándékba adott, magánajátosságra használt, illetve a királyi könyvtárban, vagy a várkapornában őrzött) kötetek számával azt Csapodi Csabának a melki imakönyvre (Cod. 1845) vonatkozó megállapítása jelzi: „A melki *Psalterium* tehát sohase tartozott bele a Bibliotheca Corvina állományába. A Corvin-kódexek jegyzékében azonban éppen úgy helyet foglalhat, mint a többi budai eredetű hasonló természetű könyv, mert egykor Beatrix királynénak hiteles tulajdona volt” (*Magyar Könyvszemle*, 1960. 430. l.).

Köztudott, hogy nem volt s ma sincs egységes állásfoglalás abban a kérdésben, hogy hány kódex, ősnymtatvány tekinthető hiteles, kétségtelen korvinának. A Fitz József közreműködésével Zolnai Klára által összeállított, már idézett *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini* „Viták kétes korvinákról” címmel hét lapon (118—124.) közli a vitacikkeket, pedig az egyes külföldi könyvtárak katalógusaiban már korábban kifejtett ellenvéleményeket nem is regisztrálja. Számos korvinának vélt kódex származásának kérdése azóta tisztázódott, de a feltevészerűen korvinaként tárgyalt kódexekkel kapcsolatban vitatható szempontok azért még vannak. Valószínű például, hogy a törökök nemcsak a királyi könyvtárból, hanem egyházi és magánkönyvtárakból is vittek magukkal reprezentatív köteteket. (Vö. *Bibliotheca Corviniana* 1976. és 1981. kiadás 177. sz.)

Hasonló megfontolások készíthették óvatosságra Otto Mazalt, amikor a *Gutenberg-Jahrbuch* 1964. évfolyamában a bécsi Österreichische Nationalbibliothek 29 latin és 11 görög korvináját említve ez utóbbiakat a következőképpen sorolta fel: Cod. Theol. gr. 1, 154 (?), 219 (?), 337 (?). Hist. gr. 1. (?), 8, 16. Phil. gr. 29 (?), Suppl. gr. 4., 30 (?), 51 (?); a jegyzetben pedig hozzáfűzte: „Von den griechischen Handschriften sind allerdings einige nicht mit Sicherheit der Bibliotheca Corvina zurechenbar.” (*Gutenberg-Jahrbuch*, 1964. 355. l.)

Az egyes kódexek korvina-voltára vonatkozó eltérő állásfoglalások természetesen nem csökkentik Mátyás könyvtárának hírét, nagyszerűségét, hiszen köztudott, hogy annak csak töredéke maradt fenn. Hasonlóképpen a *Bibliotheca Corviniana*-kiadások jelentőségét sem; ezek a kiállításukban a korvina könyvtár fényéhez, ragyogó szépségéhez méltó

kötetek ugyanis országhatáron belül és kívül a legszélesebb körökkel ismertetik meg Mátyás király legmaradandóbb alkotását.

Ezért is sajnálom, hogy nem fejezhetem be hozzászólásomat azzal: őszintén köszönöm Csapodi Csabának azokat az észrevételeit, amelyekkel — ha nem is munkám alapvető állításait, de — néhány pontatlanságát korrigálta. A *Mátyás-Graduale* kötetben publikált tanulmányomat azonban — a róla készült német és angol fordítás után — most harmadszor kellett összevetnem olyan szöveggel, amelyben mint homályos és olykor torzító tükrőben, munkám lényege szinte elsikkad. Nem az én feladatom eldönteni azt, hogy mennyiben felelnek meg az ilyen recenziók, fordítások az olvasók tájékoztatásának, valamint az új kutatási kísérletek és eredmények megismertetésének.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

SZEMLE

Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Budapest 1981. Országos Széchényi Könyvtár. 555 p., 32 t. (Német nyelvű kivonattal.)

Régi és súlyos adósság lerovásához fogott hozzá az Országos Széchényi Könyvtár, amikor kiadta saját történetének első kötetét. Meg kell mondanunk, elég későn. Hiszen fönnállása első évszázadának ünnepe, 1902-ben csak az előzmények, alapítás és Széchényi Ferenc életének korszaka, mindössze 18 év története kapott összefoglaló feldolgozást Kollányi Ferenc tollából. És azóta szinte egy újabb évszázad telt el, most már nincs is olyan messze a második évszázad megünneplése.

Pedig egy nagyra hivatott, véglegesnek szánt intézménynek mindig szüksége van arra, hogy mintegy tükröt tartson maga elé, állandóan szembe előtt legyen eredeti célkitűzése, saját múltja, egész változatos sorsa. Ez teszi képessé arra, hogy megtartva régi hagyományait, korábbi fejlődésének értékes eredményeit, szilárd alapon tudja tovább építeni, szervesen és következetesen, jelenét és jövőjét. Az eredeti célkitűzéseknek és a későbbi fejlődésnek figyelembevételével megkímélhette volna a Széchényi Könyvtárt fölösleges és téves mellékványoktól.

Különösen fontos a múlt ismerete, a történelmi látásmód egy olyan intézmény esetében, amely a nemzet kulturális életének alapvető követelményeiből, a társadalom saját erőfeszítései útján jött létre és állt fönn igen soká és amely a maga különleges típusában előképekre alig támaszkodhatott. Magyarország ugyanis újkori történelmének szerencsétlen alakulása, a függetlenség súlyos csorbulásai, a saját uralgó központ, királyi udvar hiánya miatt kénytelen volt kulturális életének alapvető intézményeit a maga erejéből létre hozni. Nálunk nem egy általános gyűjtő körű, gazdag királyi könyvtár ment át a nemzet tulajdonába, nem királyi alapításnak kö-

szönhető az Akadémia, nem virágzó udvari színházi kultúrát vett át a polgári osztály — és folytathatnánk a sort más intézményekkel — hanem mindez egyes nagy mecénások és a társadalom összességének, a nemzetnek saját alapítása. Azért nőtt mindegyik annyira a szívünkhöz, azért érezzük sorsukat a sajátunknak.

A nemzeti könyvtár megalakulását a magyar értelmiség, a tudós-társadalom kezdeményezéseire Széchényi Ferenc alapítása tette lehetővé, rég meglevő igény kielégítésére, 1802-ben és fejlődött tovább az ő és más nagy és kis adományozók hozzájárulásával, majd a reformkori nemzeti mozgalom kibontakozásakor a rendek országgyűlési támogatásával, József nádor hathatós segítségével. Ez a társadalmi eredet a Széchényi Könyvtár egyik fő jellemvonása. A másik, célkitűzése és gyűjtő köre: nem általános tudományos könyvtár — ilyen már volt akkor, az Egyetemi Könyvtár és később a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára — hanem valami nemzetközileg is újszerű intézmény, a nemzet öneszmélésének eszköze, szellemi kincsei összegyűjtésének, őrzésének, kutatásának központja, ma úgy mondanánk hungarológiai alapkönyvtár. Széchényi Ferenc könyvtára hungaricum-könyvtár volt a szó legtágabb értelmében.

Ez a kiindulópontja a magyar könyvtárügyet jellemző hármastagoltságnak, hogy nálunk a XIX. század óta nem egyetlen, mindent messze túlszárnyaló, általános gyűjtő körű, de a nemzeti kincseket is első sorban birtokoló nagy könyvtár vállalta a nemzeti könyvtár funkcióit, hanem az Országos Széchényi Könyvtár, a budapesti Egyetemi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára együttesen. A három közül csak az Egyetemi Könyvtár támaszkodhatott már a XVIII. század vége óta állami (pontosabban ez is alapítványi) támogatásra, a Széchényi Könyvtár a szilárd állami támogatást csak 1867-ben nyerte el a független magyar minisztérium-

tól. Az Akadémia egészen 1945-ig nélkülözötte ezt a szilárd háttérrel.

Ilyen körülmények közt érthető, hogy az OSZK egész léte, fejlődése mindig az adott történelmi helyzetből függött, életét döntően befolyásolta az itt tárgyalt korszakban az ország gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális fejlődése, állapota, ezeknek korszakunkban többször is megtalálható, jelentős fordulópontjai. Berlász Jenő, a történész és könyvtáros tehát kitűnő módszert választott akkor, amikor a tárgyalást az egész 1802—1867. közti korszakban két erő összjátékának viszonyára építi föl: a magyar társadalom gazdasági-társadalmi-politikai-kulturális életének hol gyorsabb, hol lassúbb, gátoltabb fejlődése az egyik tényező, (benne főleg Buda és Pest nagyszerű, föltartóztathatatlan átalakulása, nagyvárossá, az ország kulturális és tudományos központtá fejlődésével). A másik tényező a könyvtár saját, belső, organikus, mondhatni vegetatív kibontakozása, állandó birkózása a leküzdhetetlennek tűnő problémákkal, feladatokkal.

A munka alapjával választott négy fejezet egyaránt erre a két tényezőre van főlépítve. Ez a négy fejezet: 1. A Széchényi Ferenc küldetésstudatának kialakulása. A nemzeti könyvgyűjtemény létrejötte. A Széchényi Országos Könyvtár megalapítása. 2. A Könyvtár alapításától a reformkor küszöbéig (1802—1825); Miller Jakab Ferdinánd szervező tevékenysége. 3. A Könyvtár a reformkorban és a szabadságharc időszakában (1825—1848/49); Horvát István a könyvtár élén. 4. A Könyvtár az önkényuralom korában (1849—1867); újjászervező kísérletek Mátray Gábor könyvtársége idején.

Részletes tartalmi ismertetésnek recenziómban nem lehet helye, hiszen Berlász Jenő az eseményeknek, egyéneknek, problémáknak, tevékenységeknek, adatoknak, a könyvtári munka minden mozzanatának olyan tömegét tárja föl, hogy ha csak a legfontosabb kérdéseket akarnák említeni, az messze meghaladná egy recenzió terjedelmét. Berlász könyvében mindaz megvan, amit a könyvtár életének erről a szakaszáról tudni érdemes, tudni kell. Ezt a könyvet különben is nemcsak megismerni, hanem valóban olvasnia is kell mindenkinek, aki a magyar könyvtárügy múltja iránt érdeklődik. Erre különösen alkalmassá teszi részletes, világos tagolása, jó magyar stílusa, olvashatósága, — olyan tulajdonságok, amik sajnos, ritkán jellemzik a tudományos írásműveket. Fokozza a világos áttekintést a nagy alaposággal és fáradtsággal összeállított sok statisztikai táblázat: pénzügyi, személyzeti, állománygyarapodási, feldolgozási stb.

Mégsem mulaszthatjuk el, hogy néhány nagyon jellegzetes mozzanatra rá ne mutassunk a Könyvtár életében. Ilyen mindegyiknél az a páratlan gyorsaság, amellyel már induláskor a könyvtár megnyitotta kapuit. Az alapítólevél királyi megerősítésének kelte 1802. november 26. és majdnem egy év múlva, a Kiscenkről Pestre való fölszállítás után, 1803. december 10-én már meg volt a megnyitási ünnepség. De azután már az első korszakban két menekítést (a franciák elől) és három költözést kellett átvészelnie a gyűjteménynek és egyben a ferenci abszolútizmus beköszöntésével 1811-től kezdve még a rendi országgyűlés támogatását is nélkülöznie kellett. Hogy a Könyvtár ezeket a megrázkodtatásokat ki tudta heverni, az Széchényi Ferenc áldozatkészségén, József nádor megértő támogatásán és Miller Jakab Ferdinánd energiáján kívül főleg annak volt köszönhető, hogy a Könyvtár egybeforrott az 1808-ban alapított Magyar Nemzeti Múzeummal, amely megadta a kellő súlyt és állandóságot a magában erőtlén könyvtárnak. Mikor azután már úgy látszott, hogy minden a legjobb úton van, — a Jankovich-gyűjtemény megszerzése után a Könyvtár számban és értékben nagyot gyarapodott s az országgyűlés megszavazta összegből épül a hatalmas múzeum-palota, — akkor az 1838-i árvíz — majdnem katasztrófát okozott. Csak Horvát István és famulusa szinte emberfölötti mentési munkálatainak köszönhető, hogy sikerült mindent idejében átmenteni a magasabban fekvő Ludoviceum épületébe. Ettől kezdve azonban lehetetlenné vált a könyvtár nyitvatartása. Előbb meg kellett várni az új épület befejezését, azután berendezésének elkészítését s akkor már a szabadságharc viharos korszaka, azután az idegen abszolútista uralom következett, amelytől egy kifejezetten nemzeti célú intézmény nem sok jót kaphatott, inkább méltánytalan kritikát az agyon terhelt könyvtárosok felülvizsgálókat, bizottságokat, meg nem valósított tervezeteket, elutasított javaslatokat. Mégis a Könyvtár és a Múzeum túlélte ezeket is, és bizalommal indult neki a végre a számára nagyobb szabadságot biztosító és a fejlődés föltételeit megadó következő korszaknak.

Berlász tömör jellemzésével: „A kor, amely Nemzeti Könyvtárunk történetében 1867-tel lezárult, a szó legigazibb értelmében *hőskor* volt: roppant nehéz és viszontagságos körülmények között kifejtett, de föltöbb tiszteletreméltó erőfeszítések kora. Talán nincs még egy e nemű közgyűjtemény Európában, amely rendszeres állami gondoskodás és ebből eredő személyzetihiány miatt — csupán alkalmi mecénási

és társadalmi támogatásra szorítkozva — igyekezett megbirkózni azokkal a feladatokkal, amelyeknek teljesítését a XIX. század rohamosan fejlődő tudományossága és közművelődése tőle okkal elvárta.” És fűzzük hozzá, hogy mindez Széchenyi Ferenc nagy kezdeményezése és József nádor megértő támogatása mellett elsősorban három nagy könyvtáros-egyéni tudásának, kitartásának, páratlan munkateljesítményének volt a gyümölcse. Az ő valóban „kezüik munkája” nyomán alakult a sokféle eredetű könyvmennyiség könyvtárrá. „Kezüik nyomán”, mert hiszen a katalogizálás több tízezer mennyisége is nagyrészt személyes munkájuk volt ugyanúgy, mint a gondoskodás sokszor még a lámpákba való olajról, vagy a teremőrzésre alkalmazott rokkant katonák néhány filléres zsold-többletének biztosításáról. Pedig könyvtárosi munkájuk mellett jelentős tudományos munkát is fejtettek ki. Itt mégis könyvtárosi hozzáértésüket és ügyszeretetüket kell kiemelnünk. Hogy többet ne említsünk, Mátray Gábor a föllállításban a numerus currens vezetete be, és ezzel lehetővé tette a gyarapodásnak proveniencia szerinti együtt tartását. (Sajnos, később a könyvtár áttért a szakrendszeri felállításra és ezzel még az eredeti Széchenyi-féle alapanyag is szétszóródott.) Ugyancsak Mátray évszázadot megelőző — sajnos, el nem fogadott — javaslata volt, hogy az egyes múzeumi táruk segédkönyvtárai is a Széchenyi Könyvtár felügyelete alá tartozzanak és katalóguscéduláik kerüljenek be a Könyvtár katalógusába. Tehát korát messze megelőzve javasolta könyvtári „hálózat” és „hálózati központ” létesítését.

Csak néhány kiragadott példa volt mindez annak igazolására, hogy mennyire megérdemli elismerésünket a három korszak három nagy könyvtárvezetője, Miller Jakab Ferdinánd, Horvát István és Mátray Gábor. De teljes elismerést érdemel a korszak történetének megírója, Berlász Jenő, aki munkájának csak első, rövid részletében támaszkodhatott Kollányi említett monográfiájára és néhány részlettanulmányra, — ezek közül is főleg saját, korábban megjelent értekezéseire. Széchenyi Ferenc halálától kezdve teljesen töretlen úton kellett szintézisét elkészítenie, minden levéltári anyag és idevonatkozó egykorú nyomtatott forrás felkutatásával és feldolgozásával. Csak a szakember tudja lemérni, mennyi szakértelem és mennyi munka van egy-egy igénytelennek látszó levéltári jelzet mögött a jegyzetekben. Pedig ilyen jelzet sok száz van a könyvben. A munka módszertani szempontból is úttörő jelentőségű és mintaszerű, nemcsak hazai hanem nemzetközi viszonylatban is.

Ezért kár, hogy csak egy aránylag rövid német kivonat teszi hozzáférhetővé külföldi könyvtártörténészek számára. Jó lenne ha megjelenne egy-két világnyelven is, külön kötetben, ha nem is teljes terjedelmében, de lerövidített formában.

A mérce tehát föl van állítva a könyvtár történetének további kötetei számára.

CSAPODI CSABA

Magyar könyvészet 1921 — 1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica 1921 — 1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. 6. Nyelvészet — Irodalom. Közread. az Országos Széchenyi Könyvtár Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1981, Egyet. Ny. 647 l.

Mire az előző kötetről szóló ismertetésünk megjelent (MKsz 1981. 247—249.) azzal a kívánsággal, hogy „az újabb kötetek minél gyorsabban kövessék egymást”, íme, kezünkben az évtizedre tervezett vállalkozás újabb kötet: VI. Nyelvészet — Irodalom. A gyors megjelenés éppen olyan megnyugtató és biztató, mint az azonos szerkesztő, Komjáthy Miklósné által azonos gonddal összeállított kötet: tanúvallomás az előkészítő munkálatok megbízhatóságáról és egyben komoly ígéret az elkövetkezendő kötetekről.

Az összegyűjtött anyag az ETO rendjét követve két nagy csoportra oszlik: *Nyelvtudomány és filológia* az egyik, *Irodalom* a másik. E két nagy fejezetben belül akár az ETO-számok rendszere, akár a tartalomjegyzék ad tájékoztatást, vagy pedig — amint a bevezetésben olvashatjuk —, „ha a kötet használója a rendszerben nem tájékozott s egy meghatározott ismeretág irodalmát keresi, a kötet végén a tárgymutatásban kap eligazítást, ahol a szakjelzeteket a fogalmak betűrendjében találja meg”.

A vaskos kötet lapjait forgatva, a rendszert és a tételeket végigtanulmányozva megismételhetnénk mindazt, amit az előző, a magyar irodalmat felölölő kötetről írtunk, dicsérve a pontosságot, alaposágot és a mögöttük megbúvó szívós utánjárást.

Az utánjárásról nem is lehet néhány dicsérő szót elmulasztani. Így például szép-irodalmi fordításoknál az eredeti cím fel tüntetése. Ezt a korabeli gyakorlat a kiadásokon többnyire elhagyta, vagy reklám-fogásból az eredeti címet túlságosan szabadon magyarította. Aprólékos utánjárást igényelt ezeknek felderítése az ismertebb, eredetiben könnyen hozzáférhető nagy nyelvek irodalmánál is. Az elvégzett munka nagyságára azonban sokkal jellemzőbb, ha

egy olyan kis, nálunk alig ismert nyelvet veszünk, mint például a dán. A dán szép-irodalmat felölelő tételek száma 87, de ezekből mindössze 9 kiadvány tüntette fel magán az eredeti címet. Szögletes zárójelben 47 eredeti címet találunk, köztük ilyeneket is: *Nehéz a hűlőnek* [Barbara]. Megoldatlan 31 tétel maradt, de ezekből 11 olyan gyűjteményes kötet (pl. Hans Christian Andersen meséi), ahol eredeti címet nem is kell keresnünk. Tehát 20 cím, a tételeknek mindössze 26 százaléka maradt a jövő filológusaira, valamint Ráth József-re, aki a dán nemzeti könyvtár alkalmazottjaként éppen a dán—magyar irodalmi kapcsolatok felderítésén munkálkodik. Csak a könyvtárosi munkában járatosak tudják igazán felmérni és értékelni, hogy mennyi munka és buktató rejlik a szögletes zárójelek között — erről akár tanulmányt írhatnak a kötet összeállítói. Ilyen jellegű problémákat egy másik aspektusból is megvilágíthatjuk. Jack London egyik műve, *A daughter of the snows* megjelent *A havasok leánya* címmel is, meg *Az alaszakai Diana* címmel is. Ugyanszak Jack Londonnak *An Odyssey of the North* művét *A farkas fia* címmel fordította le Bartos Zoltán, de ugyanez a munka megjelent *Északi Odüsszea* címmel Farkas Akos fordításában, aki a 2. kiadáson már Doroghi Farkas Akosnak nevezi magát. E névváltozat beszédes lehet a Horthy-korszakkal foglalkozó történész számára is. Egyben e kis példa rávilágít arra, hogy a kötetet nemcsak könyvtárosok és filológusok forgathatják haszonnal, hanem történészek, szociológusok, a művelődéstörténet stb. művelői: mindazok, akik egy korszak szellemi képét és igényeit akarják felmérni.

Lapozgatás közben érdemes például felfigyelni arra, hogy ki és mi volt bestseller. Hogy egy Thomas Mann műre 10 Courths-Mahler esik, s ez utóbbi több mint 250 regénnyel szerepel; hogy Cronin művei szinte kivétel nélkül megélték legalább öt kiadást, a hét évig egymás után megjelenő *Réztábla a kapu alatt* című regénye pedig a 20. kiadásig jutott el. Szemmel láthatólag mindegyik műve nagy üzletet jelenthetett a Dante kiadónak. De ne csak sötét szemüveggel nézzünk. Oscar Wilde is mintegy száz művel, Bernard Shaw ennek egy ötödével, Tolsztoj pedig 85 munkájával szerepel, s megjelent Solohov regénye, *A csendes Don* is előbb az Epoque, majd a Cserépfalvi kiadásában. Ezek persze csak kiragadott példák, jelezve, hogy egy bibliográfia is lehet közvetlen céljain túlmenően forrásértékű olvasmány.

Külön említést érdemel a kötet bravúros függeléke: Az irodalmi sorozatok mutatója, 133 lapon. Ez mintegy 2 000 kiadványnak,

komoly műnek és ponyvának — vegyesen magyar és idegen szerzők termékeinek — adja meg sorozati helyét. Nemcsak könyvtárosnak, könyvvgyűjtőnek és antikváriusnak nyújt ezzel jelentős segítséget, hanem mindenkinek, aki ennek az egységesen körülhatárolt korszaknak szellemi életében kutat. Máshol csak sokkal több munkával elérhető keresztmetszetet kapunk az olvasótábor szélesebb és szűkebb körű csoportjainak igényéről, az olvasói közízlésről, a történetileg oly kevésbé feldolgozott kiadvállalatoknak legalább a profiljáról, az általuk foglalkoztatott írói csoportosulásokról, az egész korszak kiadási és kiadói politikájáról. Kincseshánya, és sok különböző felmérés alapja lehet ez a gondos összeállítás.

KELECSÉNYI ÁKOS

Szendrei Janka: A magyar középkor hangjegyes forrásai. MTA Zenetudományi Intézet, Bp. 1981. 302 l. (Műhelytanulmányok a Magyar zenetörténethez 1.)

A zenei paleográfiának a régi kottaképek leolvasásán és értelmezésén túl feladata egy-egy korszak hallásmódjának, zenei életének a bemutatása is, aminek alapján már biztos művelődéstörténeti következtetéseket lehet levonni. Szendrei Janka mindkét feladatot sikeresen oldotta meg az elmúlt években a középkori magyar zenei paleográfia területén. A most ismertetett kötetben a magyar középkor teljes hangjegyes forrásanyagát tette közzé, *A magyar notáció története* c. kandidátusi disszertációjában pedig új módszertani szempontok kialakításával meggyőzően szemekolta a magyar középkori zene időbeli alakulását, földrajzi és intézményi különbségét. Ezzel jelentősen kiegészítette a középkori magyar művelődéstörténet forrásanyagát, de lényegesen hozzájárult a középkori zene előadásmódjának hitelességéhez is a magyar notációs jelrendszer egyértelmű meghatározásával. A középkori könyv és könyvtártörténet számára szintén fontos adatokat, összefüggéseket tárt fel.

A magyar középkor hangjegyes forrásait feldolgozó kötetét két nagy fejezetre osztotta. Az elsőtben áttekintette a hangjegyes forrásokat, a második részben magát a forrásjegyzéket adta közre. A magyar középkori zenetörténet hangjelzett emlékanyaga kb. 600 zenei kódex, ill. kódextöredék. A töredékek fontosságát mutatja, hogy a fenti számból kb. 520 tétel egy-egy zenei énekeskönyv egykori létét bizonyítja. Szendrei Janka pontosan körülhatárolta a zenei töredékek felhasználhatóságának mértékét, értékelhetőségét. A meglévő

kódexek és a töredékek vizsgálata alapján a könyvtörténeti vizsgálatokkal szinte teljesen megegyező eredményre jutott: Magyarország a középkor századaiban, ha minden korban nem is egyenletesen, de bőségesen el volt látva (énekes) könyvekkel, a gregorián kultúra vezető központjaitól kezdve a legkisebb falusi plébániáig.

A XI—XII. századból 17 forrás tette lehetővé a zenei élet jellemzését. A XI. századi Magyarországon a német terület liturgikus zenéjének a közvetett és közvetlen hatása érvényesült. A XI—XII. század fordulójára megszorodó források már a magyarországi könyvmásoló tevékenység meggyökeresedését mutatják. Ezek a források még nagyobb számban monasztikus jellegűek, de ezek száma a későbbiekben jelentősen csökken. A XII. századi, két teljes zenei kódexünk, a Codex Albensis és a Pray kódex azt bizonyítják, hogy a már befogadott liturgikus és zenei anyagot magába olvasztotta és saját igényei szerint átalakította a hazai gyakorlat, amely formailag viszont nagyon változatos volt. Ez a változatosság a század nagy művelődéstörténeti változását és az újfajta külföldi orientációt tükrözi.

A XIII. század zenei forrásaiban rendkívül hézagos. A csekély számú forrásból is kielemezhetőek voltak azonban a monódikus kultúra itthon kialakuló és a későbbiekben leginkább jellemzővé vált vonalai.

A XIV. századi zenetörténet emlékei a késő középkor változatosságát bizonyítják. Különböző művelődési irányok és tendenciák képviselői a jól elkülöníthető forráscsoportok. A fő hagyományvonalat az esztergomi és a zágrábi források jelentik. A legjelentősebb és a legkiemelkedőbb és a XIV. századi könyvtörténet számára is az egyik legfontosabb emlék az 1341 előttről származó esztergomi rítusú Missale notatum, amelyet ma a pozsonyi Városi levéltár őriz. (EC Lad. 3.) Ez a kódex a középkori magyar dallamhagyomány egyik legmegbízhatóbb képviselője és egyúttal a magyar gótikus könyvírásnak is reprezentánsa. Ugyanígy a magyar könyv-, és zenetörténet egyik legjelesebb darabja az esztergomi Capitulare 1370 körül, (OSZK CImac 408), amelynek zenetörténeti értékét növeli a biztos proveniencia. A benne levő bejegyzések a tartós esztergomi használatot tanúsítják és számos zenei tételével hézagpótló képviselője a magyar notációnak. Ebből a századból maradt ránk az esztergomi szokás szerint szerveződő, speciális hazai hagyományokat őrző pálosok első zenei emléke, a (sátoralja)újhegyi pálosoktól. A XIV. század második felétől kezdve regionális elkülönülések figyelhetők meg a haza zenei kultúrában. A városok zene-

életét dokumentáló kódexek mellett a kolostori kultúrát képviselő szerzetesi emlékek alkotják a különböző csoportokat.

A XV. századi források a könyvkultúra általános korabeli magas színvonalát bizonyítják. A zenei kódexek nagyobb részben gazdag, impozáns kiállítású könyvek. Kisebbszámban találkozunk használati könyvekkel, ami a könyvkultúra és a zenei notáció szélesebb elterjedését mutatja. A kurzív kézírással írt másodlagos betoldások, lapszéli jegyzetek, a nyomtatott könyvekbe írt kották a magán vagy kisebb közösség zenei életéről tudósítanak bennünket. A XV. századi források éppúgy tagozódnak, mint az előző századiak: egyházmegyék, pálosok, királyi udvar, városok és a szerzetesrendek emlékényaga. A monasztikus források több évszázados szünet után a XV—XVI. század fordulójától ismét megszorodnak, de csak töredékekkel képviseltetik magukat. A számgyarapodás oka a kolostori kultúra késő középkori újravirágzása. Töredékes voltak magyarázata már a következő századok könyv-, és könyvtártörténetének egyik fejezetébe tartozik.

A XV. század végére a források bizonyítéka szerint a kottairás önálló készséggé alakult, amely képes volt a zeneélet változó igényeit is követni. Ezt a megállapítást még inkább aláhúzza néhány középkorvégi magyar nyelvű zenei feljegyzés. A középkori zenekultúra intézményes keretei a XVI. század közepétől felszámolódnak ugyan, de a mindennapi zenei gyakorlatban és a szokásvilágban mélyen meggyökerezett liturgikus dallamkincs nem tűnt el egyik napról a másikra. A XVIII. századig nyomon követhető a középkori zenei örökség a forrásokban, amelyek részben hiányt pótolnak, részben fontos adalékként szolgálnak a középkorvégi anyag értékeléséhez. Ugyanezért még a középkorvégi zenetörténet forrásaiként használhatók a XVI. század utolsó harmadától kezdve a protestáns magyar nyelvű kottás kódexek, az ún. graduálok.

A források elemzése alapján Szendrei Janka megállapította, hogy a XII. század második felében következett be a gyökeres fordulat a magyarországi hangjegyírásban. Ekkor határozták meg az új, többféle külföldi notációból táplálkozó, de egyikkel sem egyező „magyar” jelrendszert, és ezt vonalrendszerre helyezve a hangok magasságát egyértelműen rögzítették. Az új notáció kialakításában döntő hatása a latin (olasz, francia) országokban szerzett tapasztalatoknak volt. Az új notáció és a vonalrendszer bevezetése nem spontán fejlődés eredménye, hanem tudatos elhatározás ténye volt. Ezt a jelentős elméleti

megalapozottságú vállalkozást Szendrei Janka a II. Géza és III. Béla idején virágzó esztergomi kultúrához kapcsolja. A XIII. század folyamán formailag és technikailag egységesedett az új notáció. A XIV. század folyamán már tagozódott is: kalligrafikus megoldásokkal és a napi írásgyakorlat által fellazított formakészlettel a gótizálás felé haladt a magyar notáció, és ezzel a tágan értelmezett „közép-európai” írásterület részévé vált Magyarország. A XV. század folyamán a magyar notáció a gyakorlati hangjegyírás vonalán fokozatosan teret nyert. Ennek jelentősége abban van, hogy nem hivatásos másolók művelték, hanem az ország legkülönbözőbb városaiban, falvaiban működő literátusoktól származnak forrásaink. Ők a tanúi a késő középkori magyar zenei íráskultúrájának. „Az eddigi kutatások más országokból még nem tudták kimutatni a késő középkorban a kurzív hangjegyírás ilyen fokú formai kialakultságát és széles körű ismeretét.” (Kand. dissz. tézisek 8. p.) Ugyanakkor a magyar notációnak nem sikerült az igazi monumentális hangjelzéssé való fejlődés. A nagy karkönyvek és a díszkódexek zenei írása már nem tisztá magyar notációval, hanem a metzi-gót notáció hatására szerkesztett jelrendszerrel, az ún. metzigót-magyar keverék notációval történt.

Szendrei Janka megállapításait a teljes hangjegyes forrásállomány feldolgozásából szerzett tapasztalataira alapozta. A forrásanyag teljességét tartalmazó jegyzéket a kötet 53—146. oldalán tette közzé. A jegyzékben három csoportba osztotta a forrásokat. C betűjellel az önálló zenei kódexeket, M betűvel a missaléket jelölte, F betűvel a töredékeket. Ezen belül az egyes darabok a feldolgozás és a katalogizálás sorrendjében következnek egymás után. A jegyzék bevezetőjében felsorolta és megindokolta a feldolgozás és a katalogizálás módját és elveit. A forrásjegyzék sorszáma után áll a megnevezés, ami követi a szakirodalomban bevett nevet, ha ez nincs, akkor a műfajmegjelölés. Ez a töredékek esetében okoz nehézséget, mert nem mindig különíthető el pontosan a műfaj, mivel középkori kódexeinkben szívesen másoltak össze többféle műfajú anyagot. Ezt követi a kottairás hozzávetőleges kora, majd a könyvtári jelzet. A forrás terjedelmi meghatározása után a tartalmi leírást adta. Ezután határozta meg a hangjegyírást, amelynél a *Magyar Zenetörténet I.* kötetének paleográfiai terminológiáját alkalmazta. A leírás utolsó tétele a proveniencia meghatározása. Feltüntette a kódexhez tartozó, de másutt levő esetleges töredékeket is. A forrásjegyzék használatát szinte minden szempontot figyelembe vevő muta-

tóval tette teljessé. (Műfaj, kor, notáció, proveniencia, könyvtári jelzet.) A 195—302 oldalon levő fakszimilék egy magyar zenei paleográfia mintakötetként is szolgálnak.

Nemcsak a zenetörténet, hanem a könyv- és könyvtártörténet szempontjából is lényeges ez a forrásjegyzék. Az itt közölt források a magyarországi középkori könyv- és könyvtártörténetnek is dokumentumai. Különösen a források proveniencia meghatározásának területén segítheti egymást a két szakterület, amint erre Szendrei Janka is utalt. (57. p.) Példaként a Bakócz gradualét hozzuk fel. A kódexszel eddig elsősorban művészettörténeti szempontból foglalkoztak. Szendrei Janka meghatározása szerint a kódex zeneileg a hazai hagyomány legmonumentálisabb képviselője tartalomban és formában egyaránt. Az esztergomi gregorián tradíciót képviseli, valószínűleg a székesegyház használatára tervezték. Berkovits Ilona művészettörténeti kutatásai alapján a zágrábi rendeltetést fogadta el eddig a szakirodalom. Szendrei Janka megállapításai határozottabb állásfoglalásra biztatja a könyvtörténettel foglalkozókat. A Bakócz gradualét csak 1555-ben ajándékozta az esztergomi egyháznak Oláh Miklós, amikor az már Nagyszombatban működött. A gradualét ezért eddig nem sorolhattuk a középkori esztergomi használatú kódexek közé. A középkori esztergomi zenei tradíció léte azonban megerősíti azt a feltevéseinket, hogy a Bakócz graduale is a középkori Esztergom könyvkultúrájába tartozik. A proveniencia meghatározásának biztonságát növeli, hogy a kódex első kötetéhez tartozó töredék, amely ma az Akadémiai Könyvtárban van, szintén a Nagyszombat —Esztergom állomásokon keresztül jutott mai őrzési helyére.

A forráselemzésekkel és az ebből leszűrt megállapításokkal a zenetörténeszeken kívül a középkori könyv- és könyvtártörténettel foglalkozóknak is ösztönzést adott Szendrei Janka könyve, a forrásjegyzék közreadásával pedig egy fontos segédeszközzel gyarapodott a középkori magyar művelődéstörténet.

KÖRMENDY KINGA

Csapodi Csaba: A Janus Pannonius-szöveg-hagyomány. Bp. Akadémiai Kiadó 1981. 108 l. (Humanizmus és Reformáció 10.)

Nagy érdeklődéssel veszi kézbe Csapodi Csaba könyvét a magyarországi humanizmus kutatója; nemcsak azért, mert e kötet a korszak nemzetközileg elismert szakemberének a műve, hanem azért is, mert szinte megkoronázza Csapodi legutóbbi években végzett kutatásait, és reményt

nyújt arra, hogy irodalomtudományunk egyik legnagyobb adósságát végre törleszt-hetjük. Mert az már nem is kár, hanem egyenest szégyen, hogy a kétszáz esztendő és bibliofil ritkaságként óvott-örzött Teleki-féle kiadás óta sem a hazai, sem a külföldi irodalmároknak nem tudunk, nem tudunk használható szövegeket a kezébe adni. (V. Kovács Sándor 1972-es vállalkozása kétségtelenül hasznos volt, de mind a latin szövegek közlése, mind a műfordítások némelyikének színvonala kívánnivalót hagyott maga után.) Janus Pannonius esztétikai megítélése éppúgy vita tárgya lehet, mint helyének kijelölése a magyarországi vagy az európai humanista költészetben; az azonban vitán fölüli kell, hogy álljon, hogy életműve, épp a sokoldalú vizsgálatok érdekében, megköveteli: minél előbb és minél színvonalasabb kritikai kiadás formájában vegyük kézbe. Csapodi monográfiája ígéret e remény, ha tetszik: követelmény teljesülése szempontjából.

Ha egy íróval kapcsolatban szöveg-hagyomány kutatásáról beszélünk, akkor több egymás utáni, egymással párhuzamos, sőt egymásba ötvöződő feladatot tartunk szem előtt. Kutatni kell a korai kiadásokat, ezek ugyanis a legtöbb esetben az illető kor filológiai teljesítményéről, tudományos állásfoglalásáról tanúskodnak. Kutatni kell a kéziratokat — az egyedi darabokat tartalmazó szórványokat éppúgy, mint az ilyen-olyan szempontból megkomponált gyűjteményeket —, mert ezek tesznek bizony-ságot a művek nyomtatás előtti állapotáról (a nyomtatást nem annyira időpontként, inkább a kéziratosságához viszonyítva egy fajta „véglegesítő állapotként” érve), a művek iránti szeszélyes, vagy éppen nagyon is érthető érdeklődés alakulásáról, időben és térben. És végül kutatni kell azt a valamit, amit szövegnek nevezünk, ami miatt a kiadásokat és a kéziratokat is számon tartjuk, ami az író mondanivalóját, génuszát hordozza, és ami — mondjuk ki a nagy szót — szent. Szent, mert érte van minden egyéb; azért van minden, hogy romlottságait fölfedjük, megmagyarázzuk, gyógyítsuk, és hogy a maga tisztaságában, értelmességében tálaljuk mindazoknak, akiket akár az olvasás pusztá öröme, akár interpretálási szándék vezet abban, hogy kézbe veszik a műveket. Nagyjából ezek azok a szálak, amelyek egy írói szöveg-hagyomány földértéskor kézben tartandók, amelyek mentén hol külön-külön, hol szimultán módszerrel biztosan kell haladni.

Csapodi a három út közül csak az első kettőt vállalta; ez munkájának korlátja, hiánya — hibának is mondhatnók —, de egyúttal erőssége, erénye is. Nézzük először az erény oldaláról!

Az első két fejezet (A Janus-kéziratok és a korai kiadások; A szöveg-hagyomány műfajonként) nevezhető lenne ismereteink leltárának is, a további munka megalapozásának is. Ami azonban egy pusztá inventáriumhoz képest többletet adja, az az adatok megfigyeléséből fakadó, többször is hangoztatott következtetése: „a magyarországi Janus-szöveg-hagyomány jut el és válik ismeretessé Itáliában” és persze egész Európában (26). Ez a megállapítása szerencsés összhangban áll a kutatás korábbi, de talán nem ily határozottan kimondott eredményeivel (*A magyar irodalom története 1600-ig*, 246.). Ami pedig a további kódex-kutatást illeti, ez a két fejezet szolgáltatta azt az alapot is, „amelyre a sevillai kódexek jelentőségének értékelését építhetjük” (30).

Ez utóbbiak jelentősége vitathatatlan —, ha értékelésük terén nem tudunk is mindenben egyetérteni Csapodival. Hogy a papír alapján meghatározható a kódexek kora és keletkezési helye, s ennek nyomán még meggyőzőbbé válik a hazai Janus-kultusz intenzitásáról megrajzolt kép, azt igazolva látjuk. Az is meggyőzőnek tűnik, hogy mind a két kézirat „nyersanyag . . . , munkapéldány egy később készíten-dő összeállítás számára” (36). Ahhoz azonban, hogy tovább haladjunk, s elfogadjuk azt is, hogy e munkapéldányokat „egyes külön-álló lapokra írt autográf fogalmazványok-ról” másolták (uo.), hogy „az S II. javítá-sairól, betoldásairól valóban megállapítható a Janus autográfia” (46) — vagyis, hogy ez a két kódex a költő utasítására, verseinek kiadásra való összegyűjtése cél-jából készült, amelyet azután ő emendált, majd halálakor hátrahagyott —, elég sok, egyelőre tisztázatlan kérdést —, elég meg-oldani. Talán túlságosan földhözragadt gondolkodásra vall, de megkockáztatjuk a kérdéseket: kiknél voltak azok a különálló lapokra írt autográf fogalmazványok? csakugyan autográfok voltak-e? hogyan lehetett ezeket Pécsre összegyűjteni?

Ez azután átvezet a Janusautográfia problémájához. Mindaz, amit Csapodi a 47. lapon ír erről, igazolja azt a megállapítást, hogy „a Janusautográfia kérdésében nem valami jól állunk”. Valóban, az ott felsorolt és fényképeken bemutatott, föltehetően vagy igazoltan Janustól eredő kézvonások sem teszik vitathatatlanná azt az állítást, „hogy a biztos, esztétikus, határozott, olykor lendületes emendáló kéz valóban Janusé”. A bizonyosságot még a belső, a szövegből merített érvek is csak gyöngén támogatják. Két olyan jelentősebb helyet említ Csapodi, ahol az emendáló újjáköltötte az eredeti szöveget. Az Ep. 1,5-nek eme sora helyett:

„Dicere (a könyvben kétszer is: Diceret) adhuc magno nec licet ore: venit” ezt a változatot írta be: „Nec re uidet arctoum pannonis ora ducem”. Bevalljuk, ezt sem találjuk jobbnak a kétségtelenül lapos első változatnál. Sőt: nem is értjük egészen, metrikailag pedig hibásnak tartjuk! — A másik változtatás a „Quod scripsi, scripsi, quidlibet, i, facias” helyébe beírt „Alias” „Quod libuit, scripsi, quodlibet i facito” (a 39. lapon így: „aliter Quod libuit scripsi, quod libet, i, facias” — melyik a hiteles?). Nos, ezt sem találjuk gördülékenyebbnek, ráadásul a pilátusi szavakra történő allúzió is elsikkad! Ezzel szemben csakugyan szerencsés változtatásnak minősítenénk az El. 1,3-ban a „Fert clypeus talos, dat pocula cassis et altum” helyett írt „Qui clypeus talos, idem fert pocula et altum” változatot — csak hogy ez nem az emendálótól származik! Hogy tehát az emendáló, címeiket beíró, Janus nevét következetesen törölje kéz a költőé lett volna: nem látjuk bebizonyítva.

Sokkal fontosabb lenne a szöveghagyomány szempontjából annak a harmadik útnak a végigjárása, amit a szöveg maga jelöl ki — jelen esetben a változatok kiértékelése.

Kétségeinket a filológiai pontosság következetes végigvitelét illetően nem látjuk alaptalanoknak. A 92. lapon közölt húszsoros vers szövegét olvasva több értelmezési, sőt metrikai nehézségbe ütköztünk. Végre megnéztük annak a drezdai kódexnek a filmjét, amelyből a szerző is közölte; az alapján a következő javításokat lehet véleményünk szerint eszközölni: 1. sor: „carmina” helyett „carmine”, 9. s.: „grata” h. „gratia”, 12. s.: „Perloqui” h. „Perlegi”, 14. s.: „Eluxerit” h. „Fluxerit”, 15. s.: „muneris” h. „numeris” és „illius” h. „illis”, 17. s.: „in” h. „tu”, 20. s.: „quod” h. „qui” és „studio” h. „studiis”. Lehetséges, hogy a rossz olvasat tévesztette meg Csapodit vagy a cím (helyesen: „Iannus Lodouico Carbono ex urbe rediens”), s ennek következtében minősítette a verset ismeretlennek (10)? Tulajdonképpen nem az: szinte szó szerint egyezik az „Ad Franciscum Durantum Fanensem”-mel (El. II, 11: Teleki I, 414—415.; Zsámboky 1569-es kiad. XXXIII. verso; VKS 270—273. Kerényi G. fordításával).

A szövegfilológia mellett, illetőleg szorosán hozzátapadva kell Janus esetében (is) megbirkózni még egy mellőzhetetlen feladattal: a stíluskritikával. Ezen fordulhat ugyanis, hogy Csapodi másik fontos és újdonság-számba menő állítása igazolható-e: az, hogy a Hédervári-kódex, az Esztergomi, illetve a Sevillai Leveleskönyv teljes anyaga (az elsőnek legutolsó lapjait le-

számítva) Janus fogalmazta leveleket tartalmaz, vagyis azok „akkor is Janus szellemi alkotásai, irodalmi munkásságának szerves részeinek tekinthetők, ha azok nagyobbbrészt Mátyás király vagy mások nevében kerültek elküldésre” (79). Rendkívül aprólékos, körültekintő, monográfia terjedelmű munka szükségeltetnék ennek az állításnak végső igazolásához éppúgy, mint döntő cáfolatához.

Ami azt illeti, hogy a Hédervári-kódex „majdnem végig azonos kéz írása”, véleményünk szerint a következőképp módosítandó: a kódexen két kéz egymást váltogató írása követhető végig; egy „A” kéz írta az 1—22. lapot, a 25—41. aljáig (a 30. sz. végéig), a 45. lap tetejétől (a 36. sz.-tól) az 52. lap aljáig, a 122. harmadától (70. sz.) ennek aljáig, végül a 149—185. lapokat (nem föliókat!), egy „B” kéz pedig, jóval szélesebb, kerekítettebb írással a közben lévő lapokat, ill. leveleket, valamint valószínűleg a kódex összes címét. — Egy másik észrevétel ugyanennek a kódexnek a 38. számára vonatkozik. Csapodi kiadatlanak mondja (70). Valójában már Teleki közléséből ismert (Hunyadiak kora... XI, 101, némileg eltérő, illetve hiányos szöveggel). Ennél az elnézésnél azonban sokkal döntőbb ebben a vitában — és a Janus-szöveghagyomány elvi megközelítésében és gyakorlati feldolgozásában — az a kérdés, hogy egy ilyen lapos stílusú, szinte kulináris latinsággal írott levelet hajlandó lett volna-e Janus a magáénak elfogadni, képes lett volna-e leírni? („Nova per vos nobis intimata intelleximus”; „non neglegemus, quod vos quoque in brevi audietis, que sequuntur”). A magunk részéről tagadjuk ezt — a végső szó kimondásának jogát az alapos stílusvizsgálat elvégzőjének engedve át.

Már abból is, hogy ennyi problémára nyílik belőle rálátás, és így sok vitás kérdést vet föl — kiviláglik, hogy nem volt haszontalan vállalkozás Csapodi Csabának a szintézis igényével (s a szintézis felé vezető út megmutatásának eredményével) kibocsátania új könyvét.

BORONKAI IVÁN

Ratio Educationis. Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest 1981. Akadémiai K. 433 l.

Az 1760-as években fordult az államhatalom figyelme a közoktatás felé. Mária Terézia azonban hiába igyekezett meggyőzni a rendeket, csakhamar be kellett látnia,

hogy ezen az úton aligha lehet átfogó rendezést elérni. A szükséges reformok kidolgozását ezért — a királynő rendeletére — a hátsói udvari tanulmányi bizottság vette át. Az 1773-ban feloszlott jezsuita rend vagyonát és teljes jövedelmét tanulmányi alap létrehozására fordították s ezzel a háttérrel már mélyrehatóan bele lehetett nyúlni az iskolaügyekbe. Így került sor az állam felügyelete alatt álló egységes hazai oktatási-nevelési rendszer létrehozására, illetve az ezt tartalmazó utasítás, ún. Ratio Educationis kiadására. Az 1776-ban megjelent, rendkívül részletes és mindenre kiterjedő latin szöveg első ízben Friml Aladár fordításában 1913-ban vált hozzáférhetővé magyarul. Szövege azonban ma már elavult, tükörfordításra nehezkés, néhol maga a fordítás is értelmezésre szorul. A jelenlegi szöveg ezért elsősorban nem a szép, hanem a világos, közérthető, pontos és főleg egyértelmű átültetésre törekedett. Tegyük hozzá: teljes sikerrel.

Kevésbé ismert, hogy a Ratio követelte újjászervezés befejeztét csak 1780 nyarán ünnepelték meg a budai királyi palotában. Az alig néhány hónappal később trónra lépő II. József nem érvénytelenítette ugyan a Ratio rendelkezéseit, de iskolapolitikai elképzelései nem voltak teljesen azonosak. Törekvései gyakorlatilag a gimnáziumok és a felsőoktatás bizonyos esőkentésére, velük szemben a népiskolák erőteljesebb fejlesztésére irányultak.

A napóleoni háború teremtette új társadalmi és gazdasági körülmények között ismét időszakosra vált a magyar közoktatás reformja. 1801-ben József nádor sürgetésére végül megindultak a munkálatok és 1805-ben elkészült az új tanügyi szabályzat, melynek életbe léptetését — kinyomtatás után — a Helytartótanács 1806. november 4-én rendelte el. Ennek szabatos fordítását most első ízben kapja kézbe az olvasó. Tulajdonképpen mindkét Ratio hivatalos ügyirat. Ezért igyekezett — sikerrel — az eredeti szöveg hivatalos-retorikai stílusát némiképpen megőrizni az átültetés.

Mindannyiunk emlékezetében az első Ratio Educationis őrződött meg s bizonyos szempontból jogosan. Am az első Ratio önmagában torzó, valójában mélyebb gyökereket nem tudott verni, s hatását később sem volt képes teljes mélységben kifejteni. Különösen a felvilágosult abszolutizmus szellemében uralkodó II. József idején nem. Az 1790/91. évi országgyűlés 26. törvénye tovább szűkítette hatókörét, hiszen ebben a protestánsok teljes tanügyi önállóságot kaptak. Az első Ratioé lényegében az úttörés érdeme, a másodiké a beteljesítés. Ez utóbbi, fél évszázadon át,

egészen 1848-ig meghatározta a magyar oktatásügy felépítését. Két nemzedék tanult a második Ratio nyújtotta keretek között a „királyi” (katolikus) alsó és felsőfokú iskolákban.

E két jelentős közoktatáspolitikai és közoktatástervezési dokumentum, illetve azok magyar fordításai közelről érdeklí a könyvés sajtótörténettel foglalkozókat. Számos ilyen vonatkozása mindmáig kiaknázatlan vagy kevésbé ismert. Kivételként éppen a Ratio szövegének mostani kiadóját említhetjük, aki két közleményben is (MKsz 1980. és 1981.) regisztrálta az 1777-es és 1806-os Ratio Educationis tankönyveit.

Mindkét utasítás részletesen foglalkozik a „királyi akadémiák” könyvtárainak megszervezésével és raktári rendjével. A könyvtárak vezetését a történelem tanárok hatáskörébe utalja. A központi egyetemi könyvtár állománygyarapításának szükségességét különös nyomatékkal hangsúlyozza. Mái megiszívlelendő tanulsággal szolgál a 269. § utasítása, mely szerint a beszerzendő könyvek kiválasztása nem teljesen a könyvtári szakemberek döntésétől függ, hanem mindig meg kell tudakolni a fakultások véleményét, hiszen elsősorban ezek használatára szervezték a könyvtárat. Számos más — itt nem részletezhető — intézkedése alsó-, középső- és felsőszintű oktatásunk könyvtárugyének teljességét átfogja. Ezért érdemel megkülönböztetett figyelmet Mészáros István könyve.

KÖHÉGYI MIHÁLY

Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760—1790. Szerk.: TÓTH András és LADÁNYI Andor. Budapest, 1981., Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. 111 p.

A könyv a magyarországi felsőoktatás történetének 1760—1790 közötti időszakára vonatkozó legfontosabb dokumentumait tartalmazza időrendi sorrendben.

A bevezető rámutat arra, hogy nagy szükség volt a felsőoktatás fejlesztésére, korszerűsítésére, hiszen kevés felsőoktatási intézmény volt az országban; azok is jezsuita, illetve protestáns irányítás alatt, elavult tanulmányi rendszerrel, a tantárgyak sokaságával, a tanulmányok rendszertelenségével működtek. Majd röviden összefoglalja, hogy a korszerűsítés érdekében milyen intézkedéseket, törvényeket hoztak.

Az egyes dokumentumok előtt részletes történeti elemzést és utánuk az egyes felsőoktatási intézmények történelmére utaló irodalmat és a rendeletek utóhatását feltáró megjegyzéseket találunk.

A harminchárom dokumentum közül a legalapvetőbb a Királyi rendelet a jogi kari oktatásról (1760), A szenci Collegium Oeconomicum alapítólevél (1763), Rendelet a Bányászati Akadémia Felállításáról, (1770), Mária Terézia rendelete a nagyszombati egyetem Budára helyezéséről (1777), a Ratio Educationis az egyetemről és a királyi akadémiákról (1777), Rendelet mérnökképző tanfolyam szervezéséről az egyetemen (1782), II. József rendelete az egyetem Budáról Pestre helyezéséről, valamint a papképzés és a királyi akadémiák átszervezéséről (1784).

A könyvet a rövidítések jegyzéke és a négy nyelvű tartalomjegyzék zárja le.

Az egyetemi-főiskolai oktatók és a felsőoktatás története iránt érdeklődők hasznos könyve lehet ez a nagyrészt eddig nem publikált dokumentumgyűjtemény.

MIHÁLYI ZSUZSA

Incunabula, Hebraica & Judaica. Five Centuries of Hebraica and Judaica, Rare Bibles and Hebrew Incunables from the Jacob M. Lowy Collection. Prepared by Brad Sabin HILL. Ottawa 1980. XXIV, 198 l.

A National Library of Canada 1977-ben ritka hebraica- és judaica-gyűjteményhez jutott Jacob M. Lowy (Montreal) gazdag gyáros, filantróp és bibliofil jóvoltából. Apja, Raphael Löwy, a bártfai hitközség elnöke volt a német megszállás alatt. Számos gyermeket mentett meg a deportálástól. Ő maga — családjával együtt — Auschwitzban pusztult el. Fia 1938-ban Angliába került, s onnan 1951-ben Kanadába. 12 éves kora óta gyűjtötte a könyveket.

A gyűjtemény 2000 kötetet számol. A kanadai Nemzeti Könyvtárnak már eddig is volt héber részlege: „Saul Hayes Collection of Hebraic Manuscripts and Microforms.” Ezt jól egészíti ki az újabb adomány.

A kétnyelvű (angol, francia) katalógus pompás kiállítású. Dúsan illusztrált.

Van néhány kézirat. Így egy Altonában 1763-ban másolt és illusztrált Haggáda (No. 99.), amelyet Elkáná b. Méir készített. Az 1695-ben Amsterdamban nyomott Haggáda képeit követi. Egy illusztrált Esztertekeres Nyugat-európából (No. 145.) felül virágdíszeket, alul nyilazó Ámorokat tüntet fel.

Ősnyomtatványokban gazdagabb: 23 héber és 7 latin nyelvű van. Hadd emeljük ki közülük József Albo Ikkarimját (Soncino 1485). A moszkvai Lenin-könyvtár héber

ősnyomtatványairól is most jelent meg egy jegyzék (D. JOSIPPON: *Hazofeh*. 1981. IX. 18).

A régiségek közt van Spinoza OPERA POSTHUMA-ja (Amsterdam 1677), amelyben a szerző neve rövidítetten olvasható: B. d. S. (Benedicti domini Spinozae).

Magyarország egy darabban szerepel: Móse SCHICK *Al Tárjag Micvót* II. kötetével (Munkács 1898). Pietásból még a faksimiléjét is hozza, holott nem tartozik a ritkaságok közé.

Az idén kiállítás nyílt ebből a gyűjteményből.

Kanada ezzel a katalógussal bekerül a zsidó könyvészet történetébe.

SCHIEBER SÁNDOR

Presse et histoire au XVIIIe siècle, l'année 1734. Sous la direction de Pierre RÉTAT et de Jean SGARD. Paris 1978, Éd. du C.N.R.S. 325.

A Chambéry-ben rendezett kollokvium törzssanyagának egy része már megjelent *Études sur la presse au XVIIIe siècle* címmel, a különféle megfontolásból kiválasztott 1734. év sajtójára alapozva a fejlett franciaországi sajtóviszonyok föltárásának problémáit. — A „sajtó és történelem” témakör feldolgozó irodalmi, publicisztikai, történelmi összefüggésben tárgyalják az országos hatású, a helyi sajtó közéleti, politikai és kulturális szempontú jelentékeny korabeli forranyagot. A szerkezetileg jól rendezett kötet megbízható bibliográfiai leírást és áttekintést nyújt az 1734-es esztendő periodikáiról, tipológiai fejtegetés kíséretében. Ez kiterjed a periodikák tartalmi és formai kérdéseinek tipológiai összefoglalására és a közlési folyamatra (auteur—livre—public; vagy informateurs—auteurs du périodique—périodique—public), az újságírók „gazetiers, journalistes” tevékenységére. Érdekes az a tipológiai kísérlet, amely a korabeli periodikákat szövegük referáló funkciója, s a történet közlésmódja szerint próbálja rendszerezni. Különösen irodalmi vonatkozásban érdemel figyelmet a tanulmány befejező része, „Typologie des unités narratives du discours” (Cl. Labrosse et P. Rétat).

Külön kis munkacsoport végezte a módszertani szempontból is tanulságos „Etude quantitative des périodiques de 1734” téma feldolgozását (H. Duranton, R. Favre, Cl. Labrosse, P. Rétat). Mivel bizonyos periodikák alig elérhetők vagy teljességgel megközelíthetetlenek, a bibliográfiai leírások-

nál előfordultak bizonytalansági tényezők, amelyek zavarták a pontos meghatározást pl. a formátum jelzésében, az anonimitás megítélésében, szerzők azonosításában, helymeghatározásban stb. Az összehasonlító forrásvizsgálat nemzetközi gyűjtemények állományát is számba vette. A kutatás a könyvpiacra, könyvkiadásra és könyvforgalomra is kiterjedt, bizonyos tényezők (nyelvhasználat, kiadási hely, könyvkiadók, újrakiadások stb.) statisztikai jellemzésével. Fontos eleme a szociológiai összefüggés („Le libraire et son client”) a könyvvarusi gyakorlatban, az előfizetés-gyűjtés, az olvasóközönség, a terjesztés korabeli viszonylatban. Tematikai (teológiai, jogi, történeti, tudományos és művészeti, szépirodalmi) jellegű csoportosításban is áttekintést adnak a szerzők gazdag dokumentáció alátámasztásával. A periodikák és a cenzúra fejezete az állami politikai, egyházi ellenőrzés különféle formáit veszi szemügyre (A. Mchet). Az erélyesebb esz-

közökre éppen az 1734. évi eseménytörténet utolsó napi adata vet fényt: parlamenti határozat alapján megégetik „les Princesses malabres” (Lenglet-Dufresnoy) anonim iratát. A köznapi történeti s irodalmi érdekű krónika egy esztendő keresztmetszetét tárja elő (M. Gilot, M.—F. Luna), amelyet a „le fait divers” panorámája színesít (R. Favre, J. Sgard, F. Weil).

A kötet további része irodalmi szövegből jelentős, mivel az átélt korabeli esemény és az írott történet összefüggésében próbálja vizsgálni s értékelni a hazai és európai történésekkel kapcsolatos anyagot (L. Trenard, G. Luciani, D. B. Dalmato, M. Launay, M.—T. Bourez, F. Moureau). A természettudományos és orvosi kérdések iránti érdeklődésről szól az utolsó áttekintés (A. Juillard, L. Perrier). A tanulmányok a módszeres sajtótörténeti kutatás tényanyagát a rendszerező szándék eredményességét igazolja.

HOPP LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. III. 23. — Terjedelem: 10.50 (A/5) ív
82.10102 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Scheiber, Alexander</i> : A Leaf of the Fourth Manuscript of the Ben Sira. From the Geniza	179
<i>Gerics József</i> : Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I.	186
<i>Buzinkay Géza</i> : A magyar közművelődési lapok „élet- és jellemrajzai” 1867—1890.	198
<i>Voit Krisztina</i> : Molnár Ferenc és a Franklin Társulat	220
<i>Tasi József</i> : Az 1928-as Ady-röpirat. Adalékok a népi frók mozgalmának történetéhez	230

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Csapodi Csaba</i> : Cortesius „De laudibus Matthiae Corvini”-jának két kiadásáról	248
<i>Gömöri, György</i> : Magyar és latin nyelvű versbejegyzések XVII. századi emlékkönyvekben	249
<i>Pavercsik Ilona</i> : Georg Steinhübel löcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához	254
<i>Füves Ödön</i> : Dimitriosz Govdelász Magyarországon	267
<i>Németh István—Kiss József</i> : Barthos Paulina emlékkönyve (1835—1852)	268

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Dezsényi Béla emlékezete	277
<i>Szabó Sándor</i> : Szentmihályi János (1908—1981)	278
<i>Fried István—Poór János</i> : Nemzetközi sajtótörténeti konferencia és a periodika-kutatások néhány időszzerű kérdése	278
<i>Soltész Zoltánné</i> : Hozzászólás a Mátyás-Graduale című kiadvány ismertetéséhez	282

S Z E M L E

<i>Berlász Jenő</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802—1867. Bp. 1981. Kiad. Országos Széchényi Könyvtár 555 l., 32 t. (<i>Csapodi Csaba</i>)	287
<i>Magyar Könyvészet 1921—1944</i> . A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. 6. Nyelvészet—Irodalom. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. Komjáthy Miklósné. Bp. 1981. 674 l. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	239
<i>Szendrei Janka</i> : A magyar középkor hangjegyes forrásai. Bp. 1981. 302 l. (<i>Körmeny Kinga</i>)	290
<i>Csapodi Csaba</i> : A Janus Pannonius-szöveg-hagyomány. Bp. 1981. 108 l. (<i>Boronkai Iván</i>)	292
<i>Ratio Educationis</i> . Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Kiad. Mészáros István. Bp. 1981. 433 l. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	294
<i>Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760—1790</i> . Szerk. Tóth András és Ladányi Árdor. Bp. 1981. 111 l. (<i>Mihályi Zsuzsa</i>)	295
<i>Incunabula, Hebraica & Judaica</i> . Five Centuries of Hebraica and Judaica, Rare Bibles and Hebrew Incunables from the Jacob M. Lowy Collection. Ottawa, 1980. (<i>Scheiber Sándor</i>)	296
<i>Presse et histoire au XVIIIe siècle, l'année 1734</i> . Paris, 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	296

SOMMAIRE

<i>Scheiber, Alexander</i> : A Leaf of the Fourth Manuscript of the Ben Sira. From the Geniza	179
<i>Gerics, József</i> : La critique de quelques sources relatives à l'histoire hongroise des années 1040. I ^{re} partie	186
<i>Buzinkay, Géza</i> : Biographies et esquisses de portraits dans des journaux d'éducation nationale hongrois 1867-1890	198
<i>Voit, Krisztina</i> : Ferenc Molnár et la Société Franklin	220
<i>Tasi, József</i> : Un pamphlet sur Ady de 1928. Quelques données à l'histoire de mouvement des écrivains populistes	230

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Csapodi, Csaba</i> : Sur l'édition de »De laudibus Matthiae Corvini« de Cortesius	248
<i>Gömöri, György</i> : Inscriptions en vers en langue hongroise et latine dans les albums du XVII ^e siècle	249
<i>Pavercsik, Ilona</i> : L'inventaire de succession de Georg Steinhübel, libraire de Lőcse. Données à la culture de livre d'une ville de la Haute Hongrie	254
<i>Füves, Ödön</i> : Dimitrios Govdelas en Hongrie	267
<i>Németh, István-Kiss, József</i> : L'album de Paulina Bartos (1835-1852)	268

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : In memoriam Béla Dezsényi	287
<i>Szabó, Sándor</i> : János Szentmihályi (1908-1981)	278
<i>Fried, István-Poór, János</i> : Le congrès international d'histoire de presse et quelques questions actuelles des recherches de périodiques	278
<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Contribution au compte-rendu sur la publication intitulée Mátyás-Graduale	282

REVUE

<i>Berlász, Jenő</i> : L'histoire de la Bibliothèque Nationale Széchényi 1802-1867. - Bp. 1981, Bibliothèque Nationale Széchényi, 555 p. 32 t. (<i>Csapodi, Csaba</i>)	287
<i>Bibliographie Hongroise 1921-1944</i> . Registre par spécialités des livres imprimés en Hongrie. 6. Linguistique-Littérature. Publiée par la Bibliothèque Nationale Széchényi. Rédigée par M ^{me} Miklós Komjáthy. - Bp. 1981. 647 p. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	289
<i>Szerdrei, Janka</i> : Les sources de notes musicales du moyenâge hongrois. - Bp. 1981. 302 p. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	290
<i>Csapodi Csaba</i> : La tradition de texte de Janus Pannonius. Bp. 1981. (<i>Boronkai, Iván</i>)	292
<i>Ratio Educationis</i> . La traduction hongroise des éditions de 1777 et 1806. Publiée par István Mészáros. - Bp. 1981. 433 p. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	292
<i>Documents de l'histoire de l'enseignement supérieur en Hongrie de 1760 à 1790</i> . Rédigés par András Tóth et Andor Ladányi. - Bp. 1981. 111 p. (<i>Mihályi, Zsuzsa</i>)	295
<i>Incunabula, Hebraica & Judaica</i> . Five Centuries of Hebraica and Judaica, Rare Bibles and Hebrew Incunables from the Jacob M. Lowy Collection. Prepared by Brad Sabin Hill. Ottawa, 1980. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	296
<i>Presse et histoire au XVIIIe siècle, l'année 1734</i> . Paris, 1978. (<i>Hopp, Lajos</i>)	296

HH 44
KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. évfolyam

1982

4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. ÉVF. 1982/4. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető, a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyed források kritikája. II.*

A Gellért-életrajz Aba egyik főbenjáró bűnének az *esküszegést* minősíti. Ez a vád a krónikában is elhangzik ellene, de itt más esküről van szó. A legenda ti. a Péternek tett *alattvalói hűségeskü* megtörésében marasztalja el, a krónika szerint pedig a magyar urak mint királyt, saját koronázási esküjének megszegésében tartják bűnösnek. A magyar előkelőknek a krónikában fenntartott panasza szerint „kegyetlenül tobzódni kezdett a magyarok ellen. Azt tartotta ugyanis, hogy az uraknak mindenük közös a szolgálkakkal, de semmiségnek tekintette esküjének megszegését is. Mert az ország nemeseit lenézte, mindig a nemtelenekkel és parasztokkal tartott össze... (. . . cepit crudeliter seviré in Ungaros. Arbitratur enim, quod omnia communia essent dominis cum servis, sed et iusiurandum violasse pro nichilo reputabat. Nobiles enim regni contempnens, habens semper cum rusticis et ignobilibus commune)”. A Péterhez visszapártoló magyar urak mindezt III. Henrik előtt is felróták Abának:

„esküjét semmibe veszi, megveti a nemeseket, akik királyukként maguk fölé állították, és mindig nemtelen parasztokkal érkezik, lovagol és társalog. Azt mondotta erre nekik a császár: Nem nemesember szokása ez, hanem a vele ellentétesé (pro nichilo iuramentum reputaret, nobilesque, qui eum regem super se constituerant, contempneret et cum rusticis ignobilibus ederet, equitaret et continue loqueretur. Quibus dixit imperator: Ista etenim consuetudo non est nobilis hominis, sed eius oppositi)”.²⁷

Ezzel rokon hangzású vádat emel Gellért a *Deliberatioban*, ismét csak meg nem nevezett király ellen. A vád azonban a megfogalmazás hasonlósága ellenére éppen ellenkező irányú Gellért művében, mint a krónikában:

„Jó dolog reménykedni az Úrban, mintsem remélni a fejedelmekben. Ha megtartanák ezt a törvényt, bizony kevés tisztességük maradna meg a világ fejedelmeinek. Ezért ragadták el az Istennek járó tiszteletet a zsarnokok, akik örökségükként követelik maguknak azt, amit az Isten a szegények érdekében közönsnek teremtett. Mindezt azért teszik, hogy féljenek tőlük és Isten gyanánt tiszteljék őket. (»Bonum est sperare in domino, quam sperare in principibus.« Si haec conservaretur lex, parum honoris remaneret principibus saeculi. Sublatus igitur est honor divinus a tyrannis vindicantibus sibi haereditarie, quod Deus fecit communiter pro pauperibus. Hoc autem, ut timeantur et pro Deo venerentur)”.²⁸

Az a gondolati anyag, amelyet itt Gellért előad, nem az ő leleménye, hanem igen régi múltra tekinthetett vissza az egyházi, sőt bibliai hagyományban: Mi mindent foglalt össze ebben a néhány mondatban? A világi hatalom iránti

* A tanulmány első része a *Magyar Könyvszemle* 1982. 3. számában jelent meg.

²⁷ SRH I. 329—330.

²⁸ SILAGI kiadása, 115—116. A szögletes idézőjelben levő bibliai hely: Ps. 117, 9.

bizalmatlanság, az uralkodóknak az „e világ fejedelmével”, vagyis a Gonosszal való rokonítása, a magántulajdonnak a *bűnbeesés előtti* világrenddel és a tulajdonképpen isteni törvénnyel való ellentétbe állítása, a társadalom osztályviszonyainak és hatalmi intézményeinek a bűnbeesésből és az emberi természet megromlásából való magyarázata, a nyomornak és társadalmi bajoknak erkölcsi rosszként való felfogása, a legkirívóbb jelenségek orvoslásának a hatalmasok lelkiismereti kötelességévé tétele, és az egész kérdéskörnek az igazságosság vallásosan értelmezett mércéje alá állítása: ebben a körben mozognak Gellért gondolatai. Gellért korára mindez már majdnem egy évezrede tárgya volt a legtágabban értelmezett egyházi irodalomnak.

Gellértnél könnyen lehetett ez akár öt személyesen érintő eseményekre való reagálás, akár időhöz nem kötött, merőben elméleti eszme-futtatás. A püspöknek a „zsarnokok” elleni, idézett vádja ti. így is, úgy is valamilyen módon összefügghet azzal a felfogással, amelyet a krónika Abának tulajdonít, és amelyet az előkelők kárhoztatnak. Hasonlóan lehet valamilyen összefüggés Gellértnék a kíméletlen adóhajtás meg a „nép” kizsárolása miatt a »rossz« királyok felett mondott ítélete és a krónikának Péter ellen emelt, hasonló vádjai között. Péter ui. „az ország javait gögös szemmel és telhetetlen indulattal . . . falta (bona terre superbo oculo et insatiabili corde . . . devorabat)”. Abának ezért kellett Péter önkényesen hozott törvényeivel együtt *adóit* is eltörölnie („Omnes autem constitutiones et exactiones, quas Petrus rex secundum consuetudinem suam statuerat, Aba rex irritum revocavit.”)²⁹ Figyelmet érdemel, hogy a krónika Péternek az *Annales*ben említett törvénytelenégeit *adóinak* beszurásával bővítette.

Érdekes, hogy a krónikában az Aba elleni úri vádnak más a viszonya a *Deliberatio*ból vele összevethető szövegrészhez, mint a legenda ama részletének, amely a *Deliberatio*éval rokon hangzású sorokat tartalmazza. A legenda Gellért művének anonym királyt kárhoztató szavaival megrója Abát. Nem így a krónika!

A krónika szerint ui. a magyar urak a királyi eskü megszegésének fogják fel Abának azt a magatartását, amelyet munkájában Gellért egyenesen *megkövetel* a királyoktól, és amellyel szembeállítva Isten tisztelete elleni merényletnek nyilvánítja a »zsarnokok« eljárását, akik „örökségként maguknak követelik azt, amit Isten a szegények érdekében közönsnek teremtett.”

Az az összhang, amely az Abának a krónikában tulajdonított magatartás és a *Deliberatio* követelménye közt mutatkozik, érdekes módon sokkal inkább annak a bizonyítéka, hogy az Aba magartására vonatkozó krónikahír független a *Deliberatio*tól és valószínűleg *hiteles*. A megállapított összhang semmiképpen sem vall egymás szövegének ismeretére, vagy átvételére, hanem mélyebb összefüggésre: közös élményi alapra, valamint az élménynek azonos fogalmi megragadására és azonos terminológiájú előadására. Érdekes érv szól emellett.

A krónika ti. Abának az urak megbotránkozását kihívó tevékenységében olyan lényeges mozzanatról is tudósít, amely *nem* eleme a *Deliberatio* bemutatott részletének. Megtalálható azonban ez a momentum olyan kútfőben, amely Gellért megnyilatkozásaival is rokon, de ugyancsak befolyásolhatta vagy Aba magatartását, vagy legalább történetének krónikás megformálását. A krónikaelőadásnak ez a *Deliberatio*val szemben mutatkozó, fontos többlete az *ignobilis*-okkal való barátkozás, együttlét. A krónikaszöveg ezért nem tekint-

²⁹ SRH I. 323. és 325.

hető a Gellért-nyilatkozat olyan természetű felhasználásának és értelmezésének, mint pl. ahogyan ez a legendaíróról feltehető. Aba magatartását a krónika kendőzetlenül nagyúri szempontból ítéli el. Ennek a kifogásolt magatartásnak, valamint eszmei alapjának nevezetes párhuzamával találkozunk a 10–11. században is hallatlan tekintélyt élvező Pseudo-Isidorus kánongyűjteményben is. Ennek I. Kelemen pápa nevére hamisított, egyik darabja ilyesmit tartalmaz:

„Kelemen püspök a szeretett atyafiaknak és tanítványtársaknak, akik Jeruzsálemben élnek, szeretett testvérünkkel és püspöktársunkkal, Jakabbal. A közös élet, testvérek, mindenkinek szükséges, és azoknak a legjobban, akik gáncs nélkül akarnak Istennek vitézkedni, és utánozni akarják az apostoloknak és tanítványaiknak az életét. Mert mindazoknak a dolgoknak a felhasználása, amik csak vannak a világon, közös kellett, hogy legyen minden ember számára. De a bűn miatt az egyik a magáénak mondta ezt, a másik meg azt, és így osztoztak meg egymás között az emberek. Végére is az egyik legbölcsebb görög, aki tudta, hogy ez így van, így szólt: a barátoknak közös kell, hogy legyen mindentük . . . És amint nem lehet, mondta, felosztani sem a levegőt, sem a nap sugarát, ugyanúgy a többi sem osztható fel, ami csak e világon mindenkinek közös birtoklásra adatott, hanem közösen is kell, hogy birtokolják . . . Ezeket nemcsak meg kell szívlelnetek, hanem hirdetni is kell mindenkinek. (Dilectissimis fratribus et discipulis Hierosolymis cum dilectissimo fratre Jacobo coepiscopo habitantibus Clemens episcopus. Communis vita, fratres, omnibus necessaria est et maxime his, qui Deo irreprehensibiliter militare cupiunt et vitam apostolorum eorumque discipulorum imitari volunt. Communis enim usus omnium quae sunt in hoc mundo, omnibus esse hominibus debuit. Sed per iniquitatem alius hoc suum esse dixit et alius illud, et sic inter mortales facta divisio est. Denique Graecorum quidam sapientissimus haec ita sciens esse, ait communia debere esse amicorum omnia . . . Et sicut non potest, inquit, dividi aer, neque splendor solis, ita nec reliqua, quae communiter in hoc mundo omnibus data sunt ad habendum, dividi debere, sed habenda esse communia . . . Quae non solum vobis cavenda, sed et omnibus praedicanda sunt.)”³⁰

A levélhamisítvány a középkori olvasónak főként a szerzetesközösségekre vonatkozó útmutatásul szolgált. Mégis sokkal általánosabb érvényű gondolatokat adott elő, amelyek a szöveg szerint minden keresztényhez szólnak, sőt igazának nyomatékaul pogány görög példára is hivatkozott!

A levélnek Gellért követelményével és Aba krónika szerinti felfogásával egyaránt közös, alapvető motívuma a *közös birtoklás*. Forráskritikailag szintén fontos körülmény azonban: hogy a levél a közös birtoklásra kívül *mindenki számára* szükségesnek írja a *communis vita*-t, ez pedig csak Aba magatartásának *letrásával* közös mozzanat. Abának az »ignobilis«-okkal, a »parasztokkal« való krónika szerinti közösködése, együttléte szinte iskolapéldája a Pseudo-Isidorusban melegen ajánlott *communis vita*-nak. Abának az urak előtt gyűlöletes magatartása — minden mozzanatában megfelel a Pseudo-Clementinában is megtalálható mintának.

Ezt a megfelelést, amely kétségtelenül teljesebb, mint a Gellért püspök követelményével mutatkozó összhang, kétféleképpen is magyarázhatjuk.

Ha az Aba-történet ma ismert alakja egészében ugyanannak a szerzőnek a műve, akkor feltehető, hogy ez a krónikás Aba magatartását vagy a Pseudo-Clementinának, vagy valamilyen ezzel közvetlenül rokon szövegezésű és felfogású olvasmányának a hatása alatt ábrázolta. Ebben a feltett esetben a krónikás, mint egyházi ember előtt talán nem volt annyira gyűlöletes Abának legálábbis ez a »társadalmi program«-ja, mint a III. Henrikhez forduló urak számára. Az Abának tulajdonított társadalompolitika ugyanis túlságosan megfelel az aszkéta-életű Gellért uralkodók iránt támasztott követelményének és

³⁰ *Decretales Pseudo-Isidorianae et capitula Angilramni*. Ed. P. HINSCHIUS, Lipsiae, 1863. 65

az apostoltanítvány Kelemen pápa nevéhez fűzött hamisítvány normájának ahhoz, semhogy ábrázolója előtt az urakéval azonos mértékben gondolhassuk el kárhozatosnak.

Nem felejtkezhetünk meg másik, nagyon fontos szemponttól sem. A krónika ti. közismerten arról is beszámol, hogy amikor a kegyetlenül levágott király holttestét ideiglenes sírjából felvették, szemfedelét és ruházatát épen, sebhelyeit pedig begyógyultan találták.³¹ Tekintet nélkül arra, milyen társadalmi kategóriák Abára vonatkozó hiedelmeiből való ez a hír, a krónikába való felvétele valamit elárul a krónikás véleményéből is. A laikusok közt terjedő, ilyen hírek közzefogás szerint bizonyos esetekben a *fama sanctitatis*-hoz tartozhattak. Ha a krónikás ezt kritika nélkül munkájába olvasztotta, annyit mindenképpen elárult, hogy Aba történetében legalább egyes motívumok felkeltették rokonszenvét. Ami pedig a kiközösített király iránti rokonszenvét felébresztette, az éppen politikájának a keresztény társadalmi norma kívánalmaival leírható és rokonítható eleme volt.

A krónikás eljárásának megítélését azonban erősen befolyásolja az a kérdés, vajon az Aba holttestére vonatkozó híradás egykorú-e a szöveg egészével, vagy későbbi eredetű. Számításba kell venni ezen kívül az Aba Sámuel társadalompolitikáját fenntartó krónikahírek vizsgálata során másik, talán valószínűbb lehetőséget is.

Lehetséges ui., hogy a király *fama sanctitatis*-ára vonatkozó feljegyzés interpoláció, az Aba-történet írásbafoglalásánál sokkal későbbi betoldás. Ebben az esetben olyan beszúrással van dolgunk, amely korban és felfogásban Anonymushoz áll aránylag közel. P. mester tudomása szerint ui. a király »kegyességéért« vagy »iránta való tiszteletből« (pro sua pietate) nevezték Abának.³²

Ha azonban ezt a magyarázatot követve, leválasztjuk a krónika előadásáról a király sebeinek holta utáni gyógyulásáról szóló hírt, gyökeresen más összképet kapunk Abáról. Ha ti. a királynak holta után igazságot szolgáltató hírt elhagyjuk, nélküle az esküszegő király és a kiközösített, lázadó alattvaló sivár, vigasztalan portréja meredt a középkori olvasóra. Az ilyen ábrázolást készítő krónikás valóban csak Aba könyörtelen ellensége lehetett, és nemcsak megörökítette a Henrikhez forduló urak osztálygyűlölettől fűtött vádjait, hanem teljesen azonosult is velük. A vádak azonban azt a magatartást öltöztették a koronázási eskü megszegésének szégyenruhájába, amelyet Gellért a királyoktól elvárt, a hamisított Kelemen-levél pedig minden kereszténynek nyomatékosan tanácsolt. A Pseudo-Clementinának, vagy valamilyen rokon szövegnek az erős hatását az Aba ellen felhozott vádakra, már csak a szövegszerű összefüggés miatt is nehéz volna kétségbe vonni.

Itt mindenképpen vizsgálándó kérdéssel kerülünk szembe. Hogyan magyarázandó, hogy a krónikás az esküszegés szégyenbélyegét volt hajlandó sütni quasi-szent szerző által javallott magatartásra? Egyházi rendű írótól az ilyesmi még akkor sem magától értetődő, ha a feudális tulajdonviszonyok teoretikusa volt. Az osztályviszonyok védelme önmagában nem kívánta volna meg a tiszteltreméltó hagyományval való nyílt, kíméletlen szembehelyezkedést. A krónikás ezért inkább akarata ellenére került szembe ezzel a hagyománnyal, mint-

³¹ SRH I. 332.

³² SRH I. 73. — A „pro sua pietate”-t HORVÁTH János fordítja 'iránta való, tiszteletből'-ként és szintén ő hangsúlyozza a holttest begyógyultan talált sebhelyeire vonatkozó krónikahír interpoláltságát. I. v. tanulmánya: *P. mester és műve*. Irodalomtörténeti Közlemények 70(1966) 21.

sem tudatosan szállt volna szembe vele. A szinte szent hagyomány elemeinek és Aba kárhoztatott programjának az összhangja tény. Ezt a fontos körülményt ellentmondásmentesen talán azzal lehetne a legjobban magyarázni, hogy a megállapítható összhangot *nem* Aba történetének *írásbafoglalása* teremtette meg, vagyis Aba elítélt *programját nem a krónikás fogalmazta* a Pseudo-Clementina és a *Deliberatio* részleteinek ismeretében. Inkább a tükrözött valóság, Aba magatartása felelhet meg ténylegesen a Kelemen-levél szempontjainak. Erről a megfelelésről a krónikás, úgy látszik, nem vett tudomást, és így került szembe — akaratlanul — az Aba elleni vádak előadásakor azokkal a keresztény ideológikus elemekkel, amelyek elvi alapot nyújtottak a király eljárásának. Ezeket az említett elemeket és forrásait a király maga bajosan ismerte, de annál inkább ismerhették a vele (mindvégig vagy átmenetileg) együttműködő egyháziak és püspökök. Együttműködésüket a legfelreérthetlenebbül az *Altaichi Évkönyv* ábrázolja, de előadja a főpapság Aba iránti hűségét 1042 húsvétján — Gellért állítólagos kivételével — a legenda is. A prelátusoknak azt a szerepét, hogy Péter megbuktatását és Aba trónrajuttatását a világi urakat megelőzve kezdeményezték, éppen a krónika ismerteti, az *Annales* leírásánál is határozottabban. A krónika szerint ui. „a magyarok előkelői és vitézei a püspökök tanácsára gyűltek össze Péter király ellen, és gondosan vizsgálták, kit találhatnak az országban a királyi nemzettségéből olyant, hogy alkalmas legyen az ország kormányzására, és őket megszabadítsa Péter zsarnokoskodásától (principes Hungarorum et milites consilio episcoporum convenerunt adversus Petrum regem et sollicite querebant, si aliquem de regali progenie in regno tunc invenire possent, qui ad gubernandum regnum esset idoneus et eos a tyrannide Petri liberaret.)”³³ A püspöki kar két István-kori tagját szintén az *Annales* szerint Péter váltotta le. Ebben a tekintetben a magyar vezető osztály István-kori egészének Péterrel való szakításából és Aba mellé állásából a főpapság magatartásának feltehető magyarázata a legérdekesebb. Péterrel és kegyenceivel való szembefordulásukban szerepet játszhattak olyan személyes sérelmek is, mint amilyent a két püspök menesztése fejezett ki a legvilágosabban, a pozíció-vesztéstől való félelem. Ez azért mégis elkerülhető lett volna bizonyos simulékonyság, alkalmazkodás árán.

Csakhogy, úgy látszik, a püspökök éppen erre az alkalmazkodásra nem voltak kaphatók és Péter politikájának egészét elvetették. Magatartásukat nem kis mértékben befolyásolhatták a következő momentumok is.

A szerveződő fiatal keresztény államok »vezérkarában« a főpapság nemcsak nagybefolyású és hatalmas ideológiai és politikai tényező volt, hanem az egész berendezkedésnek legnagyobb nemzetközi tapasztalatú és legmesszebbre tekintő eleme is. Az egyház vezetői megnyilatkozásaikban és cselekvésükben nem egyszerűen feudális nagyurakként és földtulajdonosokként jártak el, hanem szemhatáruk (sokkal inkább, mint bárki másé) kiterjedhetett az új társadalmi rend egészére.

Az új államiságnak elsősorban egyházi vezetőkként voltak oszlopai. A tevékenységüket irányító főszempont a hitterjesztés, a valamennyire már befogadott kereszténység megszilárdítása és elmélyítése volt. Azt, ami történt, mint főpapok élték át és szemlélték. Az egyházi rendhez tartozásuk a *járadékszedésben* is megkülönböztette őket a királytól és a világi uraktól: dézsmát, azaz bibliai alapvetésű, szemükben szent rendeltetésű járadékot követeltek, magukat személy szerint csak az egyházi birtokok sáfárának, kezelőjének tudták, amely

³³ SRH I. 324—325.

birtokoknak igazi tulajdonosát az adományt nyerő, egyházi intézmény védő-szentjében látták.

A »világ hatalmasaira« eleve nem kis gyanakvással tekintettek a maguk szakrális hivatalának magasából is, elvi okokból is, gyakorlati tapasztalatok alapján is. A világi hatalom gyakorlóival soha nem azonosultak szívesen.

A 11. század német egyházi emberei a nemrégén megkeresztelt szláv területek lakosságának magatartásából a maguk bőrén érezték és személyesen győződhetek meg arról, hogy a közvetlenül a világi hatalom gyakorlói által felbőszített tömegek megmozdulásainak első csapásai szoktak az egyház intézményei és emberei ellen irányulni, hogy ez utóbbiak szoktak a népfelkelések viharának legelső áldozataivá válni. Tisztában voltak azzal is, hogy még korántsem keresztény meghatározottságú kategóriákban gondolkodó emberekkel van dolguk, ez utóbbiak tudatában pedig hallatlan feszítő erő és elidegenítő tényező az, hogy számukra más etnikumú papok hirdetik az egyetemes igényű keresztény istenséget. A megtérítendő népek tudatában ez a keresztény istenség éppen hirdetőinek idegen etnikuma miatt idegen nép olyan isteneként tükröződött, aki most rájuk is kiterjeszti hatalmát, és kiszorítja helyéről a régi, honi, saját istenséget, azaz szemükben éppen a keresztény isten-fogalom egyetemessége ment veszendőbe.

Az egyház embere számára világos volt, mennyire súlyos teherterhelés az ő rovásán az új keresztények előtt pl. az, hogy körükben megjelent a dézsmaszedő. Tisztában lehettek a prelátusok azzal is, mekkora ellenszenv kísérte a tized behajtását, amelynek megtagadójára István törvénye a termés kilenctizedének elvételét szabta büntetésül, s épp így tudniuk kellett a dézsmaszedéssel járó gyakori viszálykodásokról, amelyeket egyébként a század végéről László törvénye is szemléltet.³⁴ Mindez önmagában is elég volt az egyháznak, annál kevésbé akarta tehát vállalni a felelősséget és a gyűlölet hullámát a világi adózatás »mértéktelenségéért«, »kapzsiságáért« és a világi urak »túlkapásaiért«.

A 11. század német egyházi történetírói számos esetben tették felelőssé a hatalom világi gyakorlóit azért, mert beállításuk szerint a nemrégén megkeresztelt különféle szláv törzseket a német világi előljárók viselkedése felkelésre és a kereszténység megtagadására kényszerítette. Lássuk állásfoglalásuk néhány érdekes példáját.

Merseburgi Theotmar adata szerint 983-ban „azok a népek, amelyek a kereszténységet felvéve, adófizetőként szolgáltak a királyoknak és császároknak, Thiedricus herceg (= örgróf) kevélységétől sújtva, közös vakmerőséggel fegyvert ragadtak . . . Az első gaztettet június 29-én a hawelbergi őrség levágásával és az ottani püspöki szék lerombolásával követték el . . . Krisztus és tiszteletreméltó halásza, Péter helyett ördögi eretnokség zagyva kultuszát karolták ezután fel és ezt a siralmas változást nemcsak a pogányok, hanem a keresztények is felkapták.”³⁵

³⁴ István I. 18 és László III. 40. Kiadása: ZÁVODSZKY L.: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904. 156. és 163—164.

³⁵ „Gentes, que suscepta Christianitate regibus et inperatoribus tributarie serviebant, superbia Thiedrici ducis aggravatae presumpcione unanimi arma commoverant . . . Quod etiam III. Kal. Julii scelus percusso in Hawelbergium praesidio destructaque ibidem episcopali cathedra exoritur . . . Vice Christi et piscatoris eiusdem venerabilis Petri varia demoniaca heresis cultura deinceps veneratur et flebilis haec mutacio non solum a gentilibus, verum etiam a Christianis extollitur.” *Chronicon*, III. 17. SRG in usum scholarum ed. F. KURZE, Hannoverae, 1891. 58.

Ennél is jellemzőbb Brémai Ádám két megjegyzése, amelyek közül az egyik az 1018. évi liutiz-abodrit felkelésre, a másik a 1003. évre vonatkozik:

„(III. Ottó) halála után nagy volt a vetélkedés a királyi hatalomért. Akkor a szlávok, akiket a keresztség felsősége a kellőnél jobban zabolázva sanyargatott, végül lerázván magukról a szolgaság igáját, fegyverrel voltak kénytelenek a maguk szabadságát védeni (. . . Sclavi a christianis iudicibus plus iusto compressi excusso tandem iugo servitutis libertatem suam armis defendere coacti sunt . . .) Mystiwoi és Mizzidrog voltak a vendeknek azok a fejedelmei, akiknek vezérletével a lázadás fellobbant. A lázadó szlávok az ő vezetésükkel először az egész északi Elba-vidéket dúlták fel tűzzel-vassal, majd a többi szláv földön végigportyázva, minden egyházat felgyújtottak és porig romboltak. A papokat és az egyház többi szolgáját válogatott kínzásokkal ölték meg, és az Elbán túl a kereszténységnek nyomát sem hagyták.”³⁶ — 1018-ról ezt jegyezte fel:

„Ázt mondják, hogy ekkoriban erősítették meg a brémai vár sáncát a király ellenségeinek cselszövényei és támadásai ellen, főként mert Bernát herceg Henrik császár ellen lázadásra vetemedve, rettegésben és megzavarodásban tartotta Szászország összes egyházát . . . Bernát herceg ui. meglepedkezve mind nagyapja alázatáról, mind apja hitbuzgalmáról, előbb kapzsiságból kegyetlenül elnyomva a vend népet, kényszerűen a pogányságba hajszolta őket (primo quidem per avariciam gentem Winulorum crudeliter opprimens ad necessitatem paganismi coegit), azután gőgjében elfelejtve a jótéteményeket, egész Szászországot magával rántotta a lázadásba a császár ellen. Legutóbb Krisztus ellen támadva, nem habozott ennek a földnek az egyházaira, mindenekelőtt a mienkre törni, azért is, mert akkoriban gazdagabbnak látszott a többinél és azért is, mivel ez messzebb esett a császár kezétől. Ázt mondják, hogy az ő támadását érsekünk, Unwan, annyira leszerelte nagylelkűségével, hogy a főpásztor bölcsessége és bőkezűsége előtt megszegyenülve a herceg szinte kényszerült arra, hogy kegyes és jóindulatú legyen mindenben ahhoz az egyházhoz, amelynek azelőtt ellensége volt . . . Utóbb szintén Unwan segítségével adó alá vetve a szlávokat, visszaadta a békét az Északi Elba mellékén lakóknak és Hamburg anyaegyházának (. . . favente Unwano Sclavos tributo subiciens pacem reddidit Nordalbingis et matri Hammaburg)”³⁷

Ugyanezt a Bernátot adópolitikájáért a 12. században kb. 100 évvel Ádám után a bosau Helmoldus pap nem kevésbé szigorúan így vádolta:

„teljesen megfertőzve a kapzsiságtól, akkora adószedéssel terhelte meg azokat a szlávokat, akiket . . . haddal vagy szerződés útján alávetett, hogy az Istenről is elfelejtkezve a papok iránt sem tanúsítanak semmiben jóindulatot. (. . . totus avaricia infectus, Sclavos, quos . . . bellis sive pactionibus subegerat, tantis vectigalium pensionibus aggravavit, ut nec memores Dei nec sacerdotibus ad quicumque essent benevoli)”³⁸

A német egyházi íróknak a birodalmi fejedelmekre vonatkozó, bemutatott nyilatkozatai fontos támpontokat adnak a magyar püspökök Péter elleni és Aba melletti jól dokumentált állásfoglalásának értékeléséhez.

Gellért a *Deliberatioban* adók hajhászását és a nép kizsárolását veti a király szemére, és tisztában van vele: „Mivel ilyeneket művelnek, semhogy inkább titkolnák, az aljanép egész hada ellenünk fog uszulni.” Szavai beteljesedésre váró végzetként jelen és jövő időben mondják el Magyarországról ugyanazt, amit az idézett német történetírók a múlt eseményeként a szláv felkelésekről jegyeztek fel. Ha az *Annales* Altahensesnek a hazai püspökök Abával és Péter-

³⁶ *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* II. 42. Kiadása: TRILLMICH—BUCHNER 4. jegyz.-ben i. m. 278. — A történetíró tévesen kapcsolja az eseményeket az 1003. évhez, az időrendi zavar azonban a forráshely alapján a szerző elvi álláspontjára nézve vont következtetés érvényét nem befolyásolja.

³⁷ *Gesta* . . . II. 48. id. kiadás 286.

³⁸ Idézi: M. BÜNDING—NAUJOKS: *Das Imperium Christianum und die deutschen Ostkriege vom zehnten bis zum zwölften Jahrhundert*, Berlin, 1940. 18. 18. jegyz.

rel kapcsolatos magatartására vonatkozó híreit vesszük alapul, akkor a Gellért művében bírált királyt sokkal inkább Péterrel lehet azonosítani, mintsem Abával, már annyiban, amennyiben a *Deliberatio* megjegyzéseinek egyáltalán tulajdonítható a maga korára nézve aktuális jelentőség.

Gellért aggodalmai *nem* csaltak, a körülményeket jól ítélte meg. Világos bizonyítéka ennek az utóbb kirobbant Vata-felkelés és Gellért személyes sorsa: 1046-ban Péter másodszori uralmáért életével fizetett három kivételével az egész magyar püspöki kar. Köztük áldozatul estek olyanok is, mint Gellért, akik *nem* Péter kegyéből jutottak főpapi székükbe, hanem részesei voltak 1041. évi megbuktatásának, Aba trónra ültetésének, s az Annales szerint Aba oldalán voltak Ménfőnél is. A pogány felkelés fenyegetését és a magyar egyház veszedelmét Gellérthez hasonlóan alighanem *más* hazai püspökök szintén felismerték. Ők az egyház nemzetközi tapasztalatai alapján is már Péter első urakodása során felmérhették azokat a vészes következményeket, amelyek mind személy szerint rájuk, mind pedig a hazai kereszténységre várhatók voltak a felpogány nép reakciójaként, amelyet Péternek és környezetének kormányzati módszerei bőszítettek fel. A főpapoknak tudniuk kellett, hogy a létfeltételeiből kimozdított és az „új rend” zaboláját alig-alig tűró tömeg bosszúvágya féktelen és megtorlása tárgyait nem válogatja.

A magyar püspöki kar Péterrel való meghasonlásának és szembe fordulásának, az alkalmazkodás megtagadásának legmélyebben fekvő magyarázatát alighanem itt, ebben a belátásban kell keresni, a prelátusoknak abban a feltehető felismerésében, hogy Péter uralma felkelésbe hajtja a kereszténységtől lelke mélyén még idegen magyarságot, és így a honi egyház pusztá létét fenyegeti. Nagyon súlyos oka lehetett annak, hogy a magyar főpapság a pápai anathéma^{38/a} ellenére sem szakított Abával, hanem bukásáig kitartott mellette Péter ellenében. Aba krónika szerinti magatartása és társadalmi programja minden ízében megfelel egyfajta megszentelt és kanonizált egyházi hagyománynak. Ezt a megfelelést a király és a püspökök szoros együttműködésének ismeretében nem kis részben azzal a hatással lehet magyarázni, amelyet a főpapság Aba politikájára gyakorolhatott. A püspökök állásfoglalása a hazai kereszténység jövőjének a nép haragjától való féltésén alapulhatott. Ez tehetett számukra szükségessé, hogy Péter helyett olyasvalakit juttassanak trónra, akinek kormányzása reményük szerint elháríthatta a pogány népfelkelés Péter által felidézett veszedelmét. Aba politikáját püspökei igyekeztek úgy befolyásolni, hogy az egyházi szervezet és a fiatal kereszténység megszilárdulásának társadalmi és politikai előfeltételei ne csak ne menjenek veszendőbe, hanem minél kedvezőbbek legyenek és a magyarokat elvadítás helyett inkább nyerje meg a kereszténység ügyének. Ilyen politika, amely legfőként az egyház érdekei szerint tájékozódott, a tömeges elégedetlenség egyházi ihletésű leszerelésének kísérlete, ideológiájában bőven meríthetett a keresztény hagyományból. Ezen kívül összhangban lehetett az új társadalmi viszonyokba még be nem tört tömegek *feudalizmus előtti* tudatának bizonyos elemeivel. Milyen elemekről lehetett itt szó? Mindenekelőtt a társadalmi alá és fölérendeltség 11. századinál

^{38/a} A Péter megbuktatóira IX. Benedek pápa által politikai okból kimondott kiközösítésnek pontos megfelelője az a tény, hogy ugyanő 1038-ban II. Konrád kívánságára a császár ellen lázadó milánói érseket szintén kiközösítette. III. Henrik azután visszafogadta kegyébe apja ellenfelét.

régiesebb, még élő gondolati tükörképéről, a még a nemzetségi kort kifejező, közösségi erkölcsről, a magánúri földtulajdonnal való szembenállásról, azoknak a nemzetség feje és tagjai közti kapcsolatoknak az archaikus értelmezéséről, amelyek a még valóban kölcsönös kötelezettségen alapultak, a rokonság tagjainak együttes védelmi és egymás iránti felelősségvállalási kötelességéről, a hatalom gyakorlói és a különféle típusú közösségek viszonyának nem-feudális keretekbe állításáról.

A közösségi elem bizonyos értelemben a 11. századi úri birtoklásnak és öröklési jognak is fontos tényezője volt. Aránylag széles körű úri atyafiságok birtokoltak együttesen, osztatlanul földvagyonban, és meglepően kiterjedt rokonság volt várományosa a fiatlanul elhalt urak földjének. A várományi örökösöknek ezt a körét csak Kálmán törvénye korlátozta a kincstár érdekében. Eszerint a „Szent Istvántól adott, bármilyen birtok illessen meg minden, az emberi leszármazás szerinti örököst, vagy utódot. A más királyoktól adományozott birtok pedig apáról szálljon fiúra, ha ők nem lennének, örököljön a fivér, halála után pedig fiait se zárják ki az öröklésből. Ha ilyen említett fivért nem találnak, akkor legyen az örökség a királyé.”³⁹ Kálmánnak ez a törvénye csak megszorította, de korántsem törülte el a „nemzetség” tagjainak, azaz a Szent István-kori birtokszerző előd ivadékaiknak jogigényét a rokonság kezén levő birtokok öröklésére nézve. A nemzetség *egészének* öröklési igénye Kálmán korától fogva az Istvántól nyert földekre korlátozódott, Kálmán törvénye *előtt* azonban az István-kori ős leszármazottai a *humana successio* szerint legalább kiegészítő, subsidiarius öröklési joggal rendelkezhettek egymásnak azok felett az adománybirtokai felett is, amelyeket István *utáni* királyoktól kaptak. Azt a birtokállományt tehát, amelynek várományi örököse volt a „nemzetség” egésze, csak a 11–12. század fordulóján szűkítették az István-kori szerzeményekre.

— Az úri osztály körében István előtti, igen régi rendszer maradványa az úri nemzetségnek, vagyis a Szent István-kori birtokszerző ős-től leszármazóknak az a kölcsönös és széles körű örökösödési joga, amelyet Kálmán idején korlátoztak, de Szent István adományaira nézve fenntartottak.

Fontos bizonyítéka ez annak, hogy a feudalizmus előtti kor társadalmának közösségi elemei és formái az osztálytársadalom kezdeti fázisában mélyen átjárták még a korai úri osztály sajátos, belső viszonyait és jogrendjét is. Jellemző módon az 1060-as években egy magánegyházat alapító, hatalmas úrnak, a fiúutód nélküli Ottó comesnek is védenie kellett a jövőre nézve zselicszentjakabi alapítványát távolabbi rokonainak, a „cognati et nepotes”-nek a fennhatósági igényei ellen.⁴⁰ A régi, nemzetségi öröklés alapján tehát az oldalági rokonok jogigénye még a magánegyházakra is kiterjedt, és a jövevény eredetű urak öröklési rendje azonosnak látszik a magyar szokással.

Az úri nemzetségek jogát is átjáró közösségi elemek hatványozottan és ellen-tesés tartalommal lehettek jelen a még korántsem feudalizált társada-

³⁹ Kálmán I. 20.: „Possessio quelibet a sancto Stephano data humane successionis quoslibet contingat successores vel heredes. Possessio vero ab aliis regibus data de patre descendat ad filium, qui si defuerint, succedat germanus, cuius filii etiam post mortem illius non exheredentur. Germanus autem predictus si non inveniatur, regi hereditas deputetur.” ZÁVODSZKY, i. m. 186.

⁴⁰ „... postquam obiero, nullus... cognatorum vel nepotum meorum ullam potestatem habeat super illud (monasterium)”. КУМОРОВИЦ, Л. Б.: *A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből*. Tanulmányok Budapest múltjából. XVI. (1964) 66.

lomelemek életében és gondolkodásmódjában. Nem voltak ezek idegenek Aba Sámueltól sem, aki még régies, patriarchális-közösségi módon értelmezhetette a maga nemzetségfői helyzetét és feladatát: ennek emlékét őrzi — P. mesternél fenntartott magyarázat szerint — tiszteleti neve, az Aba.

Az 1040-es években azután a püspöki kar feleleveníthette a keresztény hagyományból azokat a mozzanatokat, amelyek eszmeileg igazolhatták és bátoríthatták a Péter által különösen felingerelt tömegek lecsendesítésére irányuló politikát. Annyiban, amennyiben a krónika adatai hitelt érdemelnek, Aba ezt az egyházi fogalmazású programot szívvel-lélekkel a magáénak vallotta. Ez mindenképpen fontos tényezője lehetett a püspöki karral végig megőrzött együttműködésének.

Péter kétszeri bukása emellett olyan — egyébként jól ismert — körülmények közt történt, amelyeknek vizsgálata és értelmezése a korai magyar vezető osztály bizonyos fajta egységgé alakulásának ismeretére vezethet és ennek aránylag messzire ható következményeit is feltárhatja.

A különösen fontos mozzanatot az *Annales Altahenses* 1041-re vonatkozó, már idézett feljegyzése tartalmazza. Eszerint a magyarok Péter menekülése után nemcsak új királyt választottak, hanem Aba, az új „király zsinati tanácskozást tartván, a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el, amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott.”

Péterrel, az István által jelölt királlyal hároméves uralma végén az *Annales* szerint igazában az István-kori vezető osztály, az ő egykori politikai „vezérkara” jutott konfliktusba. A Péter által leváltott két püspök is István idején került székébe. Ennek az István-kori politikai vezető csoportnak a szemében Péter tevékenysége letérés volt az István alatt tört útról, a velük együttesen vetett alapról. Péter „önkényes, igazságtalan” dekrétumai jogi aktusokként fejezték ki szembehelyezkedését azzal a korai feudális jogrenddel, amely 1040 tájára Magyarországon a fentiek szerint már többé-kevésbé kialakult. A Péterrel kirobbant ellentét — jellemző módon — nem maradt meg a nyers hatalmi összecsapásnál, az érdekek alapvető, elsődleges ütközésénél, s a konfliktus ideológiai vetülete is kézzelfoghatóbb, pontosabb alakot öltött az általános természetű, merőben erkölcsi kárhozzátásánál, Péter menekülése után nem elégedtek meg új király választásával, hanem szükségesnek tartották „jogtalan, önkényes” dekrétumainak formális megsemmisítését is. Ez az eljárás arra vall, hogy az Abát trónra juttató főpapok és előkelők nem egyszerűen érdekeiket és hatalmukat látták Péter politikája miatt veszélyben, hanem a történeteket egyúttal bizonyos jogrend sérelmeként fogták fel. Meggyőződésük szerint létezett olyan jogrend, amely normája volt a magyar király törvényeinek, és Péternek azokat a törvényeit semmisítették meg, amelyek szemükben az említett normával ellenkeztek. Bizonyítékul szolgál erre az, hogy az összecsapás a jog szférájában is megnyilvánult. A Péter dekrétumait 1041-ben megbélyegző és megsemmisítő püspökök és urak tudata már hordozója volt olyan jognak, amely kötelezővé és meg nem sérthetővé hagyományosodott. A „zsarnok” bukása és új király választása a megsértett jogrendet önmagában még nem állította helyre. Ehhez Péter törvényeinek kifejezett elvetését tartották szükségesnek.

A Péterrel és kormányzatával történt egységes szembefordulás azoknak a hazai politikai vezető csoportoknak bizonyos belső kohézióját is bizonyítja, amelyek társadalmi szempontból együttesen kezdeti uralkodó osztálynak tekinthetők. Az, amit ők a Péter dekrétumai által veszélyeztetett joguknak tud-

tak, éppen ezt a kohéziót és az alapjául szolgáló érzékenységet fejezte ki. Aba uralma ennek jegyében kezdődött, ő maga ennek megtestesítője kellett volna, hogy legyen. Kormányzata azonban éppen a világi előkelők szempontjával ütközött össze. A krónika szerinti programja a hazai egyháztól is bátorítva a még nem-feudalizált társadalom-elemek megnyerésére és helyzetük megszilárdítására irányult. A világi urak ezért III. Henriket és Pétert hívták segítségül Aba megbuktatásához. Veresége és halála után a magyar uralkodó osztály nemcsak Péter királyságát vállalta, hanem az *Annales Altahenses*, a Herimannus egybehangzó tudósítása szerint Henriktől a „német jog” illetve a „bajor törvény” adományozását kérték.⁴¹

Ennek a Henriktől adományozott »német jognak«, illetve »bajor törvénynek« a jelentése, tartalma korántsem világos. Egy dolog mégis bizonyos: a hazai urak 1044-ben Péter uralmával együtt egészen új jogrendet fogadtak be. Ez korai feudális jogrendünkben mindenképpen törésvonal volt, és meggyökeresedése esetén a fejlődést új csapásra terelhetette volna. A hazai világi előkelők a maguk Aba idején fenyegetett helyzetének és hatalmának védelmében feladták azt a jogrendet, amelynek megsértése miatt 1041-ben Péter dekrétumait még elvetették. A „német jog” bevezetésének 1044-ben császári őrségek Magyarország maradása adott nyomatókat, 1045-ben pedig Péternek német ura előtti hűbéresi hódolása fejezte ki félreérthetetlenül a birodalom és Magyarország új viszonyát. A kért „bajor törvény” adományozása a magyar uraknak Henrik és utódai számára tett hűségesküjével volt összekötve.⁴²

Péter másodszori uralma ismét ellene ingerelte a keresztény urakat, és felkelésre készítette a pogány vallás zászlaja alatt egyesült, különféle elemeket. Mindenesetre nemcsak olyan tömegmozgalom robbant ki ellene, amely a pogányságra (vagy a keresztény és pogány tanítások eretnokségnek tekintett elegyére) hivatkozott, hanem „előkelőinek és első embereinek (principes eius et familiares)” összeesküvéséről is tudósít az *Annales Altahenses* „Az előkelők közös elhatározásával (communi principum voluntate)” hívták be ellene András herceget és „az ország említett nagyjai (Praescripti optimates regni)” állottak Andrásához.⁴³

Herimannus tudósítása szerint Péter „védelmében számos jövevény fogott fegyvert, akiket leöltek (. . . multus advenarum qui pro eo pugnaverant occisis . . .)”⁴⁴

A pogány felkelés a maga áldozatait válogatás nélkül szedte a keresztények közül, a kereszténységet egyszerűen azonosította az »idegen uralommal« Péter hatalmának támaszaival. Azonban már Herimannus híre alapján is meg kell különböztetni a felkelés áldozatai közt Péter végsőkéig kitartó híveit és a pusztán kereszténységük miatt megöltek. A Péter oldalán elesett „advenákban” ui. aligha kereshetjük a védelmére 1044-ben Magyarországon hagyott császári őrséget, hanem sokkal inkább olyan elemeket, akik boldogulásukat

⁴¹ „Illis etiam potentibus concessit rex . . . scita Teutonica” *Annales* id. kiadás 37. illetve „Ungario potentes lege Baioarica donavit”, *Herimanni Augiensis Chronicon*, TRILLMICH—BUCHNER: i. m. 678.

⁴² „(Heinricus) relinquens illis suorum presidia ipse domum rediit et Radasbonam venit”. *Annales* id. kiadás 37. — Az 1045. évi hűbéresi hódolásról: *Annales* id. kiadás 40. — A magyar urak hűségesküjéről: *Herimannus* id. kiadás, id. hely.

⁴³ *Annales* id. kiadás, 42.

⁴⁴ *Herimanni Chronicon*, TRILLMICH—BUCHNER: i. m. 680.

Pétertől várták és neki köszönhették, következként mindhalálig fegyverrel küzdöttek hatalmának fenntartásáért. Feltehetően elsősorban köztük kell keresni Péter első uralmának legfőbb támaszait is. Amennyiben urakról, a birtokos osztály tagjairól volt szó, magatartásuk Péter végsőkig való támogatásában az úri osztály nagyobb részétől élesen különbözött. *Advena* mivoltuk hangoztatása és fegyveres harcuk alapján ítélve, a hazai úri osztályhoz még nem idomult, új rétegről, Péter-kori jövevényekről lehetett leginkább szó, akik még nem hasonultak, hanem kívül voltak a fiatal magyar állam vezető osztályának azon az állagán, amely bizonyos közös múlra már visszatekinthetett. Azt az utat, amelyet az ő támogatásukkal Péter makacsul követni akart, vagyis a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szerkezetének gyökeres átalakítását, a magyarországi előkelők két ízben és véglegesen elvetették. Péter uralmával elválaszthatatlanul összeforrt az önkényes törvényhozás és az »idegen jog« átvételének emléke. Lautenbachi Manegold 1085 körül a méltán megbuktatott zsarnok példájává tette „az elnyomó Pétert, az atyai törvények megrontóját (Petrum oppressorem, legum paternarum corruptorem)”.⁴⁵

Péternek az „atyai törvények megrontójává” nyilvánítása *nem* Manegold leleménye, neki a „megrontott atyai törvények” mibenlétéről közelebbi ismeretei talán nem is voltak. Az „atyai törvények” fogalma Péter esetében kizárólag István törvényeit és hagyományát képviseli, és máshonnet, mint Magyarországról, aligha eredhet. Manegold híre további, elsőrangú bizonyítéka a Pétert megbélyegző magyarországi 11. századi tradíció folytonosságának, amelynek keletkezése visszakövethető az ő „önkényes dekrétumait” megsemmisítő 1041. évi határozatig.

A Péterrel szemben Istvánhoz és az „atyai törvényekhez” fordulás *nem* a szenttéavatás korának jellemző terméke, hanem már az 1040-es évek jelensége volt.

Erre a *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis* 1063. táján írásbafoglalt előadása a bizonyíték. Az elbeszélés Leodvinnak, az I. András-kori bihari püspöknek a közlésein alapult. Eszerint:

„István, a magyarok királya, pogányból lett keresztény, az igaz hit követője volt, odaadó az Isten iránt . . . Miután ő meghalt, András örökölte a királyságot. Alig hogy trónra lépett, amikor elődjének ékességeit, a királyi jelvényeket kereste, meghagyta Leodvin főpapnak, vizsgálja át az ereklyék feliratait . . . (Stephanus rex Pannoniorum ex pagano Chisticola factus verae fidei imitator erat Deoque devotus . . . sed ipso defuncto Andreas in regno successit. Qui noviter inthronizatus, dum antecessoris inquireret ornamentum, superlectilem regiam, Leudiuo presuli precepit, ut breves reliquiarum legeret)”.⁴⁶

András eljárása, elődje királyi jelvényeinek kerestetése, sokkal több volt, mint pusztán a kegyelet megnyilvánulása.

Andráséhoz hasonló aktusokat a frank kortól kezdve ismerünk, és megfigyelésükkel megbízható szempontokat kapunk a jelenség magyarázatához. Íg-

⁴⁵ MGH Libelli de lite . . . I. 364.

⁴⁶ A. F. GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* . . . 969—970. J. DEÉR: *Die Heilige Krone Ungarns*. Wien, 1966. 194.

az *Annales Fuldenses* 840. évi feljegyzése szerint „azt mondják, hogy a haldokló császár (Jámbor Lajos) őt (Lothart) jelölte ki, elküldvén neki a királyi ékességeket, hogy utána átvegye a birodalom kormányát.⁴⁷ Hasonló módon nyújtották át az *Annales Bertiniani* szerint 877-ben Lajosnak „az oklevelet, amely által apja (Kopasz Károly) halála előtt átadta neki a birodalmat, valamint a Szent Péterének mondott kardot, hogy ez által ruházza fel őt a királysággal”. Liutprand szerint 919-ben a haldokló I. Konrád „örökösévé és a királyi méltóságban szerepének betöltőjévé ezekkel a királyi ékességekkel tette Henriket”. Theotmar szerint II. Henrik 1002-ben „(III. Ottó) császár holttestét a birodalmi jelvényekkel egyetemben hatalmába kerítette, a lándzsa kivételével, amelyet Heribert érsek titokban előre küldött. Az érseket azután egy ideig őrizetben tartották . . . utóbb visszaadta a szent lándzsát”. Valamivel későbbi 11. századi feljegyzés szerint „ez a Henrik akként uralkodott, hogy a birodalom számos nagyja helyesléssel melléje állt abból az okból, hogy birtokolta a birodalom jelvényeit”. Wipo szerint II. Henrik özvegye, „Kunigunda császárné a királyi jelvényeket, amelyeket Henrik császár hagyott rá, készségesen felajánlotta (Konrádnak) és megerősítette őt az uralkodásban, már amennyire erre az asszony-nem jogosult”.⁴⁷

Ezeknek a forráshelyeknek a tanúsága a Fundatio I. Andrásra vonatkozó hírének értelmezéséhez is megbízható alapul szolgál. E szerint a tanúság szerint az előd királyi jelvényeinek átruházása a hatalom átruházásának bizonyítéka volt, az utód általi birtoklásuk pedig annak záloga, hogy az utód uralma törvényes.

Ennek értelmében királyságát András István uralkodói jelvényeinek birtoklásával kívánta törvényesíteni, ezért nem elégedett meg tradíció nélküli, akármilyen királyi jelvényekkel. (Az természetesen lényeges, de más kérdés, vajon végül is mit talált meg Istvánnak a klenódiumából). Istvánnak, mint elődnek a jelvényei 1046-ban már mindenesetre *utódjává tették* Andrást, *István utódjának* rangját adták neki. Tény, hogy András István kifejezett akarata ellenére lett király. István ti. az *Annales Altahenses* szerint éppen Péter utódlásának zavar-

⁴⁷ *Annales Fuldenses* ad ann. 840: „Hunc (Hlutharium) enim ferunt imperatorem morientem designasse, ut post se regni gubernaculum susceperet missis ei insigniis regalibus”. Idézi G. WAITZ: *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Berlin, 1883² III. 277. 1. jegy. — *Annales Bertiniani* ad 877: „Richildis Compendium ad Ludovicum veniens . . . attulit ei praeceptum, per quod pater suus (Carolus Calvus) illi regnum ante mortem tradiderat et spatham, quae vocatur Sancti Petri, per quam eum de regno revestiret”. Idézi C. DE CANGE: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, Niort, 1883, VII. 544 — Liutprand II. 20.: I. Konrád „heredem regiaeque dignitatis vicarium regalibus his ornamentis Heinrichum constituit”. Idézi WAITZ—SEELIGER: *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Berlin, 1896², VI. 177. 1. j. — Theotmar IV. 50: „(Heinricus) corpus imperatoris (Ottonis III.) cum apparatu imperiali lancea dumtaxat excepta quam Heribertus archipresul clam praemitens suam sumpsit in potestatem. Archiepiscopus autem custodia parumper detentus . . . sacram lanceam mox remisit”. *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum* ed. J. M. LAPPENBERGIUS—F. KÜRZE, Hannoverae 1889. 92. — Brunwalerensis fundatio c. 11: „ex occasione imperialium apud se retentorum pluribus regni maioribus ad sese cum favore commigrantibus idem Heinrichus regnat”. Idézi WAITZ—SEELIGER: i. m. 177. 3. jegy. — Wipo c. 2: „imperatrix Chunegunda regalia insignia, que sibi imperator Heinrichus reliquerat, gratanter obtulit (Conrado) et ad regnandum, quantum huius sexus auctoritatis est, illum corroboravit”. TRILLMICH—BUCHNER: i. m. VI. 544.

talansága érdekében vakítottatta meg⁴⁸ az ellenkező Vazult, és küldte számkive-
tésbe ennek fiait, vagyis Andrászt és testvéreit.⁴⁹

István alakját azonban halála után néhány évvel már olyan meggyőződés vette körül, hogy uralkodói jelvényeinek birtoklása még az ő elhatározása elle-
nére uralomra jutott (tulajdonképpen trónbitorló) András királyságát is tör-
vényesítette.

Leodvin püspök a namuriakat András eljárásának szellemében tájékoztatta. András eszerint közvetlen utóda Istvánnak. Abát és Pétert Leodvin egyszerűen elhallgatta. Ez ugyan nem felelt meg a történeti igazságnak, de teljesen összhangban volt azzal az általános meggyőződéssel, hogy valamely király klenó-
diuma a későbbi birtokost jogutóddá teszi. Andrásnak és híveinek súlyos nehézséget okozhatott, hogyan is birkózzanak meg Istvánnak azzal a döntésével, hogy András a trónutódlásból kizárta. András uralmának „törvényesítésénél” István alakját valószínűleg egyszerűen megkerülték volna, ha erre csak valamilyen lehetőséget is találnak, és András uralmát enélkül igyekeztek volna legalizálni. Nem így történt. 1046-ban, úgy látszik, magyar király már csak akként lehetett valaki, ha uralmát valamilyen módon Istvántól származtatta, reá hivatkozva jogosította. András trónraléptekor az István-hagyomány bizonyos alakja már jól dokumentálhatóan jelen van, létezik, és legalább azokban a körökben, amelyekből a magyar király személye és hatalma függött, ez a tradíció nagyon is hatott.

GERICS, JÓZSEF

A la critique des sources se rapportant à l'histoire Hongroise des années 1040 I—II.

Le roi Saint Étienne (1001—1038), fondateur de l'État hongrois, mourut sans avoir laissé un fils comme successeur. Il désigna pour la succession de son trône le fils de sa soeur, Pierre Orseolo. La succession de Pierre fut contrariée par un autre membre de la famille régnante, Vazul, proche parent d'Étienne. Pour que Pierre pût gagner le trône sans obstacles, à l'ordre d'Étienne, Vazul fut aveuglé, et ses trois fils furent bannis du pays. Arrivé au pouvoir, Pierre devint un souverain arbitraire et ayant la main de fer, il exigea de lourds impôts, et en peu de temps, il privat deux évêques aussi de leur dignité.

⁴⁸ Emlékeztetes, hogy Ordericus Vitalis szerint az 1125. évi német királyválasztáson az „egyhangúság” biztosítása érdekében azonnali felkoncolással fenyegetve hallgattatták el a netáni ellenkezőket. (F. KERN: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter*. Leipzig, 1914. 315.) — A megvakításnak, mint büntetési módnak a 11. századi megítélését nagyon érdekes fénybe állítja az akkori egyházi reform-mozgalom nevezetes alakjának, DAMIANI PÉTERNEK a nyilatkozata: III. Ottó császár „véghezvitt számos, nagyszerű tette közt (inter insignia multa et praeclara, quae gessit) az ország (Itália) három előkelőjének és grófjának a szemét kivájatta . . . Az igazságszolgáltatás méltóságának ezzel a kétségtelenül feltűnő betöltésével (in quo nimirum conspicio decre iustitiae) annyira megfélemlítette mindenkinek a szívét, aki a mások tulajdonát elrabolta, és az egész országban annyira megteremtette a biztonság és béke nyugalrát, hogy félelmében ki-ki szinte meghúzta magát jószágának szűkebb sövénye mögött és nem hágtá át arcátlanul annak határát, ami a saját joga. Ezért a nép száján ez a magasztaló hír járta: Egy ország jutott békességhez hat szem árán. Hármán lettek világtalanok, és az egész nép számára felragyogott az annyira vágyott nyugalom fénye. (In evulsione sex oculorum unum pacatum est regnum. Tres facti sunt caeci, et omni populo quietis optatae h men infulsit)”. Idézi: WAITZ—SEELIGER: i. m. VI. 602. 6. jegyz.

⁴⁹ *Annales Altahenses* id. kiad. 24.

Il priva la veuve d'Étienne de ses biens et de sa liberté, il s'entoura de favoris d'origine étrangère et leur conféra de hautes dignités. En 1041, après trois années de règne, l'opinion publique se tourna contre lui et il dut se réfugier chez le roi allemand Henri III. Alors les évêques et les nobles élurent roi Aba Sámuel, «sororius» de Saint Étienne et ils anéantirent, «habito synodico consilio», les décrets de Pierre, déclarés arbitraires.

Le règne d'Aba (1041—1044) fut aboli par les grands seigneurs séculiers, parce que, d'après la chronique, «il fut toujours du côté des *ignobiles* et méprisa les seigneurs nobles». Pour faire tomber Aba, les nobles séculiers demandèrent l'aide du roi allemand. Le roi allemand obtint que le pape frappât d'anathème les Hongrois, parce qu'ils déshonorèrent Pierre, leur roi». En 1044, Henri III vainquit l'armée d'Aba Sámuel, remit Pierre sur le trône comme son vassal et pour le moment il fit accepter aux Hongrois le règne de son protégé. Il est très intéressant et très important que, malgré l'anathème du pape, les évêques hongrois restèrent attachés à Aba jusqu'à la défaite.

Le second règne de Pierre ne fut durable non plus (1044—1046). Son gouvernement violent de deux années aboutit à une révolte: les forces qui se tournèrent contre lui, furent d'ailleurs, elles mêmes partagées entre elles: les nobles, le haut clergé et la masse mécontente qui garda pour la plupart ses coutumes païens et qui, avec le règne de Pierre, aurait voulu abolir la jeune chrétienté hongroise aussi.

L'opposition de Pierre appela en Hongrie les princes qui étaient les fils de Vazul aveuglé et bannis par Saint Étienne. Le mouvement contre Pierre aboutit à une révolte païenne de grandes dimensions, au cours de laquelle on assassina, à l'exception de trois grands prêtres, le corps épiscopal entier, parmi eux de tels grands pontifs aussi qui furent les adversaires du règne de Pierre. La révolte eut pour victime l'évêque de Csanád aussi, Saint Gérard, auteur de *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Sa vie fut éternisée au moyen âge par deux *Vita* aussi.

L'étude tâche en premier lieu d'expliquer pourquoi le corps épiscopal entier s'opposa à Pierre, et pourquoi ils devinrent les partisans inébranlables d'Aba, malgré l'anathème du pape.

Du point de vue de la critique des sources, l'étude n'accepte pas l'assertion des deux biographies de Saint Gérard, d'après laquelle l'évêque-martyr aurait été l'adhérent de Pierre et l'adversaire d'Aba. D'après l'étude, Gérard partageait le point de vue des autres évêques qui étaient les adversaires de Pierre, et ses biographies veulent faire oublier précisément le fait qui mettait gravement en péril l'odeur de sainteté de Gérard, notamment l'anathème du pape dit contre ceux qui firent échouer Pierre.

D'après l'étude, le haut clergé avait peur pour le sort de la jeune église hongroise d'une révolte païenne qui aurait pu être provoquée par la manière de régner de Pierre. C'est ce qui explique que les membres du haut clergé devinrent les champions du détronement de Pierre et qu'ils soutinrent le règne d'Aba Sámuel, parce que, d'après leurs espoirs, il aurait pu prévenir le péril d'une révolte païenne du peuple provoquée par Pierre. Aba Sámuel était un roi qui collaborait étroitement avec l'église hongroise et son programme social était inspirée, de plusieurs point de vue, par l'église même. L'étude tâche d'éclaircir certaines sources aussi de ce programme. La politique d'Aba visait donc d'apaiser la colère du peuple, de gagner la masse et d'affermir l'affaire du christianisme. Mais il se trouvait en opposition avec les intérêts des grands seigneurs et c'est ce qui causa sa chute.

Après la chute définitive de Pierre, c'est André I (1046—1060) qui obtint le trône, banni jadis par le roi Étienne et exclu par là de la succession. C'est pourquoi André voulut se faire sacrer roi par les insignes royaux du roi Étienne, pour compenser par là la légalité non impeccable de son règne.

Johannes Oporinus bázeli nyomdász magyar vonatkozású és eddig meghatározatlan nyomtatványai

A bázeli Oporinus-nyomda tudományos értékű és megbízható szövegű kiadványaival nyerte el a kortárs tudósok elismerését. A filológus hajlamú Johannes Oporinus nem tartozott a tipográfia technikai fejlődését munkáló nyomdavezetőkhez; sem kiadványai formájában, sem a könyvkészítés munkafolyamataiban nem vezetett be jelentősebb újításokat. Talán ezzel is magyarázható, hogy neve ritkán bukkan fel a magyar könyv- és nyomdatörténeti szakirodalomban. Pedig több hungarika-nyomtatvány és magyar szerző alkotása jelent meg sajtóján. Indokolt tehát, hogy legalább vázlatosan jellemezzük működését és a korabeli nyomdászok lehetőségeit, mielőtt magyar vonatkozású kiadványait és impreszum nélkül megjelent, általunk meghatározott nyomtatványait ismertetjük.

A Rajna-menti kereskedelmi útvonalon fekvő Bazelban szinte minden feltétellel megvolt ahhoz, hogy a könyvnyomtatás fontos iparággá fejlődjék. A város gazdasági-szellemi életének alakulására egyaránt kedvezően hatott az a közvetítő szerep, amelyet Bazel a Hollandia és Itália között lebonyolódó kereskedelemben, valamint a délnémet és a francia városok áruforgalmában betöltött. A könyvnyomtatás legfontosabb nyersanyagát, a papírost a városban működő számos papírmalom messzemenően biztosította a nyomdák számára. E kedvező adottságok következtében Bazel fokozatosan a fontos könyvkiadó központok sorába emelkedett. A mintegy 700 svájci ősnymtatványból kereken 670 jelent meg Bazelban és Genfben.¹

A művelt és művészeteket kedvelő városban számos fametsző működött; így a korai bázeli nyomdászok gyakran díszítették köteteiket fametszetes illusztrációkkal: már a 15. században szinte minden második itt készült könyv szép metszetekkel került forgalomba. Igazán művészi színvonalra azonban az 1515—1517 között itt tartózkodó ifj. Hans Holbein emelte a bázeli könyvillusztrálást.²

A könyv tipográfiai megformálásában a legjelentősebb helyi kezdeményezések a neves bázeli ősnymdász, Johann Amerbach működéséhez kapcsolódnak. Amerbach aránylag kevés illusztrációt alkalmazott. Annál nagyobb gondot fordított arra, hogy szépen formált, éles metszésű betűtípusokkal adja közre a kezére bízott műveket. Gazdag betűállománnyal látta el üzemét s korábbi velencei tapasztalatai hatására a humanista munkákat és az egyházatyák műveit rendszerint antikva típusokkal szedette.³

¹ KUNZE, Horst: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert.* Textband. Leipzig, 1975. 271.

² MUTHER, Richard: *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance (1460—1530).* München—Leipzig, 1884. 199—202., 264.

³ GELDNER, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker. I—II.* Stuttgart, 1968—1970. I. 119—120.

Amerbachnak szerepe volt abban is, hogy fokozatosan módosult a bázeli nyomdák kiadói politikája. Míg a könyvnyomtatás helyi úttörői népszerű illusztrált nyomtatványok mellett elsősorban skolasztikus műveket és egyházi szerkönyveket hoztak forgalomba, Amerbach inkább a tudományos művek kiadását szorgalmazta. E törekvés folytatói lettek a reformáció-korabeli bázeli könyvkiadók, akik elsősorban a humanista műveltséget terjesztő és a tudományos munkásságot támogató művek közreadásában tűntek ki. Ehhez a nyomdásztípushoz tartozott Johannes Oporinus, családi nevén Johannes Herbst is.

Oporinus apja — Hans Herbst — eléggéismert festőként működött Bazelban.⁴ Fiát is valamilyen művészi pályára szánta a művelt és jómódú polgársággal rendelkező városban. Az ifjú Oporinust azonban a tudományok és a könyvek vonzották. Tehetségével leginkább a klasszikus nyelvek elsajátításában tűnt ki. Tanulmányait azonban csak a megélhetését biztosító megbízatások és állások ellátása mellett — kisebb-nagyobb megszakításokkal — folytathatta. Még nem volt 20 éves, amikor már a latin nyelvet oktatta. Sokoldalú érdeklődése, tudás- és érvényesülési vágya azonban a következő 15 évben egymástól meglehetősen eltérő kezdeményezésekre, útkeresésekre csábította. 1527-ben az orvosi egyetem hallgatójaként Paracelsus famulusának szegődött, majd az 1530-as évek végén ismét a klasszikus nyelvek felé fordult: ekkor azonban a görög nyelvet oktatta. Még 1533-ban elnyerte a „Latinae linguae professor” címet s ily módon az egyetemi docensekhez tartozott, bár nem az egyetemen, hanem a pedagógikumban tanított.⁵

Közben két ízben is kapcsolatba került a könyvnyomtatással: előbb a neves Froben-nyomda számára másolt kéziratokat s végzett korrektori munkákat, majd az 1530-as évek közepén jövedelmezőbb foglalkozást keresve nyomdaüzemet alapított Thomas Platterral, Balthasar Lasiusszal és Robert Winterrel. A társak közül Winter rendelkezett a szükséges tőkével, Lasius a könyvkészítés szakmai ismereteivel, Platter vállalta a pénzügyi vezetést s Oporinus a szellemi irányítást, a megfelelő kéziratok megszerzését. A vállalkozás azonban hamar megszűnt. Az 1540-es évek elején Oporinus Brylingerrel adott közre néhány művet s később is szívesen működött együtt más nyomdászokkal. Önálló nyomdavezetői tevékenysége alatt a helybeliek közül Ludwig Lucius, Michael Martin Stella, Paul Queck és Bartholomaeus Franck dolgozott számára, de nyomtatott Oporinus-kiadványt a strasbourgi Messerschmidt- és a berni Apiarius-nyomda is.⁶

Johannes Oporinus sokoldalú — könyvnyomtatói, kiadói és könyvkereskedői — tevékenységet fejtett ki, mégis szinte állandó anyagi gondokkal küzdött. Sem baráti hitelekkel, sem előnyös házasságaival nem tudott úrrá lenni pénzügyi nehézségein. 1565-ben a jól felszerelt Herwagen-nyomda került házasságkötés révén tulajdonába, majd felesége halála után az Amerbach nyomdász-családból választott újabb élettársat.⁷ Anyagi helyzetét azonban már nem tudta megszilárdítani. 1567-ben végül eladta üzemét Balthasar Hannak és a Gemusäus

⁴ THIEME, Ulrich—BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. 1—37. Leipzig, 1907—1950. 16. köt. 450—453.

⁵ *Allgemeine Deutsche Biographie*. 24. köt. Leipzig, 1887. 381—383.

⁶ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 36.

⁷ STEINMANN, Martin: *Johannes Oporinus. Ein Basler Buchdrucker um die Mitte des 16. Jahrhunderts*. Basel—Stuttgart, 1967. 110—111.

testvéreknek; csupán bizonyos közreműködést és részesedést kötött ki magának. Az új tulajdonosok Oporinus halála (1568) után is gyakran a rá emlékeztető cégjelzéssel, az „ex officina Oporiniana” impresszummal adták közre kiadványaikat.⁸

Oporinus idején a könyvnyomtatás már nem számított egyértelműen jövedelmező vállalkozásnak; Bázelen, Genfben és számos más városban is több nyomdász küzdött anyagi nehézségekkel.⁹ Érdeemes kissé bepillantani a nyomdák helyzetét befolyásoló társadalmi és gazdasági adottságokba, hogy Oporinus nyomdavezetői magatartását reálisan értékelhessük.

Ismert tény, hogy a 16. század közepére az olvasók köre hatalmasan megnőtt a tanulni, szakmai ismereteket elsajátítani, vagy egyszerűen szórakozni vágyó újabb és újabb polgári rétegekkel. E folyamattal egyidejűleg azonban az olvasói igények is erőteljesen differenciálódtak s több — korábban kelendő — kiadványtípus háttérbe szorult. A könyvkereslet módosulásához részben az is hozzájárult, hogy számos alapvető fontosságú mű már korábban megjelent nyomtatásban. Egymást követő kiadásokban láttak napvilágot a római egyház szerkönyvei, az egyházatyák írásai s a különböző prédikáció-gyűjtemények. Ugyancsak a 15. században kezdtek el a nyomdák az antik irodalom közkinccsé tételét, a latin és görög auktorok szövegeinek közreadását. Az a szellemi örökség tehát, amely Gutenberg találmányáig csak kéziratokban volt hozzáférhető, egy évszázad múlva gyakran már több korrekt kiadásban az érdeklődők rendelkezésére állt.¹⁰

Hasonlóan módosult a nyomdászok kiadói lehetősége a reformációs irodalom területén is. Luther művei ugyanúgy a korábbi évtizedekben árasztották el a könyvpiacot, mint legfőbb híveinek és ellenfeleinek könyvek és röpiratok formájában fennmaradt írásai. Talán ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy az Oporinus-nyomda ösztermésében kevés kiadás képviseli Luther, Zwingli, Calvin, Bullinger, Butzer vagy Melanchthon munkásságát.¹¹ Ismert tény, hogy a reformáció térhódításával a hitviták iránt érdeklődők olvasói igényei is differenciálódtak. A korábbi évtizedekben még az átlagos műveltségű olvasók többsége szinte személyesen kívánt tájékozódni a vallási kérdésekben s igyekezett kézbe venni minden ilyen vonatkozású nyomtatványt. A különböző nézetek bonyolultsága és a vitairódalom kiszélesedése miatt azonban ilyen széles körű informálódásra egyre kevesebben vállalkozhattak. A polgárok többsége már csak a felekezeti hovatartozásának megfelelő irodalmat olvasta, vásárolta.¹² Azok a teológusok és tudósok viszont, akik továbbra is igényt tartottak a reformáció irodalmának átfogó megismerésére, már számszerűleg kevésbé jelentős vásárló közönséget biztosítottak a nyomdák számára. Ilyen körülmények között már a teológiai értekezések, vitairatok kinyomtatása sem hozta meg minden esetben a várt anyagi sikert.

A megváltozott körülményeket felismerő nyomdászok igyekeztek alkalmazkodni az új helyzethez. A nyomdaüzem fenntartásának racionális feltételeit

⁸ HEITZ, Paul: *Basler Büchermarken bis zum Anfang des 17. Jahrhunderts*. Strassburg, 1895. XXXIV.

⁹ BIETENHOLZ, Peter G.: *Basle and France in the sixteenth century*. Genève, 1971. 25.

¹⁰ STEINMANN i. m. 98.

¹¹ JOICISCUS, Andreas: *Oratio de ortu, vita et obitu Ioannis Oporini*. — *Catalogus librorum per Ioannem Oporinum excusorum*. Argentorati, Theodosius Rihelius, 1569. Országos Széchényi Könyvtár, App. H. 2557.

¹² STEINMANN i. m. 99.

többen az olcsón előállítható és gyorsan eladható, népszerű művekkel próbálták megteremteni. Ezért tért át, vagy kapcsolódott be egyre több könyvnyomda az újságok, röplapok közreadásába. Számításukban rendszerint nem is csalódtak, mert fokozatosan nőtt Európa-szerte az aktuális események iránt érdeklődő, a világ dolgaiban eligazodni kívánó, vagy pusztán szórakozni vágyó olvasók száma.¹³

A humanista könyvkiadás jeles képviselőinél kevésbé szembetűnő a kiadói programnak a közönség igényeihez való módosítása. Biztos sikert ígérő műveket ugyan többnyire az igényes nyomdavezetők is kiadtak, de ilyen típusú kiadványaikhoz inkább a kedvelt krónikák, történelmi olvasmányok, vagy szélesebb körben érdeklődésre találó, népszerű tudományos munkák közül válogatták ki a megfelelőnek ítélt szövegeket. A humanista korban számos klasszikus auktor műve is az állandóan keresett, egymást követő kiadásokban közreadható, kelendő könyvekhez tartozott. Ezekkel a széles skálán mozgó s általában a művelődést, egyetemi és iskolai tanulmányokat támogató kiadványokkal számos 16. századi igényes nyomdász teremtett megfelelő anyagi alapot ahhoz, hogy a csupán tudósok, filológusok által keresett, ritka szövegeket, értékes tudományos értekezéseket is kibocsáthassa.

Nem kevésbé figyelmet érdemlő jelenségként érdemel említést, hogy még a tőkével rendelkező nyomdavezetők is hasonló megfontolások alapján adtak közre gazdagon illusztrált reprezentatív köteteket s értékes, de szerény kiállítású nyomtatványokat. Nem minden tudományos munkát hoztak forgalomba nagy alakú kötetként, a korábbi évtizedekben eléggé elterjedt pompás kiállításban. Általában kevesebb művészi illusztrációt alkalmaztak s ügyes módszerekkel csökkentették az előállítási költségeket.

Johannes Oporinus igényes könyvkiadáshoz szükséges alaptőkével soha nem rendelkezett; ennek ellenére értékes műveket adott közre, gondos kiállításban. Mint könyvművész két Vesalius-kiadásával nyerte el a kortársak és az utókor osztatlan elismerését: a *De humani corporis fabrica* a tudományos könyvkiadás egyik legszebb alkotása, ma is csodálatot keltő remekmű.¹⁴ Andreas Vesalius belga anatómus a galenoszi tanítással szembe fordulva, a bonctan új tudományos alapjait rakta le ebben az 1542-ben Páduában befejezett munkájában. Az olasz egyetemeken előadó Vesalius aktívan részt vett a mű közreadásának előkészületeiben, metszeteinek elkészíttetésében. A Tizian tanítvány Jan Stephanus Calcar kompozíciói alapján metszettek az 1543-as, majd az 1555-ös kiadás eltérő címképeit.¹⁵ Vesalius ellenőrzése mellett Itáliában készültek a tudományos hitelfű anatómiai ábrák s olasz mesterek munkái a pompás iniciálék is, amelyeken játékos puttók imitálják a boncolás műveleteit.¹⁶ Oporinus legszebb típusait használta fel a Vesalius-kiadásban s lapról-lapra újabb mesteri elrendezésben alakította ki a tipográfiai és képi elemek harmóniáját, a szedés-tükör és a könyv margójának arányát.

¹³ *Flugblätter der Reformation und des Bauernkrieges. 50 Blätter aus der Sammlung des Schloßmuseums Gotha.* Kiad.: Hermann MEUCHE. Katalog: Ingeburg NEUMEISTER. Leipzig, 1976. 7.

¹⁴ *Allgemeine Deutsche Biographie. 24. köt.* Leipzig, 1887. 386.

¹⁵ Andreas VESALIUS BRUXELLENSIS: *De humani corporis fabrica. Az emberi test felépítéséről.* Összeáll. szerk. és bev.: SZENTÁGOTHA János. Jegyzetek: TIMÁR László és SZÁNTÓ Tibor. Budapest, 1967. 15–16., 31 és 97–98.

¹⁶ BUTSCH, A. F.: *Die Bücherornamentik der Renaissance. I—II.* Leipzig 1878—1881. II. köt. 27.

Johannes Oporinus további működése alatt folyamatosan gyarapította nyomdája betűanyagát s körültekintően válogatta ki nyomtatványaihoz a legmegfelelőbb típusokat. A Vesalius-kiadáshoz hasonlóan illusztrált művet azonban nem hozott forgalomba. Még címlapmetszetet, illusztrációt, záródísz is keveset alkalmazott.¹⁷ Általában csak ízléses iniciálékkal és nyomdászjelvényével díszítette köteteit. Ez utóbbi metszete szimbolikus jelentése és grafikai értékei alapján a legszebb korabeli nyomdászjelvényekhez tartozik. Több változat készült belőle, de a méretben és kompozícióban eltérő metszetek közepontjában mindig a jól ismert görög költő és zenész, Arion látható, amint a tenger hullámai között delfin halad teljes biztonságban a part felé.¹⁸ Alakja azt a hivatáshoz való ragaszkodást jelképezi, amellyel számos nehézség ellenére Oporinus is kitartott eredeti célkitűzése, a tudományos könyvkiadás mellett.

Nincs adatunk arról, vajon Oporinus a nyomdai költségek csökkentése miatt alkalmazott-e kevesebb grafikai díszet? A könyv méretének, formátumának meghatározásakor azonban ő is bizonyára számolt gazdaságossági szempontokkal. Az Aldus Manutius kezdeményezése nyomán elterjedt kisebb formátumú kötetekhez ugyanis lényegesen kevesebb papirostra volt szükség, mint a reprezentatív fóliókhoz. A negyed- és nyolcadrésű köteteknél keskenyebb margóval is elegáns hatású szövegtükröt lehetett kialakítani, kisebb típusokat alkalmazhatott a nyomdász s ilyen módon szorosabb szedéssel és szűkebb szóközökkel is jól olvasható szöveget állíthatott elő. Nem okozott gondot a példányok hosszabb ideig való tárolása s lényegesen kevesebb költségbe került a kisebb nyomtatványoknál a könyvvásárra való szállíttatás. A könnyen kezelhető, hordozható kisebb nyomtatvány azonban még a 16. század közepén sem lett általánosan kedvelt: számos szerző és könyvgyűjtő „igazi könyvnek” még e korban is a fólió alakú kötetet tartotta.¹⁹ Johannes Oporinus igyekezett a gazdaságossági és gyakorlati szempontokat a bibliofil igényekkel összeegyeztetni: közel azonos arányban adott közre kettedrétű, reprezentatív köteteket és kisebb méretű könyveket.

Az egyes nyomtatványok előállításának költségeit befolyásoló egyéb tételeknél már vajmi kevéssé takarékoskodhatott a bázeli Oporinus-nyomda. Bázeli és genfi adatok szerint ugyanis a nyomdászlegények általában szerény javadalmaságban részesültek. 1539-ben a bázeli nyomdai munkások azzal a panasszal fordultak a helyi tanácshoz, hogy fizetésükből családjukat sem tudják fenntartani s ráadásul reggel 4 órától gyakran estig kell nehéz munkájukat végeztetniük.²⁰

A szerzői honorárium terén jelentkező új törekvés sem kedvezett a könyvkiadóknak. A korábbi usus szerint az auktort honoráriumként 20–50 közötti tiszteletpéldány illette meg. A pártfogóknak, barátoknak szétküldött tiszteletpéldányok azonban gyakran anyagi elismerés nélkül maradtak, egyre kevesebb gyakorlati hasznot hoztak. Így számos tudós előre megállapodott kiadójával a szerzői honoráriumban. Thomas Naogeorg például Valla Thukydides-fordítá-

¹⁷ Uo. 28.

¹⁸ HEITZ i. m. XXXIV. és 92–95.

¹⁹ STEINMANN i. m. 46.

²⁰ Uo. 39.

sának sajtó alá rendezéséért 25 forintra tartott igényt s azt is közölte Oporinusszal, hogy küldje vissza a kéziratot, ha az összeget túl magasnak tartja.²¹

Oporinus egyik legnagyobb kiadói vállalkozásának, a *Centuriae Magdeburgenses* címen ismert hatalmas egyháztörténetnek a szerzői is írásban rögzítették honoráriumigényeiket. E megállapodás értelmében Oporinus vállalta, hogy az első három Centuria megjelenése után 100 példányt és 100 tallért bocsát a szerzők rendelkezésére, minden következő Centuria után pedig 50 példányt és 50 tallért.²² A Matthias Flacius Illiricus által irányított vállalkozáson számos teológus dolgozott, de a hatalmas mű így is lassan készült: sem a szerzőknek, sem a nyomdásznak nem hozta meg a remélt anyagi sikert. Nyilván ezért igyekezett Flacius arra rávenni Oporinust, hogy szerényebb kiállításban, kisebb költséggel adja közre kiadványait. 1565. május 1-én Regensburgban kelt levelében a következőket írta: „Es ist auch keineswegs nötig, dieses Buch so breite Ränder zu lassen. Seid bitte sparsam in euren Drucken, und denkt an die Armen, denn sie studieren wohl vor allem.”²³

Oporinust sem baráti figyelmeztetés, sem a szinte állandó anyagi nehézségek nem tudták eltéríteni attól, hogy nyomdáját saját igényei szerint irányítsa. Inkább egyre több feladatot vállalt magára. Az üzem szellemi vezetését, a kiadandó művek kiválasztását, felkutatását nyomdaalapításától kezdve maga végezte. E mellett a széles körű tájékozódást és nagy körültekintést igénylő feladat mellett, gyakran vett részt az üzemében megjelenő művek tudományos segédleteinek összeállításában.²⁴ Minthogy alapvető követelménynek tartotta a szöveghűséget, nagy gondot fordított a korrektúrára. Oporinus emellett nemcsak saját kiadványai eladását bonyolította, hanem más nyomdák termékeit is forgalmazta a Frankfurtban berendezett „Officina”-nak nevezett könyvkereskedésében. Utolsó éveit leszámítva személyesen vett részt a hagyományos évi két frankfurti vásáron, ahol gyakran egy fél évi könyvtermés sorsa dőlt el.²⁵

Sokoldalú tevékenysége ellenére Oporinus soha nem tudta nyomdáját tőkeerős vállalkozássá fejleszteni. Pedig nemcsak tudós tanácsadói, hanem segítőkész barátai is voltak, akik nagyobb vállalkozásaihoz kölcsönöket nyújtottak. Oporinus szívesen fogadta az ilyen segítséget, mert pénzügyi tanácsadó nélkül nem ismerte fel a korabeli bonyolult hitel- és kamatviszonylatok veszélyeit. Egyre több kölcsönt vett fel s ennek következtében jövedelmének nem csekély részét a hitelek visszafizetése és a kamatok emésztették fel.²⁶

A kevés üzleti érzékkel rendelkező, inkább filológus érdeklődésű Oporinus az egymást követő válságok ellenére sem volt hajlandó eredeti célkitűzését, kiadói programját megváltoztatni, vagy legalább módosítani: nem aknáztta ki azt a lehetőséget, amely az igénytelenebb kiállítású, gyorsan előállítható és eladható nyomtatványok közreadásában rejlett.

A 16. század közepén jó üzleti vállalkozásnak elsősorban az aktuális híranyagokat, haditudósításokat tartalmazó röplapok, újságok számítottak. Ezért is specializálódott egyre több nyomdász az ilyen jellegű nyomtatványok, újságok közreadására vagy utánnyomására. Mások csak alkalmankint s elsősorban

²¹ Uo. 49.

²² Uo. 49.

²³ Uo. 46.

²⁴ HEITZ i. m. XXXIII.

²⁵ STEINMANN i. m. 52–54.

²⁶ Uo. 55–56.

azért nyomtattak röplapokat, újságokat, hogy nagyobb anyagi befektetést igénylő, értékes műveket is forgalomba hozhassanak. Oporinus még ilyen mértékben sem élt ezzel a kiadói lehetőséggel.

Nyilván tudatában volt annak is, hogy a korabeli kedvelt szórakoztató olvasmányok, széphistóriák, népkönyvek kiadásával is növelhette volna tőkéjét. Az ilyen típusú, Európa-szerte kedvelt könyvek ugyanis éppen olyan gyorsan gazdára találtak, mint az újságok, vagy röplapok. Oporinus azonban tudatosan mondott le a népszerű művek kiadásából adódó jövedelemről; még nemzeti nyelvű mű is kevés jelent meg sajtóján.

Igaz, kiadandó művekben soha nem szűkölködött a nyomdája. Nemcsak maga kutatott szenvedélyesen a még ki nem adott, tudományos értékű szövegek után, hanem a vele kapcsolatban álló filológusoktól is rendszeresen érdeklődött készülő műveikről. Kiadói igényessége és nyomtatványainak híre hamar elterjedt a filológusok körében, akik gyakran egymásnak ajánlották nyomdáját. Sigmund von Herberstein figyelmét a neves bécsi történetíró, Wolfgang Lazius hívta fel az Oporinus-nyomdára. Herberstein elégedetlen volt a *Moscovia* első bécsi kiadásával s Lazius tanácsára Oporinust kérte fel a mű ismételt kinyomtatására. Oporinus mintaszerűen adta közre a munkát s nagy sikert aratott a népszerű *Moscoviával*.²⁷

Hasonló megtiszteltetésnek számított, hogy Friedrich Nausea bécsi püspök is Oporinushoz fordult, amikor nyomdászt keresett a hozzá intézett levelekből összeállított kötet kiadására. Oporinus vállalta a munkát s az *Epistolarum miscellanearum ad Fridericum Nauseam libri X* 1550-ben meg is jelent. Hosszú ideig eladhatatlan könyvnek bizonyult, végül Oporinus magát a szerzőt kérte, hogy szorgalmazza műve megvásárlását ismerősei körében.²⁸ Hasonló jellegű mű kevés készült Oporinus könyvnyomtató műhelyében. A filológus hajlamú nyomdavezető elsősorban értékes, tudományos munkák vagy hasznos ismereteket közvetítő művek kiadására specializálódott.

A 16. század első felében filológushoz illő tudós munkásságnak elsősorban a latin, görög és héber nyelv magas szintű oktatását és elemzését tartották. E tevékenység eredményesebb folytatásához állították össze a klasszikus írók nyelvhasználatán alapuló, új nyelvkönyveket, fordították latinra a görög auctorokat s kommentálták az ókori, tudományos értékű szövegeket. A három nyelv elsajátítására, a homo trilinguis képzésére külön akadémiákat, kollégiumokat szerveztek. Oxfordban és Leuvenben már 1517-ben működtek ilyen kollégiumok, majd Wittenberg, Lipse és Heidelberg egyetemein is ún. pedagógikumokon oktatták a három nyelvet.²⁹

Oporinus ismerte a humanista művelődési és filológusi törekvéseket s maga is jó latinista és graecista volt. Egyéni érdeklődése és tudós ismerőseinek tanácsai egyaránt közrejátszhattak abban, hogy nyomdájában elsősorban a görög és latin kultúra örökségét kívánta közreadni. Szinte valamennyi tudomány képviselve van kiadványai sorában és pedig kiváló szerzőkkel. A görög filozófia gazdag irodalmából Aristoteles műveit részesítette előnyben, de adott ki Herakleitoszt, Pythagorast és számos más görög bölcselet is. A többi tudományág legjelentősebb íróitól is számos értékes mű jelent meg sajtóján. Hippokrates,

²⁷ Uo. 43.

²⁸ Uo. 67—68.

²⁹ BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Budapest, 1958. 33.

Ptolemaios, Euklides éppen úgy szerepel kiadványai sorában, mint a tudományos értékű útleírás ókori mintaképeként tisztelt Pausanias.³⁰

Hasonló igényességgel és tájékozottsággal válogatta ki Oporinus a közreadandó műveket a latin irodalomból, valamint a kortárs filológusok, természet-tudósok alkotásaiból. Nyomdavezetői munkásságát egy különös és nagyszabású vállalkozással kezdte: latin Korán-fordítást adott közre. A török birodalom hódító törekvései Konstantinápoly elfoglalása óta komolyan nyugtalanították az európai közvéleményt. A fokozódó érdeklődés hatására a nyomdák egyre több török vonatkozású munkát és különösen sok török ellenes nyolcplapot, újságot adtak közre,³¹ magát a mohamedán vallást s a Koránt azonban vajmi kevesen ismerték. Luther is csak 1542-ben jutott egy latin Korán-fordításhoz.³²

Oporinus arra számított, hogy korszerű igényt elégít ki a Korán kiadásával s így nyomdája jövőjét is megalapozhatja. A szokatlan vállalkozás kétségkívül ismertté tette nevét Bázeli városán túl is, de nem kevés kellemetlenséggel járt. Már javában folyt a mű nyomtatása, amikor 1542-ben a bázeli tanács a könyvet lefoglalta és azt csak jó fél év múlva adta vissza a nyomdának.³³ Nemcsak a fordítás hibái miatt támadták a munkát, hanem politikai és világnézeti szempontból is ellenezték a Korán latin nyelvű kiadását. Minthogy a bázeli tanács közbelépése miatt a könyv csak 1543 januárjában kerülhetett forgalomba, a kezdő nyomda első nagyszabású vállalkozása a várt anyagi sikert nem hozta meg.

Kevesebb gondot okoztak Oporinusnak a magyar vonatkozású nyomtatványai, mert ezekben többnyire Európa-szerte ismert tudósok munkáit adta közre. A korabeli magyar filológusok, írók közül külföldön a legnagyobb érdeklődés Zsámboki János iránt mutatkozott: sokoldalú képzettsége, átfogó műveltsége, nyelvtudása miatt egyaránt megbecsülésnek örvendett. A tudományos körökkel jó kapcsolatot tartó Oporinus tehát bekapcsolódott Zsámboki műveinek és az általa sajtó alá rendezett munkáknak a közreadásába. 1552-ben nyomatta ki először az *Epistolarum conscribendarum methodust* Zsámboki fordításában és sajtó alá rendezésében.³⁴ A kis kötet 1558-ban újra megjelent az Oporinus-nyomdában.³⁵

Zsámboki görög ajánlóversével adta közre Oporinus 1550-ben a sokat olvasott ókori útleírást, Pausanias *De tota Graecia*ját.³⁶ Két évvel később jelent meg sajtóján a Zsámboki által fordított Xenophon-mű, a *Demegoriai hoc est conciones aliquot . . . de Paedia Cyri*.³⁷ A kis kötet 1549-ben kelt előszavában a még nem egészen 18 éves Zsámboki utal arra, hogy Vitus Amerbach, kedves tanítója beszélte rá zsenge művének kiadására. Amerbach viszont a kötethez írt soraiban kifejti, hogy ő ugyan általában ellenzi a kezdők műveinek kinyomtatását, de ez esetben el kell ismernie, hogy Zsámboki fordításának néhány

³⁰ Arról, hogy Oporinusnál mely szerzők művei jelentek meg, megfelelő áttekintést ad kiadványainak 1569-ben publikált katalógusa (Vö. 11. jegyzettel).

³¹ E művek legteljesebb bibliográfiája: GÖLLNER, Carl: *Turcica. I—III*. București—Berlin—Baden-Baden, 1961—1978.

³² STEINMANN i. m. 20.

³³ Uo. 22.

³⁴ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I—III*. Budapest, 1879—1898. (továbbiakban RMK. III.) 403.

³⁵ RMK. III. 446.

³⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 1468.

³⁷ RMK. III. 402.

részlete pontosabb, mint a korábbi Xenophon-fordítóké. Sok érdekes életrajzi adatot tartalmaznak Zsámboki ugyanitt megjelent epigrammái, amelyeket neves tanáraihoz és barátaihoz intézett.

1556-ban hagyta el az Oporinus-nyomdát Michael Beuther *Fastorum libri duo* című műve Zsámboki görög nyelvű üdvözlő versével.³⁸ A Zsámboki által sajtó alá rendezett Bonfini-kiadás, a *Rerum Ungaricarum Decades quatuor* nyomtatásának befejezését már nem érte meg Oporinus: a magyar történetírásnak ez a hosszú ideig fontos forrásműve az Oporinus-utódok impresszumával jelent meg 1568-ban.³⁹

A reprezentatív Bonfini-kötethez hasonlítva a többi magyar vonatkozású Oporinus-kiadvány szerényebb kiállítású, kisebb nyomtatvány. Filológusok számára készültek ezek a kötetek, akik szövegük miatt szerény köntösben is megvásárolták őket. 1555-ben hagyta el a bázeli sajtót Janus Pannonius *Opera*-kiadása,⁴⁰ 1551-ben Euripides *Orestes*ének Gyulai Torda Zsigmond által készített latin fordítása,⁴¹ 1559-ben pedig Scalich Pál *Encyclopaedia*-ja.⁴² Nem érdektelen az sem, hogy Johannes Oporinus nagyszabású Koran-kiadásában megjelent Georgius de Hungaria népszerű török tárgyú értekezése, a *De moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum* 1543-ban és 1550-ben is.⁴³

Mivel az Oporinus-nyomda összterméséről ma még nincs pontos áttekintésünk, a neves bázeli könyvsajtó magyar vonatkozású kiadványainak felsorolásakor sem törekedhettünk teljességre. Alapvető forrásunk e vizsgálódásnál az Országos Széchényi Könyvtár antikva-gyűjteménye volt, amely kereken 180 Oporinus-kiadványt foglal magában. Mintegy 300 Oporinus-kiadványt ír le a British Museum 16. századi „Short-title” katalógusa.⁴⁴ A cambridge-i könyvtárak 16. századi nyomtatványait feldolgozó katalógus pedig — H. M. Adams kitűnő munkája — kereken 340 Oporinus-nyomtatványt ismertet.⁴⁵ Josef Benzing megállapítása szerint több, mint 700 nyomtatvány jelenhetett meg az Oporinus-nyomdában, Martin Steinmann Oporinus-monográfiája viszont mintegy 1000 kiadványra becsüli a bázeli nyomda össztermését.⁴⁶ A nyomda működésének ilyen eltérő megítélése részben azzal magyarázható, hogy az egyetlen hitelesnek vélt forrás, az 1569-ben megjelent *Catalogus librorum per J. Oporinum excusorum* nem ad megbízható képet az Oporinus-nyomda kiadványairól; számos nyomtatványt nem említ, több könyvet viszont a szerző és a fordító neve alapján is felsorol.

Az Országos Széchényi Könyvtárban levő mintegy 180 Oporinus-kiadvány betűanyagának és nyomdai díszjeinek tanulmányozása után állapíthattuk meg, hogy Könyvtárunk állományában olyan bázeli kötetek is vannak, amelyek impresszum nélkül kerültek ki az Oporinus-nyomdából s ezért mindmáig nyomdásznév nélkül szerepelnek a külföldi katalógusokban. Minthogy közre-

³⁸ Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 7785.

³⁹ RMK. III. 570.

⁴⁰ RMK. III. 426.

⁴¹ RMK. III. 393.

⁴² RMK. III. 464.

⁴³ Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 1953(1), illetve Ant. 1903(2).

⁴⁴ *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London, 1962.

⁴⁵ ADAMS, H. M.: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501—1600 in Cambridge libraries*. Cambridge, 1967.

⁴⁶ BENZING i. m. 36. l. és STEINMANN i. m. 60.

adásukkal elősegítjük Johannes Oporinus kiadványainak feltárását, valamennyi általunk meghatározott nyomtatványról rövid bibliográfiai leírást közlünk munkánk függelékeként. Ugyanitt ismertetjük az egyes nyomtatványok betűtípusaira és nyomdai díszekre, metszeteire vonatkozó megállapításainkat.

E jegyzék áttekintésekor rögtön szembetűnik, hogy az itt felsorolt művek nem tartoznak a 16. században nyomdásznev nélkül kiadott munkák jellegzetes műfaji kategóriáiba. Természetes, hogy a Mantuából elűzött Francesco Stancaro, valamint az ugyancsak heves felekezeti vitákat folytató Matthias Flacius írásait a cenzúrával több ízben szembekerült Oporinus is olykor impresszum nélkül hozta forgalomba.⁴⁷ A most meghatározott többi Oporinus-kiadvány esetében azonban már nehezebb feleletet találni arra a kérdésre, hogy miért jelentek meg e művek impresszum nélkül? Csak két példát említünk: a *Carionkrónika* éppen úgy a sokat forgatott művekhez tartozott a 16. században, mint a neves spanyol földrajztudós, Pomponius Mela *Cosmographiaja*.⁴⁸ Mindkettőt a kortársak Magyarországon is alapvető forrásműként használták.

Fontosabb talán e jegyzékkel kapcsolatban az a tény, hogy Johannes Oporinus név nélkül kiadott nyomtatványai is többnyire a humanista művelődéspolitikai célkitűzéseit szolgálták. Ugyanezt bizonyítják az említett magyar vonatkozású kötetek. Az Oporinus által kiadott magyar vonatkozású művekre azonban egyrészt Bázelen, másrészt az európai könyvkereskedelem centrumában, Frankfurtban lényegesen több tudós figyelhetett fel, mintha hazai könyvsajton jelentek volna meg. Ilyen módon Johannes Oporinus jelentősen hozzájárult a magyar tudományos eredmények és törekvések széles körű megismertetéséhez.

1. MELA, Pomponius: Pompo- // nii Melae De sitv // orbis libri tres cum // Petri Ioannis Oliuarij Valenti- // ni . . . // scholijs. // Hermolai Barbari in // evndem Pomponium Melam // Caftigationes. // C. IVlii Solini // Polyhistor, sive rerum // orbis memorabilium Collectanea . . . // — [Basel, Robert Winter et Johannes Oporinus, c. 1540.] — 8° [48] 407 [1] pp. (1. kép.)

Adams M-1061 (Basel vel Lyon, c. 1540.)

Ant. 6274 (1) Ant. 6744

A kötetben alkalmazott, 20×20 mm nagyságú iniciálék Robert Winter 1541-ben megjelent egyik kiadványának — Pollux, Julius: *Onomasticon* (Ant. 2056) — iniciáléival egyeznek meg. Kivétel a 152. lapot díszítő Q iniciálé, amely az Országos Széchényi Könyvtár állományában csak Oporinus-nyomtatványokban fordul elő. Ugyanez a fametszetes Q kezdőbetű — a jellegzetes muzsikáló gyermekalakokkal — több, mint tíz évvel később, 1552-ben a Zsámboki János által kiadott *Epistolarum conscribendarum methodus una cum exemplis* (Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. I—III. Budapest, 1879—1898. III. 403) című Oporinus-kiadványban is megtalálható.

2. [Erasmus, Desiderius.] In Des. Erasmi // Roterodami fvns, // Dialogus lepidiffi- // mus, // Nunc primum in lucem editus. // — Basileae, // M.D.XL. // — (In fine:) Basileae, // Menle Avgvsto, // M.D.XL. // — 8° [22] ff. (2. kép.)
Bibliotheca Erasiana. 3e Série, Gand 1893. 23. l.

Ant. 5491 (2)

Hogy a nyomtatvány a bázeli Oporinus-nyomdából való, azt elsősorban az A 2 rektó fametszetes S kezdőbetűje igazolja. A kérdéses iniciálé ugyanis abból a 26×26 mm nagyságú, vízszintesen sávozott és levéldíszes iniciálékészletből való, mint a 3. szám alatt leírt Dares Phrygius-kiadvány 174. és 277. lapján alkalmazott P, illetve D kezdőbetű. A két nyomtatvány betűtípusai is azonosak.

⁴⁷ L. Függelék 6. és 9. tételét.

⁴⁸ Uo. 10. és 1. tétel.

3. DARES Phrygius: [De bello Troiano libri sex a Cornelio Nepote Latino carmine donati. Pindari Iliados epitome. Homeri Ilias quatenus a N. Valla et V. Obsopoeo carmine reddita. (Ed. Alban Thorer.)] — (In fine:) Basileae, mense Martio, Anno M.D.XLI. [Johannes Oporinus.] — 8° [12] 612 [2] pp. (3. kép.)
BMC German p. 236. Adams D-128 (Jakob Pareus).

152
P E T R V S
IOANNES OLIVA.
RIVS GEOGRAPHIAE
Studio S.

Visquis es, qui has no-
stras Annotatiunculas le-
geris, sic habeto, me tan-
tum curasse, ut Mela nul-
quam non mendosus, prodiret casti-
grator, deinde, ut ueteribus nomi-
bus noua redderem. Alterum praesti-
timus, iudicio eruditissimorum uiro-
rum, & in primis Guilielmi Budæi: al-
terum, quod difficile uisum fuit, cum
ob mutata oppida & delera, tum etiã
ob frequentes inundationes, reddidi-
mus, quanta potuimus diligentia. Nã
Vadianus, uir omnium iudicio erudi-
tissimus, praeter ea quæ ex uarijs auto-
ribus citat, unde facile colligere possis
hominem

1. kép

DESIDERASMI
FVNVS, EXCERPTVM EX
FAMILIARIBVS CONGRESSIBVS PHILIP-
PHEI SEPTIMI CAESARIS AVGVSTI
MARTINENGVN, multis nomi-
nibus illustrem, Comitem Bri-
xianum.

ANIANVS. ARNOLDVS.

AN.

ALVE Arnolde am-
cori suauissime, atq;
omnium hominum,
qui uiuant, officiosis-
sime. AR. Tu quoq;
salue mi Aniane, quæ
boni omnes ob praestantiam in literis,
& incredibilem morũ suauitatem, uel
suo incommodo saluum esse cuperēt.
AN. Quid est, quod iam diu nusquam
te uiditorisisti tu me quidem desiderio
tui nimium acriter: nam cum te uita ca-
riorem semper habuerim, de tuisq; or-
namentis perpetuò cogitauerim, non
A a pote-

2. kép

174

PERIOCHAS EX
LIBRORVM DARETIS
Phrygij per CORNELIVM
Nepotem interpretem.

*mechris, hic Septimius paxilis quidam
genus Cornelio*
PELIAS rex in Pelopō-
neso Aesonem fratrem ha-
bit. Aesonis filius erat la-
son. uirtute praestans, &
qui sub ipsius regno erãt
omnes eos hospites habe-
bat, & ab his ualidissime amabatur. Pelias autē
rex ut uidit laesonem acceptũ esse omni populo,
ueritus est ne sibi iniurias faceret, & se regno
eieceret. Dicit laconi Colchis pellē inauratã
urietis esse, dignã ei⁹ uirtute ut eã inde auferret,
omnia se ei daturũ pollicetur. laeson ubi audiuit

3. kép

EXCELLENTISSIMO
uiro domino Christophoro Clausero, Medi-
cæ facultatis Doctõri eximio, apud Tigurinos
Archiatro, consanguineo suo plurimum
colendo, Conradus Clause-
rus S. D.

Eus humano generi nũ
quam ad eò infestus fuit,
quin ei si non diuinam,
saltem humanam ostē-
deret sapientiam. Hanc
cum idem ille æui rector Deus non
arithmetica, uerum geometrica aqua-
litate seruata distribuerit, etiam illi
qui istam ceu uirgula diuina erant cõ-
sequuti, eadem sapiẽtiæ humanæ tra-
dendæ methodo usi sunt, eamq; non
indignis hominumq; facti, uerum his
qui bona & dextra indole, quos Græ-
ci ἀφωγὸς uocãt, infundere fatererũt,
Ne igitur obijcerent porcis marga-
ritas, & linerent sacrum philosophiæ,
quam recte humanam sapientiam di-

2 2 xcris,

4. kép

6
ALCIMI AVITI

VIENN. GALLIAE EPISC. DE
origine mundi LIB. I.

Vicquid agit usrios humana
in gente labores,
Vnde breuem capiunt mortua
lia tempora uitam,
Vel quod polluti mittant ab ori
gine mores,

Quos aliena premunt priforum facta parvum,
Ad datur quam de nostra parte reatus:
Quod tamen amisso dudum peccator honore,
Ad scribam tibi prime pater, qui semine mortis
Tollis succidua vitalia germina proli.
Et licet hoc totum Christus perfoluerit in se,
Contraxit quantum percussa in stirpe propago,
Attamen autoris uitio, qui debita leti
Instituit, morbosq; suis ac suueta misit,
Viuat peccati moribunda in carne catrix.

Iam pater omnipotens libratis pondere uerbi
Vndiq; collectis discreuerat arida lymphis,
Littoribus pontum constringens, flumina ripis:
Iam propriis pulchro monstrabat lumine formas,
Obscuro cedente die, uarioq; colore
Plurima distinctum pingebat gratia mundum,
Temporibus sortita uices, tum lumina caelo
Fulsere alterno solis lunaq; meatu.

Quin

5. kép

AL SERENISSIMO
PRINCIPE DONATO, ET ALLA
ILLVSTRISSIMA SIGNORIA DI
VENETIA, DEDICATIONE DI FRAN
CESCO Stancarò Mantouano, del libro della
riformatione: nella quale si mostrano le cau
se, & modi di essa riformatione.

I come la luce ester
na, Serenifs. Prin
cipe, & Illustrissima
Signoria, à noi è ne
cessaria, se non uo
gliamo caminar ne
le tenebre, donde
ne sequirebbe la rouina nostra: così la
parola di Dio, che ci è proposta come
una lucerna, che ne l' oscurita de la rag
gion nostra risplende, nella quale sem
pre li occhi della mente nostra debbe
no essere fissi: & come un segno, al qua
le ogni nostro pensiero, ogni parlare,
ogni operatione si debbe riferire: oue
ro, come certa regola, co la quale la ui
ta & la dottrina di ciascuno si debbe mi
surare, & indiriziarè, à noi Christiani è
necessaria, se pur non uogliamo perpe
tuamente

6. kép

DE TITVLO ET
INSCRIPTIONE SA
lutiferæ Crucis.

T non sine cœlesti
aliquo spiritus im
pulsu Caiaphas, ita
ut exstat apud Ioā
nem, uaticinans de
IESV dixit, omnium
interesse, unum pro cunctis mori: sic
haud absq; dispensatione quadā &
prouidentia diuina factum esse sen
tiendum est, ut dum tribus linguis
Pilatus, Hebræa, Græca, Latina, cau
sam mortis CHRISTI, titulumq; as
figit cruci, planè insciens atque im
prudens omnino testetur, IESVM
Nazarenum, quem in crucem ege
rat, regem illum esse Iudæorum: hoc
est, promissum quondam à Deo pa
tribus Mefsā, & redemptorē Israē
lis, & inde usq; ab exordio mūdi ex
spectatū generis humani liberato
a 3 rem

7. kép

³
RAPHAELI PARAVICINO
parenti, optimo Martinus filius.

Vi persequebatur
nos aliquādo, nūc
prædicat fidem,
quam quondā ex
pugnabat. Ap
politè enim hoc,
quod Paulus ait de
se fuisse dictum, possumus mi Pater
de nostro Athanasio dicere: is enim
aliquādo acerrimè persecutus est e
am, quā nostra ætate Pater cœlestis
ostendit Euāgelij lucem: sed quan
do eius bonitati & clemētiae usum
est, illum ex tenebris atq; hostium
exercitu euocare, non acquieuit car
ni, & sanguini: nec putauit audien
das promissiones Satanæ, qui illi o
pes mūdi ostentabat: sed omnibus
repudiatis, & contemptis (quia id
decurt membrum agere, quod egit
Christus, qui caput est) exiit, at
que in castra Domini sui profectus,
a 2 cœpit

8. kép

MATHIAE FLACII IN

LIBRVM DE VOCE ET RE FIDEI,

PRÆFATIO.

De Fide, quæ, teste Scriptura, est unicum instrumentum, quo Dei misericordiam, aliæq; omnia bona apprehendimus, magna fuit præcuditio ac planè præcipua inde à condito orbe terrarum inter hypocritas & uerè pios dissensio, quod etiam Scriptura indicat, cum inquit, Abelem per fidem maius sacrificiû Deo obtulisse quàm Cainum.

Pios cum hypocritis semper de fide contenti esse.

Nam Abel ita ut à patre institutus erat, diligenter secum inter sacrificandum de magnitudine peccati, de ira Dei, ac pœnis æternis, deq; remissione peccatorum ac misericordia Dei per semen mulieris promissâ cogitauit: ac per illud semen Deû ardentè inuocauit, se cumq; multum meditatus est, eam infantis agni exultationem nihil aliud esse, quàm typum quendam illius uerè agni Dei, qui pro humano genere innocens suo tempore erat passurus, nostra peccata ablaturus, ac Sathanæ caput contriturus.

Fides Abel.

Cum interea alter hypocritarum more tantum de suis operibus, de sui sacrificij præstantia, deq; sua primogenitura inflatus cogitaret, ignarus peccati, iræ ac misericordiæ Dei, nec uel intelligeret uel curaret promissionem de semine mulieris, caput serpentis contrituro. Itamagis placebat Deo sacrificium Abel, quia hîc hac Abel quasi aspergebat suû sacrificiû uenturi feminis sanguine: quàm sacrificiû Cain, qui nihil ferio, neq; de peccato, neq; de misericordia Dei, neq; de mulieris semine inter sacrificandû cogitabat. Ex ea sententiarum diuersitate cum fortè uterq; alterius fidem (ut fit) damnaret, ortæ sunt inimicitie, & nefariû parricidium.

Fides Caine.

Talis contentio fuit & Prophetis cum Iudeis, & Christo ac Apostolis cum Phariseis, ut ex sacris literis apparet: & præcuditio omnibus temporibus uerè pijs cum hypocritis: omnium autem maximè nostris Ecclesijs hoc postremo & luctuosissimo tempore, cum Papistis,

a Nec

9. kép

Ant. 6165

Mint hogy a példányunk címlapja hiányzik, a nyomtatványban levő művek címét a British Museum idézett katalógusa alapján közöljük. Adams katalógusában nyomdász-ként Jakob Kündig (latinul Percus) szerepel, aki dolgozott is Oporinus számára. Kündig 1537. március 16-tól volt bázeli lakos, de Josef Benzing megállapítása szerint sajtója 1546—1564 között működött.

A nyomtatvány tipográfiai kiállítása arra vall, hogy a kötet a bázeli Oporinus-nyomdában készült. Az előző művel kapcsolatban már említett, 26×26 mm nagyságú fametszetes iniciálékon kívül számos szerényebb iniciálé (19×19 mm) díszíti a nyomtatványt. Ez utóbbi kezdőbetűket az Oporinus-nyomda 1550-ben Bartholomaeus Marlianus Urbis Romae topographia című kiadványában ismételtelen felhasználta. (Vö. Ant. 1495 128 l. S inic, 133 l. A inic.)

4. CORNUTUS, Lucius Annaeus: Cornvti sive // Phvrnvti De na- // tura Deorum gentili-um Commenta- // rius, è graeco in latinum conuer- // fus, per Conradum Clause- // rum Tigurinum. // Palaephati Poetica // rum fabularum explicationes. . . / Philippo Phasianino Bononiensi // interprete. // Item, // Ivliani Avrelii Lessignien // sis De cognominibus deorum gen- // tilium libri tres. // Basileae. // [Johannes Oporinus, 1543.] — 8° [8] 338 [52] pp. (4. kép.)
BMC German p. 223. Adams C-2664.

Ant. 6114 (1)

A végén csonka példányban a már ismertetett, 26×26 mm nagyságú, vízszintes sávózású, levéldíszes iniciálékészlet H betűje díszíti a 104. lapot. A kisebb iniciálék az Oporinus-nyomda 1560. évi Marlianus-kiadásában (Ant. 1495) is használt iniciálékészletekhez tartoznak.

5. AVITUS, Alcimus Ecdicius: Alcimvs Avi- // tvs Viennensis Gal- // liae episcopvs // De origine mvndi. // De peccato originali. // De sententia Dei. // De diluvio. // De transitu maris rvbri. // Omnia heroico carmine elegantifs. // descripta, cum Commentarijs //

Menradi Moltheri Au- // guftani. // Basileae, Anno // M.D.XLV. mense // Avgvsto. / [Johannes Oporinus.] — 8° 367 [1] pp. (5. kép.)
BMC German p. 60. Adams A-2346. Index Aureliensis 110.719

Ant. 7483

A kis könyv 6. lapján levő Q iniciálé (20 × 20 mm) az Oporinus-nyomtatványok egyik legismertebb díszé. Ugyanez a zenélő gyermekalakkal díszített kezdőbetű szerepel többek között a nyomda 1548. évi kiadványában: Alexandros Aphrodiseos Quaestiones naturales című munkájának Johannes Oporinus névvel megjelent kiadásában (Ant. 13.311). Az Avitus-kötetben használt betűtípusokat viszont 1551-ben, az ugyancsak Oporinus nevével forgalomba hozott egyik nyomtatványában, Stanislaus Orichovius De lege coelibatus című munkájában (Ant. 6489 (1)) is alkalmazta a bázeli nyomda.

6. STANCARO, Francesco: Opera // nvova di Frances- // co Stancaro Mantoano del -// la Riformatione, fi della dottrina Chriitiana . . . // In Bafilea, il primo di Aprile. // M.D. XLVII. // [Johannes Oporinus.] — 8° [88] 697 [1] pp. (6. kép.)
BMC German p. 829. Adams S-1630.

Ant. 6495

A kötet egyetlen díszes kezdőbetűje, a 2. levél rektóján levő S iniciálé (30 × 31 mm) az Oporinus-nyomda gyermekalakkal díszített, ismert iniciálékészletéből való. Ugyanez a fametszetes iniciálé, valamint a kötet szedéséhez használt betűanyag szerepel Pedro Mexia Historia imperial című művének 1547-ben Bázélban, Johannes Oporinus nevével közreadott kiadásában (Ant. 390, 145. l.)

7. RIVIUS, Johannes: Ioannis Riuij // Atthendo- // rienfis, // De titvlo et in- // scriptione falutifere Cru- // cis, Libellus. // Eivsdem, // De perpetuo conflictu piorum cum // carne . . . // Basileae. // [Johannes Oporinus] 1549. — 8° 160 [30]; 162 [22] pp. (7. kép.)
Adams R-601.

Ant. 5190 (1)

Az első kötetben alkalmazott három iniciálé (a 3. lapon P, az 5. lapon V, a 74. lapon Q kezdőbetű) a 23 × 26 mm nagyságú, vízszintesen sávozott alapú, állatfigurákkal díszített Oporinus iniciálékészletből való. Ezeket az iniciálékat az 1548-ban Johannes Oporinus nevével kibocsátott kötetében — Isokrates Orationes című munkájában (Ant. 1458) — is alkalmazta a bázeli nyomda. A 71. lap Q iniciáléja a muzsikáló gyermekkel pedig már az 5. tételnél említett műben — Alexandros Aphrodiseos Quaestiones naturales-ének, Johannes Oporinus nevével készült 1548. évi kiadásában (Ant. 13.311) — is szerepelt. A betűtípusok az 1551. évben megjelent Stanislaus Orichovius-kiadás (Ant. 6489(1)) betűanyagával egyeznek meg.

8. [VERGERIO, Pietro Paulo, jun:] Decla- // ratio ivbilei fvtv // ri Romae // Anno M.D.L. // Accessit // Martini Borrhai // de ortu, natura . . . eorum // Iubileorum, quos Deus infituit . . . // Explicatio. // [Basel, Johannes Oporinus, 1550.] — 8° 64 pp. (8. kép.)
BMC German p. 747. Adams B-2506.

Ant. 6489 (5)

A legjellegzetesebb Oporinus-betű e kötetben is a 43. lap Q iniciáléja a muzsikáló gyermekalakkal, akárcsak az előző kiadványban. Ugyanebből a fametszetes iniciálékészletből való a 6. lap — vesszőnyalábot tartó gyermekkel díszített — V betűje. Ez utóbbit Pedro Mexia Historia imperial-jában (Ant. 390 709. l.) is használta az Oporinus-nyomda 1547-ben. A 3. lapot díszítő Q kezdőbetű a már többször említett vízszintesen sávozott alapú, stilizált levéldíszes, 26 × 26 mm nagyságú iniciálékészletből való. Ez a tetszetős iniciálé egy másik Oporinus kiadványban — Polyainos Strategematum . . . libri octo, [1549.] Ant. 5081. — ugyancsak az ajánlás élen szerepel. A kitűnően olvasható, antikva kenyértípust pedig szinte folyamatosan használta az Oporinus-nyomda.

9. FLACIUS, Matthias: Matthiae Fla- // cij Illyrici, de voce & re Fi- // dei . . . // Eivsdem, // De ivsticia Christiana, sive // Iuftificatione, & noua obedientia, Difpu- // tatio . . . // 1563. [Basel, Johannes Oporinus.] — 4° [12] 272 pp. (9. kép.)

Ant. 2552 (2)

A ritka Flacius-kiadás két közismert Oporinus-iniciálét tartalmaz: az α 2 rektón levő, gyermekfigurákkal díszített E kezdőbetű a 30 × 31 mm méretű iniciálékészletből való; ugyanezt a fametszetet 1554-ben Arrianus De Epicteti philosophi . . . dissertatio-nibus című, nyomdász névvel megjelent kiadványában (Ant. 2005 29. l.) alkalmazta az

Oporinus-nyomda. Még ismertebb Oporinus-dísz az első számozott lapon levő D kezdőbetű (41×41 mm), amely számos Oporinus-kiadásban — köztük Albert Krantz *Ecclesiastica historia*-jának 1568-ban készült kiadásában (Ant. 627 (2) A 1 lev.) — ismétlődik.

Nem érdektelen egyébként, hogy ugyanennek a Flacius-műnek az 1555. évi kiadása is a bázeli Oporinus-nyomdában látott napvilágot (L. Matija Vlačić Ilirik (1520—1575) izložba djela u povodu 400-godišnjice smrti. Zagreb, 16—30. XII. 1975. Összeállította Šime Jurić. Zagreb, 1975. Nr. 69.)

10. CARION, Johann: Io. Carionis // Chronicorvm // ab orbe condito ad // hanc ufq; noftram aetatem // Libri III. // Basileae, // 1564. // [Johannes Oporinus.] — 16° 688 [186] pp.

Ant. 8241

A kis kötet betűtípusai és iniciáléi (12×12 mm) megegyeznek a bázeli Oporinus-sajtó egyik 1554. évi hiteles kiadványának — Cousin, Gilbert: *Epistolarum laconicarum atque selectarum farragines duae*. Basel, 1554. Ant. 8003. — betűivel és fametszetes kezdőivel. A Carion-kötet 19. lapját élénkítő S iniciálé például a Cousin-kiadvány III. részének 5. lapján ismétlődik.

ÉLISABETH SOLTÉSZ

Les imprimés ayant un rapport hongrois et jusqu'ici non déterminés de Johannes Oporinus, imprimeur de Bâle

L'imprimerie de Johannes Oporinus de Bâle a publié plusieurs hongroises et des ouvrages des auteurs hongrois, au milieu du XVIe siècle. Oporinus (d'après son nom de famille Johannes Herbst) avait de l'inclination, dès sa jeunesse, aux sciences et aux livres. En 1527, il est le famulus de Paracelsus, puis en 1533, il est devenu professeur de la langue latine; entretemps il est entré en relation avec l'imprimerie des livres aussi. Il a développé une activité multilatérale, celle d'imprimeur, d'éditeur et de libraire, il a publié des ouvrages précieux, pourtant il avait presque continuellement des difficultés matérielles. C'est surtout par les deux publications de Vesalius qu'il a gagné la reconnaissance de ses contemporains et de la postérité (*De humani corporis fabrica*, 1543, 1555). Il tâchait de réconcilier les points de vue de l'économie avec les exigences bibliophiles, mais il ne s'occupait pas de la production des imprimés sans prétention et faciles à vendre (feuilles volantes, pamphlets etc.). Conformément à sa formation classique, il voulait publier dans son imprimerie surtout l'héritage de la culture gréco-latine. Dans ses productions ayant un rapport hongrois, il a publié les ouvrages des savants hongrois connus dans toute l'Europe (János Zsámboki, Janus Pannonius etc.). Jusqu'ici nous n'avons pas de liste exacte des publications de son imprimerie; c'est pourquoi il est utile que l'auteur énumère dans l'appendice de son étude, parmi les 180 publications, qui se trouvent à la Bibliothèque Nationale Széchényi, celles qui n'ont pas d'impressum et qui ont été déterminées par lui, avec les types, les ornements d'imprimerie et les gravures de ces publications. Les ouvrages publiés sans nom et les volumes ayant un rapport hongrois ont également servi les objectifs de la politique culturelle humaniste, et ainsi Oporinus a contribué considérablement à faire connaître les résultats scientifiques hongrois.

Egy Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratos térkép

Egy, a maga idejében mind a topográfiaja, mind a kivitele tekintetében kiváló, gyönyörűen színezett, kéziratos XVII. század végi térkép 4 töredékét fedeztük fel az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában. Az egykori térkép feldarabolt lapjait XVIII. századi, kisméretű térképek kasírozására használták fel,¹ amely utóbbiak — amint azt a rajtuk levő bélyegző elárulja — már ilyen állapotban voltak Széchényi Ferencnek a magyar nemzetnek adományozott és a Könyvtár alapját képező gyűjteményében.

Szerencsés véletlen folytán a szétdarabolt térkép címe az egyik töredéken szinte hiánytalanul megmaradt, amiből a készítője és a készítésének ideje pontosan megállapítható.

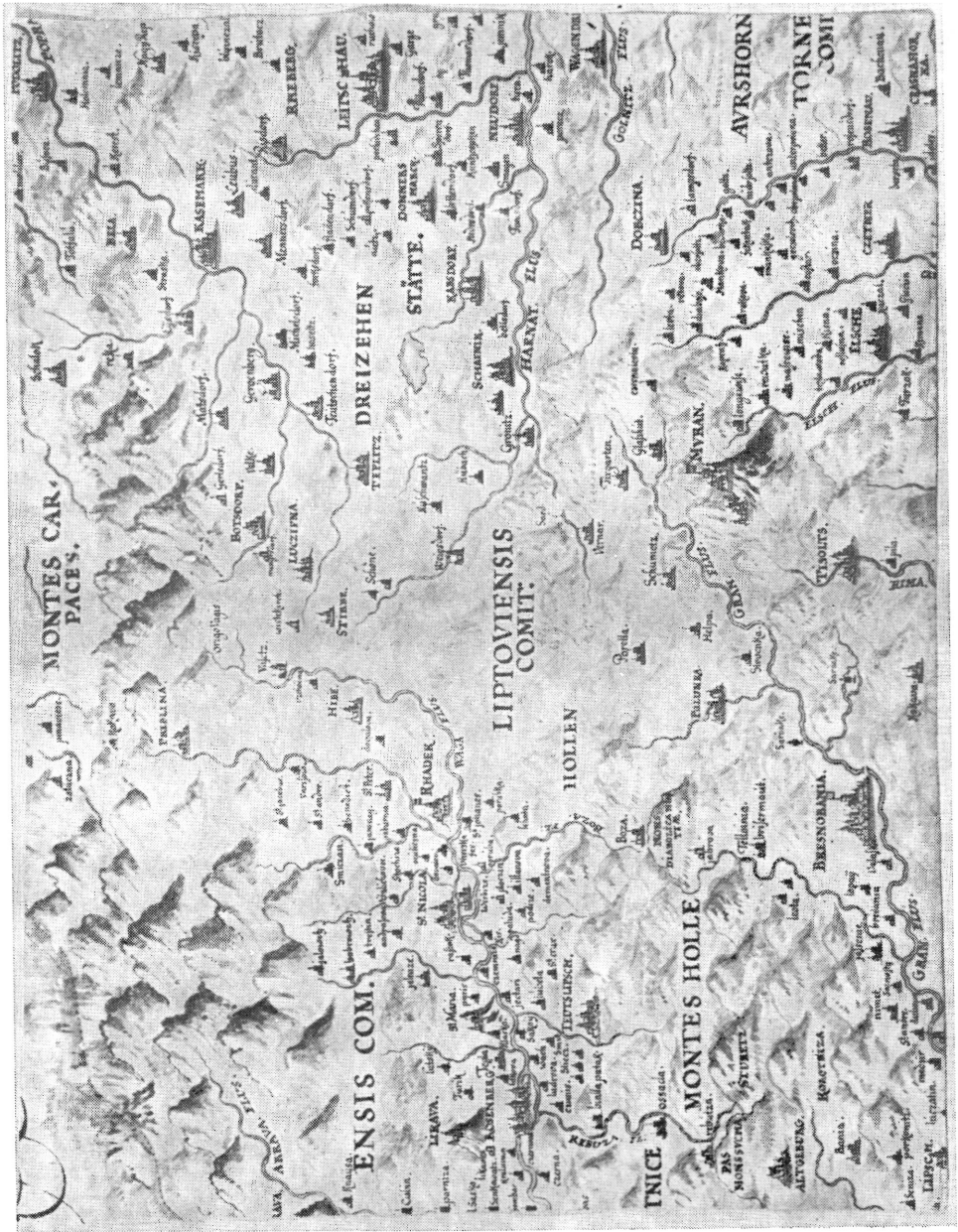
A címfelirat a következő:

HVNGARIAE SVPERIORIS / NOVISSIMA DESCRIPTIO / SACRATISSIMO ET INVICTISSIMO / PRINCIPI / LEOPOLDO [I.] / ROM(ano) IMPER(atori) SEMPER AUG(usto) REGI HVN[GA(riae)] / BOHOE(miae) DALM(atiae) CRO(atiae) SCLA(voniae) ARCH(iduci) AVS(triae) D[V(ci)] / BVRG(undiae) STYR(iae) CARIN(thiae) CARN(iae) WÜRT(embergae) SVP(erioris) AC IN[F(erioris)] / SIL(esiae) MARCH(ioni) MOR(aviae) SVP(erioris) ET INF(erioris) LVS(atiae) COM(iti) / HABSP(urgis) TYR(olis) ET GORI TIAE Etc. Etc. / D(omi)NO D(omi)NO CLEMENTISS(imo) / humillimo submissionis respectu / consecrata / a / Joanne Kleinwächt(er) / S(acrae) C(aesareae) M(ajestatis) Ingenieur / Año M.DC.LXXXI.

A négy szelvény közül az általunk 1., 3. és 4-gyel számozott szinte azonos $24,1 \times 17,7$ – $18,1$ cm méretű, míg a 2. sz. csak egy keskeny, $7,2 \times 24,1$ cm-es csíkot alkot. Mindezek az eredetileg egyetlen lapot képező térképből vannak kivágvva, úgy, hogy mindegyik szélükön számtalan név és jel csonka. Egyedül a 2. sz. szelvény felső széle egyezik a térkép eredeti szélével, amelynek egy vastag és egy vékonyabb fekete vonalból álló kerete volt.

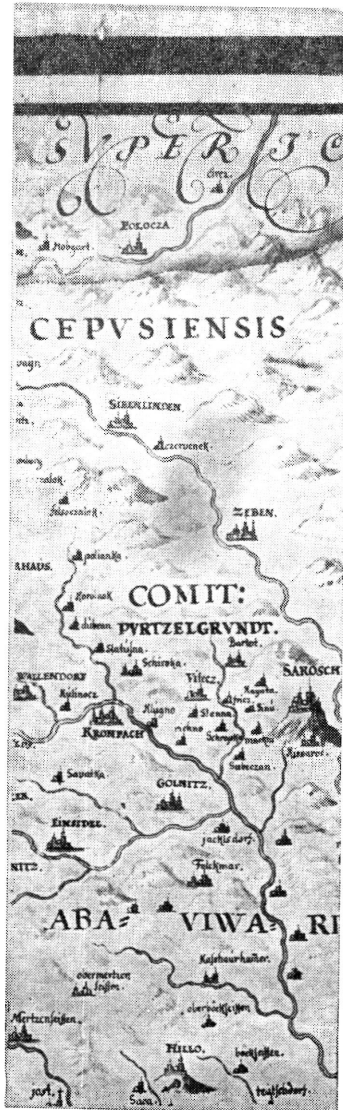
A szelvények nem csatlakoznak közvetlenül egymáshoz. Az 1. számú Árva megye keleti felét, Liptó megyét, majdnem az egész Szepest, Zólyom és Gömör északi részét öleli fel (1. kép). A lap nyugati széle Árva váran keresztül, a déli Zólyomlipcsén és Krasznahorkán, míg a keleti Merény és Podolin mellett fut. Északon Árva megyénél az országhatár egy rövid szakasza is szeli a lap sarkát, viszont az a Magas Tátrától északra a szelvényen kívül haladt, sőt itt két lengyelországi község is — mint a határon belül levő — van feltüntetve.

¹ „Bosanska Gradiška”, „Plan von Carlsburg” és „Bosanski Novi”, OSzK jelzet: TK 329–331.

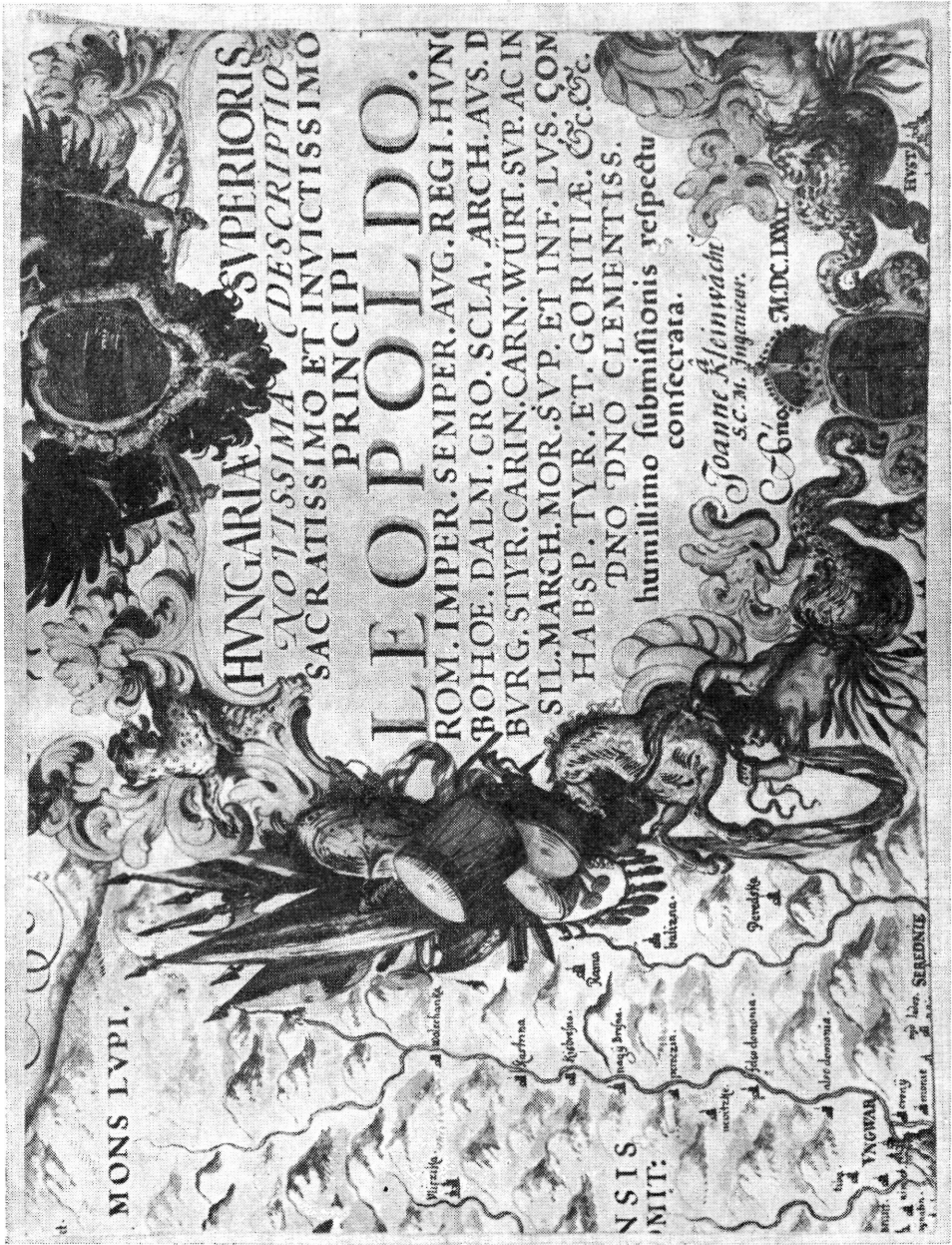

1. kép

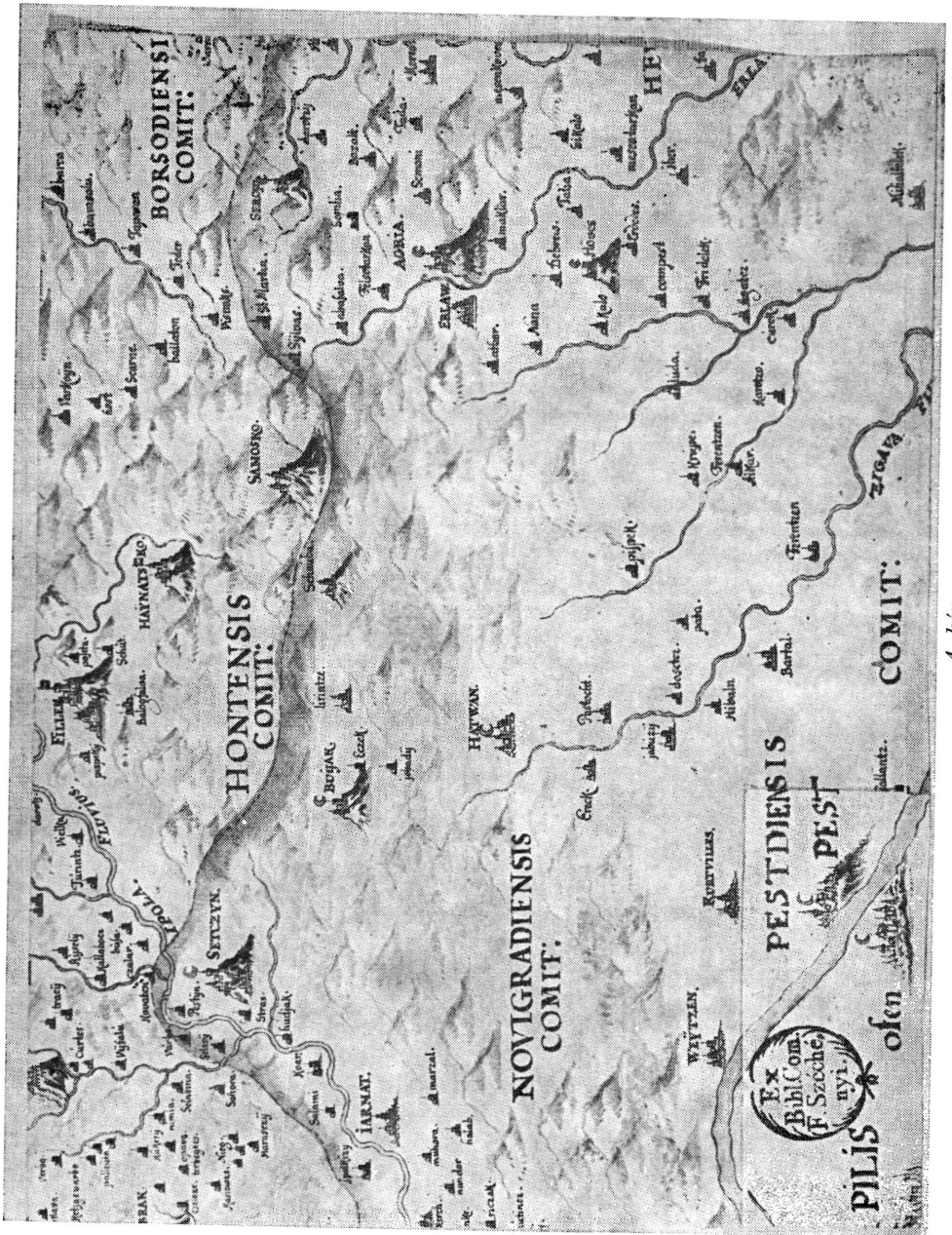
A 2. szelvény az 1.-től keletre levő területet, Szepes keleti szélét és Sáros nyugati felét ábrázolja, de délen lenyúlik az egykori Torna és Abaúj megye területére, egészen Jászóig (2. kép). Az 1. szelvénytől egy kb. 2–2,5 cm széles sáv választja el; nyugati széle Szepesolaszit és Lublót metszi, míg a keleti Nagysáros és Eperjes között halad el. A déli széle az 1. szelvény szélének folytatásába esik. Északon a kerettel nagyjából párhuzamosan fut az országhatár, de néhány magyarországi helység, mint pl. Lubló vagy Palocsa azon kívül fekvőnek van rajzolva.

2. kép

3. kép

4. kép

A 3. számú szelvény háromnegyed részét a díszes kartus tölti ki, amely minden bizonnyal az eredeti térkép jobb felső sarkában volt elhelyezve (3. kép). A szelvény délnyugati szögletébe esik Ungvár, amely fölött az Ung völgye és annak környéke még ki van rajzolva. A déli szélén Munkács várát és városát jelző épületeknek éppen csak a csúcsai látszanak, míg a délkeleti sarokban Husztot látjuk a kartus alatt feltüntetve. A szelvény északi és déli széle minden bizonnyal az 1. szelvény hasonló szélének vonalában van. Közte és a 2. szelvény között egy szélesebb, 10–15 cm-t is esetleg meghaladó szakasz hiányzik. A kartust szimmetrikusnak tekintve, a szelvény szelétől jobbra, azaz keletre, az eredeti térkép keretéig még kb. 6–7 cm-es sáv lehetett.

A 4. szelvény az 1. számú alá esik, úgy, hogy a nyugati és keleti szélük egymás folytatásában van (4. kép). Azonban közöttük sincs kapcsolat; a hiányzó sávot 10–12 cm szélességűre becsülhetjük. Bár az alsó bal sarkából egy $3,7 \times 9$ cm nagyságú darabot (talán sérülés miatt?) kivágtak, azt kipótolták, feltehetőleg még a XVIII. században, vagy esetleg még nem sokkal a térképkészítést követően (ezt az itt levő „Ex Bibl. Com. F. Széchényi” feliratú pecsét bizonyítja). A szelvénynek ezt a sarkát részütösen szelte a Duna, úgy, hogy a váci könyöke Vác városával a pótoltt rész fölött, a folyónak egy kis szakasza pedig attól jobbra, a szelvény déli szélén megmaradt. E sarokra esett Pest és Buda; látkepes ábrázolásukat — más tollal ugyan, de hasonló jelleggel — pótoltták. Mint érdekességet említhetjük meg, hogy a két város képe — a nevek megfelelő elhelyezése mellett — fel van cserélve: Buda van síkon, Pest pedig hegyen fekvőnek ábrázolva. A kipótolt darabnak egészen a bal alsó sarkában ugyancsak látható egy városnak (talán Esztergomnak) szintén pótoltt, de megcsonkított, látkepes ábrázolása. Ebből arra következtethetünk, hogy e rész kipótlása még az eredeti térképlap feldarabolását megelőzően következhetett be. Egyébként a 4. szelvény Hont megye keleti részének egy darabjára, Nógrád déli részére, Heves megyére, Borsod nyugati szélére és Pest megyének a Dunától keletre eső területére terjed ki. Nyugati széle Rétságot, az északi Kékkő várát, a keleti pedig Mezőkereszttest érinti, a déli a Jászszágon halad át. Nagyjából a felső harmadában széles vörös sáv jelzi a török által birtokolt terület határát.

A mű alkotója, Johann Kleinwächter, amint az a címből is kiolvasható, császári hadmérnök volt. Róla azt tudjuk, hogy 1679 és 1681 között, majd 1683-tól ismét Magyarországon szolgált s utóbb, mint alezredes, az itt működő császári sereg mérnökeinek főparancsnoka volt. Buda 1684. évi sikertelen ostromában is részt vett. 1686-ban halt meg. Két, nevével jelzett magyarországi vonatkozású térképe ismeretes a karlsruhei gyűjteményekből: az Alsó-magyarországi bányavárosok térképe 1679-ből és Érsekújvár ostromának tervrajza 1683-ból.²

Magáról a térképről mindenekelőtt is azt kell megjegyeznünk, hogy sem fokhálózata, sem fokbeosztása sincsen. Ez a keretének a 2. szelvényen levő szakaszából kétségtelenül megállapítható. A rajza teljesen megfelel a XVII. század stílusának. A domborzatot barna színnel festett halmok ábrázolják. Minthogy a négy szelvény (a 4. sz. déli felének kivételével) mind hegyvidéket tüntet fel, a halmok szinte mindenütt elborítják a felületet. A magasabb hegyeket (pl. Magas-, ill. Alacsony-Tátra) jelző halmok pregnansabbak, sötétebb tónussal színezettek, meredekebbek és tagoltabbak, mintegy sziklás jelleget utánozva.

² GLASER Lajos: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térkép anyaga*. Budapest, 1933. 41–42, 72. és 128.

Nevük csak néhány esetben van feltüntetve. Az 1. szelvényen¹a Magas-Tátránál „Montes Carpaces”, az Alacsony-Tátra nyugati részén „Montes Holle”, a keletin „Hollen” felirat olvasható, a kettő közötti hágónál (Csertovica) pedig egy halomra írva az utóbbi neve: „Mons diabolica nuptiae” (Ördögglakodalma). Az Alacsony-Tátra és a Fáttra közötti hágó (Sturec) táján három halmon is van felirat, az egyikén „Pas mons Svcha”, a másikon „Korotniza”, a harmadikon a hágó neve: „Sturetz”. Lőcsétől északra egy halom „Rheberg” névvel van ellátva, majd Rozsnyó fölött az „Avrshorn . . .” névtöredéket találjuk, amely talán a Szepes-Gömöri Érchegységet akarja jelölni. Végül a 3. szelvényen az Ung forrásvidékének hegyei a „Mons Ivpi” (Farkas hegye) nevet viselik.

A vízhálózat meglehetősen részletes; a folyókat jelző kettős vonalak a folyás irányában arányosan vastagodók. Soknak, még a kisebb patakoknak is ki van írva a neve; az 1. szelvényen a német „Flus”, míg a 4. számún a latin „fluvius” megjelöléssel.

A településeket nagyságuk és jelentőségük alapján különbözőképpen jelzi. A várak ábrázolása látképes; szinte mindegyiket hegycúcson levőnek tüntetve fel. Ilyenek: Árva, Likava, Murány, Szepes, Lubló (amely utóbbi kettőnek csak a dombjából maradt meg egy kis részlet), Hilyó, Sáros, Ungvár, Huszt, Kékkő, Szécsény, Buják, Füle, Ajnácskő, Salgó, Somoskő, Eger, Cserépvár és — tévesen — Heves. A török kézen levők (Szécsény, Buják, Hatvan, Heves, Eger, Cserépvár) tornyának csúcsán félhold van, míg a királyi területen fekvők közül Liptóújvár, Murány, Füle és Ajnácskő várán, valamint Lőcse városán fekete-sárga-fekete zászlót, úgyszintén Breznóbánya tornyán sárgát. Murány, Füle és Szécsény esetében a hegyen jelölt vár alatt külön fel van tüntetve a város is. Egnél viszont ezeket az „Erla” (Eger) patak elválasztja egymástól, sőt a város „Erlaw”, a vár pedig „Agria” névvel van ellátva, akárcsak a korábbi XVI—XVII. századi térképek zömén. A nagyobb városokat (Rózsáhegy, Breznóbánya, Lőcse, Késmárk) egyedi látképes ábrázolással jelöli, míg a kisebb helységek jelei már sablonosak, bár közöttük is több változatot találunk a helységek nagyságától, jelentőségétől függően.

A fentebb már felsorolt megyék nevei (ill. nevük csonkjai) Sáros kivételével szintén feltalálhatók az egyes szelvényeken (pl. „Liptoviensis Comit.”), anélkül azonban, hogy a megyék határai ki lennének húzva. Az elzálogosított szepesi városokra utal a „Dreizehen Stätte” megjelölés. Megjegyzendő azonban, hogy ezek sincsenek határvonallal körülvéve, azaz kikülönítve az ország testéből. Sáros területén a „Pvrtzelgrvndt” nevet, a Nagy-Fátránál pedig a „ . . . tnice” névcsonkot olvashatjuk. Végül a 2. szelvényen, közvetlenül a keret alatt „Superio(r)” (felső) szó foglal helyet, amely valószínűleg a címben is szereplő Felső-Magyarország megnevezése. Utak egyáltalában nincsenek feltüntetve.

Sajnos, a fennmaradt négy szelvény nem teszi lehetővé, hogy meghatározhassuk, teljességében mely területet ábrázolta egykor a térkép, valamint azt sem, hogy mekkora volt a mérete. A feliratából következtetve nem ábrázolták rajta az egész Magyarországot. Minthogy a címben kifejezetten „Felső-Magyarország legújabb leírása” van említve, valószínű, hogy a Dunántúra legfeljebb csak részben terjedt ki. Nem valószínű azonban — miután az 1. és 4. szelvény nyugati széle még nem jelenti az egykori térkép szélét —, hogy csak a Felső-magyarországi, azaz kassai főkapitányság területe képezte volna a tárgyát, hanem többé-kevésbé a Felvidék nyugati (akkor Alsó-Magyarországnak nevezett) része is, talán egészen a Moraváig. Az viszont megállapítható, hogy Erdélyre, amely a térkép készítésének idején még önálló fejedelemség volt,

nem terjedt ki (abból ugyanis, hogy a 3. szelvény keleti szélétől kb. 6–7 cm-re lehetett a térkép kerete). Arra sajnos, semmilyen adatunk sincs, hogy délen, a török uralom alatti területből mekkora részt ölelt fel a térképünk. A fentieket figyelembe véve az egykori térképlap méreteinek a 75 cm szélességet és 60 cm magasságot meg kellett haladnia, sőt lehetséges, hogy a szélessége 90–100 cm-t is elért.

A négy szelvényen számos, különböző irányban megmért távolság alapján a térkép méretarányát — nem tekintve az elrajzolásból adódó néhány szélsőséges eredményt — 1:300 000 és 1:500 000 közöttinek találtuk; átlagban 1:430 000-nek tekinthetjük.

Tájolása — ugyancsak figyelmen kívül hagyva a helyenkénti elrajzolásokat — nagyjából északnak mondható, attól mintegy 12–14 fokkal kelet felé elfordulva.

Kleinwächter a német névvel rendelkező helységeket németül nevezte meg. Szlovák nyelvterületen dominálnak az eredeti — és alig torzított — szlovák nevek, azonban nem egyszer ilyen vidéken is magyar névvel találunk falvakat megjelölve. Pl. Liptóban „Kis” és „Nagd Paluda”, Szepesben „Totfalu”, „Nagy Repa”, „Kisrepa”. Vagy az Ung völgyében: „Felső Domonia” és „Alsó Domonia”.

Ami a térképtöredékekről azonnal szembetűnik, az a királyi Magyarország ábrázolásának viszonylagos részletessége és meglehetősen pontossága. Természetesen vannak elrajzolt részletek, vannak üresen hagyott területek, amelyeken alig vannak települések feltüntetve. Mégis, ha összevetjük a korábbi, vagy vele nagyjából egykorú térképekkel, meglephet, hogy mind a vízrajza, mind a részletessége és valóságmegközelítése igen sok helyen messze felülmúlja valamennyiüket.

Különösen szembetűnő ez Liptó esetében. A Vágnak minden jelentősebb mellékvizét megtaláljuk; egyedül a Fekete-Vág hiányzik róla. Ha akár Stier 17 évvel korábbi térképe,³ vagy Hevenesi 8 évvel későbbi *Parvus atlasa*⁴ megfelelő részletét nézzük meg, azokon lényegesen ritkább és elnagyoltabb vízhálózatot találunk. De ugyanez a helyzet a településeket illetően is. A megyében 68 van ábrázolva, szemben a Stier térképén látható 10-zel, ill. a Hevenesién szereplő 26-tal. De ez nemcsak relatíve, hanem abszolúte is soknak tekinthető, hiszen a XX. század elején a megye mindössze 109 közigazgatási községet számlált.

Liptóval szemben Árvában már alig találunk helységeket feltüntetve; Árva várától fölfelé például már egyetlen egyet sem. Viszonylag részletes Szepes megye ábrázolása is, bár itt már több helység nincs megfelelő helyre téve (pl. Szalók — feltehetőleg Kisszalók — Késmárktól északra, eléggé távol van jelölve, nem pedig a szomszédságában, tőle nyugatra). A vízrajzban is vannak hibák e területen (pl. a Hernád forrását Csorba vidékére helyezi, vagy Szepestótfalu és Maldur mellett egy, a Popráddal párhuzamosan futó patakot tüntet fel, ami a valóságban nem létezik).

A Felső-Garam völgyének ábrázolása, úgyszintén Gömörnek az 1. szelvényre eső része ugyancsak részletes és viszonylag pontos.

³ STIER, Martin: *Landkarten des Königreiches Ungarn und denen andern angränzenden Königreichen* . . . Vienne, 1664.

⁴ HEVENESI, Gabriel: *Parvus atlas Hungariae sive geographica Hungariae* . . . Viennae, 689.

Az országhatár meghúzása mind az 1., mind a 2. szelvényen téves. Ugyancsak eléggé hiányos és erősen elrajzolt a 2. szelvényen Sárosban a Felső-Tárca völgye. A szelvény közepe lényegesen részletesebb (Nagysáros és Szepeshely között), bár elég sok település nincs feltüntetve, topográfiai helyzetük pedig nem a leg-sikerültebb. A szelvény alsó részének a rajza (pl. a Hernád Jekkelfalvától lefelé eső szakasza) eléggé torz.

A 3. szelvényen a pompásan kidolgozott kartus alig hagy szabad területet. Ezen Ungvár környékének és az Ung völgyének települései meglehetősen részletességgel megtalálhatók, az utóbbtól kétoldalt azonban már csak egy-kettő van feltüntetve.

A 4. szelvény bal felső sarkában az Ipolytól nyugatra fekvő vidék eléggé részletesnek mondható, bár eléggé torzán megrajzolt. A jobb felső sarokban a Sajó és a Bükk közé eső terület határozottan jól ábrázolt. A kettő közötti nógrádi és kishonti vidék viszont egészen üres; mindössze 3 vár és Füle körül 4 helység van jelölve.

A királyi Magyarország egyes részeinek meglehetősen részletes és a valóságot megközelítő, a XVII. századi kartográfiai lehetőségekhez képest jó ábrázolásával ellentétben az ország török uralom alatt álló területének a képe bizony nagyon hiányos és távol áll még a viszonylagos pontosságtól is. Mindenekelőtt is, bár a Dunának csak kis szakasza érinti a szelvény — egyébként is hiányos — sarkát, Kleinwächter nem bírt szabadulni a folyónak a XVI—XVII. században általánosan bevett, könyökmentes ábrázolásától. Ez azután eleve befolyásolja az egész kérdéses terület torz képét.

Az Ipoly mentén, valamint Nógrád nyugati részén még aránylag elég sok helységet felsorol a térkép, de azok topográfiai lokalizációja nem egy esetben téves. Ezzel szemben a Galga völgye, ill. a Cserhát vidéke, keleten a Zagyvaig, délen mélyen le Pest megyébe, teljesen üres. Pest közelében találunk ugyan egy „Kurtvilles” (Körtvélyes ?), valamint egy „Gallantz” névvel jelölt helységet, de ezeket valós helységekkel nehéz azonosítani. Az előbbiről legvégső esetben feltehetjük, hogy Kerepes neve lehet igen eltorzítva, míg utóbbi — más térképekkel összevetve — valószínűleg a Pesttől délre fekvő Gubacsnak felelhet meg.

A Zagyva és az Eger vize közötti területen — amelynek ábrázolása, miként látni fogjuk, áttételekkel ugyan, de Lázárra nyúlik vissza⁵ — bővebben található helységek, de igen nagy össze-visszaságban. Az még talán nem is mondható jelentős hibának, hogy a Zagyvát nem eredezteti Somoskő és Salgó („Schauba”) környékén, csak jóval lejjebb. Buják vára és a közelében fekvő Ecseg („Eczek”) és Jobbágyi („Jobady”), mondhatni szinte megfelelő helyre van téve, de a Hatvannal szomszédos Lőrinci („Lirintze”) teljesen hibásan Buják és Salgó között szerepel. Ugyanakkor Ecseggel és Jobbágyival mégegyszer találkozunk („Ereck” és „Jabuzy”) jóval délebbre. Szembeszökő az is, hogy Hatvan ez utóbbi kettőtől, valamint több más Zagyva környéki, a Mátra tövében fekvő községtől („Pastocht”=Pásztó, „Dosetz”=Apc, „Pata”) északra van elhelyezve. (Jász-) Fényszaru („Ferentzen”) nevével is kétszer találkozunk: egyszer — helyesen — a Zagyva, másodszor — igaz helységgel nélkül — a Gyöngyös patak mentén. A Tarna vidékén a községek sorrendje igen meg van keverve és Hevest („Höves”) hegycsúcson levő várként ábrázolja, még hozzá Kál és (Nagy-, ill. Kis-) Tályá között. A Bükk vidékén aránylag sűrűn láthatók tele-

⁵ LAZARUS: *Tabula Hungarie ad quatuor latera* . . . Ingotstadiani, 1528.

pülések, de ez a terület a térkép megrajzolása során meglehetősen kis foltra lett összezsúfolva (e részlet méretaránya 1:600 000 körül).

Méltán felvethető a kérdés, vajon Kleinwächter maga alkotta-e a térképét, személyesen tévén szert a topográfiai adatokra, vagy egyszerűen csak másolt, esetleg több korábbi térkép felhasználásával kompilált? Megismerve azonban a térkép gazdag tartalmát, amelyhez hasonló több vidék ábrázolását illetően egyetlen korábbi térképen sem szerepel, határozottan amellett kell állást foglalnunk, hogy a ránkmaradt szelvényeken feltüntetett vidék jelentős részét személyesen ismernie kellett, s ezek részletes és a valóságot megközelítő ábrázolását egyéni munkájának tulajdoníthatjuk.

Vonatkozik ez mindenekelőtt Liptó megyére, amelynek részletesen megrajzolt topográfiájáról már megemlékeztünk. Ezt semmilyen más térképről nem vehette át, mivel még csak megközelítően ennyire részletes és pontos térkép korábban nem létezett. Szepes is részletesebb, mint bármely, a mienknél korábbi térképen, bár pontosság tekintetében itt már akad kifogásolható részlet. A Garam völgyéről, vagy Gömör északi részéről, különösen a Sajó völgyéről is Kleinwächter adja az első részletesebb ábrázolást. Hasonlót mondhatunk az Ung völgyét illetően is. A Bükkől, ill. Egertől északra fekvő vidék valamennyi megelőző térképen — még Lázárén is — torz, sokon szinte hiányzik is. Ezzel szemben a tárgyalt térkép 4. szelvényén itt, úgyszintén az Ipolytól északra meglepően sok, más térképen egyáltalában nem szereplő helységet találunk feltüntetve, méghozzá a Bükkől északra meglehetősen valóságosán. Ezek a részek tehát feltétlenül Kleinwächter saját munkájának tekinthetők.

Vannak azonban a ránkmaradt szelvényeken a fentiekől eltérő jellegű részletek is. A szelvények tartalmának leírása során fel is soroltuk a hiányosan vagy torzán feltüntetett vidékeket, mint pl. Árvát, a Felső-Tárca völgyét stb. Ezek a részletek a többi XVI—XVII. századi térképen is igen hiányosak. Valószínűleg Kleinwächter ezekről a vidékekről nem szerzett be személyesen adatokat, megfelelő forrásmunkák sem álltak rendelkezésére, így jobbat nem alkothatott.

Ami a török uralom alatt álló területet illeti, egyből megállapítható, hogy azt Kleinwächter nem ismerte. Nem is csoda, hiszen császári mérnök volt, hogyan tudott volna Buda és Eger között személyesen topográfiai adatfelvételt végezni? Még az Ipoly védékén és Egertől közvetlenül északra sok olyan helységet tüntet fel, amely korábbi térképekről — Lázáréról is — hiányzik (pl. Mohora, Nándor, „Riczak” = Rétság). Innen tehát valamilyen úton-módon jutottak új adatok a birtokába. De már a Zagyva és Tarna vidékének ábrázolásánál rá volt szorulva korábbi térképekre.

Ha ennek a vidéknek XVI—XVII. századi kartográfiai ábrázolásait áttekintjük, azonnal felismerjük, hogy azok mind Lázárra nyúlnak vissza. De azt is, hogy erről a területről Lázár térképe a legpontosabb. Követői csak rontottak. Ferdítettek a neveken, a helységeket gyakran az eredeti helyükről eltolták. Az átvételek láncolatában két vonal figyelhető meg. Az egyik Lázár közvetlen követője Zündt,⁶ ill. Lazius.⁷ Ők a Lázár által feltüntetett helységek közül

⁶ ZINTH (ZÜNDT), Matthias: *Hvngariae totivs vti ex complvribvs aliorvm geographicis chartis*. Norimbergae, 1567.

⁷ LAZIUS, Wolfgangus: *Hvngariae descriptio*. (Antwerpen, 1570).

sokat nem vettek át, de néhány ott nem szereplővel megtoldották (pl. „Ginghes” = Gyöngyös, „Naghut” = Nagyút, stb.). A másik vonalon Mercator⁸ sokkal jobban ragaszkodott mind a rajzot, mind a helységnevek írását illetően Lázárhoz, de egyet-mást Zündtől és Laziustól is átvett (Speede,⁹ valamint Blaeu¹⁰ szinte szolgaián követi őt).

Kleinwächtert megelőzve 17 évvel, 1664-ben Magyarországról két térkép is látott nyomtatásban napvilágot. Közülük Sandrarté¹¹ a Zündt—Lazius, Stieré a Mercator vonalat, közelebből Blaeu térképét követte. Ez a nevek ortográfiájából nyilvánvaló (pl. Zündt—Lazius: „Sirok”, „Pacztó”; Mercator: „Zirok”, „Pastok”, „Compelt”, Blaeu: „Zyrok”, „Pastoh”, „Compelt”; Stier: „Zyrock”, „Pastoch”, „Compelt”).

Kleinwächter térképén ez a részlet igen hasonló a fentiekhez, közülük mindenekelőtt is Stieréhez. A topográfiát illetően, egy-két elrajzolástól, néhány helység elhagyásától eltekintve ugyanazokat tünteti fel. A nevek írásában is Stiert követi — jónéhány torzítással (pl. „Jabugi” = „Jabuzi” = Jobbágyi, „Hibalon” = „Hibaln” = Héhalom, „Pastoch” = „Pastocht” = Pásztó, „Compelt” = „Compest” = Kompolt). De Stiert követi Kleinwächter abban is, hogy mindkettőjüknél — a korábbiakkal ellentétben — Hatvan tévesen Pásztótól északra van ábrázolva, Atkár pedig kétszer fordul elő (a Gyöngyös, ill. a Tarna mentén). Ugyancsak Stierén kívül egyedül a mi térképünkön látjuk feltüntetve „Schauha” (feltehetőleg Salgó) várát Buják és Somoskő között.

Másutt is találunk részleteket, amelyek mellett szólnak, hogy Kleinwächter sokat vett át Stiertől. Így az 1. szelvényen levő „Rheberg”-et egyedül Stiernél találjuk meg „Der Rehberg” alakban.

Van egy érdekes részlet a 3. szelvényen: az Ungtól keletre három helységet („Rama”, „Balizna”, „Peredska”) találunk, amelyet azonban nem lehet maiakkal azonosítani. E három nevet több korábbi térképen (Stier 1664, Blaeu 1647, Speede 1626, Mercator 1585 körül) ugyancsak megtaláljuk, többé-kevésbé hasonló helyen és többé-kevésbé hasonlóan írva. Lázárnál csak a két utolsó szerepel, közülük „Peretzke” az Ung és Turja összefolyásánál, „Baletzna” pedig feljebb, az Ung mentén. Nyilvánvaló, hogy Percsenyről és (Nagy-) Bereznáról van nála szó, amelyeket megközelítően jó helyen ábrázolt is. Csakhogy a vidéket nem ismerő kartográfusok ezeket, nevüket is egyre inkább eltorzítva, helyükről egyre inkább eltelve ábrázolták, Mercatortól kezdve megtoldva egy harmadikkal, amely nála „Raina” néven található.

Stiernél e három név Kleinwächterrel azonos formában szerepel és vele azonos helyen. Feltűnő azonban, hogy a térképünkre e három név, a hozzájuk tartozó jellel, más tintával van rávezetve s mind a jelek, mind a betűk nagyobbak is (bár teljesen azonos jellegűek) a többi helységénél. Világos tehát, hogy Kleinwächter eredetileg ezeket — helyesen — nem tüntette fel, hiszen mind Percsenyt („Perczin”), mind (Nagy- és Kis-) Bereznát („Nagy Bresna”, „Kisbresna”) elhelyezte az Ung völgyében, nagyjából a valós helyükre (igaz, a két utóbbit felcserélte). Utólag azonban, Stier térképének hatására, vagy maga Kleinwächter, vagy egy közeli kortársa „kiegészítette” a munkáját, a valóságban rontott rajta.

⁸ MERCATOR, Gerardus: *Hvngaria*. (Duysburg, kb. 1585).

⁹ SPEEDE, Iohn: *The mape of Hungari*. (London), 1626.

¹⁰ BLAEU, Guiljelmus — BLAEU, Johannes: *Hvngaria regnum*. Amsterdami, (kb. 1647).

¹¹ SANDRART, Jacob: *Neue Land Tafel von Hungarn* . . . Nürnberg, 1664.

A 3. szelvényvel kapcsolatban még csak annyit jegyzünk meg, hogy nem lehet véletlen, miért helyezte ide a kartust a térképünk rajzolója. Stier térképén Bereg és Máramaros északi részén — ellentétben Lázárral, Laziussal — nincsen egyetlen helység sem feltüntetve. Ezt az üres foltot (Munkács és Huszt fölött) töltötte tehát ki Kleinwächter a kartus színekben és alakokban pompázó rajzával, amely jellegzetes barokk munka.

Mindezekből tehát megállapítható, hogy a térképünk szerzőjének ismernie kellett Stiernek 17 évvel korábban megjelent térképét (vagy egy olyan általunk nem ismertet, amelyről maga Stier is másolt) és javarészt annak az alapján rajzolta meg azokat a területeket, amelyekről személyes adatokkal nem rendelkezett.

Azt is megállapíthatjuk azonban, hogy Kleinwächter még más, az övét megelőző térképről is átvett néhány részletet. Ilyen pl. a „Mons lupi” az Ung forrásvidékén. Különben e név is Lázárra nyúlik vissza, csakhogy őnála a „Mons latro(n)um” (Zsiványok hegye) nevet olvashatjuk (megjegyzendő, hogy ez a Latorca forrásvidékéhez is közel esik, bár a folyó felső szakasza nincs ki-rajzolva). Zsámboki vezeti be azután az előző nevet,¹² amelyet a Mercator vonal térképein — Stierét kivéve — viszontláthatunk.

A Stiernél ugyancsak hiányzó „Pvrtzelgrvndt” név előzményei viszont nem is a Mercator vonalra vezethetők vissza. Sandrartnál egy szepességi helység nevéként találjuk „Wurzlgrundt” alakban, ami Zündttől van kölcsönözve. Utóbbinál ugyanis ugyanitt helységjel nélkül két hasonló nevet találunk, mégpedig „Wurzlgrandt” és „Wolfgrundt” nevet.

A Pesttől délre látható „Gallantz” helység ugyancsak nem Stiertől van átvéve; őt kivéve a korábbi térképeken „Galacz”, „Galaz”, Lázárnál — helyesen — „Gubacz” (Gubacs) alakban találjuk meg.

Mindezeket összefoglalva meg kell állapítanunk, hogy Kleinwächter a térképének egyes részeit saját adataiból állította össze, más esetben azonban többkevesebb adatot átvett, sőt át is másolt korábbi térképekről, legfőképpen Stieréről.

Érdeemes arra is kitérnünk, hogy az 1681 után megjelent térképeken nem találunk-e olyan részleteket, amelyek hasonlóak az általunk bemutatott térkép-töredékeken lévőkhöz, nem ismerünk-e fel előbbieken néhány, Kleinwächter térképét megelőzőkön elő nem forduló adatot?

Gondolhatunk pl. Hevenes *Parvus atlasára*. Kettőjük között azonban valami kevés a hasonlóság. Még leginkább a Zagyva és Tarna vidéke lenne annak mondható, de minthogy Hevenesnél több, Kleinwächter térképéről hiányzó, de a korábbiakon szereplő helységet is találunk feltüntetve, nyilvánvaló, hogy az e területre vonatkozó adatait nem innen merítette.

A *Parvus atlas*t három évvel megelőzően, 1686-ban látott napvilágot Cantelli da Vignolanak egy térképe Magyarországról.¹³ Ezen viszont sok olyan részlet ismerhető fel, amely részletesség és pontosság szempontjából határozottan felülmúlja — Kleinwächterét kivéve — a többi korábbi térképet, ugyanakkor feltűnő hasonlóságot árul el utóbbival (nyilvánvaló, hogy kisebb méretarányából kifolyólag sok helység nincs nála feltüntetve). Különösen Liptó, a Felső-Sajó völgye, a Bükk-től északra eső vidék, az Ipoly völgye, a Börzsöny

¹² SAMBUCUS, Joannes: *Vngriae loca praecipua recens* . . . (Antwerpen), 1579.

¹³ CANTELLI DA VIGNOLA, Giacomo: *L'Vngaria nuouamente descritta* . . . Roma, 1686.

vidéke az a terület, amely hasonló módon csak Kleinwächternél van ábrázolva. Az Alacsony-Tátra neve is azonos mindkettőjüknél: „Holle M(ons)”. Igen feltűnő az is, hogy a nevek írásában is leginkább a mi térképünket követi (pl. Kleinwächter: „Jabuzy”, „Pastocht”, „Dosetz”, „Hudjak”, „Riczak”; Da Vignola: „Iabuzi”, „Partocht”, „Dosatz”, „Budjak”, „Piosah”=Jobbágyi, Pászto, Apc, Huguag, Rétság). Ugyancsak szembevetendő, hogy Buják környékére helyezi Kleinwächterhez hasonlóan Lőrincit („Lirinze”). A Bükk keleti szélén ő is feltünteteti „Warmbad”-ot (Tapolca), amit viszont Kleinwächter valószínűleg közvetlenül Zsámboktól vett át. Másutt azonban (pl. a Garam vagy az Ung völgye stb.) Da Vignola nem követte Kleinwächtert.

Ugy tűnik tehát, hogy a térképünk a maga korában egyes kartográfusok előtt ismertté vált, merítették belőle, igaz nem sokan. Da Vignolan kívül Nicolaus Visschernek,¹⁴ ill. Jacobo de la Feuillenek van egy Duna-térképe,¹⁵ amelyen Kleinwächter örökségek fedezhetők fel Liptó, a Felső-Sajó, valamint a Bükk-től északra fekvő vidék ábrázolásában. Ezt Sanson is átvette az 1692-ben Hubert Jaillot által kiadott atlaszában,¹⁶ mégis ugyanennek az atlasznak egy másik lapján¹⁷ Magyarországról egy, Mercator nyomán készült, topográfiai szempontból lényegesen gyengébb térképet is közöl.

Kleinwächter, aki császári hadmérnök volt, a térképét I. Lipót császárnak ajánlotta. Bizonyára nem jószántából készítette el a művét, feltehetőleg megbízást kapott rá. Ennek okát, ha nem is tudjuk bizonyítani, két körülmény alapján sejtjük. Az egyik a készítésének ideje, a másik az ábrázolt terület. A térkép 1681-ben, azaz két évvel a török felszabadító háború megindítását kiváltó bécsi ostrom előtt készült. Az udvarnak ekkor még egyáltalában nem volt szándékában a török ellen offenzív hadjáratot indítani, aminek vezetését egy részletes és jó Magyarország-térkép nagymértékben segítette volna. Európa különösebb érdeklődését Magyarország iránt is csak a felszabadító háború megindulása váltotta ki, tehát ilyen irányú igények kielégítésén sem kellett fáradozni. Mégis a császári hadvezetés előtt éppen ezekben az években és éppen a térképünkön ábrázolt Felső-Magyarország nem volt közömbös terület. 1678-ban állt Thököly Imre a császár ellen felkelők élére és történetesen 1681-ben volt hatalma teljében. Bár ekkor fegyverszünetet kötött, Bécs bizonyára fel óhajtott készülni egy újabb küzdelemre és ezért a Thökölyvel szemben számításba vehető hadműveleti területről, azaz Felső-Magyarországról részletes térkép birtokába óhajtott jutni. A Dunántúl távol esett Thököly bázisaitól, az tehát nem volt elsőrendűen érdekelt terület s a török birtokolta országrészeiről sem kellett e célból részletes térkép.

Kleinwächter ezt a feladatát — amint láttuk — részben saját adatfelvétel, részben más térképek compilációja útján, a kor követelményeinek megfelelően, kortársainál jobban oldotta meg. Munkáját gondosan elkészített, művészi kidolgozott térkép alakjában terjesztette az uralkodója elé. Őszintén sajnálhatjuk, hogy ennek a pompás műnek csupán négy kis töredéke maradt ránk.

¹⁴ VISSCHER, Nicolaus: *Exactissima Tabula, qua tam Danubii Fluvii pars media . . .* Amst(erdam), (kb. 1680).

¹⁵ FEUILLE, Jacob de la: *Totius Danubii nova et accuratissima/tabula . . .* (Amsterdam, XVII. sz. vége).

¹⁶ SANSON, (Nicolas): *Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde . . .* Paris 1692. I. kötet 13.

¹⁷ Uaz: 2. kötet 209.

PATAY, PÁLNE

Eine handgeschriebene Oberungarn-Karte aus 1681

Vier Fragmente einer prachtvollen Karte haben wir in der Kartensammlung der Széchényi-Bibliothek auf kleinere Karten vom XVIII. Jahrhundert kaschiert entdeckt. Ihr Hersteller war Johann Kleinwächter, kaiserlicher Ingenieur. Die Masse der einzelnen Segmente sind $24,1 \times 17,7 - 18,1$, bzw. $7,2 \times 24,1$ cm.

Die Segmente schliessen sich nicht an. Am ersten ist der obere Waag- und Grantal, sowie der Grossteil der Zips, am zweiten Teile der Zips und des Komitates Sáros, am dritten der Tal des Flusses Ung, endlich am vierten die Gegend zwischen Eipel und Sajó, bzw. Pest und Erlau abgebildet. Die vollständige Karte umfasste wahrscheinlich das ehemalige Nordungarn (heute Slowakei und benachbarte Gelände von Ungarn), von der March bis Siebenbürgen. Ihre Breite konnte 75 (eventuel 100), ihre Höhe 60 cm erreichen. Ihr Massstab ist durchschnittlich 1 : 430.000.

Auffallend ist die detaillierte und relativ pünktliche Darstellung derjenigen Gebiete, die damals zum Königreich Ungarn gehört haben (z. B. Liptau). In dieser Hinsicht gibt es überhaupt keine vorangehende oder gleichzeitige Karte, die sie überragen möchte. Kleinwächter musste also einen Grossteil von seinem Werk aus eigenen Aufnahmen zusammenstellen. Nicht so die unter türkischen Herrschaft stehenden Teile des Landes (am Segment 4. ist die Grenze mit einem roten Streifen markiert). Das Bild von diesem Gelände hat er von früheren Karten übernommen, vor allem von Stiers Ungarnkarte (1664), die im Grunde auf die Karte von Lazarus (1528) zurückgreift (durch Mercator und nicht durch Lazius oder Zündt). An machen nachfolgenden Karten (z. B. Cantelli da Vignola, 1686) sind einige an unsere Karte ähnliche Einzelheiten zu erkennen.

Kleinwächter wurde zur Herstellung seiner Karte wahrscheinlich für Zwecke der Kriegsoperationen gegen die Kurutzenheere von Imre Thököly aufgefordert.

Könyvtárak a Horthy-korszakban és a Közművelődés c. folyóirat

A Horthy-rendszer művelődéspolitikájának egyik, de igen hatásos és színvonalas orgánuma volt az 1924-ben megjelent *Közművelődés* című folyóirat, amely az uralkodó osztály „hivatalos lapja” volt, és Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatási miniszter bizonyítottan nagy szerepet szánt neki. Klebelsberg hirdette meg először a kultúrfőlény gondolatát. Nála a kultúra határozott politikai célokat szolgált, a gazdasági — társadalmi bajokon a kultúrpolitikával akart segíteni, s célja olyan állampolgárok nevelése volt, akik rendelkeznek a korszerű termeléshez, a társadalmi, s a szakmai tevékenységhez szükséges ismeretekkel, de nem lesznek veszélyesek a fennálló államra. Ennek a művelődéspolitikának szolgálatába állította a könyvtárakat is, fontos szerepet szánva nekik, amelyet jól tükröz a *Közművelődés* című folyóirat.

A Tanácsköztársaság leverése után következő 25 évben, a Horthy-korszakban a könyvtárügy fejlődése stagnált, sőt több vonatkozásban a már elért nivóhoz képest visszaesett. Az ország vezetői hiába látták fontosnak a könyvtárak szerepét a kulturális főlény elérésében, anyagi áldozatokat nem nagyon hoztak fejlesztésük érdekében. Csak a Népszövetségtől felvett kölcsön után, 1927-ben szerveztek 1500 falusi könyvtárt, egyenként 130—250 kötettel, de a könyvtárak számát alig gyarapították, csupán 125 új könyvtárat állítottak fel. A népkönyvtárak könyvgyűjteményeinek szegényes jellege sem szűnt meg, a művészileg értékes szépirodalmi alkotások és az értékes ismeretterjesztő munkák száma igen alacsony volt.

Klebelsberg Kunó, a Történettudományi Társaság 1920. május 14-i ülésén már felveti azt a problémát, hogy az anyagi nehézségek kulturális téren is milyen visszaesést okozhatnak. „Az anyagi bajok a magyar tudományosságot létében fenyegetik. Ne engedje hát a magyar társadalom a magyar kultúrát összeomlani. Kiki áldozzon egy-egy intézmény alapítására.”¹ 1921. december 30-án mondott beszédében, az egyetemi oktatást szolgáló közgyűjteményekről szólva, bírál és dicsér is:

„Általában a szemináriumokra, a tudósképzésnek ezekre a melegházaire az eddigieknél sokkal nagyobb gondot kell majd fordítanunk. Nagy baj volt, hogy az állam ezeknek az intézeteknek könyvtárait nem részesítette kellő anyagi támogatásban, úgyhogy még a legszükségesebb új könyveket és folyóiratokat sem voltak képesek megvenni, ami azzal a veszéllyel is járt, hogy a mai könyvtárak mellett maguk a professzorok sem szerezhetnek kellő időben tudomást az egyes szakok eredményeiről. Annál dicséretesebb, hogy gróf Zichy Rafaelné kezdeményezésére, Almásy Imre, Hoyos Miksa, Somssich László és Révay Simon grófok évente nagyobb mennyiségű búza egyenértékét ajánlották fel a történeti és filozófiai szemináriumok könyvtárainak gyarapítására.”²

¹ KLEBELSBERG Kunó: *Beszédek, cikkek, törvényjavaslatok* Bp. 1928. Atheneum 37

² Uo. 46.

A magyarországi könyvtáralapítások, s az alapítandó könyvtárak állományösszetételének az indoklásaként a hivatalos szervek részéről mindig elhangzottak olyan megnyilatkozások is, hogy a falut „fenyegető” felforgató eszmék terjedésének és hatásának az ellensúlyozásaként olyan könyveket kell falura vinni, amelyek a hazafias szellemet, a keresztény világnézetet terjesztik. Világosan megmutatkozik ebben a munkásmozgalomtól, s általában a fennálló renddel szemben álló minden eszmeáramlattól való félelem. Ennek következménye volt, hogy a rendszert támogató intézmények művelődéspolitikájában kétféle irányzat jelentkezett. Az egyik nézet szerint az alul levő osztályokat, így a munkásosztályt is, meg kell hagyni a maga tudatlanságában, műveletlenségében, mert tudatlanul, szellemileg elmaradva kevésbé lesz majd veszedelmes a fennálló rendszerre. A másik nézet szerint azonban az elnyomott rétegeket — Klebelsberg koncepciója szerint a középosztályt és a parasztságot — nevelni és művelni kell, de a politikai rendszernek kedvező, annak a fennállását biztosító eszmék alapján. Az olvasatást, a tömegek könyvellátását is a felemás művelődéspolitikai irányította. A könyvkiadók tevékenysége is jól tükrözte a rendszer művelődéspolitikai törekvésének kettős arculatát. Egyfelől selejtes, irodalmi színvonal alatti munkákkal, gyenge bestsellerekkel és ponyvatermkekkel árasztották el a könyvpiacot, másrészt kiadványaiknak nagy része nacionalista, vallásos szellemenben íródott, ilyen műveket szánva a magasabb, tartalmasabb irodalmat keresőknek. A rendszer művelődéspolitikájának az irányítói felismerték, hogy minél jobban drágul a könyv, annál nagyobb és intenzívebb munkát kell kifejtetniük a közkönyvtáraknak. Az 1924-ben megjelent *Közművelődés* című folyóirat 288–289. lapján, a szerkesztőségi közleményekben, feltételezésem szerint, Szilágyi Sándor írt a vidéki közgyűjteményekről. Könyvtárpolitikai szempontból fontos problémákat vet fel és megállapításai nagyrészt helyesek. Hibának tartja, hogy az ún. kultúrkönyvtárak nem tartanak szorosabb kapcsolatot a népkönyvtárakkal. A népkönyvtárakat — véleménye szerint — jó irodalommal kellene ellátni:

„Közvetlen tapasztalat alapján megállapíthatjuk, hogy a népnek az úgynevezett népies irodalom, amelyet nálunk rendszeresen csak másdrendű írók művelnek, nem kell. Ilyen népies munkákból csak ismeretterjesztő irányúak volnának népkönyvtárainkban helyükön. A népies szépirodalmi munkák helyett Vörösmarty, Arany, Petőfi, Lőrinc Eötvös József, az újabbak közül Jókai, Mikszáth, Herczeg, Gárdonyi, s jól megválogatott külföldi írók magyarrá fordított könyvei tehetnék ezek törzsanyagát . . .”³

Szilágyi Sándor, a folyóirat szerkesztője szerint, megfelelő színvonalon működő városi könyvtár csak Szegeden, Debrecenben, Győrött, Szombathelyen és Miskolcon áll az olvasók rendelkezésére. Mind az öt helyen van olvasóterem — amit nagyon fontosnak tart —, télen a szénhiány miatt azonban ezek többnyire nincsenek nyitva. Mintaszerű könyvtára van Kecskemétnek, de nincs olvasóterme. „A városi közkönyvtárak kielégítő működésének alapföltétele a megfelelő vezetés, az olvasóterem. Állandó könyvtáros és szolga s télen-nyáron nyitott olvasóterem elengedhetetlen kellékek.”⁴ Nagyon érdekes és fontos javaslatot is megfogalmaz, olyan javaslatot, amelyet még napjaink könyvtárügye sem tudott maradéktalanul megoldani: „Főiskolai és középiskolai könyvtáraink részéről is kívánatos volna, hogy olvasótermüket az iskolán kívül álló

³ Szerkesztőségi Közlemények = Közművelődés 1924. 288.

⁴ Uo. 288.

közönség műveltebb részének megnyissák. Viszont a közkönyvtárak olvasótermének látogatását minden nagyobb diáknak és értelmes munkásnak lehetővé kellene tenni . . .”⁵. A könyvtárakban elhelyezett folyóiratoknak nagy jelentőséget tulajdonít, felveti ezek beköttetését és kölcsönzését is. Arról panaszkodik, hogy a nagy drágaság miatt a könyvek bekötése sem válik lehetővé. Könyvkötőiparunk hanyatlásnak indult, nincs mesterember, ezért javaslata — amely naivnak tűnik, s nem jelentett megoldást — a következő: „A cserkészek tanulják meg ezt a mesterséget és segítsenek”. A könyvrendelések koordinálását a Bibliográfiai Központra bízta, és a szükséges művek hiánya miatt sürgeti a könyvtárközi kölcsönzés megszervezését. „A drágaság miatt vidéki múzeumainknak a szakkönyvek használata dolgában szorosabb kapcsolatba kellene lépniök egymással, hogy egy-egy drágább munkát közösen, természetesen felváltva használhassanak, egymásközt kicserélhessenek.”⁶ Véleménye szerint a nyomdai kötelepéldányokról szóló törvény módosítása is szükséges. Javasolja, hogy mind a négy példányt az illető múzeumi kerület vezető múzeumának kelljen adni, amely a maga példányát megtartva a többit továbbítaná az illetékes helyre, s ezzel egyúttal ellenőrizhetné azt is, hogy a vidéki nyomdák eleget tesznek-e törvényszabta kötelezőségeiknek.

A „Közművelődési Értesítő” rovatban a 171. lapon hírt olvashatunk arról, hogy Győrött a város közönségének áldozatkészségéből 30 személy befogadására alkalmas olvasótermet rendeztek be, amely hetente négyszer délután 5—8 óráig áll nyitva a közönségnek. A könyvtár könyvanyaga, nem számítva a folyóiratokat, meghaladja a 25 000 kötetet. Könyvkölcsönzés délelőttönként van. A könyvtár vezetését Sefcsik Ferenc főlevéltáros látja el. A beszerzésekre, a könyvek kötésére a város 8 millió koronát vett fel a költségvetésébe. Az igyekezetet látva a kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó, a könyvtár részére folyósítandó államségélyt is felemelte. A *Közművelődés* c. folyóirat szívesen ad hírt minden könyvtáralapításról, bővítésről. A lap 57. lapján számol be pl. a kecskeméti múzeum és könyvtár korszerűbb épületbe költözéséről. Már 1922-ben megszerezték erre a célra a Katona József téren álló nyári kaszinó épületét és azt a város 24 millió korona árán tette alkalmassá múzeumi és könyvtári célra. Budapesten a Hermina út és az Ida út sarkán levő épületben nyitották meg a vakok könyvtárát, ahol Braille-írású könyveket lehet olvasni. Nagy érdeklődésről számolnak be, és arról, hogy kevés a 20000 kötet könyv, ezért segítségre lenne szükségük a könyvek másolásához.⁷ Érdekes utalás található a 426. lapon arra, hogy a pestvidéki fogházban arról is gondoskodtak, hogy a foglyok könyveket olvashassanak. A híranyag ellenőrzése nem volt lehetséges, de ha elgondolásra van csak szó, akkor is figyelemre méltó kezdeményezésnek számít.

Gazdakörök, olvasókörok

1921-ben a Faluszövetség 2100 kérdőívet küldött szét a jegyzőségekhez. Bodor Antal, a Szövetség főtitkára számolt be a felmérésről a közművelődési szakosztály ülésén. A beszámoló szerint a gazdakör, olvasókörok az ország minden második községében van. Ezek szerint a 2400 községben 1700 körnek kellett

⁵ Uo. 288.

⁶ Uo. 289.

⁷ Közművelődés 1924. július—augusztus 349—350.

volna léteznie. Bodor megállapítja, hogy ezek legnagyobb része csak papíron működik, ezért javasolta az adatgyűjtés megismétlését és tartalmi szélesítését. Az 1922-ben beérkezett újabb adatok szerint 1296 kör működik, ebből gazdakör 463, olvasókör pedig 833.⁸

A rendszer viszonylagos stabilizálódásával párhuzamosan megindult a körök szervezése. A hatalomra került „kereszténynemzeti” kormányzat felfedezte, hogy hatalmának kiépítésére szüksége van megbízható, szilárd bázisra, ezért az olvasókörök és gazdakörök szervezése a közép- és főleg a gazdag parasztság körében folyt.

A Faluszövetség elsősorban a meglévő körök és egyesületek bevonására törekedett. 1924-ig kb. 6000 embert szerveztek be, attól fogva viszont csak köröket, egyesületeket vontak be munkájukba. Beléphettek a szövetségbe a községek és a törvényhatóságok is mint erkölcsi testületek. A szövetség népművelési tevékenysége is pontosan idomult jellegéhez és céljaihoz. A népművelési szakosztály vezetője Prohászka Ottokár püspök, a középosztály vallásos szellemű nevelésének fő szószólója volt, amely tény már önmagában is megszabta a munka tartalmát és jellegét. A falvakban hosszú időn át arról folyt a vita, hogy milyen legyen a szövetség népművelési programja, de nem tartalmi, hanem formai kérdéseken vitatkoznak. Pl. arról, hogy népakadémiát vagy népfőiskolát szervezzenek-e. Kiterjedt ismeretterjesztői tevékenységük volumenét mutatja, hogy tíz év alatt 5640 előadást tartottak, 500 sorozat szemléltető iskolai faliképet osztottak szét. A *Közművelődés* című folyóirat illusztrációs anyagában megtalálhatók ezek a faliképek. (Trianon előtt, Trianon után). A szövetség sokoldalú népművelési munkáját bizonyítja az is, hogy 1925 szeptemberétől 1926 júliusáig 245 népkönyvtár létrehozását érte el a Földművelésügyi Minisztériumnál és ezeket eljuttatta fiókszövetségeinek, tagegyesületeinek és a csatlakozó községeknek. Újságok, szaklapok előfizetésében, könyvek beszerzésében kedvezményeket biztosított számukra. Néhány körben tekintélyes könyvanyag gyűlt össze: Dunaföldváron 2800, a Ceglédi Népkörben 1350, az Orosházi Gazdaiifjak Egyesületében 934 kötet, stb. A gazdakörök és az államilag szervezett hivatalos népművelés között kiépült a kapcsolat, főleg miután az iskolán kívüli népművelés újjászervezése megtörtént. Biztosította ezt egyrészt az, hogy az olvasó- és gazdakörök vezetője és az Iskolánkülső Népművelési Bizottság vezetője is gyakran a tanító volt, másrészt az, hogy az államilag irányított népművelés állandóan szorgalmazta a társadalmi egyesületek bekapcsolódását a népművelési tevékenységbe.

A Faluszövetségtől független, társadalmilag szervezett, s inkább politikai jellegű körök művelődési célkitűzéseikben is különböztek: demokratikusabbak voltak és az általuk terjesztett kultúra közelebb állt az igazi műveltséghez is, a népekhez is. Nagy gondot fordítottak a könyvtáraikra, tevékenységükben ezek fontos szerepet kaptak. Könyvállományuk lényegesen jobb volt, mint a korabeli népkönyvtáráké. Féja Géza írja a makói hagyományos könyvtáiról:

„A hagyományos népkönyvtára iskolapéldája annak, hogy milyen legyen a jó népkönyvtár. Nem semmitmondó „fehérségek” és naív fecsegések kerültek a könyvespolcokra, mint a népkönyvtárakban általában. A régi magyar irodalmat Pázmány, Mikos, Gvadányi, Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Eötvös, Jókai, Petőfi, Arany, Kemény, Petelei és Gár, donyi képviselik, a modern magyar irodalmat: Móricz, Ady, Szabó Dezső, Tömörkény-

⁸ Kiss Jenő: *Gazdakörök és olvasókörök a két világháború között* = Népművelési Értesítő 1963/3—4. 172—202.

Tamási Áron, Nyirő, Illyés, Zilahy, Kodolányi, Erdélyi, Koós, Makkai Sándor, Bartalis. Ott lesz a teljes népköltési gyűjtemény. A világirodalom mesterei sem hiányoznak: Reymont, Knut Hamsun, Gorkij, Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gogol, Flaubert, Zola, Balzac, Maupassant, Dickens, Swift, Goethe, az újabbak közül Solohov, Gide, Shaw, Thomas Mann, Gladkov stb. S csodálatos merészséggel gazdag társadalomtudományi könyvtárat rendeznek be. Hiába: a déli Tisza-vidék a „tarisznyság szocializmus” hazája. Már a század elején a munkástarisznyságban a száraz kenyér mellett szociológiai munkákat találtak a kíváncsi zsandárok . . .”⁹

Bár szám szerint elmaradnak a Faluszövetség olvasókörei mögött, de jelentőségükben mégis talán a legfontosabb falusi közművelődési intézmények a földmunkások szocialista olvasókörei. Ezeket a legszegényebb paraszti rétegek hozták létre és tartották fenn. Tevékenységükben szorosan kapcsolódott egymáshoz a politikai harc és az azt szolgáló tudatos népművelési tevékenység. Emiatt állandó összeütközéseik voltak a csendőrséggel. (Pl. az Orosházi Munkásotthonnak.) Népművelési tevékenységük fontos részét képezte a könyvtári munka. A balmazújvárosi munkáskörben, ahol Veres Péter volt a könyvtáros, a szépirodalmat főleg Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Zola, France, Tolsztoj, Gorkij képviselte, és meg lehetett találni Engels: *Anti-Dühringjét* és Kautsky-tól *Marx gazdasági tanait* is.

Népkönyvtárak

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a falusi népkönyvtárak szervezését 1927-ben kezdte meg, amikor a pengő megjelent, annak ellenére, hogy a népszövetségi kölcsön már 1924 óta rendelkezésére állt. Ez a népkönyvtárakra fordított összeg viszonylag magas, 650 000 pengő volt, amelyből 1510 könyvkollekciót állítottak össze. Abból a megfontolásból, hogy a könyvtárakat nem egyenlő nagyságú és lélekszámú települések kapják, négyféle nagyságrendet határoztak meg. A nagyobb falvaknak, mezővárosoknak 256 kötetet, az átlagos nagyságú községeknek 171 vagy 144 kötetet, a tanyáknak pedig 136 kötetet adtak a könyvtárak nyitóállományaként.

A későbbi évek gyarapításai nem növelték a könyvtárak állományát lényegesen. A népkönyvtáralapítási akció után az ország közel 3500 községéből 70% ellátatlan maradt. Ezen a Földművelésügyi Minisztérium által alapított gazdasági népkönyvtárak sem sokat segítettek, mert anyaguk elsősorban mezőgazdasági szakkönyvekből állt, amelyek még annyi hatást sem gyakoroltak a parasztságra, mint a zömében szépirodalmat tartalmazó V. K. M. népkönyvtárak. A kétféle népkönyvtár-alapításnak hátrányai közismertek. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium sokat próbálkozott az egyesítésükkel, de törekvése nem járt sikerrel. A falvakban működő sokféle kis könyvtár egyesítése 1927-től kezdve állandóan napirenden volt. A szakkönyvtár és elsősorban szépirodalmi könyvtár ilyenfokú különállása még jobban hátráltatta az egyébként sem nagy eredményeket felmutató népkönyvtárak kihasználtságát.

A népkönyvtárak anyagának összeállításánál előnyben részesítették a nacionalista, klerikális tartalmú, antidemokratikus, szovjetellenes, s általában a haladásellenes műveket. Egy kérdésben azonban, nagyon helyesen, hajthatatlanok voltak: harcot hirdettek a pártya ellen és azt nem engedték be a nép-

⁹ Uo. 172—202.

könyvtárakba sem. Kupcsay Felicián, kultuszminiszteri tanácsos, a *Közművelődés* című folyóiratban, három részletben közli *Könyvek . . . Legjobb könyvek* című írását, majd a negyedik cikk szinte betetőzése a korábbiaknak: *Küzdelem a ponyvairodalom ellen*.¹⁰ Határozottan fogalmaz: „. . . rengeteg a rossz, silány könyv, az utolsó évtizednek szennyáradata, mely külső tetszetős formában reklámszárnyakon vonult be a közművelődésbe”.¹¹ Érzelmileg felhevülve panaszkodik, hogy a „ponyvamételey” elsősorban az ifjúság körében hódít, nemcsak a főváros, hanem a vidék polgári iskoláiban is. Ilyen művek pl. a Buffalo Bill, az Indiánus történetek, a Pinkerton detektív stb. Ide sorolhatók az úgynevezett „Fantasztikus Könyvtár” és a „Filmkönyvek” cím alatt megjelent kiadványok is. Érdemes megfigyelni, hogy a kiadók között csak zsidó cégeket említ: „Bleyer-Gluch, Méhner, Braun” stb., ezzel a zsidóság ellen kívánja hangolni a folyóirat olvasóit, holott a keresztény vállalatok is jócskán adtak ki ponyvatermékeket. Megnyugtatóan jegyzi meg, hogy a kultusz-kormány fölismerte a bajt, mely az ifjúságot a ponyva rohamos elterjedésével veszélyezteti. Az 1923. évi 79.379. VI. számú rendeletével meg is indította a ponyvairodalom elleni hadjáratot. Más kérdés, hogy Kupcsay Felicián sem igazán jó irodalmat javasol a ponyvairodalom ellen, ő is kiszolgálója annak a politikai rendszernek, amelyben élt.

A ponyvairodalom elleni harc nem volt könnyű és egyszerű, ezt panaszkodik a *Közművelődés* c. lap 1924 júniusi számában az alábbi szerkesztői üzenet:

„Nagyon nehéz az Áller lapjával a küzdelmet felvenni, mikor olyan nemes célokért küzdök is, mint a cserkészek, pártfogásukba veszik. A Magyar Cserkész c. lap nemcsak ajánlja, hanem kiadóhivatali érdekközösséget létesített a magyar kultúra e veszélyeztetőjével!”¹²

Voinovich Géza, a neves konzervatív irodalomtörténész, akadémikus is fellép a ponyva elterjedése ellen, de felhívja egy másik káros jelenségre is a *Közművelődés* c. lap olvasóinak figyelmét, a magyar irodalom háttérbe szorulására. Bár példái vitathatók, probléma felvetése mégis időszerű és helyes volt.

„Ha a Nemzeti Színház öt Shakespeare-ciklust rendez is, de közben Vörösmarty Cilley-jét, a Katona Bánkját megbuktatja — akkor szerepének fontosabb felét ejtette el, s vétkezik a magyar műveltség ellen. Ha Áller képeslapja tízezer előfizetőhöz jut, míg a szünetelő magyar hetilapok nem bírnak új életre kelni: ez nem jelent műveltséget.”¹³

Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem

Klebensberg Kunó a nemzetgyűlés 1922. augusztus 17-i ülésén törvényjavaslatot terjesztett be, nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről. „Amikor levéltárat, könyvtárat és múzeumot magasabb szervezet kötelékében összefoglalunk, korántsem kapcsolunk össze olyan intézményeket, melyek között belső rokonság nincsen, melyek heterogén

¹⁰ *Közművelődés* 1924. 75—77. 150—152. 206—209. 263—266.

¹¹ KUPCSAY Felicián: *Könyvek . . . Legjobb könyvek* = *Közművelődés* 1924. 76.

¹² *Közművelődés* 1924 június. Szerkesztői üzenetek. 292.

¹³ VOINOVICH Géza: *Irodalmunk fénykora és mai állapota* = *Közművelődés* 1924. július—augusztus 311.

természetüknél fogva nem lennének alkalmasak az együttműködésre.”¹⁴ E javaslata nyomán jött létre az Országos Magyar Gyűjteményegyetem, amelynek irányító feladatai is voltak. Ennek keretében kívánták megoldani a könyvtárak működésének az irányítását is. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem egyik intézményeként 1923-ban megalakult az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ azzal a céllal, hogy vezesse és irányítsa az országos könyvtári szervezetet. Hóman Bálint és Szeffü Gyula megfogalmazása szerint az egyetemes, összefoglaló könyvtárak, a szakkönyvtárak, az emlékgyűjtemények, a könyvgyűjtemények irányítása a fő feladata, másrészt munkakörébe tartozik a nemzetközi kiadványcsere lebonyolítása. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy a népkönyvtárak ügye ennek a szervezetnek létrehozásával nem oldódott meg, ugyanis kizárták belőle a népkönyvtárügyet. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem hatósági jogkörrel rendelkezett. A Horthy-korszak arisztokratikus művelődéspolitikájából logikusan következett ez az állapot, amely visszalépést is jelentett az előző korszakhoz képest. A népművelés és a könyvtár szerves kapcsolatát sokat hangoztatták a korszakban, de ezt a helyes elvet a gyakorlatban nem tudták megvalósítani, mert a népkönyvtári munka színvonala ezt nem tette lehetővé. Elsősorban az ismeretterjesztés és az olvasás összekapcsolását hangsúlyozták, mondván: az előadó hívja fel a hallgatóság figyelmét az előadott anyaggal kapcsolatos könyvekre, amelyek a könyvtárban megtalálhatók. Ezzel kétféle célt akartak elérni: az előadásban hallottakat elmélyíteni és rögzíteni akarták a hallgatók tudatában, másrészt a népkönyvtár olvasottságát szerették volna emelni, hiszen művelődéspolitikai céljuk éppen az volt, hogy az itt található könyveket olvassák, s a bennük megfogalmazott ismereteket, eszméket sajátítsák el, tegyék magukévá az emberek.

Feltételezhetően Klebelsberg sugalmazására egy 1923-as tanácskozáson Árokháthy Béla vetette fel egy népkönyvtári törvény megalkotásának a gondolatát. Javasolta, hogy minden 5000 lakoson felüli településen legyen kötelező a népkönyvtáralapítás és legyen törvény a könyvtár kötelező továbbfejlesztésére is, például úgy, hogy minden 60 lakos után évente egy új könyvet kelljen megvásárolni. A könyvtáralapítások mégcsak megtörténtek, de a további gondozásnál már állandó anyagi áldozatokra volt szükség. Nem is született meg a törvény, csak javaslat maradt, ugyanúgy mint a Klebelsberg Kunó által beterjesztett közművelődési törvény is. Ezzel szemben az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrehozásáról szóló javaslat törvényerőre emelkedett. Kornis Gyula 1927-ben kiadott *Magyarország közoktatásügye a világháború óta* című könyvében vállalkozik annak elemzésére, hogy a Gyűjteményegyetem létrejötte milyen jóirányú változásokat eredményezett. A nagyon hangsúlyozott önkormányzat és a szakmai irányítás előtérbe helyezése azonban csak szóban valósult meg, mert a tények nem igazolják az eredményeket. A Gyűjteményegyetem önkormányzati jogait az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa gyakorolja. Az 1922. évi XIX. törvénycikk 2. §-a felsorolja kikből áll a tanács. A felsorolásból egyértelműen kitűnik, hogy a centralizált szervezet létrehozásának elsődleges célja az volt, hogy a minisztérium fogja kezében össze az irányítást, és Klebelsberg emberei kerüljenek a tanácsba, hogy a hivatalos művelődéspolitikát egyértelmű képviselőként ezzel is biztosítsák.

¹⁴ KLEBELSBERG Kunó: *Beszédek, cikkek, törvényjavaslatok*. Bp. 1928. Athenaeum 118.

„A Tanács áll:

1. az intézetek első tisztviselőiből és a Nemzeti Múzeum osztályainak vezetőiből, akik a Tanácsnak hivatalból tagjai;
2. a vallás- és közoktatásügyi miniszter által öt évre meghívott, összesen tíz egyetemi vagy műegyetemi tanárból;
3. a vallás- és közoktatásügyi miniszter által öt évre meghívott öt, lehetőleg olyan műértőből, aki az intézetnek nagyobb értéket adományozott.”¹⁵

A közgyűjtemények egyesülésének másik célja az volt, hogy az anyagi támogatások ne forgácsolódjanak szét, hanem nagyobb alapot képezzenek, és ennek felhasználásáról a Gyűjteményegyetem tanácsa döntsön. Kornis Gyula, ezt így magyarázza: „... a társadalmi áldozatkészség is sokkal nehezebben mozdul meg az állami intézetek érdekében, mert az államkincstárba senki sem adakozik szívesen, az adóhivatal nem alkalmas persely az intézmények javára szolgáló adományok számára.”¹⁶ Valóban ez volt a helyzet, a Gyűjteményegyetem támogatására befolyt összegek után nem kellett adózni.

A Gyűjteményegyetem személyzetének összeállításánál alapvető követelménynek tartották az egyetemi végzettséget és a doktori címet. A kezdő állásokat pályázati úton lehetett betölteni, ugyanakkor a tudományos kutatói munkakörben 70 éves korig lehetett dolgozni, ekkor is csak létszámfelettinek nyilvánították az illetőt, de munkáját folytathatta. „A Tanács hivatása gondoskodni arról is, hogy a személyzetnek bizonyos hányada kül- és belföldi tudományos kiküldetésekből látóköreit tágíthassa és ismereteit kiegészíthesse és különféle tudományos tényezőkből szervezett nagyobb kutatási vállalkozásokban közreműködhessek.”¹⁷

A Gyűjteményegyetem létrehozása szándékában helyes döntés volt még akkor is, ha a kultuszminiszter ezzel csak részben érte el célját. Az anyagi erők ilyen koncentrálása sem tette lehetővé pl. azt sem, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár új, megfelelő épületbe költözzék.

A Horthy-korszakbeli népművelés klebelsbergi időszakának jelentősége abban rejlik, hogy a kultusztárca növekvő politikai súlya a költségvetési tételekben is kifejeződött. Míg a fehérterror éveiben a kultusztárca részesedése az összköltségvetésben 4,1–3,2% között mozgott, Klebelsberg kultuszminisztersége idején meghaladta a 10%-ot is. Ez tette lehetővé, hogy kiépítette a falusi iskolák rendszerét, népkönyvtárakat létesített és a közgyűjtemények helyzetét lényegesen megjavította.

FEJES, ERZSÉBET

Les bibliothèques sous le régime de Horthy et la revue intitulée *Közművelődés*

La revue *Közművelődés* (Instruction Publique), lancée en 1924, était une revue efficace et de haut niveau de la politique culturelle du régime de Horthy; le comte Kunó Klebelsberg, ministre des cultes et de l'instruction publique, lui a assigné, lui aussi, un rôle considérable. La revue reflète le rôle important aussi que la politique culturelle officielle a assigné aux bibliothèques. Entre les deux guerres mondiales, le niveau de l'activité des bibliothèques du pays a diminué; Klebelsberg tâchait d'améliorer la situation par

¹⁵ KORNIS Gyula: *Magyarország közoktatásügye a világháború óta*. Bp. 1927. Magyar Pedagógiai Társaság. 538. l.

¹⁶ Uo. 523.

¹⁷ Uo. 533–534.

une coopération sociale. D'après sa conception, il faut mettre l'accent sur l'instruction de la classe moyenne et de la paysannerie — confirmément à la politique du régime. A partir de 1924, la revue *Közművelődés* s'est occupée à plusieurs reprises de l'affaire des bibliothèques, et elle est entrée en lice en faveur de pourvoir de bons livres les bibliothèques populaires. On a organisé des cercles de petits propriétaires, des cercles de lecture où on a apporté du soin à développer les bibliothèques aussi. A partir de 1927, on a commencé à organiser des bibliothèques populaires dans les villages aussi; mais dans le stock de celles-là, il y avait beaucoup de livres médiocres et des romans de quatre sous. La revue a élevé sa voix contre cette état de choses. En 1922, on a soulevé le projet de l'Université des Collections et des Musées Hongrois par laquelle on désirait résoudre la direction des grandes bibliothèques; en 1923, on a constituée le Centre National de Livre et de Bibliographie qui aurait été destiné à conduire l'organisation des bibliothèques du pays, mais sans les bibliothèques populaires. Bienque, en 1923, on ait soulevé l'idée d'une loi sur les bibliothèques populaires, elle n'est restée qu'une proposition; par contre, la proposition de créer une Université Nationales Hongroise des Collections et des Musées a acquis force de loi.

KÖZLEMÉNYEK

Egy korai magyar perikopáskönyv datálása. Az 1582 és 1605 között Nyugat-Dunántúlon, részben a mai Burgerlandban tevékenykedett Johannes Manlius nyomdakészletének rekonstruálása során foglalkoztam behatóbban a Monyorókeréken 1589-ben tizenkettedrét formában nyomtatott perikopáskönyv három példányával,¹ melyet a szakirodalom eddig azonos kiadásként tartott számon.

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményében² őrzött példány teljesen ép. A címlapon közli a megjelenés helyét, a nyomdász nevét és a nyomtatás évét. Ennek a kiadásnak egy másik ugyancsak ép példányát Olomouchban a Statní vedecká knihovna őrzi.³ A róla készült mikrofilm alapján megállapítható volt, hogy a Ráday Gyűjtemény példányával teljesen megegyezik.

A harmadik példány a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában található.⁴ Csonka, terjedelme A_{3a}—Ll_{3b}, hiányzik tehát a címlap, az azt követő, továbbá az utolsó levél. Szabó Károly ezt a csonka példányt azonos kiadásnak vette a Ráday Gyűjtemény példányával.⁵

Az említett nyomdatörténeti munkám során tűnt fel, hogy a Magyarországon föllelhető két példány egymástól eltérő szedésű. A Ráday-féle példányban az I_{3a} lapon egy 4,8 mm magasságú és 5,5 mm széles, leginkább fordított nagy D betűre hasonlító incipit-jel vezeti be a magyarázó szöveget (1 ábra), míg az Egyetemi Könyvtáréban egy csillag (2 ábra). — Ugyanezen a lapon további négy szedésbeli különbség is előfordul a két példány között. A 10. sorban a *Jézus* szó a Ráday Gyűjtemény példányában csupa nagybetűvel van szedve, az Egyetemi Könyvtáréban pedig csak kezdőbetűje nagy. A 13. sorban az *evangélium* szó rövidítésében a Ráday-féle példányban kimarad a *g* betű, amely a másikban megvan; a rövidített szót egyik kettősponttal, másik ponttal zárja le. Végül eltérésként jelentkezik a 14. sor elején az antikva betűtípus közé beugró kurzív *z* betű alkalmazásának helye.

A másik különösen szembeszökő szedésbeli eltérés a K_{2b} lapon mutatkozik. A Ráday-féle példányban olyan 3,7 mm magas és 3,5 mm széles három részre osztott levéldísz áll a hetedik sor elején (3 ábra), amely Manlius naptáraiban is megtalálható. Az Egyetemi Könyvtár példányából ez a jel hiányzik (4 ábra). Ugyanezen a lapon eltérő ékezethasználattal fordul elő az 1., 10., 13. és 19. sorban, betűcsere a 9. illetve 15. sorban.

¹ RMNy. 630.

² Jelzete RMK I, 12.

³ Jelzete 175.

⁴ Jelzete RMK I, 35.

⁵ RMK. I. 228.

mint ember: meg alazá magát, engedelmessé lón mind halaltig: mondom á Keresztnek halaltáig. Ennek okáért az Istenis felmagasztalta őtet, es neuet adot ő neki, mely minden nevvnek felsőtte vgyon: Hogy az IESVS Neube mind azoknak terdek meg hajollyanak, kik Menybe, földön, es föld alatt vadnak: Es minden nyelűek vallyak: hogy IESVS Christus az VVR, az Atya Istennek diczősegete,

Euan. Matth. XXI.

☩ Ezt ez Euangeliomot:
Keressd az Aduent El-
ső Vasarnapian.

I 3 IMAD.

1. kép

mint ember: meg alazá magát, engedelmessé lón mind halaltig: mondom á Keresztnek halaltáig. Ennek okáért az Istenis felmagasztalta őtet, es neuet adot ő neki, mely minden nevvnek felsőtte vgyon: Hogy az IESVS Neube mind azoknak terdek meg hajollyanak, kik Menybe, földön, es föld alatt vadnak: Es minden nyelűek vallyak: hogy az Iesus Christus VVR, az Atya Istennek diczősegete.

Euang. Matth. XXI.

* Ezt ez Euangeliomot:
Keressd az Aduent El-
ső Vasarnapian.

I 3 IMAD.

2. kép

Vere hullának es halálnak általa
te előtred meg igazulhassunk, es az
örök bogdóságba részeselek lebel-
sünk, Amen.

NAGY SZOMBA,

tra valo Epistola,
Esaiz XI.

✽ Ezt mondgya az VVR:

A Kkor az Farkas az Bärannyal
együtt lakik, es az Pardus az
Gedellye mellett fekszik. Bori-
ut, Orofzlan kölyket, es köuer bar-
mot együtt hayt egy kis gyermek.
Az VVnő es a Medue, együtt legel-
nek: az ő kölykek együtt f. kusznek.
Es az Orofzlan poly, ut ezak mint
az óker: Es a Chets szopo gyermek
gyönyörködik az kigyó likan: Es
a chetsfűl el valasztator dugja az ő
kezét

Vere hullának es halálnak általa
te előtred meg igazulhassunk, es az
örök bogdóságba részeselek lebel-
sünk, Amen.

NAGY SZOMBA,

tra valo Epistola,
Esaiz XI.

✽ Ezt mondgya az VVR:

A Kkor az Farkas az Bärannyal
együtt lakik, es az Pardus az
Gedellye mellett fekszik. Bori-
ut, Orofzlan kölyket, es köuer bar-
mot együtt hayt egy kis gyermek.
Az VVnő es a Medue, együtt legel-
nek: az ő kölykek együtt fekszenek,
Es az Orofzlan polyat eszik mint
az óker: Es a Chets szopo gyermek
gyönyörködik az kigyó likan: Es
a chetsfűl el valasztator dugja az ő
kezét

Ennek alapján merült fel annak alapos gyanúja, hogy nem csupán egyes részek variációjáról, hanem két egymástól függetlenül készült kiadásról van szó. Ezután került sor a két példány laponkénti összevetésére, amely azután a fenti föltevést teljes mértékben igazolta. Az azonos szöveg szedési eltéréseinek következtelen volta miatt sajnos, ebből nem lehetett a kiadások sorrendjére következtetni.

Támpon túl adódott a címlap nélküli példány nyomtatási idejének meghatározásához a mindkét műben alkalmazott betűtípusok használatának, kopottságának, bizonyos betűk „piszkolódott” voltának mértéke. Ennek alapján az Egyetemi Könyvtár példányát kellett későbbinek tartani. A nyomtatás időpontjának megállapításához pedig Johannes Manlius 1584 és 1603 között az ugyanezen betűtípusokkal nyomtatott műveivel, azok megjelenési sorrendjében való összehasonlítás vezetett. Az összevetés előbb az Egyetemi Könyvtár állományában meglevő Manlius nyomtatványokkal,⁶ majd az Országos Széchényi Könyvtárban levőkkel⁷ történt, és ugyanarra az eredményre vezetett. A címlap és impresszum nélkül maradt egyetemi könyvtári példány betűtípusainak állapota, az 1596 táján nyomott Manlius-féle kiadványokéval esik egybe. Ebből az évszámból adódik nyomdahelyként Németújvár, ahonnan is ebből az évből két Manlius-nyomtatvány volt eddig ismeretes,⁸ közülük az első egy más témájú, Kolozsvárott már megjelent mű utánnomása.⁹ Utóbbi tény azért érdemel említést, mert Manlius perikopáskönyve fölépítésében, szövegében és formájában is az első kolozsvári perikopáskönyv-kiadásra nyúlik vissza.¹⁰ Viszont független az imádság nélküli, de illusztrált két további kolozsvári perikopáskönyv-kiadástól.¹¹

A datálási munkálatok idején már nyomtatás alatt volt a magyar bibliográfusok előtt eddig nem ismert és Borsa Gedeon által fölfedezett adat „Az evangéliumok és az epistolák” 1596-ban Németújvárott nyomtatott kiadásáról. A mű a bécsi Theresianum nyomtatásában is megjelent katalógusában szerepel¹² sajnos, a második világháború során elkáldott.¹³

A fentiek alapján jogosnak látszik annak föltételezése, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött és impresszumadataitól megfosztott Manlius-féle perikopáskönyv nem 1589-ben, hanem 1596-ban készült. Így az RMNy-be az alábbi pótlás kívánkozik:

S 783A »AZ EVANGELIOMOC es az epistolak. Nimet Vivarat 1596 [Manlius] « A—Z Aaa—Ll (alternatim 8 et 4) = [204] fol. — 12° — Orn.

Sartori, Josef: *Catalogus bibliographicus librorum in bibliotheca caes. reg. et equestris Academiae Theresianae exstantium*. Vol. IV. Vindobonae 1803, 5b. p. — Gutenberg—Jahrbuch 1981: 232—233

Budapest Univ ②

*

A perikopáskönyv fentebb tárgyalt kiadásaiban metszetek nem találhatók, jóllehe Manlius nyomdakészlete tartalmazott kifejezetten a vasárnapi evangéliumok illusztrálására való képanyagot. Ezeket használja is a vasárnap evangéliumát feltüntető nap-

⁶ RMNy. 617., 618., 647., 766., RMK. II. 198., RMNy. 876. = RMK. II. 315., RMNy. 891. = RMK. I. 380., RMNy. 902. = RMK. I. 384.

⁷ RMNy. 554., 555., RMK. II. 199., RMNy. 648., 668., 699., 731., 733., 766., 784., 785. 888. = RMK. I. 378., RMNy. 902. = RMK. I. 384.

⁸ RMNy. 784., 785.

⁹ RMNy. 219. HELTAI Gáspár *Száz fabula*: ...

¹⁰ RMNy. 91.

¹¹ RMNy. 218., 721.

¹² [SARTORI, Josef]: *Catalogus bibliographicus librorum in bibliotheca caes. reg. et equestris Academiae Theresianae exstantium*. Vol. IV. Vindobonae 1803, S. 5b. Első világháború utáni jelzete 2174, a korábbiakban Da 1 és H. III. 2. Lásd: BORSA Gedeon: *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher*. III. Gutenberg—Jahrbuch 1981. 232—233.

¹³ BORSA Gedeon: i. m.

táraiban,¹⁴ prédikációskötetben stb.¹⁵ Ugyanebben az időben más hazai műhelyből illusztrált kiadású perikopáskönyvek is kerültek ki.¹⁶

Az evangéliumok és epistolák, azaz a vasárnapokra és ünnepekre rendelt bibliai szakaszoknak (perikopáknak) az összeállítása egészen a VII. századig nyúlik vissza.¹⁷ Ezen perikopáskönyvek nemzeti nyelvű fordításai megelőzik a nyomtatás feltalálását, azt követően pedig még fokozottabban terjedtek el. Gyakran kiegészültek imádságokkal, egyéb miserészekkel vagy prédikációkkal is.¹⁸ A reformáció elterjedése utáni századokban is még sokáig használatosak maradtak mind a katolikusok, mind a protestánsok körében, akár mint bibliai szöveggyűjtemények, akár egyéb szövegekkel (pl. tízparancsolat, passió vagy prédikációk) kiegészítve. Templomi és iskolai használatra, továbbá házi áhítatossági célra készültek. Magyarországon magyarul, németül és szláv nyelven jelentek meg nyomtatásban a XVI—XIX. században. Bizonyos módosításokkal máig is adnak ki ilyen jellegű összeállításokat.

ZSIGMONDY ÁRPÁDNÉ

Régi magyar nyomtatványok leningrádi könyvtárakban. 1976 októberében az ELTE és a leningrádi Zsdanov Egyetem közötti megállapodás keretében kutatásokat folytattam a SZUTA leningrádi könyvtárában (Библиотека Академии Наук), a Szaltikov-Szesedrin Könyvtárban (Государственная Публичная Библиотека им. Салтыкова-Щедрина) és az Orosz Irodalmi Intézetben (Институт Русской Литературы). Feladatom az volt, hogy földerítsem az itt föllelhető 1801 előtti magyar nyelvű, illetve magyar vonatkozású kéziratokat és nyomtatványokat.

Mint várható volt, az Orosz Irodalmi Intézet viszonylag fiatal gyűjteménye régi magyar nyomtatványokat nem tartalmaz, a SZUTA leningrádi könyvtára és a Szaltikov-Szesedrin Könyvtár régi állományainak áttekintése azonban a vártnál nagyobb sikerrel járt. A rendelkezésre álló idő rövidege miatt a föltárt több, mint 300 kiadványnak csak egy részét sikerült kézbevennem; a fennmaradó, érdekesnek ígérkező nyomtatványok egyeztetését mikrofilmek segítségével végeztem. E munkában Tókes László, az MTA Mikrofilmtárának vezetője és Vásárhelyi Judit, az OSZK munkatársa volt segítségemre: szíves és önzetlen segítőkészségükért hálával és köszönettel tartozom.

Az ily módon összegyűjt anyag értékelése sem bibliográfiai, sem könyvtörténeti szempontból nem tekinthető lezártnak. Az összehasonlítási alapul szolgáló RMK III. csaknem száz éves, az adatok kiegészítése, helyesbítése nem minden esetben történik meg. Így előfordulhat, hogy ismeretlennek vélt nyomtatványok már fölbukkantak hazai vagy külföldi gyűjteményekben. Az értékesnek látszó azonban még e fenntartással is érdemesnek látszik arra, hogy rendelkezésére álljon azoknak, akik ezt az anyagot fölhasználni

¹⁴ STRAUSS, Jacob: *Almanach . . . auff Jar MDLXXIX*. Laybach [1528] Johann Mannel. [18] fol. Lásd: SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jhdts.* Eisenstadt. 1972. 47. CAESIUS, Georgius: *Schreibkalender auff . . . MDLXXXIII*. Güssing 1583 Mannel. (RMNy. S 537A = MKsz 1976. 288.)

¹⁵ VRAMEC, Antun: *Postilla . . . I.—II. Varasdin 1586*. Lásd: BADALIĆ, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC. Aureliae Aquensis 1959*. 119. 192. FRANKOVICS Gergely: *Hasznos és fölőtte szükséges könyv* (RMNy. 617.)

¹⁶ BORSA Gedeon: *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher. Teil I.—II.* Gutenberg—Jahrbuch 1979: 283—290., 1980: 246—249.

¹⁷ *Evangelisches Kirchenlexikon*. Hrsg. Heinz BRUNOTTE — Otto WEBER. 2. Aufl. Göttingen, 1961—1962. Bd. III. 119. és KÜHÁR Flóris—RADÓ Polikárp: *Liturgikus lexikon*. Komárom, 1933. 233.

¹⁸ PIETSCH, Paul: *Evangelij und Epistel Teutsch. Die gedrickten hochdeutschen Perikopenbücher (Plenarien) 1473—1523*. Göttingen, 1927. VIII—IX. és 100—102.

és esetenként helyesbíteni tudják, helyenként pedig olyan biográfia-módosító, olykor kultúrtörténeti vonatkozásai vannak, amelyek a nagyobb nyilvánosság elé bocsátást is indokolják. Mindenképpen hasznosnak tűnik, hogy végigtekintsünk egy a magyar kultúrától távol eső helyen gyűjtött magyar vonatkozású könyvanyagot, amely nyelve, a kiadás helye és kora szerinti megoszlásában megközelítőleg hű képet mutat a magyar könyvkultúra európai ismertségéről.

A SZUTA leningrádi könyvtára. A SZUTA leningrádi könyvtárának kéziratára a nyilvántartás szerint két magyar vonatkozású művet őriz, mindkettő Báthori István pszkovi hadjárataról készült (Повесть о приходе Стефана Батория под Псков — a kézirat egy közel egykorú följegyzésnek az 1780-as években készült másolata; és Летопись осады Пскова Стефаном Баторием — e munkát kiadta M. I. Kojalovics, Pétervár, 1869.).

A Ritka könyvek részlegének katalógusa magyarországi szerzőtől származó vagy magyar nyelvű kiadványt nem tüntet föl. Az 1600 utáni anyagot tartalmazó könyvvállományról az 1930-as években új katalógust kezdtek vezetni. A régi állomány egy részét rekatalógizálták, a többbit, egyebek között a számunkra érdekes anyagot is a régi külföldi katalógus őrzi: ez latinbetűs, kézírásos, gondosan vezetett és jól kezelhető. Két részre oszlik: szerzői betűrendes és cím szerint betűrendes részre, ez utóbbi az anonim kiadványokat tartalmazza. A katalógusban — figyelemre méltó XIX. századi anyag mellett — mintegy 100 régi magyar vonatkozású kiadványt találtam. Ezek közül a hazai bibliográfiákban ismeretlenek:

BÉL KÁROLY: ANDRÁS: De auctoritate traditionis in historia commentatio extemporalis In: Schloezer, Aug. Lud.: Dissertatio de Lecho, praemio Jablonowiano adfecta d. XV. Maii MDCCLXX. Lipsae. 4°. Szinnyi és Petrik Bél Károly András e munkáját nem ismerik.

KERESZTÚRI FERENC: Oratio de sensationibus tam in tuenda sanitate, quam in corrigenda adversa valetudine, homini necessaria et amica auxilia praebentibus. Die natali potentissimae, invictissimae ac clementissimae Catherinae Alexievnae omnium russiarum imperatricis et autocratoris magnae dominae semper augustae et semper victricis recitata anno 1778 die 22 aprilis in publico conventu caesareae Mosevnsis Universitatis a —, anatomiae et chirurgiae professore p. extr. Moszkva (1778), Typis Universitatis Caesariae. 4°. Szinnyi és Petrik nem ismernek ezzel azonosítható szerzőt.

[SZENT MARTONY:] Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche. 1783. Varad 8 $\frac{1}{2}$. A katalógusban így van föltüntetve, magán a nyomtatványon azonban a SZENT MARTONY név csak ceruzával, zárójelben, a cím fölé írva szerepel, későbbi bejegyzés. Arra, hogy a mű SZENT-MARTONI BODÓ JÁNOSTól (Petrik V. 497.) származik, egyéb jel nem mutat. Mikrofilm a műről nem érkezett.

[Tractatus physico-medicus de terra medicinali Tokayensi.] 4°. Csonka, a 3. számozott laptól kezdődik, ezen már a 2. §. olvasható. A cím az élőfejből állapítható meg, a szerzőre, a kiadás helyére és idejére vonatkozó utalást nem tartalmaz. A 144. lap alján: FINIS. Apponyinál nem szerepel. Mikrofilm a műről nem érkezett.

Külön figyelmet érdemel egy negyedréte formátumú kolligátum, amelyben 18 magyar tárgyú traktátus és röpirat van összekötve; a kötéstábla gerincén: MISCELLAN. HUNGARICA. Az első traktátus címlapjának verzóján, mint a könyvtár régi magyar nyomtatványainak többségén, kétféjű sasos pecsét található kétnyelvű körirattal: „Библи. Импер. Акад. Наукъ. Библиот. Импер. Акад. Сциент.” A következő, többségükben ismert nyomtatványokat tartalmazza:

1. PAPA, JO. CHRISTIAN: Attila Hunnorum rex. Quem ex historicis delineatum superiorum indultu in illustri Salanae publicae doctorum censurae exponit praeses, m. RÜDOLPHUS ROHT, Ulmensis, respondente —, Westhusio Thuringo. Auctior edita sumtibus (!) Christ. Enochii Buchtiae, A. O. R. MDCLXXIX. S.l. (1679) 27 számozatlan levél. Apponyinál nem szerepel.

2. ECCARD ANDRÁS: Ungarica. Wittenberg 1672. RMK III. 2603.
3. BÉL KÁROLY ANDRÁS: De Maria Hungariae regina Ludovici primi principe filia. Lipcse 1745. Szinnyi I. 778.
4. KLESCH KRISTÓF: Succinta papisticae in XIII Scepusiacis Hungariae oppidis anno 1674. Jena 1679. RMK III. 2977., mindössze két példányt ismer.
5. BESSER, CAROLUS CHRISTIANUS: Dissertatio historica de Ioannis Hunniadis sive Corvini Hungariae gubernatoris ortu et nativitate . . . a. d. . . . Mart. MDCCVIII. publice defendent praeses m. IO. DAVID BAIERUS, respondens —, Lissena—Osterlandus. Jena (1708), litteris Wertherianis. A címlappal együtt 28 számozott lap. Apponyinál nem szerepel.
6. Mémoire en forme de manifeste, des raisons alleguées par les mécontents de Hongrie. 1705. App. IV. 2379.
7. Manifest, oder der Röm. Káyserl. auch zu Hungern und Böhmen Kónigl. Majest. Ferdinandi des dritten Ernstes Ausschreiben. Wieder die newlichst erregte Rebellion in Ungern des Fürsten in Siebenbürgen Georgij Ragozzi. Drezda, gedruckt bey Wolff Seyfferten. 1644. Címlappal együtt 8 számozatlan levél. Apponyi és az RMK nem ismeri.
8. Diarium der Kayserlichen Armee in Ungarn. 25 számozott lap (első bejegyzése 1737. május 8. Belgrád), utána 2 számozatlan levélben lista a hadsereg adatairól. Órszó köti össze a következő (8. a.) traktátussal. Apponyinál nem szerepel.
8. a. Kurz-gefasste geographische Beschreibung der vornehmsten Städte und Festungen etc. . . . in Ungarn, Russland und der Türken; mit allen nöthigen Anmerkungen entworfen und ans Licht gestellet von M. I. F. S. Nürnberg 1737. Címlappal együtt 44 számozott lap. Apponyinál nem szerepel.
9. Eigentliche Relation uber die in Nider Ungarn an der Donau gelegene Vestung Gran . . . Bécs 1686. Az 1685. július 30-tól augusztus 11-ig tartó ostrom leírása. Címlappal együtt 26 számozott lap +1 számozatlan levél Nota +2 beragasztott levél melléklet: térkép és névtáblázat. Apponyinál nem szerepel.
10. Manifest des Fürstens in Siebenbürgen, wodurch er denen gesampten ungarischen Ständen die Ursach und Motiven so ihn bewogen wider die Röm. Káyserliche Majestät und dero Glaubens- und Bundsgenossen die Waffen zu ergreifen zu verstehen giebt. O. O. 1644. RMK III. 1642., csak egy példányt ismer.
11. Vergleichung zwischen Ihr Kónigl. Mayest. zu Schweden Herrn General Feldtmarschalln Leonhard Torstensohn und I. F. G. Georg Ragotzky Fürsten in Siebenbürgen. H.n. 1644. Címlappal együtt 4 számozatlan levél. Apponyinál és az RMK-ban nem szerepel.
12. Römisch-Kayserlicher auch zu Hungarn und Böhaimb. Kóniglicher Mayst. an alle des Kónigreichs Hungarn und dene Ihme angehörigen Landen abgefertigtes Manifest. Bécs 1644. RMK III. 1636., csak egy példányt ismer.
13. KELER PÁL: De vineis Ungariae . . . D. XII. Maii. A. MDCCXII. publice disseret gymnasio valedicturus, —, Barphtensis (!) Ungarus. Thorun (1712). Szinnyi (V. 1379.) csak 1726-ból ismeri.
14. SCHMEIZEL MÁRTON: De insignibus vulgo clenodiis regni Hungariae. Jena 1713. Szinnyi XII. 458.
15. JÓNY JÁNOS: De usu et auctoritate iuris Romani in Hungaria. Jena 1717. Szinnyi V. 621.
16. KELP MÁRTON: Natales Saxonum Transsylvaniae . . . submittent praeses m. —, Holdvilagiensis Saxo-Transsylvanus et respondens JOACHIMUS CHRISTIANUS Westphal. Lipcse 1684. A címlap alján apróbetűs kézírással rövid bejegyzés: „Summe rev. atc. excellent. dno. L. Esdrae Edzardo, patrono ac praeceptoris patris instar. Venarando.” Szinnyi . 1406. Szinnyi szerint Kelp Mártont „vágya a zsidó nyelvet megtanulhatni Hamburgba. V

a híres Edzardhoz vonzotta, kitől három évig tanult zsidóul és rabbitanulmányokat. Ezután a lipcei egyetemet látogatta, hol 1684-ben a magisteri rangot nyerte." Ezek szerint a műnek ezt a példányát maga Kelp Márton ajándékozta tisztelete jeléül, talán mint első jelentősebb tudományos szereplésének dokumentumát egykori hamburgi tanárának.

17. FRANCISCI JÁNOS: Memorabilia aliquot Transylvaniae. Wittenberg 1690. Szinnyei III. 712. és XII. 329. (respondens SCHARSIUS TAMÁS).

18. GRAFFIUS JOHANNES: De Transilvania. Altdorf 1700. Szinnyei III. 1410.

A kolligátum összeállításának okáról, céljáról, körülményeiről bővebben nem sikerült megtudnom, ennek földerítése azonban fontos ismereteket nyújthat. A kolligátum létezésének pusztá ténye arra utal, hogy a XVIII. században (a kolligátum 1642—1737. közti kiadványokat tartalmaz) Péterváron, esetleg Moszkvában Magyarország történelme és szokásai komolyan érdekelték valakit vagy valakiket; az összegyűjtött nyomtatványokból pedig arra következtethetünk, milyen művek forogtak közkézen a korszak Európájában Magyarországról, végső soron tehát arra, milyen képet alkothattott Európa a magyarságról.

A felsoroltakon kívül a SZUTA leningrádi könyvtára még egy számunkra érdekes, ismert, de eddig lappangó nyomtatványt őriz:

HUSZTI ISTVÁN: Dissertatio medica de subjecto sanitatis. Lipcse 1694. 4^s. Csonka, csak a III. Caput, a 67—88-ig számozott lapok vannak meg, az őrszó itt a IV. Caputum jelzi. Az RMK III. 3881. leírja a művet, példányt azonban nem ismer belőle. Mikrofilm a műről nem érkezett. Ez a példány egy 40 orvosi témájú disszertációt tartalmazó kolligátum 6. darabja; a kolligátumban egyéb magyar szerzőtől származó, hazai bibliográfiáinkban ismert munkák is szerepelnek.

Szaltikov-Scsedrin Könyvtár. A könyvtár kéziratára a részlegvezető tájékoztatása szerint Madách Imre és Liszt Ferenc iratain kívül egy magyar vonatkozású munkát őriz, egy olasz nyelvű kéziratot, amelyet a hazai szakirodalom a kétes hitelű Corvinák között tart számon.¹ Arra nézve, hogy miért tekinti a könyvtár a kéziratot Mátyás könyvtárából származónak, nem sikerült támpontot találnom.²

A Ritka könyvek részlege 1600-ig tartalmaz anyagot; katalógusa évszázadokra bontott, nagyon rosszul olvasható kézírással írt, latinbetűs, betűrendes szerzői katalógus. XV. századi anyagában a Budai Krónika egy széljegyzetekkel kísért és a Thuróczi-Krónika egy, kötésében hangjegyes kéziratot őrző példánya szerepel, a nemzetközi szakirodalom mindkettőt ismeri. A XVI. századi katalógus mintegy 20 magyar vonatkozású kiadványt tartalmaz.

Az 1600 utáni könyvvállomány új katalógusát az 1930-as években kezdték el vezetni. A korábban beszerzett külföldi művek régi katalógusa tudományágakra osztott, latinbetűs, kézzel írott, szolgálati jellegű. A rekatalogizálási munka éppen csak megkezdődött. Az egész, óriási katalógusból csupán a teológiai és a történettudományi részek átnézésére futotta az idő; ezekben több, mint 200 régi magyar, illetve magyar vonatkozású kiadványt találtam.

Az ily módon föltárt kiadványok szinte kivétel nélkül ismeretlen példányok, közülük az RMK mindössze három ízben nevezi meg Pétervárt lelőhelyül, az OSZK XVIII. szá-

¹ CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp., 1973. 461.

² Az aranyszínű papírra írt, selyembe kötött kis kézirat eredetét a kéziratár nem tartja kétségesnek. Így említi a fent jelzett közlés alapját szolgáltató Barasenkov (MKszle 1964. 364.), és így beszéltek róla a kéziratár vezető munkatársai személyes találkozásaink alkalmával.

zadi nyilvántartása pedig egyetlen leningrádi példányt sem tartalmaz. Előkerültek azonban eddig ismeretlen, vagy csak cím szerint ismert művek, illetve kiadások is. Ahol a példányokat nem tudtam kézbevenni, s a műről valamilyen okból mikrofilm nem érkezett, a további ellenőrzésig az adatokat abban a formában közlöm, ahogyan azokat a katalógus tartalmazza.

Bibliográfiákban nem szereplő nyomtatványok.

Magyarországi szerzőktől származó nyomtatványok 1711-ig

DUDITH ANDRÁS: Epistola Andreae Duditij Sac. Caes. Maiest. Consiliarij ad Theodorum Bezam, In qua disputatur, An Ecclesiae nomen solireformatae conveniat. M.D. XCIII. S. I. (1593) 16°. Az RMK III. 728. csak 1584-ből ismeri.

KALMANTSEUS BASILIUS: De creatione operum secundi tridui. Wittenberg 1629. 8°. Szinnyei és az RMK nem ismer ezzel azonosítható nevű szerzőt. Mikrofilm a műről nem érkezett.

LISZKAI ISTVÁN: Exercitium theologicum de Ecclesiae Romano-Catholicae Haeresi quod Dei Gratia auxiliante sub praesidio . . . Dn. NICOLAI ARNOLDI . . . publicae disquisitioni subicit —, Ung. . . . Franeker 1666. 4°. A művet Szinnyei és az RMK nem ismeri. Szinnyei (VII. 1303.) szerint Liszkai 1667-ben az utrechti egyetemen tanult; a jelek szerint tanulmányait hamarabb megkezdte. A mű ajánlásainak címzettjei közül Vilmányi András, az üdvözlő versek írói közül P. Tatai Sámuel és Balkányi György neve ismeretlen.

SZELY GYÖRGY: An Christus poenas Gehennales sustinuerit vice nostri. S. I., s. a. 8°. Szinnyei és az RMK Szely Györgynek (megh. 1662.) e művét nem ismerik. Mikrofilm a műről nem érkezett.

ZALÁNKEMÉNYI JÁNOS: In obitum Stephani Primi potentissimi Poloniae regis, magni ducis Lituaniae, Russiae, Prussiae, Mazouiae etc. etc. Transsylvaniaeque Principis — oratio. Bologna 1587. Szinnyei és az RMK nem ismerik a szerzőt. Zalánkeményi János 1583 és 1586 között a bolognai egyetemen tanult,³ Báthori István támogatását élvezte.⁴ Ugyancsak a bolognai egyetemen tanult, majd tanított a kolozsvári származású NAGY MARCELL, a művet kísérő epigrammák egyikének írója.⁵ Az ő neve szintén nem szerepel sem Szinnyei, sem az RMK tételei között.

CSUZI CSEH JÁNOS: Dissertationum theologicarum centuria prima . . . sub praesidio PAULI GYÖNGYÖSSI . . . publice defendendam suscipit —, Ungarus Papensis . . . Frankfurt ad Viadrum 1727. 4°. Ifj. Csuzi Cseh Jánosnak ezt a művét Szinnyei és Petrik nem ismerik.

DÉSI GYÖRGY: Dissertatio circularis exegetico-theologica . . . contra ss. Trinitatis adversarios defendens, quam praeses, JOHANN DAVID GRILLO . . . et respondens, —, Transylvano-Hungarus . . . publice ventilandam proponent. Frankfurt ad Viadrum 1737. A szerző valószínűleg Dézsi Lázár Györggyel azonos (Gulyás V. 440.; Szinnyei II. 736. és 849. két Dézsi, ill. Dézsi Lázár Györgyöt tüntet föl, időben-térben azonos helyen!), a mű maga azonban ismeretlen.

GALÁNTAI FEKETE JÁNOS: Materia tentaminis publici, quod ex anni hujus scholastici praelectionibus quovis, cui libuerit, periclitante subibit . . . —. Bécs 1756. 4°. Szinnyei és Petrik ezt a művet nem ismerik.

HEVENESI GÁBOR: Considerations sur la passion de notre seigneur Jesus-Christ . . . Brüsszel, chez la veuve Foppens, 1742. Szinnyei és Petrik ezt a kiadást nem ismerik.

PRECKENFELDT FERENC: Annus sanctus, sive exompoa brevia e gestis e vitis adolescentum excerpta, in singulos anni dies digesta, studiosae juventuti proposita. Typis collegii Sandomiriensis Societatis Jesu. 1740. 12°. Szinnyei (XI. 120.) és Petrik (I. 87.) nem ismerik ezt a kiadást; Petrik csak Nagyszombat 1744. kiadását jelzi. A leningrádi példány címlapján kézírással a HEVENESI név szerepel.

³ VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai.* 1221—1864. Bp., 1941. 110.

⁴ VERESS Endre: *Rationes Curiae Stephani Báthory Regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes (1576—1586).* Fontes rerum hungaricarum T. III. Bp., 1918. 220., 234.

⁵ VERESS: *Olasz egyetemeken járt . . .* 110., 111., 113.

Magyarországi szerzőtől származó nyomtatványok 1712—1800.

TEMESVÁRI JÁNOS IGNÁC: Anima paenitens ad regulas praeceptorum decalogi, nec non ad fontes capitalium criminum, declinare a malo, et arripere bonum addiscens . . . Suprasl 1727. 4°. Szinnyi és Petrik nem ismernek ezzel azonosítható szerzőt.

VÁSÁRHELYI BABA FERENC: Exercitatio theologica de auctore decalogi . . . Frankfurt ad Viadrum 1717. 4°. Vásárhelyi Baba Ferencnek ezt a művét Szinnyi és Petrik nem ismerik. Szinnyi (I. 303.) szerint „enyedi tanulása után 1718—22-ig Odera-Frankfurtban látogatta az egyetemet.” Eszerint azonban már korábban megkezdte egyetemi tanulmányait.

Ismert, de eddig lappangó nyomtatványok

CZACK DÁVID: Elenchus Hugonis Grotii in Aggaeum Prophetam, disp. publicae expositus. Wittenberg s.a. 4°. Az RMK III. 2406. leírja a művet, példányt azonban nem ismer belőle. Kiadási évként 1667-et jelöli meg. Mikrofilm a műről nem érkezett.

NÁDASI JÁNOS: Annus angelicus per omnes anni totius ferias tertias. Antwerpen 1653. Az RMK III. 1826. a művet leírja, példányt azonban nem ismer belőle. Mikrofilm a műről nem érkezett.

Ismert, de ritka nyomtatványok. Mint már említettem, a föllelt példányok három kivételével eddig ismeretlenek voltak. Közülük — az 1712 előtti anyagot tekintve — 7 mű eddig csak négy példányban, 7 mű eddig csak három példányban, 14 mű eddig csak két példányban, 20 mű pedig eddig csak egy példányban volt ismeretes, ezek közül négy esetben az az egy ismert példány is külföldön (Zürich, Weimar, Oxford, ill. Bruckenthalgyújt.) van Szabó Károly szerint.

S. SÁRDI MARGIT

Bessenyei György sírverse Rakovszky Dániel omniáriumában. Rakovszky Dániel betűrendes omniáriuma több ok miatt keltheti fel a kéziratkutatók érdeklődését. Gyűjtője, tulajdonosa ugyanis egykor Debrecen város legelőkelőbb világi posztját töltötte be, s tőle eddigi ismereteink szerint csak ez az egyetlen kéziratot maradt ránk, amely egykori tulajdonosa érdeklődési körének is hű tükre. Az omniárium az alábbi címet viseli: *Külöm (!) féle Helyekről külömbféle emlekezet és figyelmet érdemlő dolgok, történetek és Irások fel Jegyzése és ki vonata.*

Ezt a nagyon sok verset tartalmazó omniáriumot Stoll Béla bibliográfiája nem ismeri.¹ Igaz, hogy az ebben található versek együttese nem hasonlít a jellegzetes debreceni vagy sárospataki vagy egyáltalán a diák-versgyűjteményekhez, pedig összeállítója kortársa volt a nála fiatalabb Csokonainak vagy a debreceni diákok által annyira kedvelt Rím-Kovács Józsefnek is.² Az omniárium egyik lapján Bessenyei György tiszteletére írt verses epitáfium olvasható, amely az egész kötet legérdekesebb darabja.

Az omniárium összesen 312 még Rakovszky által számozott s még 64 számozatlan lapoldalt tartalmaz. A negyedvekre összehajtogatott lapokból készült kötet gerincmagassága 24, alapja, 19,4 centiméter. Sejthető, hogy kötetét az egykori sárospataki diák, a későbbi debreceni főbíró még az omniárium megkezdése előtt bekötötte s a lapokat betűrend szerint bejelölte. Egy-egy betűre 10—12 lapoldalt hagyott.³ Az omniáriumot a

¹ STOLL Béla *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840)*. Budapest 1963.

² BÁN Imre—JULOW Viktor *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest 1964.

³ A betűk rendje: A: 1—15, B: 16—30, C: 31—45, D: 46—60, E: 61—75, F: 76—86, G: 87—99, H: 100—112, J: 113—125, K: 126—138, L: 139—151, M: 153—164, N: 165—177, O: 178—190, P: 191—203, Q: 204—216, R: 217—229, S: 230—242, T: 243—255, U: 256—268, X: 269—274, Y: 275—276, Z: 277—287, J: 288—300, V: 301—312.

Déri Múzeum egykori múzeológusa így határozta meg: *Kézírtos könyv, melybe valaki, valószínűleg Rakovszky Dániel, hosszabb ideig Debrecen város főbírája, 1800—1840 közötti olvasmányáiból és elvétele a körülötte történt eseményekből a neki érdekesebbeket, fontosabbakat a.b.c. rendben bejegyezte 4° merített papíron, kötve 1—312-ig lapszámozva, azután számozatlan.*

Rakovszky Dánieltől a kötetet Bátkey Sándor debreceni ügyvéd, tőle pedig dr. Ferenczy László egyetemi tanár örökölte, aki azt 1925-ben a debreceni Déri Múzeumnak adományozta s jelenleg ugyanitt a néprajzi adattárban található I. 1/1925-ös leltári, valamint a 358/183-as raktári számon.

A kötet tartalma. Rakovszky a legkülönbözőbb tárgyú és műfajú munkákat vagy azok részleteit másolta gyűjteményébe. Műfaj és tárgy tekintetében egységes csoportot képeznek a verses vagy prózában írt *epitaphiumok* (1, 20, 21, 22, 78, 103, 130, 312, 312, 313, 361, 362 lapokon). Aba Sámuel, Bercsényi Miklós, Sibrik Miklós, Thököly Imre, Rákóczi Ferenc, Eszterházy Antal, Zrínyi Ilona, Földváry József, Ragályi József Borsod megyei viceispán, Bessenyei György valamint saját kisgyermekai, Sándor, Sámuel és Terézia sírfeliratait másolta kötetébe.

Ezekon kívül néhány *névnapi köszöntő* is megtalálható a gyűjteményben, ezek általában tudósok diákszerzőkről árulkodnak, Ágnes, Éva, László nevére készült versek kerültek a kötetbe (5, 73, 141 lapokon). Kedvelt témája lehetett az omniárium egykori tulajdonosának a *baráti hűség*. Kötetébe gyűjti az ilyen témájú verseket (18, 19, 80, 249. lapokon) A királyi komisszáriusról, Ibrányi Farkasról két *gúnyvers* található az omniáriumban (46, 47. lapokon).

Egységes csoportot képeznek az *oktató versek* (139, 140 lapokon), más témacsoportba lehet összefogni a *korteszalokat* (335, 341, 343, 346, 349. lapokon).⁴

⁴ A Rakovszky omniáriumban az alábbi versek találhatók:

Lap-szám	Betű	Szerző Fordító	Cím	Eredeti forrásjelzet	Lejegyzés hely idő	Nyelv
18	A	[Ra- kovszky]	Fidus amor sincera fides		Órhegy 6-a April 1807	L
19	B	[Ra- kovszky]	Barát milyen legyen (Az előbbi fordítása)			
46	D		Debretzenből írták há- rom Férfiak 815 végén, A Város helyet tzi- méré vénén, midőn M. K. Commissarius Ibrányi Farkas Úr eltemető- dött.			M
47	D		Mit látok hűlve! — nézd egy Farkas merevülve . . ks. [Gúnyvers Ibrányi Farkasról]			M M
73	E	[Ra- kovszky]	Eva napjára 810-be [és magyarázat a vershez]		1810	M
75	E	[Ra- kovszky]	[Musa és Musa gazdája párbeszéde Éva nap- jára]		24. Dec. 817.	M
78	F	Péczeli József	[Nekrológ és epitaphium Földvári Józsefről]	Magyar Kurir Ao. 40. p. 351. 1-a Junii 830	Debretzen Maj. 22. 1830	M

Rakovszky azonban nagyon sok dolog iránt érdeklődik. Különféle szerzőktől másol füzetébe írásokat az álomról, az „Asszonyok formáltatása”-ról, az emberről, az élelem-szerzésről, az ember előmenetelének lehetőségéről, az erőszakról. Bekerül az omniáriumba Napóleon császárságának, háborúinak, hadvezéreinek, kedveseinek különféle lapokból,

Lap-szám	Betű	Szerző Fordító	Cím	Eredeti forrásjelzet	Lejegyzés hely idő	Nyelv
80	F	[Ra- kovszky]	Betsülés, Barátság! ha még tsak nevetek ks.		1818-ba 3-a Jan.	M
103	H	Palóczy László	Ragályi Josef Ur Borsod Vármegye V. Ispánya temetésére írott versekből	8-a Nov. 1805.		M
130	K	[Ra- kovszky]	A 73-k levelen név napi versben említett személy 839-be Dec. 10-kén történt halála és környül állása		[1839]	M
139	L		Az edes Anyának zatskot varo leány kivansaga		829	M
140	L		A Leány szeretetre érdemes hogy lehet		807. 5. febr.	M
141	L	[Ra- kovszky]	Laszlo napjára			M
220	R		Rágalmazás	Mokry Beniamin Historiai Biográfiai Lexikon Tom. I. p. 240.		L
220	R	[Ra- kovszky]	Rágalmazás [az előbbi fordítása		837. 14. Apr.	M
249	T	[Ra- kovszky]	Egymás el Tűrése vagy felebaráti Szeretet, mely a vak Buzgóságot el szeleszti			M
303	V		Venus			L
303	V	[Ra- kovszky]	Ha Venus mezején gyakran tsatát tészesz ks. [Az előbbi fordítása]			M
312	V	Veszprémi István	Doctor Veszprémi István által magának készített vers			L
312	—		Váradi Püspök Konde Miklos Ur Eö Excelentiaja halálával Varadon a Nagy Tempomnál és a Vármegye házánál talált versek 1802. Epitaphium			M
[313]	—		Más. Sed Deus onusti populi clamore misertus			L
[313]	—	[Ra- kovszky]	Itt nyugszik 's változik a nagy Bessenyei // György teste ks.		19. Febr. 811. K[o-vácsi] 18. Maj. 811.	M

folyóiratokból gyűjtött története, életrajza, eseménye. Érdeklődik a hit és vallás kérdései iránt, lejegyez több imát, érdeklík bizonyos egyházpoltikai kérdések. S mint minden hasonló gyűjteményben, ebben is találhatunk gyakorlati célokat szolgáló feljegyzéseket, orvosi recepteket, a bor kezelésének, ízesítésének módozatait, az állatorvoslással kapcsolatos feljegyzéseket.

Rakovszky omniáriumának forrásai és keletkezési ideje. Anyagát többnyire kora magyar nyelvű sajtójából gyűjti. Láthatóan precíz ember, a lemásolt prózai munkák alatt a forrásjelzeteket is megtalálhatjuk, s ezek általában megbízhatóak. Forrásjelzetei alapján lehet megtudni, hogy mikor nyitotta meg kötetét. Legelső alkalommal 1793-ban ír bele ezután csak 1797-ben másolt be egy imádságszöveget és kisfiának, Sámuelnek az építáphiumát.⁵ 1798-ban írta be füzetébe Bernáth Ferenc zempléni viceispán, Bernáth László jegyző, Sztáray Kristóf, Rhedey Lajos, Szemere László, Szentmarjay Imre és Rozgonyi Sándor felségsértési perének egyik ügyiratát.⁶ 1801-ben Teréz nevű leányának születéséről, kereszteléséről írt kötetébe adatokat, majd ugyanennek az építáphiumát. Egy jogi ügyirat is került még ugyanebben az évben ide.⁷ Két év múlva ismeretlen kortesnóta

Lap- szám	Betű	Szerző Fordító	Cím	Eredeti forrásjelzet	Lejegyzés hely idő	Nyelv
[341]	—		Tekintetes Ns. Bihar vármegyébe September 20-kán megesett Restaurációról		1803-ba	M
[343]			Rhedey Nevednek fel buzdító hangja [kor- tesvers]			M
[346]	—		Ezen versekre Varadon 28-a Martij 808. el- szort Felelet. Meg ály Pajtás! halgas vásár!	V[árad] olaszi 28. Mart. 808.		M
[349]	—		Másik felelet. Meg ály! egy szora Te Vad ala- tson Lélek!			M
[361]	—	[Ra- kovszky]	[Rakovszky Sándor építáphiuma]			M
[361]	—	[Ra- kovszky]	[Rakovszky Sámuel építáphiuma]		18. Marty. 797.	M
[362]	—	[Ra- kovszky]	[Rakovszky Terézia építáphiuma]		Debreczen 23. Nov. 1801.	M
[368]	—		De Cometa et Comite Vallis			L
[123]			„Sed! — sic exagitatae haec per convitia Christi. ks.			L

⁵ 1793: Filozófiai gondolatok a principiumokról, a filozófia céljáról, az egyenlőségről és az elnyomásról. erkölcsről. [359] p. 1797: Morgen-gebets. 358.

⁶ Vienna 1798. 21-a Dec. [335] p. Vö.: BENDA Kálmán *A magyar jakobinusok iratai.* Budapest, 1957. Rhedey Lajos: XLIII, LV, 267—270, 973, 1039; Rozgony Sándor: LXI.; Szemere László: 221; Szentmarjay Imre: LXI; Sztáray Kristóf: LIII.

⁷ Debreczen 23. Nov. 1801. [362].

szövegeket másol omniáriumba.⁸ Rakovszky nagyon lassan, megfontoltan gyűjti kötetek lapjaira a másolnivalókat. Egy-egy évben legfeljebb egy-két művet. Amikor a főbírói hivatal minden idejét elfoglalja, alig kerül füzetébe valami, a harmincas években a húszas évekkel szemben megszaporodnak az írárok. Bizonyára többet tud öreg napjaiban olvasni, s így több cikkmásolat kerül füzetébe, 1830-tól kezdve nincs év, hogy füzetét ne vennék elő, s élete alkonyán, 1839-ben 15 mű részletét másolta be. Omniáriuma lapjaira tehát 1793-tól 1839-ig írta be az öt érdeklő prózát vagy verset.⁹

Általában nem sok idő telik el egy-egy mű megjelenése és a bemásolás között. Néhány adat bizonyítja Rakovszky gyorsaságát. A *Társalkodó* 1839. július 18-i számából már július 20-án bemásolja az öt érdeklő fejezetet. Ugyanennek a lapnak július 10-i számából július 12-én másol be egy részletet.¹⁰ E két adat is igazolja, hogy a Pesten szerkesztett lap eléggé gyorsan lejutott Debrecenbe, s a főbíró meglehetősen gyorsan igyekezett olvasni.

Latinul és németül jól tudott. Sejthető, hogy az omniárium egy két latin nyelvű versét is ő fordította le, alkalmilag maga is írta. Jól ismerhette a német nyelvet is nemcsak azért mert terjedelmes német nyelvű szövegrészeket találunk gyűjteményében, hanem azért is mert néhány német munkának valószínűleg ő a fordítója.

Mit olvasott? A magyar időszaki sajtó közül a *Magyar Kurirt*, a *Tudományos Gyűjteményt*, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* melléklapját, a *Hasznos Mulatságokat*, a *Jelenkort* és annak melléklapját a *Társalkodót*, ismeri a *Hírnököt* és melléklapjaként megjelenő *Századunkat*, a *Regélőt* és mellékletét a *Honművészt*. A harmincas években megjelenő lapok közül tehát majdnem mindent. Olvas néhány német nyelvű lapot is.

Forgat egy-két magyar, tudományos könyvet. Idéz Bod Péter *Historia ecclesiae reformatae*-jéből, Debrecen város egykori orvosának, Buzinkay Györgynek 1738-ban megjelent könyvéből, Kopeczky Ferencnek *A világ közönséges históriájából*, Lassu István világtörténetéből, Mokry Beniamin *Historiai-Biográfiai lexikonából*. Magyar szépirodalmi munkákból csak egyetlen másolatot találunk kötetében: Petrichevich Horváth Lázár *Az elbujdosott vagy Egy tél a' fő városban* című regényében megjelent részlet került köte-

⁸ Vö. itt. 4. sz. jegyzet. [341] p.

⁹ 1. Részlet Komáromi István naplójából Zrínyi Ilona haláláról. [Századunk 19. Aug. 839. 23. p. — 2. Adler: A gyors élet rajz író. *Társalkodó* 56. sz. 18. Julii. 839. 64. p. Jegyződött: 20. Julii. 839. 3. Aacheni erekjemutatás. *Allgemeine Zeitung*. Századunk .60. szám. p. 479—480. 10. Julii. 839. 20. Julii. 839. A lejegyzés ideje: 6. Aug. 839. 4. Halott — *Társalkodó* 10. Julii. 839. 55. sz. A lejegyzés ideje 12. Julii. 839. 5. Görög vallást tartó Muszka Papsag Zinata Nyilatkozása. *Jelenkor* 1839. 11. Dec. No. 99. p. 39. 6. Isokrates Intese Dominikoszhoz, Hipponikosz fiához. *Társalkodó*. 839. 8. Julij. a lejegyzés ideje: 20. Julij 839. 7. Felső Kereskenyi Erneyi Károly: Lóheréről. *Társalkodó* 839. 10. Julij. A lejegyzés ideje: 17. Julij. 839. 8. Szarvas-Marhák orvoslása *Lejegyzés* ideje: 839. 9. Jan., 10. Jan. Jan. 839., 839. 11. Jan. Péntek. 9. Orvosság a veszettség vagy víz iszszony ellen. *Társalkodó* 1839. 73. sz. 292. p. A lejegyzés ideje: 19. Sept. 839. 10. [Kamatszámítási mód 200 évvel ezelőtt a nagykanizsai kalendárium alapján] *Társalkodó* Oct. 20. [839] 84. sz. A lejegyzés ideje: 25. oct. 839. 11. XVI. Gergely pápa beszéde [a poroszországi kölni, poseni érseke bebörtönzéséről]. Századunk 839. Julii 22. 13. Oct. 839. 60. p. 416, 477, 478, 479. *Hírnö* 83. sz. A lejegyzés ideje: 9. Aug. 839. 12. [A poroszországi püspökök elfogatásáról] *Jelenkor* 2. Aug. 839. sz. 62. p. 24. 13. Pénzváltoztatás *Jelenkor* 15. Junij 839. 14. [Hírek Dunin száműzött poseni érsekről] *Hírnök* 839. 14. Oct. 14. Nov. Dec. 9. 82, 86, 91. számok. 15. Im letzten Tage [a poseni érsek törvénytelenységéről] *Allgemeine Zeitung* Dec. 31. 838. 13. Nov. 839. 4. sz. p. 29. *Hírnök* 91. sz. Rakovszky forrásjelzetei általában pontosak.

¹⁰ Vö. itt előző jegyzet. Isokrates intése Dominikoszhoz, valamint a *Halott* című jegyzeteket.

tebe.¹¹ Több idegen szerző közül Wilhelm Traugott Krug-nak a liberalizmusról szóló munkájából valamint Vilhelm Robertsonnak *Amerika törtérijából* kölesönöz egy-egy fejezetet.¹² Egyetlen adatunk van arra, hogy az 1823-as debreceni kalendárium is volt a kezében. Természetesen ez a néhány könyv, illetve folyóirat nem lehet hű tükre Rakovszky olvasottságának, hiszen pataki, pozsonyi középiskolai, jogi stúdiumai, édesanyja műveltségéről ismert néhány adat vagy éppen nagybátyjával, Bessenyei Györggyel való szoros kapcsolata alapján azt sejtethjük, hogy sokkal többet olvasott és ismert, mint amennyiről kötete alapján tudomást szerezhethünk. Egy azonban bizonyos, bár sejtethő, hogy néhány, kötetében megörzött költeménynek maga Rakovszky a szerzője, kora költői mégegsem érdeklik, hiszen az akkor legismertebb Csokonaitól sem találunk egyetlen verset sem omniáriumában.

Rakovszky Dániel élete. Életéről, sajnos, nagyon keveset tudunk. Szűcs István Debrecen város első monográfusa a város főbírái között sorolja fel, elődje 1822-től 1825-ig Böszörményi Pál, utódja 1844-től 1848-ig Poroszlay Frigyes volt. Rakovszky ugyanezt a posztot 1828-tól 1844-ig látta el.¹³ Az egykori debreceni főbíró életéről S. Szabó József foglalta össze a legfontosabb tudnivalókat. Böcsön született 1761. július 1-én. Apja református lelkész, anyja pedig a testőríró Bessenyei György testvérnénje, Bessenyei Julianna volt. Rakovszky Sámuel gyermekét a sárospataki kollégiumba íratta, ahonnan Pozsonyba ment jogi tanulmányok végzésére. Vajai Vay László mellett volt jurátus 1785-től 1787-ig. Ekkor került Debrecenbe második aktuáriusnak s ezután kezdett emelkedni a városi hivatalnokok ranglétráján, előbb tiszti alügyész, majd főügyész, 1806-ban pedig tanácsnok lett s ugyanakkor megválasztották a város képviselőjének is. Böszörményi Pál után ideiglenes hatállyal választották meg főbírónak s székében csak 1828-tól erősítették meg.¹⁴

1830-ban a hortobágyi árvíz alkalmával 11 embert mentett meg a saját életének veszélyeztetése árán, ezért császári kitüntetésben részesült, s nemcsak a kollégium, hanem a piarista gimnázium diákjai is verssel köszöntötték a hős árvízi életmentőt.¹⁵ 1831-ben már főbíróként élte át a kolerajárványt. Ekkor 2152 ember lett az „epekor” áldozatává csak Debrecenben. Az ő főbíráskodásának az idején állítottak végre a város költőjének, Csokonainak síremléket, ekkor épült a városháza. 1831-től a református egyházban a főgondnoki tisztet is ellátta. 1843. március 17-én halt meg, s a híres debreceni lelkész, Kónyves Tóth Mihály temette, lelkészársáival Kallós Mózessel.¹⁶

¹¹ BOD Péter: *Historia Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania.* Kősziklán épült ház ostroma. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Budapest 1891—1914. I—XIV. I. 1126—1130.; BUZINKAY; György: *Rövid oktatás miképen kellessék magunkat a pestis ellen védelmezni és a pestisben levő betegségeket orvosolni.* Debrecen 1739. SZINNYEI I. 1431—432. KOPECKY Ferenc *A világ közönséges törtérijája a legrégibb időktől a jelenkorig* I—3. Pest 1837—39. LASSU István *Világtörténetei,* Buda 1832. SZINNYEI VII. 802—805. MOKRY Benjamin *Közönséges Törtérijai-Biográfiai kézi Lexikon 1819—1820.* PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár *Az elbujdosott vagy Egy tél a fő városban.* Kolozsvár 1836. 1—2.

¹² Wilhelm TRAUOGOTT KRUG *Geschichtliche Darstellung des Liberalismus alter und neuer Zeit.* Ein historisches Versuch Leipzig 1823. Vilhelm ROBERTSON *Amerika törtérijája.* Ford: TANÁRKI János I—2. Pest 1807.

¹³ SZÜCS István *Szabad királyi Debrecen város történelme II.* Debrecen 1870. 875.

¹⁴ S. SZABÓ: József *Rakovszky Dániel 1761—1843.* In: Debreceni Képes Kalendárium 1904. 31—34.

¹⁵ S. SZABÓ i. m.; LÁSZLÓ J. L. *Tekintetes [. . .] Rakovszky Dániel Urnak [. . .] Debrecen Városa' [. . .] Fő-Birájának [. . .] Midőn Tántoríthatatlan húségű 's fáradhatatlan munkásságú számos hivatali éveit életbe kerülhető hős tette alkalmával [. . .] I. Ferencz Koronás Atyántól Nagy, Polgári, Láncon-függő Erdem-Jellel Diszesíttetnék. Ajánlják A' Debreceni Kegyes Oskolák [. . .] Debrecini die 20-a Decembris Anno 1831.*

¹⁶ S. SZABÓ: i. m.

Feleségétől, Lévay Zsófiától több gyermeke született, előbb Sándor fiát, majd ezután 1797. március 18-án Sámuel nevű fiát temette el. Leánya, Terézia 1801. november 15-én született, 23-án már meghalt. S. Szabó József szerint két lánya, Zsófia és Zsuzsanna érte meg a felnőtt kort, de ugyancsak életrajz írója említi meg, hogy egyik unokája, Rakovszky Sámuel a szabadságharc idején huszárezredes volt. Ha Rakovszky nevű unokája is volt, fiának is kellett lennie. Korán meghalt gyermekeinek sírversét omniáriuma őrizte meg, valószínű, hogy ezeket maga Rakovszky írta.¹⁷

Komoróczy György, Debrecen reformkori történetének modern feldolgozója Rakovszkyt a város kiemelkedő politikusai között tartja számon. Ő is egyik példája annak, hogy a meggazdagodott polgárcsaládok mily gyorsan tudtak ekkor Debrecenben a városi ranglétrán emelkedni s annak is, hogy rangjukat, posztjukat milyen sok ideig meg tudták tartani. Rakovszky 55 évi városi szolgálat után 85 éves korában, 1843-ban még mint aktív főbíró halt meg.¹⁸

Sírfeliratát Sági Lajos közölte: *Itt nyugszik néhai Tekintetes, Nemes és vitézlett Nagy-Rákói és Kelemenfalvi Rakovszky Dániel úr nemes szabad királyi Debreczen városának a közhivatalok pályáján fokról fokra hágva, elébb több évtizedeken tanácsnoka, négyszer országgyűlési követe, a közelebb lefolyt 15 évben főbírója; a helybeli ref. egyház és főiskola gondnoka; több tek. vármegyék és a debreczeni . . . egyházvidék táblabírája, egy vallása s e nemes városjava mellett mindenkor hön buzgott, mindkettőért sokat tett, fáradt férfit. Érdemeit polgártársai hozzá fogytig hű ragaszkodással, a kegyelmesen uralkodó felség polgári nagy érdempénzzel jutalmazták.*¹⁹

A piarista László László (!) János, a debreceni „első Oskolabélieknek . . . tanítója” így köszöntötte kitüntetésé alkalmából Rakovszkyt:

[. . .] Tudjuk, mi szépek, milly nagyok, a' miket
Tettél, de azt említeni a' Veled
Termett szemérem tiltja, tiltja.
Annai remek műveidnek íme

Szép bére terhes Hivatalod. Nem a'
Restség szűl illy Fő-polczra hivatottakat;
A' részre nem hajlás, az erkölcs,
Bizodalom, szeretet, nemes szív,

A' mély belátás 's nagy tudomány, ezek
Ő, Városunk főbb Dísze ! ki már gyakor
Kormányra termett őrszemekkel
Több zivatart zabolázni tudtál.

Ezek valóban, mellyek ezen ditső
Szép polczra tetted Tégedet, a' Kiben
Nem Fő Biráját lelte a' Nép
Annaira, mint igaz, édes Attyát. [. . .]²⁰

A város legelső tisztviselőjének szóló magasztaló sorok valós értékét megsejteti az a tény, hogy szerzője piarista volt, a címzett, Rakovszky omniáriuma azonban bizonyítja.²¹

¹⁷ Vö. itt 4. sz. jegyzettel !

¹⁸ KOMORÓCZY György. *A reformkori Debrecen*. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 6. sz. Debrecen 1974. 192, 194, 201, 206, 212, 316.

¹⁹ SÁGI Lajos: *A régi debreceni temető és síremlékek*. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1962—64. Debrecen 1965. 151—190.

²⁰ Vö. itt 15. sz. jegyzettel

²¹ SZINNYEI VII. 836—837.

Rakovszky Dániel és Bessenyei György. Ismeretes, hogy Bessenyei György igen kiterjedt családból származott. Nagypjának az egykori szabolcsi alispánnak, Bessenyei Zsigmondnak Kempelen szerint 5 gyermeke volt, s a negyedik gyermektől, aki ugyancsak a Zsigmond nevet kapta 1648-ban, s később ő is Szabolcs megyében volt táblabíró, 9 gyermek született: László, Julianna, Mihály, Zsigmond, István, Boldizsár, Sándor György és Pál. A fiatalon Bécsbe került testőrírónak, Györgynek tehát egyetlen nővére volt, Julianna, akit Rakovszky Sámuel bécsi református lelkész vett el feleségül²² Ballagi szerint ez a Julianna Györgynek huga volt.²³ A Bessenyei-testvérek között a birtokjogi ügyek a családi harmóniát megzavarták. Julianna és György azonban mindvégig békében maradtak. Julianna, Széll Farkas szerint igen művelt okos asszony volt, férjéről Rakovszky Sámuelről viszont még Szinnyey is megemlékezik.²⁴

Bessenyei Julianna, Rakovszky Dániel édesanyja 1789-ben halt meg, az akkor még mindössze 18-éves fiatalembernek azonban nagybátyjával Györggyel ezután sem szakadt meg a kapcsolata. Mint Gálos Rezsőtől tudjuk, Bessenyei szívesen járt látogatóba debreceni unokaöccséhez, aki 1787-től már bizonyosan itt lakott. A Tariménes utazásának egyik kéziratoss példányát unokaöccséhez is elküldi.²⁵ Kettejük kapcsolatának bizonyítéka Rakovszky emlékezése, amely alapján datálni lehet Bessenyei végleges hazaköltözését. 1782-ben Berczelről indult el a kocsii Pestre Bessenyei Györgyért:

„Bessenyei György úr Bécsből Berczelre, Szabolcs vármegyébe 1782. lejött lakni és Berczelen még akkor életben levő nagy Uramatyám és nagyasszony Anyám házáknál (t. i. szüleinél) lakott; azt pedig, hogy ezen idő tájban jött le Bessenyei György úr Bécsből Berczelre lakni, onnan tudom, hogy azon négy pej levon és katonai társzekéren, melly holmiáiért Bessenyei György úrnak és magáért Pestre a „Medve” című vendégfogadóhoz felment, Gáváról én egészen Isaszegig mentem Bessenyei Boldizsár urambátyámmal (György testvérbátyja) és a kocsissal, kit Gönczy Istvánnak hívtak [. . .]. Bessenyei György úr Berczelre lejövén lakni, egynehány esztendőig lakott ott és a mint magamat reflectádom 1785. esztendőben jött lakni a biharmegyei jószágba, Pusztakovácsiba.”²⁶

Gálostól tudjuk, hogy három esztendeig lakott Bercelen, s 1785-ben költözött Kovácsiba. 1785-től kezdve tehát Rakovszky és Bessenyei között rendszeressé válhatott a kapcsolat. Gálos még azt is feltételezi, hogy 1802-ben, amikor Debrecen porrá égett, a bihari remete a Pusztakovácsiba ellátható füsttről értesülvén Debrecen leégéséről, „másnap befogatott és maga megnézte a borzalmas pusztulást.”²⁷

A költő rokon és a debreceni hivatalnok unokaöccs között a kapcsolat sohasem romolhatott meg. Bessenyei örökségéből Rakovszky is részesült, sőt ő lett — nyilván még a testőríró kívánsága szerint — a hagyatéki jogi ügyvivője.²⁸ Erre vonatkozólag Kazinczy levelezésében találhatunk néhány utalást. 1814-ben a széphalmi mester szeretné kiadatni Bessenyei arcképét s ebben az ügyben előbb a Pusztakovácsi közelében lakó Kőlcseynek ír Álmosdra. Kőlcsey viszont Szemere Pállal üzeni Széphalomra:

„[. . .] Kazinczynak [. . .] mondd meg azt is, hogy a Bessenyei György képe eránt senator Rakowskynak Debreczenbe kell írni, mert a megholtnak jószágait az adminisztrálja. Én Debreczenben az öcsémmel kerestetem azon embert, de nem vala otthon, s jélő, hogy egy látogatás

²² KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok. I—XI.* Budapest 1911—1932. II. 174.

²³ BALLAGI Aladár: *A magyar királyi testőrség története.* Pest 1872. 420.

²⁴ SZÉLL Farkas: *A nagybesenyői Bessenyei-család története.* Budapest 1890. 16, 80.

²⁵ GÁLOS Rezső: *Bessenyei György életrajza.* Budapest 1951. 317.

²⁶ SZÉLL: i. m. 98. Vö. még: GÁLOS: i. m. 407.

²⁷ GÁLOS: i. m. 298. 355.

²⁸ GÁLOS: i. m. 359, 461.

vagy egy levél nála nem sok benyomást fogna tenni. Legjobbnak gondolnám ezen dologban Doctor Sz. Györgyökhöz folyamodni [. . .]²⁹

Kazinczy 1814. április 5-én írt Szentgyörgyinek: *Édes barátom, most veszek tudósítást az eránt, hogy a' Bessenyeey jószágát Berettyó Kovácsiban Senator Rakovszki Ur administralja. Kérlek, szöjj ezen Úrral, a' ki nekem jó emberem volt valaha [. . .]*³⁰ Nem tudni, hogy mi lett azután a Bessenyeey-arckép sorsa, mint ahogyan arról sem tudunk, hogy hová kerültek ingóságai, levelei, kéziratái. Ebben az ügyben Széll Farkas nyomozott: [. . .] *Bessenyeey György levéltára maradványából, mely Debreczenben a Rakovszky-ház pallására került, ma már semmi sincs, vandál kezek elégették. [. . .]*³¹

A Pusztakovácsiban magányoskodó Bessenyeey s városi hivatalnok unokaöccse közötti kapcsolatnak szép példája az a verses epitáfium, amelynek szerzője valószínűleg maga Rakovszky, a betűrendes omniárium tulajdonosa.

Itt nyugszik 's változik a Nagy Bessenyei
György teste! — Oh! — de mit nyögsz? . . . Ama mennyei
Tűzel gyult Lelketől származott Kőnyvei —
(Hol az Emberiség drága Talpkövei

Felett, az Okosság, Böltesség 's Természet
Abbol, a mi van, lesz vagy már elenyészett,
Egy mást váltva gyemánt Oszlopot épített
'S Reá olthatatlan láng fákját készített:

Melynek világánál még a setétségbe
Vakon nőtt Halandók is fognak az Égbe
Lett Tudomány szerint látni, 's Békeségbe
Lakvan élni egy más mellett tsendeségbe.)

A mindent elnyelő Feledékenységet
Meg győző érdemen termő Ditsóséget
Neki meg nyertek — az Magyar Nemzetséget,
Mig Isten fen tartya, hire nem ér véget.

Nyugodj hát tsendesesen! bár könyűkkel teli
Bús szívem fájdalmat keservesen nyeli,
Egy háládatos Vér szívébe emeli
Hamvaid Oszlopát 's Neved ott szenteli.

19. Febr. 811.

K. 18 Majj 811.

A vers alatt, mint láthatjuk, két dátum található. Mi ennek a két dátumnak a magyarázata? Rakovszky Dániel nagybátyja halálánál és csendes temetésénél alig valószínű, hogy jelen lett volna. Inkább lehetséges, hogy Rakovszky értesülve nagybátyja haláláról s végakarataról, hogy hagyatéki ügyeit ő adminisztrálja, csak a téli hónapok után május 18-án utazott Kovácsiba, s a dátum előtt levő K. a helységnév, Kovácsi kezdőbetűje, a dátum pedig érkezésének, a Bessenyeey sírja előtti tiszteletadásnak a napja. S Rakovszky, aki költői hajlamainak omniáriumában más alkalmakkor is adta tanújelét,

²⁹ KAZINCZY Ferenc levelezése I—XXI. Kiadta: VÁCZY János. Budapest 1890—1911.; XXII. Kiadta: HARSÁNYI István. Budapest 1927. XXIII. Kiadta: BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CSAPODI Csabáné, FÜLÖP Géza. Budapest, 1960. KAZ. Lev. XI. 310. 533.

³⁰ KAZ. Lev. XI. 317.

³¹ SZÉLL: i. m. 13.

a sír tövében fogalmazta meg az eddig ismeretlen sírverset. Az első dátum, lehetséges, hogy Bessenyei György eddig bizonytalan halálozási napja.³²

Mi bizonyíthatja Rakovszky szerzőségét? Több jel utal arra, hogy a későbbi debreceni főbíró már ifjúkorában is verselgetett. Nevét természetesen soha nem írta versei alá, néhány, az omniáriumban található vershez azonban olyan megjegyzéseket fűzött, amelyből sejteni lehet, hogy ezek szerzője maga Rakovszky volt. Az 1807. április 6-án Órhegyen (Szabolcs m., Rakamaz mellett) a Fidus amor, sincera fides kezdetű verset Rakovszky maga javítja, majd ugyanezt a verset fordítja is. 1810-ben Éva napjára verset ír, s ezt részletesen meg is magyarázza a vers után. 1818-ban Szentiványi Josepha egy névnap-i köszöntő levelet küldött Rakovszky Dánielnek, a címzett erre verssel válaszolt, amelynek kezdősora így hangzik: *Betsülés, Barátság! ha még csak nevetek* [. . .] Ez elé a vers elé az alábbi magyarázatot fűzi:

1818-ba 3-a Jan. Szentiványi Josepha M. Baro Szepesi Nepomucenus János házas Társa köszöntésére egy billétet küldött, melynek oldalain Nemet nyelven ezen szok találtattak: Meg betsülésből és Barátságból szenteltetett, 's a közepén sok nevem napja eltetése, kívánsága volt a maga keze által feljegyezve. Ez a személy ifju lévén, az nekem incurrált, hogy ilyen elemedett emberre ő gyermek léttére figyelmez, azért kívántam ezen szok értelmé valóságának benyomása mellett az emberiség ezen nemes tulajdonságaira figyelmeztetést tenni, és neki meg köszönni, azért ezt írtam neki: [. . .]

Ezután következik a vers, s az imént idézett megjegyzés bizonyossá teszi, hogy annak szerzője Rakovszky Dániel volt.

1810-ben egy Éva nevű hölgy nevenapjára küldött köszöntő verset, s minthogy 1839-ben ez az Éva meghalt, emlékére egy másik verset is írt a következő megjegyzéssel: „*A 73-k levelén, név napi versben említett személy 839-ben Dec. 10-ken történt halála es környüállása.*” Ezek szerint a névnap-i verset is s a halotti búcsúztatót is ő írta. S az elkésett búcsúztató első két sora így kezdődik:

Már öt év! — hogy el tűnt életem 's szívem fele
Az élet öröm 's kedv elenyésze vele [. . .]

Ez a bizonyos Éva nevű, versben köszöntött majd halála után elbúcsúztatott nő, nem lehetett más, mint Rakovszky felesége, s minthogy első gyermekei Lévay Zsuzsannától születtek, Éva keresztnévet második felesége viselhetett.

E néhány adat, amely Rakovszky szerzőségét egyértelműen bizonyítja, megerősítheti a kutatót abban a sejtésében is, hogy a Bessenyei György emlékére írt versnek is maga Rakovszky a szerzője. A neki tulajdonított versekre általában a gyarló formakészség mellett a Bessenyei-hatásról is áruklódó filozófiai gondolatok vagy a diákos tudálékoság a jellemzőek. Valamennyi közül épp az Éva napjára, 1810-ben költött verse lehet a tipikus:

Ki 's hol volt a férfi, a kiből egy DÁMA,
Vele a Kezdet, Vég, 's e' közt Élők száma

Ki ugrott? Hogy lett, hogy három betű Neve
Meg fordítva minden áldás kútja leve?

Hogy hogy esik, hogy az Egyből lett kettőnek
Tiszteletére még ma is egy nap jőnek

³² SZINNYEI: i. m. I. 1000.; SZAUDER József: *A felvilágosodás vezéralakja, Bessenyei György*. In: *A magyar irodalom története*. III. Budapest 1965. 52. Nem tudják pontosan a halál napját. N[émedi] L[ajos] 1811. febr. 24-re teszi. Magyar Irodalmi Lexikon I. Budapest 1963. 151.

Az Élők? A férfi van az első sorba,
A Dama fordított Neve szent sátorba

Zeng Romai Nyelven. Mi ez? Ha ki hánynya,
Veti Elméd, Néked Bátyád azt kívánnya

A magyarázat pedig a következőképpen hangzik:

Adám telik ez a szó a betűk el hányásával Dáma, Adám tsontjából lett Éva. Az Görögök a kezdetet és Véget az Abece első és utolsó betűjén jelentették ki, sőt maga az Isten Fia is ezzel nevezi magát így szollván: Én vagyok az Alpha és Omega, azaz a görög Abece szerint a kezdet és a Végezet. Már a Magyar Abece szerint az A betű az első, a legutolsó pedig a V. betű, az E betű pedig ezen két betű közt van és így a Kezdet és Vég között lévő emberek száma Évába benne van. Éva három betűből áll, mely meg fordítva: Éva, lesz Áve, mely a Romai vagy Deák nyelven azt teszi: áldott légy. Ez a szó Áve a Catholicum Templomokba, de az Reformátumokba is énekelletik így: áldott légy, az Ó Testamentomba a Templom nevezetik sátornak. Adám Éva napja együtt van a kalendariumba. És így a Vers tsak azt teszi: Avé, azaz légy áldott Éva.

Íme egy Rakovszky talányos vers. Ennél azonban sokkal közérthetőbb, sokkal inkább a lényegre tapint nagybátyja tiszteletére írott néhány sora. Bessenyei pusztakovácsi magányából távozott a holtak közé. Egyedüllétét csak unokahúgával osztotta meg, aki a legszükségesebbet biztosította neki. Debrecen, ahol Rakovszky lakott már messzebb esett, s ha már a költő nem is tudott vagy akart utazni Debrecenbe, hogy csendes napjait Debrecenben a Rakovszky-család mozgalmasságával felváltsa, unokaöccse bizonyára nem sajnálhatta a hozzá utazás fáradságát. S ránk maradt búcsúverse ékes bizonyítéka annak, hogy Bessenyei irodalmi tevékenységének lényegét tökéletesen látta. „Az Okosság, Böltsesség, 's Természet . . . egymást váltva gyemánt oszlopot épített 's reá olthatatlan fákját készített . . .” Nagybátyjának irodalmi hagyatékára a felvilágosodás jelszavai, a ratio, scientia, natura jellemzőek, s e jelszavakat emelte az irodalom tájai fölé.

Rakovszky Dániel verse a magyar felvilágosodás vezéralakjáról azt is bizonyítja, hogy a testőrónak a felvilágosodásban betöltött szerepéről kortársai is megbizonyosodtak.

KILIÁN ISTVÁN

Stessel Lajos (1794—1888) és a magyar orvosi könyvtárügy a reformkorban. Már a reformkorban orvosaink szaktudásukat továbbfejlesztteni, vagy akár szinten tartani csak akkor tudhatták, ha a külföld orvostudományát, orvosi eredményeit jól ismerték. E kívánalmakon időnként ismétlődő, rendszerint alkalom szerű külföldi tanulmányutak segítettek. Elengedhetetlenné vált a legújabb irodalom alapos ismerete és nyomon követése. Egyes orvosok aligha rendelhettek meg több külföldi folyóiratot vagy kézikönyvet, így mind inkább előfeltétellé vált orvosi (szak) könyvtárak létesítése, amelyek hivatva voltak valamennyi érdeklődő számára az újabb folyóiratok megismerhetését, olvashatását biztosítani. Erre a reformkor kezdetén aligha nyílt lehetőség. A pesti Magyar Királyi Tudományegyetem orvostudományi kara professzorainak könyvtárára utal a *Bugát Pál* és *Toldy (Schedel) Ferenc* szerkesztésében megjelenő *Orvosi Tár* 1831. évfolyamában ismertette az Orvostudományi Kar intézeteit, szól a tanári könyvtárról is, amelynek őre Schordann Zsigmond professzor volt. Schordann Zsigmond a könyvtárat — amely főképpen adományok, hagyományok és kisebb részben az egyetem költségét megszerzett művekből állott — saját dolgozó szobájában olyképpen helyezte el, hogy ahhoz még professzor társai is alig, vagy egyáltalában nem juthattak hozzá. Az orvostudományi kar

tanárainak könyvtára az orvostudományi kar helyének megváltoztatásával, illetőleg Schordann Zsigmond halálával vált kizárólag az orvoskar professzorai által hozzáférhetővé.

Ezért volt különösen fontos az 1837 őszi alakult Buda-pesti gyakorló orvosok tudományos egyesülete, amely 1842 tavasza óta Budapesti Királyi Orvosegyesület néven tevékenykedett, és amely megalapítása során már törekedett könyvtár, és olvasóterem létesítésére. Az Egyesület kilenc külföldi — jórészt főleg referáló jellegű — folyóirattal rendelkezett és néhány alapvető fontosságú kézikönyvet szerzett be. Könyvtárról 1842-ig szó sem eshetett. Ezért jelent nemcsak orvostörténeti, hanem általános kultúrtörténeti tekintetben is sokat, Stessel Lajos bécsi magyar orvosnak 1842. október hó 11-én kelt jelentős könyvadománya. Stessel Lajos e napon keltezett levelet intézett a „budapesti gyakorló orvosok tudományos egyesülete” elnökségének — ez nevét később „Budapesti Királyi Orvosegyesületre” változtatta —, amelyben egyenesen költői szavakkal írja „Hazánk kifejlődéséhez kiki maga ámbár parányi erejével járulni kötelességének tartván kedves ügyfeleimet könyvtáram egy részével . . . kínálni bátorkodom.” Stessel saját könyvtárából 2500 kötetet ajánlott fel az egyesületnek kérve mielőbbi választatot, hogy a felajánlott könyvküldeményt még a hajózás megszűntetése előtt saját költségén Pestre szállíthassa.” A levelet 1842. november hó 15-én olvasták fel az egyesület ülésén, amely általános lelkesedéssel fogadta a nagylelkű adományt. Ezzel alakult meg 140 évvel ez előtt az első magyar orvosi (köz)könyvtár.

Flór Ferenc, az orvostársadalom kiemelkedő személyisége, az egyesület decemberi havi közgyűlésén közölte: „az egyesület halás érzelmeinek örök jeléül az adományozott könyveket — amelyek mindegyikének első lapján Stessel Lajos saját kézírású neve áll —, mindenkorra a könyvtár egyéb műveitől megkülönböztetve „Stessel könyvtár” néven fogják kezelni. Egyben javaslatára az egyesület a nagylelkű adományozót „levelező tagjává” választotta. A könyvek túlnyomó többsége ma a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Archivum és Könyvtárban talál kegyeletes megőrzést. A könyvek elhelyezését és rendszerezését és vezetését Makossinyi Mihály (a 18. század végi Szentmártonkátá—Árok-szállás gyakorló orvosa), az egyesület pénztárosa és háznagya, akinek lakásán tartotta az egyesület üléseit, vállalta. Végrendeletében ő is az egyesületet, illetőleg annak könyvtárát jelölte meg örökösül és ezzel megerősítette a könyvtárt.

Minthogy Stessel Lajos életét és tevékenységét még a *Magyar Életrajzi Lexikonban* sem találjuk megemlítve, vázlatosan ismertetni kívánjuk. Stessel Lajos (S. L.) Kismartonban 1794. június hó 20-án született. Középiskoláit és orvosi tanulmányait a bécsi tudományegyetemen végzi. 1824-ben avatják orvosdoktorrá Bécsben, ahol orvosi gyakorlatot kezd. A magyarokkal a szabadságharc idején teljesen együttérez és a magyar emigránsokat nagy mértékben segíti. A nagy műveltségű, zenekedvelő, számos nyugat-európai nyelvet beszélő, tekintélyes és jövedelmező bécsi orvost elfogják, az emigránsokkal való szoros kapcsolatai miatt eltélik és Kufstein várbörtönében raboskodik. Szabadulását követően elhagyja Bécsset, eladja házáat és annak berendezését, Pestre költözik, majd Tápiószelén 400 holdas birtokot vásárol és minden társaságtól visszavonultan orvosi gyakorlatának él csupán. A zene és szeretett könyvei jelentenek neki csak felüdülést. Nevét Stesselről Szelényire magyarosítja. 1888. március 25-én 94 éves korában hunyt el. Végrendeletében szinte mindenét jótékony célokra, így könyveit és vagyonának egy részét az egyesületre hagyományozta.

A Budapesti Királyi Orvosegyesület könyvtárának adományozott könyveivel teremtette meg gyakorlatilag az első orvosi (köz) könyvtárat. A pestbudai orvosok nagy része a szabadságharc előtti és azt követő időkben az egyesület tagja volt és az elvileg csak a tagok részére létesített könyvtár így valóban minden orvos által használhatóvá vált.

A szabadságharcot követően minden más egyesülethez hasonlóan a Buda-pesti Királyi Orvosegyesület működését is felfüggesztették. 1850. január 26-án az orvos-egészségügyi érdekekre tekintettel az egyesületet részlegesen engedélyezik ugyan, de az egyesület elhelyezése a könyvtár használatát gyakorlatilag kivihetetlené tette és csak a nyolcvanas években jutott az egyesület olyan elhelyezéshez, hogy a könyvtár ismét használhatóvá vált. Stessel könyvadománya az eltelt négy évtized alatt szükségszerűen elévült de történeti értéke miatt felbecsülhetetlené vált.

Irodalom

1. BUGÁT Pál—TOLDY (Schedel) Ferenc szerkesztésében megjelent 1831. évfolyamában az egyetem intézeteiről ismertetése.
2. KORBULY György: *A budapesti kir. orvosegyesület története. 1837—1937.* in: SALACZ Pál: *A budapesti kir. orvosegyesület jubiláris évkönyve. 1837—1937.* Bpest. 1937.
3. SZELÉNYI Ernő: *Szelényi (Stessel) Lajos dr. alapítványainak története.* Budapest é. n.

BUGYI BALÁZS

Kossuth könyvtárának sorsa. Akkor még két nap kellett ahhoz, hogy Kossuth levele Turinból Herman Ottóhoz, a miskolci választókerület képviselőjéhez Budapestre megérkezzen. 1893 decembere volt. Karácsony vigiliáján Kossuthot, a 90-es éveiben járó aggyasztánt súlyos és terhes anyagi problémák foglalkoztatták. „Lelke nyugalmat fel-dülő” adósságok rendezése, melyeknek csak kamatai 960 Ft-ot (közel 2 ezer lírát) tettek ki, mindennél fontosabb volt a turini ’szent öregnek’.

Herman Ottóhoz intézett levelében éppen az *Egyetértés* c. függetlenségi napilap főszerkesztőjének: Csávolszky Lajos kedvező ajánlatát mondja le — mert anyagi természetű ügyei rendeződni látszanak. Ám e válasz tartalma korántsem ilyen egyértelmű, mint azt az előbbi resume sugallná. Hiszen Csávolszky ajánlata többet jelentett egyszerű humanitárius gesztusnál — s Kossuth is ennek tudatában írta — „... a Magyar hírlapok akármelyikével is dolgozó társi viszonyba lépni annyit jelentene mint a többiekkel szemben pártállást foglalni el, minthogy nincs oly lap Magyarországon, mely az én politikai elvemet tisztán, következetesen — nem mondom — magáénak vallaná, hanem nyíltan magának vallani csak nézhetné is; én a pártok közt, melyeknek egyike sem az enyim, helyet magam számára nem látok, nem találok.”¹ Azaz az *Egyetértés* főszerkesztőjének elutasítása nem a redaktor személyének szólt, hanem a turini emigráció keserű vállalásából fakadó különállás utolsó kinyilvánításaként a magyarországi pártharcoktól, politikai küzdőtérrel való végleges kivonulás.

Spira György *Kossuth és az utókor* c. tanulmányában² számvetést készített, hogy mi valósult meg a Kormányzó politikai pályafutása során törekvéseiből, koncepcióiból. A jobbágyfelszabadítást kivéve szinte semmi. Ráadásul 1867 után, éppen 1867-tel kapcsolatos állásfoglalása miatt, kiesik az események relatív befolyásolóinak köréből is, politikailag ha nem is tekinthető halottnak — elveszettnek igen. Úgy tűnik az aggy Kossuth eszméi — a személyének kijáró tisztelet ellenére — nem a konkrétan használható célok foglalata, hanem a nemzeti lét ontológiai megfogalmazása. 1867, mely biztosította a relatív fejlődést társadalmi és gazdasági területen egyaránt, éppen a nem-

¹ OSzK Kézirattár, Oct. Hung. 844.

² SPIRA György: *Kossuth és az utókor*, Magyar Tudomány, 1979, 647—66.

zeti lét ontológiai alapjait: a függetlenséget, a teljes önrendelkezésre való törekvés lehetőségét áldozta föl.³

A kiegyezéssel oppozícióba kerülő Kormányzó azonban politikai ütőkártyaként, legalább is azzal a súllyal, ami még nevéből, 48 nimbuszából származhatott, érdekes outsidersé volt a Monarchia belső politikai csatározásainak. 1879-ben az Atheneum könyvkiadó éppen a Kossuth személyében rejlt politikai pikantiát akarta üzleti fogásként felhasználni. Vére József, Urváry Lajos igazgatók és Sigray Pál, a kiadó jogtanácsosa Helfy Ignác közvetítésével október 15-én szerződést kötöttek az emigrációs iratok 10 kötetre tervezett kiadására Kossuth-tal, baracconei villájában. A szerződésre külső kényszerítő okok vitték Kossuthot: 1873-ban értékpapírjai, melyek korábban biztos egzisztenciát jelentettek, devalválódtak s 1879-ben pedig glasgowi hitelezője: John Mac Adam szólítja föl kölcsönei visszafizetésére. Így az Atheneum előlegére — 5 ezer forint aranyban, 9 ezer forint bankjegyben — feltétlenül szüksége volt. Ám az iratok szerkesztése mozgékonny és művelt, nyelveket tudó segéderőt kívánt meg. Helfy közvetítésével Hentaller Lajos, a későbbi képviselő, Eszláry Sándor és Gunst Bertalan, szentesi származású bölcsészhallgató, a *Függetlenség* c. lap (külső) munkatársa személye merült föl — s ez utóbbi 1879 és 1882 között el is látta havi ötven líráért a titkári teendőket. E három esztendő alatt 3 kötet jelent meg Iratai-ból 116 nyomtatott íven. Forrásai személyi könyvtárán kívül a turini Biblioteca Nazionale és a Biblioteca Civica közjogi gyűjteményei, valamint az állami levél- és okirattár voltak. Kéziratainak „kutyanyelvei” titkára másolatában jutnak el — Helfy közvetítésével — az Atheneum nyomdájába. Ám a harmadik kötet megjelenése után jó ideig fel kellett hagynia *Iratai* szerkesztésével, rendezésével: látása rendkívül meggyöngült. Az egykori emigrációs kör Kossuth környezetének utolsó tagja: Iház Dániel honvédeztárs, a Kormányzó hűségese 'Mikes Kelemenje' is meghalt. — 1881-ben baracconei villájának vételára — a tőkét őrző bank bukása folytán — eltűnt, a Kormányzó elvesztette minden komolyabb tőkéjét. A személyes megpróbáltatásoktól nehezített években, 1882-ben — ha kényszerűségből is, de — be kellett költöznie Turinba, a Via dei Mille 22. szám alatti lakásába. A 80-as évek csendjéből a parlament 1890. január 10-i döntése hasítja ki újra vihart kavarva Kossuth nevét. A 'Tisztelt Ház' az 1879. V. tc. 31. §-a alapján az emigránsból hontalanná változtatta Kossuth jogi státusát. A lelki megrázkódtatást újabb anyagi természetű követte: az Atheneum szerény, de biztos támogatását Olaszország pénzügyi válsága folytán elvesztette. Az 1891-es évet még Emich Gusztávon keresztül Brázay Kálmán önzetlen közreműködésével segélyekkel valahogy kihúzhatta, de mit hozhat ily előzmények után a jövő? . . .

A parlament döntésére a municipiális jogaikra oly érzékeny magyar városok gyorsan reagálnak — Abrudbányától Budapestig⁴ mintegy 90 város választotta díszpolgárává.⁵

A Függetlenségi és 48-as Párt Hentaller Lajoson keresztül értesült Kossuth sanyarú egzisztenciális sorsáról, s Eötvös Károly elnökletével — titokban — bizottságot hoznak létre a Kormányzó anyagi gondjainak rendezésére. A bizottság tagjai: Hentaller Lajos, Horváth Ádám, gróf Károlyi Gábor és Pázmándy Dénes, jegyzője Eötvös fia: Bálint. Erkölcsileg kötelességüknek tartották, hogy az Emich-segélyt lefedezék és törlesztéséről gondoskodjanak. Jegyzőkönyve a következőket tartalmazta:

³ Vö.: *Kossuth politikai végrendelete*, Függetlenség, 1907, nov. 17. XX. évf. 262. sz. Kossuth Herman Ottóhoz Turinból 1890. szept. 25-én írt leveléből részletek.

⁴ Budapest 1892. szeptember 14-én fogadta ünnepélyesen díszpolgárává.

⁵ AULICH Sándor: *Kossuth Lajos díszalbumainak jegyzéke*. Turin, 1893. november 6. — OSzK Kézirattár Oct. Hung. 844/4.

„Elnök előterjeszti, hogy nagy hazánkfia háztartási és egyéb személyes szükségleteiről is gondoskodni kell és e végből egye(n)lőre évenként 12 ezer Ft-ra és egye(n)lőre két évre véli czélszerűnek nagy hazánkfia háztartási szükségleteinek megállapítását s e czélből a rendszeres gyűjtésnek akként való megindítását, hogy erről se nagy hazánkfia személyesen, se a nagy közönség nyilvánosan értesülést ne nyerhessen. — Kér e tárgyban megállapodást.”

A határozat pedig a következő:

„A bizottság a javaslatot elvileg elfogadja — nagy hazánkfia szükségleteinek fedezésére egye(n)lőre 24 ezer Ft összegnek mielőbbi összegyűjtését szükségesnek látja s ennek miként leendő eszközzésére részletes javaslat előterjesztése végett az elnököt és gróf Károlyi Gábort megkéri.”⁶

Eötvös Károly 1892. augusztus 18-i keltezésű tervezete már a megoldást tartalmazza. Javasolja, „hogy a) nagy hazánkfia kéziratait s tudományos értékű gyűjteményét, ezek között könyvtárát a nemzet részére biztosítsuk; —

- b) ennek módozatára nézve nagy hazánkfia véleményét és elhatározását személyesen kellő alkalommal kikérjük; —
- c) a szükséges pénzeszegek gyűjtését e czimen és ehhez képest eszközöljük.”⁷

Megindul, ha nagyon szerény formában is, valami csendes közadakozás. Wahrmann József volt az első, Wekerle Sándort, a pénzügyminisztert is ott találjuk, Hegedűs Sándor, Tisza bizalmi emberének társaságában.

... Ám az első nekibuzdulás után lelohad a lelkesedés. 1893. júniusában Eötvös Károly újból galvanizálni akarja az „ügyet”. Nagy Gyula és gróf Károlyi Gábor társaságában felkeresi a Kormányzót. Kissé megkésve, utólagosan próbálják megszerezni Kossuth hozzájárulását — könyvtára értékesítéséhez. Ő azonban elzárkózik az adás-vétel elől, mondván: ez fia, Lajos Tódor és Ferenc egyetlen öröksége. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá lesz a 'szent öreg' előtt, hogy a látogatás valódi célja nem a könyvtár megvétele, annak oka egészen más. A polgári házasság bevezetésének heves parlamenti vitája során meghasonlott Függetlenség Párt 24 kilépő képviselője frakciójukhoz próbálják Kossuth erkölcsi támogatását megszerezni. A Helfy-barátság által motivált s a Polónyi-intrikát elfogadó turini 'szent öreg' elutsaitja a nyílt kérést — s a pártegység helyreállítását szorgalmazza. Erre azonban már csak azért sem kerülhet sor, mert az ún. anyapárt vezére Justh Gyula, ügyes időpontmanőverekkel az egyesülési tárgyalásokat véglegesen elhalasztotta.

A frakció önmaga szalonképessé tételére és a könyvtár megvásárlási ügyének előmozdítására Kossuth régi hívét küldi Turinba: Herman Ottó személyében. A rendkívüli teljesítményeket produkáló autodidakta természettudós, politikai pályára elsősorban egzisztenciális okokból lépett — a képviselői tiszteletdíjból biztosítandó egzisztencia szolgált tudományos működésének anyagi hátteréül. A politikában való kezdeti járatlanságát feltétlen párhúsége és Kossuth-kultusza kiegyenlítette.

Hentaller Lajos akadémiaoztatása miatt Eötvös Herman Ottót küldi el a Kormányzóhoz, hogy tárgyaljon a könyvtár megvételéről és a frakció által megfogalmazott programról. Feleségének az a feladat jutott, hogy férje fogyatékos hallását „pótolja”, s „a Kormányzó urat hangjának fásarzásától megkímélje.”⁸ Október 11-én érkeznek 27 órai szakadatlan utazás után.⁹ Az előterjesztés (ti. a pártprogramé S. T. T.) „a Kormányzó

⁶ Eötvös Károly: *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*, Budapest, 1909. 5. kiad. 2. köt. 138—139. p.

⁷ Eötvös Károly: i. m. 141. p.

⁸ Herman Ottóné turini naplója, 1893 — Akadémiai Könyvtár Kézirattára Ms 285/10.

⁹ Ua. zo.

úr helyesléssel nem találkozott, amely megfelelné annak az erkölcsi támogatásnak, a minőre helyzetünkben szükség van. Tény az, hogy nem ajánlotta a programtervezetnek oly módosítását sem, mely aztán az ő erkölcsi támogatását birtokolta volna.”¹⁰

Ebből okulván Herman 1893 novemberében quasi önállósítja magát. Újrafogalmazta a Függetlenségi Párt programját,¹¹ amivel „csak az öreg Madarász József osztotta véleményét. Eötvös Károly — Herman autográf megjegyzése szerint — „valóságos dühhel rongtolt nekem s főérve az volt, hogy a primás és a mágánások nélkül nem lehet függetlenséget csinálni.”¹²

A turini látogatás élménye, Ruttkayné, Kossuth testvérhúgának intim kesergése nyomorúságos viszonyaikról, nagyon megrázta Borosnyai Kamillát: Herman Ottónét. A Jókai-ünnepségek előkészületeiben égő ország, Jókai írói jubileumának láza s az agg Kossuth iránti hivatalos közöny disszonanciája nyílt levél megfogalmazására ösztönzi Hermannét. Borosnyai Kamilla a turini emlékek közvetlen hatása alatt állva, Sebők Gyulához, a *Pesti Napló* munkatársához 1893. október 28-án írt levelében felhívást intéz a nemzethez: Kossuth „arasznyi nyugalmának” biztosítására közadakozásra szólítja föl az országot.¹³ E nyílt levél igen széles körben hatott, különösen a vidéki sajtó rezonanciája szembetűnő. November 7-én a *Debreczen* c. lapban Hamvai Lajos huszti ügyvéd javasolja, hogy a közadakozás tárgyát jelentő könyvtárat (ti. Kossuth magánkönyvtárát, S. T. T.) maga a város szerezze meg — a felállítandó egyetem számára. Gyűjtést szerveznek Hódmezővásárhelyen Gosztonyi Sándor, Debrecenben Kiss Albert, Aradon Barabás Béla vezetésével. Herman intenciói arra irányultak, hogy Debrecen városa vehesse meg könyvtárát, ismervé a Kormányzó e város iránti szimpátiáját. Ugyanakkor arra is törekedett, hogy a közadakozás publicitásának formája megfelelő keretek közt történjen az ne legyen bántó, ne sértse a turini ’szent öreg’ érzékeny önértetét.

Herman Ottóné november 6-i levelére — melyben a könyvtár eladásához való beleegyezését kéri — a betegágyhoz kötött Kossuth nevében Ruttkayné válaszolt:¹⁴ A Kormányzó csak a felállítandó debreceni egyetem érdekében hajlandó eladni azt — nem pedig anyagi rászorultsága okán. Ez utóbbi elsősorban arra irányult, hogy a napilapok felhívásának szánakozó tónusát elutasítsa. A betegeskedő Kossuth lelkigyengesúlyának elvesztését, belső bizonytalanságát híven tükrözi, hogy ugyanazon levelében már módosítja is könyvtárának értékesítési útját: kívánsága szerint az ügyek irányításához Helfy Ignác értene legjobban, aki egyéb ügyeiben is közbenjárt és közvetített. Hermannak egyébként ugyan e tárgyban egy későbbi levelében újra intézkedik.

Herman november 21-én fölkereste Helfy Ignácot, tudatta vele, szóval a levél tartalmát és mindazt, amit Debrecenről, Hódmezővásárhelyről és Aradról” tudott, s felajánlotta az egykori anyapárti képviselőtársának, hogy a Kormányzó kívánságának kibogozott értelme alapján félreáll — de számíthat együttműködésére. Időközben lelohadt Debrecen városának lelkesedése — bajok keletkeztek a cívis város pénztára körül... Helfy pedig bizonytalanul totyogott Kossuth könyvtárának ügyében.

December 8-án — november 20-án megkezdett, ám csak december 5-én befejezett — levél érkezett Turinból Herman Ottóhoz, 12 sűrűn teleírt oldalra terjedő. Ebben a Kormányzó mintegy összefoglalóan, részletesen beszámol anyagi viszonyairól. Megerősíti,

¹⁰ Herman Ottó jelentése 1893-i turini útjáról. Bp. 1893. nov. 9. Akad. Kvt. Kézirattára Ms 285/11

¹¹ HERMANN Ottó: A Függetlenségi Párt programja, 1893 Akad. Kvt. Kézirattára: Ms 289/59

¹² Uo.

¹³ OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844/1.

¹⁴ OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844.

hogy szerény, de biztos jövedelme van az Atheneumtól, s így „reá nézve a legnagyobb sértés a szájalom gerjesztése, a „caritas” gyakorlására való fölhívás, amire ő különben sem számít, amit sohasem is fogadna el.”¹⁵ Viszont súlyos becsületbéli adóssága nyomasztja — ettől akar szabadulni, nehogy halála után az fiait terhelje. „. . . 16 ezer Ft oly adósság terhel, melynek lefizetését halogatni, úgy anyagi, mint erkölcsi lehetetlenség” — „. . . abszolút lehetetlenség, a dolog nem tűr halogatást”.¹⁶ „Ezek a tekintetek indítanak arra, hogy könyvtáramat áruba bocsátani elhatároztam; de csak úgy, ha oly árt kapok érte, mely felszabadít a lelki nyugalmat elviselhetetlenül háborító azon aggodalomtól, hogy adósságot hagyok fiaimra. Erre nekem 16 ezer Ft-ra van szükségem . . .” Büszkesége és önérzete megismételteti vele Eötvös Károly 1893 nyarán tett látogatásakor mondott érvét: könyvtárát eladja, „de nem azon az alapon, hogy szánakozásból anyagi segély nyújtassék, hanem azon, hogy könyvtáram a Zrínyi és Rákóczi könyvtárának esélye ellen (ti. elkallódása S. T. T.) biztosítsassék.”¹⁷

E levél olvastán Herman feljogosítva érzi magát, hogy cselekedjen. Helfyvel ismét találkozik, aki biztos vevőről beszél, de annak kilétét inkognitóban tartja. December 9-én Eötvössel értekezik a Kormányzó leveléről, aki erre beavatja az 1892-ben létrehozott Kossuth-bizottság létének titkába Hermant, amely megalakulásakor foglalkozott a könyvtár megszerzésével, azt azonban a Kormányzó határozott kívánságára még melegebben le is állították. Erről — úgy látszik — Kossuth megfeledezhetett, mert Eötvöst több ízben is — így Hermanék októberi látogatásakor, a turini napló tanúsága szerint, — kárhóztatta; Ruttkayné többször is megjegyezte — de nem bátyja jelenlétében —, hogy fivére jogtalanul ítélte meg emiatt oly negatívan Eötvöst. Herman december 10-én kelt válaszában egy hét türelmi időt kért a Kormányzótól: „17-ig függessen föl minden lépést az eladásra” vonatkozóan, hogy intézkedhessem. Az eredményre tehát mindössze egyetlen hetet kért. A Kossuth-bizottság operatív lépésekre Eötvöst és Hermant bízta meg. December 11-én tervet és ún. praeliminárét készítettek a könyvtárvétel költségére, felkeresvén a pénzügyintézeteket: a Jelszolg- és a Hitelbankot. Ezeket arra kérték, hogy a gyűjtés összegeit egyenesen a Magyar Pénzváltó és Leszámoló Bankhoz küldjék be. Gyűjtőívek — az adakozás harsány publicitását elkerülendő — nem voltak, legalább is Hermanék nem készítettek ilyent. A képviselőházban is csak bizalmi embereket kerestek fel ez ügyben. Vidékre „csupán kevés, legbizalmasabb embereiknek írtak, oly kikötéssel, hogy csak úgy lássanak a teljesen bizalmas gyűjtéshez, ha december 16-ig beküldhetik az eredményt.”¹⁸

December 12-én Eötvös útján tudomására jutott Hermannak, hogy Helfy a kormányznál szorgalmazza a könyvtár megvásárlását — a kormány hajlandó is erre, de csak oly alaptól vehetné előlegképpen a szükséges összeget, mely fölött a király — a Kossuthot állampolgárságától megfosztó uralkodó! — személyesen rendelkezik. Herman csak akkor nyugodott meg, hogy végül is nem árthat ügyének Helfy cselvetése, amikor arról értesült: a kormány karácsony előtt ez ügyben nem tesz semmilyen lépést. Akkor pedig — terve szerint — az a lépés már fölöslegessé is válik.

Ugyanezen a napon az is kiderült — Erneszt Kelemen révén —, hogy Helfy inkognitóban és talonban tartott mecénása Samassa egri érsek lenne, aki hajlandó a könyvtárát megvásárolni. Ő volt a „biztos vevő”. Helfy különböző irányú tapogatózását két szempont vezérelte: nem hitt a közadakozás sikerében és a könyvtár eladásának közvetítéséért

¹⁵ OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844/8.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Herman Ottóné turini naplója. Akad. Kvt. Kézirattára Ms 285/10 és OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844/8.

¹⁸ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 1583.

járó személyi jutalék. Tervezete szerint az ország (ti. a kormány) 200 ezer Ft-ot fizessen Kossuth könyvtáráért s ezt az összeget évi 15 ezer Ft-os járadék formájában, a közoktatási költségvetés átmeneti kiadásai között szerepeltetve, juttassa el a Kormányzóhoz. Hermanék megoldását neutraliter kezelte: nem támogatta, de nem is akadályozta.

December 13-án és 14-én szinte minden pártból érkeztek megajánlások — a Függetlenségi és 48-as Párt-ot kivéve. Az anyapárt vezéré: Justh Gyulát éppen ezért december 15-én felkereste Herman, megmutatván a praelimináret s a már gyűjtött, mintegy 8 ezer Ft-ot, illetve annak kimutatását, s egyben felkínálta az adakozókhoz való csatlakozást. A párt elnöke és Szluha István élt is vele: 200—200 Ft erejéig.

A gyűjtés sikerét látva Helfy Ignác december 16-án a képviselőházban arra kérte Hermant, hogy vegye rá a könyvtár-bizottságot, hagyják jóvá Samassa érsek vásárlási szándékát¹⁹ — az eddig összegyűlt pénzért, 16 ezer Ft-ért pedig vegyék meg a Kormányzó fűvészeti és őslénytani gyűjteményét. Herman ebbe nem ment bele: a szabott ár²⁰ együtt volt s a *Kormányzó nem kívánt ennél többet*. Javasolta, hogy Helfy változtassa meg a vásárlók szereposztását: Samassa vegye meg Kossuth fűvészeti és őslénytani gyűjteményét. „Nekünk a könyvtár mellett kell maradnunk, mert annak csupán is egyedül a magyar Nemzeti Múzeum lehet a helye.”²¹ December 17-én a Leszámitó és Pénzváltó Bank igazgatója: Valkó tanácsára kerek 25 ezer frankot táviratilag a de Fernex turini bankházhoz átutaltak.²² December 20-án összegyűlt az egész összeg — sőt még fölösleg is maradt. A hiányzó 7130 lírát elküldték Turinba. 26-án kézhez kapta Herman Ottó Kossuth halálával teli levelét, melyben igazolja, hogy a vételár megérkezett s a könyvtár-alapítás Herman Ottó-i tervezetét approbálja. Ugyanakkor kéri, hogy könyvtárát haláláig használhassa; szűnni alig akaró kételyeinek hangot adva kijelenti: „ha a könyvtárát a kormány vette volna meg, ő a küldött pénzhez hozzá nem nyúl”.²³ Valamennyi adakozó nevét tudni akarja, hiszen „ők az alapítók, én csak eladó vagyok”²⁴ — a Nemzeti Múzeumban elhelyezendő Kossuth-könyvtár létrehozóit tiszteli bennük.

Helfy 21-én Herman Ottóhoz írt levelében hypokrita módon viselkedik: „Csak hogy a dolog már egyszer rendezve van!”²⁵ A címzett kevésbé van meghatva Kossuth bizalmasának örvendő soraitól s megjegyzi, hogy „Helfy egy fillért sem adott, mindig várta a kudarcot.”²⁶

Herman Ottó Kossuth-hoz írt, dec. 26-án kelt levelében válaszol a Kormányzó kételeyeire: „Mi már eleve is úgy fogtuk föl a dolgot, hogy a könyvtár tulajdonát a nemzet számára egye(n)lőre csak biztosítani akarhatjuk, . . . mert a Nemzeti Múzeum túl van tömve s az is marad, amíg az új Természettudományi Múzeum föl nem épül.”²⁷ A könyvtár új tulajdonosának, a Nemzeti Múzeumnak ugyanakkor Kossuth véleménye szerint az állomány átadásának késleltetése mindenképpen előnyös:

¹⁹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 1583.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² A távirat szövege: M. le gouvernement Louis de Kossuth

Via dei Mille 22 Torino

L' achat de la bibliotheque pour le Musé National est un fait accompli, 25 mille lire enor sont partis par la banque d'Escompte de Budapest pour vous être remises, le reste dans quelques jours, plus par lettre

Otto Herman député
Charles Eötvös député

²³ OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844/38.

²⁴ Uo.

²⁵ OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844/42.

²⁶ OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844/38.

²⁷ OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844/42.

„... lépést akarván tartani a világtörténelem mozzanataival s a tudományok bámulatos fejlődésével, könyvtáramat újabb és újabb művekkel szaporítom, a legnevezetesebb folyóiratokat pedig (mint jelesül Tissandier jeles Natureje, melyet már 1876 óta — a Revue des deux mondes, melyből a Nuova Antologia 33 kötetének folytatásául már 29 kötetet (mind ez csinosan bekötve van könyvtáramban) folyvást járatom s halálomig járatni fogom, amit a Nemzeti Múzeum nem tenne, ha most mindjárt venné át könyvtáramat. Így van a dolog másokkal is, például Hamnusion csillagászati munkáival, akinek minden eddig megjelent művei (szintúgy csinosan bekötve) megvannak könyvtáramban s akinek L' astronomie populaire folyóiratát folyvást járatom s halálomig járatni fogom.”²⁸

Mivel Kossuth nyereszkeskedni nem akart könyvtára eladásával, hanem becsületbéli adósságait kiegyenlíteni, ezért a vételáron felüli túlfizetés összegére sem tartott igényt. A naiv és egyszerű gondolkodású gróf Károlyi Gábor december 28-án a Leszámtoló és Pénzváltó Banknál letétbe helyezett kétezer aranylírat, mellyel immár csak a kissé hóbortos és Kossuthhoz különösen hűséges házi orvos dr. Basso-Arnoux parasolvenciájának komplikált problémája oldatott meg.

Január első napjai már nem a gyűjtés mozgalmas és izgalmas időszaka, hanem a könyvelés, az elszámolás terhes és idegfeszítő munkája. Ülészek a Kossuth-könyvtári bizottság is Károlyi Gábor lakásán,²⁹ ahová meghívják Hermant is. Kossuth rajongó hívét nem szédíti meg az illusztris környezet, keményen ítéli meg tevékenységüket: „Ez a bizottság mint olyan, csak akkor jelentkezett nálam, amikor az eredmény biztosítva volt.”³⁰

Eötvös Károly január 20-án 3636 Ft készpénzt kapott Herman Ottótól, a határidőn túli adakozások összesítését. 26-án pedig a közmegelegedésre végzett önzetlen munkájáról a Széll Kálmán, Erneszt Kelemen, Justh Gyula, báró Podmaniczky Frigyes és Aebly Adolf összetételű ellenőrző bizottság megállapítja, hogy „az egész befolyt összegről a legnagyobb pontossággal számot adott, és kijelentjük, hogy a bemutatott okmányok alapján ezen számadástételt teljesen rendben levőnek találtuk” — s a felmentést megadta.³¹ Turini útja óta gennyedő Eötvös Károly-okozta sebek e felmentés birtokában kifakadnak, s levonja a következtetést az öngyógyítás egyetlen lehetséges módjára: „az elszámolás perczében kiléptem” (ti. a Kossuth-könyvtári bizottságból S. T. T.).

Csávolszky Lajos lapja az *Egyetértés* 1894. március 18-án részletesen közli a Kossuth-könyvtár vételi és alapítási okmányainak szövegét. Nem valószínű, hogy ezt a számot még láthatta az utolsó napjait élő, tüdőgyulladásban szenvedő Kormányzó, aki március 20-án meghalt.

A sors fintora: Herman Ottóné turini naplójában olvasható, Kossuth által oly nagyon óhajtott „arasznyi nyugalom” élete utolsó hónapjaira — nemzeti felbuzdulás eredményeként — megadatott. S amikor már nem kellett küzdenie pusztá egzisztenciájáért, a test feladta a halállal szembeni ellenállását, a lélek keserűségében Hádész kapujánál kért bebocsátást . . . , de a Név, a Név ereje mindennél erősebb lett s csak a milleneumi csillogás fénye szikrázott e találkozástól úgy, mint amikor a rétor búvóló igéje mérkőzik a hiteles-személyes szóval.

SOMLYÓI TÓTH TIBOR

A Karavántól az Új művészek könyvéig. Kassák Lajos és Moholy-Nagy László 1922-ben Bécsben megjelentetett *Új művészek könyve* c. antológiáját, a köztudat mint a maga nemében úttörő művet tartja számon. Olyan antológiaként emlegeti, amely az avant-

²⁸ Uo.

²⁹ Andrássy út 94. sz.

³⁰ OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844.

³¹ OSzK Kézirattára, Oct. Hung. 844/54.

garde valamennyi áramlatát átfogva rámutatott az új építészet, új képzőművészet és az új technikai eredmények szellemi és formai rokonságára. A Kassák-hagyatékból előkerült dokumentumok tanúsága szerint azonban Kassák eredetileg olyan antológiát tervezett megjelentetni, mely helyet adott volna a szépirodalomnak is, sőt az avantgarde irányzatok irodalmi törekvéseinek bemutatását tartotta volna fő feladatának.

A fentiekkel kapcsolatos első információk abban a kiadói szerződésben található, melyet a bécsi Hellas Verlag és Kassák Lajos kötött 1921. március 18-án. A szerződés az antológia terjedelméről és tartalmáról a következőket mondja: „Megállapodunk, hogy kiadásunkban egy antológiát jelentetünk meg, körülbelül 160 oldalon, nagy kvart alakban, a nemzetközi modern irodalmi irányzatok, képzőművészetek és zenei szemelvényekből.”¹

Kassák az 1921. május 4-én a Svédországban élő Faludi Ivánhoz írott levelében a tervezett antológiáról, a válogatás szempontjairól és az orosz irodalmi anyagról a következőket közli: „Én most egy nagy könyvön dolgozom, körülbelül 50—60 reprodukció lesz benne és vagy 120 oldal (quart) szöveg, minden nemzetiségű új, legújabb művészekről. És épen az oroszokkal vagyok a legnagyobb bajban. Tőlük ezideig nem tudtam semmi érdemesebb anyagot szerezni. És ez leginkább a szöveg részre áll. A könyv anyagát május végére kell szállítanom. Kérem tehát, ha van Önnek anyaga küldjön nekem a legújabb orosz irodalomból fordításokat. *Verseket, novellákat és mindent.* A könyv mint művészeti dokumentum fog megjelenni az utolsó 5—10 esztendőről. Tehát nagyon reprezentatívnek kell lennie. Ezt persze nem akadémikus értelemben gondolom. Az orosz futuristaktól, dadaistaktól, Tatlinistaktól, szuprematistaktól stb szeretnék dolgokat. A Lunacsarszky-féle dráma irodalom nem érdekel, mert az *rosz.*[sic!] Sem a Bogdanov-féle prolet-kult, mert az is csak csizmadiasándorkodás. Hiszen ön még emlékszik az én kereséseimre Pestről!!! *Kérek tehát Öntől ebben az értelemben munkákat az az[sic!] fordításokat a könyv részére.*”²

Kassák az antológia tervéről többek között Bartók Bélának is beszámolt. Erről szóló levele mindmáig nem került elő. Tartalmára azonban következtetni lehet Bartók 1921. május 24-én kelt válaszlevelének szövegéből:³

Igen tisztelt Uram.

Nagyon szívesen veszem, ha az illető kiadványban tőlem is közöl valamit, és ebbe készséggel belé is egyezem. Azonban a kizárólagosan döntő szó ebben a kérdésben kiadómé, — mégpedig ép úgy a már megjelent, mint a még kiadatlan művekre nézve! Ezért kérem, forduljon sürgősen hozzá: Emil Hertzka, Direktor der Universal-Edition; Wien, Karlsplatz 6. (Universal-Edition). Én neki hasonló értelemben írtam; de azért elviheti hozzá ezt a levelet is (ért egy kicsit magyarul). Szó lehetne vagy a 2. vonósnyégys III. tételéről, vagy egyikéről a 3 zongora-etüdömnek (op. 18.) vagy a 3. avagy 4. Ady-dalomról. Ezek mind nála jelentek meg illetve megjelenő felben vannak. Kéziratban nincs semmi megfelelő (hiszen 2 év óta ugyszólván semmit sem tudtam írni). De jogi szempontból ez mindegy, mert — amint fennebb említettem — kiadatlan műveim felett is kiadóm rendelkezik szerződésem értelmében.

Sokszor üdvözlé
Bartók Béla

¹ Kassák Lajos kiadói szerződésai az *Új művészek könyve* c. antológiára vonatkozóan. 4 db. Wien 1921. márc. 18—1922. máj. 16. Kassák Emlékmúzeum és Archívum. Ltsz.: KM-an. 3/1—4.

² Kassák Lajos levele Faludi Ivánnak. Wien 1921. máj. 4. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára. Ltsz.: V. 4325/90.

³ Bartók Béla levele Kassák Lajosnak. Budapest 1921. máj. 24. Kassák Emlékmúzeum és Archívum. Ltsz.: KM-lev. 21.

Az antológia az 1921. augusztus 12-én kelt s a német nyelvű változat megjelentetéséről rendelkező újabb kiadói szerződésben a *Karaván* címet kapta. A szerződés német nyelvű szövegéből nem lehet megállapítani, vajon Kassák ekkorra elkészült-e az antológia anyagának összeállításával. Faludi Ivánhoz írott levelének tanúsága szerint, e munkája során számos nehézséggel kellett szembenéznie. Bartók kottakéziratának közléséről például minden bizonnyal az Universal kiadó anyagi követelései miatt kellett lemondania. A Kassák-hagyatékban *Idegen fordítások — antológia anyag* címmel fennmaradt dosszié és a benne található szerkesztői följegyzések, képjegyzék, tanulmány- és versfordítások alapján rekonstruálni lehet az antológia tervezett fölépítését és tartalmának több lényeges pontját.

A 253 laposra tervezett kötet sorra vette volna az avantgarde irányzatokat; mind-egyiküket egy-egy manifesztum, 8—10 vers, esetleg még novella vagy rövidebb színpadi mű és számos reprodukció mutatta volna be. Az antológiába Kassák többek között a következő írásokat illetve képanyagot tervezte bevenni:

F. T. Marinetti: A futurizmus első manifesztuma. Ford.: Dobos László
 Libero Altomoro: A házak beszélnek [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Luciano Folgore: Kocsi — Város — Este [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Umberto Boccioni, Luigi Russolo, Carlo di Carra, Gino Severini és Giacomo Balla 1—1 művének reprodukciója
 Herwarth Walden: Az új festőművészet [Tanulmány] Ford.: Kállai Ernő
 Paul Klee 2, William Wauer 4, Marc Chagall 2, Sonja Delaunay 1, Franz Marc 1, Oswald Herzog 2, parasztszobrász 1, Heinrich Campendonk 2, Johannes Molzahn 2, Vaszilij Kandinszkij 2, Bernáth Aurél 1 és Mattis Teutsch János 2 művének reprodukciója
 Günther Mürr: Térutazás [Vers] Ford.: Barta Sándor
 Lothar Schreyer: Férfi [Vers] Ford.: Barta Sándor
 Kurt Liebmann: Éjszakás ták alatt [Vers] Ford.: Barta Sándor
 Kállai Ernő: A kubizmus stílusproblémáiról [Tanulmány]
 Fernand Leger 9, Albert Gleizes 4, [?] Margenis 3, Georges Braque 1, [?] Hellesen 1, Alexander Archipenko 3, Lyonel Feininger 2, Emil Filla 2, Vaclav Benes 1, Willi Baummeister 1, Jakoff Lipschitz 2, Juan Gris 1, Pablo Picasso 1 művének reprodukciója
 I. K. Bonset: X-képek [Vers] Ford.: Zilahi László
 Johann Meyer: Egy harcos életnapjának programja [Vers] Ford.: Barta Sándor
 Guillaume de Torre: A spanyol ultraista mozgalom [Tanulmány] Ford.: Gáspár Endre
 Eugénio Montes: Kabaré [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Gerardo Diego: Elemek [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Luciano de San-Saor: Kristálynokturno [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 J. Rivas Panedas: Bengala [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Ernesto Lopez-Para: Csillagok [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Jouan Larrea: Nokturno [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Ivaquin de la Escosura: Napnyugta [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Tomas Luque: Szépségfény [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Humberto Rivas: Oceán [Vers] Ford.: Gáspár Endre
 Richard Heulsenbeck: Dadaizmus [Tanulmány] Ford.: Kudlák Lajos, Fa [Vers] Ford.: Kudlák; Lajos, A beszélő ember [Vers] Ford.: Kudlák Lajos
 Francis Picabia: Nini [Vers] Ford.: Mihályi Ödön 1
 Francis Picabia 1 művének reprodukciója Hans Arp: der vogel zeldritt [Vers] Ford.: Kovács Kálmán, Hans Arp 2; művének reprodukciója
 Ezra Pound: Lány [Vers] Ford.: Németh Andor; A tó szigete [Vers] Ford.: Németh Andor
 Philippe Scupault: Dada profilja [Költői próza] Ford.: Acél Pál
 Tristan Tzara: Antipirin úr első mennybéli kalandja [Jelenet] Ford.: Német Andor
 Jena Cocteau: Madonna [Vers] Ford.: Németh Andor
 Pierre Albert-Birot: Mechanikus borotva [Vers], Dada [Vers]
 Man Ray 1, [?] Charzone 2 művének reprodukciója
 Kurt Schwitters: A refoni dicsőséges forradalom okai és kezdete [Költői próza] Ford.: Barta Sándor; Virág Annának [Vers] Ford.: Barta Sándor
 Kurt Schwitters, 5 művének reprodukciója Christoph Spengemann: Kurt Schwitters, a merzfestő [Tanulmány] Ford.: Barta Sándor El Liszickij: Nem világvíziók — hanem világlérealitás [Tanulmány] Ford.: Bortnyik Sándor El Liszickij 1 művének reprodukciója

Kassák Lajos: Képarchitektúra [Kiáltvány]

Kassák Lajos 4 művének reprodukciója George Grosz 2, Ivan Puni 2, Moholy Nagy László 4, Theo von Doesburg 4, Oskar Schlemmer 2 Raoul Hausmann 2, Oskar Fischer 1, Piet Mondrian 1, Huszár Vilmos 1, Vlagyimir Tatlin 1, Jean Jacques Pierre Oud 2 művének reprodukciója

Kudlák Lajos: A Ma mozgalmához [Tanulmány]

Barta Sándor: Igen [Jelenet]

Mácza János: A színpad [Tanulmány]

Alexander Jemnitz: Klangfarbenschicksale [Tanulmány]

Ottokar Brezina: Növények világa [Vers] Ford.: Hajós Sándor

Virgil Poljanski: Fodrásznál [Vers] Ford.: Fried Jenő

A fenti jegyzék, a már összegyűjtött magyarra fordított és az *Idegen fordítások* — antológia anyag c. dossziében megőrzött művek alapján többé kevésbé elképzelhető, mit szándékozott Kassák még az antológia szépirodalmi anyagában szerepeltetni. Bizonyosnak látszik, hogy például Marinetti és saját verseit, az orosz futuristák, Majakovszkij és társai műveit. De kiegészíthető a német expresszionista költészet és az 1910-es évek francia lírájának anyaga is.

Kassáknak e valóban reprezentatívnak ígérkező irodalmi, művészeti antológia kiadásáról végül is le kellett mondania. Ma már nem lehet megállapítani, mi miatt. Elképzelhető, hogy a Hellas kiadóknak anyagi gondjai, vagy a kiadvánnyal kapcsolatban aggályai támadtak. Mindenesetre az antológia megjelenéséről szóló újabb szerződést Kassák már egy másik kiadóval kötötte, a Julius Fischer Verlaggal. Az 1921. december 30-án kelt okiratban az antológia *Új művészetek* címmel szerepel, s jóval kisebb terjedelemmel, mint Kassák korábban elképzelte. A szerződés ide vonatkozó része szó szerint a következőképp hangzik:

„A mű körülbelül 48 oldal terjedelmű lesz, melynek körülbelül a fele szöveg, a fele klisé. Az antológia végleges változata 1922 májusára alakult ki. Az 1922. május 16-án kelt újabb kiadói szerződés a ma ismert terjedelmet és arányokat rögzíti: „Kiadjuk 1000 vagy 2000 éldányban az Ön szerkesztésében. Az új művészet dokumentumai című 6 íves művet, mely cca 4—6 oldalnyi bevezetést tartalmaz, a többi rész klisék.”

Kassák és szerkesztőtársa, Moholy Nagy László — akinek neve egyébként egyik kiadói szerződésen sem szerepel — a szükségből, a szépirodalom kényszerű elhagyásából erényt tudott kovácsolni. Antológiájuk a reprodukciók nemzetközi nyelvén, mindenki számára érthető képpárosítások sokaságával szölt a modern művészetnek a technikai fejlődéssel való kapcsolatáról, érvelt megszületésének létjogosultsága, a teljes emberi környezet megújítására irányuló szándékának időszerűsége mellett.⁵

CSAPLÁR FERENC

⁴ KASSÁK Lajos: *Idegen fordítások* — antológia anyag. [Kéziratok.] Kassák Emlékmúzeum és Archívum. Ltsz.: KM-an. 233—264.

⁵ KÖRNER Éva: *Utószó*. In: KASSÁK Lajos—MOHOLY NAGY László: *Új művészek könyve*. [Faksimile kiadás.] Bp. 1977.

FIGYELŐ

Dr. Jóboru Magda (1918—1982). Dr. Jóboru Magdának, a neveléstudományok kandidátusának, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójának, több hazai és külföldi társadalmi és tudományos szervezet vezető tisztségviselőjének távozása, kiszakadása az élők sorából fájdalmas vesztesége a tágan értelmezett magyar művelődésnek, tudományosságunknak és közéletünknek.

1918. október 1-én született Csáktornyan. Középfokú tanulmányait Kunszentmiklóson végezte 1928-tól 1936-ig. Felső gimnazista korától kezdve tanár akart lenni. Az oktatást és nevelést korán felismert hivatásának tekintette. Kiemelkedő tehetsége, képességei már egyetemi tanulmányai során megnyilvánultak. 1941-ben szerzett tanári diplomát. 1942-ben doktorált magyar irodalomból a legmagasabb minősítéssel és 1943-ban avatták doktorrá az akkori legmagasabb elismeréssel.

1941-től 1946-ig a mezőtúri állami leánygimnáziumban tanított és nevelő munkát is vállalt az iskola mellett működő diákotthonban. Később úgy vélte: bár gyakorló pedagógusi pályája gyorsan véget ért, mezőtúri tapasztalatai, élményei később is sokat segítettek, amikor a Zrínyi Ilona Népi Kollégium igazgatója volt 1945—47-ben, s amikor az Oktatásügyi Minisztériumban dolgozott miniszterhelyettesként 1950-től 1958-ig.

Minisztériumi beosztását megelőzően 1947-ben az MKP Központi Vezetőségében, mint nőtitkár, 1948-tól 1950-ig pedig a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének főtitkáraként tevékenykedett. 1947 és 1952 között tagja volt az MDP Központi Vezetőségének és az Országgyűlésnek.

Amikor 1950-től 1958-ig oktatásügyi miniszterhelyettesként dolgozott, általános és középfokú kérdésekkel foglalkozott. Az UNESCO (Egyesült Nemzetek Nevelési Tudományos és Kulturális Szervezete) munkájában 1954 óta vett részt, itt is elsősorban a nevelés kérdései vonzották. Az UNESCO Nemzeti Bizottságának megalakulása óta elnöke volt.

1958-ban nevezték ki az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójává. Széles körű ismeretei, kiváló gyakorlati érzéke, gazdag politikai és közéleti tapasztalatai hasznosodtak ebben a munkakörben. Több éven át ellátta az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács elnöki tisztét. Folyóiratunk, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottságának 1959 és 1961 között volt tagja.

A könyvtári főigazgatói munkája mellett több mint tíz évig neveléstörténetet adott elő az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 1962-ben védte meg kandidátusi dolgozatát a neveléstudományok köréből. Tudományos munkássága számottevő. Nem pusztán neveléstörténettel, összehasonlító pedagógiával is foglalkozott: a korszerű köznevelés történelmi és társadalmi háttérének felvázolását tűzte ki célul. Ennek jegyében írott könyvei a Horthy-korszak művelődéspolitikáját, alsó- és középfokú oktatását, a kapitalista országok e századi közoktatásügyét mutatják be alapos, körültekintő elemzéssel.

Szakirodalmi munkásságának, nemzetközi áttekintésének háttérrel adott, hazánk oktatásügyének megbecsült személye által is tekintélyt biztosított az a tevékenysége, amelyet az UNESCO-ban folyamatosan kifejtett. Felkészültségével, német, orosz, angol, francia nyelvtudásával, tárgyalókészségével, személyiségével méltán keltett figyelmet a nemzetközi együttműködés fórumain. 1962-ben beválasztották az UNESCO Végrehajtó Tanácsába, 1966 és 1968 között hazánk állandó delegátusa volt a világszervezet párizsi központjában, 1974 és 1976 között a testület közgyűlésének elnöke volt.

Az egyre szélesedő körben szerzett ismereteit, tapasztalatait, fegyelmzett gondolkodását, az „üres járatokat” elutasító, cselekvő, határozatokat és döntéseket igénylő karakterisztikus egyéniségét, a hozzá közelállók által megismert emberségét, a korábban ismert derűjét már nem hasznosíthatta eléggé a Magyar Pedagógiai Társaság, amelynek elnökévé 1981-ben választották, és személyiségének alkotó erejét most már nélkülözni fogják mindazok a közösségek, szervezetek, amelyekben tevékenykedett.

HAVASI ZOLTÁN

Dr. Josef Stummvoll emlékezete. Az osztrák Nemzeti Könyvtár egykori főigazgatója március 22-én, életének 80-ik évében, hosszantartó, nehéz szenvedések után elhunyt.

A gyász mindazokat érinti, akik ismerték az ember, a tudós nagyságát. Bennünket is közelebről: sokan élvezték pártfogását, és tanításait kamatoztathattuk a magyar tudományosság érdekében. Tisztelhetjük őt kitűnő előadóként itt Budapesten is.

A vele személyes kapcsolatban nem levő beavatottak szintén csodálhatták a természet-, technika- és szellemtudományok köréből két doktorátust szerzett férfi rangos képzettségét, műveltségét, az osztrák határokon túl is ismert, szerteágazó szaktudását: szervező-megteremtője volt az ankarai főiskolai-, az ENSZ New Yorkban székelő és a teheráni könyvtáraknak; ezek ma is az ő törekvéseinek szellemében működnek és tanúbizonyságai nemzetközi tekintélyének.

Legtöbbet természetesen az osztrák Nemzeti Könyvtár köszönhet működésének. Munkatársai ma is hangsúlyozzák: a könyvtár a háború után mélyre süllyedt, elmaradt állapotban volt, ebből alkotott Stummvoll főigazgató új tervekkel, a jövő felé tekintő korszerű, magasszínvonalú könyvtárat. Irányítása a legégetőbb gondokat oldotta meg: a helyhiányt, a katalogizálást-rekatalogizálást, korszerű berendezések beszerzését, az állomány legmesszebbmenő védelmét. Modernizálta az egyes gyűjteményeket és megemelte a személyzet létszámát. Mindenben és mindenkor tekintettel volt az értékes tradíciókra, ezekre alapozta az újjáteremtést. Beépítette mindebbe külföldi könyvtárszervező és tapasztalatgyűjtő útjain szerzett tudását is.

Kegyes volt hozzá sorsa: megadta, hogy élvezhesse munkájának gyümölcsét is. 1966. szept. 28-án ünnepélyes keretek közt megnyithatta a „Burg” új szárnyában kibővítetten felépült ÖNB-t: a 200 férőhelyes nagyolvasó-, a 60 férőhelyes periodika olvasótermet, a tekintélyes katalógustermet. Modern könyv- és kölcsönző szolgálatot, ingyenes használatot vezetett be. Megújította, kibővítette a könyvtár publikációs tevékenységét is. Itt csupán a saját kiadásában, 1952-ben indított, azonos programjánál fogva a *Magyar Könyvszemle* testvérlapjának tekinthető *Biblost*, a hozzácsatolt *Biblos-Schriften* sorozatot kell megemlítenünk. Bennük sok magyar vonatkozású tanulmány látott napvilágot.

Mindnyájan érezzük: vele egész ember távozott el, aki betöltötte feladatát, mert amire bölcs, kedvesen derűs lényével tanított, emberségével hitelesítette.

D. SZEMZŐ PIROSKA

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1981-ben

Rövidítések

Előadások

It

ItK

Kisalföldi könyvesházak

Ktáros

MG

MKE zenei

MKsz

MS

MTA I. O. Közl.

MTud

OSZK Évk 1979.

A Szehelyi Tanárképző

Ped.Szle

Tanulmányok a kelet-európai

Társ. Szle

- Előadások Haiman György tipográfus és könyvtervező kiállítása alkalmából. Debrecen, 1980. május 6. [Szerk. Csüry István.] Debrecen, 1980.
- Irodalomtörténet
- Irodalomtörténeti Közlemények
- Kisalföldi könyvesházak. (Szerk. Zöld Ferenc. Kiad. a Győr-Sopron megyei Tanács.) Győr, 1981.
- A Könyvtáros
- Magyar Grafika
- A Magyar Könyvtárosok Egyesülete zenei szekciójának tíz éve: 1970—1980. [Szerk. Skaliczki Judit] Budapest, 1981. OSZK KMK.
- Magyar Könyvszemle
- Magyar Sajtó
- A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei
- Magyar Tudomány
- Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. Budapest 1981.
- A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1980.
- Pedagógiai Szemle
- Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből: Dobossy László 70. születésnapjára. [Szerk. Gyivicsán Anna] Bp. 1980, ELTE.
- Társadalmi Szemle

Bibliográfiák, bibliográfiák története és elvi szempontjai

BORSA Gedeon: Kutatások régi hungarica nyomtatványok után. = Előadások. 11—18.

GYIMES Ferenc: A zenei könyvtárakkal foglalkozó dokumentumok bibliográfiája. = MKE zenei. 68—88.

KOZOCSA Sándor: A százéves Gulyás Pál. = It 1981. 899—911.

A magyar könyv- és sajtótörténeti szakirodalom 1980-ban. [összeáll.] HELTAI János. = MKsz 1981. 353—360.

Magyar könyvészet 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VI. Nyelvészet-irodalom.

(Szerk. Komjáthy Miklósné). Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1981. 540 l.

A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1951—1980. Összeállították Bende Sándorné et al. NÁDOR Tibor... vezetésével. Budapest, Zrínyi, 1981. 506 l.

Papírtörténet

SUGÁR István: A belapátfalvi papírmalom története. = Hevesi Szemle 1981. 2. sz. 40—44.

Cenzúratörténet

GYÓRI László: A Rend a Romokban ügyé-
szi példánya. = It 1981. 487—491.

A Társadalmi Szemle fogadtatásának dokumentumai 1931–1933. Közli M. PÁSZTOR József. = TársSzle 1981. 6. sz. 17–22.

Nyomdászattörténet

Több évszázadot átfogó művek

BÖDEY József: A bolgár könyvnyomtatás magyarországi kezdetei. = Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből a bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójára [szerkesztette Csavdar Dobrev, Juhász Péter, Petar Mitajev]. Bp. 1981, Akadémiai Kiadó. 323–352.

FÜLÖP Géza: A Rákóczi-szabadságharctól az 1848–49-es forradalmi és függetlenségi küzdelmekig. = MG 1981. 6. sz. 59. l.

HILLER István: Adatok Sopron és környéke nyomdászatának történetéből. = Kisalföldi könyvsházak 39–56.

PAVERCSIK Ilona: A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. I. rész. = OSZK Évk 1979. 353–408.

SZELLE Béla: Könyv és társadalom Magyarországon. I–II. rész = MG 1981. 4. sz. 66–68., 5. sz. 72–74.

ZÖLD Ferenc: Nyomdák, kiadók, könyvkereskedők Győrött. = Kisalföldi könyvsházak. 6–37.

16. század

FÜSTI MOLNÁR Sándor: Az első magyar nyelvű, orvos által írt könyv. — Frankovics Gergely „Hasznos és fölötte szükséges könyv”-e. = Egészségnevelés 1981. 2. sz. 86–87.

SOLTÉSZ Zoltánné: Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai. = MKsz 1981. 121–127.

Szent Biblia az az Istenec O és Wy Testamentumac prophétac es apostoloc által megiratott szent könyvei: Magyar nyelvre fordítottat egészen és wyonnan, az Istenec Magyar országban való Anya szent Egyházának epülésére Visolban . . . MDXC. [Facsimile] SZABÓ András és SZÁNTÓ Tibor Károlyi Gáspár vizsolyi bibliája c. kisértőtanulmányával. Budapest 1981, Magyar Helikon. 2 db + 1 mell.

TÉGLÁSY Imre: Ismeretlen Plantin-hungarica a Vatikáni Könyvtárban. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1981. 3–4. sz. 135–139.

TUBA László: Huszár Gál könyvnyomtató tevékenysége Magyaróváron. = Kisalföldi könyvsházak 57–60.

17. század

BERLÁSZ Piroska: Hol nyomtatták Ballasi Credulus és Júliáját? — MKsz 1981. 189–203.

V. ECSEDY Judit: Egy dunántúli református nyomda sorsa. = OSZK Évk 1979. 303–352.

HAIMAN György: Tótfalusi grúz betűinek nyomában. = MKsz 1981. 41–65.

HOLL Béla: Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében. = ItK 1980. 639–649.

TAKÁCS Béla: Hol voltak az első sárospataki nyomda helyiségei? = MKsz 1981. 229. l.

18. század

BORSA Gedeon: Neu aufgefunden, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766–1790). = MKsz 1981. 229–234.

PAVERCSIK Ilona: Ismeretlen magyarországi betűöntő a XVIII. század elejéről. = MG 1981. 4. sz. 78–79.

20. század

HAIMAN György: Írásunk jelene és jövője. = Előadások 19–34.

HAIMAN György: A látható nyelv. Beszélgetés — — tipográfussal. [Riporter]: ÁCS Pál. Kortárs 1981. 11. sz. 1801–1808.

VARGA László: Nyomdák Heves megyében a két világháború között. = MG 1981. 3. sz. 28–30.

Kiadástörténet

Több évszázadot átfogó művek

KOVÁCS Sándor Iván: Bevezetés a magyar szakácskönyv-irodalomba. = Somogy 1981. 2. sz. 57–67.

KOVÁCS Sándor Iván: Szakácsmesterségnek könyvecskéje. = Új Írás 1981. 4. sz. 84–96.

KOSÁRY Domokos: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szerepe a társadalomtudományok fejlődésében. = MTA I. O. Közl. 1981. 1–2. 7–14.

LENGYEL János: Dosztojevszkij-művek és irodalom magyarul. = Szovjet Irodalom 1981. 12. sz. 181–192.

MEZEY László: Befejezetlen sorozatok. = MTA I. O. Közl. 1981. 1—2. sz. 35—44.

SASHEGYI Oszkár: Az Országos Levéltár kiadványkészítő tevékenységének száz éve. 1874—1974. = Levéltári Közlemények 1979. 3—21.

SZABADVÁRY Ferenc: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szerepe a természet-tudományok fejlődésében. = MTA I. O. Közl. 1981. 1—2. sz. 15—21.

SZABÓ PÉTER: „Szomorodott szívvel tudatjuk...” Gyászjelentések a múlt században és e század elején. = Jelkép 1981. 1. sz. 29—36.

SZILÁGYI Ferenc: Akadémiánk „Nemzeti Könyvtár” terve 1850-ből s jelenlegi szövegkiadásunk. = MTUD 1981. 3. sz. 186—194.

16. század

CZIGÁNY Magda: Szegedi Kis István „Tabulae analyticae” c. műve első londoni kiadásának előtörténetéhez. = MKsz 1981. 321—326.

17. század

BITSKEY István: Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia. = Századok 1981. 737—743.

FÜSTI MOLNÁR Sándor: A magyar nyelvű orvosi irodalom és a hazai felvilágosítás atyja Pápai Páriz Ferenc 1649—1716. = Egészségnevelés 1981. 5. sz. 225—230.

JANKOVICS József: Szilágyi György (Sylvanus) angliai klasszika-filológus tevékenysége. = MKsz 1981. 322—326.

18. század

NYOMÁRKAY István: Révai Miklós ábécés könyvének horvát, szlovén (vend) és szlovák nyelvű változatai. = Tanulmányok a kelet-európai. 359—366.

SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: Az első hazai pedagógiai-tankönyv (1797). = Magyar Pedagógia 1981. 1. sz. 63—78.

SZELESTEI N. László: 18. századi tudósvilág. II. Wessprémi István (1723—1799) és orvostörténeti műve. = OSZK Évk 1979. 519—562.

19. század

CSAPLÁROS István: A lengyel zarándokság könyvének sorsa Magyarországon. = Tanulmányok a kelet-európai. 105—112.

MOLNÁR Judit és PÁLFFY István: Egy debreceni angol nyelvkönyv a 19. századból. = Múzeumi Kurír 32. sz. IV. kötet 2. sz. 1980. március 8—12.

VOIT Krisztina: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdései a múltban. = MTA I. O. Közl. 1981. 1—2. sz. 23—33.

20. század

BORSA Gedeon: A csizió ellenlábasai és utóélete. = OSZK Évk 1979. 437—518.

DÉCSI Gyula: A tízmilliomodik szótár. = MTud 1981. 9. sz. 694—695.

FENYVESI István: A Kner kiadó orosz és szovjet könyvei a 20-as években. (Az „ismeretlen fordító” Haiman Hugó centenáriumára). = MKsz 1981. 95—107.

[EFÉTOVA] JEFJOTOVA, Tamara—MUDROVA, [Dina] Gyina: Ötven éves a Progress Kiadó. Ford. PÁSZTORI Jusztina. = Szovjet Irodalom 1981. 10. sz. 170—175.

KÖPECSI Béla: Az akadémiai kiadás utolsó harminc éve. = MTA I. O. Közl. 1981. 1—2. sz. 45—51.

MARKOVITS Györgyi: Az Éjféli Kiadó. = OSZK Évk 1979. 635—655.

M[ÁTYÁS] I[stván]: Imakönyvek, hittudományi munkák, regények. A Szent István Társulat. = Olvasó Nép 1981. 4. sz. 170—172.

NÉMETH Mária: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenysége 1945—1974. (Tervek és eredmények.) = OSZK Évk 1979. 143—220.

PAP János: „Örökkön fájdalmas az ember” Beszélgetés CSERÉPFALVI Imrével két háború közti irodalmunk legendás kiadójával. = Napjaink 1981. 5. sz. 31—32.

PAPP János: A Kner-könyvkiadás történetéből. Barokktól a klasszicizmusig (I) (1923—1933). = Sz helyi Tanárképző 1980. 263—278.

PAPP János: A Kner-könyvkiadás történetéből. Három év—három könyvsorozat. (1920—22). = Békési Élet 1981. 1. sz. 37—51.

PÁRCZER Ferenc: A Magyar Helikon könyvkiadó története. = It 1981. 1049—1068.

SZABÓ József: A Corvina huszonöt éve. = Typográfia 1981. 1. sz. 10.

VOIT Krisztina: Radnóti Miklós és a Franklin Társulat. = It 1981. 483—487.

ZALABAI Zsigmond: A csehszlovákiai magyar könyvkiadás harminc éve. = Műhely 1981. 3. sz. 61—72.

Sajtótörténet

Általános és elvi kérdések

FENYŐ István: A sajtótörténeti kutatásokról. = Napjaink 1981. 3. sz. 29. l.

FÜLÖP Géza: Bevezetés az egyetemes sajtótörténetbe, Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 99 l.

KÓKAY György: Sajtótörténet, irodalomtörténet. Egy sajtótörténeti kézikönyv tanulmányaihoz. = Literatura 1981. 1–2. sz. 73–77.

Több évszázadot átjövő művek

ÁGOSTON László: Az MTI száz éve. Budapest 1980, MTI. 213 l.

BELLÉR Judit: A kormánypárti sajtó támogatásának formái a századfordulón. = MKsz 1981. 276–298.

FENYVESI István: M. Gorkij művei a magyarországi sajtóban. (1899–1919). Az egyes művek közléstörténete és fordítás-textológia. = Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1979. 1. sz. 71–82.

18. század

BUGYI Balázs: A XVIII. századvégi magyar hírlapok és folyóiratok orvos-egészségügygel foglalkozó közlései. = Egészségügyi Munka 1981. 9. sz. 275–278.

ENYEDI Sándor: Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györgyhez. = It 1981. 698–718.

FENYŐ István: A magyar sajtó kezdetei. Emlékkülés az Akadémián. = MTud 1981. 6. sz. 1–26.

KÓKAY György: Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések. = MKsz 1981. 35–40.

KÓKAY György: Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések. = Jelkép 1981. 2. sz. 90–92.

KÓKAY György: Sajtónk első fénykora. = MS 1981. 10. sz. 27–29.

KÓKAY György: Sajtónk megszületésének előzményei. = MS 1981. 4–5. sz. 44–46.

KOSÁRY Domokos: A magyar sajtó megszületése. = MKsz 1918. 7.–15.

KOSÁRY Domokos: A magyar sajtó megszületése. = Jelkép 1981. 2. sz. 86–90.

KÖPECSI Béla: A Rákóczi-szabadságharc a külföldi közvéleményben. = MKsz 1981. 16–22.

Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta KÓKAY György. Bp. 1981, Gondolat. 555 l.

SZIKLAY LÁSZLÓ: A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei. = MKsz 1981. 23–34.

19. század

BATÁRI Gyula: Török János „időszaki szemléje”, a Kelet Népe (1856). = MKsz 1981. 152–159.

BERECZ József: Százéves sajtótükör. = Napjaink 1981. 6. sz. 26–27.

BUZINKAY GÉZA: Közművelődési sajtó a dualizmus kor első felében, 1867–1890. = ItK 1980. 5–6. sz. 681–691.

FRIED István: Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804). = MKsz 1981. 81–94.

JÜGELT, Karl-Heinz: Die Gründung der ungarischen Nationalbibliothek im Spiegel der „Allgemeinen Literatur-Zeitung” = OSZK Évk 1979. 109–121.

KINCSES István: A szabadalmi tájékoztatás kezdetei Magyarországon. = Magyar Iparjogvédő Egyesület Közleményei 1981. 23–32.

MIKLÓSSY János: Vajda János „pokoljárása” (1864–1867). = OSZK Évk 1979. 593–611.

PINTÉR Károly: A Halászlati Lapokra emlékezünk. A magyar halászlati sajtó centenáriuma. = Halászlát 1981. 4. sz. 97–98.

SZÁLLÁSI Árpád: Rekviem a „Gyógyászat”-ért, Schachter Miksa szerkesztése ürügyén. = Orvosi Hetilap 1980. 50. sz. 3073–3076.

SZÉLES Klára: Henszlman Imre irodalomkritikái a reformkori folyóiratokban. = MKsz 1981. 147–152.

VÁG Ottó: A magyar óvodapedagógiai sajtó kezdetei. = Óvodai Nevelés 1981. 2. sz. 52–55.

20. század

ACZÉL Géza: Jegyzetek a Magyar Műhely költészetéről. = Életünk 1981. 1. sz. 67–71.

ÁGOSTON Júlianna: A vajdasági magyarság két folyóiratáról. A Híd és az Új Symposion. = Somogy 1981. 5. sz. 6–9.

ANDERKÓ Lajosné: A „Kisdednevelés” Kenyeres Elemér szerkesztésében. (1923–1933). = Óvodai Nevelés 1981. 4. sz. 131–134.

ANTAL Gábor: Bíró Lajos és Hatvány Lajos fegyverbarátsága. (Adalék egy sajtótörténethez.) = MS 1981. 4–5. sz. 46–48.

BALOGH László: Három évtized a Pedagógiai Szemle életében. = Ped.Szle 1981. 5. sz. 389–399.

BARCS Sándor: A könyvmatos feltámadása. A MTI történetéből. = MS 1981. 1. sz. 11–14.

- Bartók a korabeli újságokban. Összeállította LUKÁTS János. = *Jelkép* 1981. 112—116.
- BENDA Mária: Húsz éves az Orvosi Könyvtáros. = *Az Orvosi Könyvtáros* 1981. 1—2. sz. 169—184.
- BÉNYEI József: A szellem barikádharca. Hetvenöt éve született Bálint György. = *Alföld* 1981. 7. sz. 90—92.
- CSURDI Sándor: Tudományos emlékülés dr. Rónai Zoltán születésének centenáriumán. = *Párttörténeti Közlemények* 1981. 1. sz. 196—202.
- Demográfia. Népeségtudományi folyóirat. Repertórium. 1958—1980. Összeállította HERNÁDI László Mihály. (Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat.) Bp. 1981, Statisztikai Kiadó Vállalat. 286 l.
- ERKI Edit: A „csak” újságíró Bálint György. = *Jelkép* 1981. 4. sz. 13—18.
- Esztergom és vidéke. 1918. október 6.—1919. május 18. Repertórium. [Szerk.] KULCSÁR Istvánné. Tatabánya, 1979, József Attila Megyei Könyvtár. 122 l.
- FEHÉR Zsuzsa: A sztálingrádi csata — a magyar sajtó és rádió hírközléseiben. = *Jelkép* 1981. 117—122.
- FÖGLEIN Gizella: A kommunista sajtó és az 1945-ös földosztás Magyarországon. = *A magyar népi demokrácia harmincöt évének történetéből.* [Szerkesztette Izsák Lajos és Korom Mihály.] Bp. 1980 [1981], Művelődési Minisztérium. 23—39.
- Független szemle 1921—1923; Kékmadár 1923. Repertórium. [Szerk. BOTKA Ferenc.] Bp. 1979 [1980], Petőfi Irodalmi Múzeum. 167 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetek 10.)
- Harminc év. Fejezetek a Lapkiadó Vállalat történetéből. (Szerkesztette HAYNAL Kornél.) Bp. 1981, Lapkiadó Vállalat. 130 l. 41 t.
- HÉRÉSZ Dezső—M. PÁSZTOR József: Amiről a levelek beszélnek. Egy lapszerkesztő viszontagságai. = *Jászkúnság* 1980. 3. sz. 33—46.
- HORVÁTH Márton: A Pedagógiai Szemle a neveléstörténet forrása. = *Ped.Szle* 1981. 5. sz. 405—407.
- Huszonöt éves a Nagyvilág. = *Nagyvilág* 1981. 10. sz. 1546—1547.
- Az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat három évtizede [1951—1981]. Összeáll. és szerk. HORVÁTH Tibor. Bp. 1981, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Ságvári Endre Könyvszerkesztőség. 159 l. [80] t.
- ILLÉS Lajos: Illés Endre, a mester és a barát. = *Új Írás* 1981. 2. sz. 83—92.
- ILLÉS Lajos: Illyés Gyula bizalma és hűsége. = *Új Írás* 1981. 5. sz. 52—64.
- KÁNTOR Lajos: József Attila a Brassói Lapokban. (Találkozás Tamási Aronnal) = *Literatúra* 1981. 1—2. sz. 244—253.
- KEMÉNY G. Gábor: A nemzetiségi kérdés és a kisebbségvédelem eszméje Csuka Zoltán publicisztikájában. = *Tiszatáj* 1981. 10. sz. 91—97.
- KENDE János: A „Szocializmus” 75 éve emlékezve. = *Társ.Szle* 1981. 10. sz. 110—114.
- KOMLÓSI Sándor: Olvasói-írói megjegyzések. = *Ped.Szle* 1981. 5. sz. 407—408.
- KOMORÓCZKI Sándorné: A Pedagógiai Szemle az oktatásügy szolgálatában. = *Ped.Szle* 1981. 5. sz. 400—402.
- KOZMA Huba: Egy progresszív irodalmi folyóirat (Negyven éve indult a Magyar Csillag). = *Forrás* 1981. 61—71.
- KÖVÉR Sándorné: A „Kisdednevelés” a fasiszta szellemű óvodai értelmi nevelés szolgálatában. (1933—1940.) = *Óvodai Nevelés* 1981. 5. sz. 156—159.
- LACKÓ Miklós: Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest 1981, Gondolat. 342 l.
- LENDVAY L. Ferenc: Új Szántás. Karácsony Sándor és köre a felszabadulás utáni politikai életben. = *Társ.Szle* 1981. 7. sz. 66—73.
- Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára. Szerk. R. TAKÁCS Olga. Bp. 1980, Akad. K. 249 [2] l.
- PÁLDY Róbert: Másfél évtized szerkesztési törekvései 1961—1976. = *Ktáros* 1981. 400—403.
- PAŠIAKOVA, Jaroslava: Časopis Korunk a jeho význam pro česko-slovensko-madárské vzťahy v období mezi dvěma světovými válkami. = *Tanulmányok a kelet-európai.* 133—140.
- M. PÁSZTOR József: A Társadalmi Szemle — a szocialista irodalomért 1931—1980. = *Életünk* 1981. 11. sz. 958—969.
- POMOGÁTS Béla: Az Erdélyi Helikon irodalomszemlélete. = *ItK* 1981. 1. sz. 33—41.
- POMOGÁTS Béla: Az Erdélyi Helikon román és szász kapcsolatai. = *Tiszatáj* 1981. 3. sz. 89—96.
- POMOGÁTS Béla: A Magyar Műhely a magyar folyóiratok között. = *Életünk* 1981. 1. sz. 63—87.
- SÓRÉR István: Egy folyóirat margóira. (A Műemlékvédelem 25 éves) = *Műemlékvédelem* 1981. 1. sz. 1—4.
- Svéd Pál: A toronyőr üzenete. = *Társ.Szle* 1981. 8—9. sz. 134—142.
- SZABÓ Ágnes—SZABÓ Bálint: Fél évszázados a Társadalmi Szemle. = *Társ.Szle* 1981. 6. sz. 4—16.

- SZABÓ Ernő:** A Királyi Magyar Természet-tudományi Társulat. I—III. = Népművelés 1981. 10. sz. 26—27; 11. sz. 26—29., 12. sz. 26—27.
- SZABÓ Ernő:** A Húszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság. I—IV. = Népművelés 1981. 2. sz. 28—30., 3. sz. 26—29., 4. sz. 26—28., 5. sz. 26—28.
- SZABOLCSI Miklós:** Irodalmi folyóirataink a hetvenes években. = Kritika 1981. 2. sz. 3—4.
- SZABOLCSI Miklós:** Irodalmi folyóirataink a 70-es években. = Alföld 1981. 2. sz. 3—11.
- A Szabolcs-Szatmári Szemle repertórium.** 1973—1976. [Összeállította DARÓCZI Éva.] Nyíregyháza, 1980, Szabolcs-Szatmár megyei Műv. Kp. 63 l.
- SZARKA József:** A Pedagógiai Szemle a neveléstudományi kutatások tükré és ösztönzője. = Ped.Szle 1981. 5. sz. 403—405.
- 100%:** A KMP legális folyóirata 1927—1930. [Válogatta és szerkesztette LACKÓ Mihály, a bevezetést írta TAMÁS Aladár. Írta Németh Lajos et al.] Bp. 1981. Magvető. 310 l.
- SZECSKÓ Károly:** Újabb adatok a sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepéről a Hevesmegyei Munkásmozgalomban. = MKsz 1981. 240—244.
- SZEKÉR Endre:** Bálint György, a toronyőr. = Forrás 1981. 8. sz. 96.
- Szerkesztőségi gondolatok az ötvenedik évfordulón.** = Társ.Szle 1981. 6. sz. 23—32.
- TAKÁCS Péter:** Századok szelleme. Töprengések az Alföld folyóirat három évtizedéről. = Szabolcs-Szatmári Szemle 1981. 2. sz. 109—115.
- TASI József:** József Attila Előörs-korszaka. = MKsz 1981. 332—337.
- TIMÁR Ede:** Klasszikusunk Bálint György. = MS 1981. 7. sz. 21—25.
- TURÁNYI Kornél:** Idősebb Bartók Béla, mint folyóiratszerkesztő. = MKsz 1981. 234—235.
- TURCZEL Lajos:** A csehszlovákiai magyar irodalom a Nyugatban Móricz Zsigmond társzerkesztése idején. = Tanulmányok a kelet-európai. 233—240.
- TURCZEL Lajos:** A csehszlovákiai magyar sajtó fejlődése 1919 és 1945 között. = MKsz 1981. 299—316.
- VARGA Gábor:** Egy vidéki óvodapedagógiai szaklap. = Óvodai Nevelés 1981. 12. sz. 413—414.
- VÁSÁRHELYI Miklós:** Szellemi Honvédelem. = Jelkép 1981. 4. sz. 19—27.
- VESZPRÉMI LÁSZLÓ:** A Pedagógiai Szemle — a gyakorló pedagógus szemével. = Ped.Szle 1981. 5. sz. 408—410.
- VUJICSICS D. Sztojan:** József Attila és a belgrádi Srpski književni glasnik. = Literatura 1981. 1—2. sz. 254—257.

Bibliofilia, könyvillusztráció, könyvművészet, könyvkötészet

BORSA Gedeon: Korai széles lapszéli kiadványok Magyarországon. = MKsz 1981. 138—144.

FEKETE Csaba: Féloldalasan szedett címlaprészetek. = MG 1981. 1. sz. 62—65.

Haiman György tipográfus és könyvtervező kiállítása a Miskolci Városi Könyvtár József Attila Könyvtáranak kiállítótermében. [Miskolc, 1980.] 12 l.

KADÁR Zoltán—SZLATKY Mária: Orvosi könyvillusztrációk a 15—18. században. = Orvosi Hetilap 1981. 12. sz. 711—715.

KADÁR Zoltán: A zoológiai illusztráció kezdetei hazánkban. = Előadások. 35—50.

KAPOSVÁRI Gyula: Ismeretlen röplapok és plakátok a felszabadulás idejéből. = Jászkunság 1980. 1—2. sz. 69—73.

Koós Judith: A könyv- és műgyűjtés századai meg a Rádavyak. = Confessio 1981. 3. sz. 54—65.

M[ÁTYÁS] I[stván]: Kilenc kősi könyv. = Olvasó Nép 1981. 1. sz. 108—110.

PETERCSÁK Tivadar: Ex librisek Szerencséről. = Olvasó Nép 1981. 1. sz. 36—42.

TAKÁCS Béla: A debreceni könyvkötőművészet. Debrecen, 1980, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 103 l.

Térképészet

BEM András: A magyar polgári topográfia történetének áttekintése. = Geodézia és Kartográfia 1981. 5. sz. 320—323.

CSENDES László: Tóth Ágoston, a magyar térképészet kiemelkedő egyénisége. = Geodézia és Kartográfia 1981. 6. sz. 450—454.

HORVÁTH Árpád: A Duna térképezője. (Marsigli Magyarországon.) = Magyar Vízgazdálkodás 1981. 4. sz. 30—31.

HORVÁTH Árpád: Térkép és vízfogó árok. Mikoviny az előfutár. = Magyar Vízgazdálkodás 1981. 3. sz. 14—15.

HRENKÓ Pál: Adalék a magyarországi térképészet történetéből. = Geodézia és Kartográfia 1981. 4. sz. 281—288.

HRENKÓ Pál: Az ismeretlen „Lázár deák” = Történelmi Szemle 1981. 3. sz. 405—410.

HRENKÓ Pál: Régi térképek Pest-Budáról és környékéről. = Geodézia és Kartográfia 1981. 4. sz. 310—311.

PALOVICS Lajos: Történelmi térkép, történelmi kartográfia. = „Quibus expedit universis”: Diákköri dolgozatok 1977–79. [Szerk. Ladányi Erzsébet.] Bp. 1980. ELTE. 251–270.

PLIHÁL Katalin: Hírünk a világban. (Adalékok a magyarországi kartográfia történetének ismeretéről.) = Geodézia és Kartográfia 1981. 5. sz. 365–366.

Könyvtártörténet

Általános elvi kérdések

FUTALA Tibor: Lenin könyvtárpolitikai útmutatásai a Könyvtáros hasábjain. = Ktáros 1980. 3. sz. 125–128.

HAVASI Zoltán: Nemzeti fejlődés és internacionalizálódás az Országos Széchényi Könyvtár történeti perspektívájában. = OSZK Évk 1979. 89–107.

HAVASI ZOLTÁN Az Országos Széchényi Könyvtár olvasószolgálatára tegnap, ma és holnap. = Ktáros 1981. 3. sz. 125–126.

Több évszázadot átfogó művek

CZEGLE Imre: A sárospataki Nagykönyvtár történeti áttekintése. (1531–1945) = Borsodi Könyvtári Krónika III. Miskolc, 1981. 5–53.

CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái. = MKsz 1981. 221–225.

CSULÁK Mihály: Az iskolai könyvtárak irányítása a népoktatási törvény megalkotásától a felszabadulásig. 1–2. = Ktáros 1981. 8. sz. 485–488; 9. sz. 536–538.

HEGYI József: A 450 éves sárospataki Nagykönyvtár. = Olvasó Nép 1981. 1. sz. 80–86.

MÁK Mihályné: A városi könyvtár szerepe Sátoraljaújhely közművelődésében. = Borsodi Könyvtári Krónika III. Miskolc, 1981. 305–332.

MÓRA László: Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ története (1883–1949). Bp. 1980. [OMKDK]. 331 l.

SULYOK János: Adatok Székesfehérvár újkori könyvkultúrájához. = Székesfehérvár évszázadai [Szerk. Kralovánszky Alán.] Székesfehérvár 1979, István Király Múzeum. 152–174.

SZABÓ Flóris: A karthauziak olvasmányai – pannonhalmi dokumentumok alapján. = MKsz 1981. 261–275.

SZENTIMREI Mihály: A sárospataki református Tudományos Gyűjtemények

Adattárának története = Borsodi Könyvtári Krónika III. Miskolc, 1981. 75–112.

TAKÁCS Miklós: A szombathelyi közkönyvtár centenáriuma. = Vasi Szemle 1980. 4. sz. 538–545.

16. század

FEKETE CSABA: Megkapta-e a vizsolyi bibliát Náprági Demeter? = MKsz 1981. 144–147.

GÜNDISCH, Gustav: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus (†1600) = MKsz 1981. 127–138.

17. század

KÖPECZI Béla: A mindennapi kultúra könyvei Rákóczi ifjúkori könyvtárában. = Természet Világa 1981. 7. sz. 317–318.

SZEPESI Zsuzsanna: Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez. = MKsz 1981. 225–229.

18. század

SUGÁR István: Az egri jezsuita könyvtár, a rend feloszlásakor. = MKsz 1981. 328–332.

TÓTH Béla: Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században. = MKsz 1981. 66–80.

19. század

BERLÁSZ Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Budapest, 1981. OSZK. 555 l. [28] t.

RÉTFALVI Gábor: A népiskolai iskolai könyvtárügy kezdetei Vas megyében a dualizmus első időszakában (1867–1890) = A Sz helyi Tanárképző 1980. 235–247.

TÓTH Gyula: Az olvasás, a könyvtárhasználat és az oktatás kapcsolata a dualizmus idején. (A mai állapotok történeti gyökerei.) = A Sz helyi Tanárképző 1980. 221–234.

TÓTH István: A keszthelyi Helikon nevének eredete. = Múzeumi Kurir 33. sz. (IV. k. 3. sz.) 1980. augusztus 7–8. l.

20. század

BARANKAY Bertalanné—RÓNAY Kinga: A magyar könyvtárügy fejlődése az elmúlt évtizedben. (1971–1980.) = Műszaki Egyetemi Könyvtáros 1980. 2. sz. 32–37.

- BERECZ József: Fejezetek Sátoraljaiújhely közművelődés történetéből. = Borsodi Könyvtári Krónika III. Miskolc, 1981. 255—304.
- DARABOS Pál: Az egyetemes könyvtár felé. Könyvtári Jegyzékek 1981. 1. sz. 3—7.
- FEIMER Ágnes: Újabb eredmények a nemzetközi könyvtárügyért. Az IFLA az 1970-es években. = Könyvtári Figyelő 1981. 3. sz. 188—199.
- FÜLÖP Lajos: A gyöngyösi műemlék könyvtár. = Hevesi Szemle 1981. 3. sz. 38—42.
- GYIMES Ferenc: Kronológia a Magyar Könyvtárosok Egyesülete zenei szekciójának tízéves működéséről. = MKE zenei 7—23.
- INDALI György: Pest-budai látképekkel díszített tarokk kártyák a Budapest-gyűjtemény állományában. = Könyvtári Híradó 1981. 2. sz. 26—28.
- LÁSZLÓ Géza: Szabolcs és Ung közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék népkönyvtárügye a Horthy-korszakban. = Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I—II. Szerk. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza. 1979. 167—196.
- LÁZÁR Sándorné: A hódmezővásárhelyi főiskolai kar könyvtára 1962—1918. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1981. 3—4. sz. 127—129.
- MAGYAR András: Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc szakszervezeti könyvtárának története: 1948—1955. Miskolc, 1980. 30 l.
- MÓRA László: Bemutatjuk a Természet-tudományi Múzeum könyvtárát. = Ktáros 1981. 7. sz. 427—430.
- NAGYFALUSI Tibor: Az esztergomi Babits Mihály városi könyvtár Helischer- és helyismereti gyűjteménye. = Komárom Megyei Könyvtáros 1981. 1. sz. 27—35.
- NÉMETH Istvánné: Adottság és lehetőség határán. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1981. 1—2. sz. 15—18.
- REISINGER Frigyesné: Egy százéves budai iskola könyvtára. = Ktáros 1981. 5. sz. 297—299.
- SÁRÁNÉ LUKÁTSY Sarolta: Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után. = MKsz 1981. 108—120.
- SENTIMREI Mihály: A sárospataki Nagykönyvtár felszabadulásunk utáni történetének áttekintése. = Borsodi Könyvtári Krónika III. Miskolc, 1981. 55—73.
- TERRAY Barnabás: Az eperjesi lyceum könyvtára. = Könyv és Nevelés 1981. 3. sz. 133—135.

- TÓVÁRI JUDIT—BERECZ József: A Jogakadémia és könyvtárának szerepe Miskolc kulturális életében a két világháború között. = Borsodi Könyvtári Krónika III. Miskolc, 1981. 217—254.
- WIX Györgyné: Az Országos Széchényi Könyvtár állományának „fehér folt”-jai. = OSZK Évk 1979. 221—246.

Könyvkereskedelem

- ARANY Magyar Zsuzsanna: Az első székesfehérvári könyvkereskedés felállításának előzményei. = Fejér Megyei Könyvtáros 1918. 1. sz. 62—65.
- KRISZT GYÖRGY: Egy könyv — Egy ember. Tanulmány a Magyar Könyvkereskedők Egylete alapításának 100. évfordulójára. = Olvasó Nép 1981. 4. sz. 166—170.

Régi könyvtárosok, bibliográfusok

- FERENCZI Zsuzsanna: Kőhalmi Béla és a Magyar bibliográfia. = A Szehelyi Tanárképző 1980. 249—261.
- HARASZTHY Gyula: Könyvtáros pályák és sorsok Honti János, Hevesi András, Sárkány Oszkár. = OSZK Évk 1979. 123—141.
- HARASZTHY Gyula: Gombocz István 1921—1973. = Ktáros 1981. 9. sz. 541—542.
- HARASZTHY Gyula: Sárkány Oszkár 1912—1943. = Ktáros 1981. 1. sz. 44—45.
- JÓNÁS Károly: Nagy Miklós 1881—1962. = Ktáros 1981. 12. sz. 747—749.
- JÓNÁS Károly: Trócsányi György 1896—1973. = Ktáros 1981. 2. sz. 104—106.
- TÓTH Gyula: Kovács Máté 1906—1972. = Ktáros 1981. 8. sz. 489—493.
- VÉRTESY Miklós: Vörösváry Ferenc 1871—1921. = Ktáros 1981. 3. sz. 162—164.

Olvasástörténet

- BATÁRI Gyula: Biblioterápia Magyarországon a XIX. században. = Az Orvosi Könyvtáros 1981. 253—257.
- PERNESZ Gyula: Az olvasómozgalom hagyományai Győr-Sopron megyében. = Kisalföldi könyvesházak. 67—76.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA: A tatobányai Szinnyei-körről. = Komárom Megyei Könyvtáros 1980. 1. sz. 43—46.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VI. 8. — Terjedelem: 8,4 (A/5) ív
83.10980 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Gerics József</i> : Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája II.	299
<i>Soltész Zoltánné</i> : Johannes Oporinus bázeli nyomdász magyar vonatkozású és eddig meghatározatlan nyomtatványai	314
<i>Patay Pálné</i> : Egy Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratós térkép	329
<i>Fejes Erzsébet</i> : Könyvtárak a Horthy-korszakban és a Közművelődés c. folyóirat	343

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Zsigmondy Árpádné</i> : Egy korai magyar perikopáskönyv datálása	352
<i>S. Sárdi Margit</i> : Régi magyar nyomtatványok leningrádi könyvtárakban	356
<i>Kilián István</i> : Bessenyei György sírverse Rakovszky Dániel omniáriumban	361
<i>Bugyi Balázs</i> : Stessel Lajos és a magyar orvosi könyvtárügy a reformkorban	371
<i>Somlyó Tóth Tibor</i> : Kossuth és könyvtárának sorsa	373
<i>Csaplár Ferenc</i> : A Karavántól az Új művészek könyvéig (Kassák antológia-tervezete)	379

FIGYELŐ

<i>Havasi Zoltán</i> : Jóború Magda (1918—1982)	383
<u>D. Szemző Piroška</u> : Josef Stumvoll emlékezete	384

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv- és sajtótörténeti szakirodalom 1981-ben. Összeáll. <i>Heltai János</i> ...	385
--	-----

SOMMAIRE

<i>Gerics, József</i> : A la critique des sources se rapportant à l'histoire hongrois des années 1040. II ^e partie	299
<i>Soltész, Élisabeth</i> : Les imprimés ayant un rapport hongrois et jusqu'ici non déterminés de Johannes Oporinus, imprimeur, (Bâle)	314
<i>Patay, Mme Pál</i> : Une carte géographique manuscrite représentant la Haute-Hongrie de l'année 1681	329
<i>Fejes, Erzsébet</i> : Les bibliothèques sous le régime de Horthy et la revue intitulée «Közművelődés» (Instruction Publique)	343

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Zsigmondy, Mme Árpád</i> : La datation d'un livre de péricopes hongrois précoce	352
<i>S. Sárdi, Margit</i> : Anciens imprimés hongrois dans des bibliothèques de Léningrade	356
<i>Kilián, István</i> : L'épithaphe de György Bessenyei dans l'omniarium de Dániel Rakovszky	361
<i>Bugyi, Balázs</i> : Lajos Stessel et l'affaire des bibliothèques médicales hongroises à l'ère des réformes nationales	371
<i>Somlyófi Tóth, Tibor</i> : Kossuth et le sort de sa bibliothèque	373
<i>Osaplar, Ferenc</i> : De «Caravane» au «Livre des Nouveaux Artistes» (Un projet d'anthologie de Kassák)	379

CHRONIQUE

<i>Havasi, Zoltán</i> : Magda Jóború (1918—1982)	383
<u>D. Szemző, Piroška</u> : A la mémoire de Josef Stumvoll	384

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale d'histoire du livre et de la presse en 1981. Rédigée par <i>János Heltai</i>	385
--	-----